KAMNIK
1229–1979

zbornik razprav
s simpozija ob
750-letnici mesta

K A Z A L O

Stane GABROVEC	Mesto Kamnika v prazgodovini Slovenije	5
Jaroslav ŠAŠEL	Zgodovina z nagrobnikov	10
Bogo GRAFENAUER	Srednjeveška kolonizacija in izgradnja fevdalne oblasti vzhodno od Kokre na Gorenjskem	14
Božo OTOREPEC	Doneski k zgodovini srednjeveškega Kamnika	19
	Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika	23
	Iz najstarejše zgodovine krajev v kamniški občini	33
Peter KOS	Srednjeveška kovnica v Kamniku	42
Ferdo GESTRIN	Trgovsko prometni položaj Kamnika do 17. stoletja	45
Vasilij MELIK	Razvoj krajev, občin in okrajev na ozemlju kamniške občine	52
Jože ŽONTAR	Kamniško območje od srede 18. do srede 19. stoletja	56
Emilijan CEVC	Umetnostni vzponi in upadi kamniškega mesta	65
Majda ŽONTAR	Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne	75
Andreja ŽIGON	Matija Koželj in stensko slikarstvo	89
Ana KASTELIC	Šola v Kamniku do druge svetovne vojne	97
Borut ROVŠNIK	Izdelki tiskarne Antona Slatnarja iz Kamnika in njihova likovna oprema	102
Olga JANŠA-ZORN	Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku	111
Svetozar GUČEK	Zgodovina zimskih športov v Kamniku	120
Miro STIPLOVŠEK	Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojnama	128
France FILIPIČ	Delovanje Franca Wankmüllerja, člana pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo, leta 1923 v Kamniku	136
Janko PRUNK	Kamniška izjava krščanskih socialistov in ljudsko-frontno sodelovanje 1938	147
Ivan VIDALI	Razvoj OF v kamniškem okrožju leta 1941 in pozimi 1942	152
Tone FERENC	Ljudska oblast v kamniškem okrožju leta 1944	168
Franc SVETELJ	Občina Kamnik: od narodnoosvobodilnih odborov do delegatske skupščine	184
	Razvoj občine Kamnik v sedemdesetih letih	191
Marija MAKAROVIČ	Razmerje vaščanov Kostanja do dela in poklica	200

949.712 Kamnik

MATIČNA KNJIŽNICA KAMNIK

45263

LEPO RAVNAJ
S KNJIGO!

uvodna beseda

Pred petimi leti je praznoval Kamnik pomemben jubilej. Preteklo je namreč 750 let, odkar imamo v ohranjenem zapisu prvi podatek o mestu Kamniku. V listini iz leta 1229 se omenjajo meščani iz Kamnika (cives Steynenses), iz naselbine, ki je nastala pod gradovoma Andeških (danes Stari grad in Mali grad), ob važni poti, ki je vodila iz Savinjske doline na Gorenjsko. Ta gradova se prvič omenjata že leta 1202 (due castelle de Staine). Moč in veljava Andeških je prišla v tem času do polne veljave. Pomembni obletnici, s tem pa dejstvu, da je Kamnik eno naših najstarejših mest, ki je odigralo vidno vlogo v daljši in bližnji preteklosti, smo posvetili zbornik, ki je pred nami.

Doslej je izšla že vrsta del, ki osvetljujejo posamezna obdobja ali pa posamezna vprašanja iz preteklosti Kamnika in njegovega območja. V letih 1955 do 1969 je izšlo 12 letnikov Kamniškega zbornika. Kasneje so izšli raziskovalni dosežki o zgodovini Kamnika in njegovega območja v obliki krajših publikacij, tako o revolucionarnem delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju (Spominska obeležja NOB občine Kamnik, Kamnik 1975; Kamniško okrožje v narodno- 3
osvobodilnem boju 1941–1945, Domžale 1975; Ob 40-letnici vstaje na Kamniškem, Kamnik 1981), ob jubilejih nekaterih društev (60 let DKPD Solidarnost Kamnik, Ljubljana 1979; Lira 1882–1982, Kamnik 1982; Društva in prireditve v Kamniku, 1914–1941, Kamnik 1983) in drugo. Posebej pa naj opozorimo na številne članke neutrudljivega raziskovalca starejših obdobij kamniške zgodovine, Ivana Zike, ki so izšli v Kamniškem občanu. Sicer pa je zgodovinska problematika Kamnika in kamniške občine, glede na njun že omenjeni pomen, vsebovana tudi v številnih monografijah in razpravah, ki sicer obravnavajo širšo problematiko. Dodamo naj še, da je Zgodovinski arhiv Ljubljana priredil v Kamniku v jubilejnem letu 1979 razstavo Kamnik v arhivskih virih.

Osnova za pripravo zbornika je bil simpozij o zgodovini Kamnika, ki sta ga priredila Kulturna skupnost Kamnik in sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo v Kamniku v dneh 25. in 26. oktobra 1979. Namen simpozija je bil podati čimbolj celovit prikaz starejše kakor tudi novejše preteklosti Kamnika in kamniške občine in to iz vseh zornih kotov. Simpozij je naletel na velik odziv, saj je na njem sodelovalo kar 25 referentov, raziskovalcev s področja zgodovine, umetnostne zgodovine, etnologije in geografije. Ta področja smo navedli zato, ker smo želeli poudariti, da morajo krajevnozgodovinski simpoziji – če naj dosežejo svoj namen – obravnavati razvoj v preteklosti z vidika mnogoterih ved.

Kljub dolgotrajnemu prizadevanju nismo uspeli, da bi vsi referenti svoje prispevke tudi pripravili za objavo; nekaj prispevkov smo pridobili naknadno. Vsebina zbornika je rezultat dolgotrajnih raziskovalnih naporov. Zaostajanje pri raziskovanju nekaterih obdobij in problemov se žal odraža tudi v tem zborniku. Za bodoče ostaja zato posebej pomembna naloga podrobnejša osvetlitev razgibanega razvoja v obdobju po osvoboditvi.

Zbornik pomeni pomemben prispevek k zgodovini Kamnika in njegovega območja. Prinaša dokaj novega gradiva in idej ali pa z novimi metodami osvetljuje poglavja iz preteklosti Kamnika. Z bogatim fotografskim gradivom je še poudarjena njegova dokumentarna vrednost. Želeli bi, da bi bil tudi spodbuda za nova preučevanja kamniške zgodovine ter da bi pripomogel tudi k še večji zavzetosti za ohranitev in prenovo kulturnih spomenikov, povezanih s kamniško zgodovino.

Ne nazadnje bi se radi zahvalili vsem, ki so kakorkoli sodelovali pri organiziranju simpozija in pri urejanju zbornika, še posebej pa vsem avtorjem za dragocene prispevke.

November 1984 UREDNIŠKI ODBOR

mesto kamnika v prazgodovini slovenije

Stane Gabrovec

Celotno gradivo nekdanjega kamniškega okraja je bilo pred 15 leti objavljeno in strokovno opredeljeno.[1] Dana je bila tudi njegova kulturnozgodovinska podoba, kolikor smo jo lahko dobili iz razpoložljivega gradiva.

Naša naloga je torej, da prinesemo novo gradivo, kolikor je bilo v teh zadnjih letih pridobljeno, in ga vključimo v kulturnozgodovinsko podobo Kamniškega. In da jo seveda dopolnimo z novimi spoznanji, ki jih je veda v tem času napravila.

Še prej pa je treba dati nekaj splošnih ugotovitev. Kamnik in njegova okolica ne sodita med arheološko dobro raziskan prostor. Največ gradiva poznamo še vedno po zaslugi J. N. Sadnikarja (1863–1952)[2], kateremu dolgujemo zahvalo, da sploh lahko govorimo o prazgodovini Kamnika. Sodil je v tisto vrsto vnetih ljubiteljev in zbirateljev, ki so nam rešili dragoceno kulturno dediščino. Po svoji veterinarski službi je bil v stalnem stiku s prebivalstvom, kar mu je še posebej pomagalo pri zbiranju. Tako je ustvaril največji zasebni muzej v Sloveniji, v katerem je imela pomembno vlogo tudi arheološka zbirka. J. N. Sadnikar je bil okrajni veterinar v Kamniku po letu 1889. Največ arheološkega gradiva je prišlo v njegovo zbirko med obema vojskama. Danes je v Kamniškem muzeju. Sadnikarjevo dragoceno delo za arheologijo Kamniškega pa je seveda ostalo vendarle na zbirateljski ravni, pri čemer arheologija gotovo ni imela prvega mesta. To pomeni, da nam je ohranil le slučajno najdeno gradivo, ki ni nikoli spodbudilo nadaljnjih strokovnih raziskav ali izkopavanj. Tudi takrat ne, ko bi to skoraj lahko pričakovali, npr. ob odkritju groba s čelado v Nevljah. Sadnikar sam očitno ni imel strokovnih arheoloških interesov niti ne povezav z arheološkimi strokovnjaki. Uradno muzejstvo je gledalo nanj skoraj z nezaupanjem, malo zaradi konkurence, malo pa, ker se je balo njegovih ponaredb, s katerimi se je rad pošalil. Po svojem očetu pasarju je namreč dobro poznal stare obrtne tehnike in je rad tudi sam naredil »kaj starega«.

Drugega arheološkega raziskovalca pa razen njega Kamnik ni poznal. Tudi Pečnik v kamniški konec ni prišel. V svojem seznamu kranjskih arheoloških najdišč[3] Kamnika in njegove okolice ne omenja.

Kamnik pa tudi ne pozna večjih sistematičnih izkopavanj iz arheoloških obdobij. Edina izjema so paleolitska izkopavanja na Mokrici, ki jih je izvedel v letih 1954–1956 in 1960 Arheološki inštitut iz Ljubljane pod vodstvom M. Brodarja.

Ob ugotovitvi, da s Kamniškega ne poznamo mnogo arheološkega gradiva, smo še vedno v zadregi. Smemo iz tega dejstva že sklepati na skromno poselitev v prazgodovini ali pa gre res samo za slabo raziskanost? Še bolj smo v zadregi, kadar želimo tolmačiti razmeroma skromen dotok novega gradiva po letu 1960, torej v času, ko se začenja velika gradbena dejavnost in ko je začel s svojim delom tudi že Kamniški muzej. Ali je to res realna slika? Dvom je upravičen, če pomislimo, da nam je gradnja železnice leta 1890 dala na Kamniškem kar z dveh mest gradivo, s prostora pri Krvavem znamenju in iz Duplice, dosti obsežnejše gradnje po 1960 pa z redkimi izjemami ničesar.

Vsekakor imamo za naš oris na razpolago le skromno gradivo. Govori nam lahko šele na ozadju širšega prostora in to toliko

bolj, kolikor ta širši prostor poznamo ali pa čim bolj so že posamezni kosi gradiva tipični, zgovorni.

PALEOLITIK

Iz najstarejšega obdobja človeške zgodovine imamo s Kamniškega dve postaji, Mokriško jamo in Nevlje.[4] Pomembna je predvsem prva zaradi sistematičnih izkopavanj, ki jih je vodil M. Brodar. Odkril je 12 koščenih konic in tri kamnite artefakte, ki sodijo v zadnjo ledeno dobo, in sicer v njen topli interstadial (Würm I a), kulturno v aurignacien. Z Mokrico smo dobili še drugo visokoalpsko paleolitsko postajo. Prvo, Potočko zijalko, je odkril leta 1928 S. Brodar in je prva paleolitska postaja na Slovenskem sploh. Njun pomen ni važen le za slovensko naselitveno zgodovino, ampak je širši. Presenečenje povzroča višina obeh postojank. Potočka zijalka leži 1800 m visoko, Mokriška jama 1500. Kako je mogel v ledeni dobi človek živeti tako visoko? Po mnenju raziskovalcev gotovo ne gre za stalno bivališče, temveč za lovsko postajo, pa tudi ta je v ledenodobni klimi nepredstavljiva. Problem je nastopil šele s Potočko zijalko. Do njenega odkritja so visokoalpske švicarske postaje, ki jih lahko primerjamo z našima, stavljali namreč kulturno v moustérien, geološko v toplo zadnjo medledeno dobo. Taka uvrstitev pa za Potočko zijalko niti za Mokriško jamo ni mogoča. Nastala je široka znanstvena diskusija, v kateri sta imeli naši postojanki kot oba naša raziskovalca pomembno vlogo. Kakšne so današnje ugotovitve? Potočka zijalka in še bolj moderno izkopana Mokriška jama sta potrdili moderne teze geologov, po katerih zadnja ledena doba ni enotna. Tudi v njej imamo mrzla in topla nihanja. V tako toplo obdobje, v katerem klima ni bila bistveno drugačna od današnje, strokovno ga imenujemo interstadial Würm I/II, sodita tudi Potočka zijalka in Mokriška jama. S tem je rešena geološka pozicija obeh postojank. Pa tudi za kulturno razlago je dal M. Brodar nov predlog: kulturna pripadnost aurignacienu je sicer za obe postaji potrjena, vendar to ni aurignacien, kot so ga v strogem smislu definirali Francozi za svoj prostor, niti po svoji kulturni vsebini, niti časovno. Časovno je nekaj starejši kot francoski, pa tudi v kulturnem gradivu in njegovi razvojni poti kaže posebnosti – omenim naj predvsem koščeno orodje. Ugotovljeno je bilo, da ima aurignacien svoje vzhodno poreklo – znane so aurignaške postaje v Malti pri Bajkalskem jezeru in v Palestini; v Evropi pa v bolgarski jami Moravici in v Panoniji (jama Istalöskö). Slovenski postojanki sta posrednik med vzhodom in zahodom. Vendar recimo: samostojni posrednik. In za to različico aurignaciena, kot se je izoblikovala v Srednji Evropi na poti z vzhoda na zahod, različico, ki ima svoja odlična predstavnika prav v Potočki zijalki in Mokriški jami, je sedaj M. Brodar predložil imenovanje olševien (po Olševi, kjer leži Potočka zijalka), ime, ki ga je ob samem odkritju v precej drugačni interpretaciji prvi predložil Bayer.

Potočka zijalka in Mokriška jama sta tako na Slovenskem prvi priči o prisotnosti homo sapiensa, potem ko je izumrl nosilec moustériena, neandertalec. Eden izmed določujočih znakov naše človeške rase pa je tudi iskanje, smisel za lepo. Drobne zareze na nekaterih koščenih orodjih s Potočke zijalke pa tudi v Mokriški jami danes raziskovalci tolmačijo kot okras.

Nekoliko mlajša je paleolitska postaja v Nevljah, od koder poznamo posrečeno rekonstruiranega mamuta v ljubljanskem muzeju. Z njim je bil najden tudi severni jelen – obe živali sta mrzlodobni. Postojanka je torej živela po koncu prvega interstadiala. Tudi kulturno gradivo govori za mlajši čas. Majhno mikrolitsko rezilce, ki je edini kulturni inventar neveljske postaje, so včasih razlagali kot aurignaško. Danes, po odkritju številnih novih kraških postaj, ga tolmačimo bolje v okviru tardigravettiena, kulture, ki je v našem prostoru značilna za čas francoskega solutréena in magdaléniena.

Na koncu je morda treba še povedati današnja naziranja glede absolutne starosti. Če smo pred 15 leti zapisali mnenje strokovnjakov: 80.000 let za Potočko zijalko in Mokriško jamo in 50.000 za Nevlje, so danes mnenja predvsem na podlagi C 14 meritev nižja. Raziskovalci mislijo pri prvih dveh postajah na starost 30.000 in pri zadnji 20.000 let.

O neolitskem in eneolitskem obdobju na Kamniškem ne moremo povedati skoraj ničesar novega, saj poznamo od novega gradiva le kamnito kladivo iz Stolnika pri Stranjah, ki ga je našel Janez Krivic na svoji njivi, parc. št. 508 k. o. Stranje.[5]

Sekira se pridružuje že nekaterim znanim iz kamniškega okraja, ki smo jih že objavili bodisi z znanih (Trzin in Šumberk pri Domžalah, Kzb. tab. 13,7 in 13) bodisi neznanih najdišč (Kzb. tab. 15,6 in 8). Tip sekire je premalo tipičen, da bi nam lahko najdišče ostro opredelil, bodisi kronološko bodisi kulturno. Za primerjavo moramo imenovati bližnje Ljubljansko barje in njegov kulturni kompleks,[6] s čimer je samo povedano, da sekira lahko sodi časovno v eneolotik kakor tudi v zgodnjo bronasto dobo in kulturno ne daleč od barjanskih postojank.

BRONASTA DOBA

Pomembnejše je obdobje bronaste dobe. Kopičenje res da samo naključno najdenih bronastodobnih sekir v okolici Kamnika smo že ugotovili (Duplica, Palovče, Zaprice), pa tudi nove najdbe so predvsem iz tega obdobja. Pri tem ne mislim le na bronasto dobo v ožjem smislu, ampak tudi na njeno najmlajšo stopnjo, ki jo sicer obravnavamo posebej kot kulturo žarnih grobišč. Gre nam torej za čas od 1700 do 700 pr. n. št., pri čemer je zaznavno povečanje naseljenosti prav na koncu tega obdobja.

Iz starejšega obdobja je nova bronasta sekira z robniki iz struge Kamniške Bistrice pri Zagorici. Sekira je bila sicer najdena že pred drugo svetovno vojno, v muzej pa je prišla šele leta 1966.[7]

Sekire z ozkimi robniki so značilne za starejšo bronasto dobo in lahko dosežejo še začetek srednje bronaste dobe. Običajno se dobe pogosteje v alpskem svetu v nasprotju s panonskim, kjer prevladujejo sekire na uho. V Sloveniji jih v tej obliki vendarle skoraj ne dobimo. Bolj ali manj točne paralele lahko navedemo prav z Gorenjskega.[8] Po zaslugi zadnjih študij pa lahko naš tip sekire tudi ožje opredelimo, in sicer v tip Mägerkingen[9] (po istoimenskem najdišču v južni Nemčiji). Sekira je razširjena predvsem severno od Alp, časovno pa sodi, sodeč po najdišču, ki je dalo tipu ime, že na začetek srednje bronaste dobe (bronasta doba B, horizont Lochham), razumljiv pa bi bil tudi še nekaj starejši čas.[10]

Predvsem je od novih najdb pomemben žgan grob, ki ga je odkrila M. Zupančič leta 1965.[11] Grob smemo najbrž povezati z že znanimi najdbami, ki se omenjajo ob gradnji železnice leta 1890 pri Krvavem znamenju, in verjetno tudi z iglo, ki nam jo je ohranil J. N. Sadnikar (Kzb. tab. 8,15).

Grob je bil odkrit na bregu nekdanje struge Bistrice na parceli št. 707/16 k. o. Kamnik pri zidanju nove hiše (lastnik S. Uršič, ki je o najdbi tudi obvestil muzej).

Grob je bil vkopan 30–50 cm globoko v rečni prod in pokrit s kamnito ploščo. V žari z visokim vratom je bil pepel in skodelica na nogi z izvihanim ustjem in vertikalno preluknjanim plastičnim držajem in igla s sploščeno glavico in vratom ornamentiranim v obliki ribje kosti (sl. 1).

Grob sodi časovno na začetek kulture žarnih grobišč, pri čemer je težko reči, če smemo pri tem misliti že na bronasto dobo D, to je 13. stol. pr. n. št. Vsekakor sodi še v čas, ko v Sloveniji grobne najdbe niso številne. Ruško-mariborska skupina se še ni začela, prav tako ne Ljubljana, pač pa poznamo že Dobovo. Zdi se pa, da kamniškega groba ne moremo neposredno primerjati z Dobovo, boljše pa s transdanubijsko pozno bronasto dobo. V Jugoslaviji z Virovitico,[12] s katero je K. Vinski označila svojo najstarejšo žarnogrobiščno stopnjo v hrvaškem medrečju. To še toliko bolj, ker smemo tudi v novo odkritih grobovih iz Ptuja (Potrčeva cesta) videti zvezni člen.[13] Virovitiško skupino povezuje K. Vinski po reki Muri in Rabi predvsem z zahodno in južno Transdanubijo in nato prek Gradiščanskega, Nižjeavstrijskega (skupina Bayerdorf - Velatice) s horizontom Blučina - Cezavy v južni Moravski in predčakanskim horizontom južne Slovaške. To naj bi bil kulturni prostor novega kamniškega groba, čeprav moramo za bolj utemeljeno presojo počakati na večjo zgostitev najdb.[14] Predvsem ostaja še vedno nejasna zveza z Bledom - Žale,[15] ki prav tako še čaka naslonitve na širši kulturni prostor. Naravna in opravičena je misel, da moramo kamniški grob razumeti tudi kot nadaljevanje bronastodobne tradicije, torej časa, ko je Kamniško z najdbami dobro zastopano.

Važno je tudi novo gradivo, ki smo ga dobili z Velike planine. Gre za dve bronasti sekiri, eno tulasto, drugo plavutasto.[16] Sodita približno v isti čas kot novo odkriti grob (13.–12. stol. pr. n. št.). Obe najdbi nas predvsem presenečata zaradi višinskega ozemlja, kjer sta bili najdeni, čeprav je treba povedati, da so prav v tem času višinske najdbe pogostne. To velja za Slovenijo, kjer naj predvsem omenim Lipanco in planino Belščico,[17] prav tako pa tudi za vse Alpe.[18] Razlaga teh višinskih najdb ni vedno najlažja. Pogosto označujejo gorske prelaze, drugič se omenjajo svetišča, kar predstavlja seveda že stalnejšo naselitev višinskega ozemlja.

V našem primeru je najdišče Velika planina še posebno zanimivo. Na Veliki planini imamo koče, ki so po svoji zgradbi nekaj posebnega in niso razložljive iz domače kmečke, niti iz srednjeveške arhitekturne tradicije. Gre za ovalne stavbe z obodom iz suhega kamenja in leseno streho, ki sega skoraj do tal, v sredini pa je vgrajena lesena pravokotna izba, prostor za pastirja, okrog njega pa za živino.[19] Tone Cevc, ki se je v zadnjem času najbolj poglobljeno ukvarjal z nastankom velikoplaninske arhitekture, je želel videti v njej še ostanke prazgodovinske arhitekture, katere posamezni elementi naj bi segali še globoko v bronasto dobo. Nove najdbe gotovo potrjujejo, da je človek že v pozni bronasti dobi prišel na Veliko planino, težko pa je v tem času še vedno videti zadostno potrdilo za pravilnost Cevčevih tez. Za kaj takega so danes možnosti arheologije enostavno še preskromne. V tem smislu moramo tolmačiti tudi rezultate sondiranj na Veliki planini.[20]

ŽELEZNA DOBA

Tudi za halštatsko obdobje je gradivo skromno, čeprav v skladu s poselitvijo tega časa bogatejše.

Poselitev v halštatskem obdobju je pomembna predvsem zaradi tega, ker je bil takrat danes slovenski prostor prvič naseljen skoraj v obsegu in moči kot v srednjem veku; prvič je postal kulturni prostor. Pri tem so se izoblikovale kulturne province, ki spominjajo na kulturne province v srednjem veku.

Slovenija sodi v jugovzhodni halštatski kulturni krog, ki ima svoje središče prav v Sloveniji. Delimo ga v pet skupin: dolenjski, svetolucijski, notranjski, koroški in južnoštajerski (oz. skupina Klein-Glein – Martijanec, po dveh znamenitih najdiščih, ki ležita že zunaj Slovenije).[21]

V tej razdelitvi ima Gorenjska z Ljubljano neko vmesno vlogo med Dolenjsko in Posočjem, kjer je center svetolucijske skupine. Ljubljana,[22] ki jo zelo dobro poznamo po grobovih z grobišča Slovenske akademije znanosti in umetnosti, živi svoje žarnogrobiščno življenje naprej, zunaj bogatega novega življenja, ki nastaja na Dolenjskem in sega z Magdalensko goro prav do njenih vrat. Podobno velja tudi za Gorenjsko, kot nam povesta dobro Kranj in Bled pa tudi nam bližnji Mengeš.[23] Vendar Mengeš že ni več popolnoma čist. Grobovi sicer zanesljivo nadaljujejo žarnogrobiščno tradicijo tako po gradivu kot po načinu pokopa, vendar pa se dobe tudi skeletni pokopi. Iz samega Kamnika nam manjkajo pričevanja iz starejšega halštatskega obdobja. To bo najbrž naključje, saj si komaj moremo misliti, da je življenje, ki nam ga izpričuje nekropola ob Krvavem znamenju, zamrlo. To tudi zaradi tega, ker tudi mlajše žarnogrobiščne najdbe iz Kamniškega niso redke: omenimo naj le grobove iz Duplice z lasnimi obročki s prepletom (Kzb. tab. 6,8–11) in seveda tudi sekiri iz Sadnikarjeve zbirke (Kzb. tab. 8,1–2), najdene pri gradnji ceste na Palovče. Tako smemo tudi za Kamnik domnevati, da živi podobno kot v Ljubljani žarnogrobiščno prebivalstvo še naprej, odmaknjeno od novih središč, in zato v zamiranju. Novo se uveljavlja iz sosednje Dolenjske, ki si je zgradila na robu današnjega kamniškega ozemlja, na Vačah, eno izmed svojih najmočnejših središč. Z Vač obvladuje prek Moravške kotline ves prostor do Trojan, v mlajšem obdobju pa gotovo tudi prostor proti Gorenjski.

Vsekakor sta obe mladohalštatski postojanki, ki ju poznamo, grobova, ki sta bila najdena pri gradnji kamniške proge pri Duplici (Kzb. 102, tab. 7,1–5,7) in grob z negovsko čelado iz Nevelj (Kzb. 102, tab. 9) po svojem gradivu »dolenjski«. Težje to rečemo za način pokopa, ker ga ne poznamo niti na Duplici, niti v Nevljah. Točni podatki o načinu pokopa so važni zaradi tega, ker je v tem času prav grobni kult eno izmed najboljših znamenj tudi za etnično opredelitev. V našem primeru za razrešitev utemeljenega vprašanja, ali gre v pripadnosti Kamniškega dolenjskemu krogu v mlajšem halštatskem

obdobju le za prevzem dolenjske halštatske kulture, ali pa dejansko za novo poselitev z Dolenjske, ki bi bila v tem primeru ilirska.

Najznamenitejši je gotovo grob iz Nevelj. Negovska čelada, ki je sedaj v zbirki maršala Tita, je bila najdena skupaj z dvema železnima sulicama in bojno sekiro – gre torej za tipično dolenjsko oborožitev. Tudi čelada sama je zanesljivo dolenjska, verjetno tudi narejena v dolenjskih delavnicah.[24] Nastala je sicer po italskem vzorcu – en italski kos – prototip je bil tudi najden v Stični – vendar so jo dolenjske halštatske delavnice takoj začele izdelovati v svoji samostojni, jasno opredeljivi enačici. Skupaj se nam jih je ohranilo samo iz današnje Slovenije 45 – če prištejemo še en kos s Koroške, zunaj nje pa samo ena, iz Cazina iz zahodne Bosne. Kronološko sodi v najmlajše halštatsko obdobje, v nekaterih primerih pa se je ohranila še v pozno latensko obdobje, kakor nam kažejo nekateri primerki iz idrijske skupine v zahodni Sloveniji. Neveljski grob je gotovo še halštatski iz poznega petega ali začetka četrtega stoletja in dokazuje, da je Kamnik v tem času del dolenjskega kulturnega območja.

S tem pa moramo naš pregled tudi skoraj že zaključiti. Nobenega novega gradiva ne poznamo iz latenskega obdobja, da bi lahko dopolnili podobo tega časa, kot smo jo dali v zadnjem pregledu, pa tudi do tedaj poznano je skromno in povrh še nezanesljivo. Na novo je le precizirano najdišče keltskih mečev, ki so prišli v Narodni muzej leta 1922 iz območja orožniške postaje Lukovica in za katere smo takrat tudi domnevali, da morajo izvirati iz njene okolice. Dejansko so bili najdeni pod samimi okopi Gradišča,[25] od koder že poznamo halštatske grobove v gomilah. Halštatsko gradišče je torej živelo še naprej tudi v latenskem obdobju, kakor nam to dobro izpričujejo tudi dolenjska gradišča. Dobro raziskana Stična nam je dala celo predstavo, kako si moramo to preživetje v latenskem obdobju predstavljati.[26] Sredi petega stoletja pr. n. št., ko je bilo v jugovzhodnih Alpah čutiti prve močne pritiske Keltov iz zahoda na domačo kulturo, so v Stični tretjič temeljito obnovili svoje obzidje, ki je bilo v uporabi vse do četrtega stoletja. Vrstni red plasti ne govori o njegovem nenadnem, nasilnem uničenju – v povezavi z njegovim uničenjem nismo ugotovili nobenih obširnih pogorišč, tako kot pred postavitvijo drugega zidu. Pač pa smo pogosto ugotovili, da so bile ruševine skrbno odstranjene, gradbeni material pa pozneje uporabljen drugod, vendar ne več za obzidje. Na njegovih temeljih smo našli naselbinske plasti – na njem so si postavili svoje hiše – ki vsebujejo že latensko gradivo. Smo v času latenskega B obdobja, kot govorimo v arheološki govorici, to je, v tretjem stoletju. Razlaga takega stanja – za njeno še večjo zanesljivost bi si seveda želeli še izrazitejšega pričevanja drugih naselbin – je lahko danes tale: Kelti stiškega naselja niso nasilno uničili, izgubilo pa je svoje prejšnje politično moč, rekli bi lahko še več, svojo samostojnost, kar se kaže v tem, da očitno ni smelo več obnoviti svojega obzidja. Prebivalstvo je v svojem naselju ostalo, toda ne več v nekdanji moči in svobodi. Še več: prejšnja socialna in duhovna struktura se je porušila. To ugotavljamo v duhovnem in materialnem svetu. Stari duhovni svet, ki se naj nam globlje odkriva v grobnem kultu in ritualu, je potonil. Pokopavanje v stari družinsko-rodovni gomili je prenehalo, star grobni ritual s stoletno duhovno in socialno strukturo se je porušil, plemstvo, ki je halštatsko družbo vodilo in ustvarilo kontinuiteto halštatske družbe, je izginilo, s tem se je tudi podrla kulturna in duhovna podoba stare družbe. Staro prebivalstvo je živelo naprej, vendar ne več iz svojih kulturnih korenin, temveč iz volje zavojevalca. Prebivalstvo je preživelo fizično, ne pa tudi duhovno.

V tem smislu si moramo predstavljati tudi življenje kamniških halštatskih postojank v latenskem obdobju. Morale so se bolj ali manj »keltizirati«, izgubljale pa so svojo prejšnjo kulturno moč. O politični že težko govorimo. Tudi njihov konec si lahko zamišljamo le na ozadju raziskane Stične. Ta je zopet pokazala, da je življenje na njej z ureditvijo rimske uprave v začetku prvega krščanskega stoletja prenehalo in se prestavilo v ravnino. Na starem gradišču ni nobenih rimskih ostankov, ki bi jih lahko postavili v ta čas. Podobno bo gotovo veljalo za gradišča, ki so ležala v bližini glavne rimske ceste, ki je vodila skozi kamniški okraj iz Emone na Trojane, tako npr. že za omenjeno Gradišče pri Lukovici. Težje pa je to reči za ožje področje Kamnika, ki je bilo že odmaknjeno od teh glavnih poti. Gotovo pa je bilo tudi Kamniško že zgodaj romanizirano in je živelo odmaknjeno provincialno življenje. Šele pozneje z začetkom preseljevanja je, prav tako kot Tuhinjska dolina, zaradi odmaknjene lege zopet začelo pridobivati na pomenu.

OPOMBE

[1] Kamniški zbornik 10, 1965, 89 sl. Če za svoja izvajanja ne dajem posebej podatkov, so vzeta iz tega članka. Kolikor pa gradivo iz tega članka posebej citiram, ga navajam že v tekstu v oklepaju (s kratico Kzb. in navedbo strani oziroma table). Strnjeno se dobe sedaj o najdiščih Kamniškega vsi podatki z literaturo v: Arheološka najdišča Slovenije (cit. ANSl) 1975, 183 sl.

[2] Podatki o njem v Slov. biogr. leksikon 9 (1960) 182.

[3] Izvestja muz. dr. za Kranjsko 14, 1904, 128 sl. Iz kamniške okolice navaja Pečnik le Komendo s staroslovenskimi grobovi.

[4] Poleg lit. v Kamniški zb. 10, 1965, 90 sl. glej še ANSl 43 sl. in s. v. ter katalog razstave Ledenodobne kulture v Sloveniji (1979) 19 sl. in Praistorija jugoslovenskih zemalja I (1979) 143 sl.

[5] Davorin Vuga, Varstvo spom. 22, 1979, 246, sl. 2–3 in e. c. 23, 1981, 202.

[6] P. in J. Korošec, Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju. Arh. kat. Slov. 3 (1969) tab. 77, 8. 10. 12; 76, 12. Notranje Gorice: Z. Harej, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 5, 1976, 85 sl. Tab. 5,1. Za tipologijo in množino tovrstnega gradiva prim. S. Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja. Svet med Dravo in Muro (1968) 174 sl. in 248 sl. in Varstvo spom. 17–19/1, 1974, 93.

[7] M. Zupančič, Varstvo spom. 11, 1966, 115.

[8] Že iz bivšega Kamniškega okraja: Kamniški zb. 10, 1965, tab. 8,12 (Ihan, sekira je starejša od našega primerka) in tab. 15,9 (ki zaradi izreza na tilniku ne sodi strogo v naš tip). S. Gabrovec, Prazgod. Bled (1960) tab. 1 A, 4–5.

[9] B. U. Abels, Die Randleistenbeile in Baden-Württenberg, dem Elsass, der Franche Comté und der Schweiz. PBF IX, 4 (1972) 59 sl. s karto razprostranjenosti na Taf. 51 b. Prim. še E. F. Mayer, Die Äxte und Beile in Österreich, PBF IX, 9 (1977) 107 sl. s karto razprostranjenosti Taf. 110, B3.

[10] Naša sekira ima namreč v nasprotju s citiranim tipom in njegovimi variantami robnike manj razvite. Na drugi strani pa je tudi pripadnost k tipu vendarle še problematična, ker je glavnina razprostranjenosti tipa Mägerkingen vendarle slabo povezana z našim najdiščem. Da pa je tip alpski, je zunaj dvoma.

[11] Varstvo spom. 10, 1965, 193. Tritisoč let star grob. Kamniški občan, junij 1965, št. 6. Ljubljanski dnevnik z dne 8. 7. 1965 (i). S. Gabrovec, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV (1983) 70 sl. Tab. III, 1–3.

[12] K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj (1973) 37 sl. Povezava z Virovitico in njeno skupino obstoji predvsem v skodeli na nogi z izvihanim ustjem, ki je standarden inventar Virovitice in njenega kroga (prim. Vinski, o. c. tab. 7,3; 8,5; 9,6; 10,6). Prav zaradi te skodelice bi smeli misliti že na bronasto dobo D. Temu nasproti pa bi bil lahko zaradi igle grob še mlajši. Najboljše paralele zanjo imamo v sev. Italiji. Prim. G. L. Carancini, Die Nadeln in Italien. PBF XIII, 2 (1975) 52 sl. (Tip Sover). Taf. 54, 1766–1776 s karto razprostranjenosti taf. 110,B. Carancini postavlja tovrstno iglo v protovillanovski čas, torej že v mlajše obdobje (11. oziroma 10. stol.). Paralele, čeprav ne tako strogo ustrezne, dobimo tudi v vzhodnoalpskem prostoru, kjer

Říhovský naš tip igle združuje v široko skupino igel »z navadno kroglasto glavico« in jih datira v širok razpon od najstarejše kulture žarnih grobišč do njene mlajše stopnje, ne da bi bila pri tem oblika sama datacijsko odločilna. Ornament govori bolj za starejši čas.

[13] B. Jevremov, Arh. pregled 20, 1978, 65.

[14] Vsekakor bo kulturnozgodovinsko zelo pomembno, če se bosta potrdila dva tokova na začetku kulture žarnih grobišč v Sloveniji. Nerešeno je tudi še vprašanje razmerja kamniškega in blejskih grobov do Ljubljane, katere začetek se je sedaj z novima grobovoma 277 in 278 tudi zanesljivo pomaknil že v Ha A: Rešena dediščina Ljubljane (1979) 17 sl. in 34 (J. Puš).

[15] S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled (1960) 7 sl. Tab. 2,3–4 in tab. 2 a.

[16] M. Zupančič, Varstvo spom. 10, 1965, 193. A. Cevc, Velika planina (1972) 13. Sl. pril. 10. V. Kopač, Varstvo spom. 17–19/1, 1974, 186, sl. 110–112.

[17] ANSl 166 sl. s starejšo lit.

[18] R. Pittioni, Mitt. d. Geogr. Gesell. 74, 1931, 108 sl. Urzeitliche »Almwirtschaft«. R. Wyss, Die Eroberung der Alpen durch den Bronzezeitmenschen. Zetschr. f. Schweiz. Archäologie u. Kunstgeschichte 28, 1971, 130 sl. E. Vonbank, Höhenfunde aus Vorarlberg und Liechtenstein. Arch. austr. 40, 1966, 80 sl.

[19] A. Cevc, Vorgeschichtliche Deutung der Sennhütte in den Kamniker Alpen. Alpes Orientales 5, 1969, 125 sl. Velika planina (1972) z nadaljnjo literaturo.

[20] Valič, Varstvo spom. 8, 1960/61, 106. F. Leben, o. c. 12, 1969, 259 sl. prim. še prejšnjo opombo.

[21] S. Gabrovec, Arh. vestnik 15–16, 1964–65, 21 sl. ANS1 55 sl.

[22] F. Starè, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani (1954). I. Puš, Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Razprave VII/1 (1971).

[23] Prim. Kamniški zb. 10, 1965, 108 sl. z nadaljnjo literaturo.

[24] Poleg podatkov z lit. v Kamniškem zb. je sedaj nova še rokopisna disertacija o negovskih čeladah, ki potrjujejo moje izsledke in jih razširja (predvsem z gradivom iz Italije in osrednjih Alp): M. Egg. Die Negauerhelme. Innsbruck 1977.

[25] Tovariš, 20. 4. 1971.

[26] Arh. vestnik 20, 1969, 177 sl. Zbornik občine Grosuplje 7, 1975, 143 sl. in 1. c. 9, 1977, 111 sl.

MATIČNA KNJIŽNICA
KAMNIK

zgodovina z nagrobnikov

Jaroslav Šašel

Iz arheoloških podatkov, ki so redki in razdrobljeni in nikakor ne predstavljajo organizma, ker ne izvirajo iz načrtnih raziskovanj in izkopavanj, temveč iz gradiva, ki je bilo slučajno nabrano, sledi, da moramo v območju mesta računati že s prazgodovinskim naseljem, ki je s posamičnimi najdbami in grobovi dokumentirano v širšem smislu tako rekoč od pričetkov metalurgije po Vzhodnih Alpah, ožje in točneje pa od obdobja kulture žarnih grobišč (okoli 1200 pred n. št.), do halštatske dobe (okoli 400 pred n. št.), medtem ko za keltski čas ni direktnih podatkov. Rimskodobne najdbe spadajo v čas od prve polovice 1. stoletja po n. št. dalje vse do 5. stoletja (Tunjice), vendar so tudi te zelo pičle. O tej dobi govori kak posamezen grob, stavbni zid ali kaka druga izkopanina (Kamnik, Duplica). Podrobni podatki o tem so zbrani v delu Arheološka najdišča Slovenije (1975) 183 s (izpod peresa Mirine Zupančičeve), predvsem pa sta jih proučevala Emilijan Cevc, Kamniški zbornik 6 (1960) 35 ss ter Stane Gabrovec, Kamniški zbornik 10 (1965) 94. Čeprav so najdbe skope, lahko iz njih sumarno sklepamo na obstoj vasi ali zaselka v rimski dobi, seveda brez podrobnih topografskih podatkov in predvsem brez strukturalnih indikacij.

K sreči imamo med slučajnimi najdbami tudi tri nagrobnike, ki bi lahko bili stereotipno neizrazni, kot so nagrobniki pogosto, ki so pa v tem primeru – nasprotno – nenavadno zgovorni, posebej s podatki, ki dajejo dokaj zanesljiv odgovor na vprašanja, kakšno naselje je bilo v Kamniku pred 2000 leti, kakšno prebivalstvo je v njem živelo in s čim se je – vsaj delno – ukvarjalo. V naslednjem se bomo z vsakim od treh napisov na nagrobnikih podrobneje seznanili.

PRVI NAGROBNIK (slika 3)

Nagrobnik je iz sivega ihanskega (?) apnenca, izklesan v obliki bloka (106 x 85 x 55 cm, višina črk = 7,5 – 4 cm), ki ima na ravno odrezani zgornji ploskvi sedem moznic, znamenje, da je bil na njem kamnoseško montiran vsaj še en spomeniški člen, morda tudi kip; podobno si je treba dopolniti tudi kako profilirano bazo spomenika. Tako napisno polje kot ostale tri ploskve bloka obkroža profiliran okvir. Na desni stranici je v reliefu upodobljen kantharos (dvoročni vrč), iz katerega raste trta z grozdi, levo in desno od njega pa sta simetrično izklesana delfina; kantharos stoji na velikem akantovem grmu. Na levi stranici je ta upodobitev ponovljena. Da je tudi zadnja stranica uokvirjena, kaže, da je spomenik stal prosto, očem z vseh strani dostopen. Kamen, ki spada v drugo polovico 1. stoletja po n. št., je kamnoseško zelo skrbno delo. – Spomenik je bil odkrit okrog 1830 v Kamniku na gradu Zaprice – podrobnosti niso sporočene – ter bil takoj vzidan v poslopje (pozneje) Šutina 22; od 1968 se hrani v kamniškem muzeju. – Glej A. Müllner v delu Emona (1879) str. 250, št. 102 ter Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst – und historischen Denkmale NF 5 (1879) str. CXXXVII. O. Hirschfeld, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen 8 (1884) 90 (po prepisu Ritter von Scheida iz Zapric v Kamniku). Dalje, Corpus inscriptionum Latinarum III 10782. F. Stele, Umetnostni spomeniki Slovenije I: Politični okraj Kamnik (1909) 105. V. Hoffiller in B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien I (1938) 212 z risbo. J. Šašel, v glasilu Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 43 (1981) 337.

C(aio) Dindio | Blando et | Octaviae P(ubli) f(iliae) | Quartae |5
C(aio) Dindio Blando f(ilio) | an(norum) VIII

Gaju Dindiju Blandu in Oktaviji, Publijevi hčerki Kvarti, Gaju Dindiju Blandu sinu, staremu 8 let.

Na preprostem, s simbolom večno sveže rasti – trte in grozdja – in s spremljevalci čez morje večnosti, delfini, okrašenem nagrobniku je omenjena rodovina Dindijev. To ime je zelo redko, družina izvira iz srednje italskega mesta Praeneste (danes Palestrina), kjer je nekako do Cezarjevega obdobja spadala gospodarsko-politično med vodilne v mestu, kjer je živelo največ oseb s tem imenom.[1]

Torevtično-metalurški predelovalni center Praeneste, danes Palestrina, 35 km jugovzhodno od Rima, je kot obrtni trg dokumentiran že v času pred etruščansko nadvlado (8. stoletje pred n. št.). Posebej se je obrt razvila in izpopolnila v etruščanskem času. Sloves so Praeneste ohranile skozi vse obdobje grškega razcveta po južni Italiji, začetkov Rima in bojev z njim, ki so končno privedli do privilegiranega sožitja z Romulovo metropolo. Bile pa so tudi mesto, v katerem je slovelo svetišče Fortune Primigenije s starinskim prerokovanjem bodočnosti.

Prebivalci–meščani so govorili neko arhaizirano latinščino, so se pa v antropoloških osnovah od Latinov razlikovali, tako da so bili krvno morda bolj povezani s plemeni po Balkanu kot z onimi po Apeninskem polotoku. Po eni od mitično-legendarnih ustanovitvenih legend jim je mesto zgradil Vulkanov sin, kar je zgovorno glede na njihovo osnovno ekonomsko usmerjenost, metalurgijo. Prenestinske prastare družine, katerih gospodarski uspeh je slonel na umetno-obrtni dejavnosti – na primer, Magulnii, Saufei, Anicii, Vatronii, Orcevii, Dindii in druge – so po kvalitetnih izdelkih postale znane daleč po svetu, ker so intenzivno izvažale zlat, bogato krašen nakit, srebrno lepotičje in zrcala, bronasto kultno in elegantno posodje kot situle, ciste, dalje bronaste kipe, kar notira, posebej za bižuterijo, tudi Plinij v delu Naturalis historia 32.61, hkrati pa to spričujejo napisi, ki so jih našli pri izkopavanjih v mestu in na mestnem grobišču.

Zanimivo je opazovati, kako te, nekdaj gospodarsko in politično v mestu vodilne družine proti koncu obdobja rimske republike izumro, oziroma se razredčijo ali razselijo iz rodnega mesta po imperiju. To je do neke meje dostikrat umljivo po razvojni zakonitosti sami, na primer, zaradi hiperprodukcije, prenaseljenosti; vendar je v prenestinskem primeru glede tega odločilno dejstvo, da je diktator L. Cornelius Sulla v boju z Gajem Marijem (sinom zmagovalca nad Kimbri in Tevtoni) leta 82 – v državljansko-kazenskih pohodih – mesto zasedel, ga dal opleniti, uničiti in meščane nadvse okrutno malone iztrebiti. Čeprav so bile Praeneste pozneje za nove naseljence (to so bili njegovi veterani in pristaši) obnovljene, si večje število starih družin ni več opomoglo. Nekatere so ob tej katastrofi propadle ali bile iztrebljene, nekatere so skorajda za večno izginile in o njih ni več dokumentacije, o drugih so ohranjene redke omembe, ki dokazujejo, da so se preživeli člani – preživeli so predvsem posli, oproščenci, revni sodelavci bogatih mojstrov – razselili po imperiju. V kozmopolitski državi, ki sta jo prav tedaj Cezar in Avgust ustvarila, so si v metalurgiji izučeni preživeli revnejši člani teh družin, ki jim v rodnem mestu po Sulli ni bilo več obstanka, dejansko lahko iskali kruha po vsem svetu, vleklo jih je posebej tja, kjer so z lahkoto in ceneno prišli do surovin (na primer, posebej v Akvilejo[2]), ki so jih nato ali preprodajali ali oblikovali in z izdelki dobro služili in se ekonomsko, s tem pa tudi socialno regenerirali. Primer za to so tudi, tako smemo sklepati, Dindiji iz Kamnika.

Ker je bila v mestu Praeneste torej od prazgodovine do diktatorja Sulle koncentrirana metalurška obrt, torevtika, in ker so bili tamkajšnji izdelki svetovno cenjeni in iskani – znanje in spretnosti so preživeli ubežniki prenesli tudi v Akvilejo – ne bi smeli izključevati možnosti, da je bil kamniški Dindius povezan s tovrstno dejavnostjo – v najširšem smislu je bilo to lahko kar koli od pridobivanja surovin preko taljenja in transportiranja ulitkov do galanterijsko-torevtičnega predelovanja – posebej, ker je rimskodobno železarstvo na obrtno manufakturni ravni tako v Emoni kot na Igu in v Zgornjih Gameljnah pa tudi v Moravški dolini in na Gorenjskem dobro dokumentirano.[3] Tudi cognomen (to je tretje ime rimskega državljana) Blandus, ki ga nosita enakega oče in sin, porablja pogosto – to kaže ohranjena dokumentacija – obrtniški sloj prebivalstva.

Dindijeva žena Oktavija Kvarta bi tako po družinskem kot osebnem imenu lahko izvirala iz severne Italije, čeprav je ime Quarta močno razširjeno tudi po Koroškem.

DRUGI NAGROBNIK (slika 4)

Nagrobnik je iz pohorskega marmorja, pravokotne oblike, spodnja polovica odžagana (158 × 96 × ok. 20 cm, višina črk = 5 – 4 cm). Napisno polje obdajata stebra, ki držita s pleteno kito okrašeno preklado. Nad njo je pročelje miniaturne kapele, katere zatrep nosita tordirana stebra. V niši je doprsje žene z ‚melonasto' pričesko in v oblačilu imenovanem palla ter bradatega moža v togi; v zatrepu je upodobljena tigru podobna zver, ki trga divjad (antilopo?). V zaklinkih sta heraldično nameščena krilata grifona – zmaja. Nagrobnik spada v prvo polovico 2. stoletja. – Kamen je bil vzidan (najbrž od 14. stoletja dalje) v tlaku župne cerkve v vasi Mekinje (Kamnik), od leta 1894 je vzidan tam v kapeli sv. Kolomana. Müllner (glej niže) meni, da je bil izkopan na Drnovem severno od Mengša, kar ne zveni prepričljivo, in mu ugovarja tudi E. Cevc, Kamniški zbornik 6 (1960) 40. – Spomenik je bil znan že konec 17. stoletja I. G. Thalnitscherju, glej Antiquitates urbis Labacensis (1714, rokopis v ljubljanski semeniški biblioteki) II, str. 44. Prim., dalje, A. Müllner, Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst – und historischen Denkmale NF 18 (1892) 63. A. v. Premerstein in S. Rutar, Römische Strassen und Befestingungen in Krain (1899) 43 št. 13 z risbo. Corpus inscriptionum Latinarum III 13396 + p.2328[26] + p.2328[188]. F. Stele, Umetnostni spomeniki Slovenije I: Politični okraj Kamnik (1929) 299 s. V. Hoffiller in B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien (1938) 214 s fot. (besedilo na spomeniku, ki sledi, je po tem delu).

D(is) M(anibus) | [.....]atae an(norum) XXII | coniu[g]i [car]issim(ae) | Ingenuus vectig(alis) |5 Illyrici ser(vus) (contra) scriptor) | stat(ionis) Aquinc(ensis) | [–

Bogovom Manom. Predragi ženi [–]ati, stari 22 let, Ingenuus, suženj ilirske mitniške službe, računovodja na postaji Aquincum.

Nagrobnik, ki ga je postavil Ingenuus svoji mladi ženi – od njenega imena je ohranjena samo končnica [–]ata, ki kaže, da gre po vsej verjetnosti za keltsko ime, kar na Gorenjskem in v Ljubljanski kotlini ni izjemno (Cogitata, Ampliata, Ategnata, a tudi Honorata, Fortunata) – je miniaturna imitacija grobnih kapel bogatih rodbin, kakršne vidimo, na primer, v Šempetru v Savinjski dolini. Njen okras simbolično ponazarja minljivost življenja, ki je posebej tragična, če gre za mlado ženo. Ženina pričeska in moževa služba kažeta, da moramo izdelavo spomenika datirati v prvo polovico 2. stoletja. Preseneča pa dejstvo, da ima mož ime Ingenuus, kar v slovenščini pomeni ‚svobodnorojenec', čeprav je suženj, in da nosi na reliefu vrhu vsega togo, ki je slovesno oblačilo izključno za rimske državljane. Ime in oblačilo sta torej za sužnja neprikladna. To diskrepanco morda lahko razložimo z dejstvom, da so kamnoseške delavnice imele nagrobnike na zalogi v stereotipno izdelanih serijah in si je naročnik enega pač izbral ter so ga nato portretno adaptirali in opremili z želenim napisom, ali pa da je anticipiral osvoboditev iz suženjskega položaja.

Ingenuus je bil zaposlen na kontrolnih postajah mitniške službe za Balkan – uradno imenovane publicum portorii Illyrici, državna ilirska mitnina, ali kratko vectigal Illyrici, ilirski davek – in je bil v lasti mitniškega (bi rekli) konzorcija, ki mu je dajal – taka je bila pogosto praksa – upanje, da ga bo za vestno opravljeno službovanje osvobodil. Mitniška organizacija rimskega imperija je bila razdeljena na več velikih okrožij, na primer, galsko, hispansko, severnoafriško, maloazijsko, balkansko (imenovano državna Ilirska mitnina). Ilirske mitniške postaje, pod eno katerih je spadal kamniški prostor, so bile razmeščene po okrožju, ki je segalo od Bavarske do Črnega morja. Njen administrativni center je bil v mestu Poetovio, danes Ptuj. V času, iz katerega je mekinjski nagrobnik, je bilo celo okrožje dajano v zakup eni od mitniških družb, ki je državni organizaciji ponudila najvišjo zakupnino. Blagovni promet je družba kontrolirala s posebej izučenim osebjem, kot so mitničarji, kontrolorji, računovodje; za fizična dela je imela hlapce. Vsi uslužbenci so bili po socialnem položaju sužnji. Dajatve so pobirali na osnovi odobrenega tarifnega pravilnika, ki je moral biti na postajah javno nameščen. Kljub temu so bile pogoste malverzacije, enako nepoštenosti in krivična prisvajanja. Kontrolne postaje so stale na večjih prometnih vozliščih vzdolž glavnih arterij. V kamniškem področju – gledano najširše – ki ga je sekala vzhodna magistrala rimskega imperija, je bilo dvoje takih postaj – kolikor vemo – Ad Publicanos (morda pri Blagovici, kar pa še ni zatrdno ugotovljeno) ter na Trojanah (nekdaj Atrans). Ni izključeno, da je bila ena tudi v ožjem kamniškem prostoru, na kar bi kazal mekinjski nagrobnik. Zakupni denar, ki ga je država prejemala, se je stekal v fiscus Caesaris, to je v eno od namembnih državnih blagajn (porabljali so ga prejkone za cestno izgradnjo). Zaslužek iz mitnine pa so si razdelili partnerji mitniško-najemnih družb.[4]

Skratka, poleg drugega kaže kamniški nagrobnik na relativno intenzivno vlogo tranzitnega prometa ter z njim povezanih dejavnosti, predvsem obrtnih. Naravni položaj Kamnika pa to vlogo in te dejavnosti omogoča in utemeljuje.

TRETJI NAGROBNIK[5] (slika 2)

Nagrobnik je iz sivega (morda ihanskega, morda podpeškega) apnenca, pravokoten, po robovih obtolčen, spodaj odlomljen (161 x 74 cm, višina črk = 4,5 cm). Napis je zelo shojen in obrušen, ker je bil do konca 19. stoletja porabljen v cerkvenem tlaku. Napisno polje obdajata stebra, ki držita preklado; nad njo je v polkrožni niši žensko in moško doprsje, med glavama obeh je upodobljena rozeta. Nišo obkroža z miniaturnima cipresama in delfinoma okrašen pas. Spomenik spada v 2. stoletje. – Nagrobnik je bil najbrž od 14. stoletja dalje vzidan v tlaku župne cerkve v vasi Mekinje (Kamnik) od 1894 dalje je vzidan tam, v kapeli sv. Kolomana. – Spomenik je bil znan že I. G. Thalnitscherju, glej Annales urbis Labacensis (1714, rk. v Ljubljanski semeniški biblioteki) II, str. 44. Corpus inscriptionum Latinarum III 13397 + p.2328[26] + p.2328[189]. A. Müllner, Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst – und historischen Denkmale NF 18 (1892) 62 (ki meni, da izvira spomenik iz Drnovega pri Mengšu, čemur E. Cevc, Kamniški zbornik 6 [1960] 40 ugovarja). A. v. Premerstein in Simon Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain (1899) 43 št. 14 z risbo. F. Stele, Umetnostni spomeniki Slovenije I: Politični okraj Kamnik (1929) 299. V. Hoffiller in B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien (1938) 213 s fot.

D(is) M(anibus) s(acrum) | Tertia Buiionis | et Antonius | Maximus vivi f(ecerunt) |[5] sibi et VIOI

Na vznožju:

L(ocus) m(onumenti) in [f]r(onte) p(edes)XII in a[gro] p(edes) XII.

Posvečeno bogovom Manom. Tertia, hči Bujonova, in Antonij Maksim sta [še] za življenja postavila [spomenik] zase in za VIOI (ime, morda sina, je poškodovano in zato nečitno).

Spodaj:

Grobna parcela [je široka] spredaj 12 čevljev [in sega] v njive 12 čevljev [daleč].

Tretji mekinjski nagrobnik je okrašen s tremi simboli. Delfin označuje pot pokojnih čez vesoljsko morje v večnost, cipresa je znak svežega spomina, rozeta simbolizira prejkone cvet ljubezni. Portreti so izdelani rustikalno, vendar je oblika obraza upodobljena razločno. Gre za tip izsušenega človeka s poudarjenimi ličnimi kostmi, značilnimi za kraške prebivalce. Ženino ime v resnici kaže, da izvira od prastarih naseljencev iz istrsko-venetske jezikovne sfere. Ta sfera je obsegala jugovzhodno alpski prostor in imena, ki so zanjo značilna, so koncentrirana predvsem po Ižanskem, v Emoni in na Krasu.[6]

Moževo ime spada med najpogostejša v imperiju; z veliko previdnostjo bi morda smeli ugibati, da je izviral iz severno italskega ali istrskega prostora.

*

Kaj lahko povzamemo iz zgornjih izvajanj za zgodovino mesta, katerega 750-letnico slavimo, čigar poselitvene korenine pa segajo tako globoko kot pri malokaterih drugih mestih?

Ljubljanska kotlina v vzhodnoalpskem hribovsko-gorskem svetu nima mnogo prometno uporabnih izhodov in vstopov.

Ima jih le devet. Ti so: po Dolenjski cesti na Višnjo goro, skozi Želimeljsko dolino, po Vrhniški cesti na Logatec, vstop na Kranjsko polje ali v območje Medvod ali Komende, cesta čez Črnelec na Gornji grad, cesta po Tuhinjski dolini, cesta skozi Črni graben na Trojane, vodna pot po Savi. Kamnik leži na severovzhodnem segmentu Ljubljanske kotline, in sicer na vznožju oziroma pragu treh izstopov, čez Črnelec, skozi Tuhinjsko dolino ter na Kranjsko polje. Prometne možnosti, ki jih narekuje narava, so bile ena izmed življenjskih osnov že za človeka, ki se je naselil na kamniškem prostoru v zadnjem tisočletju pred n. št. S prometom je vzročno povezana vrsta obrti, kot kolarstvo, krčmarstvo, sedlarstvo, kovaštvo in nekatere druge.

Druga življenjska osnova, ki jo kamniški prostor daje, so poljedelstvo, pastirstvo in planinsko pašništvo. S tem povezano je pridobivanje in predelovanje lesa, kož, volne, mlečnih izdelkov, strdi itd.

Tretja gospodarska osnova v teh krajih je rudno bogastvo, ki nam je danes manj očitno, ki pa je še v srednjem veku bilo izkoriščano – tedaj so iskali in dobivali tudi zlato – še bolj pa v starem, tako z nabiranjem limonitne železne rude kot kopanjem in taljenjem drugih rud v območju Zasavskega hribovja.

Te osnove za razvoj daje narava. Podatki, ki jih daje arheologija, kakorkoli skopi in slučajni, so pokazali, da je človek življenjske osnove v celoti izkoristil. Ne vemo podrobnosti, na primer, kakšno je bilo naselje oziroma so bila naselja, kakšna je bila njih življenjsko-politična usoda, kakšne viške in nižke so doživljali ljudje, vemo pa, da so živeli v Kamniku in na Kamniškem in da so izkoriščali, kar je bilo dano, ter se vključevali v organizem, ki ga je tedaj za ta prostor vodilo in uravnavalo mesto Emona (danes Ljubljana). Ali so naselja teh ljudi z organizacijskega vidika dosegla kaj več kot zgolj položaj vasi, zaselka, podeželskega gospodarskega dvorca, pa so vprašanja, ki jih bo reševala arheologija v bodočnosti.

OPOMBE

[1] Za študijsko osnovo sem vzel gradivo, ki ga daje Corpus inscriptionum Latinarum XIV (z nekaterimi dopolnili), zadnji pregledi za Praeneste pa so: R.V. D. Magoffin, A Study of the Topography and Municipal History of Praeneste (1908). C. D. Curtis v Memoirs of the American Academy in Rome 3 (1919) 9 ss. F. Fasolo in G. Gullini, Il santuario della Fortuna Primigenia a Palestrina (1953). P. Romanelli, Palestrina (1963).

[2] A. Calderini, Aquileia Romana (1930) 491.

[3] Kratek pregled te dejavnosti sem predložil v glasilu Živa antika 10 (1960) 201 ss, posebej 216 ss.

[4] Razvoj institucije in podrobnosti je predložil S. J. De Laet v delu Portorium (1949), mekinjskega spomenika se dotika na str. 189 in 195. Prim. tudi kombinacije, ki jih je v zvezi z njim predložil C. Patsch v glasilu Römische Mitteilungen 8 (1893) 192 ss.

[5] Iz kamniške občine je tudi nagrobnik v obliki bloka, ki stoji danes na trgu pred cerkvijo v Komendi – glej omembo, ki jo daje A. Müllner v Mittheilungen der k. k. Central-Commission NF 5 (1879) str. CXXXVIII – in bo objavljen v prihodnosti, ker tekst ni bil doslej ne prečitan ne fotografiran. Dalje, odlomek nagrobnika, ki mu je bil napis uničen in je danes v krstni kapeli komendske cerkve, glej A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae (Situla 19, 1978) št. 1112. Medtem ko je bil nagrobni spomenik, Corpus inscriptionum Latinarum III 5114, pomotoma stavljan v Motnik (in s tem v kamniško občino), v resnici pa ne spada tja; prim. P. Urankar, Zgodovina trga Motnika (1940) 11 ter E. Cevc, Kamniški zbornik 6 (1960) 41.

[6] Poleg osnovnega dela, ki ga je k tem vprašanjem predložil J. Untermann, Die venetischen Personennamen (1961), naj navedem še naslednje študije, ki se z vprašanjem, za nas ne nevažnim, posebej ukvarjajo. J. Šašel, ‚Nov antični nagrobnik z Iga pri Ljubljani', Živa antika 5 (1955) 373; dalje, ‚Contributo alla conoscenza del commercio con gli schiavi norici ed illirici alla fine del periodo reppublicano', Atti del III° Congresso Internazionale di epigrafia Greca e Latina (1959) 143; ‚Prispevki za zgodovino rimskega Iga', Kronika 7 (1959) 117; ‚L'anthroponymie dans la province romaine de Dalmatie', L'Onomastique Latine (1977) 365. F. Lochner v. Hüttenbach, ‚Die antiken Personennamen aus Ig bei Ljubljana', Situla 8 (1965) 15. R. Katičić, ‚Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji', Arheološki vestnik 17 (1966) 145; dalje, ‚Die einheimische Namengebung von Ig', Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (Sarajevo) 6 (1968) 61. E. P. Hamp, ‚On the Celtic Names of Ig', Acta neophilologica 9 (1976) 3, ter ‚Further Remarks on the Celtic Names of Ig', istotam 10 (1977) 57.

srednjeveška kolonizacija in izgradnja fevdalne oblasti vzhodno od kokre na gorenjskem

Bogo Grafenauer

Naloga, zastavljena temu kratkemu pregledu – gotovo potrebna za zgodovinski razvoj kamniškega prostora – določa v primerjavi z drugimi prispevki že tudi njegov znatno širši prostorski okvir. Vzrok za to je predvsem docela agrarni značaj slovenskega ozemlja v notranjosti pol tisočletja po slovanski naselitvi na njem do meje med XI. in XII. stoletjem. Slovani so po svojem prihodu po pričevanju arheoloških najdb v antičnih mestih (najvišjo plast praviloma spremljajo sledovi požara) ta mesta osvojili in razrušili, ker jih spričo stopnje svojega gospodarstva niso potrebovali in ne mogli v njih živeti.[1] S tem se začenja za ta prostor nova varianta razvoja od povsem poljedelsko-živinorejske plemenske družbe, v kateri sta kmečka hiša in velikaški (pozneje fevdalni) dvor združevala vso gospodarsko dejavnost od poljedelstva do hišne obrti (z zelo redkimi oblikami poklicne obrti, npr. za izdelavo še redkih železnih in drugih kovinskih predmetov, različnega okrasja in podobnih stvari). Ta razvoj je vodil do višje organizirane in gospodarsko razvejene družbe, ki je na slovenskih tleh šele približno pol tisočletja po z naselitvijo Slovanov zvezanem prelomu pripeljala do tiste družbene delitve dela, ki je bila temelj za nastajanje posebnih obrtno-trgovskih meščanskih naselbin.[2] Anton Melik je že pred pol stoletja ob historično-geografski analizi podlag za nastanek in razvoj srednjeveškega ljubljanskega mesta ugotovil, da je bilo ob teh gospodarskih razmerah naravno težišče Ljubljanske kotline v njenih severnih krajih, v Kranju in Kamniku, ne pa v Ljubljani s šibkim agrarnim zaledjem (še zlasti, ker do osuševanja od konca 18. stoletja naprej Barje za pravo poljedelstvo sploh ni bilo uporabno).[3] Nobeno naključje torej ni, da je dobila »Prakranjska«, kakršna se je izoblikovala v 10. stoletju po prenehanju madžarskih napadov (zajemala je Gorenjsko in od dolenjsko-notranjskega območja pas med velikolaško-ribniško dolino na vzhodu ter kraškim pragom nad Planinskim in Cerkniškim poljem na zahodu in imela potemtakem izrazito težišče na Gorenjskem), ime po sedežu mejnega grofa, gradu Kranj (Carnium), in prav tako ne, da se je nekako do konca 11. stoletja razvilo v vzhodnem delu novo središče v gradu nad Kamnikom, od koder je njegov gospod do začetka 13. stoletja bodisi neposredno bodisi posredno (s pomočjo svojih ministerialov) obvladoval vso pokrajino med Savo in Kamniškimi planinami ter med Kokro in razvodjem med Bistrico in Savinjo. To ni bil le rezultat naključij dinastične politike, marveč naravnih težišč agrarne pokrajine, kakršna je bila tedaj gorenjska ravnina.

Pri zgodovini takšne agrarne pokrajine sta gotovo prvenstveni dve glavni vprašanji: razvoj njene poseljenosti (kolonizacije) z ene in gradnja mreže fevdalne oblasti nad njo z druge strani. Ob teh dveh se seveda proti koncu srednjega veka vse bolj jasno zastavlja še tretje, ki pa ni več predmet mojega poročila, namreč kako se oblikujejo pogoji za trgovino in vnovično družbeno delitev dela vse do nastanka mest v tem prostoru. Rad bi podčrtal le pomen spremembe, do katere je prišlo s to družbeno delitvijo dela v položaju Kamnika. Res sicer ugodni položaj mesta, nastalega v začetku 13. stoletja pod varstvom mogočnih Andeških grofov, ni hitro izginjal, saj je še 200 let po pridobitvi mestnih pravic leta 1446 prispeval k davku za doto Habsburžanke Katarine Avstrijske toliko kot Kranj in Novo mesto skupaj (500 for. – 200 oziroma 300 for.), a vendar le slabo tretjino prispevka ljubljanskega mesta (1600 for.),[4] kar izraža močno zaostajanje za hitrim razvojem tega središča pod vplivom naraščajoče trgovine in prenosom

središča dežele, ki se je povečala za Dolenjsko in zahodni del Notranjskega. Obenem pa je treba podčrtati, kako se je vse od 13. stoletja postopno manjšalo vplivno območje Kamnika v podeželju, izraženo najprej v krušenju kamniško-kriškega deželskega sodišča (po 1228 Ponoviče, okr. 1400 Smlednik, za Gamperk to najbrž ne velja),[5] kar se je vnovič pokazalo še v 19. stoletju ob ureditvi okrajnih glavarstev v korist Kranja in Ljubljane.[6] Tudi v tem se je kazal prelomni pomen široke družbene delitve dela od 13. stoletja naprej za zgodovino vse s Kamnikom povezane agrarne pokrajine.

Agrarna kolonizacija in nastajanje različnih oblik mreže fevdalne oblasti nad nekdaj s Kamnikom zvezanim vzhodnim delom Gorenjskega sta bila – tudi če pustimo ob strani navajanje številnih krajevni zgodovini posvečenih del – predmet različnih raziskovanj, ki so izhajala pri metodološko kompleksnem proučevanju kolonizacijske zgodovine seveda tudi s področja in vidikov različnih znanosti. Za uporabo rezultatov arheologije imamo – ne glede na nekaj Gabrovčevih obravnav posebej tega prostora – danes na razpolago dragocen pripomoček v Arheoloških najdiščih Slovenije (1975) s podatki raziskovanja do blizu 1970 in z nazornimi kartografskimi pregledi najdišč iz različnih obdobij. Za omembe krajev v pisanih zgodovinskih virih do 1500 je danes naše znanje prav tako bistveno izpopolnjeno s posmrtno izdajo Gradiva za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) Milka Kosa (1975), medtem ko so po jezikoslovcih sistematično obdelana vodna imena (Fr. Bezlaj),[7] od krajevnih imen pa le vrsta posameznih posebej zanimivih primerov,[8] nekaj za kolonizacijsko zgodovino pomembnih vprašanj pa je zastavilo podrobno dialektološko raziskovanje Tineta Logarja, ki se trezno zaveda, da pravi rezultat potrebuje še odgovore z drugih smeri raziskovanja.[9] Neposredno z vprašanji o razvoju naselitve in poseljenosti tega prostora pa so se spopadali seveda geografi in zgodovinarji, ki so pri tem pogosto souporabljali podatke drug drugega v tem pogledu: med geografi je na prvem mestu Svetozar Ilešič, ki je prav s tipološko analizo vzhodnega dela Gorenjskega glede tipov zemljiške razdelitve, tipov naselij in podobnih potez pokrajine[10] začel svojo raziskavo sistemov poljske razdelitve na Slovenskem;[11] v tej knjigi se je vnovič dotaknil pomena teh tipoloških potez za starost naseljenosti posameznih delov pokrajine, vendar z nekaterimi pomembnimi spremembami v oceni njihove starosti zlasti glede zaselške razdelitve polja in glede razdelitve na delce. Kljub metodološko povsem zgrešenemu povezovanju teh tipov z različnimi etničnimi skupinami (zlasti s slovensko oziroma nemško), ki jemljejo resnično vrednost in zanesljivost kolonizacijsko-zgodovinskim sklepom dela, je po svojem opisnem delu glede razširjenosti različnih tipov te vrste vendarle pomembno tudi delo Güntherja Glauerta o naselbinski geografiji Gorenjske.[12] Z zgodovinske strani je treba poudariti predvsem delo pokojnega Milka Kosa: najprej v obravnavanju dolge vrste posamičnih vprašanj (zlasti ob historični toponimiki ter analizi nekaterih tipov krajevnih imen za vse slovensko ozemlje), posebej pa v podrobnejšem obravnavanju zahodnega dela nekdaj s Kamnikom zvezanega prostora,[13] in večkratnega obravnavanja njegovega južnega roba, danes zvezanega z Ljubljano,[14] v celoti pa vsaj v obliki zemljevida agrarne kolonizacije slovenskega ozemlja;[15] v rokopisu, ki je nastal v prvem zasnutku že do 1940, pa potem doživljal različne spremembe in pripise v naslednjih tridesetih letih in bo moral biti objavljen brez avtorjeve končne redakcije in z njo zvezane dodelave kot nekak komentar k zemljevidu starejše agrarne kolonizacije slovenskega ozemlja,[16] pa je zajel tudi ves ostali del gorenjskega območja, ki nas zanima. Za nastanek mreže fevdalne oblasti v ožjem smislu je treba poudariti predvsem temeljni pomen knjige Ljudmila Hauptmanna o »postanku in razvoju Kranjske«[17] in za zahodni del še posebej obravnavo v Žontarjevi Zgodovini mesta Kranja,[18] pa seveda poleg tega še vrsto del o dinastičnih družinah in posameznih zemljiških gospostvih. Vprašanja kolonizacije in delne mreže fevdalne oblasti je obravnaval za široko južno področje nekdanjega kamniškega prostora tudi Ferdo Gestrin v Domžalskem zborniku.[19] Za cerkveno stran mreže fevdalne oblasti pa je za zdaj na razpolago v sklenjeni obliki za ta prostor še vedno samo ne v vsem zanesljivi, že petdeset let stari osnutek v razpravi Ernesta Klebla,[20] poleg tega pa le vrsta podrobnih datiranj o nastajanju župnij Maksa Miklavčiča[21] pa seveda razprave o zgodovini vseh samostanskih ustanov v tem prostoru.[22]

V našem pregledu se moramo omejiti na poglavitne črte, predvsem na problemski sintetični povzetek dognanj različnih naštetih raziskovalnih smeri in različnih avtorjev, s poudarkom le na nekaterih konkretnih novih opažanjih. Drugačno obravnavanje bi povzročilo delno ponavljanje tega, kar je vsebovano v nekaterih drugih prispevkih tega zbornika, delno pa podrlo sorazmerja v njegovi ureditvi.

Prazgodovina in rimsko obdobje kamniškega prostora sta obravnavana v tem zborniku posebej v dveh razpravah. Za našo obravnavo so rezultati tega dela pomembni le v enem pogledu, na katerega je treba opozoriti. Zemljepisni pregled arheoloških najdb omogoča glede naselitvenega razvoja obravnavanega prostora sklepanje na razvoj in obseg kultiviranega zemljišča, ki je bilo poglavitna dediščina Slovanov po predslovanskih obdobjih. Človek stare kamene dobe (paleolita) je sicer pustil svoje sledi v več postojankah v kamniškem okolišu, toda živel je še kot lovec in nabiralec sadežev v naravni pokrajini, ki je ni z ničimer spreminjal, še ni puščal take dediščine: nastajati je začela šele z mlajšo kameno dobo in njeno »poljedelsko revolucijo«. Do kulture žarnih grobišč se prostor arheoloških najdb – za vsako obdobje posebej še maloštevilnih – omejuje v bistvu na pas ob Bistrici od Kamnika navzdol. Šele starejša (halštatska) železna doba podaja drugačno sliko (ki pa v mnogočem prejkone velja tudi za mlajšo [latensko] železno dobo, potemtakem za vse zadnje tisočletje pred našim štetjem): tedaj sta se pokazali dve večji naselitveni središči, obe v južnem delu obravnavanega prostora – manjše na robovih hribovskih osamelcev nad Smlednikom in vzhodno od njega, večje in po svojem razvoju v halštatski kulturi tudi široko pomembno med dolino Radomlje in Savo v hribih okrog Vač.[23] Tudi v rimski dobi je bilo težišče najdb v južnem delu, a poleg tega v območju velike ceste do Trojan, v manjši meri tudi ob njenem odcepu od Trzina do Kamnika in skozi Tuhinjsko dolino.[24] Ob tem je vendar treba podčrtati, da so bile odkrite najdbe tudi v nekaterih pozneje pomembnih krajih (npr. Kamnik, Mengeš, Cerklje, Šenčur, Šmartno pod Šmarno goro, pri Lukovici in Trojanah), delno tudi takih, v katerih so odkrili poznejše slovanske najdbe poleg nekaterih omenjenih tudi Lahovče (ime pomeni tudi toponomastično pričo o vlaško-slovanski kontinuiteti) in na Križni gori na Moravškem.[24] V celoti pa bi vendar mogli reči, da je v ravnini kultiviranega zemljišča, ki

so ga Slovani mogli podedovati, sorazmerno manj kot v nekaterih drugih predelih na Slovenskem in da je moralo biti še mnogo zemlje pod ravninskim gozdom zlasti med Kamnikom in Kranjem, česar ne potrjujejo samo še danes obstoječi gozdovi,[25] marveč tudi krajevna imena po gozdnem drevju in posameznih delih gozdov v tem prostoru (imena po smreki, jelki, macesnu, hoji, hrastu, dobravi in podobno).[26] To Kosovo sodbo potrjujejo do neke mere arheološke najdbe iz zgodnjega srednjega veka in priče o kontinuiteti v krajevnih imenih. Zgodnjesrednjeveške arheološke najdbe se vrste skoraj samo ob robu ravnine (grobišča v Kamniku, Mengšu in Komendi) in v gričevnatem in hribovitem področju na jugovzhodu (Križevska vas, Sveta gora, Strahovlje, Vače, Zagorje), v ravnino pa posega le nekaj posamičnih najdb (Vodice, Hudo, Radomlje).[26] Pri vodnih imenih je izkazan prevzem antičnih imen le pri večjih vodah na južnem in zahodnem robu (Sava, Kokra in Kokrica), kar ustreza pravilu, da nosijo reke, daljše od 30 kilometrov, antična imena,[27] pri krajevnih imenih pa kaže na stik s staroselci gotovo vsaj dvoje imen, Lahovče jugovzhodno od Cerkelj (prvič 1324 Walchsdorf) v zahodni ravnini ter Lačni vrh (1309 Walchsperg, v 15. stoletju Ratzenberg) jugovzhodno od Doba, pri katerem je Gestrin kljub Kosovemu dvomu opravičeno opozoril, da se najprej imenuje 1309 »Walchsperg«, kajti poznejše ime »Ratzenperg« je poimenovalo vrh po sosednji vasi Rače; po Gestrinovem mnenju (ki pa ni toliko podprto) gre za podoben primer tudi pri Voščah pri Krašnji.[28] Zagotovljen primer prevzema antičnega krajevnega imena poznamo doslej le en sam, Trojane (Atrans) na meji obravnavanega prostora.[29] Izpopolniti pa je mogoče vsaj vprašanja te vrste s pregledom tako imenovanih »arheoloških« krajevnih imen tipa »Gradišče« (in mogoče še kakega drugega). Po Kosovem pregledu so gradišča in toponimi te vrste v našem prostoru zastopani dosti pogosto: pri Komendi, nad Hrašami in Repnjami, pri Sostrem, Lukovici in Stahovici, v Tuhinjski dolini in še ponekod.[30] Morda bi se ta podoba mogla izpopolniti še s kritičnim pretresom patrocinijev (cerkvenih patronov), ki pa za naše ozemlje žal tiči še vedno le v prvih začetkih, kajti golo natiskovanje seznamov svetniških patronov v tem pogledu ne pomaga prav nič.[30]

Ilešičeva in Kosova podoba v obliki zemljevida poljske razdelitve oziroma srednjeveške agrarne kolonizacije[31] se do neke mere razlikujeta med seboj. Milko Kos, ki je združil naselitveni prostor do 13. stoletja z enotnim znakom, je prekril z njim z izjemo enega dela ob zgornji Pšati ter posameznih otokov v severnem predelu danes naseljenega ozemlja ves naseljeni prostor v ravnini in v vzhodnem hribovitem svetu. Ilešičeva – čeprav posplošena – podoba tipov poljske razdelitve je ob upoštevanju njihove zgodovinske razporeditve precej bolj razčlenjena in postavlja nekatere ravninske predele (npr. jugovzhodno od Kranja okrog Šenčurja, na glinastem svetu ob Pšati, precej prostora zahodno od Kamnika) kot prostor poznejših obdobij ravninske kolonizacije, v vzhodnem hribovitem svetu pa razlikuje posamezna jedra starejše naselitve (na Moravškem in ob Mediji) od prostorov poznejše višinske kolonizacije (od 13. stoletja naprej) z razdelitvijo zemljišča v obliki celkov. V področju treh poti proti vzhodu (prek Trojan, skozi Tuhinjsko dolino in prek Črnivca) se omejuje stara kolonizacija po njegovem mnenju na osojna pobočja nad planinami, dolinsko dno pa je bilo naseljeno šele pozneje (v zvezi z razvojem prometa in trgovine). Kosova obravnava kolonizacije ravninskega območja med Pšato in Kokro (objavljena v zvezi s kranjskim prostorom)[32] pa kaže, da so navedene razlike vsaj bistveno manjše, kakor jih kažeta oba zemljevida, kajti tudi Kos govori marsikje o različnem času naselitve posameznih manjših delov ali krajev v tem območju. Po njegovem mnenju sta šla prva naselitvena tokova Slovanov v zahodnem kamniškem območju ob severnem in južnem robu ravnine, medtem ko se je naseljevanje same ravnine širilo postopno ob krčenju ravninskega gozda in v marsičem pod vodstvom zemljiškega gospostva, včasih tudi pod vodstvom nemških ljudi, ki so nekaterim maloštevilnim krajem pustili v dediščino tudi svoje ime.[33] Ob vsem tem pa kažejo njegova podrobnejša raziskovanja z ene strani o kolonizaciji gorenjske ravnine, z druge strani o kolonizaciji severnega roba ljubljanskega območja,[34] da je segla kolonizacija do Save hitreje in intenzivneje s severa kot spanheimska z juga, kjer kaže, da se širi močna naselitev na robu savske ježe razen pri že starejši naselitvi pri Ježici in Tacnu šele v 13. stoletju. Obravnava kolonizacijske zgodovine vzhodnega dela srednjeveškega kamniškega območja nam je ohranjena le v Kosovih rokopisih o kolonizaciji večine slovenskega ozemlja.[35] Že zemljevid krajevnih imen po drevju k njegovi zadnji sintezi starejše agrarne kolonizacije slovenskega ozemlja[36] vsekakor za vzhodni del srednjeveškega kamniškega področja potrjuje Ilešičevo mnenje o osamljenih jedrih starejše kolonizacije, pa vendar o znatnejših predelih mlajše naselitve od 13. stoletja naprej: v jugovzhodnem delu obravnavanega prostora je res 6 krajevnih imen po sadnem drevju (po Kosu je to priča o večji starosti kraja) pa tudi okrog 30 imen po gozdnem drevju (po Kosovem mnenju priče o relativno poznejši naselitvi). Vse to torej priča o stari slovanski kolonizaciji, ki je zajela tako hribe kot dele ravnine, ki pa se postopno dograjuje še v poznejšem času, v hribih marsikje še tedaj, ko je bila ravninska kolonizacija že dokončana, čeprav relativni gozd ni bil še izčrpan in si ga je grad varoval kot področje svojega gospodarjenja. Podrobna podoba, utemeljena na analizah od kraja do kraja, pa mora počakati na objavo Kosovega rokopisa, nujno potrebnega za vsako novo raziskovanje, ker pač ne gre, da bi ga poprej preprosto prepisovali ali izpisovali.

Prvotni izhodišči ravninske kolonizacije prostora med Kokro in bistriško-savinjskim razvodjem sta po rezultatih vsega tega preiskovanja prvotno dve – Kranj in Kamnik – tako da je bila prevlada Kamnika v 12. stoletju nad vsem vzhodnim Gorenjskim vendarle zvezana tudi z dinastično politiko, se pravi, z močjo andeških grofov »kamniških«.[37]

S tem smo pri oblikovanju mreže fevdalne oblasti, ki postane sicer v resnici po pisanih virih oprijemljiva šele v dobi oblasti andeških grofov (Andechs-Merancev) nad vzhodno Gorenjsko v 12. stoletju.[38] Vendar pa to stanje le dopušča tudi sklepe na dobo od izoblikovanja »Prakranjske« v zadnjih desetletjih 10. stoletja naprej.[39] Andeški so bavarska plemiška družina (po gradu Andechs) in njihova kranjska ali kranjsko-istrska veja (ki je izumrla sredi 13. stoletja) se začenja z ženitvijo Weimar-Orlamündske dedinje Sofije (v moški črti je dinastija izumrla 1070) z Bertoldom I. (kot grofoma Andeškim) in po tej poti je dobil veliko teritorialno alodialno posest na Gorenjskem vzhodno od Kokre – in delno še zahodno od te reke – pa do poznejših kranjskih deželnih meja (z izjemo pozneje pridobljenega območja Gamperka okrog

Zagorja, ki je tedaj spadalo še pod grofe iz Višnje gore).[40] Vse o obsegu njihove posesti v tem delu Kranjske velja torej tudi za dinastično rodbino Weimar-Orlamünde, mejnih grofov na Kranjskem med 1044 in 1070; ker pa so si ti pridobili svoja posestva in položaj na Kranjskem na podoben način (z ženitvijo Popona s Hademut Semt-Ebersberško)[41] je – sicer res z nekaj večjim pridržkom – mogoče podaljšati to stanje še v dobo prejšnjih mejnih grofov na Kranjskem med okr. 1000 in 1044, Sempt-Ebersbegov.[42] Medtem ko je bil pred 1077 poglavitni sedež mejnega grofa za Kranjsko gotovo grad Creina-Kranj, po katerem je dežela dobila tudi svoje ime, pa se je leta 1077 to spremenilo. Grad Kranj in obenem z njim zvezano uradno krajišniško teritorialno gospostvo na zahodnem Gorenjskem sta tedaj vsaj formalno postala fevd, ki ga je podeljeval oglejski patriarh kot krajišnik svojemu namestniku »deželnemu grofu«.[43] Tako je med 1077 in sredo 12. stoletja, ko se je med 1143 in 1147 Bertold I. prvič v ohranjenih listinah imenoval »kamniški grof« (comes de Stein),[44] zraslo s Starim gradom nad Kamnikom novo središče velikega vzhodnogorenjskega zemljiškega gospostva.

Le mimogrede naj poudarim, da se s tem začenja čeprav le na dobrih sto let omejen, vendar tako hiter in visok vzpon te fevdalne dinastije, da se ne more z njim primerjati nobena na slovenskih tleh ustaljena dinastična družina; obenem nas ta razvoj opozarja na resnično mednarodni značaj tedanjega visokega plemstva, ki je bil še posebej poudarjen od njegove skupne zgodovinske avanture v obliki križarskih vojsk. Že Bertold II. (u. 1188) si je poleg deželnega grofovstva na Kranjskem pridobil še položaj pravega mejnega grofa v Istri, čemur je pridružil njegov sin Bertold III. (u. 1204) še po Weimar-Orlamündih podedovani naslov Meranskega vojvode (ki ga je še bahaško razširil v naslov »vojvoda Dalmacije, Hrvatske in Meranije«). Od njegovih otrok je dedič posestev na Bavarskem in naslova meranski vojvoda Oton postal burgundski palatinski grof; Henrik je postal istrski mejni grof in si je utrdil položaj na Kranjskem s pridobitvijo višnjegorskih posestev (tudi gamperškega gospostva ob Mediji, ki je povečalo njegovo neposredno gorenjsko posest) po ženitvi s Sofijo Višnjegorsko, dedinjo dinastičnih alodialnih gospostev; Ekbert je postal bamberški škof, Bertold IV. nadškof v Kaloči in 1218–1251 oglejski patriarh, najstarejša hči naj bi postala žena Toljena, sina Štefana Nemanje, Neža Marija je bila žena francoskega kralja Filipa Avgusta, Jera žena ogrskega kralja Andreja III., Hedvika žena šlezijskega vojvode Henrika Piasta, Matilda pa opatinja v samostanu Kitzingen.[45] Tudi vzpon celjskih grofov ni poznal tolikšne hitrosti, niti tolikšne mednarodne evropske širine in višine.

Moč dinasta se je opirala na eni strani na vrsto ministerialov, ki so prebivali na gradovih ali dvorih (Preddvor, Kokra, Smlednik, Olševek, Velesovo, Strmol, Grad, Pšata, Mengeš, Lilienberg-Limbarska gora, Turn, Novi grad), in vitezov, ki so se imenovali pogosto kar po vaseh, v katerih so živeli (Tupaliče, Visoko, Šenčur, Šentomperga, Koseze pri Vodicah, Češnjevek, Cerklje, Poženik, Brnik, Zalog, Komenda, Breg, Boršt, Studa, Dob, Homec, Volčji potok, Perovo, Mekinje).[46] Pač pa nekdanji slovenski sloj svobodnih kosezov na prvotnem andeškem ozemlju skoraj ni pustil svojih sledov (omembo koseza poznamo le iz Olševka, sicer pa le tri kraje z imenom Koseze – enega pri Vodicah in dva na Moravškem): znameniti koseški urad okrog Zagorja je prešel pod Andeške šele s Sofijo Višnjegorsko.[47]

Posebno obliko fevdalne oblastne mreže pomeni seveda tudi cerkvena (župnijska) organizacija, čeprav je bila vsaj od druge polovice 11. stoletja že v rokah oglejskih patriarhov kot cerkvene oblasti in je le ob nastajanju posameznih župnij zvezana z lastniškimi cerkvami različnih zemljiških gospodov. Kot nasploh pri organizaciji pražupnij v območju oglejskega patriarhata v slovenskem misijonskem področju se je začela z zelo velikimi pražupnijami. Župnijska organizacija v srednjeveškem kamniškem območju izhaja le iz dveh prvotnih pražupnij – to sta bili Cerklje (prvič omenjene 1147/54, a z nastankom že v 11. stoletju) na zahodu in Mengeš (prvič omenjen 1215, a pri cerkvi je staroslovansko grobišče ketlaškega tipa, kar kaže prav tako na kultno središče vsaj že v začetku 11. stoletja) na vzhodu. Drobitev cerkljanske fare se je začela že v 12. stoletju, ko so se od nje najprej ločile Vodice (pred 1118), od teh kot lastniška cerkev in nato župnija Šmartno pod Šmarno goro, potem pa kot lastniška cerkev z župnijskimi pravicami še Velesovo (1163); v 13. stoletju se je osamosvojila še župnija Šenčur (1238), 1223 je z naselitvijo malteških vitezov v Komendi dobila cerkveno samostojnost tudi Komenda s cerkvijo sv. Petra. Od mengeške prafare se je najprej ločil kamniški okoliš, in sicer po izročilu s prvotno župnijo sv. Jurija pri Nevljah, preneseno okr. 1200 za nekaj časa morda v Mali grad v sedanjem mestu in 1232 v župno cerkev na Šutni. Sicer pa je potekal razkroj mengeške prafare počasneje: v zadnjem obdobju Andeških (1232–1246) se omenjata že župniji v Dobu in Moravčah, še v 13. stoletju (1296) poleg tega tudi Ihan. V istem letu 1296 sta omenjena v najstarejšem popolnejšem popisu duhovnij oglejskega patriarhata pri nas kot vikariata Vače in Zagorje, v prvih se omenja župnik prvič 1380, v drugem 1444.[48]

Na robovih velikega teritorialnega gospostva pa je – v največji meri še z andeško podporo (ali če je šlo za sodelovanje njihovih ministerialov vsaj z njihovim soglasjem) – nastajala mreža samostanskih ustanov. Med 1147 in 1154 so bili zaradi skrbi za pot prek Jezerskega položeni temelji posesti vetrinjskega samostana okrog Preddvora, pred 1229 pa je isti samostan dobil ob sodelovanju patriarha Bartolda s podobnimi nameni ob kamniški cesti proti vzhodu še hospic sv. Antona pri Špitaliču na vzhodu Tuhinjske doline.[49]

Patriarh Bertold, zadnji veliki član kranjske veje andeške dinastije, ki je z njim v moški črti izumrla (1251), je bil pobudnik tudi pri nastanku samostana dominikank pri Velesovem 1238; prav ta samostan, ki je dobil ob ustanovitvi 66 hub, po urbarju iz leta 1458 pa jih je imel 412 naseljenih in 6 pustih, zelo nazorno kaže, kako se je v srednjem veku širila cerkvena posest na račun različnih posvetnih fevdalcev.[50] Ustanovitev Mekinj nad Kamnikom sodi že v poandeško razdobje (1300).

Hitremu vzponu kranjske veje Andeških je po smrti Henrika IV. (1228) sledil njen še hitrejši razkroj. Le patriarh Bertold, ki je pogosto prihajal na Gorenjsko in urejal tamkajšnje – zlasti cerkvene – razmere, ga je do svoje smrti še zadrževal – z druge strani pa pospešil s posredovanjem prevzema znatnega dela andeške dediščine (Postojna, Slovenj Gradec) v roke oglejskega patriarhata.[51] Tako se je začelo veliko andeško teritorialno gospostvo na vzhodnem Gorenjskem in v sosedstvu hitro drobiti, v 14. stoletju pa so ga krušili tudi veliki in močni sosedje (žovneški ob Savi pri Smledniku po 1328/32, Devinski in za njimi Walseejevci ob Novem Turnu pri Kokri).

Toda to je bil že drugačen čas, v katerem se je začenjal umik Kamnika pred vlogo Ljubljane zaradi vnovič oživljene trgovine in njenih novih poti.

OPOMBE

[1] Prim. R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum, 1916, 47 (Teurnia), 69 (Aguntum); J. Klemenc, Zgodovina Ljubljane I, 1955, 333; isti, Celeia v antiki, Celjski zbornik 1961, 436, 455.

[2] B. Grafenauer, Vprašanje razmerja mesta in podeželja (»vasi«) v zgodovini narodov Jugoslavije, Kronika 22, 1974, 149–151.

[3] A. Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik 5–6, 1929–1930, 93–121; isti, Ljubljana pred 800 leti, Geografski vestnik 22, 1950, 171–189.

[4] A. Luschin v. Ebengreuth, Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus den Jahren 1502/03, MMVK 18, 1905, 50; Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, 49.

[5] Lj. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains (EEK), Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I. Abt., 4. Teil, 2. Heft, 1929, 457–459, o Gamperku tudi 398.

[6] Prim. razdelitev okrajev v Krajevni leksikon Dravske banovine, 1937.

[7] S. Gabrovec, Kamniško ozemlje v prazgodovini, Kamniški zbornik (KZ) 10, 1965, 89–134; F. Bezlaj, Slovenska vodna imena I–II, 1956–1961.

[8] Predvsem v delih L. Pintarja (gl. seznam krajev v SBL 2, 349–352).

[9] T. Logar, Dialektološke študije, II. O štajerskem substratu govorov v Tuhinjski dolini in Črnem grabnu, SR 5–7, 1954, 150–155.

[10] Sv. Ilešič, Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem, Geografski vestnik 9, 1939, 3–94.

[11] Sv. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, 1950.

[12] G. Glauert, Siedlungsgeographie von Oberkrain, 1943; isti, Kulturlandschaftliche Veränderungen im Gebirgslande zwischen Drau und Sawe bis zum Beginn der deutschen Südostsiedlung, Südostforschungen 7, 1942, 9–52.

[13] M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini, zbornik 900 let Kranja, 1960, 51–73 (za pregled vsega Kosovega dela s tega področja gl. B. Grafenauer, V spomin Milka Kosa, Onomastica Jugoslavica 5, 1975, 163–166).

[14] M. Kos, Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane, Geografski vestnik 23, 1951, 155–177; isti, Srednjeveška naselitev v območju Ljubljane, Kronika 12, 1964, 94–105.

[15] M. Kos, Agrarna kolonizacija slovenske zemlje, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Agrarne panoge 1, 1970, priloga.

[16] M. Kos, rokopisna zapuščina, fasc. 10, Zgodovinski inštitut Milka Kosa na SAZU.

[17] Lj. Hauptmann, EEK (op. 5), 309–453.

[18] J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, 14–35, 50–54, 74–79.

[19] F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, 1979, 23–29.

[20] E. Klebel, Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens (na oglejskem področju zajema tudi področje Kranjske), 1979 (ponatis iz Carinthie 1925–1928).

[21] M. Miklavčič, podatki o nastajanju župnij v Letopisu ljubljanske škofije za leto 1935, in v Krajevnem leksikonu Dravske banovine, 1937; delno tudi Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave, GMS 25–26, 1944–1945, 3–64.

[22] Arheološka najdišča Slovenije, 1975, zemljevida Halštatsko obdobje in Latensko obdobje (z navedbami podatkov o najdiščih pod ustreznimi krajevnimi imeni).

[23] Arheološka najdišča Slovenije, 1975, zemljevid Rimska doba; M. Župančič, Arheološki najdišči Trojane in Mengeš, Zbornik občine Domžale, 1979, 15–22.

[24] Arheološka najdišča Slovenije, 1975, zemljevid Obdobje preseljevanja in zgodnji srednji vek (in ustrezni podatki o najdiščih v knjigi); A. Valič. Vprašanja raziskovanj zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem (z zemljevidom v prilogi), Arheološki vestnik 21–22, 1970–1971, 111–116.

[25] Prim. M. Kos, 900 let Kranja, Spominski zbornik, 1960, zemljevid str. 57; L. Žumer, Delež gozdov v slovenskem prostoru, 1976, 136–144 in zemljevid »gozdnatosti Slovenije po stanju 1970« v prilogi.

[26] M. Kos, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Agrarne panoge 1, 1970, 68; zemljevid Krajevna imena po drevesih prav tam, med 80 in 81; isti, v zborniku 900 let Kranja, 1960, 58 sl., 64–68.

[26a] Arheološka najdišča Slovenije, 1975, navedbe pod ustreznimi kraji.

[27] Fr. Bezlaj, Slovenska vodna imena; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Agrarne panoge I, 1970, zemljevid Antična dediščina v krajevnih in vodnih imenih (B. Grafenauer), med str. 32 in 33.

[28] F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, 1979, 23 sl.; M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), 1975, 726; isti, Vlahi in vlaška imena med Slovenci, GMS 20, 1939, 226–235.

[29] M. Župančič, Zbornik občine Domžale, 1979, 15 sl.; M. Kos, O prevzemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju, Ephemerides Instituti archaeologici Bulgarici 16, 1950, 241–248.

[30] M. Kos, seznam gradišč v rokopisnem gradivu o kolonizaciji Gorenjske (op. 16).

[30a] Fr. Truhlar, Problem starih patrocinijev v Sloveniji, Bogoslovni vestnik 33, 1973, 61–117.

[31] Sv. Ilešič, v prilogi k Sistemom poljske razdelitve na Slovenskem, 1950, in ob upoštevanju njegovih izvajanj o nastanku različnih tipov; M. Kos v prilogi Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, Agrarne panoge 1, 1970.

[32] M. Kos, v zborniku 900 let Kranja, 1960, 51–73.

[33] M. Kos, rokopisna zapuščina (op. 16).

[34] M. Kos, Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane, Geografski vestnik 23, 1951, 155–177; isti, Srednjeveška naselitev v območju Ljubljane, Kronika 12, 1964, 94–105; prim. tudi P. Blaznik, Doneski k historični topografiji ljubljanske okolice, ZČ 6–7, 1953, 391–397.

[35] M. Kos, rokopisna zapuščina (op. 16), zavoji Gorenjska, Kamnik in Gornji grad.

[36] Priloga Zemljevid III v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev I, 1970.

[37] Sicer že stara monografija E. Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs, 1877, še ni dobila primernega naslednika.

[38] Lj. Hauptmann, EEK, 387–394.

[39] Lj. Hauptmann, EEK, 379–387.

[40] O. Dungern, Genealogisches Handbuch zur bairisch-österreichischen Geschichte, I. Lief., 1931, 6–28.

[41] Genealogija Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev III, str. 136; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 2, 1965, tablica VI.

[42] Lj. Hauptmann, EEK, 379.

[43] Fr. Kos. Gradivo III, št. 331; Lj. Hauptmann, EEK, 409 sl.; H. Schmidinger, Patriarch und Landesherr, 1954, 73, 142–144.

[44] Fr. Kos, Gradivo IV, št. 195.

[45] O. Dungern, Genealogisches Handbuch, 9, 24–28.

[46] Seznam z navedbami prvih omemb M. Kos, rokopisna zapuščina (op. 16); za južni del kamniškega ozemlja F. Gestrin, Zbornik občine Domžale, 1979, 24 sl.; za gradove M. Zupančič-M. Žontar, Gradovi na kamniško-domžalskem območju, Kamniški zbornik 12, 1969, 53–90, in M. Žontar, Gradovi na območju Kranja, Kranjski zbornik 1970, 192–198.

[47] B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod, 1952, 323, 330–331, 362–363; Lj. Hauptmann, EEK, 398, 459.

[48] O cerkvah seznam v rokopisni zapuščini M. Kosa (op. 16) in podatki pri M. Miklavčiču (op. 21).

[49] M. Kos, Oglejski patriarhi in slovenske pokrajine do srede 13. stoletja s posebnim ozirom na vlado patriarha Bertolda iz rodovine Andechs, ČZN 13, 1917, 3–44; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, 20–26.

[50] J. Žontar, n.d., 22–25; Fr. Kos-M. Kos, Gradivo 5, št. 698 in 699; M. Verbič, Posest in gospodarska slika velesov. samostana po urbarju iz leta 1458, v Velesovo, Zgodovinski in cerkveni opis, 1938, 14–35.

[51] Lj. Hauptmann, EEK, 435–439.

doneski k zgodovini srednjeveškega kamnika

Božo Otorepec

V ohranjenih in znanih zgodovinskih virih se Kamnik oziroma nemško Stein prvič omenja v listini, datirani v leta 1143–1147 in izdani za samostan v Vetrinju, ko je v njej med pričami naveden tudi »comes Bertoldus de Stein«, pri čemer gre za Bertolda II. Andeškega, ki se je tako imenoval po upravnem središču svojih posestev na Kranjskem. Poleg njega se v isti listini omenja še njegov ministerial »Karol de Stein«, skupaj z Albertom iz Mokronoga in Viljemom Mekinjskim.[1] Andeški ministeriali, imenovani po Kamniku se potem omenjajo še velikokrat v srednjem veku.[2]

Kamniška fara oziroma njen župnik se prvič izrecno omenja leta 1207, ko je med pričami v neki vetrinjski listini naveden tudi Ulrik »plebanus de Stain«, poleg Grifa iz Stude in Gerloha Kamniškega.[3] Ta župnik Ulrik je zelo verjetno istoveten z Ulrikom »de Staine«, ki je omenjen že leta 1202,[4] kajti med ministeriali, imenovanimi po Kamniku v tem in kasnejšem času, ni nobenega s tem osebnim imenom.

V nepristni listini, datirani med leta 1188–1204 za samostan v Žičah, je vojvoda Bertold IV. Andeški osvobodil samostan carine in davka »in foro suo Steun«, kar naj bi bila najstarejša doslej znana omemba Kamnika kot trga, čeprav dejansko iz malo kasnejšega časa tj. iz začetka 13. stoletja, ko je bila ta listina ponarejena.[5]

Tej listini časovno sledi tista iz leta 1229, s katero je meranski vojvoda Oton VII. Andeški potrdil meje in posest hospitala sv. Antona na Kozjem hrbtu. Poleg drugega je hospital imel dva dela desetine od vinogradov, bodisi da so bili vojvodovi ali pa kamniških meščanov (»civium Steynensium«).[6] To naj bi bila najstarejša v virih izpričana omemba kamniških meščanov in s tem posredno tudi Kamnika kot mesta.

Ne smemo pa pozabiti, da je ta letnica ohranjena več ali manj slučajno in da je Kamnik bil mesto verjetno že preje. Dejstvo je na primer, da so imeli Andeški vsaj že od leta 1195 dalje v Kamniku svojo kovnico denarja, za katero se domneva, da je bila na Malem gradu, in ki je po letu 1220 kovala tudi novce z napisom CIVITAS STAIN.[7]

Iz obeh omenjenih podatkov bi torej upravičeno mogli sklepati, da je dobil Kamnik mestne pravice nekako okrog leta 1220, listina o tem pa ni ohranjena, ker so bile take podelitve v tem času praviloma še ustne.[8]

Zanimivo je, da se v listini iz leta 1232 o kamniškem špitalu in prenosu farnega sedeža iz Nevelj v Kamnik – o kateri je obširneje govor v posebni razpravi v tem zborniku – nikjer ne omenjajo kamniški meščanje ali mestni organi kot npr. mestni sodnik in svet. Le iz podatka, da je bila Marijina cerkev na Šutni »pri izhodu skozi vrata, ki gledajo proti Mengšu«, bi mogli sklepati, da je bil Kamnik v tem času že obdan z obzidjem, v katerem so bila omenjena vrata.

Med leti 1232 in 1246 se v Kamniku omenja babenberška mitnica in kovnica ter dohodki od njiju.[9] V listini, izdani 8. maja 1241 v Perovem blizu Kamnika, se izrecno omenja bivanje vojvode Friderika II. Babenberškega v Kamniku.[10]

Kot mesto se Kamnik prvič izrecno omenja šele 22. maja 1267. Takrat je vojvoda Ulrik Koroški v listini, izdani v Šujci pri Ljubljani, potrdil in pomnožil kartuziji Žiče še od prednikov podarjeno žitno dajatev v Slovenj Gradcu ter jo osvobodil plačevanja mitnine »in civitatibus nostris Stain ac Windizgrez«.[11]

Domneva, da je bil 1. oktobra 1270 v Kamniku češki kralj Otokar II. Přemysl in da je takrat prvič v zgodovinskem viru omenjeno slovensko ime Kamnika,[12] se je v zadnjih letih z novimi zgodovinskimi dognanji izkazala za napačno. Otokar II. je namreč v listini s tem datumom, izdani v kraju »Kamnich«, zapovedal vdovi Ušalka iz Lemberga in njenim sinovom, naj vrnejo posest za stražarjenje gradu v Strašperku (pri Šentjanžu na Dolenjskem),[13] in da mora to posest deželni glavar vrniti krškemu škofu.[14] Ker se je torej vsebina nanašala na naše kraje in ker je sicer znano, da je bil Otokar II. enkrat v tem letu v naših krajih, je bila kaj blizu domneva, da gre za naš Kamnik. Toda iz Otokarjevega itinerarja, sestavljenega na podlagi krajev izdaje njegovih listin po kronološkem redu, je razvidno, da gre pri tem »Kamnichu« za kraj Kamýk na Češkem.[15]

Najstarejša doslej znana slovenska omemba Kamnika je šele iz leta 1343, ko je v tržaški vicedomski knjigi zabeležena zadolžnica Rudolfa iz Ljubljane za Nikolaja »de Champnich«, prebivalca Trsta.[16]

Za študij o razvoju kamniške mestne avtonomije v srednjem veku je zelo pomembna listina, izdana 26. aprila 1277 v Kamniku. V tej listini izpričujejo Peregrin, arhidiakon Kranjske in Marke, vitezi Valter »Ungarus«, Gerloh Kamniški in Zigfrid Mekinjski (tj. Galenberški) ter Henrik »Phingst«, Herbord, Andrej, Wolflin, Voso in vsi drugi meščani Kamnika (»ac alii universi cives aput Stein«), da je prosila velesovska priorinja Marjeta za truplo v Kamniku umrlega ptujskega dominikanca Heranda, da bi ga pokopali v Velesovu, ker je bil iz rodu ustanoviteljev samostana (tj. vitezov Kamniških, ki so ustanovili ta samostan leta 1238).[17] Na prošnjo imenovanih izdajateljev listine pa je priorinja s poudarkom izrecne izjemnosti dovolila, da se pokoplje v Marijini cerkvi v Kamniku. Na dobro ohranjeni listini visijo še danes pečati arhidiakona Peregrina, vseh treh vitezov ter majhen okrogel pečat brez grba in napisa, le z glavo v profilu, verjetno prvo imenovanega od meščanov Henrika Phingsta.[18] Manjka torej pečat mesta Kamnika, za katerega bi upravičeno pričakovali – po analogiji s podobnimi primeri v drugih mestih – da bo za omenjeno »skupnost meščanov Kamnika« potrjeval omenjeno listino. Očitno je bil proces formiranja mestne avtonomije in z njo povezana raba lastnega mestnega pečata v tem času še v fazi nastajanja.

Mestni pečat Kamnika je prvič omenjen in ohranjen šele na listini od 21. decembra 1309, v kateri se štirje sinovi 1277 omenjenega Herborda odrekajo zahtevam do kamniškega špitala glede dveh kmetij v Javorju in druge navedene posesti. V koroboracijski formuli je rečeno, da so izdajatelji za pečatenje prosili kamniške meščane, Ortolfa Mengeškega in Nikolaja Črnelskega, ki sta bila tisti čas glavarja v Kamniku tj. kastelana na Starem in Malem gradu.[19]

Kamniški mestni sodnik se prvič izrecno omenja šele leta 1312.[20] »Judex forensis«, ki se omenja v ustanovitveni listini Velesovega iz 1238 v zvezi s sodnimi kompetencami nad samostanskimi podložniki, je bil po mnenju J. Žontarja[21] kamniški deželski in ne trški sodnik.[22]

Leta 1322 so z napredkom gospodarske in socialne diferenciacije kamniško mesto predstavljali: 1. dva ali trije sodniki, 2. dvanajstniki tj. mestni svet, sestavljen iz 12 članov, in 3. občina meščanov, ki so jo takrat verjetno sestavljali še vsi polnopravni meščani. Mesto je imelo takrat tudi že svojega pisarja.[23] Še 1351 pečatijo neko listino z mestnim pečatom sodniki in 12 zaprisežencev (mestnega) sveta,[24] leto kasneje pa le en sodnik in svet[25] in tako potem skozi ves srednji vek. V 15. stoletju je videti, da so kamniški oskrbniki mestno avtonomijo precej zožili in sami nastavljali mestne sodnike in je prosto volitev mestnega sodnika Kamničanom dovolil cesar Friderik III. šele leta 1489.[26]

NEKAJ TOPOGRAFSKIH PODATKOV

Stari grad, ki se v srednjem veku zaradi svoje lege vedno imenuje le Zgornji grad,[27] se obenem s »spodnjim« Malim gradom prvič omenja leta 1202, ko je vojvoda Bertold Andechs-Meranski zastavil oglejskemu patriarhu Peregrinu za posojeni denar svoja dva gradova v Kamniku (»duo castella de Staine«) z vsemi posestvi, hlapci in deklami, pravicami in pripadajočim, razen svojih ministerialov.[28] Takrat se tudi omenja kamniški gradiščan oziroma kastelan Gerloh iz rodbine andeških ministerialov, imenovanih po Kamniku, ki je v imenu svojih gospodov upravljal tamkajšnjo obširno andeško posest.

Podatek, da je bila že 1297 oziroma 1298 na Starem gradu kapela, posvečena Janezu Krstniku,[29] ki ga prinaša že Valvasor,[30] je ponaredek dveh, danes še v originalu ohranjenih mekinjskih listin iz 1287 in 1288 s skoraj dobesedno enakim tekstom, toda za kapelo sv. Marije v Mekinjah.[31] O kapeli na Starem gradu vsaj že v 15. stoletju bi pričal le podatek, da se v popisu grajskega inventarja leta 1439 omenjata tudi kelih in mašna knjiga.[32]

Na Malem gradu, ki se – kot že rečeno – prvič posredno omenja že 1202, se omenja zgornja kapela leta 1250, ko je bila listina o poravnavi med patriarhom Bertoldom Andeškim in vojvodo Ulrikom Spanhajmskim izdana »in capella superiori castri inferioris de Stain«.[33] V 14. stoletju so imele na Malem gradu svoj sedež razne viteške rodbine tako Črnelski, Gali, Kolovški, Smrekarji in drugi.[34] Leta 1444 je bilo grajsko poslopje na Malem gradu že zapuščeno («ain öds haws«),[35] vendar sta deleža na gradu imela še vedno tudi Jurij [36] in Gašpar Kamniška.[37] Gašpar je v posebni listini 1472 zapustil vso svojo posest in svoj delež na Malem gradu deželnemu knezu cesarju Frideriku III., kateremu je 1474 ta posest bila tudi predana.[38]

Od mestnega obzidja smo že omenili vrata na Šutni pri farni cerkvi, ki se omenjajo že leta 1232. Vrata na Klancu se omenjajo prvič leta 1301, ko je Friderik iz Zapric tam blizu prodal gornjegrajskemu samostanu svojo hišo z zemljiščem.[39] Leta 1309 ima kamniški meščan Gregor pridevek »pri vratih«,[40] kar se lahko nanaša le na mestna vrata. Konec 14. stoletja je zastavil Osterman Kamniški Frideriku Čreteškemu mesarsko stojnico pred mostom »pri vratih ob obzidju, kjer se gre preko mosta«,[41] kar je obenem tudi najstarejša omemba mostu prek Bistrice, ki pelje na Novi trg. Leta 1432 se zunaj obzidja omenjata dva mlina pred mestom in kopališče, za katerega uporabo je bilo treba plačevati (vailpad) in ki je bilo zunaj obzidja pri mestnih vratih.[42] Leta 1441 se omenja mestno obzidje pri cerkvi sv. Jakoba.[43] Ob turških napadih v 15. stoletju so skušali obrambo mesta okrepiti z izkopom jarkov pred obzidjem, za kar je vladar razpisal posebno tlako.[44]

Mestni trg kot centralni prostor srednjeveškega Kamnika se v ohranjenih virih prvič omenja leta 1316, ko je kralj Henrik Češki, vojvoda koroški, osvobodil hišo Tomaža Cendela in njegovih dedičev »v Kamniku v mestu ležečo na trgu«, ki jo je Tomaž kupil od pisarja Ludvika in ki je bila že preje oproščena mestnega davka in služnosti.[45] Za isto hišo se take oprostitve omenjajo tudi v letih 1329, 1374 in 1398.[46]

Od ulic srednjeveškega Kamnika se v drugi polovici 15. stoletja večkrat imenuje Velika ulica. Leta 1465 in kasneje se omenja, da je bil mestni svetovalec Martinic doma v Veliki ulici.[47]

Za neki dvor se leta 1362 navaja, da je bil ob Šutenskem potoku (»Schüttpach«).[48] Leta 1391 sta kamniški šolmošter Friderik in žena Neža kupila hišo, voštat in vrt »ob špitalskem sadovnjaku pri farni cerkvi ob Šutenskem potoku pred mestom Kamnikom«.[49] Leta 1421 se omenja »križ med cestama ob Šutenskem potoku pred mestom Kamnikom«.[50] Šutna se omenja prvič leta 1438, ko je imel kovač Miha hišo »an der Schütt«.[51] Po Šutni je tekel potok, ki se leta 1449 omenja kot meja med kamniško in mengeško faro,[52] ki je tako segala skoraj do kamniških mestnih vrat.

Žale se omenjajo prvič leta 1309. Takrat je med pričami v neki špitalski listini naveden tudi Nikolaj »ab dem Saeldenperg«.[33] V letih 1423 in 1433 se omenja tu na Žalskem hribu neki dvor, imenovan »hoff am Sallnperg«.[54]

»Na Grabnu pred mestom Kamnikom« se leta 1431 omenja hiša neke svečarke.[55] Tam je bilo tudi več meščanskih vrtov.[56]

Novi trg se v ohranjenih virih omenja sorazmerno pozno, čeprav je res, da nam iz srednjega veka tudi ni znana oznaka Stari trg. Leta 1402 je meščan čevljar Ortolf iz Novega trga prodal svojo hišo s pritiklinami »v Novem trgu pod Zgornjim gradom v Kamniku« takratnemu mestnemu sodniku.[57] Leta 1428 se na Bistrici na Novem trgu omenja mlin in valjarna za sukno.[58] Zaradi bližine Bistrice so v srednjem veku tu živeli in delali številni usnjarji. Tako se v neki listini iz 1465 omenjajo kar trije čevljarji na Novem trgu,[59] ki so takrat bili obenem tudi usnjarji.

Poleg omembe mesarskih stojnic ob mostu prek Bistrice leta 1391,[60] se te omenjajo tudi leta 1426.[61] Nedaleč od mosta so bile 1427 tudi stope.[62]

Farna cerkev sv. Marije se po sedaj znanih podatkih prvič omenja leta 1232, ko je bil semkaj prenesen sedež fare iz Nevelj. Prvotno cerkev je sezidal neki Matzilin kot špitalsko cerkev.[63] Druga omemba te cerkve je iz leta 1277, ko je bil v njej pokopan dominikanec Herand iz rodu ministerialov Kamniških.[64]

Sredi 14. stoletja se na pokopališču okrog farne cerkve omenja kostniška kapela (karnarij), posvečena sv. Mihaelu,[65] kot je to bila navada takrat tudi pri številnih drugih takih kapelah.[66] Sto let kasneje se na istem pokopališču omenja kapela Marije Magdalene.[67] Meščanski špital, ubožnica in hiralnica za ostarele meščane, se po novejših podatkih prvič omenja že leta 1232 kot ustanova oglejskega patriarha Bertolda in njegovega brata vojvode Otona VIII. Meranskega po smrti njunega brata mejnega grofa Henrika IV. Andeškega, torej med leti 1228 in 1232.[68] Sicer se kamniški špital omenja šele leta 1312, ko je v neki gornjegrajski listini kot priča omenjen Alhart, prvi znani oskrbnik špitala in oltarja Janeza Krstnika v farni cerkvi.[69]

Cerkev sv. Jakoba se v doslej znanih listinah prvič omenja leta 1423, ko je Elza, hči pokojnega Ostermana Kamniškega, prodala samostanu sv. Jurija v Längseeju na Koroškem poleg številne druge posesti tudi pol hiše in vrta pri sv. Jakobu, kar je bilo nekoč last nekega Andreja.[70] Ta hiša je bila tudi oproščena vseh dajatev in služnosti, kar je kralj Friderik IV. kot deželni knez in mestni gospod leta 1441 potrdil tudi meščanu Lenartu Pečaherju, takratnemu lastniku te hiše. Zanjo je bilo rečeno, da stoji »v Kamniku pri cerkvi sv. Jakoba ob mestnem obzidju« in da je bila nekoč Andrejeva last.[71] Konec 15. stoletja je bil pri tej cerkvi sezidan frančiškanski samostan, potem ko je bila cerkev povečana oziroma na novo pozidana.[72]

KRATICE

AS = Arhiv SR Slovenije v Ljubljani.

Gradivo IV, V. = F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. IV. knjiga (1101–1200), Ljubljana 1915, V. knjiga (1201–1246), Ljubljana 1928.

HHStAW = Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Allgemeine Urkundenreihe. Hišni, dvorni in državni arhiv na Dunaju. Splošna zbirka listin.

IMK = Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 1, 1890.

Kos, Top. = M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), Ljubljana 1975.

MHDC IV. = A. Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae IV. Bd. (1202–1269), Klagenfurt 1906.

MMVK = Mitteilungen des Musealvereines für Krain 1, 1866.

NŠALj = Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin.

Reg. Steiermark I/1 = Regesten des Herzogtums Steiermark. I. Band 1308–1319. 1. Lieferung, Graz 1976.

Schumi, AH = F. Schumi, Archiv für Heimatskunde, II. Bd, 1884, 1887.

OPOMBE

[1] Listina 1143–1147, Gradivo IV, št. 195, str. 113.

[2] Kos, Top., str. 243–245.

[3] Listina 1207, Gradivo V, št. 124, str. 72.

[4] Listina 1202 II 6. Videm, Gradivo V, št. 15, str. 12.

[5] Listina 1188–1204, Gradivo IV, št. 755, str. 379.

[6] Listina 1229, Gradivo V, št. 507, str. 253; potrditev te listine 1243 I 26. Videm, Gradivo V, št. 806, str. 386.

[7] E. Baumgartner, Kovnici Slovenjgradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev, Časopis za zgodovino in narodopisje 28, 1933, str. 23–25.

[8] B. Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, Kamniški zbornik 2, 1956, str. 67.

[9] A. Dopsch, Die landesfürstl. Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Wien 1910, str. 51–52.

[10] Listina 1241 V 8. Perovo, Gradivo V, št. 765, str. 370.

[11] G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, IV. Band, Nr. 250, S. 152.

[12] J. Parapat v Letopisu Matice Slovenske 1876, str. 127; J. Benkovič, Kamnik. Dom in svet 5, 1892, str. 517; L. Stiasny, Kamnik, 1894, str. 22; P. Urankar, Kamniški okraj v preteklosti. Na bregovih Bistrice 1938, str. 49 sl.; B. Otorepec v KZ 2, 1956, str. 67.

[13] Kos, Top., str. 577.

[14] Listina 1270 X 1. »Kamnich«, obj. Pferschy o.d., Nr. 389, s. 233.

[15] J. Šebánek-S. Dušková, Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen, 2. Teil, Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel – und Wappenkunde 15, 1969, str. 270, 412.

[16] Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku V. zv., št. 66.

[17] Listina 1238 XII 11., Gradivo V, št. 699, str. 336–338.

[18] Listina 1277 IV 26. Kamnik v AS, fotografija v Kamniškem zborniku 2, 1956, str. 73.

[19] Listina 1309 XII 21. Kamnik v NŠALj, regest IMK 6, 1896, str. 131.

[20] Listina 1312 X 13. Kamnik v NŠALj – Gornjegrajske listine, reg. Reg. Steiermark I/1, št. 438.

[21] J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 77.

[22] L. Hauptmann, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österr. Alpenländer, I. Abt. 4. Teil, 1929, str. 458.

[23] Listina 1322 V 6. Kamnik v NŠALj.

[24] Listina 1351 III 26. s.l. v HHStAW.

[25] Listina 1352 VI 18. ravno tam.

[26] Listina 1489 II 29. Innsbruck, Kamniški zbornik 4, 1958, str. 102.

[27] Kos, Top., str. 245–246.

[28] Listina 1202 II 6. Videm, Gradivo V, št. 15, str. 11.

[29] P. Hitzinger, Zur Geschichte der Pfarren Krains. Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain 10, 1855, str. 29.

[30] J. W. Valvasor, Ehre . . . XI, str. 427.

[31] Listini 1287 X 3. Čedad in 1288 XII 22. Oglej v AS, Mekinjske listine.

[32] Dohodki in izdatki deželnoknežje posesti na Kranjskem za leta 1437–1439, Ms. 275/1, fol. 6, nekoč v Landesregierungarchivu v Innsbrucku, sedaj v AS.

[33] Listina 1250 IX 3. Mengeš in Kamnik, obj. MHDC IV, št. 2441.

[34] Listini 1353 II 13., MMVK 18, 1905, str. 174; 1362 II 23., MMVK 19, 1906, str. 39–40.

[35] HHStAW, Hs. W(eiss) 724, fol. 227, 252 v.

[36] Ravno tam, fol. 229, 234 v.

[37] Ravno tam, fol. 270.

[38] Listina 1472 VI 3., reg. J. Chmel, Regesten des römischen Kaisers Friedrich III. 1452–1493, Wien 1859, str. 638, št. 6571; listina 1474 VII 9., ravno tam str. 670, št. 6900; str. 680, št. 7045.

[39] Listina 1301 VIII 30. Kamnik v NŠALj- Gornjegrajske listine, reg. Schumi, AH II, str. 257.

[40] Listina 1309 XII 21. Kamnik v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 131.

[41] Listina 1391 IX 15., reg. MMVK 19, 1906, str. 134.

[42] HHStAW, Hs. B(lau) 22, fol. 58.

[43] Listina 1441 III 24., kopija v Österr. Nationalbibliotek Wien, Hs. cod. 14.109, fol. 151 v.

[44] Listina 1451 VIII 18., obj. Kamniški zbornik 4, 1958, str. 96.

[45] Listina 1316 I 1. Zenoburg v NŠALj, reg. Reg. Steiermark I/1, št. 768.

[46] Listine 1329 X 29., 1374 IV 6. Celje in 1398 III 22. Dunaj, v AS.

[47] B. Otorepec o.d., str. 84; listina 1475 XI 22. v Arhivu frančiškanske province v Ljubljani.

[48] Listina 1362 II 23., reg. MMVK 19, 1906, str. 40.

[49] Listina 1391 IV 30. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 133.

[50] Listina 1421 VII 26. v AS.

[51] Listina 1438 III 10. v AS.

[52] Listina 1449 V 2., reg. IMK 6, 1896, str. 134.

[53] Listina 1309 XII 21. Kamnik v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 131.

[54] Listina 1423 II 23. v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu sign. A 779; listina 1433 I 17. Kamnik., kopija 16. stol. v AS, Vicedomski arhiv f. I 139.

[55] Listina 1431 I 25. v AS.

[56] Listina 1467 VI 26. v AS.

[57] Listina 1402 IV 22. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 133–4.

[58] Listina 1428 IV 8., kopija v HHStAW, Hs.B 22, fol. 52–52 v.

[59] Listina 1465 VII 31. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 136.

[60] Gl. opombo 41.

[61] Listina 1426 IV 22. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 134.

[62] Listina 1427 VI 6., kopija 16. stol. v AS, Vicedomski arhiv fasc. I 37/XXIII.

[63] Listina 1232, objava v tem zborniku str. 23–32.

[64] Gl. opombo 18.

[65] Listina 1349 IV 29., kopija v Biblioteca comunale Udine, Ms. 1472/II, fol. 39v.

[66] M. Zadnikar, Romanska arhitektura v Sloveniji, Ljubljana 1959, str. 293 (nima omembe te kapele).

[67] Listina 1455 IV 28., obj. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku X. zv., št. 66.

[68] B. Otorepec, Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika, v tem zborniku str. 23–32.

[69] Listina 1312 III 12. Kamnik v NŠALj-Gornjegrajske listine, reg. Reg. Steiermark I/1, št. 377.

[70] Listina 1423 II 26. v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu, sign. A 779.

[71] Gl. opombo 43.

[72] Listina 1475 XI 22. v Arhivu frančiškanske province v Ljubljani; listina 1492 IX 8. pri F. Stelè, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1928, str. 50; listina 1493. Kamnik., kopija 16. stol. v AS, Vicedomski arhiv fasc. I 139; listina 1493, reg. Stelè, o.d. str. 47–48; 1494 VIII 21., reg. IMK 2, 1892, str. 48–49.

listina iz 1232 in starejša zgodovina kamnika

Božo Otorepec

O ustanovitvi kamniškega špitala, neke vrste ubožnice za ostarele meščane, njegovi dotaciji, o kamniškem obzidju in vratih, o najstarejši zgodovini in o nastanku Marijine cerkve na Šutni ter o kamniški fari smo iz dosedaj znanih in ohranjenih zgodovinskih virov vedeli le malo, zato so bile tudi obravnave teh vprašanj v dosedanji historični literaturi bolj skope.[1] Na nekatera od teh bi skušali poiskati odgovor v objavi, prevodu in komentarju doslej neznanega celotnega teksta listine iz leta 1232.

V zvezi s prvotnim farnim sedežem nam že Valvasor poroča ob svoji obravnavi Kamnika o kamniškem jezeru, ki da je segalo do cerkve v Nevljah, posvečene sv. Juriju, zaradi česar jo mnogi imenujejo sv. Jurij na jezeru in naj bi bila tam nekoč tudi fara.[2]

V rokopisu o kamniških župnikih iz leta 1743 najdemo potem prvič obširnejši povzetek naše listine iz 1232: »Leta 1232 je bil prvi župnik v Kamniku Henrik, pod katerim je bila dvignjena cerkev blažene Marije device, ki je bila preje hči v mater in je sprejela cerkev sv. Jurija, ki je bila preje mater sedaj za hčerko. Ta Henrik je podaril za ustanovo kamniškemu špitalu 50 mark in neki Martzilinus pa 40 mark. Ta je prej iz zaobljube zgradil ubožnico in špital. Tako original listine v kamniškem župnišču z letnico 1232.«[3]

Katalogi klera ljubljanske škofije vse do vključno leta 1830 nimajo podatkov o starosti posameznih fara. Šele katalog za 1831 ima pri Nevljah opombo, da o starosti te zelo stare fare ni znano nič drugega kot to, da je bila leta 1232 iz nje izločena kamniška fara. Pri Kamniku pa ta katalog navaja, da je bila fara ustanovljena leta 1232. Kasnejši katalogi – prvi za leto 1859 – imajo že ime prvega kamniškega župnika Ulrika iz leta 1207, od leta 1870 pa navajajo tudi imeni župnikov Henrika iz 1232 in Friderika iz 1238. Pri Nevljah se omenja, da je tu že 1232 bil vikariat, ki je bil 1783 povzdignjen v faro.[4] Podatki v obeh farah postajajo torej vedno bolj točni. Videti je, da so sestavljalci katalogov zasledovali takratne zgodovinske razprave in svoje podatke usklajevali z najnovejšimi dognanji.

Leta 1855 je namreč P. Hitzinger v svojem sestavku o zgodovini kranjskih fara objavil kopijo listine kamniškega župnika Manfreda de la Turre o kapeli Janeza Krstnika na Starem gradu iz leta 1207, ki pa je ponaredek listine istega izstavitelja, toda iz leta 1287 in to za kapelo sv. Marije v Mekinjah, kar je Hitzinger zaradi omemb tega župnika v drugih listinah popravil v 1297. Na koncu je dodal, da se trdi, da ni bilo prvotno fare v mestu Kamniku, temveč da je bila 1232 ta izločena iz neveljske fare ter k temu citira Valvasorja in katalog klera za leto 1855. »Če je ta trditev osnovana in ni bilo morda tako kot pri Kranju glede na Preddvor, se ne more ugotoviti,« dodaja na kraju.[5]

Deset let kasneje je Hitzinger objavil iz zbirke rokopisov grajskega arhiva v Ravnah po nekem registru spisov mesta Kamnika (ta je danes izgubljen) nemški povzetek listine iz 1232: »Leto 1232. Potrditev patriarha Bertolda Oglejskega glede prve ustanovitve špitala v Kamniku, ki so ga ustanovili on in brata Oton, vojvoda Meranski in Henrik, mejni grof Istre. K tej ustanovi je prispeval tudi neki Matziling, kakor tudi Henrik, prvi župnik v Kamniku. Tu se tudi navaja, kako je bila Marijina cerkev v Kamniku, ki je bila pred tem špital, povzdignjena v glavno farno cerkev čez vse druge.« Hitzinger dodaja ob tem regestu, »da bi bilo želeti, da bi bila ta listina

objavljena v celoti, kajti tu navedeni podatki so v neskladju z drugimi zgodovinskimi dejstvi. Tako se imenuje soustanovitelj Henrik prvi župnik v Kamniku in vendar se v dveh darilnih listinah istega mejnega grofa Henrika za vetrinjski samostan glede posestev na Kranjskem iz leta 1207 omenja med pričami že ‚dominus Wolricus plebanus de Stain'. Ljudski glas hoče pač napraviti cerkev sv. Jurija v Nevljah za prvo farno cerkev kamniškega okoliša, toda če po zgornjem podatku sedanja farna cerkev izvira šele iz leta 1232, potem je iskati starejšo farno cerkev, kot vse kaže, samo na malem Gradu.«[6]

Ta Hitzingerjeva objava povzetka je bila potem osnova za regeste, objavljene pri Parapatu,[7] Oefeleju,[8] Schumiju in F. Kosu. Schumi je pravilno domneval, da je »Matziling« v tem regestu verjetno narobe prebrani »Matzilinus«,[9] ker je bila v originalu končnica imena na -us krajšana po tedanji navadi z znakom, podobnim veliki vejici, arabski številki 9 ali črki g.[10] F. Kos je v Gradivu povzel regest po Hitzingerju.[11]

Tako je ta Hitzingerjev regest ostal dolgo časa edini podatek o listini iz leta 1232, kajti nekoliko obširnejši Raspov povzetek iz 1743 je ostal doslej neobjavljen.

Šele strokovno popisovanje matrik in farnih arhivov po Sloveniji, ki ga je v letih 1968–1971 izvedla Skupnost arhivov Slovenije, je prineslo na dan v kamniškem župnem arhivu v fasciklu Stare listine prepis te listine s celotnim tekstom.[12]

Gre za kolacioniran prepis, overovljen od kamniškega nadžupnika in dekana Gašparja de Branca[13] od 22. oktobra 1787 overovljenega prepisa Maksimiljana Leopolda Raspa[14] od 22. junija 1741, izdanega v Kamniku v pisarni gorenjskega arhidiakonata, in sicer po takrat še ohranjeni originalni listini.[15] Ta je bila kasneje uničena, morda v velikem požaru leta 1788, ki je poleg 56 hiš upepelil na Šutni tudi župnišče in kaplanijo.[16] Od ohranjenih špitalskih listin je najstarejša tista iz leta 1291, ki je bila nekoč v farnem arhivu v Kamniku, danes pa je shranjena v zbirki listin Nadškofijskega arhiva v Ljubljani.[17]

Kratka vsebina listine iz 1232, katere celotni tekst in slovenski prevod sta podana v dodatku na koncu, bi se glasila nekako takole:

Oglejski patriarh Bertold izpričuje, da se je Macilin, »Kristu vdani mož«, odrekel glede cerkve sv. Marije, ki jo je po prvotni zaobljubi zgradil za špital »pri izhodu skozi vrata, ki gledajo proti Mengšu« privilegiju eksempcije ter jo izročil patriarhu, da jo poviša v matično farno cerkev. Macilin in župnik Henrik sta odredila, da naj ima duhovnik, določen za župnika, svoj sedež še dalje pri cerkvi sv. Jurija (v Nevljah), Marijini cerkvi in posebej oltarju Janeza Krstnika pa sta za vzdrževanje duhovnika, ki bo opravljal maše zanju, sorodnike in vdovo Rihco podarila sedem kmetij in to tri v Praprečah, tri v Rodici in eno v Apnu ter tretjino darov v Marijini cerkvi. Poleg tega sta župnik Henrik darovala 50, Macilin pa 40 mark špitalu, ki naj ga upravlja redovnik iz gornjegrajskega, stiškega ali vetrinjskega samostana, za povečanje špitalske posesti. Patriarh je povzdignil cerkev sv. Marije v matično cerkev, kjer naj ima sedež župnik, ki naj uporablja hišo, dom in pritikline poleg špitala in potrdil še enkrat od njega in brata vojvode Otona Meranskega špitalu podeljene pravice in svoboščine, ki jih je potrdil tudi avstrijski vojvoda (tj. Friderik II. Babenberški). Kot priče se na koncu listine omenjajo: Henrik, škof v Pulju, »fratribus de Eberstaine praeposito archidiacono Aquielensi«, Konrad, dekan oglejski in Bertold, arhidiakon beljaški.

Ker se torej ni ohranil original te pomembne listine, pri katerem bi mogli že po zunanjih znakih (pisava, pečat in dr.) presoditi njegovo pristnost, nam preostane le druga, daljša in težavnejša pot, da namreč s podrobno analizo ohranjenega teksta skušamo ugotoviti, ali gre tu za pristno ali ponarejeno, ali morda samo za delno ponarejeno listino.

Iz samega teksta je namreč razvidno, da je ta na nekaterih mestih močno nejasen. Morda gre za napake pri prepisovanju – ohranil se nam je, kot rečeno, prepis prepisa in je torej možnost takih napak velika. Razen tega prepisovalec 18. stoletja ni popolnoma obvladal pisave in sistema kratic iz prve polovice 13. stoletja. To je razvidno že pri omenjenem branju »Matziling« za Matzilinus pri regestu v kamniškem pisemskem protokolu[18] in ni čuda, da je ta tekst delal težave tudi drugemu prepisovalcu danes ohranjenega teksta iz 18. stoletja, ki pa je to ime vendarle pravilno prebral.

Da bi torej mogli kritično presoditi pristnost ali nepristnost omenjene listine, bi jo morali podrobno primerjati z drugimi listinami istega izstavitelja iz istega časa in prostora, ki bi kazale neko podobnost v sestavi teksta, listinskih formulah, jeziku, naštevanju prič in podobnem. Žal pa je takih listin patriarha Bertolda ohranjenih zelo malo, mnoge nam niso dostopne v originalu ali v objavah.[19] Zato bo moralo marsikaj še ostati nejasnega.

Bertold V. iz rodbine Andeških je postal oglejski patriarh nekako v oktobru leta 1218, umrl pa je 23. maja 1251.[20] Zanj je iz ohranjenih listin in na njihovi podlagi sestavljenih itinerarjev znano, da je večkrat kot drugi patriarhi obiskal naše slovenske kraje.[21] Delno pač zato, ker je bil najvišji cerkveni dostojanstvenik za naše dežele južno od Drave, mnogo pa so na ta potovanja verjetno vplivala andeška posestva na Kranjskem in Štajerskem, katere upravno središče je bil ravno andeški Kamnik. Tako je bil ob svojem drugem potovanju v letih 1228–1229 zagotovo v Kamniku 13. januarja 1229 in 2. decembra 1232 kot pričata v tem kraju izdani listini.[22] Zelo verjetno je bil v Kamniku tudi jeseni 1231, saj ga je pot v savinjsko Rečico, kjer je 18. septembra 1231 izdal listino v korist gornjegrajskega samostana,[23] gotovo vodila tod mimo. Naša listina ima kot datum samo letnico 1232, brez navedbe meseca in dneva ter kraja izstavitve, kar je za Bertoldove listine zelo redko, saj ima večina njegovih listin bolj popolne datume. Ker je iz drugih podatkov razvidno, da je bil to leto na Kranjskem, je bila listina izdana lahko v Kamniku, kar je tudi glede na vsebino najbolj verjetno. Tako bi glede sicer pomanjkljivega datuma ne bilo pomislekov proti pristnosti listine. Delna posebnost je sicer redkejše štetje let po »letih milosti« (anno gracie), ki ga pa najdemo v več velesovskih listinah, izdanih nekaj let kasneje.[24]

Podrobnejša analiza sestavnih delov listine pokaže, da v zelo obširni arengi (navajanje splošnih motivov za izdajo listine), ki je sicer take ni najti v nobeni drugi Bertoldovi listini ali pa sploh znani listini iz tistega časa v našem prostoru, edino besede »frequens revolutio temporum« (nenehni tok časov) spominjajo na »frequenti revolutione temporum« in podobno

v arengah listin 1228 X 18, 1228 X 29 in 1239 IX. Kamnik, ki jih je izdal patriarh Bertold ter v listini 1238, pred XII 11. Gerloha Kamniškega.[25] Druga je bila po mnenju najnovejšega editorja – pač zaradi naštetih prič – izdana v Slovenjem Gradcu,[26] zadnja pa ima kot kraj izdaje izrecno naveden Kamnik. Ker so vse štiri ohranjene v originalu, kažejo pa vsaka drugo roko pisarja, je domnevati, da gre v tem primeru morda le za istega diktatorja-narekovalca in oblikovalca listin. Razen tega je v koroboracijski formuli (podatki o načinu overovitve) naše listine iz 1232 najti besede »testium adminiculo fulicientes« (s pomočjo svetlih prič), ki zopet spominjajo na »fulcientes eam testium aminiculo« v že omenjeni listini od 1228 X 29, verjetno izdani v Slovenjem Gradcu. V njej pa je na koncu izrecno omenjeno, da jo je pisal Henrik »de sancta Maria«, ki se v drugih listinah imenuje tudi »plebanus de sancta Maria« in ki ga M. Kos identificira z župnikom v Cerkljah.[27] Ta župnik Henrik je tudi sicer napisal več listin za Henrika IV. in njegovega brata Otona VII. Andeška.[28] Proti temu, da bi ta Henrik mogel biti tudi pisec naše listine iz 1232, pa bi govorilo dejstvo, da so v vseh njegovih listinah v datumu leta označena kot »anno incarnatione domini« (leto včlovečenja gospodovega) – in tako tudi v omenjeni listini od 1228 X 18 – in ne »anno gracie« kot je to v naši listini. Pač pa najdemo ta način označevanja let v vetrinjski listini iz leta 1221[29] in v Bertoldovi listini od 1231 IX 18 izdani v Rečici,[30] ki tudi sicer po invokaciji, intitulaciji, koroboraciji in vrsti prič še najbolj spominja na našo listino iz 1232, kateri je tudi časovno najbližja.

V listini iz 1232 sta poleg izstavitelja patriarha Bertolda omenjena soustanovitelj kamniške ubožnice oziroma špitala njegov brat Oton VII. Andeški, vojvoda Meranski (umrl 7. maja 1234)[31] in njun brat Henrik IV. Andeški, mejni grof istrski (umrl 18. julija 1228 verjetno v Slovenjem Gradcu),[32] po čigar smrti je bil špital ustanovljen, očitno tudi v njegov dušni blagor. Kamniški špital je bil torej ustanovljen po 18. VII. 1228 in pred izdajo naše listine iz 1232.

V zvezi s Kamnikom je nedvomno najbolj zanimiva oseba Mecilin (tudi Macilin in pod.), saj gre za graditelja Marijine cerkve na Šutni in podpornika kamniškega špitala. To osebno ime v tistem času ni nobena redkost, saj se mnogokrat omenja v virih od 10. stoletja dalje, predvsem v bavarskem in avstrijskem prostoru.[33] Tako se med mariborskimi meščani, pričami v listini iz leta 1229, omenja tudi neki »Mazlinus«.[34] Tudi v Kamniku se v kasnejših listinah večkrat omenja meščan Mecilin oziroma Mecel, tako v letih 1301, 1303 in 1304.[35] Sodeč po takratnem običaju dajanja imen v rodbinah, bi mogli sklepati, da gre morda za vnuka Mecilina iz listine iz 1232. Kateremu stanu je pripadal Mecilin iz 1232, iz listine ni razvidno, tu je imenovan le »Christi devotus«, kar je bolj splošna oznaka. Med leti 1137/38 in 1148 se med andeškimi ministeriali na Bavarskem omenja tudi »Macelinus liber de Priderichinen« tj. svobodni Macelin iz Prittrichinga, kraja iz okolice Landsberga.[36] Morda gre tu za kakega prednika našega Mecilina, ki je z Andechsi prišel kasneje v Kamnik, kot je to na primer dokazano za znano rodbino Galov.[37] L. Podlogar[38] je na podlagi omembe vetrinjskega konverza Macelina v sekovski bratovščinski knjigi iz 12. stoletja[39] domneval, da je bil Macelin vetrinjski redovnik, ki je bival v hospitalu na Kozjem hrbtu oziroma Špitaliču, pri tem pa je prezrl dejstvo, da je bil ta hospital ustanovljen šele nekaj pred letom 1228, predan pa v oskrbo Vetrinju šele malo pred sredo 13. stoletja oziroma med leti 1243 in 1251,[40] tako da vetrinjski Macelin ni mogel biti na Kozjem hrbtu že leta 1232. Razen tega je iz dejstva, da listina govori o njem kot o tistem, ki je dal zgraditi za špital Marijino cerkev in ki je špitalu tudi poklonil povrhu še 40 mark denarja, jasno razvidno, da gre za premožnejšo osebo plemenitega ali morda meščanskega stanu. O zadnjem bi morda pričal njegov že omenjeni potomec Mecilin, ki ga viri izrecno imenujejo kot meščana.

Še težje je rešljivo vprašanje identitete župnika Henrika, ki ga naša listina imenuje »tunc pro tempore plebanus«, tj. sedanji župnik. Regesta Raspa in Hitzingerja ga imenujeta prvi župnik v Kamniku, pač v zvezi s prenosom fare iz Nevelj v Kamnik, omenjenim v tej listini. Kot je opozoril že Hitzinger, pa je problem v tem, da se že leta 1207 v dveh listinah Henrika IV. Andeškega, izdanih na gradu v Kamniku o prodaji treh kmetij njegovega ministeriala Gerloha Kamniškega vetrinjskemu samostanu, med pričami omenja na prvem mestu tudi »gospod Ulrik, župnik v Kamniku« in še duhovnika Wulfing in Humbert.[41] Blizu je domneva, da je ta župnik Ulrik istoveten z Ulrikom iz Kamnika, ki se kot priča omenja tudi že v listini iz leta 1202.[42] Podlogar je – sledeč Hitzingerju – menil, da je ta župnik Ulrik imel svoj sedež v kapeli na Malem gradu.[43] Vprašanje je zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov iz tistega časa zares težko rešljivo. Obstaja tudi možnost, da je imel omenjeni župnik Ulrik iz 1202 oziroma 1207 svoj sedež pri takrat še farni cerkvi v Nevljah, da pa se je imenoval, enako kot fara, po večjem in bolj znanem Kamniku, kot je to na primer bilo pri Ljubljani, kjer je bil sedež ljubljanske fare in po Ljubljani imenovanega župnika pri Šempetru.[44] Res pa je, da so Nevlje precej bolj oddaljene od Kamnika, kot je bil Šempeter od Ljubljane. Težko ugotovljiva je tudi sama osebnost župnika Henrika iz naše listine iz 1232. Premalo je dokazov za domnevo, da bi bil identičen z andeškim notarjem in pisarjem »Henrikom od sv. Marije«, ki ga M. Kos postavlja v Cerklje, pa tudi sam se 1229 imenuje »župnik sv. Marije,«[45] kar ni mogla biti Marijina cerkev v Kamniku, saj je po naši listini postala župna šele 1232. Podlogar ga je istovetil s Henrikom »de Anpans« ali Henrikom »Saxo«, enim od dvornih kaplanov vojvode Otona VII. Andeškega, ki naj bi pregovoril patriarha Bertolda »za prenos župnijskega sedeža z Malega gradu (!) k špitalski cerkvi«, nakar naj bi ta Henrik postal prvi kamniški nadžupnik.[46] Naj dodamo, da se leta 1238 in 1258 kot kamniški župnik omenja neki doktor Friderik,[47] o katerem sicer ne vemo nič določnejšega.

Da je bil omenjeni župnik Henrik iz 1232 iz premožnejšega, verjetno plemiškega stanu, bi pričal podatek naše listine, da je podaril kamniškemu špitalu dohodke od posesti v višini 50 mark oglejskih denarjev, kar je bila za takrat velika vsota denarja. Morda bi mogli v njem domnevati pripadnika andeškega ministerialskega rodu, ki se je imenoval po Kamniku, saj je v listini rečeno, da naj dotirani duhovnik opravlja bogoslužje »za grehe župnika in ustanovitelja in njegovih staršev in pobožne gospe Rihce in njenega moža«. Ta Rihca je morda istovetna z Rihco, vdovo Berona Kamniškega, omenjeno šest let kasneje kot soustanoviteljko velesovskega samostana.[48]

Iz teksta naše listine iz 1232 izvemo, da sta patriarh Bertold in njegov brat vojvoda Oton Meranski podelila kamniškemu špitalu ob ustanovitvi razne pravice in svoboščine, ki jih je pozneje potrdil s svojim privilegijem tudi »svetli vojvoda

avstrijski«. Tu gre nedvomno za omembo danes izgubljenega privilegija avstrijskega vojvode Friderika II. Babenberškega za špital v andeškem Kamniku. Ta vojvoda Friderik, imenovan Bojeviti, se je namreč leta 1229 poročil z Nežo III. Andeško, hčerko vojvode Otona VII. Andeškega in nečakinjo patriarha Bertolda in s tem priženil velik del andeške in nekdanje višnjegorske dediščine s Kranjem, Kamnikom, Mengšem, Višnjo goro, Mehovim in Metliko.[49] Zato se leta 1232 – torej ravno v letu izdaje naše listine – prvič imenuje tudi »gospod Kranjske«.[50] Ta naslov je uporabljal še vsaj do leta 1244,[51] čeprav se je takrat že dokončno ločil od Neže III. Andeške.[52] Še leto kasneje ga cesar Friderik II. imenuje »grof Kranjske«,[53] naslednje leto pa pade v bitki z Ogri.[54] Neža Andeška se je konec leta 1248 drugič poročila z vojvodo Ulrikom, zadnjim Španhajmovcem. Umrla je med 1258 in 1263 in je bila na lastno željo pokopana v Stični.[55] Iz povedanega moremo torej domnevati, da je izgubljeni privilegij Friderika II. Babenberškega bil zelo verjetno izdan v letu 1232, vsekakor pred izdajo naše listine.

26 Kot običajno v srednjeveških listinah, so tudi na kraju naše listine navedene priče pravnega dejanja. Kot je možno dognati s pregledom drugih listin, se večina od njih omenja tudi v drugih listinah patriarha Bertolda iz istega časa.

Na prvem mestu med pričami je zaradi svojega višjega socialnega položaja imenovan Henrik, škof iz Pulja. Iz drugih virov in literature je znano, da je bil puljski škof med leti 1220 in 1232 oziroma 1233.[56] V dosegljivih listinskih virih se prvič omenja kot priča leta 1225,[57] štiri leta kasneje se omenja pri patriarhu Bertoldu v Čedadu,[58] leta 1231 je v njegovem spremstvu v Rečici, ko Bertold tam izdaja listino v korist gornjegrajskega samostana.[59] Marca 1232 je zopet v Čedadu, ko je bil tam tudi cesar Friderik II.[60] Menda mu je bila v tem letu celo poverjena skrb za patriarhat v času, ko je Bertold spremljal cesarja po Italiji.[61] Novembra 1233 je ponovno naštet med pričami v Ogleju.[62] Morda je vzrok njegovega večletnega bivanja na dvoru in v spremstvu patriarha Bertolda iskati v sporu med Bertoldom in Puljem ravno v letih med 1230 in 1232[63] in je pač škof Henrik kot patriarhov eksponent moral zapustiti svoje škofijsko mesto.

Mnogo težje je razrešljivo vprašanje identitete naslednje priče ali morda prič. V ohranjeni kopiji naše listine sledi pri naštevanju prič puljskemu škofu Henriku v latinščini: »et ‚fratribus de Eberstaine praeposito archidiacono Aquielensi« tj. »in bratje (ali brata) iz Eberstaina prošt arhidiakon oglejski«. Jasno je, da se tu že številčno ne sklada »bratje (ali brata) iz Eberstaina« na eni in »prošt arhidiakon« na drugi strani. Ker ni možno preveriti tega mesta v originalu, nam ostaja le ugibanje o raznih možnostih. Tako je mogoče prepisovalec listine iz 18. stoletja kratico »Fr« na tem mestu pač bral »fratribus« namesto morda »Friderico« in bi v tem primeru bil druga priča Friderik iz Eberstaina, prošt in arhidiakon oglejski. Vprašanje je torej, ali gre tu za eno ali za dve osebi, ali je bil sploh kdaj Friderik iz Eberstaina prošt in arhidiakon oglejski, ali pa sta morda »brata iz Eberstaina« bila v resnici takrat eden prošt, drugi pa arhidiakon oglejski?

Zgodovinski podatki, ki so danes ohranjeni v virih tega časa, pa nam povedo, da se kot oglejski prošt med leti 1225 in 1234 omenja vedno le neki Bertold.[64] Kot oglejski arhidiakon se do leta 1224 navaja Henrik iz Taufersa, ki je to leto postal briksenški škof.[65] Med leti 1232 in 1234 omenjajo viri kot oglejskega arhidiakona Konrada.[66] Obe ti imeni in funkciji v oglejski hierarhiji se torej ne bi skladali s podatkom naše listine iz 1232 o Frideriku iz Eberstaina kot proštom in arhidiakonom oglejskim v tem letu, ki ga tudi sicer ne omenja nobena ohranjena listina ali vir tega časa. Res se omenja Friderik iz Eberstaina, toda v virih iz precej kasnejšega časa, namreč med 1261 in 1274,[67] ko je bil notar goriških grofov in je pri takratni povprečni življenjski dobi težko verjeti, da bi šlo za isto osebo, ne sklada pa se tudi s podatkom o cerkvenih funkcijah.

Ostaja nam še sicer možna, toda malo verjetna rešitev v domnevi, da sta bila oba zgoraj omenjena prošt Bertold in arhidiakon Konrad res brata po rodu iz Eberstaina in da torej v našem tekstu ne gre za pomoto pri branju »fratribus« namesto »Friderico«. Tu bi nam šel na roko podatek, da se v salzburški listini, izdani med 1184 in 1195 med pričami omenjata tudi »Berchter (= Bertold?) de Eberstain et Cunradus frater eius«, za katera pa takrat še ni razvidno, da bi bila duhovnika oziroma da bi imela kake cerkvene funkcije.[68] Toda Konrad iz Eberstaina, ki ga omenjajo listine med leti 1220/30 in 1242, je med pričami vedno naštet med vitezi in zagotovo ni bil duhovniškega stanu.[69]

Vsekakor je to vprašanje zaradi neoriginalne ohranjenosti naše listine iz 1232, pomanjkanja drugih virov iz tega časa in zadevne literature sedaj skoraj nerešljivo in mora ostati pač le v območju ugibanja.

Kot tretja priča se v naši listini omenja oglejski dekan Konrad. Tudi on je znan iz drugih oglejskih listin tega časa. Prvič se omenja že v listini iz leta 1224, naveden pa je tudi med pričami listine, izdane 18. septembra 1231 v Rečici, ter še v listinah iz let 1233 in 1234.[70] Časovno je torej tudi pri njem prav možno, da je bil tudi priča pri naši listini iz 1232.

Zadnja priča je bil Bertold, arhidiakon v Beljaku. Tudi on je bil navzoč ob izdaji že omenjene listine iz 1231 v Rečici,[71] najdemo pa ga kot pričo tudi v drugih listinah patriarha Bertolda do leta 1239.[72]

Kar se tiče v naši listini iz 1232 navedenih prič, lahko torej ugotovimo, da se najmanj tri od štirih navedenih omenjajo tudi v drugih listinah istega izstavitelja iz tistih let. Glede tega moremo torej listini iz 1232 vsaj v tem pogledu prisoditi precejšnjo mero verodostojnosti.

Od krajev je v listini najprej omenjen Mengeš, kamor je vodila pot skozi mestna vrata, ob katerih je stala Marijina cerkev, nekoč podarjena špitalu, sedaj pa povzdignjena v farno cerkev. Mengeš je star kraj, v doslej znanih virih se prvič omenja že med leti 1154 in 1156.[73] Njegova omemba v naši listini iz 1232 je bila doslej seveda neznana.[74]

Od sedmih kmetij, poklonjenih oltarju Janeza Krstnika v Marijini cerkvi v Kamniku, so tri ležale v Praprečah (Varen), tri v Rodici (Rodiza) in ena v Apnu (Calh). Nemško ime Prapreč je prevod praprot = Farn, srednjevisokonemško Varen. Ta nemška oznaka Prapreč je edina znana iz srednjega veka,[75] kar tudi nekako priča o originalnosti naše listine iz 1232. Da gre res za Prapreče in ne za kak drug kraj, dokazujeta urbarja omenjenega oltarja Janeza Krstnika v kamniški farni cerkvi. Starejši urbar iz 1584 navaja tri kmetije v »Praprotisch«, mlajši iz 1656/63 pa tri kmetije v Tuhinju v »Prabartschach«.[76] Rodica pri Domžalah je v naši listini sploh

prvič omenjena tako zgodaj, sicer so znane omembe šele iz prve polovice 15. stoletja.[77] Tudi tu omenjeni urbar iz 1584 našteva tri kmetije, oni iz 1656/63 pa ima tudi tri »Na Rodizi«.

Apno se navaja v naši listini iz 1232 tudi v nemškem prevodu kot »Calh«. Kraj se sicer z istim imenom prvič omenja šele leta 1300, ko je ob ustanovitvi mekinjskega samostana Zigfrid Galenberški podaril nunam med drugim tudi kmetijo v Apnu (Chalch).[78] Urbar iz 1584 navaja res kmetijo v »Khalch«, oni iz 1656/63 pa jo označuje kot ležečo »Vapnimb« pri Šenturški gori, jasen dokaz, da gre za to vas Apno.

Da gre pri »od starih časov ustanovljeni cerkvi sv. Jurija«, kjer je bil do leta 1232 sedež fare, za današnje Nevlje, ni skoraj nobenega dvoma. Doslej je bilo znano, da se Nevlje prvič omenjajo leta 1287, ko je kamniški župnik Manfred de la Turre dovolil Zigfridu Mekinjskemu oziroma Galenberškemu imeti maše v svoji kapeli sv. Marije v Mekinjah, za kar je ta podaril matični farni cerkvi kmetijo v vasi Nevlje (Nawel).[79] Naj tu omenimo kot zanimivost, da je nekdo okoli leta 1673 ob sporu med Kamnikom in Komendo zaradi arhidiakonata, da bi dokazal večjo starost kamniške fare, ponaredil tekst te listine tako, da se je glasila na kapelo sv. Janeza Krstnika na Starem gradu, letnica 1287 pa je bila »popravljena« oziroma »postarana« v 1207[80] in kot tako jo je povzel tudi Valvasor v svoji Slavi.[81] V patriarhovi potrditvi iz 1288 se kraj imenuje »Nevel«; tudi njej je pri Valvasorju letnica spremenjena v 1208.[82] Po prenosu farnega sedeža v Kamnik – po naši listini leta 1232 – je župnik morda nekaj časa še bil v Nevljah, potem pa je začel tam postavljati vikarje, od katerih pa se prvi omenja šele leta 1309.[83] Zanimivo je, da se je duhovnik in javni notar Jurij »Letzian« (od lat. lectionarius) še okoli 1500 sam imenoval »plebanus ad sanctum Georium in Newla«.[84] Šele leta 1783 je bila z jožefinskimi reformami tu zopet vzpostavljena fara.[85]

Iz teksta naše listine je tudi razvidno, naj bi kamniški špital upravljal redovnik iz gornjegrajskega, stiškega ali vetrinjskega samostana. Prvi po listinskih virih znani upravnik je bil duhovnik Alard, ki se omenja med leti 1291 in 1313 kot »rector hospitalis in Stayn«, dvakrat tudi kot prebendar oltarja Janeza Krstnika v farni cerkvi.[86] Iz vseh omemb je vidno, da gre za svetnega duhovnika in ne za redovnika. Tudi leta 1356 omenjeni upravnik špitala je bil duhovnik Nikolaj.[87] Leta 1397 je kot špitalski oskrbnik omenjen meščan zlatar Lovre z mestnim svetom,[88] kar kaže, da je z vedno večjim razvojem mestne avtonomije prešla skrb za špital iz cerkvenega v svetno, tj. mestno pristojnost.[89]

Iz navedbe naše listine, da je Mecilin zgradil Marijino cerkev na Šutni, ki jo je podaril špitalu s polovico daril, si pa pridržal eksemptnost, bi bilo morda možno sklepati, da gre tu za primer »lastniške cerkve«, kar bi po podobnih primerih drugod kazalo na njegov višji socialni položaj. Te cerkve so bile v 12. in v začetku 13. stoletja odpravljene in dotedanji lastniki so obdržali nad njimi le še morda patronatne pravice.[90] Morda odseva ta proces tudi naša listina iz 1232.

Da je kamniški špital, ki je bil dejansko neke vrste hiralnica oziroma ubožnica (domus pauperum) za ostarele meščane, moral imeti tudi cerkev, je za takratne razmere razumljivo. Znan je primer, ko je okoli 1210. oglejski patriarh Volfker ustanovil špital na cesti v Oglej in mu poleg kmetij poklonil tudi cerkev.[91]

Del listine, nekako od . . . »Vrhu tega določamo .. .« do ». . . v prid župniji in revežem . . .« je precej nejasen. Možno je, da je bil tekst slabo prepisan, ali pa da gre za kasnejše »dopolnjevanje« listine, zlasti ker so tu navedene določbe o odnosu med kamniškim župnikom in upravnikom špitala. V tem primeru bi seveda šlo za delni falzifikat, ko so bile v originalni tekst listine – verjetno ob prepisovanju – vnesene dodatne določbe, tukaj konkretno v korist kamniškega župnika. Zaradi ohranitve listine v kasnejšem prepisu je danes tak delni falzifikat le zelo težko dokazati. Leopold Podlogar je v svojem rokopisu o fari Nevlje[92] postavil v zvezi z našo listino iz 1232 več domnev, od katerih smo nekatere že navedli. Ker se omenja kamniški župnik Ulrik že okoli 1205 obenem še z dvema duhovnikoma, meni, da je v kapeli na Malem gradu iskati »prvotni župnijski sedež«. Macelina ima kot Matzellinga, ki naj bi bil vetrinjski menih v gostinjcu na Kozjaku. Obe župniji, tako neveljsko kot kamniško, ima za ustanovo gospodov s Starega gradu, le da mu je neveljska starejša. »Z ugledom Kamnika je zrastel ugled njegove župnije in v tem razmerju je Kamnik zagospodaril nad Nevljami tudi v cerkvenem oziru. Trdi se, da je leta 1232 postal neveljski župnik nadžupnik v Kamniku, ki je postavil v Nevljah svojega vikarja ali namestnika.« Iz teh trditev je vidno, da Podlogar ni nikoli imel v rokah celotnega teksta listine iz 1232, kajti v njej je jasno zapisano, da je bila župnija v Kamnik prenesena od cerkve sv. Jurija, kar pa so bile lahko le Nevlje, ne pa kapela na Malem gradu, o kateri naša listina sploh molči, ker je bila zelo verjetno v tem času še privatna kapela oziroma lastniška cerkev Andeških.

Če na kraju strnemo naša dognanja glede pristnosti ali nepristnosti listine iz 1232, je možno reči le to, da je glede formalnih delov, datuma in navedenih prič možno domnevati, da gre res za originalno listino, da pa so nekateri deli listine – zlasti oni glede pravic kamniškega župnika – zaradi nejasnosti precej sumljivi, tako da bi mogli reči, da gre v našem primeru zelo verjetno za delno ponarejeno listino. V originalno listino iz 1232 so bile ob kasnejšem prepisu vnesene razne določbe, ki jih original ni imel, ki pa so očitno bile v korist kamniškega župnika.

Važnost listine iz 1232 tiči torej predvsem v podatkih, ki jih moremo potegniti iz tistega dela, za katerega lahko sodimo, da pripada originalu. Ti podatki pa so predvsem naslednji:

1. Ubožnico ali špital v Kamniku sta ustanovila patriarh Bertold in njegov brat vojvoda Oton VII. Meranski po smrti njunega brata istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andeškega po 18. juliju 1228 in pred letom 1232.

2. Marijino cerkev na Šutni je dal sezidati Macilin, verjetno plemenitega ali vsaj svobodnega rodu, jo podaril špitalu in tudi kasneje bogato obdaril.

3. V listini najdemo najstarejše omembe krajev Prapreče, Rodice in Apno, ki jih v drugih listinah sicer ni omenjenih.

4. Prvič se omenja oltar Janeza Krstnika v Marijini cerkvi na Šutni z bogato posestjo in urbarji iz kasnejše dobe.

5. Iz listine je razvidno, da je privilegije kamniškega špitala potrdil med 1229 in 1232 tudi vojvoda Friderik II. Babenberški kot »gospod Kranjske« in soprog Neže III. Andeške v posebni listini, ki doslej ni bila znana in ki jo ne omenja noben drug vir. Znana je le njegova listina za špital na Kozjem hrbtu iz leta 1242.[93]

6. Za topografijo srednjeveškega Kamnika je v listini več pomembnih podatkov. Med najvažnejšimi je omemba lege Marijine cerkve »pri izhodu skozi vrata, ki gledajo proti Mengšu«. Ta podatek priča, da je v tem času Kamnik že bil obdan z obzidjem, v katerem so bila vrata, oboje pa kaže, da je bil Kamnik mesto z obzidjem prej kot na primer Ljubljana, kjer se mestno obzidje omenja prvič leta 1243.[94] Pri teh vratih je problem v tem, da ne vemo, ali so tu mišljena Šutenska vrata, ki jih sicer listina omenja prvič šele leta 1301 kot »vrata, kjer se gre preko griča imenovanega Klanec naravnost k fari«,[95] ali pa gre po mnenju E. Cevca za Biriška vrata, ki so s Starega trga vodila tudi proti Mengšu.[96] Kolikor bi šlo za slednja, bi to obenem govorilo o večji starosti tega mestnega dela. Podatek je važen tudi zato, ker se je doslej jemalo, da se je kamniško obzidje zidalo šele 1451,[97] ko je v resnici šlo le za njegovo dokončno ureditev z izkopom mestnih jarkov ob njem. Je pa seveda tudi možnost, da je šlo v začetku 13. stoletja le za neko vrsto palisad okoli naselbine, katerih sledove so našli pri raznih zemeljskih delih.[98] Poleg mestnih vrat se v listini omenjajo še hiša in dom s pritiklinami ob Marijini cerkvi, ki so bili dani v uporabo župniku ter sadovnjak in vrt, pridržan špitalu obenem z zemljiščem proti vodni strani.

28

7. Ne nazadnje govori listina tudi s svojim molkom. Nikjer namreč ni omenjeno mesto Kamnik, mestni sodnik ali svet, ali vsaj občina meščanov, ki je sicer prvič omenjena šele leta 1277.[99] Vse to bi kazalo na dejstvo, da 1232 mestna avtonomija sploh še ni bila niti začeta, kaj šele bolj razvita in da so meščani živeli takrat še v okviru andeškega kamniškega zemljiškega gospostva, za kar pričajo še okoli 1400 razne dajatve od meščanskih poklicev v urbarju posesti, ki je takrat spadala pod kamniško deželsko sodišče.[100] »Hermannus iudex de Stain«, ki ga omenja listina iz 1258,[101] je bil kamniški deželski sodnik in še leta 1294 je bilo mestno sodišče oddajano v zakup tujim laškim trgovcem in denarnikom.[102] Ko se 1277 sicer omenjajo »universi cives aput Stein«, pečati to listino za mesto le eden od meščanov,[103] mestni pečat je prvič ohranjen šele na listini iz leta 1309.[104] Pot k mestni avtonomiji, ki je bila dosežena v začetku 14. stoletja, je bila torej še dolga.

Na drugi strani je zanimivo, da naša listina iz 1232 nikjer ne omenja kapele ali cerkve na Malem gradu. Podlogarjevo mnenje, da je tam iskati sedež kamniškega župnika iz leta 1207 je zgolj domneva brez podlage v virih. Kapela na Malem gradu, ki je sodeč po podobi sv. Marjete pod grajskim stolpom na griču, obdanem z repoma dveh pod njo ležečih zmajev na najstarejšem mestnem pečatu Kamnika, bila posvečena tej svetnici,[105] je bila v tem času še privatna grajska kapela andeškega Malega gradu in je zato naša listina iz 1232, ki govori predvsem o Marijini cerkvi, niti ne omenja.

OBJAVA LISTINE

Oglejski patriarh Bertold izpričuje, da se je Mecilin, ki je zgradil Marijino cerkev za špital, odrekel eksempciji in jo vrnil patriarhu, da jo povzdigne v matično farno cerkev namesto cerkve sv. Jurija (v Nevljah). Novi farni cerkvi oziroma oltarju Janeza Krstnika sta Mecilin in župnik Henrik podarila sedem kmetij v Praprečah, Rodici in Apnu ter 40 oziroma 50 mark denarja v podporo špitalu. Obenem se ureja upravljanje špitala in odnos do župnika ter ponovno potrjuje vse špitalske privilegije.

1232, – –

A. Original listine izgubljen.

B. Kolacioniran prepis od 22. VI. 1741, zelo verjetno delno falzificiran z nekaterimi dodatki, danes izgubljen.

C. Kolacioniran prepis B. od 22. X. 1787 v fasciklu Stare listine Farnega arhiva v Kamniku v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

Regesti: P. Hitzinger, Auszug aus dem Schriftenregister der Stadt Stein, Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 20, 1865, str. 110–111; F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II. Bd., str. 59, št. 78 (po Hitzingerju); F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, V. knjiga, str. 281, št. 585 (po Hitzingerju).

Omembe: P. Hitzinger, Zur Geschichte der Pfarren Krains, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 10, 1855, str. 29; E. Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs, Innsbruck 1877, str. 189, št. 554a; Lj. Stiasny, Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis, Ljubljana 1894, str. 20–21; F. Stelè, Umetnostni spomeniki Slovenije I. Politični okraj Kamnik. Topografski opis, Ljubljana 1928, str. 5.

LATINSKI TEKST

1. In nomine sanctae et individuae trinitatis amen.
B.(ertoldus) dei gratia sanctae Aquilejensis ecclesiae patriarcha omnibus Christi fidelibus hanc paginam inspecturis salutem in domino salutari.

2. Licet universas[a] ecclesisas in Christo[b] fundatas ex debita[c] parte[d] officii nostri larga pietate fovere et diligere teneamus, ampliori solicitudine ac quadam praerogativa charitate ecclesias in dioecesi nostra et patrimonio nostro ac parentum nostrorum sitas jubemur et debita circumspectione[e] amplecti ac subsidio promovere. Sed quia frequens revolutio temporum propter aevi recurrentis prolixitatem[f] fragilem humanae conditionis memoriam super his, quae ad honorem dii provida deliberatione[g] et decreto principum statuuntur, consuevit frequens enervare et abundatiorem[h] cautelam gesta praesentis ordinationis scripturae, quae archa est memoriae, vestigia praedecessorum nostrorum imitantes decrevimus mancipando.

3. Hinc est, quod nos praesentium et futurorum notitiae declaramus, quod Maetzilinus Christi devotus ecclesiam sanctae Mariae apud Stayn, quam ex primo voto sibi divinitus infuso ad subsidium domus infirmorum nostro et fratris nostri Ottonis, illustris ducis Meranae, quatenus[i] deus donavit, accedente juvamine, dote ed fundo a nobis ob remedium majorum nostrorum et peccatorum nostrorum veniam[j] et specialiter dilecti[k] fratris nostri animam[l] Heinrici, marchionis Istriae piae recordationis, sibi ad hanc novellam plantationem assignatis, ad exitum portae, quae respicit ad Mongospurh, erexit abrenuntians privilegio exemptionis super hoc a nobis et fratre nostro nomine hospitalis eidem domui concesso, nostro et sapientum usus consilio in nostras manus resignavit, ut sit haec mutatio dexterae excelsi, ut crescat re et nomine et prodeat de virtute in virtutem et efficiatur de filia mater omnium ecclesiarum plebi Stayn subjectarum.

4. Hac igitur forma praemissa memoratus Maetzilinus procurante Henrico tunc pro[m] tempore plebano, dilecto in Christo filio nostro, talem admisit ordinationem, quod ecclesie sancti Georgii matri ex antiquo fundatae, prius filiae, nunc matris sublimatio in ministerio divini servitii non debeat praejudicium generare, sed sacerdos plebanus institutus continuam ibidem faciat residentiam, illi loco iugiter famulando, hoc superaddens, quod dos ejusdem novae domus, videlicet septem mansi, quos altari in honorem beati Joanis Baptistae consecrato in dotem specialiter deputamus, in Varen tres, alii tres in Rodiza, septimus in Calh, cum triginta ovibus ad caseum

perpetuus[n] institutis cum tertia parte oblationum, quae[o] tantum in ecclesia sanctae Mariae cedunt plebano, extracta parte aliorum sacerdotum ad usum et sustentamentum sacerdotis[p], qui pro peccatis plebani et fundatoris ac parentum ipsorum et devotae matronae Rihzae ac mariti ejus nec non omnium, qui dictae domui subsidium impenderunt et deinceps divino instinctu impendent, debeant pertinere. Eundem vero sacerdotem debet plebanus de consilio fundatoris vel prolis ipsius instituere et, si forte culpa sua exigente removendus fuerit, removere.

5. Verum de redditibus sive proprietatibus de quinquaginta marhis, quos dictae ecclesiae Heinricus plebanus ob incrementum salutis suae ad subsidium pauperum dedit, et quadraginta marhis, quas sepedictus dedit Maetzilinus, computatis hos conversus de claustro Oberburgensi, Siticensi sive Victoriensi, probatae vitae et conversationis, devote electus, deum prae oculis habens, debet pauperibus, qui deinde procurari possint, humiliter errogare, crescente vero divina cohoperante clementia praediorum seu reddituum copia, crescat et numerus pauperum.

6. Insuper de voluntate tam plebani quam fundatoris statiumus, ut, quidquid datur plebi imposterum de dote nominatim sive de mobilibus praeter consuetas exequias mortuorum et[r] e converso, quidquid datur pauperibus nominatim, quod alicujus nominis et valentiae[s] sit, praeter vestes et victualia plebanus cum pauperibus et procurator pauperum cum plebano aequaliter et concorditer dividere debeat, non solum a malo, sed et a specie mali abstinentes, ut sic via malis et litigiis praecludatur. Debet autem sacerdos plebanus cum consilio fundatoris vel prolis suae institutus eidem plebano ut domino et majori humiliter obedire. Qui si praesumptuose contumax vel negligens exstiterit, ex tunc plebanus cum consilio fundatoris vel prolis suae eo remoto alium idoneum instituendi habeat potestatem. Conversus vero si inutilis pauperibus repertus fuerit et ordini suo contrarius, plebanus cum fundatore vel prole ipsius invocato auxilio domini patriarchae alium, ubi voluerit, de praemissis caenobiis eligere non retardet. Sane si nominatus plebanus vel suus successor quisquam hujus nostri statuti decreto temerario ausu praesumpserit contraire[t], definitum est et se voluntarie huic poenae submisit, quod si fundatoris vel prolis ipsius et trium plebesanorum majoris discretionis monitione praemissa non resipiscat, ex tunc per eundem fundatorem vel prolem suam, quam si non habuerit, plebesanos boni testimonii querimonia ad dominum patriarcham defferatur, qui eo excluso et penitus remoto deum habens prae occulis alium magis idoneum instituat, quem viderit plebi et pauperibus expedire.

7. Nos igitur, gratia omnipotentis dei et beatorum apostolorum Petri et Pauli et authoritate domini papae et nostra, hanc basilicam sanctae Mariae et matricem ecclesiam perficientes consignamus et inviolabiliter confirmamus statuentes, ut plebanus vel alius loco ipsius resideat ibidem, adjudicantes insuper domum et larem in usum plebani et attinentia praeter pomarium et ortum pauperibus competentem et fundum domus versus latus aquae ipsis convenientem, omnia etiam jura et libertates a nobis et fratre nostro Ottone duce Meranae eidem domui pauperum concessas et postea per privilegium ducis Austriae illustris confirmatas confirmando roboramus, dotem et sustentamentum pauperum in protectionem sanctae matris Romanae ecclesiae et Aquielensis per omnia reponendo, transgressores sive contradictores hujus piae ordinationis authoritate dei et nostra perpetuo anathemate ferientes.

8. Verum ne aliquorum vecors vesania sinistra mahinatione huic salubri statuto nostro suasione sathanae, qui se frequenter in angelum lucis transformans consuevit votis fidelium et bonis operibus insidiari, valeat obviare, praesentem paginam sigilli nostri munimine et totius capituli Aquielensis consensu et sigillo fecimus roborari, ipsam dilucidorum testium adminicolo fulcientes.

9. Acta sunt anno gratiae milesimo ducentesimo tricesimo secundo, praesentibus venerabilibus Heinrico episcopo Polensi et fratribus[u] de Eberstaine praeposito archi diacono Aquielensi et Conrado decano Aquielensi, Bertholdo archidiacono Villacensi et ceteris, quorum copia interfuit.

LS LS LS LS LS LS

10. Collationatum cum originali concordat de verbo ad verbum. Ex officio arhidiaconali superioris Carniolae Aquielensis dioecesis in fidem datum in civitate Stein hac die 22. junii anno 1741.

LS Maximilianus Leopoldo Rasp archidiaconus subscripsit

Collationirt die 22. octobris 1787 (druga roka)
Gaspar de Branca mp.
archiparochus ac decanus

Urkunde (tretja roka)
ueber den Ursprung
dasiger Pfarrkirche und
stadtsteinerischen burgerlichen spittals.
N

SLOVENSKI PREVOD

1. V imenu svete in nedeljive trojice amen.
B(ertold), po milosti božji patriarh svete oglejske cerkve, vsem Kristusovim vernikom, ki bodo brali to listino, pozdrav v gospodu zveličarju.

2. Čeprav smo zastran dolžnosti naše službe zavezani z darežljivo pobožnostjo gojiti in ljubiti vse cerkve, ustanovljene v Kristusu, nam je (vendar) ukazano, da s še večjo skrbnostjo in po neki prednostni ljubezni z dolžno skrbjo objemamo in s (svojo) pomočjo podpiramo cerkve, ležeče v naši škofiji in na naši posesti in posesti naših staršev. Toda ker nenehni tek časov zaradi kratkosti bežnega tostranstva po navadi velikokrat oslabi minljivi spomin človeške narave na tisto, kar določata v božjo čast preudarni premislek in sklep vladarjev, in ker smo, hodeč po stopinjah naših predhodnikov, določili bolj obsežno varstvo, s tem da smo vsebino pričujoče naredbe zaupali pismu, ki je skrinja spomina.

3. Zato razglašamo vednosti zdajšnjih in prihodnjih ljudi, da se je Mecilin, Kristu vdani mož, glede cerkve svete Marije v Kamniku, katero je zgradil pri izhodu skozi vrata, ki gledajo proti Mengšu, iz prve, po božjem navdihu dane mu zaobljube v podporo hiše onemoglih s pomočjo, darom in posestjo, ki smo jih, kolikor (nam) je naklonil bog, prispevali mi in naš brat Oton, svetli vojvoda meranski, in mu jih zavoljo zveličanja naših prednikov in odpuščanja naših grehov in še posebej zavoljo duše našega ljubljenega brata Henrika, mejnega grofa istrskega, blagega spomina, pridelili za to novo ustanovo, odrekel privilegiju eksempcije, ki smo ga glede tega mi in naš brat naklonili taisti hiši pod naslovom špitala, ter to cerkev po našem nasvetu in nasvetu modrih ljudi povrnil v naše roke, da bi se »tako spremenila desnica Najvišjega« (Psalm 77,11), da bi rasla v resnici in po imenu in napredovala od kreposti v krepost in postala iz hčere mati vseh cerkva, podložnih župniji Kamnik.

4. Po zgoraj povedanem obrazcu je omenjeni Mecilin ob skrbi Henrika, ta čas župnika, našega v Kristu ljubljenega sina, dovolil takšno naredbo, da naj bogoslužni povzdig (te cerkve), prej hčere, zdaj matere, ne rodi pravnega oškodovanja od starih časov ustanovljeni cerkvi svetega Jurija, temveč naj ima duhovnik, določen za župnika, prav tam svoj sedež, prizadevno služeč tistemu kraju, in dodal, da mora dotacija nove hiše – namreč sedem hub, ki jih posebej namenjamo v dotacijo oltarju, posvečenemu blaženemu Janezu Krstniku, tri v Praprečah, druge tri na Rodici, sedma v Apnu, s tridesetimi ovcami, za zmeraj namenjenimi za pridobivanje sira, s tretjino darov, ki samo v cerkvi svete Marije pripadajo župniku, izvzemši delež drugih duhovnikov – pripadati v uporabo in za

vzdrževanje duhovnika, ki (bo opravljal bogoslužje) za grehe župnika in ustanovitelja in njegovih staršev in pobožne gospe Rihce in njenega moža ter vseh, ki so prispevali ali ki bodo poslej po božjem namigu prispevali podporo za imenovano hišo. Taistega duhovnika pa mora župnik umestiti po nasvetu ustanovitelja ali njegovih potomcev in ga odstraniti, če bi ga bilo treba odstraniti, ker bi to terjala njegova krivda.

5. Od dohodkov ali lastnine od petdesetih mark, ki jih je v prirast svojega zveličanja dal župnik Henrik imenovani cerkvi za podporo revežev, in štiridesetih mark, ki jih je dal večkrat omenjeni Mecilin, pa mora le-te (dohodke) redovnik iz gornjegrajskega, stiškega ali vetrinjskega samostana, hvalevrednega življenja in vedenja, pobožno izvoljen, ki ima pred očmi boga, ponižno izdajati za reveže, kolikor jih je mogoče iz njih oskrbeti; kakor bo po milosti božji rasla količina posestev ali dohodkov, tako naj raste tudi število revežev.

6. Vrhu tega določamo tako po župnikovi kakor po ustanoviteljevi volji, da morata zlasti vse dotacije ali premičnine razen običajnih pogrebnin za umrlimi, kolikor jih bo v prihodnje danih župniji, in narobe, vse, karkoli bo posebej dano revežem, kar je kakšne vrednosti in veljave, razen oblačil in živeža, enako in složno deliti
30 župnik z reveži in oskrbnik revežev z župnikom, vzdržujoč se pri tem ne le greha, marveč tudi grešnega videza, da bi bila tako zaprta pot grehom in prepirom. Duhovnik, določen po nasvetu ustanovitelja ali njegovih potomcev za župnika, pa mora taistega župnika ponižno ubogati kot gospoda in predstojnika. Če bo predrzno uporen ali nemaren, naj ima po njegovi odstranitvi župnik po nasvetu ustanovitelja ali njegovih potomcev oblast, da umesti drugega primernega. Če pa se bo izkazalo, da redovnik ni koristen za reveže in da je nasproten svojemu redu, naj se župnik z ustanoviteljem ali njegovim potomstvom, potem ko je poklical pomoč gospoda patriarha, ne obotavlja, brž ko bo hotel izbrati drugega redovnika iz prej imenovanih samostanov. Seveda pa, če si bo imenovani župnik ali kateri koli njegov naslednik s samovoljno predrznostjo upal nasprotovati odloku te naše določbe, je sklenjeno (. . .), in (če) se je prostovoljno podvrgel tej kazni (. . .); če pa se po poprejšnjem opominu ustanovitelja ali njegovih potomcev in treh župljanov večjega ugleda ne spametuje, naj se tedaj po taistem ustanovitelju ali njegovih potomcih (in), če ta potomcev ne bi imel, po župljanih dobrega slovesa sporoči pritožba gospodu patriarhu, ki naj ga izključi in povsem odstrani ter, vtem ko ima pred očmi boga, umesti drugega bolj primernega (župnika), o katerem bo videl, da je v prid župniji in revežem.

7. Vtem ko zatorej mi po milosti vsemogočnega boga in blaženih apostolov Petra in Pavla ter po oblasti gospoda papeža in naši oblasti narejamo to baziliko svete Marije in matično cerkev, overjamo in nedotakljivo potrjujemo sklep, naj ima župnik ali kdo drug namesto njega sedež prav tam, vrhu tega pa še prisojamo v župnikovo uporabo hišo in dom in pritikline razen sadovnjaka in vrta, ki pripada revežem in zemljišča hiše na vodno stran, ki jim pritiče, podkrepljujoč pa tudi potrjujemo pravice in svoboščine, ki smo jih mi in naš brat Oton, vojvoda meranski, naklonili taisti hiši revežev in ki so bile pozneje potrjene s privilegijem svetlega vojvode avstrijskega, pri čemer povsem izročamo dotacijo in vzdrževanje revežev v varstvo svete matere rimske cerkve in oglejske cerkve, udarjajoč kršilce ali nasprotnike te pobožne naredbe po božji in naši oblasti s trajnim izobčenjem.

8. Da pa se ne bi mogla blazna norost nekaterih ljudi s pogubnim spletkarjenjem postavljati na pot tej naši dobrodejni določbi po nasvetu satana, ki ima, pogostoma se spreminjajoč v angela luči, navado nastavljati zanke zaobljubam vernikov in dobrim delom, smo dali potrditi pričujočo listino z zaščito našega pečata in s soglasjem in pečatom vsega oglejskega kapitlja, podpirajoč jo s pomočjo svetlih prič.

9. Storjeno v letu milosti tisoč dvesto dvaintridesetem, v navzočnosti častitih Henrika škofa pulskega, in bratov iz Eberstaina prošta arhidiakona oglejskega, in Konrada dekana oglejskega, Bertolda arhidiakona beljaškega, in drugih, katerih množica je bila navzoča.

MP MP MP MP MP MP

10. Kolacionirano z originalom, se ujema od besede do besede. Iz urada gorenjskega arhidiakonata v oglejski škofiji, overovljeno v mestu Kamniku ta dan, 22. junija 1741.

MP Maksimiljan Leopold Rasp arhidiakon podpisal

Kolacionirano dne 22. oktobra 1787 (druga roka)
Gašpar de Branca l.r.
nadžupnik in dekan

Listina (tretja roka)
o izvoru
tukajšnje farne cerkve in
kamniškega mestnega špitala.
N

OPOMBE K LATINSKEMU TEKSTU

a) vsas C b) aesto C c) debo C d) partes C e) circumspecione C f) plixitatem C g) delirave C h) abundatiorem C i) qtem C j) venia C k) dille C l) oia C m) per C n) perpetus C o) qd C p) sacredotis C r) manjka C s) volentiae C t) contrariex C u) C.

Redakcija latinskega teksta in slovenski prevod je delo dr. Primoža Simonitija, kateremu se za sodelovanje iskreno zahvaljujem.

KRATICE

Večkrat uporabljane kratice pomenijo:

AH II – F. Schumi, Archiv für Heimatskunde, Laibach 1884, 1887.

AS – Arhiv SR Slovenije v Ljubljani.

Gradivo I.–V. – F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I.–V. knj., Ljubljana 1902–1928.

IMK – Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 1, 1890–.

Kos, Topografija – M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), I–III, Ljubljana 1975.

KZ – Kamniški zbornik 1, 1955 –.

MDC – A. Jaksch, Monumenta-historica ducatus Carinthiae I.–IV. Klagenfurt 1896–1906.

MHVK – Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 1, 1846–.

MMVK – Mittheilungen des Musealvereiins für Krain, 1, 1866–.

NŠALj – Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

Oefele, Andechs – E. Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs, Innsbruck 1877.

Orožen, Oberburg – I. Orožen, Das Benediktiner-Stift Oberburg, Marburg 1876.

Schlögl, Diessen – W. Schlögl, Die Traditionen und Urkunden des Stiftes Diessen 1114–1362, München 1967 (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte, Neue Folge, Band XXII, Erster Teil).

UBK II – F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuh des Herzogthums Krain II. Band, Laibach 1884.

UBSt II – J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark II. Band, Graz 1879.

Wiesflecker, Reg. Görz – H. Wiesflecker, Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten, I. Band (957–1271), Innsbruck 1949.

OPOMBE

[1] Lj. Stiasny, Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis, Ljubljana 1894, str. 20–21; J. Gruden, Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije, Ljubljana 1908, str. 105; F. Stelè, Umetnostni spomeniki Slovenije I. Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1928, str. 5; A. Lah, Historia vitae magistra . . ., KZ 1, 1955, str. 28.

[2] Valvasor, Ehre, XI, 542.

[3] Notula plebanorum Stainensis civitatis ab anno 1232 ad annum 1743 v Farnem arhivu v Kamniku, prepis F. Stelèta v Umetnostno-zgodovinskem inštitutu F. Stelèta pri SAZU, Zbirka gradiva.

[4] Catalogus cleri dioecesis Labacensis 1881, str. 135, 143.

[5] P. Hitzinger, Zur Geschichte der Pfarren Krains, MHVK 10, 1855, str. 29.

[6] P. Hitzinger, Auszug aus dem Schriftenregister der Stadt Stein, MHVK 20, 1865, str. 110–111.

[7] J. Parapat, Doneski k zgodovini kranjskih mest, III. Kamnik, Letopis Matice slovenske 1876, str. 126, št. 5.

[8] Oefele, Andechs, str. 189, št. 554a.

[9] UBK II, str. 59, št. 78.

[10] A. Cappelli, Dizionario di abbreviature latine ed italiane, 1967[6], str. XXIV–XXVI.

[11] Gradivo V, št. 585, str. 1281.

[12] Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki 2. zv. – Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije I, Ljubljana 1975, str. 161. Na listino me je že ob popisu opozorila kolegica E. Umekova, za kar se ji na tem mestu najlepše zahvaljujem.

[13] Šematizem ljubljanski 1788, Ljubljana 1908, str. 43.

[14] Slovenski biografski leksikon III, str. 34–35.

[15] Danes je listina v NŠALj, Farni arhiv Kamnik fasc. 1., Stare listine.

[16] Stiasny, o.d., str. 82.

[17] Listina 1291, julij 13. Videm v NŠALj, reg. A. Koblar, Regesti listin farnega arhiva v Kamniku, IMK 6, 1896, str. 130–131.

[18] Gl. opombo 6.

[19] Žal na prim. nisem mogel konzultirati dela R. Puschnig, Das Urkundenwesen der Patriarchen von Aquilea, neobjavljeno delo na Institut für österr. Geschichtsforschung na Dunaju iz 1933 in nekatera druga podobna dela.

[20] P. Paschini, Storia del Friuli, II. vol., Udine 1935, str. 89, 108.

[21] M. Kos, Oglejski patriarhi in slovenske pokrajine do srede 13. stoletja s posebnim ozirom na vlado patriarha Bertolda iz rodovine Andechs, Časopis za zgodovino in narodopisje 13, 1917, str. 7.

[22] Ravno tam, str. 10–11.

[23] UBSt II, št. 285, str. 382–383; Gradivo V, št. 545, str. 268.

[24] Listine: 1238, pred dec. 11, v UBK II, št. 102, str. 73–75; 1241 avg. 6, ravno tam št. 115, str. 88–89; 1242 s.d., ravno tam št. 119, str. 92–93.

[25] Listine: 1228 okt. 18. v UBK II, št. 59, str. 41–43; 1228 okt. 29. s.l., ravno tam št. 60, str. 43–45; 1239, sept. Kamnik, ravno tam št. 104, str. 79–80; 1238, pred dec. 11, ravno tam št. 102, str. 73–75.

[26] Listina 1228 okt. 29. (Slovenj Gradec), objava Schlögl, Diessen, št. 14, str. 122–124.

[27] Gradivo V, str. 476.

[28] Schlögl, Diessen, str. 123.

[29] Listina 1221 s.d., UBK II, št. 42, str. 31–32.

[30] Glej opombo 23.

[31] Oefele, Andechs ima v rodovniku na začetku kot datum smrti Otona VII. napačno 1231, maj 7., čeprav zadaj pri regestih (str. 194–196) navaja še njegove listine iz let 1231–1234 in na kraju točni datum smrti 7. maj 1234. Po napaki v rodovniku napačno 1231 tudi M. Kos, Gradivo V, str. XXII in Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 279 in 404 ter B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II. zv., Ljubljana 1955, str. 186 in 1965[2], str. 356.

[32] Oefele, Andechs, str. 32, 206.

[33] O. Redlich, Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen, Innsbruck 1886, str. 318; Th. Bitterauf, Die Traditionen des Hochstiftes Freising, II. Bd (926–1283), München 1909, str. 810–811. MDC IV, str. 954; H. Fichtenau-E. Zöllner, Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich I. Bd. Die Siegelurkunden der Babenberger bis 1215, Wien 1950, str. 311.

[34] Listini 1202–1220 in 1229. Maribor, Gradivo V, št. 44, str. 35 in št. 506, str. 252 (Mazlinus); Gradivo za zgodovino Maribora I. zv., Maribor 1975, št. 43, 63 (Machlinus).

[35] Listine: 1301 avg. 30. Kamnik, NŠALj – Gornjegrajske listine, reg. Orožen, Oberburg, str. 74–75, AH II, str. 257–258, št. 54; 1303, marec 12. Kamnik, NŠALj – Gornjegrajske listine, reg. Orožen, o.d., str. 76–77, AH II, str. 263, št. 71; 1304 avg. 28. v AS – Mekinjske listine, reg. AH II, str. 268–269; št. 91; prim. B. Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, KZ 2, 1956, str. 82.

[36] Schlögl, Diessen, str. 18–20, št. 13 in 14.

[37] Ravno tam str. 117 po UBK II, 359 in Oefele, Andechs, str. 53, opomba 19.

[38] L. Podlogar, Nevlje mati fara duhovnij Gozd, Mekinje, Radomlje, Stranje, Tunice, Vranja peč in Rova. (1919), AS, rokopis št. 221 r.

[39] Gradivo IV, št. 927, str. 472, 560.

[40] MDC IV, št. 2257, 2461.

[41] Gradivo V, št. 123 in 124, str. 71–72.

[42] Gradivo V, št. 15, str. 12.

[43] Kot opomba 38, str. 3–4.

[44] M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana 1955, str. 55.

[45] Gradivo V, št. 507, str. 253.

[46] Kot opomba 43, po listini 1229 jan. 13. Kamnik, UBK II, str. 49 in Gradivo V, št. 497, str. 248–9.

[47] Listina 1238 april 28. Beljak, Gradivo V, št. 691, str. 331; listina 1258 dec. 29. Kamnik v MDC IV, št. 2694.

[48] Listini 1238,, pred dec. 11. in 1238 dec. 11. Velesovo, Gradivo V, št. 698 in 699, str. 334–338.

[49] M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 279.

[50] Listina 1232, marec 3., Gradivo V, št. 559, str. 272; H. Fichtenau-E. Zöllner, Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, II. Bd. Die Siegelurkunden der Babenberger und ihrer Nachkommen von 1216 bis 1279. Wien 1955, št. 292 in 295.

[51] Listina 1244 s.d., Gradivo V, št. 847, str. 402.

[52] Oefele, Andechs, str. 40; 1000 Jahre Babenberger in Österreich, Wien 1976, str. 25 (genealoška tabela).

[53] Listina 1245, Gradivo V, št. 859, str. 406.

[54] Listina 1246 junij 15., Gradivo V, št. 884, str. 417–8.

[55] Oefele, Andechs, str. 40; 1000 Jahre Babenberger in Österreich, str. 25 (1260–1263); M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 287 (1262).

[56] P. Kandler, Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale, Trieste 1855, str. 123; Hierarchia catholica medii aevi (1198–1431), 1913[2], str. 404.

[57] Listina 1225 marec 22., P. Kandler, Codice diplomatico istriano, prim. Gradivo V, št. 417, str. 209–210 (brez prič).

[58] Listina 1229 marec 11. Čedad,Wiesflecker, Reg. Görz, št. 428, str. 115; Gradivo V, št. 500, str. 250 (brez prič).

[59] Glej opombo 23.

[60] Listina 1232 marec 29. Čedad, Wiesflecker, Reg. Görz, št. 443, str. 119.

[61] F. Manzano, Annali del Friuli vol. II, Udine 1858, str. 312.

[62] Gradivo V, št. 603, str. 290 (brez prič), cela v Archeografo Triestino, nuova serie 14, 1888, str. 408, nr. 7.

[63] Gradivo V, str. XX; W. Lenel, Venezianisch-Istrische Studien, 1911, str. 143.

[64] Listine: 1225 marec 22. Pula, Wiesflecker, Reg. Görz, št. 410, str. 111; 1232 marec, Oglej, ravno tam št. 444, str. 120; 1234 januar 29. Oglej, ravno tam št. 455, str. 122.

[65] Listini: 1224 junij 6. Oglej, ravno tam št. 408, str. 111; 1228, maj 7. Oglej, ravno tam št. 426, str. 115; Hierarchia catholica medii aevi, str. 148.

[66] Listini: 1232 marec, Oglej, Wiesflecker, Reg. Görz, št. 444, str. 120; 1234 januar 29. Oglej, V. Joppi v Archeografo Triestino, nuova serie 11, 1885, str. 298–400, št. XVI.

[67] Listini: 1261 jan. 4. Pazin, UBK II, št. 276, str. 215; 1274, nov. 2., V. Joppi v Archeografo Triestino nuova serie 12, 1886, str. 45.

[68] Listina 1184–1195 s.d. MDC III, št. 1299, str. 489.

[69] MDC IV, št. 1806 in 2191.

[70] Listine: 1224 junij 10., B. M. De Rubeis, Monumenta ecclesiae Aquilegensis, 1740, col. 705; 1231 sept. 18. Rečica, Gradivo V, št. 545, str. 268; 1233 nov. Oglej, Archeografo Triestino nuova serie 14, 1888, str. 408; 1234 jan. 29. Oglej, ravno tam 11, 1885, str. 398; 1234 junij 7. Oglej, Wiesflecker, Reg. Görz, št. 456, str. 122.

[71] Glej opombo 23.

[72] Listina 1239, september. Kamnik, Gradivo V, št. 718, str. 352.

[73] Listina 1154–1156. Moste pri Bledu, Gradivo IV, št. 338, str. 177.

[74] Kos, Topografija, str. 358.

[75] Ravno tam, str. 473.

[76] Urbarja iz 1584 in 1656/63 v NŠALj, Farni arhiv Kamnik fasc. 1.

[77] Kos, Topografija, str. 523.

[78] Ravno tam, str. 2; listina 1300 okt. 9. Galenberk v AH II, str. 246–247, št. 12.

[79] Listina 1287 okt. 3. Čedad v AS-Mekinjske listine.

[80] MHVK 10, 1855, str. 29; Kapiteljski arhiv v Ljubljani fasc. 133, št. 33 (pod 1207).

[81] Valvasor, Ehre, XI, 427.

[82] Listina 1288 dec. 22. Oglej v AS-Mekinjske listine; Valvasor, Ehre, XI, 427.

[83] Listina 1309 dec. 21. Kamnik v NŠALj reg. IMK 6, 1896, str. 131.

[84] V vidimusu listine 1437, april 18. Dob iz okoli 1500 v NŠALj; prim. IMK 2, 1892, str. 73–74; A. Luschin, Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus den Jahren 1502/03, MMVK 18, 1905, str. 56.

[85] Catalogus cleri dioecesis Labacensis 1881, str. 143.

[86] Listina 1291 julij 13. Videm v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 130–131; 1313 maj 5. Ljubljana, ravno tam str. 132; B. Otorepec, o.d. str. 71.

[87] Listina 1356 sept. 27. Št. Vid v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 132.

[88] Listina 1397, dec. 6 v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 133.

[89] S. Reicke, Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter, II. Teil: Das deutsche Spitalrecht. Kirchengeschichtliche Abhandlungen, Heft 114, 1932, str. 112–114.

[90] M. Kos-J. Žontar, Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvicah 12. stoletja, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20, 1939, str. 241–242.

[91] Listina ok. 1210, Wiesflecker, Reg. Görz, št. 356, str. 97.

[92] AS, rokopis št. 221 r.

[93] Listina 1242, julij 17. Dobl, Fichtenau-Zöllner, o.d., II. Bd. št. 403, str. 248.

[94] M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 33.

[95] Listina 1301 avg. 30. Kamnik v NŠALj-Gornjegrajske listine, reg. Orožen, Oberburg, str. 74–75.

[96] E. Cevc, Kamniški mestni obrambni jarek, KZ 6, 1960, str. 89.

[97] T. Kraut-Šifrer, Geografski momenti v razvoju Kamnika do začetka XIX. stoletja, KZ 3, 1957, str. 13.

[98] E. Cevc, o.d., str. 88.

[99] Listina 1277 april 26. Kamnik v AS; slika KZ 2, 1956, str. 73, 67.

[100] MMVK 2, 1889, str. 39.

[101] Listina 1258 dec. 29. Kamnik, UBK II, št. 264, 265, str. 206–7 (pod napačno letnico 1259 XII.31), MDC IV, št. 2693, 2694.

[102] Listina 1294 dec. 11., Wiesflecker, Reg. Görz, II/1, št. 903; prim. M. Kos v Zgodovinskem časopisu 8, 1954, str. 264.

[103] Kot opomba 99.

[104] Listina 1309 dec. 21. Kamnik v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 131–132.

[105] E. Cevc, Veronika z Malega gradu, KZ 4, 1958, str. 140.

iz najstarejše zgodovine krajev v kamniški občini

Božo Otorepec

Naš vodilni raziskovalec kolonizacije Milko Kos nam je poleg številnih razprav s tega področja[1] in odličnega celotnega pregleda[2] ter zbranega gradiva za historično topografijo Slovenije[3] zapustil v rokopisu tudi nekaj sumaričnega gradiva o glavnih naselitvenih in kolonizacijskih značilnostih posameznih predelov Slovenije. Gradivo, zbrano za področje današnje kamniške občine, obravnava naselitvene tokove območja Tuhinj–Šmartno, Nevlje–Vrhpolje, Kamniška Bistrica–Stahovica in same okolice mesta Kamnika.[4]

Med stara naselja šteje Kos tiste vasi in zaselke, ki so nastale v času starejše kolonizacije do konca 12. stoletja. Sem spadajo zlasti kraji, katerih imena so v zvezi z listnatim in sadnim drevjem. Krajevna imena, nastala z dostavkom vas ali selo, je tudi šteti med tiste, ki so nastala za časa kolonizacije po 10. stoletju. Za naselja, ki jih je šteti med mlajša, jemlje Kos tista, ki so nastala v obdobju mlajše kolonizacije med 13. in 15. stoletjem. Sem bi sodila krajevna imena na -evo, -ovo, ali -no.[5]

Naj torej iz tega gradiva podamo na kratko nekaj glavnih značilnosti po omenjenih območjih kamniške občine.

Za področje Tuhinj–Šmartno je značilno, da je bil prvotno naseljen podgorski pas in prisojne lege, deloma pa tudi dno doline. Med stare vasi je tu šteti Buč, Cirkuše, Gabrovnico, Golice, Hrib, Hruševko, Kostanj, Rakitovec, Pšajnovico, Sela, Srednjo vas, Šmartno in Zgornji Tuhinj. Od mlajših je treba omeniti Laze, ki pričajo o kasnejših krčenjih gozda, in kraje s krajevnimi imeni na -evo, -ovo in -no: Pirševo, Pečmanovo, Laseno in Vaseno. Srednja vas je dobila ime po legi med Podhruško in Lokami. Po sadnem drevju sta poimenovani vasi Kostanj in Hruševka.

V območju Nevlje–Vrhpolje navaja Kos kot stara naselja vasi Briše, Nevlje, Poreber, Sela in Paloviče, med mlajša pa uvršča Belo peč, Gozd in Laze. Mlajši so tudi kraji kot Studenec pa Tučna, Breznično, Rožično, Trebelno in Trobelno, od krajevnih imen na -evo, -ovo pa Hočevo, Markovo, Livkovo in Žubejevo.

Kolonizacija na tem področju je delo predvsem benediktinskega samostana v Gornjem gradu, ki je imel tukaj veliko posesti s središčem in upravnim uradom v Porebru. Glavna področja zgodnje naselitve je tu iskati predvsem na prisojnih pobočjih Tuhinjske doline, okoli Palovč in Vranje peči, mlajša kolonizacija pa je zajela višja pobočja doline ter Gozd z okolišem.

Za predele v smeri Kamniška Bistrica–Stahovica je značilno, da se tukaj naseljeni svet drži ozkih dolin Bistrice, Bistričice in Črne ter teras mekinjskega polja. Kot stare vasi je šteti Godič, Mekinje, Okroglo, Županje njive, Stranje, Zagorico in Zduše, med kasneje naseljeni svet pa bi sodil Uršič v Kamniški Bistrici, pobočja nad Črno (Kališe) ter kmetije okrog Bistričice z imeni na -evo in -ovo: Jeranovo, Klemenčevo, Kregarjevo, Krivčevo ter še kraji Podjelše, Podlom in Podstudenec. Starejša kolonizacija je na tem področju segla do Županjih njiv, na terase ob Bistrici, na nekatera prisojna pobočja nad Mekinjami in v dolino Bistričice, nenaseljena je v glavnem ostala dolgo časa le Črna.

Z ožjega področja mesta Kamnika navaja Kos kot stara naselja poleg samega mesta še Mekinje, Perovo in Duplico. Za topografijo srednjeveškega Kamnika je važno gradivo že izčrpno objavljeno.[6]

PREGLED NAJSTAREJŠIH OMEMB KRAJEV

Iz Kosovega Gradiva za historično topografijo Slovenijo (za Kranjsko do leta 1500) in iz posameznih listin smo zbrali datume najstarejše omembe posameznih krajev in še sem in tja kak zanimiv in dosegljiv podatek o njih iz obdobja srednjega veka.

Če začnemo v Tuhinjski dolini na koncu, potem je treba povedati, da se vas Jasovnik pri Motniku omenja že v listini iz leta 1291, ko se tu navajata dve kmetiji s kmetoma Štefanom in Martinom, ki sta odrajtovala desetino kamniškemu špitalu.[7]

Motnik je staro naselje pod istoimenskim gradom, ki se prvič omenja že med leti 1123 in 1146 in je bilo o njem že dosti napisanega. Cerkev se omenja leta 1360, tedenski sejem je kraj dobil 1423; od tedaj se je naselje začelo razvijati v trg, ki se omenja leta 1542.[8]

Bela se prvič navaja leta 1229, ko je potok Bela naveden kot meja posesti špitala za popotnike na Kozjem hrbtu.[9] Leta 1340 se v kraju omenja župna kmetija, ki jo je Jurij Motniški prodal benediktincem v Gornji grad.[10]

Špitalič ima ime po hospitalu sv. Antona za popotnike in trgovce na tej cesti, ki je bila vse do 16. stoletja mnogo važnejša kot ona čez Trojane.[11] Ustanovil ga je mejni grof Henrik IV. Andeški (umrl 18. julija 1228).[12] Med leti 1243 in 1251 je bil od patriarha Bertolda Andeškega predan v oskrbo samostanu v Vetrinju,[13] ki je do 17. stoletja skrbel zanj in ga vzdrževal s posestjo, ki mu je bila podarjena ob ustanovitvi.[14]

Okrog pri Motniku se omenja najzgodneje leta 1306. Takrat je kamniški meščan Janez Levic prodal samostanu v Gornjem gradu dve kmetiji »v Okrogu blizu hospitala sv. Antona«,[15] njegov tast meščan Gregor pa nekaj dni kasneje še eno v istem kraju.[16] Vse tri kmetije se nato omenjajo v najstarejšem gornjegrajskem urbarju iz leta 1426, ko so na njih bili kmetje Urban, Marin in Plebel.[17]

Češnjice v Tuhinju se kot nemški »Kersteten« (od Kirsche = češnja) omenjajo obenem z Belo leta 1229 kot kraj, kjer je šla mimo meja posesti hospitala na Kozjem hrbtu.[18] Kasneje je kralj Henrik Češki, vojvoda Koroški iz rodu Goriško-Tirolskih leta 1329 podaril oddaljenemu samostanu v Kostanjevici šest kmetij tu v Češnjicah poleg štirih v Cirkušah.[19]

Cirkuše se poleg te prve omembe iz 1329 še večkrat navajajo v ohranjenih srednjeveških virih, po večini vedno v zvezi s Češnjicami in omenjeno kostanjeviško posestjo tako npr. še 1332 in 1333.[20] Kamniški meščan Lenart Pečaher (po rodu iz Peč pri Moravčah), lastnik dvora v Perovem, je imel 1444 tu v fevdu desetino od petih kmetij, ki jo je ponovno dobil 23 let kasneje v fevd njegov sin Mihael.[21]

Golice in Črni vrh sta naselji, ki se prvič omenjata v urbarju posesti, ki je spadala pod kamniško deželsko sodišče in ki je bil sestavljen okoli leta 1400. Prve so navedene kot »Golicz«, drugi v nemškem prevodu kot »Schwarzenperg«. V Golicah je bil takrat celo sedež župnije z županom Janezom na čelu.[22] Oba kraja se navajata tudi v kasnejšem urbarju iste posesti, sestavljenem leta 1477.[23]

Tudi Liplje se prvič omenjajo kot »Lippie« v omenjenem urbarju iz ok. 1400. V vasi so bili takrat kmetje Marin, Matija, Herman, Nikolaj in Mihael,[24] priimki pa takrat še niso bili splošno in obvezno v rabi.

V Velikem in Malem Rakitovcu se okoli 1400 navajata Jure in Jakob z dvema kmetijama, od katerih je Jakob plačeval gosposki tudi tako imenovani sirni pfenig, tj. denarno nadomestilo za oddajo sira.[25] Leta 1444 je imel graščak Andrej Hohenwart s Kolovca tudi štiri in pol kmetije v Rakitovcu.[26]

V Gabrovnici je leta 1329 omenjena ena kmetija, ki sta jo Otokar in Nikolaj iz Blagovice prodala Marjeti iz Ljubljane, nuni v Mekinjah.[27]

Laseno se menda prvič omenja šele v urbarju iz ok. 1400 kot »Lasnicz«, ko je imel tu kmetijo neki Matija.[28]

Sosednja Pšajnovica se leta 1351 omenja kot Pišenica; takrat je vitez Ivan Kamniški prodal grofu Frideriku Celjskemu neko posest v tem kraju.[29] Urbar iz ok. 1400 omenja ta kraj kot »Pischanewicz«, kjer je bil sedež župana Janeza.[30]

Tudi obe vasi Mali in Veliki Hrib se z osmimi kmetijami prvič navajata ok. 1400 v že večkrat omenjenem urbarju. V takrat še eni vasi je bil sedež župana Marina.[31]

Zdi se, da je zmotno dosedanje mnenje, da se Zgornji Tuhinj omenja že leta 1213,[32] kajti Henrik iz »Thuchhaima«, ki se omenja takrat in še 1239[33] kot priča, je bil iz kraja, ki je po omembah drugih, zagotovo koroških prič, v obeh listinah, moral biti nekje v okolici Beljaka in ne iz našega Tuhinja. Isto velja za Alberta »de Tuchaim«, omenjenega 1217 in 1255, čigar brat je bil župnik v Kapli v Rožu.[34] Nedvomno pa se naš Tuhinj omenja v že omenjenem urbarju iz ok. 1400 kot sedež župe z vsaj dvanajstimi kmetijami.[35] Takrat se omenja tudi tuhinjska planina.[36] Fara je omenjena prvič leta 1404, ko je v neki listini za Hruševko rečeno, da leži v tuhinjski fari. Takrat se Hruševka tudi prvič omenja.[37] Po gornjegrajskem urbarju iz 1426 je imel samostan v tem kraju štiri kmetije.[38]

Stara Sela pri Tuhinju so prvič omenjena leta 1405 kot »Sela v tuhinjski fari«, da bi se ločila od Sel pri Kamniku, za katere je v isti listini rečeno, da leže v kamniški fari.[39]

Laze so prvič omenjene leta 1428.[40] Leta 1444 je tu imel Žiga Lambergar tri kmetije, mlin in voštat z njivo, Ahac Pečaher pa štiri kmetije.[41]

Tudi bližnji Stebljevek oziroma Steblevek je prvič naveden med deželnoknežjimi fevdi leta 1428.[42] Že omenjeni Ahac Pečaher je 1444 med drugim prejel tu v fevd dve kmetiji.[43]

Šmartno v Tuhinju, ki je nedvomno že staro naselje, se vendarle v ohranjenih zgodovinskih virih prvič omenja šele leta 1432.[44] Tu je leta 1480 dobila v fevd desetino Ana, vdova kamniškega meščana Gašparja Kekla.[45]

Sorazmerno zgodaj se v ohranjenih virih omenja naselje Sidol. Leta 1291 se omenjajo ob sporu med kamniškim špitalom in Gebhardom ter Vitigom Limberškima zaradi raznih desetin, tudi tri kmetije v kraju »Suchidol«,[46] kar je staro ime za dan. Sidol. Ok. 1400 je ta kraj spadal v župo Buč, ki se takrat prvič omenja.[47] V Buču je 1444 imel v fevdu dvor (običajno v velikosti 2 do 4 kmetij) neki Andrej iz Polhovega Gradca.[48]

Med starejša naselja spadata tudi Kostanj in Gradišče. Kostanj je prvič naveden leta 1258, ko je Neža III. Andeška, žena koroškega vojvode Ulrika Španhajmskega, potrdila

samostanu v Velesovem darilo 18 kmetij od Neže Svibenjske. Med temi je bilo tudi šest kmetij v Kostanju (Chestinberch).[49]

Gradišče je prvič navedeno v že večkrat omenjeni listini iz 1291 o desetinah kamniškega špitala, ko se omenja poleg Sidola in drugih vasi.[50]

Vaseno se v znanih srednjeveških virih ne omenja. Mnenje A. Koblarja, da je leta 1291 omenjeni »Jaschenowik« današnje Vaseno,[51] ne bo držalo, enako kot ne, da je ok. 1400 imenovani »Gessenobik« današnji Snovik.[52] Pri obeh omembah gre zelo verjetno za kraj Jasovnik.

Podbreg je morda istoveten s krajem »Podbresige«, navedenem v urbarju iz leta 1477, vendar se omenja v župi Briše.[53] V vasi Ravne je leta 1444 imel Žiga Lambergar eno kmetijo.[54] Vas Potok ob glavni cesti skozi tuhinjsko dolino se v srednjeveških virih ne omenja.

Prapreče spadajo med kraje, ki se kljub svoji odročni legi in manjši pomembnosti omenjajo sorazmerno zgodaj v ohranjenih virih. Že leta 1232 so namreč v tem kraju navedene tri kmetije, ki jih je ustanovitelj kamniškega meščanskega špitala poklonil oltarju Janeza Krstnika v kamniški Marijini cerkvi poleg še treh na Rodici in ene v Apnu.[55] Ime kraja je navedeno le v nemški obliki kot »Varen« (od Farn = praprot). Da gre res za Prapreče in ne morda za Praprotno – Za kalom (danes Zakal), je razvidno iz urbarja omenjenega oltarja Janeza Krstnika iz let 1656/63, kjer je navedeno, da so tri kmetije v Tuhinjski dolini v »Prabartschach«, v urbarju iz 1584 pa je isti kraj zapisan kot »Praprotisch«.[56]

Bela peč pod Tomanovo planino se omenja v urbarju iz leta 1477, kjer se navaja kmet Miklav pod »Beisenstaynom«[57] (za Weissenstain = Bela peč).

Loke v Tuhinju so zapisane prvič v že večkrat omenjenem urbarju iz ok. 1400, toda pod imenom podružne cerkve sv. Tomaža. Tu je bil tudi sedež župe pod županom Petrom. V istem viru se kraj enkrat imenuje tudi kot »Lag« (Loka).[58]

Vranja peč se omenja že sorazmerno zgodaj, namreč že leta 1238, ko je v listini o ustanovitvi samostana v Velesovem omenjen kot priča tudi Engelskalk iz Vranje peči[59] (Rabinsperch, od Rabe = vran), eden od andeških ministerialov, ki je imel dvor ali grad v tem kraju. Henrik iz Vranje peči ima leta 1303 v svojem »govorečem« grbu vrana na skali oziroma peči.[60] Krajevna cerkev sv. Urha se omenja leta 1423, ko je ležala neka kmetija »pri sv. Urhu v Palovčah«.[61] Takrat se torej Zgornje in Spodnje Palovče kot kraj prvič omenjajo. Do leta 1429 so imeli Galenbergi v tem kraju desetino od 11 kmetij.[62] Trebelno pri Palovčah je mlajše naselje in se v doslej znanih srednjeveških virih ne omenja.

Srednja vas se imenuje tako – kot že rečeno – ker leži med Lokami in Podhruško oziroma Seli. M. Kos meni, da se omenja prvič leta 1353 z imenom »Micheldorf«,[36] kar pa bi bolj ustrezalo slov. Veliki vasi (starovisokonem. michel = velik, kot npr. Michelstetten = Vele selo = Velesovo). Bolj gotovi sta omembi iz let 1403 in 1405, ko je Osterman iz Kamnika prodal gornjegrajskemu samostanu kmetijo v Selu in eno v Srednji vasi (Mitterstorff) za ustanovo Tomaža iz Šoštanja.[64] V urbarju tega samostana iz 1426 je za kmetijo zapisano, da leži »Wstredne wesse«.[65]

Sosednja Podhruška je po svojem imenu, ki je v zvezi s sadjem, že staro naselje; omenja se prvič že leta 1312. Takrat je kamniški meščan Martin Vlah (doma iz Furlanije) prodal samostanu v Mekinjah dve kmetiji »pod gozdom v Hruški« (Pirpawm).[66] Tretjo kmetijo je samostanu leta 1330 podarila Elizabeta Galenberška za hčer Nežo, nuno v tem samostanu.[67]

Med stara naselja sodijo nedvomno tudi Sela pri Kamniku, saj smo navedli Kosovo mnenje, da kraji z imeni na vas ali selo potekajo iz časa starejše kolonizacije po 10. stoletju. Že leta 1260 se omenja, da je koroški vojvoda Ulrik Španhajmski poklonil samostanu benediktincev v Gornjem gradu poleg drugih tudi tri kmetije »v kraju, imenovanem Sela« (Zel).[68] Tudi kamniški špital je že 1291 dobival desetino od dveh kmetij v Selu.[69] Leta 1317 je vitez Nikolaj Kamniški prodal mekinjskim nunam kmetijo v Selih.[70] Listini iz 1403 in 1405 označujeta ta Sela kot Sela v kamniški fari, za razliko od Starih sel, za katere je rečeno, da leže v tuhinjski fari.[71] V gornjegrajskem urbarju iz 1426 so »Naselech« naštete tri kmetije.[72]

Znojile omenja prvič znani urbar iz ok. 1400, ko je navedeno, da so spadale pod župo La že sorazmerno zgodaj. V tem kraju je 1291 kamniški špital pobiral desetino od Marinove kmetije.[74] Gerloh iz Brezij pri Krtini je samostanu v Gornjem gradu leta 1323 prodal svojo kmetijo »v Trobelnem pri Kamniku«,[75] ki se omenja tudi v samostanskem urbarju iz leta 1426 kot ležeča »Natrobewlem«.[76]

Sovinja peč z zaselkom Smolnikom sta omenjena v že večkrat navedenem urbarju iz ok. 1400, prvi kraj kot »Sabinapetsch«, drugi kot »Smollnik« s po eno kmetijo.[77]

Tudi v bližnji Poljani je bila ena kmetija s kmetom Miklavžem, ki se enako omenja v tem urbarju.[78]

Vir pri Nevljah je verjetno mlajše naselje, kajti starejši viri nam o tem kraju molče.

Kljub temu, da je sodeč po končnici nastalo v obdobju mlajše kolonizacije od 13. stoletja dalje, pa se Markovo omenja v virih že relativno zgodaj. Leta 1257 je vojvoda Ulrik Španhajmski podaril samostanu v Gornjem gradu osem kmetij in to tri v kraju »Spizholz« in pet v »Marcowem«.[79] Tudi kamniški špital je 1291 imel desetino od dveh kmetij v Markovem; na njih sta takrat »sedela« kmeta Malac in Voso.[80] Leta 1353 je predal Gal z Galenberka samostanu svojega podložnika Marina iz Markovega z vsemi otroki vred za dve marki oglejskih pfenigov.[81] V gornjegrajskem urbarju iz 1426 se »Na Markowem« navajajo dajatve od štirih kmetov.[82]

Tudi Rožično bi po imenski končnici sodilo med naselja, nastala za časa mlajše kolonizacije. Urankar meni, da se pod krajem »Spissolter« v listini iz 1291 skriva staro ime za Rožično.[83] To sklepa verjetno po vrstnem redu naštevanja krajev v tej listini, kjer je »Spissolter« naveden med Studenci in Seli.[84] M. Kos sodi, da je »Spizholz« (morda Spiessholtz = les za kopja?) v listini iz 1257[85] istoveten z Gozdom, ker se število kmetij v »Spizholz« v tej listini ujema s številom kmetij, ki so omenjene leta 1318 v Gozdu.[86] Menim, da je »Spissolter« (od Spiesshalter = ročaj za kopja?) istoveten s krajem »Spizholz« in torej z Gozdom in da ne gre tu za Rožično. M. Kos je svojčas mislil, da je Rožično identično s krajem »Breznyczno«,[87] ki se s tremi kmetijami omenja v urbarju iz 1426 in to med

Markovim in Selami,[88] Gestrin pa ga je lokaliziral v Zabrezovje.[89]

Manj problematična je prva omemba kraja Studenca, ki se kot Zgornji in Spodnji Studenec navajata v večkrat omenjeni listini iz leta 1291, ko je kamniški špital imel v vsakem od njiju desetino od ene kmetije.[90]

Poreber je eno od starih naselij, prvič omenjeno že leta 1209, ko je istrski mejni grof Henrik IV. Andeški z listino, izdano v Kamniku v navzočnosti številnih svojih ministerialov, podelil za svoj dušni blagor gornjegrajskemu samostanu dve kmetiji v Porebru, po njegovi smrti pa naj bi samostanu pripadle še štiri druge v tem kraju.[91] Poreber je tako kmalu postal sedež posebnega gornjegrajskega zemljiškega urada, ki je obsegal samostansko posest v Tuhinjski dolini, bil pa je tu tudi sedež župana.[92]

Vas Hrib je prvič navedena šele v znanem gornjegrajskem urbarju iz leta 1426, ko se v njej izza Porebra navajajo tri kmetije »Nachribe«.[93]

Briše in Tučna sta sorazmerno mlajši naselji in se obe prvič omenjata v urbarju kamniškega deželskega sodišča iz ok. 1400. Briše so bile sedež županije, na Tučno pa kaže le priimek kmeta Gregorja »Natütschnika« v tej županiji.[94] Gornjegrajski menihi so imeli po urbarju iz 1426 v Tučni dva kolona.[95]

Olševek je starejše naselje in se po M. Kosu prvič omenja leta 1284, ko je kmetijo v tem kraju od Nemškega viteškega reda v Ljubljani kupil Eberhard iz Mekinj.[96] Po smrti je to kmetijo s kmetom Janezom zapustil mekinjskemu samostanu.[97] Urankar meni, da je vas Olševek istovetna s krajem »Walchsperg«, ki se omenja leta 1309,[98] torej morda Valhševek–Olševek. Toda krajevno ime Olševek je prišlo od prvotnega Jelševek, od jelše, nemško Erle. Leta 1400 se potok Uševek oziroma Olševek, ki teče skozi naselje, imenuje z nemškim imenom »Erlspach«.[99] Verjetno je torej že kraj »Erlach«, kjer je samostan v Mekinjah ob ustanovitvi leta 1300 dobil od svojih ustanoviteljev Galenberških (prej tudi Mekinjski imenovani) štiri kmetije,[100] istoveten z Olševkom.

Nevlje sodi med najstarejša vaška naselja tega območja. Cerkev sv. Jurija, kjer je bil prvotni sedež prafare tudi za Kamnik, se prvič omenja leta 1232, ko je že bil sedež fare od tu prenesen v Marijino cerkev v Kamniku; zanjo je takrat rečeno, da je »ex antiquo fundata« tj., da je bila ustanovljena v starih časih.[101] Leta 1287 in 1288 je omenjena kmetija v Nevljah podarjena farni cerkvi v Kamniku.[102] Po prenosu farnega sedeža v Kamnik se v Nevljah leta 1309 omenja vikar,[103] vendar pa se Jurij Letzian še ok. leta 1500 sam naziva »plebanus ad S. Georium in Newla«.[104] – Glede krajevnega imena naj navedemo mnenje M. Grošlja, da je po analogiji Savlje–Savljani = prebivalci ob Savi, bilo morda tudi Nevlje–Nevljani = prebivalci ob Nevi. Ko se je prvotno ime izgubilo, so po imenu vasi napravili novo rečno ime Nevljica.[105] F. Ramovš je bil nasprotno mnenja, da je to krajevno ime nastalo iz osebnega imena Nevelja ali Nevolja.[106]

V Vrhpolju se leta 1496 omenja deželnoknežja posest, popisana v vicedomskem urbarju iz tega leta.[107]

Med zelo stara naselja sodijo nedvomno tudi Mekinje. Močno razširjeno mnenje, da je krajevno ime v zvezi z mekinami tj. nunami, oziroma nemški Münkendorf iz münechin = nuna, je dvomljivo že zaradi dejstva, da se ta kraj omenja prvič kot »Minkendorf« že med leti 1143 in 1147,[108] torej davno pred letom 1300, ko je bil tu od Galenberških ustanovljen samostan klaris.[109] V kraju je bil vsaj že od 12. stoletja sedež andeških ministerialov Galov, ki so prišli iz Bavarske[110] in ki so se do konca 13. stoletja imenovali po Mekinjah, od takrat dalje pa po Galenbergu, svojem gradu pri Čemšeniku. V listini za Vetrinj iz ok. 1143–1147 se poleg Bertolda II. Andeškega, ki se v njej imenuje kar »grof Bertold iz Kamnika«, omenjajo tudi mnogi njegovi ministeriali tako Karel iz rodu vitezov Kamniških, Albert iz Mokronoga in Viljem iz Mekinj (de Minkendorf).[108] Ker je bila kamniška Marijina cerkev predaleč, je Zigfrid Mekinjski leta 1287 dobil od takratnega kamniškega župnika patronatne pravice in dovoljenje imeti redne maše pri svoji kapeli sv. Marije v Mekinjah; za vzdrževanje kaplana je zato podaril kapeli štiri kmetije v Mekinjah, farni cerkvi v Kamniku pa za odškodnino kmetijo v Nevljah. Leto kasneje je to potrdil tudi oglejski patriarh Rajmund.[111] Pri tej svoji kapeli sv. Marije je omenjeni Zigfrid Galenberški leta 1300 ustanovil samostan klaris, katerim je podaril 13 kmetij in patronatno pravico nad omenjeno kapelo, pridržal pa si je odvetništvo nad samostanom, zaradi česar je kasneje prihajalo do hudih sporov, ki so bili rešeni šele leta 1681. Kmalu zatem je Žiga Galenberški dal zgraditi nov samostan, ki je bil menda med najlepšimi na Kranjskem. Samostan je 1782 ukinil cesar Jožef II., in samostanske listine so se vrnile z Dunaja šele slabih dvesto let kasneje. Na Galenberge še danes spominjajo mnogi, v samostanski cerkvi ohranjeni nadgrobniki od srednjega veka dalje.[112]

Zduša se prvič omenja šele leta 1459, ko je Doroteja, žena viteza Jakoba Kamniškega prodala od očetove dediščine kmetijo v Zduši Marijini bratovščini v kamniški farni cerkvi.[113]

Podjelše, Kršič in Vodice so naselja, ki se zaradi kasnejšega nastanka ne omenjajo v srednjeveških virih.

Godič je kljub starosti prvič omenjen šele leta 1426[114] in potem še večkrat v 15. stoletju, vedno v zvezi z lovsko kmetijo v tem kraju. Njen imetnik je namreč upravljal in oskrboval lovsko divjad za deželnega kneza, da je ta ob svojih obiskih na Kranjskem imel uspešen lov in divjačino v kuhinji. Leta 1444 je imel to lovsko kmetijo neki Benedikt iz Kamnika.[115] Poleg kmetije je bil v tem kraju še manjši dvorec, ki ga je leta 1447 dobil v fevd kot podedovano posest Matevž Zelenberger.[116]

V Brezju nad Kamnikom je bil leta 1368 kmet Kancijan, ki ga je Viljem Galenberški poleg drugih takrat poklonil mekinjskemu samostanu klaris.[117]

Relativno mlajšega nastanka sta naselji Kosiše in Tunjiška mlaka, od katerih se nobeno ne omenja v srednjem veku.

Tunjice je bilo že v srednjem veku ime kraja in širše okolice. Vitez Bernard iz Loke, gradiščan na Starem gradu v Kamniku, je leta 1306 prodal benediktincem v Gornjem gradu dve kmetiji »v mali dobravi pri Tunjici«,[118] pri čemer gre verjetno za Komendsko ali Cerkljansko Dobravo.[119] Isti samostan je kupil šest let kasneje še dve kmetiji v Tunjicah s kmetoma Petrom in Prodanom.[120]

Bližnji Vinski vrh se kot nemški »Weinperg« omenja leta 1345. Takrat je vdova Marjeta iz Kamnika poklonila Mekinjam za

dušni blagor pokojnega moža kmetijo s kmetom Janezom »v Tunjici v Vinskem vrhu«.[121] Leta 1352 se za neko kmetijo navaja, da leži »v Tunjici ob cesti«,[122] osem let kasneje pa za drugo, da je »v Tunjici v pomirju Kamnika« in da je na njej bil prej Dolgi Peter, zdaj pa je Juri, zet Radovana.[123] Na kmetiji, prodani mekinjskim nunam leta 1407 »v Tunjici v šentpetrski (= komendski) fari«, je kmetoval neki Golob.[124] Desetino v Tunjici pri Kamniku v komendski fari je 1436 grof Friderik Celjski podelil v fevd Juriju Polcu in dedičem.[125]

Laniše se kot ponemčeni »Harlannd« (Haar = lan) omenja v velesovskem urbarju iz leta 1458,[126] čeprav je zemljišče tam okoli še danes videti neprimerno za gojenje lanu.

Med stare vasi je šteti tudi Stranje, vendar se v ohranjenih listinah prvič omenjajo šele leta 1405, ko je bil v daljnem Vidmu ordiniran na podružnično cerkev sv. Benedikta v Stranjah po kamniškem župniku neki Gregor, sin Marina iz Kamnika.[127] Kmet Volk s sinovi na dveh kmetijah v Stranjah je bil leta 1415 podeljen v fevd Juriju Guštanjskemu,[128] 30 let kasneje pa je Matevž Zelenberger (iz Krumperka) prodal mekinjskemu samostanu dve svoji kmetiji s kmetoma Ivanom (Iban) in Šego (Sega) ter mlin z Benediktom v Stranjah.[129] Ločitev v Zgornje in Spodnje Stranje se v srednjem veku še ne omenja.

M. Kos je domneval, da je kraj »Staynonigk«, naveden v urbarju samostana v Velesovem iz leta 1458, morda istoveten s Stolnikom.[130]

Stahovica se prvič omenja sorazmerno pozno. Na Vidovo leta 1485 je graščak Anže Zelenberger iz Krumperka prodal svakoma Joštu in Jakobu Galenberškima svojo kmetijo, ki je ležala v Stahovici (Stechowicz) v kamniški fari. Na kmetiji je tedaj kmetovala vdova Mihaela »Precleta«.[131]

Bližnja Zagorica se v ohranjenih virih omenja že 155 let prej – leta 1330 je namreč kamniški meščan Marin Vlah prodal gornjegrajskemu opatu Leopoldu svojo kmetijo v Zagorici obenem s kmetom Jurijem Stoparjem (Stanpher).[132] V samostanskem urbarju iz 1426 sta v kraju »Za Goriczo« našteta dva kmeta.[133] Neki Jakob iz Zagorice je imel 1444 v fevdu kmetijo v Godiču, ki je služila s tlako in žitom deželnemu glavarju na Kranjskem.[134]

Med stara naselja je šteti tudi Županje njive, ki s svojo nemško obliko imena »Ammansacher« (tj. Amtmannsacker = njive vodje zemljiškega urada) iz leta 1301 pričajo o spremembi socialnega položaja starih slovenskih županov v srednjeveški fevdalni družbi.

Tudi sosednje Okroglo je med starejšimi naselji. Prvič se omenja leta 1301 v isti listini kot Županje njive. Takrat je Elizabeta Galenberška dovolila mekinjskemu kaplanu, da zapusti svoje štiri kmetije v Županjih njivah, eno v Nevljah in eno v Okroglem samostanu v Mekinjah.[135]

Med mlajša naselja in zato tudi med neomenjena v srednjem veku sodijo Kregarjevo, Klemenčevo in Jeranovo, pri katerih že značilna končnica -evo oziroma -ovo kaže, da so nastala iz imen tamkajšnjih kmetov.

Svet ob ozki dolini Bistričice je bil, kot že rečeno, naseljen v času mlajšega naselitvenega vala med 13. in 15. stoletjem. V nemški obliki oziroma prevodu se Bistričica imenuje »Mala Bistrica« in je poleg vasi in potoka označevala v širšem smislu ves svet ob njem.[136] Tako se leta 1323 omenja kmetija »v Mali Bistrici«, na kateri je bil nekoč Henrik Vnuk (Wnuk) ter mlin s kmetom Martinom.[137] Hertel Krumperški je leta 1353 zamenjal z mekinjskim samostanom kmetijo s kmetom Bernardom v Bistričici za drugo v Gorjušah,[138] pač ker je ta bila bliže Krumperku. Kamniški meščan krznar France je 1419 prodal svojo desetino od devetih kmetij v »Bistričici v kamniški fari«, fevd Ortenburžanov, Anžetu na Razorju pri Gornjem gradu.[139] Te desetine je 1436 dobil od Celjanov v fevd Jernej iz Repenj.[140] V gornjegrajskem urbarju iz 1426 se »Nabystrziczi« navajata mlinar Janez in Matija »Dyelawecz«.[141] M. Kos meni, da je to Bistričica.[142]

Zakal omenja prvič listina iz leta 1457, ko so bili podeljeni odpustki kapeli sv. Lenarta v kamniški fari, »kjer ljudje pravijo Zakalom (Çachalom)«. Na hrbtni strani je kasnejša roka zapisala »Sa kavam«.[143]

Naselja ob Črni so – kot že rečeno – mlajšega nastanka, in sicer iz drugega kolonizacijskega vala med 13. in 15. stoletjem, čeprav se nekatera zaradi srečne ohranjenosti listinskega in drugega gradiva omenjajo sorazmerno že zgodaj.

Črna oziroma Potok v Črni sta se v nemških srednjeveških virih običajno imenovala »Swarzenpach« tj. Črni potok.[144] Tako je leta 1317 Friderik, sin Zigfrida Mekinjskega (oziroma Galenberškega) prodal očetovi ustanovi samostanu klaris v Mekinjah svojo kmetijo v Črni.[145] Leta 1423 je kamniški župnik Filip prodal cerkljanski farni cerkvi kmetijo v Apnu, za dobljeni in še dodani denar pa je kupil desetine »v Črnem potoku pod hribom sv. Primoža«,[146] ki so bile bliže.

Cerkev sv. Primoža se v danes znanih virih prvič omenja leta 1380. Takrat je oglejski generalni vikar Jurij pisal kamniškemu župniku Janezu na njegovo nedavno poročilo, da so »ljudje iz bratovščine cerkve sv. Primoža, postavljene izven Kamnika« (homines fraternitatis ecclesie s. Primi posite extra Stain), brez župnikovega dovoljenja odprli v omenjeni cerkvi blagajno, v kateri so hranili sveče in drugo, zaradi česar je župnik menil, da je bila cerkev s tem onečaščena. Zato mu je vikar dovolil, da odstrani iz cerkve blagoslovljeno vodo. V drugem pismu pa je generalni vikar naročil Janezu, arhidiakonu Kranjske in Marke, da člane omenjene bratovščine obveže, da v 15 dneh vrnejo cerkvi denar, in tistim, ki bi tej zahtevi zadostili, podeli odvezo.[147]

Podstudenec, Žaga in Krivčevo se v ohranjenih in znanih srednjeveških virih ne omenjajo, saj gre tu za mlajša naselja. Med stara naselja oziroma vsaj tista, ki se v virih omenjajo sorazmerno zgodaj, je šteti veliko gorsko vas Gozd s pripadajočimi zaselki. Omenili smo že domnevo M. Kosa, da je kraj »Spizholz« v listini iz 1257 identičen z Gozdom,[148] kar naj bi veljalo tudi za »Spissolter« iz 1291. Vsekakor pa se vas Gozd omenja leta 1309, ko se sinovi Herborta iz Kamnika odpovedo v korist kamniškega špitala dvema kmetijama, ki leže »v Javorjah na Gozdu« in dvema desetinama, eni na Gozdu in drugi pri Škocjanu.[149] V latinski obliki imena najdemo Gozd kot »Silua« v listini iz 1313.[150] Med tremi kmeti na Gozdu, ki jih je Matilda iz Kamnika leta 1318 podarila za večne maše gornjegrajskemu samostanu, je bil tudi Svetec (Zwentetz).[151] V urbarju tega samostana iz 1426 se »Nagosde« navajajo »gorny« in »dolny« Peter, neki Mihael in Peter Rak.[152] Cerkev sv. Ane se omenja tudi že v tem urbarju in v fragmentu poprejšnjega iz 1420.[153]

Smrečje ali Podsmrečje v Črni se navaja leta 1491, ko je Volbenk Gornjegrajski dal Mihi Smrečniku in ženi Heleni v zakup kmetijo v Smrečjah v Črni, ki jo je bil podedoval od Jošta Galenberškega.[154]

Podlom, Kališe in Zavrh sodijo med kasneje naseljene kraje in zanje niso znane starejše omembe.

Komenda je poleg Kamnika eden izmed najstarejših krajev tega področja, vsaj kar zadeva omembe v ohranjenih zgodovinskih virih. V kraju je bil sedež prafare sv. Petra in njen župnik se omenja kot priča v neki listini za Vetrinj že med 1147 in 1154.[155] Leta 1296 se omenja hospital v kraju,[156] morda gre za hospital kasneje omenjenega malteškega reda. Leta 1403 je za dve desetini rečeno, da je ena v Mostah in druga v Križu, obe pa »v šentpetrski fari johanitskega (= malteškega) reda v bližini Kamnika«.[157] Takrat se prvič omenja johanitski oziroma malteški red v tem kraju. Po njihovih upravnikih, imenovanih komendatorji, je kraj dobil kasneje tudi svoje ime, vendar to ni znano že za srednji vek.

Komendska dobrava se omenja leta 1436 kot »Dobrava v šentpetrski fari«.[158]

Nekdanja Kapla vas se po mnenju M. Kosa imenuje kot »Kappendorf« v velesovskem urbarju iz leta 1458,[159] kar bi pričalo proti trditvi, da je ime kraja v zvezi s kapelo.[160]

Bližnja naselja Podboršti, Mlaka, Gmajnica in Gora se v ohranjenih srednjeveških virih ne omenjajo. Isto velja za kraje Klanec, Potok in Breg.

Leta 1422 je grof Herman Celjski podelil vitezu Frideriku Ravbarju od nekdanjih ortenburških fevdov poleg dvora v Nemški vasi tudi kmetijo »v Nasovičah (Nassawicz) v cerkljanski fari«.[161] Urbar zemljiškega urada Naklo iz leta 1498 navaja v kraju »Nassowitsch« štiri kmetije, dve je imel Jurij Lap, eno Tomaž Lap in eno vdova Mihe »Gollowichta.«[162]

Letos poteka 700 let, odkar je bila v testamentu Filipa Španhajmskega iz leta 1279 prvič omenjena vas Križ s pripadajočo posestjo.[163] Verjetno je bil tu že takrat sedež zemljiškega urada oziroma županije, kot je to omenjeno v večkrat navedenem urbarju iz ok. 1400, ko je tu županil Vidac iz Križa.[164]

Moste se v danes znanih virih omenjajo prvič leta 1362, ko sta grofa Ulrik in Herman Celjska kupila od ljubljanskega meščana Tomaža Oglejca tri kmetije v Mostah (Prukk), od katerih pa je bila ena takrat nezasedena.[165] Leta 1389 je Oton s Turna prodal Juriju Paumkirchnerju šest kmetij v raznih krajih, med njimi tudi v Mostah, Pirničah in Brniku.[166] Jošt Galenberški je leta 1469 dobil od cesarja Friderika III. v fevd obširno posest, med drugim tudi Šenkov turn, kamor so pripadale tudi desetina v Suhadolah in dve kmetiji v Mostah.[167]

Suhadole pa se omenjajo tudi že mnogo preje. Leta 1322 je namreč prodala Hedvika Planinska s Smlednika kamniškemu meščanu Ulriku desetino v Suhadolah v komendski fari.[168] Tudi sicer je smledniško gospostvo imelo dve kmetiji v Suhadolah, ki se omenjata v listini iz leta 1400.[169] Suhadolska desetina iz 1469 je bila že omenjena zgoraj pri Mostah.

Bližnje Žeje se omenjajo prvič tudi leta 1322.[170] Takrat je vitez Konrad iz Velikovca prodal mekinjskim nunam svojo kmetijo v Žejah. Tudi Gerloh s Kolovca je 1344 podaril za nečakinjo, ki je bila nuna v Mekinjah, samostanu po eno kmetijo v Loki pri Mengšu, v Žejah in v Preserjah.[171] Štiri leta kasneje je tudi Gal z Galenberga poklonil nunam kmetijo in kmeta Erka v Žejah.[172]

Podgorje je omenjeno prvič leta 1305, ko je Viljem Mekinjski prodal samostanu kmetijo s kmetom Gregorjem v vasi Podgorje (Podiwuer).[173] Elizabeta, vdova Asquina s Kolovca, je 1332 podarila od svoje jutrnje dve kmetiji v Čepljah in v Podgorju dominikankam v Velesovem.[174] Sedem let kasneje navaja listina v Podgorju kmeta Marina z bratom, oba sinova nekega Lavrihe.[175] Pod grad Strmol sta 1348 spadali dve kmetiji v Podgorju s kmetom Janezom in njegovim sinom.[176] Štiri leta zatem je omenjen kmet Henrik v Podgorju pri »Sniczerjevem« dvoru.[177] Brata Jurij in Janez Kamniška sta 1372 prodala mekinjskemu samostanu kmetijo v Podgorjah, na kateri je bil nekoč Martin Sniczer.[178] Mengeška podružnična kapela sv. Nikolaja v Podgorju je prvič omenjena leta 1391, ko je bil nanjo po mengeškem župniku umeščen neki Nikolaj, doma iz passauske škofije.[179] Na štirih kmetijah v Podgorju so bili 1415 kmetje Klebic s sinom, Janko in Tomaž.[180] Leta 1423 se tu omenja dvor z zidano kletjo.[181] Na podgorski kmetiji, ki je bila 1421 prodana cerkvi sv. Janeza v Zgornjem Brniku, se omenja kmet Pavel Otič.[182] Nekaj let kasneje je bila druga kmetija prodana Marijini bratovščini v Kamniku.[183] Jurij »Otycz s Podgor« se omenja tudi v gornjegrajskem urbarju iz 1426.[184]

Duplica, katere ime prihaja baje od dupa = votlina,[185] je staro naselje, a se v ohranjenih listinah prvič omenja šele leta 1415. Takrat je nadvojvoda Ernest Železni podelil Juriju Guštanjskemu, deželnemu upravitelju na Kranjskem, razne fevde, proste po smrti »Peterleina« iz Kamnika, med njimi kmetiji v Duplici (Dewplicz), na katerih sta bila Lovre in Petric.[186] V začetku 15. stoletja so tu imeli sedeže razni manjši vitezi ali morda oboroženi hlapci fevdalcev; eden je bil Jakob iz Duplice, ki je 1421 dobil od deželnega kneza v fevd tretjino dvora v Plekerju na Bistrici pred mestom Kamnikom.[187] Drugo tretjino je dobil v fevd Martin iz Duplice z ženo Dorotejo.[188]

Ime kraja Šmarca je nastalo iz imena svetnika sv. Mavricija, kateremu je posvečena cerkev v tem kraju.[189] Vitez Ivan Kamniški je 1359 prodal celjskim grofom razno posest, med drugim na prvem mestu sedem kmetij v Šmarci (za Mauritz).[190] Nikolaj Šenk z Ostrovice, gospodar Šenkovega turna, je 1377 podelil kamniškemu meščanu mesarju Henriku desetino »pod Homcem od dveh kmetij, ki sta bili v Šmarci (Mawriczi) v mengeški fari«.[191] Tudi Kolovški so imeli kmetije »zu Sand Mauricz«, saj je Ivan Kolovški prodal tam kmeta Petra Plumšerja leta 1394 samostanu v Velesovem.[192] Galenbergi so 1426 dobili med drugim v fevd desetino v »Sannd Mariczen«.[193]

O Volčjem potoku imamo ohranjenih dosti starejših podatkov. Že leta 1220 se v listini Engelberta Turjaškega za viteze iz Loža omenja med pričami tudi vitez Herman »de Wolspach«,[194] za katerega Schumi in Kos sodita, da se je imenoval po Volčjem potoku.[195] V dveh listinah, izdanih 18. in 20. aprila 1247 ob Bistrici in v Kamniku, se med pričami omenja Konrad »de

Wolfspach«,[196] za katerega moremo z gotovostjo trditi, da se je imenoval po Volčjem potoku, kjer je imel svoj sedež. Oton iz Volčjega potoka je prodal 1318 Asquinu Kolovškemu od podedovanega imetja dvor v Srednjem Zalogu.[197] Leta 1348 se v Volčjem potoku omenja celo švajga,[198] kmetija, ki je svoje služnosti odrajtovala po večini s siri, saj gre pri njej običajno za tip planinske kmetije. Na dveh kmetijah, ki jih je 1368 mekinjski samostan kupil v Volčjem potoku, sta bila kmeta Gregor in sin župana Hermana iz Vrhovelj.[199] Dvor v Volčjem potoku, nedvomno prednik kasnejšega gradu, ki je stal na hribu nad današnjim arboretumom, se prvič omenja leta 1380, ko je Volfel, sin pokojnega Hertlina s Pšate, podaril za sestro, pokopano v Mekinjah, temu samostanu kmetijo, ležečo »v Volčjem potoku pod dvorom.[200] Med fevdi celjskih grofov se 1436 omenjata dva dela desetine od štirih kmetij in mlina v Volčjem potoku in cela desetina od osmih kmetij.[201]

Rudnik pri Radomljah je omenjen prvič v listini iz 1359, ko je Ivan Kamniški prodal grofom Celjskim poleg druge posesti tudi tri kmetije v Rudniku.[202]

Perovo se kot vaško naselje prvič omenja 8. maja 1241, ko je bila listina Konrada iz Žovneka za Herbarta Turjaškega izdana »v vasi Perovo blizu Kamnika, ko biva sedaj v Kamniku gospod Friderik, presvetli vojvoda Avstrije«.[203] V isti listini iz 1247, v kateri je naveden med drugimi pričami Konrad iz Volčjega potoka, je omenjen tudi vitez Henrik iz Perovega,[204] ki je imel sedež na dvoru v Perovem; ta pa se izrecno omenja šele leta 1426.[205] Duhovnik Jurij, sin Lovrenca Kulebra iz Kamnika, je 1374 zapustil samostanu v Mekinjah poleg kmetije v neugotovljivem kraju »Vaklberch« tudi kmetijo v Perovem, ležečo blizu kmetije kamniškega meščana pisarja Ostermana.[206] Perovski dvor je bil v 15. stoletju večinoma v rokah kamniških meščanov. Tako je 1431 meščan Anže Solza vrnil deželnemu knezu ta dvor, ker ga je zaradi bolezni moral prodati drugemu meščanu.[207] Leta 1444 je ta dvor dobil obenem z borštom in mlinom v fevd meščan Lenart Pečaher, leta 1467 pa njegov sin Miha.[208]

Kratna pri Kamniku je omenjena leta 1449. Takrat je grof Friderik Celjski podelil svojemu vitezu Erazmu iz Loža v fevd razno posest in med drugimi tudi dve kmetiji »na Kratni v kamniški fari«.[209]

V Zapricah je bil sedež manjših vitezov že vsaj od konca 13. stoletja. V začetku 14. stoletja se tu omenjajo člani rodbine Dinger ali Dyengaer. Leta 1301 se navaja v neki galenberški listini za Mekinje med drugimi pričami tudi Friderik, imenovan Dienger iz Zapric (Apiz).[210] Dva in pol meseca kasneje je prodal gornjegrajskemu samostanu svojo hišo z zemljiščem »v mestu Kamniku blizu vrat, ki vodijo naravnost k tamkajšnji fari onstran hriba, ki mu pravijo Klanec, na levi strani«.[211] Na tej listini je ohranjen ščitast Friderikov pečat z njegovim grbom, ki kaže podobo pokončno stoječe živalske glave, verjetno volka, psa ali medveda. Leta 1306 se poleg njega omenja tudi neki Bertold Zapriški.[212] Wernher iz Habaha pravi v svoji listini iz 1326, da je sin Friderika Diengnaerja z Zapric.[213] V Zapricah sta bila v srednjem veku vsaj dva dvora, ki se omenjata sredi 14. stoletja, ko sta prešla že v roke kamniških meščanov. Eden se prvič omenja leta 1352, ko je meščan Nikolaj prodal meščanu Frideriku Laysterju »svoj del polovico dvora v Zapricah pred mestom Kamnikom« z vsemi njivami, gozdom, sadjem, travniki in gliniščem v Tunjici.[214] Laysterjeva vdova je sedem let kasneje to polovico dvora prodala plemiču Nikolaju Smrekarju.[215] Drugi del mu je mesec dni kasneje prodal meščan Friderik Tesak. Takrat je v prodajni listini navedeno, da leži ta polovica dvora blizu drugega dvora, ki je bil last nekega Wolfleina in da zajema poslopje, senčnico, hram in skedenj z njivami in še nerazdeljen sadovnjak, v katerem je bil dvor, star skedenj in hlev, boršt in zemljišče v Tunjici,« kjer se koplje glina«.[216] Čez dobro leto je Smrekar od Nikolaja Stodna kupil še njegov del dvora v Zapricah z njivo, sadovnjakom in borštom.[217] Katerina Zapriška je bila med leti 1382 in 1394 priorinja v Velesovem.[218] Friderik Ravber je 1438 dobil pred deželnim sodiščem razno posest od Elizabete Čreteške in med drugim tudi kmetijo v Zapricah (Sapecz), na kateri je bil takrat lončar Mike.[219] Leta 1444 mu je deželni knez cesar Friderik III. poleg opuščenega poslopja na Malem gradu in druge posesti dal v fevd tudi to kmetijo v Zapricah.[220] V prvi polovici 16. stoletja je Jurij Lamberg s Črnelega prezidal svoj dvor v Zapricah v večje poslopje in ga preimenoval v »Stainpuhel«.[221]

KRATICE

Večkrat uporabljene kratice pomenijo:

AH I, II – F. Schumi, Archiv für Heimatskunde I, 1882/3, II, 1884, 1887.

AS – Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Zbirka listin.

AS, Bi – Listine kartuzijanskega samostana v Bistri v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani.

AS, Mek – Listine samostana klaris v Mekinjah v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani.

AS, Vel – Listine samostana dominikank v Velesovem v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani.

HDDA – Hišni, dvorni in državni arhiv na Dunaju – Splošna zbirka listin (Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien – Allgemeine Urkundenreihe).

Gradivo IV, V. – F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV. knjiga 1101–1200, Ljubljana 1915, V. knjiga 1201–1246, Ljubljana 1928.

Kos, Top. – M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), Ljubljana 1975.

IMK – Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 1, 1891–.

MHDC – A. Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV, 1896–1906.

MMVK – Mittheilungen des Musealvereines für Krain, 1, 1866–.

MMVK 2, 23–40 – W. Milkowicz, Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, MMVK 2, 1889, str. 23–40.

NŠALj – Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin.

NŠALj–G.g. – Listine benediktinskega samostana v Gornjem gradu v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

Oefele, Andechs – E. Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs, Innsbruck 1877.

Orožen, Oberburg – I. Orožen, Das Benediktiner – Stift Oberburg, Marburg 1876.

ŠDA – Štajerski deželni arhiv v Gradcu, Zbirka listin.

UBK I, II. – F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, I, 1882/3, II. 1884.

UBSt III – J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, III. Bd. 1246–1260, Graz 1903.

UBSt IV – H. Appelt – G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, IV. Bd. 1260–1276, Graz 1975.

OPOMBE

[1] Bibliografija člankov M. Kosa: Zgodovinski časopis 6–7, 1952–1953, str. 19–29 (št. 1–247); 16, 1962, str. 172–175 (št. 248–320); 26, 1972, str. 11–12 (št. 321–359).

[2] M. Kos, Kolonizacija in populacija v srednjem veku, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I. zv. Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 67–88.

[3] M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), Ljubljana 1975.

[4] Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Zapuščina Milka Kosa fasc. 10.

[5] Prim. opombo 2, stran 78.

[6] Kos, Top., str. 243–251.

[7] List. 1291 julij 13. Videm v NŠALj; reg. IMK 6, 1896, str. 130–131, št. 1; v Krajevnem leksikonu Slovenije II, 177 in še večkrat napačno 1297.

[8] P. Urankar, Zgodovina trga Motnika, Ljubljana 1940, str. 15, 19–20.

[9] Gradivo V, št. 507.

[10] List. 1340 oktober 4. v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg, 119–120; prim. Urankar o.d., str. 18.

[11] S. Ilešič, Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem, Geografski vestnik 9, 1933, str. 90–91.

[12] Gradivo V, št. 507.

[13] MHDC IV, št. 2257, 2461.

[14] Urankar o.d., str. 25.

[15] List. 1306 febr. 2. Kamnik v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg str. 78–79.

[16] List. 1306 febr. 8. Kamnik v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg str. 79.

[17] Orožen, Oberburg, str. 305.

40 [18] Gradivo V, št. 507.

[19] List. 1329 sept. 18 v AS; reg. J. Mlinarič, Topografija posesti kostanjeviške opatije, Maribor 1972, str. 70 (s fotografijo listine); Ilešič o.d., str. 81, opomba 142.

[20] List. 1332 dec. 22. v AS; list. 1333 marec 25. v AS.

[21] HDDA, Hs. W 724, fol. 232' in 273.

[22] MMVK 2, str. 26–27.

[23] Urbar iz 1477 nekoč v HDDA, Hs. B 518, zdaj v AS, fol. 8' in 9'.

[24] MMVK 2, str. 29, 36.

[25] MMVK 2, str. 36.

[26] HDDA, Hs. W 724, fol. 264'.

[27] List. 1329 marec 25. v AS, Mek.

[28] MMVK 2, str. 36.

[29] List. 1351 jan. 9. v HDDA; reg. F. Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, Graz 1883, str. 170, št. 156.

[30] MMVK 2, str. 36.

[31] MMVK 2, str. 28–29.

[32] P. Urankar v Krajevnem leksikonu Slovenije II, str. 202 po Gradivu V, št. 214; MHDC IV, str. 833.

[33] Gradivo V, št. 714.

[34] Gradivo V, št. 270; MHDC IV, št. 2598.

[35] MMVK 2, str. 27–28.

[36] Ravno tam, str. 40.

[37] List. 1404, nov. 28. v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg, str. 160.

[38] Orožen, Oberburg, str. 307.

[39] List. 1405, marec 5. v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg str. 161.

[40] Kos, Top., str. 311.

[41] HDDA, Hs. W 724, fol. 232', 233, 234.

[42] Kos, Top., str. 570.

[43] HDDA, Hs. W 724, fol. 232'–233.

[44] Kos, Top. str. 625.

[45] Niederösterreichisches Landesarchiv na Dunaju, Fevdna knjiga 17/5, fol. 106.

[46] Gl. opombo 7.

[47] MMVK 2, str. 32.

[48] HDDA, Hs. W 724, fol. 221.

[49] UBK II, str. 202–203, št. 255.

[50] Gl. opombo 7.

[51] IMK 6, 1896, str. 131.

[52] Kos, Top., str. 561; prim. F. Bezlaj, Slovenska vodna imena II, Ljubljana 1961, str. 200–201.

[53] Gl. opombo 23, fol. 29'.

[54] HDDA, Hs. W 724, fol. 234.

[55] Listina 1232, kop. 18. stol. v NŠALj, FA Kamnik fasc. 1. O tej listini primerjaj posebno razpravo v tem zborniku.

[56] Urbarja iz 1584 in 1656/63 v NŠALj, FA Kamnik fasc. 1.

[57] Gl. opombo 23, fol. 27'.

[58] MMVK 2, str. 30.

[59] Gradivo V, št. 699.

[60] List. 1303 avg. 4. v AS, Mek.

[61] List. 1423 feb. 6. v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu št. A 779.

[62] List. 1429 maj 13. v AS, Bi.

[63] Kos, Top., str. 689; list. 1353 avg. 20 v NŠALj-G.g.

[64] List. 1403 junij 11. in 1405 marec 5. v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg, str. 159, 161.

[65] Orožen, Oberburg, str. 307.

[66] List. 1312 marec 12. v AS, Mek.

[67] List. 1330, julij 4, v AS, Mek.

[68] List. ok. 1260 insert v list. 1277 marec 14. v NŠALj-G.g. objava v UBSt IV, št. 21.

[69] Gl. opombo 7.

[70] List. 1317 julij 16. v AS, Mek.

[71] Gl. opombo 64.

[72] Orožen, Oberburg, str. 305.

[73] MMVK 2, str. 31.

[74] Gl. opombo 7.

[75] List. 1323 sept. 17. v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg str. 101; prim. Kos, Top., str. 48.

[76] Orožen, Oberburg, str. 306.

[77] MMVK 2, str. 31.

[78] Ravno tam, str. 30.

[79] List. 1257, dec. 13, Gornji grad, v NŠALj-G.g.; objava: UBSt III, št. 239, str. 327–328.

[80] Gl. opombo 7.

[81] List. 1353 avg. 20. v NŠALj-G.g.; reg. Orožen, Oberburg, str. 133.

[82] Orožen, Oberburg, str. 304; F. Gestrin, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, Zgodovinski časopis 6–7, 1952–1953, str. 480.

[83] Krajevni leksikon Slovenije II, str. 194.

[84] Gl. opombo 7.

[85] Gl. opombo 79.

[86] Kos, Top., 168–169.

[87] Opomba M. Kosa v njegovem izvodu Leksikona dravske banovine, Lj. 1937, Zgod. inšt. M. Kosa št. 103593, str. 201.

[88] Orožen, Oberburg, str. 305.

[89] Gestrin, o.d., str. 499.

[90] Gl. opombo 7.

[91] Gradivo V, št. 156.

[92] Urbar 1426 pri Orožen, Oberburg, str. 303; prim. Gestrin, o.d., str. 499.

[93] Orožen, Oberburg, str. 304.

[94] MMVK 2, str. 35.

[95] Orožen, Oberburg, str. 307.

[96] M. Kos, Top., str. 401; list. 1284 nov. 8. v AS, Mek., obj. Gradivo za zgodovino Ljubljane zv. I, št. 5.

[97] List. 1329 avg. 29. v AS, Mek.

[98] Krajevni leksikon Slovenije II, 191; list. 1309 dec. 21. Kamnik v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 131.

[99] M. Kos, Top., str. 401.

[100] List. 1300 okt. 9. Galenberg, objava kopije: AH II, str. 246–247.

[101] Gl. opombo 55.

[102] List. 1287 okt. 3. Čedad in 1288 dec. 22. Oglej v AS, Mek.; reg. Mittheil. d. historischen Vereines für Krain 10, 1855, str. 29.

[103] List. 1309 dec. 21 v NŠALj; reg. IMK 6, 1896, str.131.

[104] Vidimus listine 1437 apr. 18. iz ok. leta 1500 v NŠALj; prim. IMK 2, 1892, str. 73 in 3, 1893, str. 66 ter MMVK 18, 1905, str. 54.

[105] M. Grošelj, O naših starih geografskih imenih, Časopis za zgodovino in narodopisje 27, 1932, str. 193.

106 Ilešič, o.d., str. 85, opomba 168.
107 Kos, Top., str. 735.
108 Gradivo IV, št. 195.
109 Gl. opombo 100.
110 UBK II, str. 359; W. Schlögl, Die Traditionen und Urkunden des Stiftes Diessen 1114–1362, München 1967, str. 36, 117; Oefele, Andechs, str. 53, opomba 19.
111 Gl. opombo 102.
112 W. Milkowicz, Die Klöster in Krain, Wien 1889, str. 170–173.
113 List. 1459 april 27. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 136.
114 Kos, Top., str. 147.
115 HDDA, Hs. W 724, fol. 224.
116 List. 1447 april 26. Maribor v AS.
117 List. 1368 nov. 20, v AS, Mek.
118 List. 1306 april 20. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg, str. 79.
119 Kos, Top., str. 102.
120 List. 1312 marec 12. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg, str. 89 in Regesten des Herzogtums Steiermark I. Bd. 1308–1319, Graz 1976, št. 377.
121 List. 1345 dec. 13. v AS, Mek.
122 List. 1352 avg. 14. v AS, Mek.
123 List. 1360 sept. 1. v AS, Mek.
124 List. 1407 avg. 13. v AS, Mek.
125 HDDA, Hs. B 313, sedaj AS, fol. 10, št. 55.
126 AS, urbar samostana Velesovo 1458, fol. 46.
127 Biblioteca comunale Udine, Ms. 892, vol. 5, fol. 5'.
128 List. 1415 marec 23. v AS.
129 List. 1445 julij 31. v AS, Mek.
130 Gl. opombo 87, str. 189.
131 List. 1485 junij 15. v AS, Mek.
132 List. 1330 sept. 29. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg, str. 107.
133 Orožen, Oberburg, str. 305.
134 HDDA, Hs. W 724, fol. 254'.
135 List. 1301 junij 15. v AS, Mek., reg. AH II, str. 254.
136 Kos, Top., str. 18.
137 List. 1323 maj 13. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg, str. 101.
138 List. 1353 okt. 8. v AS, Mek.
139 List. 1419 julij 19. v AS.
140 HDDA, Hs. B 313, sedaj v AS, fol. 23'.
141 Orožen, Oberburg, str. 306.
142 Kos, Top., str. 18.
143 List. 1457 april 12. Rim v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 135–136.
144 Kos, Top., str. 90–91.
145 List. 1317 jan. 9, v AS, Mek.
146 List. 1423 avgust 26. v AS, Vel.
147 Državni arhiv v Vidmu/Udine, Archivio notarile fasc. 5123, notar Petrus de Locha 1346–1394.
148 Gl. opombo 86. in Kos, Top., str. 168.
149 List. 1309 dec. 21. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 131 z napakami pri branju krajevnih imen.
150 List. 1313 maj 5. Ljubljana. v NŠALj, reg. IMK 6, 1896, str. 132.
151 List. 1318 feb. 17. Kamnik. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg, str. 94–95, Gradivo za zgodovino Ljubljane XI. zv., št. 34.
152 Orožen, Oberburg, str. 304.
153 Kos, Top., str. 169.
154 List. 1491 s.d., kopija 17.–18. stol. v NŠALj.
155 Gradivo IV, št. 246.
156 Kos, Top., str. 265.
157 List. 1403 april 21. v AS, obj. Gradivo za zgod. Ljubljane IX. zv., št. 47.
158 HDDA, Hs. B 313, sedaj v AS, fol. 84'.
159 Kos, Top., str. 674.
160 Krajevni leksikon Slovenije II. str. 185.
161 List. 1422 maj 24, nekoč v Arhivu dvorne komore na Dunaju, sedaj v AS.
162 Urbar urada Naklo iz 1498, nekoč v Tirolskem deželnem arhivu v Innsbrucku Ms. 280/1, fol. 16, sedaj v AS.
163 List. 1279 julij 19. Krems, obj. MHDC V, št. 392.
164 MMVK 2, 38–39.
165 List. 1362 avg. 10., obj. Gradivo za zgod. Ljubljane I, št. 64.
166 List. 1389 maj 3. v ŠDA št. 3668.
167 HDDA, Hs. W 724, fol. 276'.
168 List. 1322 okt. 2. v AS (iz HDDA rep. III).
169 List. 1400 sept. 6. v AS, Bi.
170 List. 1322 april 16. v AS, Mek.
171 List. 1344 julij 21. v AS, Mek.
172 List. 1348 julij 22. v AS, Mek.
173 List. 1305 nov. 21. v AS, Mek.
174 List. 1332 febr. 25. v AS, Mek.
175 List. 1339 april 24. v AS, Mek.
176 List. 1348 marec 12. v AS, Vel.
177 List. 1352 avg. 14. v AS, Mek.
178 List. 1372 sept. 26. v AS, Mek.
179 Biblioteca comunale Udine, Ms. 892, vol. 5, fol. 10, 14'.
180 List. 1415 marec 23. v AS.
181 List. 1423 feb. 6. v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu št. A 779.
182 List. 1421 april 27 v AS, Vel.
183 List. 1425 maj 25. v NŠALj.
184 Orožen, Oberburg, str. 307.
185 F. Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika I, 121.
186 List. 1415 marec 13. Dunajsko Novo mesto, v AS.
187 List. 1421 avg. 9. Ljubljana, v AS.
188 List. 1421 avg. 9. Ljubljana (2. listina), v AS.
189 Ilešič, o.d., str. 89.
190 List. 1359 marec 1. v HDDA.
191 List. 1377 okt. 15. v AS (iz HDDA – rep. 14).
192 List. 1394 jan. 11. v AS, Vel.
193 List. 1426 sept. 14. v AS (iz HDDA – rep. 14)..
194 Gradivo V, št. 310.
195 UBK II, str. 422, 423; Gradivo V, str. 559, 565.
196 UBK II, št. 141, str. 107–108; L. Santifaller, Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive, št. 116, str. 124.
197 List. 1318 april 28. obj. MMVK 18, 1905, str. 135, št. 27.
198 List. 1348 julij 22. v AS, Mek.
199 List. 1368 maj 25. v AS, Mek.
200 List. 1380 april 8, v AS, Mek.
201 HDDA Hs. B 313, sedaj v AS, fol. 84'.
202 List. 1359 marec 1. v HDDA.
203 Gradivo V, št. 765.
204 Gl. opombo 196.
205 Kos, Top., str. 424.
206 List. 1374 maj 25. v AS, Mek.
207 List. 1431 avg. 20. v HDDA.
208 HDDA, Hs. W 724, fol. 232', 273.
209 List. 1449 feb. 24. v MMVK 20, 1907, str. 244.
210 List. 1301 junij 15. v AS, Mek.; prim. B, Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, Kamniški zbornik II, 1956, str. 75.
211 List. 1301 avg. 30. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg str. 79–80.
212 List. 1306 april 20. v NŠALj-G.g., reg. Orožen, Oberburg, str. 79–80.
213 List. 1326 marec 27. v AS, Mek.
214 List. 1352 junij 18. v HDDA.
215 List. 1359 jan. 7. v HDDA.
216 List. 1359 feb. 3. v HDDA.
217 List. 1360 maj 25. v HDDA.
218 W. Milkowicz, Die Klöster in Krain, str. 163.
219 List. 1438 marec 10. v AS.
220 HDDA Hs. W 724, fol. 227.
221 AS, Vicedomski arhiv fasc. I 139, fol. 503–516; Valvasor, Ehre, XI, str. 551.

srednjeveška kovnica v kamniku

Peter Kos

Da bi bolje razumeli kovanje v kamniški kovnici konec 12. in v začetku 13. stoletja, naj povsem sumarno nakažemo zgodovinsko ozadje.

Kamnik kot središče ozemlja med gorskimi prehodi na Motniku in na Trojanah na vzhodu na eni strani ter Kranjem in Smlednikom na zahodu na drugi strani je bil že od sredine 12. stoletja v posesti Andeških. Konec 12. stoletja je bil v posesti vojvode Bertolda IV. Ko je ta 12. avgusta 1204 umrl, je njegove posesti na slovenskih tleh nasledil sin Henrik IV., mejni grof istrski. Henrik Andeški je leta 1228 umrl brez otrok, tako da je kranjske posesti za kratek čas nasledil njegov brat Oto, vendar jih je že naslednje leto, 1229, dal za doto svoji hčeri Agnezi, ki se je tedaj omožila s Friderikom Bojevitim Babenberžanom, avstrijsko-štajerskim vojvodo. Ta si ja na ta način pridobil kranjske posesti Andeških ter se nekaj let kasneje imenoval dominus Carniolae. Zakon Agneze in Friderika II. ni bil srečen, tako da se je Agneza leta 1243 od njega ločila. Friderik je leta 1246 umrl in kmalu nato se je Agneza ponovno poročila, tokrat s Spanheimom Ulrikom (1248. leta). Agneza je umrla leta 1262 ter svoje posesti v oporoki zapustila svojemu bratrancu ogrskemu kralju Beli IV. Zaradi negotovih razmer ta oblasti ni prevzel in kranjski gospod je do svoje smrti ostal Ulrik. Ko je leta 1269 umrl v Furlaniji, je češki kralj Otokar II. Přemysl, ki je z Ulrikom že leta 1268 sklenil dedno pogodbo, v zimi 1269–1270 zasedel Kranjsko in Koroško. Tedaj je bil tudi Kamnik pod njegovo oblastjo. Leta 1276 je bil Otokar prisiljen odpovedati se Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski in Slovenski marki v korist nemškega kralja Rudolfa Habsburškega.

Za razvoj srednjeveškega denarništva na Slovenskem in s tem tudi kamniške kovnice sta najpomembnejši kovnica salzburških nadškofov v Brežah na Koroškem in kovnica oglejskih patriarhov v Ogleju. Nadškofijska kovnica v Brežah je začela delovati med leti 1125–1135 in je bila sprva pod vplivom kölnske kovnice, od koder so prišli tudi prvi pečatorezci. Okoli leta 1168 so pod nadškofom Adalbertom Breže prešle na lastno novčno mero in s tem se je začelo kovanje pravih breških pfeningov, kot jih nato poznamo nekaj desetletij tudi v naših krajih. Breški pfenigi so bili namreč zaradi kvalitete kovanja in dobre kvalitete srebra, iz katerega so bili izkovani, predvsem na vzhodu izredno priljubljeno plačilno sredstvo. To je tudi eden od glavnih vzrokov, da se je kovanje pfenigov po breškem vzoru na avstrijskem Koroškem in v Sloveniji (Ljubljana, Kamnik, Slovenj Gradec, Ptuj, Kostanjevica, Sv. Križ, Brežice, Čatež, Otok, Brestanica, kratkotrajno verjetno tudi v Pilštajnu) tako razmahnilo.

Na drugi strani je imela kovnica oglejskih patriarhov kovno pravico od leta 1028 naprej. V Ogleju so kovali po veronskem vzoru skledičaste novce (le kratkotrajno so kovali tudi novce po breškem vzoru), ki so s svojo skledičasto obliko vplivali tudi na nekatere kovnice v Sloveniji, predvsem na ljubljansko in kostanjeviško, proti koncu delovanja tudi na kovnico Kamnik.

V Kamniku, tem važnem središču ob trgovski poti, ki je vodila iz Ljubljane skozi Tuhinjsko dolino proti Celju, je kovnico na Malem gradu osnoval že okoli leta 1195 vojvoda Bertold IV. V tem času so bile kovnice preprosti obrati brez velikih prostorskih potreb in zato ni presenetljivo, da zaenkrat za obstoj kovnice na Malem gradu kljub arheološkim raziskavam nimamo materialnih dokazov, še posebej, ker so po

prenehanju kovanja v Kamniku prostore kovnice verjetno uporabili v druge namene.

A. Luschin kot prvi pomembni raziskovalec breškega kovanja je kovnici Kamnik pripisoval širok tipni spekter novcev, ki so bili tu kovani. E. Baumgartner in F. Mayreder sta ta spekter še razširila z nekaterimi tipi novcev. E. Baumgartner, ki je bil najpomembnejši raziskovalec slovenskih srednjeveških kovnic, je v zadnjih letih svojega znanstvenega delovanja s skrbnim proučevanjem in s tehtnimi utemeljitvami omejil kovanje v Kamniku na razmeroma majhno število tipov, obenem pa se je spremenilo tudi marsikatero gledanje na delovanje kamniške kovnice.

Prav E. Baumgartner je s skrbnim proučevanjem vsega ohranjenega numizmatičnega gradiva ugotovil, da je v Kamniku koval že Bertold IV. okoli leta 1195, morda že okoli leta 1180. Najstarejši pfenigi, kovani v Kamniku v tem času, so novci, kovani po breškem vzoru, z orlom na sprednji strani (simbol Andeških) ter s križem z zvezdami med kraki na zadnji strani (T. 1,1). Nekoliko kasneje, vendar pred letom 1200, je Bertold IV. koval pfenige z velikim napisom STAIN ter z upodobitvijo škofa na sprednji strani, na zadnji strani pa je upodobljen cerkveni zvonik med dvema stolpičema (T. 1,2) ter se tipološko še močno naslanja na pfenige kovnice v Brežah.

Na novce kovnice Breže se je naslanjal tudi mejni grof Henrik IV., ko je v Kamniku koval pfenige z upodobitvijo škofa na sprednji strani ter cerkvenim zvonikom pod križem med dvema stolpičema na zadnji strani (T. 1,3). Po breškem vzoru je koval tudi druga dva tipa novcev, ki jih z gotovostjo pripisujemo Henriku. Na sprednji strani obeh tipov je upodobljen mejni grof, na zadnji strani je na prvem tipu upodobljena angelska glava s krilci pod križem (T. 2,1) (T. 1,4), na drugem tipu pa se krilce angela spremeni v meč (T. 2,2) (T. 1,5).

Nekoliko več tipov novcev je v Kamniku koval v času svojega gospodovanja Friderik II. Vsi pfenigi Friderika so še breškega tipa in še ni opaznih vplivov oglejcev. Na prvem tipu, ki je bil kovan v dveh variantah, je upodobljen vojvoda z mečem in trikotnim ščitom v desno, na zadnji strani pa zatrep z dvema stolpičema in glavo v zatrepu (T. 2,3) (T. 1:6,7). Naslednji tip Friderikovih kamniških pfenigov ima na sprednji strani zabrisano postavo z mečem in isto upodobitev na zadnji strani kot prejšnji tip (T. 1,8). Frideriku pripisujejo tudi pfenige z upodobitvijo vojvode s ščitom in mečem ter napisom STAINENSES na sprednji strani in s stavbo s cinastim stolpom ter s stranskima stolpičema z banderi na zadnji strani (T. 2,4) (T. 1,9). Friderik končuje kovanje v Kamniku z novci z upodobitvijo vojvode z mečem in trikotnim ščitom na sprednji strani ter glavo v zatrepu z dvema stolpoma ter križem nad zatrepom na zadnji strani (T. 1,10) oziroma z novci z isto sprednjo stranjo in s križi okoli šesterokrake zvezde na zadnji strani (T. 2,5) (T. 1,11).

Potem ko se je Agneza leta 1234 ločila od Friderika II. in postala samostojna gospodarica kranjskih posestev, je med leti 1243–1248 kovala pfenige breškega kova, vendar že z vidnimi italijanskimi vplivi. Pripisujejo ji pfenige, kjer je na sprednji strani upodobljena Agneza z dvignjenimi rokami s šesterokrako zvezdo na vsaki strani, na zadnji strani pa je upodobljena cerkvena kupola s cvetom na vsaki strani (T. 2,6) (T. 1,12). Za Agnezo so v Kamniku kovali tudi novec s slonom, ki nosi na hrbtu stolp med šesterokrako zvezdo in polmesecem, na sprednji strani in s šesterokrako zvezdo med štirimi krogi in napisom AGNEI na zadnji strani (T. 2,7) (T. 1,13).

E. Baumgartner je kot prvi tudi prepričljivo dokazal, da je kamniška kovnica delovala tudi za vlade Ulrika III. (1248–1269). Prvi tip pfeniga je kovan še pod močnim breškim vplivom, čeprav so opazni že italijanski vplivi tamkajšnjih pečatorezcev. V sredini novca je upodobljen panter v desno (panter je simbol Spanheimov), okoli je napis MARCIO D STAINE. Na zadnji strani sta upodobljena orla na človeški glavi, vmes je križ in osmokraka zvezda (T. 1,14). Povsem pod oglejskim vplivom pa so bili za časa Ulrika v Kamniku kovani trije tipi pfenigov, ki so jih sprva pripisovali Henriku, vendar razrešeni napisi na novcih, ki omenjajo Dominus Carniolae ter Ovlricus, pričajo, da so bili kovani za Ulrika. Na sprednji strani je upodobljen grifon, na zadnji pa glava kranjskega gospoda v levo (T. 1,15). Podobno upodobitev na sprednji strani ima drugi tip novca, kjer je na zadnji strani upodobljen grad s stolpom (T. 1,16). Na zadnjem tipu novca, ki je bil kovan v Kamniku, je spredaj upodobljen orel, na zadnji strani pa jelen v levo (T. 1,17).

F. Mayreder je domneval, da je kralj Otokar Přemysl, potem ko je zasedel Kamnik, tudi tu, podobno kot v Kostanjevici, koval svoje novce, vendar zaenkrat nimamo materialnih dokazov, da bi kamniška kovnica delovala tudi po Ulrikovi smrti leta 1269.

Pfenigi kamniške kovnice so običajno nekoliko lažji kot pravi breški pfenigi, katerih standardna teža je znašala 1,22 g, in včasih izkovani iz srebra slabše kvalitete. Na osnovi teh podatkov vidimo, da je kamniška gosposka kovala novce predvsem z veliko željo po dobičku. Za razliko od sočasnih pfenigov, ki so jih kovali po breškem vzoru v posavskih kovnicah in so krožili skoraj izključno na Ogrskem in Hrvaškem (kot nam pričajo velike tamkajšnje zakladne najdbe), so bili kamniški pfenigi namenjeni tudi za denarni obtok na Kranjskem, prav tako pa so služili za trgovino z vzhodom. Obtok kamniških pfenigov nam najbolje ilustrirajo tedaj zakopane novčne zakladne najdbe, v katerih so bili najdeni tudi pfenigi kovnice Kamnik. Tako so kamniški novci najdeni v depojski najdbi Aba Puszta na Ogrskem, zakopani okoli 1230–1235, na Koroškem v najdbi Dietmansdorf, ki je bila zakopana med leti 1225–1230 in najdbi Gschiess, ki je prišla v zemljo pred letom 1250. Okoli leta 1250 je bila zakopana najdba iz Celja, v kateri so bili kamniški pfenigi, ki so krožili tudi v denarnem obtoku po kranjskem ozemlju. Na prostoru južno od Save novcev breškega tipa (torej tudi kamniških novcev) ne srečujemo, saj krožijo tam le novci, kovani po oglejskem vzoru.

To bi bil kratek pregled kovanja v Kamniku in pregled tipologije novcev, ki jih danes z gotovostjo lahko pripišemo kamniški kovnici. Za nekaj več kot sedemdeset let, za katera je kovanje v Kamniku dokazano, je to razmeroma majhno število, še posebej če vemo, da so pečate breških pfenigov v srednjeveških kovnicah pogosto menjali (običajno na dve leti), da bi tako preprečili ponarejanje in omogočili večji nadzor nad kovanjem. Nadaljnji poglobljeni študij raznovrstnega kovanja breških pfenigov na Koroškem in v

Sloveniji bo gotovo tudi za kovnico Kamnik še bolj razširil tipni spekter tu izkovanih novcev in povečal naše vedenje o zgodovini mesta.

LITERATURA

A. Luschin, Friesacher Pfennige, Num. Zeitschrift 56 (1923) 33–146.

V. Travner-E. Baumgartner, Naši srednjeveški novci, ČZN 25 (1930) 146–181.

F. Mayreder, Zur innerösterreichischen Münzkunde des XIII. Jahrhunderts, Num. Zeitschrift 65 (1932) 50–56.

E. Baumgartner, Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev, ČZN 28 (1933) 17–35.

Isti, Beiträge zum Friesacher Münzwesen, Num. Zeitschrift 72 (1947) 12–69.

Isti, Die Blütezeit der Friesacher Pfennige, Num. Zeitschrift 73 (1949) 1–32.

Isti, Die Blütezeit der Friesacher Pfennige, Num. Zeitschrift 78 (1959) 14–57.

Isti, Die Frühzeit der Friesacher Pfennige, Carinthia I, 142 (1952) 256–286.

Isti, Beiträge zur Geldgeschichte der Friesacher Pfennige, Carinthia I, 150 (1960) 84–117.

A. Luschin, Steirische Münzfunde (Graz 1971) [Ergänzungen und Berichtigungen W. Fritsch].

A. Pogačnik, Kamniški pfenigi Neže, domine Kranjske, Num. Vestnik 7 (1979) 206–209.

trgovsko prometni položaj kamnika do 17. stoletja

Ferdo Gestrin

Trgovsko-prometni položaj Kamnika v obravnavanih stoletjih, to je od časa, ko se kot mestna naselbina pojavi v virih na prehodu iz 12. v 13. stoletje pa do začetka 17. stoletja, ni bil odvisen samo od geografske lege, marveč tudi, pogosto celo v odločujoči meri, od neposrednega zgodovinskega razvoja. Kamnik je kot ena izmed starejših mestnih naselbin na Slovenskem nastajal in nastal kmalu potem, ko se je fevdalizem že povsem utrdil, ob eni izmed obeh geografsko najugodnejših prometnih smereh, ki povezujeta vzhodni, štajerski del slovenskega ozemlja z zahodnim, kranjskim, a sta obenem tudi poglavitni povezavi panonskega prostora s primorskim, z morjem in Italijo. To je pot po Tuhinjski dolini, kjer je ob prihodu v dolino Bistrice že zgodaj v andeškem obdobju nastalo dvoje gradov, Stari in Mali grad, a pod njima Kamnik. Na to prometno smer se je pri Kamniku navezala pot po dolini Črne in Drete – zadrečka pot – ki je prek Stahovice, čez prelaz Črnivec, prek Gornjega grada vodila v Zgornjo Savinjsko dolino ter nato proti Slovenj Gradcu in Dravogradu, kjer je prišla do pomembne »obdravske« poti, ki je ob reki navzgor vodila čez Beljak v Italijo. Dejstvo, da je nastal ob izhodu poti iz Tuhinjske doline in da se v njej, čeprav precej pozneje, na štajerski strani javlja trg Motnik, medtem ko se na vsej dolžini Črnega grabna v obravnavanem zgodovinskem obdobju ni razvila meščanska naselbina, nedvoumno kaže, da je bila Tuhinjska dolina, čeprav mnogo bolj zaprta, in prometna pot po njej mnogo važnejša ter da je bil Kamnik v prvih časih blagovno denarnih odnosov na Slovenskem zelo pomembno prometno križišče.

Od Kamnika so nato vodile kar številne poti proti zahodu, jugozahodu oziroma jugu. Najvažnejša je bila pot proti Škofji Loki na Tolmin, Kobarid, Čedad in dalje v Furlanijo in Italijo, ki je šla prek Most in Vodic proti Savi. Od te se je odcepila prav tako važna pot prek Komende proti Kranju. V smeri od Kamnika proti jugu, ki so pridobivale na pomenu, pa so šle poti proti Ljubljani in na tamkajšnjo pot proti primorskim mestom in Italiji prek Mengša, Jarš in Domžal, a tudi prek Radomelj. Na Savi so bile ob teh poteh proti Škofji Loki in Ljubljani številni brodovi od Št. Jakoba, Črnuč, kjer je bil brod že dolgo pred letom 1374, ko se prvič omenja, dalje Tacna oziroma Broda do Smlednika, kjer so bili še v začetku 17. stoletja kar trije pod smledniško gospostvo spadajoči brodovi.[1]

Zakaj je bila v začetnih obdobjih pot po Črnem grabnu, ki je do Trojan širše odprt kakor Tuhinjska dolina, povsem ob strani prometa in je nato le počasi rasel njen pomen v njem, je težko odgovoriti. Morda je enega izmed vzrokov iskati v precej pogostih poplavah Bistrice, ki so v spodnjem toku ovirale trgovski promet. Vsekakor je lažje razložljiva vloga poti po Tuhinjski dolini. Na eni strani je nastanek Kamnika in nato vseh poti, ki se od njega pahljačasto širijo po vzhodnogorenjskem območju, v veliki meri vezati na večjo in gostejšo poselitev kamniškega prostora. Tu je bilo sprva jedro velike zemljiške posesti kranjskih krajišnikov, tu so že v času Andeških in pozneje s fevdalno drobitvijo krajiške posesti nastali številni gradovi in so bile kar pogoste prafare, kar je dajalo podlago za precej močno lokalno tržišče.[2] Zadrečka pot je že pred sredo 12. stoletja pridobila na pomenu, ko je v Gornjem gradu nastal (1140) benediktinski samostan s precejšnjo posestjo, ki jo je še širil v smeri proti Kamniku.[3] Enak pomen je imel gornjegrajski samostan tudi v Tuhinjski dolini, kjer si tudi pridobiva novo zemljiško posest. Že proti

koncu 13. stoletja pa se mu v isti vlogi pridružijo Žovneški gospodje oziroma Celjani, ki so bili močno zainteresirani na tuhinjski poti.[4] Toda razcvet Kamnika v zgodnjem obdobju razvoja in pomembnost poti, ki so se stekale vanj, je vendar v največji meri povezovati z dinastično in gospodarsko politiko Andeških. Le-ti so središče svoje posesti na Kranjskem hoteli narediti za prvo mesto v deželi, Kamnik so označevali kot svoj trg,[5] a sami so se imenovali po svojih gradovih, zlasti najstarejšem Starem gradu,[6] po katerih ima mesto ime, »kamniški grofje« (comes de Stein).[7] Po zadreški poti so povezovali svojo posest v Kamniku s Slovenj Gradcem.[8] Na tuhinjski poti pa so zato, da bi olajšali promet, ustanovili »špital« – gostišče za potujoče trgovce – v Špitaliču pod Kozjim hrbtom že v začetku 13. stoletja.[9] Pozneje, od okoli srede stoletja, pa je špital oskrboval samostan v Vitrinju, ki je imel podobno ustanovo že na Ljubelju.[10] Toda Henrik Andeški je pred svojo smrtjo leta 1228 ustanovil »špital« tudi na drugem koncu tuhinjske poti, v samem Kamniku, ki je vsaj sprva tudi služil istemu namenu in ki je pozneje dobival številne darovnice.[11] V Kamniku pa so Andeški – enako kakor v Slovenj Gradcu – postavili tudi kovnico (verjetno na Malem gradu), ki je služila potrebam tedanjega trgovskega prometa. Kovnica, ki jo moremo šteti v isto vrsto z mnogimi kovnicami tistega časa na slovenskih tleh, je delovala že od leta 1195 dalje in je kovala še za Babenberžanov in za Otakarja II., torej vse do časa, ko začno prevladovati oglejski in graški pfenigi. Novci, kovani predvsem po breškem in nato oglejskem vzoru, so služili ne le lokalni, ampak tudi širši trgovini.[11a] Nedvomno z vso težo velja oznaka, ki jo je dala T. Kraut-Šifrerjeva z besedami: »Tudi živahnejši promet po Tuhinjski dolini v primerjavi s Črnim grabnom moramo vsaj delno gledati kot odraz volje ‚grofov kamniških', ki so bili v skladu s srednjeveško prometno politiko zainteresirani za to, da teče promet skozi njihovo mesto.«[12]

Ob teh poteh so v srednjem veku zrasle sorazmerno mnoge mitnice in tudi posamezni trgi. Od Celja proti tuhinjski poti je bila prva mitnica v Žalcu,[13] kjer je vsekakor že sredi 13. stoletja bil trg,[14] a mitnica se omenja že v času babenberškega in nato Otakarjevega urbarja.[15] Pozneje je bila mitnica podrejena mitninskemu uradu v Celju.[16] Naslednja mitnica je bila na Vranskem malo pred razcepom poti po Tuhinjski dolini in po Črnem grabnu. Njen pomen je bil še toliko večji, ker je bila od štajersko-kranjske deželne meje oddaljena le nekaj kilometrov. Mitnica se v tem kraju v virih omenja šele leta 1458, vendar je po mnenju H. Hassingerja mnogo starejša in je njen nastanek vezati še na čas popolne prevlade prometa po Tuhinjski dolini. Še v začetku 16. stoletja je namreč mitnica na Vranskem sodila k pravicam leta 1288 prvič omenjenega gradu Ojstrica, ki je bilo eno največjih gospostev v lasti Žovneških gospodov. Verjetno je tedaj mitnica že obstajala. S tem bi bila razumljivejša njihova skrb za »špital« v Špitaliču, ki so mu dodeljevali razne pravice.[17] Leta 1456 je Vransko (in mitnica) prešlo v roke Habsburžanov in poslej je rasel pomen tamkajšnje mitnice vzporedno z rastjo vloge poti po Črnem grabnu, po tako imenovani ‚ljubljanski' cesti.[18] V Tuhinjski dolini je bila mitnica vsekakor le v Motniku, ki se kot trg prvič omenja leta 1423, čeprav so bile njegove funkcije trga verjetno starejše.[19] Motnik, katerega prve omembe gredo v leta 1123–1146, a gradu v leto 1247, je bil najprej pod Savinjsko marko in je bil nato do leta 1269 tudi španhajmska lastnina. V 15. stoletju in dalje so ga deželni knezi dajali v zastavo zavoljo dohodkov, ki jih je prinašal.[20]

Z nastankom trga oziroma mesta je bila mitnica tudi v Kamniku,[21] ki je prinašala, kakor bomo še videli, precejšnje dohodke. V smeri proti Ljubljani je že pred letom 1230 obstajala mitnica v Mengšu, kjer je v letih do 1246 pobiral mitnino babenberški mitničar. Prinašala pa je toliko dohodkov kakor mitnica v Kranju, kjer je bila mitnica že v začetni dobi Andeških.[22] Vendar se zdi, da je na poteh proti Kranju vsaj občasno zrasla po kakšna prometno-pristojbinska postaja. Ko so se konec srednjega veka živinski trgovci zavoljo novih naklad skušali izogniti Kamniku in so prek Most gonili živino proti kraški cesti, je Friderik III. to preprečil s tem, da je tja poslal svoje finančne organe.[23] Vsekakor je bilo treba na vseh brodovih na Savi plačati brodnino, za kar imamo zlasti za Črnuče konkretne podatke.

Na zadrečki poti so se v zvezi z razvojem trgovine, v večji meri lokalne kakor na dolge razdalje tudi v neposredni povezavi s samostanom,[24] in z uveljavljanjem denarnega gospodarstva pojavili trije trgi: Gornji grad, Rečica in Ljubno. Najstarejši je bil Gornji grad, ki se je pod imenom Rore omenjal že sredi 14. stoletja. Le nekoliko kasneje se v listinskem gradivu omenja tudi trg Rečica. V času po nastanku gornjegrajskega urbarja iz leta 1426 se je razvilo kot trg tudi Ljubno ob Savinji, ki mu je opat Gašper leta 1459 izdal listino o sejemski pravici in ga napravil za tržišče gornjegrajskih podložnikov. Zunaj sejmov v Gornjem gradu in Ljubnem je bila vsaka trgovina in kupčevanje podložnikov pod kaznijo prepovedano.[25] Ob njih so vsekakor pobirali trgovsko-prometne pristojbine, čeprav jih listinsko gradivo izrecno ne omenja. Ob poteh, iz katerih so se vsaj deloma napajali tokovi trgovine tudi po zadrečki poti, pa je treba omeniti mitnico v Slovenj Gradcu, kjer je bila izpričana že leta 1251, ko je celotna »provincia« Slovenj Gradec prešla na oglejskega patriarha Bertolda.[26] Še bolj na severu pa se trg in mitnica omenjata v Dravogradu že v poznem 12. stoletju.[27]

V obdobju Andeških in Babenberžanov (mitnica v Mengšu!), a tudi za Spanheimov, čeprav so v trgovsko-prometnem pogledu dvignili pomen Ljubljane, in prav tako za Otakarja II. in za Majnhardinčev je tuhinjski poti še vedno šlo prvo mesto v povezavah s Štajersko. O trgovski vlogi Kamnika v tem prometu zgovorno govore sicer skromni podatki, ki z njimi v tem obdobju razpolagamo. Samostan v Žičah si je s ponarejeno listino, ki jo je nato šele leta 1267 potrdil vojvoda Ulrik Spanheimski, že v začetku 13. stoletja pridobil svoboščine za prevoz blaga za svoje potrebe tako v Kamniku kot v Slovenj Gradcu.[28] Nič manj ni značilen podatek, ki nam daje čeprav ne točno oziroma popolno kvantitativno podobo prometa skozi Kamnik. Babenberški urbar iz leta 1230/46 namreč navaja med dohodki avstrijskega vojvode tudi 160 mark denarjev, ki sta jih dali kamniška mitnica in kovnica.[29] To je bilo obdobje, ko je v Kamniku konec 13. stoletja delovala banka na zastavo in so bili njeni lastniki iz Italije. Toda, ko je prenehala z delom, je niso – kakor v Ljubljani – nadomestili židovski bankirji.[30] V Kamniku viri ne omenjajo Židov, čeprav je bila v mestu Židovska ulica. Žida Musch in Catschim, ki sta tu delovala okoli leta 1370 in so ju nekateri avtorji šteli za kamniška, sta po mnenju B. Otorepca bila tedaj v Celju.[31] Kamnik se je v tem času, a zlasti še v prvi polovici 14. stoletja močno vključeval v trgovski promet na velike razdalje med ogrskimi deželami in Italijo. Po tedaj poglavitni prometni poti čez Škofjo Loko v Čedad in Furlanijo so kamniški trgovci neposredno trgovali z Italijo. Njihove

trgovske zveze so bile še vso prvo polovico 14. stoletja zelo pogoste zlasti s Čedadom.[31a] Posamezni že doslej znani podatki to potrjujejo. Tako so leta 1321 na tej poti blizu Tolmina izropali tri kamniške trgovce, a leta 1336 je v Kamniku trgoval neki čedadski trgovec.[32] O vlogi Kamnika v tej prehodni trgovini govore tudi posamezni podatki o njegovih prebivalcih. V drugi polovici 13. stoletja se pogosto omenjajo bratje z vzdevkom Vngarus, Gerloch, Ortulf, Witigo in Walter, ki se označuje tudi kot vitez (miles de Stain). V drugem in tretjem desetletju 14. stoletja pa se omenja bogati kamniški meščan Maert der Walch, ki je bil vsekakor po izvoru italijanski trgovec.[33]

Šele ko so Habsburžani postali gospodje Kranjske (1335), so se začele stvari hitreje obračati v korist poti po Črnem grabnu in Ljubljane. Prevago prometa iz Tuhinjske doline na Črni graben je mogoče vezati z gospodarsko politiko novih deželnih gospodov. Po eni strani so sprva hoteli nadzirati kraško in druge ceste za trgovino z beneškim blagom (1360/1) ter speljati promet s tem blagom proti Ogrski po Kanalski dolini čez Semmering na Dunaj. Po drugi strani je v to trgovsko politiko treba vključiti tudi ustanovitev Novega mesta (1365) in njegov privilegij prisilne poti za trgovino iz hrvatskih in ogrskih dežel proti morju in Italiji.[34] Nato pa so leta 1368 prepovedali dotlej uporabljano kraško cesto čez salzburški Ptuj za vsak promet italijanskega blaga na Ogrsko. Na to prisilno pot so vezali tudi mesta na Kranjskem in slovenskem Štajerskem.[35] Toda s širjenjem Habsburžanov proti morju, kar je relativno kmalu sledilo (Istra 1374, Trst 1382), se po približno 15 letih ni mogla več izvajati zapora kraške ceste in tranzitna trgovina beneškega blaga po njej in čez Ptuj na Ogrsko je začela naglo rasti. Tako je verjetno, da se je prisilna pot čez Dunaj že od začetka 15. stoletja povsem zlomila, a državni knezi so zopet dovolili vso trgovino po poti čez Ptuj–Celje–Trojane (sic!) – Ljubljana–Jadransko morje oziroma Italija.[36] S tem je bila prvič izrecno favorizirana pot po Črnem grabnu.

Kamnik in tuhinjska pot sta vendar ne glede na rast trgovske vloge Ljubljane, ki je prav v tem času pridobila samoupravne pravice, in prometnega pomena »ljubljanske ceste« še vedno obdržala velik del tranzitnega trgovskega prometa, ki se je usmerjal od jugozahoda proti severovzhodu in obratno. Zanjo, a tudi za zadrečko pot, kamor so posegali in kjer so bili v tesnih zvezah z oglejskim patriarhom in gornjegrajskim samostanom, so bili tedaj še posebej zainteresirani Celjani (po letu 1341 celjski grofje). Ne gre prezreti tega, da sta grofa Ulrik in Herman Celjska, ki sta podpirala Rudolfa IV. v protibavarski akciji za Tirolsko, konec leta 1363 dobila od njega v zastavo mesto Kamnik z vsemi dohodki, torej tudi mitnino. Leta 1368 pa sta v zastavo za finančne stroške za spremstvo, ki sta ga dala po dogovoru z avstrijskima vojvodoma Albrehtom in Leopoldom cesarju Karlu IV. na poti v Italijo, dobila Radgono in Kamnik.[37] Zato so Celjani pospeševali promet po tuhinjski poti. Tudi še pozneje so morali trgovci po celjskem cestnem privilegiju uporabljati pot Ptuj–Celje–Vransko–Motnik–Kamnik.[38] Prav tako pa ne gre zanemariti pri obravnavi prometne vloge Kamnika v tem času tudi ustanovitve ljubljanske škofije (1461) s sedežem in sostolnico v Gornjem gradu, kar je za več kot poldrugo stoletje dvigalo pomen zadrečke poti.[39]

Kamnik je bil še tja v 16. stoletje med gospodarsko najbolj cvetočimi mesti na Kranjskem. V mestu je bila v tem času še močno razvita trgovina, v njem so se razvile tudi za mednarodno trgovino važne obrti (predelava železa, usnjarstvo).[40] Pridobivalo si je dalje vrsto pravic, ki niso bile samo mestno pravnega, ampak tudi gospodarskega pomena in so bile same po sebi dokaz velike angažiranosti kamniškega meščanstva na področju gospodarstva (npr. 1421, 1482, 1489, 1501).[41] S tem moremo razložiti položaj Kamnika med kranjskimi mesti takoj za Ljubljano. V seznamu izrednega davka za doto princese Katarine, sestre Friderika III., iz leta 1446 je bila razvrstitev mest po višini tega davka naslednja: Ljubljana (600 ogr. gld.), Kamnik (500 ogr. gld.), Novo mesto (300 ogr. gld.), Kranj (200 ogr. gld.) in Kostanjevica (60 ogr. gld.).[42] Kamnik je imel svoje zastopnike v deželnem zboru, občasno pa so bili kamniški meščani med zastopniki kranjskih stanov tudi na zborih habsburških dežel.[43] Tudi vsa umetniška dejavnost na kamniških tleh in v Tuhinjski dolini ob koncu 15. in v prvih desetletjih 16. stoletja je bila povezana z gospodarskim položajem mesta.[44] Prav tako pa se ni čuditi, da je bilo iz mesta in okolice v tem obdobju toliko študentov na dunajski univerzi pa tudi drugje.[45]

Kamnik je bil namreč še v vsem tem času močno vezan na poglavitni trgovski promet slovenskega ozemlja ne glede na naraščajočo vlogo »ljubljanske« ceste in ceste čez Novo mesto v mednarodni trgovini med ogrskimi deželami in Italijo. Večji del podatkov o kamniški trgovini tega časa, ki z njimi dosedaj razpolagamo, se veže na to trgovino, v kateri imajo kot trgovsko blago zelo važno mesto kože in živina, železo in železni predmeti, olje in razno sukno. Z njim so trgovali v različne smeri proti morju oziroma Italiji in nazaj: v beneška istrska mesta, v Trst in Reko, v Furlanijo in drugam v Italijo, med drugim tudi po morskih poteh.

V Piranu srečamo že v prvih desetletjih 15. stoletja med drugimi doseljenci tudi ljudi iz Kamnika. Tak je bil npr. Jernej, imenovan Lomber, sin Jurija iz Kamnika. Bil je obrtnik usnjarske stroke večjega obsega, kakor moremo razbrati iz njegovega testamenta.[46] Vsekakor je njegovo prisotnost v Piranu treba vezati s trgovino s kožami tudi kamniških trgovcev v tem mestu. Njegov sin Lomber, ki je bil piranski meščan in prebivalec, si je leta 1427 sposodil pri piranskem židovskem bankirju Samuelu 44 liber denarjev. Vrniti jih je moral v enem mesecu po pogojih, do katerih je imel Samuel pravico po pogodbi, sklenjeni s piranskim mestom.[47] Kamničane srečamo v Piranu še proti koncu stoletja. Tako je bil pri neki kupoprodajni pogodbi leta 1489 kot priča nastopil tudi Matej iz Kamnika, meščan in prebivalec Pirana.[48]

V Trstu se kamniški trgovci omenjajo že od 14. stoletja dalje.[49] Okoli leta 1500 pa je v tem mestu trgoval Evstahij iz Kamnika in kupoval olje. Po B. Otorepcu je bil to Evstahij Baron (Barran, Waron, Waran), ki je bil mestni sodnik in tako kakor Jernej Stettner fužinar ob Bistrici.[50] Tudi ta kamniški trgovec in podjetnik se je močno vključeval v trgovino v Trstu. V letih 1527–1530 je bil član trgovske družbe, katere sedež je bil v Trstu. Sestavljali so jo poleg njega tržaška trgovca Ivan Bertosio, ki je bil v tesnih povezavah tudi s Pesarom, kjer so tedaj trgovali mnogi trgovci iz slovenskih dežel,[51] in Danijel Bonomo, član bogate tržaške rodbine, ter Hanibal Conti. Po izvoru je bil le-ta iz Brindisija, a se je del njegove rodbine zaradi trgovine s slovenskim in še širšim zaledjem preselil v Trst.[52] Vloga Stettnerja v družbi je precej razvidna še iz same

sestave družabnikov: njegov poglavitni delež je bil, da je nabavljal in prodajal blago v slovenskih in vsekakor tudi ogrskih deželah. Nikakor ne bi bili presenečeni, če bi v italijanskih virih med trgovci iz slovenskih dežel, ki so trgovali v Markah s kožami in drugim blagom, našli tudi Jerneja Stettnerja in morda še kakšnega kamniškega trgovca. Vsekakor pa ne gre dvomiti, da je v ozadju Bertosijevega poslovanja v Markah tudi delež Stettnerjevega blaga. Prav tako bi mogli domnevati, da je Jernej trgoval tudi neposredno v Benetkah, kjer je imel njegov brat Marko Stettner iz Ljubljane še leta 1508 svojo stalno izbo s skladiščem v Fondaco dei Tedeschi.[53]

Sodeč po ohranjenih virih se je kamniška trgovina v precejšnji meri usmerjala na Reko, ki je zlasti v 15. stoletju in še v prvi četrtini 16. stoletja pritegovala del trgovskega prometa slovenskih dežel, predvsem kranjskih mest.[54] V letih 1447–1456 je na Reki stalno trgovalo pet trgovcev iz Kamnika, ki jih moremo šteti med bogatejše meščane v tem mestu in deloma celo na širšem ozemlju. To so bili: Ahacij iz Kamnika
48 (Petschacher – Pečar, v letih 1437–53), Lenart iz Kamnika, ki je bil po mnenju B. Otorepca morda Ahacijev oče ali brat (v letih 1438–53), Jurlin Horvat (Jurlinus Crovatinus, Jurlinus de Camenich), v letih 1439–53, Jurij iz Kamnika (Georgius de Stayn), ki se omenja leta 1452 in ga ne istovetim z Jurlinom, in Jurlin Saidl (Saydel, Saidem) iz Kamnika (v letih 1454–56), ki je bil v štiridesetih letih še meščan v Ljubljani.[55] V Kamnik je prišel verjetno po poslovnih in sorodstvenih zvezah, bil je namreč sestrič Ahacija Pečarja in je zanj opravljal kot opolnomočenec trgovske posle tudi na Reki.[56]

Vsi ti kamniški trgovci so imeli v času, ko se omenjajo na Reki, že stalne trgovske zveze z domačini in tudi tujimi, italijanskimi trgovci, ki so prihajali sem po trgovskih poslih, in z njihovimi trgovskimi družbami. Tako so trgovali z največjimi reškimi trgovci sodnikom Nikolajem Mikolićem (Ahacij, Lenart, Jurij de Stain, Jurlinus Horvat), sodnikom Mavrom Vidonićem (Lenart) in sodnikom Matejem, sinom Donata (Jurlinus Seidel), dalje s Petrom, sinom Antonija Perusano (Lenart, Ahacij), Nikolajem in Janezom de Barnis (Lenart, Jurlinus Seidel) in Angulinom Bonfiolo iz Firenc (de Florencia), ki je bil prebivalec Reke (Lenart). Imeli pa so tudi neposredne, stalne zveze z italijanskimi trgovci iz Ferma (npr. Ade, sin Antonija iz Ferma, ki je pripadal bogati trgovski rodbini, dalje Bartolomej Matiucij in Gabrijel Lippacij ter Anton, sin Nikolaja Krištofa /Lenart, Jurlinus Seidel/), Ancone (Anton Jakob, sin Marcelina iz Ancone /Lenart/) in Fana (Franc, sin Petra /Ahacij, Jurlin iz Kamnika/), a prav tako z družbami, ki so jih italijanski trgovci sklepali z reškimi (npr. Jurlin Horvat z družbo Mikolić-Ade). Izmed zgoraj omenjenih kamniških trgovcev je sklenil družbo na Reki – kolikor vemo dosedaj – samo Jurlin Seidel. Njegov družabnik je bil Nikolaj de Barnis, ki mu je ob zaključku družbe leta 1455 ostal dolžan 136 zlatih dukatov.[57]

Na Reko so kamniški trgovci izvažali skoraj izključno le kože, volovske in konjske oziroma velike kože, in železo, med katerim je bilo tudi železo in turjaških fužin. Kože in železo so iz Reke večinoma tovorili naprej v Italijo, a deloma tudi v Dalmacijo (npr. Zadar). Železo, ki so ga italijanski trgovci na Reki kupili, so posredovali tudi drugim italijanskim trgovcem. Tako je leta 1453 Franc, sin Petra iz Fana, obljubil, da bo do določenega roka izročil Nikolaju de Barnis iz San Severina (San Severo) v Apuliji 20 miliarijev železa (to je do okoli 65 tovorov), ki mu ga bosta prodala Ahacij in Jurlin iz Kamnika. Nikolaj je Francu kot aro in delno plačilo že izročil 10 miliarijev in 3 čebre olja, ki so ga kamniški trgovci pogosto jemali namesto plačila v denarju. Toda Franc železa ni predal ob roku in zato ga je Nikolaj, ki je pri tem utrpel škodo, tožil.[58] Po istih virih pa so kamniški trgovci na Reki kupovali predvsem olje, a le v manjših množinah bombažno barvano blago iz Ascoli Picena, ki je bilo dokaj znano središče tekstilne proizvodnje (bombacij asculani tincti).

Količine tega blaga so bile pogostokrat kar precejšnje in so dosegle tudi velike vrednosti. Železa so posamezni kamniški trgovci po eni pogodbi prodali tudi do 32, 40 in celo 50 miliarijev, kar pomeni približno 120–180 tovorov in vrednost od okoli 500 do 700 dukatov pri ceni 13–14 dukatov za miliarij. Kamnik je bil v tem času na Reki večji posredovalec železa kakor Kranj, čeprav sta ga Ljubljana in Škofja Loka močno presegala. Tudi kož so kamniški trgovci pripeljali na Reko v večjih množinah, kar dokazuje, da je šel prek Kamnika del trgovine s kožami iz ogrskih dežel proti Italiji. Tako je Lenart iz Kamnika v eni kupčiji pripeljal 110 velikih kož (ali 11–12 bal), a Jurlin Seidel enkrat 590 volovskih in konjskih kož, a drugič kož v vrednosti 574 dukatov (to je več kakor 600 kož).[59] Olja pa so izvozili iz ene kupčije tudi do 20 miliarijev (ker je bila cena olja mnogo bolj gibljiva, je kupna cena mogla doseči 500–860 dukatov). Največja množina askulanskega blaga pa je bila štiri bale v skupni vrednosti 160 dukatov.

Tehnika trgovine je že prešla klasično stopnjo poslovanja potujočih trgovcev. Velik del kupčij na Reki so namreč opravili po predhodnem dogovoru, pogodbah, ki so jih sklepali kamniški trgovci sami ali pa so to zanje opravili pooblaščenci oziroma prokuratorji.[60] Tako je za Ahacija Pečarja sklenil pogodbo z družabnikoma Mikolićem in Adom iz Ferma njegov sorodnik Jurlin Seidel, tedaj še ljubljanski meščan, za 40 miliarijev železa.[61] Dobavljeno blago so kupci na Reki večinoma plačevali z blagom, zlasti z oljem, dalje deloma z blagom in deloma z gotovino, le redko pa samo v gotovini. V posameznih primerih je kupec ob sklenitvi trgovske pogodbe vnaprej poravnal del kupnine ali v denarju ali v blagu.[62] Prav tako pa je prodajalec za to, da bo izpolnil pogodbo do roka, jamčil še s posebnim porokom. Tako je za Jurlina iz Kamnika kot porok v korist Adama iz Ferma nastopil sorojak Ahacij Pečar.[63] Roki za izvršitev posla so trajali tudi do nekaj mesecev dolgo. Kolikor prodajalci niso izpolnili rokov, so bili naročnikom dolžni povrniti škodo, ki so jo le-ti zavoljo tega utrpeli. Tako je bil po razsodbi reškega sodišča Ahacij Pečar dolžan plačati nasprotni stranki 50 dukatov za povračilo stroškov. Enako vsoto je iz istega vzroka plačal tudi Lenart iz Kamnika Adamu iz Ferma.[64]

Blago so kamniški trgovci na Reko (in seveda drugam) tovorili ali sami ali pa so to zanje opravili tudi poklicni tovorniki. Tako sta za Lenarta iz Kamnika na Reko tovorila blago Ivan Babič in Lovro Černič. Prvi je ob neki priložnosti za Lenartov račun prevzel tri čebre olja od Antona, sina Nikolaja Krištofa iz Ferma. Zanimiva je pri tem pravna vsebina tega posla. Ivan Babič je moral za te tri čebre olja Antonu izdati posebno zadolžnico. Po besedilu dokumenta se bo rešil obveznosti iz zadolžnice tako, da bo Lenart pismeno sporočil in potrdil, da je olje dobil. Če takega sporočila ne bo, bo ostal dolžnik za vrednost olja Babič sam. Listina nedvoumno potrjuje, da so

bili tedanji, vsaj vsi večji kamniški trgovci pismeni in da je obstajala v trgovskih odnosih med partnerji trgovska korespondenca.[65]

Reka je tudi po tem času v precejšnji meri privabljala kamniške trgovce, vendar nam pomanjkanje virov za sedaj ne dopušča, da bi njihovi trgovini podrobneje sledili. Vsekakor se omenjajo tam tudi še potem, ko je reški trgovski promet po letu 1523 začel upadati. Eden takih je bil Simon iz Kamnika, ki je leta 1537 trgoval z manjšo količino platna na reškem sejmu ob sv. Margareti.[66] Na Reki je tedaj trgoval tudi nam že znani Jernej Stettner, eden najbogatejših kamniških trgovcev svojega časa in podjetnik, fužinar, član notranjega sveta in mestni sodnik. Njegove trgovske zveze so bile zelo na široko razprostrte od ogrskih dežel, Ptuja, Celja do Ljubljane, kjer je trgoval s še več kamniškimi meščani, s trgovcem Žigom Mospacherjem, Beljaka, Bakra, kamor je prihajal na letni sejem, Reke in Trsta, kakor smo že spoznali, pa dalje v Italijo.[67] Toda še proti koncu 16. stoletja so kamniški trgovci pogosto prihajali na Reko. Mednje moremo šteti Janža Rutze (Rize), Janža Knifica (Knüffütz), brata Gregorja in Jakoba Sterleta (Stergle), Primoža Glavača in Andreja Grošla.[68]

Po stari trgovski poti prek Škofje Loke, Tolmina in Čedada v Furlanijo in dalje v Italijo so kamniški meščani trgovali tudi še v prvi polovici 16. stoletja. Ta pot je tedaj še vedno pritegovala precejšnje dele Gorenjske (poleg Kamnika še Kranj, Kropo, Podbrezje, Mošnje in dr.) in vsaj deloma povezovala vzhodno slovensko štajersko ozemlje s primorskimi kraji. Po tej poti sta leta 1536 prek mitnice v Bači trgovala Urban iz Kamnika (Vrban de Stein) in Jakob iz Kamnika (Jacob von Stein). Trgovala sta z živino – zopet z blagom, ki je sodil med najvažnejše v prometu med ogrskimi in slovenskimi deželami ter Italijo – prvi je gnal v Furlanijo 10 volov in 6 delovnih konj, a drugi 20 volov.[69]

Izrecno pa je treba poudariti, da so kamniški meščani v tem času posegli tudi v pomorsko trgovino in tudi v samo pomorsko dejavnost. Lenart Pečar je moral po pogodbi, ki jo je leta 1452 sklenil z Angulinom Bonfiolom iz Firenc, poslati na svoje tveganje in nevarnost v Marke Antonu iz Montebodda 110 velikih kož in 52 svežnjev železa.[70] Prav tako pa sodimo, da je posegel v pomorsko trgovino tudi Jernej Stettner, če ne drugače vsaj v času sodelovanja v tržaški družbi, ki je med drugim trgovala celo v Brindisiju. Prav v to mesto so družabniki 15. decembra 1530 opravili zadnjo pot za družbo.[71] Jurlin Seidl iz Kamnika pa je bil po pogodbi iz leta 1456, sklenjeni z Matejem, sinom reškega sodnika, dolžan iz Reke v Benetke prepeljati 590 govejih in konjskih kož ter 140 svežnjev železa. Glede na uporabljeni glagol sodimo, da je to storil osebno na najeti ali morda celo na lastni ladji.[72]

Kamnik je bil torej v 15. in še velik del 16. stoletja mesto s precejšnjim trgovskim prometom in v njem je bilo še večje število bogatih trgovcev, izmed katerih so nekateri prešli tudi v plemiške vrste.[73] O precejšnjem prometu govore tudi posamezni podatki o dohodkih mitnice. Leta 1489 so kamniški meščani dobili dohodke od mitnine in drugih davkov ter pristojbin v zakup za 130 ogrskih dukatov (tj. 147 gld. 28 kr.). Večji del dohodkov je vsekakor odpadel na mitnico. V 16. stoletju pa je ta zakupnina večinoma znašala okoli 240 goldinarjev.[74] Zakupnini za mitnico v Vranskem pa sta bili leta 1478 okoli 200 liber denarjev, a sredi 16. stoletja blizu 400 liber.[75] Na to dobo je treba vezati Valvasorjev opis mesta, ko govori o bogatih meščanskih hišah, okrašenih z rezanimi kamni, železnimi oknicami, drogovi ter vrati.[76]

Toda od okoli srede 16. stoletja se je začenjal trgovsko-prometni položaj v slovenskih deželah zavoljo cele vrste dogodkov spreminjati v škodo tuhinjske poti in Kamnika. Slovenske dežele so namreč začele izgubljati pomen in delež v mednarodni trgovini med Ogrsko in Italijo. Najprej se je prenesla trgovina s kožami, ki so jo v precejšnji meri obvladovali domači trgovci, na poti zunaj slovenskega ozemlja. Kaj je to pomenilo, spoznamo iz podatka, da je ta trgovina dosegla tudi do blizu 200.000 kož letno.[77] Po letu 1570 so sledili novi udarci temu prometu. Spomladi leta 1572 je nadvojvoda Karl ne glede na ljubljanske in ptujske pravice dal neki beneški trgovski družbi monopolno pravico za neposredno trgovino z živino na Ogrskem. Družba si je ustvarila močno postojanko v Ptuju. Domači trgovci so tako izgubili še trgovino z živino na velike razdalje. Padla pa je tudi trgovina z italijanskim blagom prek slovenskega ozemlja. Beneška družba na Ogrsko namreč ni smela izvažati tega blaga v zameno za živino, temveč je morala živino plačevati v gotovini. Ker tudi domači trgovci zavoljo premajhnih kapitalov niso mogli obdržati te trgovine v svojih rokah, se je usmerjala drugam (čez Brenner), kar se je pokazalo v strukturi trgovine na mitnici v Vranskem.[78]

Na te spremembe v prometu je deloma vplivala tudi fiskalna politika najprej štajerskih in nato tudi kranjskih stanov. V zvezi z graško pacifikacijo so bili štajerski deželni stanovi pripravljeni dati dvoru poseben prispevek v višini enega milijona goldinarjev. Da bi prišli do denarja, so med drugim uvedli naklado na živino in vina za trgovino Štajerske s sosednjimi deželami. Nove naklade so sprožile ostro nasprotje Kranjske, ki je bila zaradi njih zelo prizadeta. Kranjski stanovi so se pritožili in kot odgovor na ukrep štajerskih stanov tudi sami uvedli naklade, zlasti na italijansko blago, ki je šlo na štajersko stran in dalje. Šele leta 1578 so se štajerski in kranjski stanovi na bruškem zboru dogovorili, da bodo odpravili leta 1572 uvedene naklade, oziroma jih omejili samo na tranzitno blago. Ta dogovor je naslednje leto potrdil tudi nadvojvoda Karl. Vendar so se nasprotja vlekla še skoraj do srede 80. let, ko so se dokončno rešila s kompromisom: za italijansko blago, ki je šlo naprej iz dežele, so morali štajerski trgovci plačevati kranjsko naklado.[79]

Padec trgovine z ogrskimi deželami in naraščajoči pojavi gospodarske krize, ki so jo začenjali čutiti naši kraji, so poglavitni vzroki za dokončni upad trgovine po Tuhinjski dolini in prek Kamnika. Že v letu 1570 so Kamničani zaprosili deželnega kneza, naj bi se kot poglavitna pot med kranjsko in štajersko deželo uporabljala pot po Tuhinjski dolini in ne Črni graben čez Podpeč in Trojane. Kranjski deželni stanovi so prošnjo podprli in Kamnik ocenili kot mesto, v katerem sta trgovina in obrt zamrla in se morajo meščani po večini ukvarjati in preživljati s poljedelstvom.[80] Ta prenos trgovskega prometa na Črni graben sta po svoje še potrjevali: uveljavitev (1573) stalne poštne zveze med Dunajem in Benetkami po Črnem grabnu, kjer je Podpeč postala pomembna poštna postaja in ne samo mitnica, in pa slabitev vloge zadrečke poti (zlasti z začetkom protireformacije), ker so ljubljanski škofje začeli dajati prednost Ljubljani pred Gornjim gradom. Novo, za Kamnik neugodno stanje nam pokažejo tudi primerjave skopih podatkov o zakupninah

oziroma dohodkih na mitninskih postajah v Vranskem, Kamniku in Podpeči. Na Vranskem so se mitninske zakupnine v 70. in 80. letih gibale na okoli 300 goldinarjev letno, a v istem obdobju so bile na mitninski postaji v Podpeči do leta 1583 zakupnine po 230 goldinarjev letno, a po tem letu po 300 goldinarjev. Prav tega leta pa je kamniško mitnino dobilo v zakup za običajno vsoto 250 goldinarjev mesto samo, ker je nihče zavoljo zmanjšanih dohodkov ni hotel prevzeti v zakup. Mesto je kmalu spoznalo, da je s prevzemom zakupa naredilo napako, saj so dohodki mitnice prinesli tedaj le 60 goldinarjev letno. Prosilo je, naj deželni knez zmanjša zakupnino ali pa naj preloži pot od Podpeči na Kamnik.[81] Od celotnega trgovskega prometa prek Vranskega je šlo torej v tem letu po poti po Črnem grabnu in prek Podpeči že okoli pet šestin celotnega prometa, a po tuhinjski poti in prek Kamnika le še ena šestina. O neugodnem trgovsko-prometnem položaju Tuhinjske doline govore tudi istočasni podatki o propadanju Motnika; verjetno je leta 1608 vetrinjski samostan tudi zavoljo tega prodal špital v Špitaliču.[82] Pozneje pa se je trgovski promet po tuhinjski poti še zmanjševal. Že proti koncu 16. stoletja je torej trgovski promet na tuhinjski poti močno upadel, v naslednjem pa je skoraj povsem prenehal.

Kamnik se je sicer še nekaj časa na vse načine trudil, da bi zopet pritegnil večji delež trgovskega prometa nase in je tudi ponovno prosil, da bi oblasti prenesle promet zopet na Tuhinjsko dolino. Občasno se je promet po njej iz različnih vzrokov (akt deželnega kneza, povodenj, kuga) res nekoliko povečal, vendar je bil ves trud zaman; tuhinjska pot je postajala vse manj pomembna. Upadanje gospodarske vloge Benetk, kar so občutile tudi slovenske dežele, revolucija cen, gospodarski upad v času tridesetletne vojske so takemu stanju še v novi in veliki meri prispevali.[83]

S tem je v prvih desetletjih 17. stoletju padla trgovska vloga in položaj Kamnika med mesti na Kranjskem. Slika mesta, ki jo daje Valvasor v svojem času, je že posledica tega stanja. Po njegovem pričevanju je tedaj v mestu propadla že skoraj četrtina hiš, trgovine skoraj ni bilo in meščani so bili revni ljudje.[84] Mesto se je torej že v prvi polovici tega stoletja znašlo v mrtvem kotu in njegov trgovsko-prometni položaj je za daljši čas izgubil pomen in veljavo.

OPOMBE

[1] Prim. M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 241; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 96; F. Baš, Doneski k zgodovini gornjegrajskega, ČZN 30 (1938), str. 10; A. Melik, Ljubljana pred 800 leti, GV 1950, str. 182 sl.; T. Kraut-Šifrer, Geografski moment v razvoju Kamnika do začetka XIX. stoletja, KZ 3 (1957), str. 10; B. Otorepec, Iz zgodovine gradu Dragomelj, Kronika 10 (1962), str. 1 sl.; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 198 sl.

[2] M. Zupančič-M. Žontar, Gradovi na kamniško-domžalskem območju. Topografska študija, KZ 12 (1969), str. 56 sl.; F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje. Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 23 sl.

[3] F. Gestrin, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, ZČ 6–7 (1952–53), str. 473 sl. in tam navedena literatura.

[4] Prim. P. Urankar, Zgodovina trga Motnika in okraja, Ljubljana 1940, str. 16.

[5] Schumi, UK I, str. 136: »Simili tenore dedit quoque nobis ne quis theloneum aut tributum in foro suo Stein a nobis accipiat.«

[6] I. Zika, Kamniški Stari grad, KZ 3 (1957), str. 107 sl.

[7] MC III, str. 304–1143/47; L. Hauptman, Krain, v Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Abt. I. 4. Teil, Wien 1929, str. 393; M. Kos, o.c., str. 256.

[8] F. Baš, Doneski, o.c., str. 10.

[9] M. Kos, Gradivo V, 253, 386; Schumi, UB II, str. 117, 121.

[10] Schumi, UB II, str. 141; P. Urankar, Motnik, o.c., str. 25; isti, Kamniški okraj v preteklosti, Na bregovih Bistrice, 1938, str. 52.

[11] M. Kos, Gradivo V, str. 281; MHVK 1865, str. 110; J. Parapat, Doneski k zgodovini kranjskih mest. III. Kamnik, LMS 1876, str. 126.

[11a] V. Travner-E. Baumgartner, Naši srednjeveški novci, ČZN 25 (1930), str. 146 sl.; E. Baumgartner, Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev, ČZN 28 (1933), str. 23 sl.

[12] T. Kraut-Šifrer, Geografski moment, o.c., str. 10; prim. M. Kos, Zgodovina Slovencev, o.c., str. 240.

[13] J. Orožen, Zgodovina Celja in okolice I, Celje 1971, str. 361.

[14] H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte, ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte, 1962, str. 182.

[15] Prim. Österreinchische Urbare I/2, str. 49, 60.

[16] J. Orožen, o.c., str. 361.

[17] Prav tam, str. 126.

[18] H. Hassinger, Zollwesen, MIÖG 73 (1965), str. 359.

[19] P. Urankar, Motnik, o.c., str. 13, 19.

[20] Prav tam, str. 15, 18, 36.

[21] H. Hassinger, o.c., str. 359.

[22] A. Dopsch, Die landesfürstliche Gesamturbare der Steiermark, str. 51; B. Otorepec, Iz preteklosti Mengša, 800 let Mengša. Mengeški zbornik 1154–1954 I, Ljubljana 1954, str. H. Hassinger, o.c., str. 359.

[23] J. Žontar, Kranj, o.c., str. 105, op. 45.

[24] Podložniki nekaterih gornjegrajskih uradov in decimatorji v Lučah, Radmirju, Pobrezju, Bočni, Brezju pri Ljubnem in dr. ter oskrbniki v uradih Luče, Ljubno, Tirovsek, Posavinje, Zadretje so morali za samostan še po urbarju iz leta 1426 tovoriti olje, razno špecerijo in sol iz primorskih mest oziroma Italije. Tudi za Vransko so dajali vožnje podložniki iz Solčave, Luč in Ljubenske gore. Glej F. Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, o.c., str. 505 sl., 507.

[25] F. Baš, Doneski, o.c., str. 65 sl.; isti, O Rečici kot trgu, ČZN 35 (1940), str. 66 sl.; F. Gestrin, o.c., str. 510.

[26] H. Pirchegger, Die Untersteiermark, o.c., str. 176 sl.; H. Hassinger, o.c., str. 332.

[27] H. Hassinger, o.c., str. 333.

[28] F. Kos, Gradivo IV, str. 379; Jaksch, MC IV, št. 2930; F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 8; B. Otorepec, Donesek h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stoletja, KZ 3 (1957), str. 43 sl.

[29] A. Dopsch, o.c., str. 51; B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 58.

[30] J. Žontar, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije GMS 13 (1932), str. 21; B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 58.

[31] B. Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, KZ 2 (1956), str. 70; J. Orožen, o.c., str. 270.

[31a] Te trgovske zveze je proučeval prof. B. Otorepec po notarskih knjigah v Državnem arhivu v Čedadu in zbral veliko podatkov.

[32] G. Bianchi, Documenti per la storia del Friuli I, 491, 492 sl.; IMK I (1891), str. 9 – 1336 nov. 15; B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 58.

[33] B. Otorepec, Prebivalstvo, o.c., str. 70, 76, 82, 86, 90.

[34] F. Gestrin, Trgovsko-prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja), Novo mesto 1365–1965, Maribor–Novo mesto 1969, str. 130 sl.

[35] F. Zwitter, Mesta, o.c., str. 59 sl.; A. Luschin-Ebengreuth, Die Handelspolitik der österreichischen Herrscher im mittelalter, 1893, str. 17, 28; isti, Österreichs Anfänge in der Adria, 1916, str. 10; F. Gestrin, Trgovina, o.c., str. 39; O. Pickl, Zur Handelspolitik der frühen Habsburger im Innerösterreich, Festschrift für Alois Brusatti, Wien 1979, str. 82–103.

[36] O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert, Grazer Forschungen, Band 1, str. 74; isti, Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85, Tiroler Wirtschaftsstudien, 33. Folge (Innsbruck), 1977, str. 308; isti, Zur Handelspolitik Habsburger, o.c., str. 93, 97.

[37] A. Muchar, Geschichte des Herzogthums Steiermark VI, str. 367, 384; J. Parapat, Doneski k zgodovini, o.c., str. 130; J. Orožen, o.c., str. 209 omenja le Radgono.

[38] P. Urankar, Motnik, o.c., str. 26.

[39] Prim. zlasti z vidika kulturnih povezav P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja, Ljubljana 1979,

str. sl.; J. Höfler, Glasbena umetnost pozne renesansa in baroka na Slovenskem, Ljubljana 1978, str. 7 sl.

[40] B. Otorepec, Prebivalstvo, o.c., str. 71 sl.; Donesek, o.c., str. 46 sl.; T. Kraut-Šifrer, Geografski moment, o.c., str. 16.

[41] B. Otorepec, Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528, KZ 4 (1958), str. 93, 100, 101 sl.; J. Parapat, Doneski k zgodovini, o.c., str. 132, 136, 138.

[42] J. Chmel, Materialien zur österreichischen Geschichte I, str. 69; J. Parapat, o.c., str. 133; prim. še B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane 10/58; S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, ZČ 6–7 (1952/3), str. 431.

[43] Prim. J. Parapat, o.c., str. 140; A. Dimitz, Geschichte Krains II, Ljubljana 1875, str. 127.

[44] Prim. E. Cevc, Poznogotsko kamnoseštvo v okolici Kamnika, KZ I (1955), str. 111 sl., zlasti 123.

[45] A. Ožinger, Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi v poznem srednjem veku (1365–1518), Kronika 23 (1975), str. 151 sl.; J. Janžekovič, Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju, Kronika 25 (1977), str. 169, 170; prim. še J. Parapat, o.c., str. 136; L. Stiasny, Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis. Ljubljana 1894, str. 72.

[46] PA, Test. IX – 1418 avg. 16.

[47] PA, vic. knj. 117 f 141' – 1427 avg. 31: »Magister Lomber cerdo quondam Bartolomei de Camich habitator Pirani . . .«

[48] PA, vic. knj. 144 f 121' – 1489 okt. 4: Matheus de Caminic.

[49] Prim. F. Gestrin, Trgovina, o.c., str. 79.

[50] Prim. J. Cavalli, Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, Trieste 1910, str. 111; B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 59.

[51] F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju, ZČ 29 (1975), str. 98.

[52] Prim. J. Cavalli, Storia di Trieste, str. 113; F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 50, 210; za Stettnerja glej še J. Žontar, Villach und der Südosten, v 900 Jahre Villach, Villach 1960, str. 490; B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 59.

[53] Prim. F. Gestrin, Mitninske knjige, o.c., str. 210, op. 40.

[54] F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja, o.c., str. 82 sl., 112 sl.

[55] S. Gigante, Libri del Cancelliere I, v Monumenti di storia fiumana II, Fiume 1912, str. 34, 35, 51, 66, 122, 234, 381, 387, 392; isti v Fiume 9 (1932), str. 25, 25 sl., 40, 59; M. Zjačić, Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461), VDA 3 (1955/6), str. 102; VDA 4 (1957) str. 115, 124, 131, 135, 136, 156, 181, 191, 211, 212; VDA 5 (1959) str. 266, 301, 302.

[56] Monumenti II, str. 387 – 1444 jul 31: Jurlinus Seydel de Labaco vice ac nomine Acatij de Steyn eius sorori.

[57] M. Zjačić, VDA 5, str. 266 – 1455 febr. 24: ». . . et hoc pro saldo et calcullo omnium et singularum rationum quas comodocunque simul habuisset usque ad presentem diem.«

[58] M. Zjačić, VDA 4, str. 181 – 1453 avg. 20.

[59] Prim. M. Zjačić, VDA 5, str. 301 – 1456 jan. 28.

[60] Prim. Monumenti II, str. 35 – 1437 dec. 13.

[61] Prav tam, str. 387 – 1444 jul. 31.

[62] Prim. Fiume 9, str. 40 – 1445 maj 7.

[63] Prav tam, str. 59 – 1445 okt. 1.

[64] Prav tam, str. 25 – 1445 marec 5: ». . . idcirco prefatus Adam omni via modo iure et forma quibus magis et melius fieri potest contra dictum Leonardum licet absentem de ducatis 50 auri pro suo damno et interesse et de expensis secutis et secuturis . . .« Prim. še prav tam, str. 59 – 1445 okt. 1; Monumenti II, str. 66 – 1438 maj 22.

[65] M. Zjačić, VDA 4, str. 156 – 1453 jan. 23: ». . . eo modo et pacto quibus tenetur solvere ipsi predictus Leonardus, et hoc si prefatus non scripserit dicto ser Antonio se recepisse prescriptos cabros tres olei, si autem scripserit se ipsos recepisse predictus Johannes sit liber et absolutus.«

[66] AS, vic. arhiv F I/74 – Sournal Puech des Quarentes 1537, f 2, 5.

[67] ZALj Cod. XVIII/48, f. 27', 67, 82, 89; B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 59.

[68] F. Gestrin, Mitninske knjige, o.c., str. 51; AS, vic. arhiv F I/73 – 1589 jul 23.

[69] F. Gestrin, Mitninske knjige, o.c., str. 59, 60, 105, 112, 122.

[70] M. Zjačić, VDA 4, str. 131 – 1452 jun. 23: ». . . Leonardus transmisit (!) ad partes Marchie suo risico et periculo per Antonium de Montealbodio . . .«

[71] Glej op. 52.

[72] M. Zjačić, VDA 5, str. 301 in 302 – 1456 jan. 28: ». . . quod dictus Jurlinus Saidel de Stayn conducet (!) a predicta Terra Fluminis Venecias pelles bovinas et equinas 590 et fassios 140 ferri . . .«

[73] MMVK 18 (1905), str. 51 sl.; L. Stiasny, Kamnik, o.c., str. 24; B. Otorepec, Donesek, str. 59; V. Valenčič, Iz kamniškega gospodarstva, KZ 6 (1960), str. 13.

[74] L. Stiasny, o.c., str. 49; J. Parapat, o.c., str. 136; V. Valenčič, o.c., str. 14.

[75] O. Pickl, Das Mautbuch von Vransko/Franz, o.c., str. 307 sl.

[76] Valvasor 11 knj., str. 542; prim. B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 60; T. Kraut-Šifrer, Geografski momenti, o.c., str. 20.

[77] O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege, o.c., str. 91, op. 64, 93; F. Gestrin, Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja, ZČ 30 (1976), str. 25.

[78] Za ptujske pravice glej O. Pickl, Pettaus Kampf um sein Niederlagsrecht (1520–1535). Ein Beitrag zur Handelspolitik Ferdinands I., MIÖG 78 (1970), str. 432 sl.; isti, Das Mautbuch von Vransko/Franz, o.c., str. 310 sl.

[79] O. Pickl, Der »Handelskrieg« der Herzogtümer Steiermark und Krain 1572 bis 1592, v Blätter für Heimatkunde 46 (1972) str. 19 sl.

[80] AS, vic. arhiv F I/138 – 1570 april 17: ». . . (kamniški meščani) merrer thails mit dem veldpaw betragen und ernöeren müssen.« Prim. še AS, stan. arhiv F 527 – 1570??; V. Valenčič, Iz kamniškega gospodarstva, o.c., str. 13.

[81] O. Pickl, Das Mautbuch von Vransko/Franz, o.c., str. 310; I. Vrhovnik, Carinska in poštna postaja Podpečjo pri Brdu, Izvestja 6 (1896), str. 118; V. Valenčič, o.c., str. 14.

[82] P. Urankar, Motnik, o.c., str. 25, 52, 53 sl. 55.

[83] Prim. B. Otorepec, Donesek, o.c., str. 60; T. Kraut-Šifrer, Geografski momenti, o.c., str. 21; V. Valenčič, o.c., str. 14.

[84] Valvasor, 11 knj., str. 542 sl.

razvoj krajev, občin in okrajev na ozemlju kamniške občine

Vasilij Melik

I Leta 1770 so v naših deželah oštevilčili hiše in s tem ustvarili upravno-statistična naselja ali kraje, kakor jih imamo še danes. Naselje ali kraj v upravno-statističnem smislu je skupek vseh hiš, ki nosijo na hišnih tablicah zapisano isto krajevno ime in imajo skupno tekočo hišno numeracijo.[1] Oštevilčenje in poimenovanje upravno-statističnih naselij je bilo zelo lahko izvesti v pokrajinah s sklenjenimi vasmi: tu sta bila enota in ime dana sama od sebe. Mnogo težje je bilo oboje tam, kjer so prevladovali majhni zaselki. Tu dostikrat ni bilo jasno ali naj vsak zaselek z dvema, tremi hišami štejejo za samostojen kraj ali naj jih pridružijo kakemu bližnjemu večjemu naselju ali pa naj več zaselkov povežejo med seboj v eno krajevno enoto, in če tako, kakšno ime naj izberejo tej enoti. Ali naj ji dajo ime enega izmed zaselkov (in katerega?) ali ime cerkve, ki je povezovala te zaselke ali kako drugače? Prav zaselkov je bilo na ozemlju današnje kamniške občine zelo veliko, zlasti na vzhodu. Ob numeraciji so tu nastali precej majhni upravno-statistični kraji, manjši od povprečnih na Slovenskem. V začetku našega stoletja (leta 1900) je štelo 42 % vseh krajev na ozemlju današnje kamniške občine deset hiš ali manj, pet najmanjših naselij pa je imelo celo samo po tri hiše. Samo 29 % naselij je imelo več kot 20 hiš. Med njimi je bil seveda največji Kamnik, ki je imel v takratnem obsegu (mesto v ožjem smislu besede, Šutna, Graben, Pred mostom in Novi trg) 252 hiš. Od ostalih naselij sta imela največ hiš Moste (78) in Podgorje (74).[2]

Upravno-statistična naselja so na ozemlju današnje kamniške občine v vsem času od prvega oštevilčenja hiš pa do danes zelo malo preurejali. Leta 1817 je bilo na tem prostoru 119 naselij, danes jih je 115.[3] Zmanjšalo se je število naselij samo zato, ker jih je devet v najbližji okolici Kamnika izgubilo svojo samostojnost in so jih priključili mestu (najprej Šutna, Graben, Pred mostom in Novi trg, pozneje še Fužine, Žale, Zaprice, Bakovnik in Perovo). Razen tega je nastalo pet novih krajev. Od Češnjic, ki so danes v domžalski občini, sta se ločila v drugi polovici 19. stoletja Veliki Rakitovec in Mali Rakitovec, od Pšajnovice pa Gabrovnica in Laseno. Vsi ti štirje novi kraji so bili v sodnem okraju Brdo, kjer je bilo te vrste sprememb precej.[4] Na tradicionalnem kamniškem ozemlju je bila sprememba v vseh dvesto letih ena sama: pred koncem prejšnjega stoletja je nastalo novo naselje Kamniška Bistrica.[5] Ta izredna stalnost upravno-statističnih krajev je prva posebnost ozemlja današnje kamniške občine.

Druga njegova posebnost je, da so se, morebiti bolj kot kje drugod, spreminjala imena naselij. Največ teh sprememb je bilo v dolini Črne. Kraj Črna pri Kamniku iz začetka 19. stoletja nikakor ni tisti kraj, ki danes nosi to ime, tudi katastrska občina Črna ne zajema ne enega ne drugega kraja z imenom Črna. V katastrski občini Županje njive se kraj, ki je leta 1784 in do 1955 nosil ime Prapretno pri Sv. Primožu ali Prapretno-Sv. Primož, 1850 Prapretno pri Črni, zdaj imenuje Črna pri Kamniku.[6] Sosednji kraj je bil 1784 Potok v dolini Črne, v 19. stoletju Črna pri Kamniku, danes pa je spet Potok v Črni. Vzhodno od tod je katastrska občina Črna. Studenec na Pirčevem iz leta 1784 je pozneje nosil ime Studenec pri Črnem potoku, od druge polovice 19. stoletja pa se imenuje Podstudenec. Naselje Žagarjevo so v našem stoletju, deloma pa že prej, začeli imenovati uradno Žaga. Kraj Črni potok (1784, 1850) se že 1869 imenuje Krivčevo. Kališe v dolini Črne (1784) ali Kališe v dolini ali Spodnje Kališe so se v tem stoletju imenovale Smrečje, zdaj Smrečje v Črni. Današnje Kališe so

nekdaj imenovali Kališe pri Črni ali Zgornje Kališe. Črna pri Črnem potoku iz začetka 19. stoletja je pozneje Zavrh, zdaj Zavrh pri Črnivcu. Črna v dolini iz prve polovice 19. stoletja je 1869 in pozneje Podlom. Kdo naj bi bil kriv za toliko zmedo? Prav gotovo lahko vidimo iz teh različnih imen, kako velike težave so imeli uradniki z iskanjem najbolj primernega imena za upravno-statistično naselje, ki je družilo nekaj raztresenih skupin hiš ali samotnih kmetij in ni imelo nobenega jasnega središča. Tako so si poskušali v začetku in v sredi prejšnjega stoletja pomagati z imenom Črna in Črni potok v vseh mogočih variantah. Med ljudmi se je seveda ime Črna nanašalo na celo dolino, ne pa na kako posamično naselje v njej. Meje upravno-statističnih naselij niso resnične, žive, temveč formalne meje. Hiše okrog sotočja Črne in Črnivca, ob cesti in v njeni bližini, so v resnici pač eno samo pravo, resnično naselje – to bi sodil vsak, ki bi šel tod mimo, toda upravno-statistično sta to dela dveh naselij, ki tu mejita druga na drugo: Krivčevo in Smrečje. Podobnih primerov je še dosti.

Ko že govorimo o Črni, naj pripomnimo še nekaj: potok, ki izvira vzhodno od Kranjskega Raka in doseže dolino pri stičišču naselij Krivčevo in Smrečje, pri Jurčku in pri Logarju, se po vseh starih zapisih in katastrski mapi imenuje Črna ali Črni potok. Na specialki iz časa stare Jugoslavije se je zanj pojavilo napačno ime Volovljek, ki se odtlej leto za letom širi s karte na karto in iz knjige v knjigo. Zašlo je tudi v Krajevni leksikon Slovenije, v Fickov planinski vodnik po Kamniških in Savinjskih Alpah in v šole. Kmalu bo tako razširjeno, da bo postalo edino pravo.

Zanimiv je razvoj krajevnega imena pri Tunjicah. Tunjice so svoj čas spadale pod dve župniji, komendsko in kamniško. Meja med njima je bila menda deloma tudi narečna meja. Jožefinska davčna ureditev je imela zaradi župnijske meje tudi dve katastrski občini z imenom Tunjice. Ena je bila v nabornem gospostvu Smlednik, druga v nabornem gospostvu Križ.[7] Prav tako sta nastali tudi dve upravno-statistični naselji: Tunjice pri Sv. Ani in Tunjice pri Košišah. V času jožefinskih cerkvenih reform so napravili načrt za novo lokalijo, ki bi združila obe naselji.[8] Francoska (in za njo franciscejska) davčna občina je že združila ozemlje obeh krajev in je bila že ena sama. Še naprej pa sta ostali dve naselji, vendar so ju nekje sredi prejšnjega stoletja preimenovali: Tunjice pri Sv. Ani so postale Tunjice, Tunjice pri Košišah pa Tunjiška Mlaka. Tako je tudi še danes. Meja med Tunjicami in med Mlako teče nekaj časa po sredi poti, ki se vije od cerkve proti severu: na eni strani so hiše, ki spadajo k Tunjicam, na drugi strani pa hiše, ki spadajo k Mlaki. Domačini čutijo obe naselji seveda kot eno celoto. Umetnostni zgodovinar France Stele je bil po svojih podatkih in po podatkih svojih življenjepiscev rojen v Tunjicah, po Krajevnem leksikonu Slovenije pa v Mlaki – zadnji podatek je tudi formalno točen. Tako vidimo, da je v sedanjih mejah upravno-statističnih naselij ohranjeno mnogokaj starega.

Od drugih sprememb krajevnih imen je omeniti še naslednje: Okroglo in Slevo sta bila ves čas povezana v eno samo upravno-statistično naselje. Nosilo je ime Okroglo in Slevo ali Okroglo-Slevo, šele zdaj so drugo ime izpustili in ima kraj samo še ime Okroglo. Leta 1784 najdemo zapisan kraj Zakal (s podružnično cerkvijo sv. Lenarta), vse 19. stoletje pa je nosilo naselje ime Prapretno za Kalom, med obema vojnama Prapretno-Zakal, zdaj pa smo se vrnili k prvotnemu imenu Zakal. Današnje naselje Laniše se je v 19. stoletju imenovalo Zgornje Žale; kamniškim Žalam so zato rekli Spodnje Žale. Ime Komenda so svoje čase nosile župnija, graščina, šola, pošta in bolnica, kraja s tem imenom pa vse do med obema vojnama ni bilo. Skupina poslopij z imenom Komenda je bila le del kraja Kapla vas. Med obema vojnama so Komendo s 6 hišami proglasili za samostojen kraj, Kaplo vas pa so kot kraj leta 1952 ukinili, tako da zdaj celota nosi ime Komenda, kraja Kapla vas pa ni več. Stara sela so se vse do leta 1952 imenovala Sela ali Selo (pri Zgornjem Tuhinju). Sv. Miklavž v Beli se je imenovalo naselje v katastrski občini Špitalič, tik nekdanje kranjsko-štajerske meje, ki je šla po rečici Beli. Med obema vojnama se je uveljavilo sedanje ime Bela. Zaselek Bela je bil tudi onstran kranjsko-štajerske meje, vendar ne kot samostojen kraj v upravno-statističnem smislu, temveč kot del kraja Zgornji Motnik v katastrski občini istega imena. Pred prvo svetovno vojno sta bili dve upravno-statistični naselji Zgornji Motnik, eno majhno s 3 hišami (1910) v katastrski občini Motnik na Kranjskem, drugo večje s 25 hišami (daleč raztreseni zaselki in samotne kmetije) v katastrski občini Zgornji Motnik na Štajerskem. Leta 1930 je bila katastrska občina Zgornji Motnik pridružena Motniški trški občini;[9] kraj Zgornji Motnik je zdaj en sam, omejen na zgornjemotniško katastrsko občino.

II

Prve moderne občine je pri nas uvedla francoska doba Ilirskih provinc (1809–1813). Te občine so bile precej velike, večje kot pozneje avstrijske in tudi starojugoslovanske. Šele v petdesetih letih tega stoletja so naše nove občine po velikosti presegle one iz francoskega časa. Na današnjem ozemlju kamniške občine je bilo v celoti ali deloma pet francoskih občin. Največja med njimi je bila občina Kamnik z 2872 prebivalci. Segala je od Kamniških Alp na severu do Volčjega potoka na levem bregu Bistrice, na desnem bregu pa je že Podgorje spadalo v drugo občino. Občina Kamnik je imela 9 katastrskih občin:[10] Županje njive, Bistričica, Stranje, Košiše, Kamnik, Mekinje, Nevlje, Palovče in Volčji potok. Druga francoska občina je bila Križ z 2726 prebivalci, ki je segala od Podgorja na severu do Domžal na jugu, od Most in Suhadol na zahodu do Kamniške Bistrice na vzhodu. Imela je 9 katastrskih občin, od katerih jih je danes pet v kamniški občini: Moste, Suhadole, Križ, Podgorje in Šmarca, zunaj nje pa so: Homec, Jarše, Domžale in Stob. Tretja francoska občina je bila Kapla vas, ki je obsegala 8 katastrskih občin med Tunjicami in Komendo (Tunjice, Mlaka, Klanec, Nasovče in Kapla vas v današnji kamniški občini in Dobrava, Zalog in Lahovče v današnji kranjski občini), zraven pa še od teh prostorsko ločeno katastrsko občino Pšata sredi tedanje cerkljanske občine (danes tudi v kranjski občini). V vseh teh 9 katastrskih občinah je živelo 2521 ljudi. Vzhodni del današnje kamniške občine je bil razdeljen na dve francoski občini: Šmartno (v Tuhinju) in Motnik. Posebnost njune razmejitve pa je bila v tem, da ne ena ne druga ni bila sestavljena iz enega kosa. K motniški občini je spadalo vse področje vzhodno od Kozjaka, pa tudi Zgornji Tuhinj (katastrske občine Zgornji Tuhinj, Hribi, Špitalič in Motnik), razen tega pa še tostran Šmartna katastrski občini Podhruška in Znojile, ki sta bili brez vsake ozemeljske povezave z večino občine in sta vrh tega delili tudi občino Šmartno v dva

ozemeljsko ločena dela. Občina Motnik s 6 katastrskimi občinami je štela 2039 prebivalcev, občina Šmartno (v Tuhinju) s sedmimi katastrskimi občinami pa 2012. Te katastrske občine so bile na eni strani Godič, Črna, Gozd in Tučna, na drugi strani pa Loke, Šmartno in Hruševka.

Leta 1849, že po porazu revolucije, toda vendarle še v revolucionarnem vzdušju, je izšel prvi avstrijski občinski zakon. Naslonil je občine, ki so jim rekli krajevne ali politične občine, na katastrske občine, to se pravi, katastrske občine se niso smele deliti; politična občina je bila lahko enaka katastrski, lahko je pa obsegala dve ali več katastrskih občin. Večinoma so imeli ljudje tedaj rajši majhne občine. Leta 1850 so bile prve občinske volitve. Volilna pravica ni bila niti splošna niti enaka. Dana je bila tistim, ki so plačevali vsaj en goldinar direktnih davkov, neenaka je bila pa zato, ker so bogatejši, ki jih je bilo manj, volili enako število občinskih odbornikov kot revnejši, ki jih je bilo več. Volitve na današnjem kamniškem ozemlju niso tekle gladko. Kmetje so bili razburjeni, ker je bilo za odpravo fevdalnega sistema treba
54 plačati odškodnino. Največji odpor je bil v Podgorju, Križu in Mostah.[11]

Rekli smo, da so se ljudje tedaj odločali za majhne občine. Na ozemlju današnje kamniške občine so se v dvajsetih primerih odločili za to, da bo politična občina enaka katastrski občini (Županje njive, Bistričica, Stranje, Tunjice, Podgorje, Šmarca, Križ, Mlaka, Klanec, Nasovče, Kapla vas, Moste in Suhadole na desnem bregu Kamniške Bistrice, vzhodno od nje pa: Volčji potok, Palovče, Loke, Šmartno v Tuhinju, Hruševka, Špitalič in Motnik), le v šestih primerih pa sta se združili po dve katastrski občini v eno politično občino: Kamnik in Košiše v občino Kamnik, Mekinje in Godič v občino Mekinje, Nevlje in Tučna v občino Nevlje, Gozd in Črna v občino Gozd, Podhruška in Znojile v občino Podhruška, Zgornji Tuhinj in Hribi v občino Zgornji Tuhinj. Tako je bilo torej na današnjem kamniškem ozemlju 26 občin.[12] Tako stanje je trajalo neizpremenjeno vse do občinskih komasacij, ki so se začele leta 1933, le motniška občina se je medtem razširila (1930) s katastrsko občino Zgornji Motnik.

III

V zadnji četrtini 18. stoletja so začeli nastajati okraji, nove upravne enote, ki jih ozemeljsko, če so bili dovolj veliki, lahko štejemo za predhodnike današnjih naših občin. Za prvega takega predhodnika današnje kamniške občine lahko štejemo naborni okraj Križ iz leta 1780.[13] Po obsegu je bil enak predjožefinski kamniški župniji. Segal je od Grintovca in Krvavca na zahodu do štajersko-kranjske meje pri Motniku na vzhodu, manjkal pa mu je od današnje kamniške občine predvsem jugozahodni del. Ne komendske Tunjice ne Podgorje niso več spadale v kriški okraj in okrajni sedež, graščina Križ, je bila zunaj ozemlja svojega okraja. Ta okraj je zajemal približno dve tretjini današnje kamniške občine. Leta 1792 so ga povečali z obsežnim ozemljem mengeške župnije, tako da je zdaj segal na desnem bregu Bistrice vse do Save. Toda že pri naslednji preureditvi okrajev (takih preureditev je bilo tedaj zelo veliko) je bila ta enota razdrobljena. Francozi so ustvarili z upravno razdelitvijo leta 1811 veliki kamniški okraj, ki je obsegal šest občin.[14] Pet smo jih našteli že zgoraj (Kamnik, Križ, Kapla vas, Šmartno v Tuhinju, Motnik), šesta je bila Mengeš, ki je štela sedem katastrskih občin (Mengeš, Rašica, Loka, Trzin, Depala vas, Dragomelj in Studa). Skupaj je štel torej kamniški okraj 47 katastrskih občin in imel 14716 prebivalcev. Avstrijci so po obnovi svoje oblasti začeli spet z manjšimi okraji, vendar pa so že leta 1825 v vsem obsegu obnovili okraj iz francoske dobe, le da ni nosil imena po Kamniku temveč po Mekinjah, kjer je imel v nekdanjem, od Jožefa II 1782 ukinjenem samostanu tudi sedež. Moderna reorganizacija sodstva in uprave je leta 1849 ustvarila manjše sodne okraje (ki jih je po ozemlju mogoče primerjati z današnjimi občinami) in večje politične okraje, ki so po obsegu zajemali dva ali več sodnih okrajev. Kamniški sodni okraj (sedež so zdaj prenesli v Kamnik) je bil po obsegu še večji od dotedanjega mekinjskega. Imel je 54 katastrskih občin s 23017 prebivalci. Dodali so mu na eni strani katastrsko občino Radomlje, na drugi pa področje Vodic in Skaručne s sedmimi katastrskimi občinami (Vodice, Repnje, Bukovica, Šinkov turn, Vesca, Polje, Skaručna), ni pa imel več nekdanje eksklave Pšata, ki so jo bili že v predmarčni dobi vključili v kranjsko-velesovski okraj, kamor je tudi spadala. Tak, nekako za dve tretjini večji od današnje občine, je ostal kamniški sodni okraj vse do druge svetovne vojne. Meje političnega okraja Kamnik, ki je obsegal ozemlje sodnega okraja istega imena in še sodni okraj Brdo, pa so se v času med obema vojnama nekoliko spremenile. Jugozahodni del nekdanjega kamniškega sodnega okraja z 22 katastrskimi občinami je danes v kranjski, šišenski in domžalski občini, 32 katastrskih občin sodnega okraja pa je ostalo v današnji kamniški občini, ki šteje 34 katastrskih občin. Dve katastrski občini (in še dela dveh drugih katastrskih občin) je pridobil Kamnik na vzhodu in na jugu. Pri Motniku se je kranjsko-štajerska meja premaknila že v francoskem času (1811), leta 1930 pa je bila nekdanja štajerska katastrska občina Zgornji Motnik prideljena kamniškemu političnemu okraju. Po osvoboditvi je pripadel Kamniku del katastrske občine Podvolovljek, prav tako pa tudi del katastrske občine Češnjice z Velikim in Malim Rakitovcem. Katastrska občina Pšajnovica, nekdanji del katastrske občine Zlato polje, je prišla na kamniško stran med obema vojnama, ko so preurejali občine.

Kakor smo videli, je najdlje povezan s Kamnikom severni in vzhodni del današnje občine z zgornjim porečjem Bistrice, tuhinjsko-motniško dolino in pripadajočimi hribi. V tem delu se je kamniško ozemlje tudi nekoliko povečalo, kakor smo navedli na koncu prejšnjega odstavka. Bolj so se spreminjale meje na jugozahodu današnje občine. Na levem bregu Bistrice sta spadale Radomlje in Rova svoje čase h kamniški predjožefinski župniji. V francoskem času in v predmarčni dobi sta bila oba kraja povezana na južno stran, od srede 19. stoletja pa so bile Radomlje pod Kamnikom, Rova pa pod Brdom. Zdaj spadajo tudi Radomlje (kakor Rova) v domžalsko občino, obnovljena je torej meja iz francoskega časa. Meja na desnem bregu Bistrice je nekaj časa tekla tik pod Kamnikom, segla potem vse do Save ali skoraj do Save in dokaj daleč na zahod, zdaj pa se je ustalila nekje v sredi.

OPOMBE

[1] V mestih in v mestnih naseljih imajo tekočo numeracijo ceste, ulice in trgi, krajevno ime pa s hišnih tablic ni razvidno.

[2] Leksikon občin za Kranjsko, Dunaj 1906, za štetje 1900.

[3] Hauptausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebietes im Jahre 1817; današnji podatki po Krajevnem Leksikonu Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971.

[4] Vasilij Melik: O upravnem razvoju na domžalskem območju od začetka 19. stoletja do leta 1941, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 81–94.

[5] Tu ne omenjamo nekaterih upravno-statističnih naselij, ki so jih po numeraciji na novo ustanovili pa spet opustili (Spodnje Mekinje, Rebro pri Motniku); tudi ne navajamo preureditev, pri katerih so del naselja dodelili drugemu naselju.

[6] Rokopisni seznam iz leta 1784 (Tabella und Ausweyss über die in nachgesetzten Diaecesen und Archidiaconaten des Laybacher Creysses ... befindlichen Pfarreien ... und Ortschaften) v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani; v op. 3 citirani Hauptausweis 1817; Heinrich Freyer: Alphabetisches Verzeichniss aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain, Laibach 1846; Landes-Eintheilung von Krain v deželnem uradnem listu za Kranjsko 1850, št. 92; v op. 2. citirani Leksikon občin 1900; Specialni krajevni repertorij za Kranjsko za štetje 1910; Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana 1939; Razširjeni seznam sprememb naselij od 1948 do 1964, Ljubljana 1965; v op. 3 citirani Krajevni leksikon Slovenije.

[7] Maks Miklavčič: Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 25/26, 1945, str. 39, 40.

[8] Kresijski arhiv, Ecclesiastica 2, v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani.

[9] O Motniku glej Pavle Urankar: Zgodovina trga Motnika, Ljubljana 1940.

[10] Katastrske občine, ki jih tu navajamo, so franciscejske katastrske občine, kakor so bile urejene sredi prve polovice 19. stoletja in jih navaja Freyerjeva v op. 6 citirana knjiga; te katastrske občine so večinoma sicer enake francoskim davčnim občinam in naslednjim avstrijskim podobčinam, kakor nam jih kaže v op. 3 citirani Hauptausweis, ponekod pa so od njih različne, to se pravi, da ne zajemajo istih krajev in da nimajo istih mej (tako npr. Mekinje, Godič, Tučna, Nevlje, Podhruško, Loke ali Kapla vas in Moste). Zato francoske upravne razdelitve s pomočjo karte franciscejskih katastrskih občin za zdaj še ne moremo točno narisati. Slika, ki jo tu dajemo, naj torej služi za splošno predstavo ozemlja, ne pa za natančno omejitev. Opozoriti je tudi na to, da današnje katastrske občine ponekod tudi niso več enake tistim iz srede prve polovice prejšnjega stoletja.

[11] Janko Polec: Uvedba občin na Kranjskem, Zgodovinski časopis 6/7, 1952/3, str. 714.

[12] Tu ne upoštevamo delov sedanjega kamniškega ozemlja, ki so spadali na Štajersko (katastrska občina Zgornji Motnik) ali v brdski sodni okraj (deli tedanjih katastrskih občin Zlato polje in Češnjice) in bili deli tamkajšnjih občin.

[13] O okrajih glej Jože Žontar: Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849, Zgodovinski časopis 34, 1980, str. 119–155 in prilogo v disertaciji istega avtorja (Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848, Ljubljana 1976, filozofska fakulteta).

[14] Seraphine Puchleitner: Die Territorialeinteilung der Illyrischen Provinz Krain unter französischer Verwaltung, Mitteilungen des Musealvereins für Krain 15, 1902, str. 141.

kamniško območje od srede 18. do srede 19. stoletja

Jože Žontar

Za osnovo tega prikaza smo vzeli obdobje zadnjih sto let obstoja zemljiških gospostev. To pa nikakor ne pomeni, da želimo usmeriti našo pozornost le na vprašanja, ki so povezana s tem družbenim pojavom, marveč nas prav tako zanima agrarni razvoj sploh, saj je dajal glavno obeležje obravnavanemu območju v tem času. Na ozemlju današnje kamniške občine so bili tedaj pomembni mesto Kamnik, o katerem je govor v posebnem prispevku v tem zborniku in se zato nanj ne oziramo, trg Motnik, ki je prvotno spadal k Štajerski, pa ga je Avstrija leta 1811 odstopila Ilirskim provincam, nakar je po letu 1814 štel h Kranjski, in 9 sedežev fevdalnih rodbin. Zanje je značilno, da so ležali v neposredni bližini Kamnika, deloma pa na območjih, kjer so se tudi razvila največja kmetska naselja. Tak kompleks večjih naselij imamo v obravnavanem času na jugozahodu Kamnika, in sicer so bile to vasi Komenda, takrat imenovana Kaplja vas, Klanec, Križ, Mlaka, Moste, Suhadole in Podgorje – slednje je bila sploh največja vas na kamniškem območju, leta 1817 z 88 hišami in 407 prebivalci – nadalje južno od Kamnika vasi Šmarca in Volčji potok, severno od Kamnika pa vasi Tunjice, Godič in Mekinje. V Tuhinjski dolini sta bila poleg trga Motnika (leta 1817 s 47 hišami in 243 prebivalci) največji naselji Bela in Zgornji Tuhinj.[1]

V upravnem oziru je od leta 1780 dalje spadalo kamniško območje v naborni okraj Križ. Ta se je že leta 1787 razdelil še na nova okraja, ki sta ga upravljala mesto Kamnik in tedaj že podržavljena samostanska posest Mekinje. V času francoske uprave v letih 1811 do 1813 smo imeli na obravnavanem območju kanton Kamnik z merijami (komunalnimi arrondissementi) Kaplja vas, Križ, Motnik in Šmartno v Tuhinju. Od leta 1814 dalje je bilo kamniško območje sprva razdeljeno med okrajnima gosposkama Križ in Mekinje, ko pa sta se ti dve leta 1825 združili, je bilo obseženo v združeni okrajni gosposki Mekinje.[2]

I.

Glede razvoja števila prebivalstva v drugi polovici 18. stoletja se opiramo na primerjavo podatkov za kraje v župniji Sv. Peter Komenda iz leta 1754 (znani župnik Peter Pavel Glavar jih je zapisal ob takratnem popisu prebivalstva), s podatki iz leta 1817.[3] Upoštevali smo območje župnije, kot ga je obsegala leta 1754:

Naselja	1754	1817	Delna števila se nanašajo na posamezne kraje, kot so navedeni
Breg pri Komendi	118	101	
Gmajnica z Mlako	234	253	253 = 79 + 174
Gora pri Komendi	64	71	
Kaplja vas (Komenda, Aplenca, Kaplja vas)	211	223	211 = 19 + 49 + 143
Klanec	297	240	
Komendska Dobrava	105	99	
Križ	259	248	
Moste	317	358	
Nasovče	148	140	
Podboršt	124	120	
Potok pri Komendi	59	45	
Pšata	119	124	
Suhadole	236	241	

Naselja	1754	1817	Delna števila se nanašajo na posamezne kraje, kot so navedeni
Tunjice	245	244	
Zapoge z Dorniki in Torovim	315	248	248 = 159 + 59 + 30
Žeje pri Komendi	84	86	
	2.935	2.841	

Primerjava skupnega števila za leti 1754 in 1817 izkazuje zmanjšanje prebivalstva v višini 3,20 %. Ne glede na to, ali so podatki v celoti točni, je gotovo, da gre za stagnacijo. Za bližnje območje kranjske občine je izračunal dr. Vlado Valenčič (na podlagi primerjave števila v teh letih) sicer porast prebivalstva, toda v višini vsega 5 %. Pri razdobju 64 let tudi takega razvoja ni mogoče označiti kot napredovanje, marveč kot dejansko stagnacijo.[4] Do preobrata v razvoju prebivalstva pa je prišlo v prvi polovici 19. stoletja. Za prikaz v tem času se opiramo na podatke za določeno število vzorčno izbranih katastrskih občin iz let 1817 in 1830.[5] Ta primerjava pa izkazuje porast prebivalstva v višini 15,5 % (in to le v 13 letih). Do istega rezultata smo prišli pri enaki primerjavi za območje današnje domžalske občine. Tako je tudi na kamniškem območju v prvi polovici 19. stoletja že mogoče govoriti o napredovanju števila prebivalstva, kar je bilo v tem času splošen pojav. Nadalje kaže – vsaj za obravnavano območje – da je bil ta porast precej enakomeren tako v ravninskih kot v hribovitih predelih.

Katastrska občina	Naselja	1817 Hiš	1817 Prebivalcev	1830 Hiš	1830 Prebivalcev
Črna	Črna, Črna pri Črnem potoku, Črni potok, Kališe, Studenca, Žaga (Žagarjevo)	40	233	41	299
Kaplja vas	Kaplja vas, Komenda, Potok	48	278	48	278
Klanec	Klanec, Komendska Dobrava, Vrtače	65	339	66	390
Loke	Loke, Pirševo, Potok, Snovik, Vaseno, Velika Lašna	63	408	68	476
Mekinje	Mekinje, Zduša	50	270	59	314
Motnik	Motnik, Zajasovnik	60	320	61	380
Podgorje	Podgorje	88	407	86	449
Šmarca	Bakovnik, Duplica, Šmarca	60	299	59	334
Šmartno v Tuhinju	Buč, Sidol, Stebljevek, Šmartno v Tuhinju	64	363	64	433
Špitalič	Bela (Sv. Miklavž), Češnjica, Okrog, Špitalič, Zgornji Motnik	90	551	93	659
Tunjice	Tunjice (pri sv. Ani), Tunjice (pri Košišah)	66	385	66	439
		694	3.853	711	4.451

Kot je razvidno iz gornje razpredelnice, je v tem času gradnja novih hiš znatneje napredovala le v dveh občinah (Mekinje in Loke), drugod pa ni prišlo do opaznejših sprememb.

Po popisu prebivalstva leta 1830 je bilo razmerje med moškim in ženskim delom prebivalstva (na primeru 11 katastrskih občin):[6]

Katastrska občina	Naselja	Moških	Žensk
Črna	Črna, Črna pri Črnem potoku, Kališe, Studenca, Žaga (Žagarjevo)	156	143
Kaplja vas	Kaplja vas, Komenda, Potok	134	144
Klanec	Klanec, Komendska Dobrava, Vrtače	182	208
Loke	Loke, Pirševo, Potok, Snovik, Vaseno, Velika Lašna	244	232
Mekinje	Mekinje, Zduša	147	167
Motnik	Motnik, Zajasovnik	190	190
Podgorje	Podgorje	222	227
Šmarca	Bakovnik, Duplica, Šmarca	158	176
Šmartno v Tuhinju	Buč, Sidol, Stebljevek, Šmartno v Tuhinju	199	234
Špitalič	Bela (Sv. Miklavž), Češnjice, Okrog, Špitalič, Zgornji Motnik	330	329
Tunjice	Tunjice (pri sv. Ani), Tunjice (pri Košišah)	203	234
		2.165	2.284

Razmerje med številom moških in žensk je bilo leta 1830 torej za malenkost v korist žensk, in sicer izraženo v odstotkih, 51,34 % : 48,66 %.

II.

Proces drobitve kmetij (hub) je ustvaril precej neenotno podobo kmečkih gospodarskih enot tudi na kamniškem območju. Medtem ko imamo nekaj krajev, kjer so prevladovale cele hube (na primer v katastrski občini Kaplja vas, danes Komenda, močno pa so bile zastopane cele hube tudi v sosednji katastrski občini Klanec), pa so bile v prvi polovici 19. stoletja na splošno deljene kmetije v večini; od teh je bilo daleč največ polovičnih hub. Pri katastrskih občinah, ki so vsebovane v naslednji razpredelnici, je šla drobitev hub do ¼ (po stanju leta 1830):[7]

Katastrska občina	2 hubi	1½ hube	1 huba	¾ hube	⅔ hube	½ hube	⅓ hube	¼ hube
Črna			3			17	2	8
Kaplja vas			14			8	4	

Katastrska občina	2 hubi	1½ hube	1 huba	¾ hube	⅔ hube	½ hube	⅓ hube	¼ hube
Klanec		2	9		2	11	5	2
Loke			11	3	2	19	2	2
Mekinje	1		2			10	17	
Podgorje			15		2	22	2	4
Šmarca			6			21		6
Šmartno v Tuhinju			11	2		20	3	4
Špitalič			28	7		26	7	6
Tunjice			12	2	2	26	8	9

Obseg površine kmetij je predvsem posledica naravnih pogojev; tako je treba razumeti tudi naslednje stanje velikosti kmečkih gospodarskih enot leta 1830:[8]

Katastrska občina	1 huba oralov	½ hube oralov	⅓ hube oralov	¼ hube oralov*
Črna	55–148	55–74	10–52	28–30
Kaplja vas	19–22	9–16	1–3	
Klanec	9–16	4–7	5–7	4–5
Loke	43–49	10–26	10–19	3–9
Mekinje	8–17	5–12	4–10	
Podgorje	28–36	15–19	13–13½	6–11
Šmarca	10–20	4–19		6–9
Šmartno v Tuhinju	11–107	13–20	14–15	3–7
Špitalič	34–93	10–28	7–10	14–17
Tunjice	15–44	5–9	6–13	1–5

* 1 oral (dolnjeavstrijski) = 1600 kv. klafter = 0,5754642 ha.

Posebno vprašanje so tako imenovane ⅓ hube. To so včasih kmetijske enote, ki so dejansko večje od ¼ kmetije, včasih pa se pod to oznako skrivajo tako imenovani domci, kategorija enot, ki se približuje kajžam, le da se od njih razlikuje po nekoliko več zemlje.

Kar zadeva druge sloje prebivalstva, ugotavljamo tudi na kamniškem območju od konca 17. stoletja močan porast števila kajžarjev. Sicer ni mogoče govoriti o enakomernem povečanju števila kajžarjev po posameznih krajih, ker so med temi znatne razlike glede na to, kakšne so bile možnosti za preživljanje. Razvilo pa se je nekaj krajev v izrazita naselja kajžarjev, kot sta bila na primer Podboršt in Mekinje (v katastrski občini Mlaka s kraji Gmajnica, Mlaka in Podboršt je bilo leta 1830 pri 6 kmetih 68 kajžarjev in domcev in v katastrski občini Mekinje s krajema Mekinje in Zduša pri 13 kmetih 37 kajžarjev in domcev). Na splošno pa imamo kajžarjev – v primerjavi s številom kmetij – v naslednjih razmerjih (po stanju leta 1830):[9]

Katastrska občina	Kmetije (cele in deljene hube)	Kajže	Bajte
Črna	30	9	
Kaplja vas	26	14	3
Klanec	31	28	
Loke	39	21	
Podgorje	45	41	
Šmarca	33	26	
Šmartno v Tuhinju	40	22	
Špitalič	74	17	
Tunjice	59	14	
	377	192	3

Gornja razpredelnica izkazuje največ kajž v primerjavi s kmetijami v katastrski občini Podgorje (91 %), najmanj pa v katastrski občini Špitalič (23 %), kar je bilo odvisno od obstoječih možnosti za preživljanje. Poprečno pa je bilo okoli 50 % kajžarjev v primerjavi s številom kmetij. Na posestvih bogatejših kmetov so bili zelo pogosti tudi gostači, ki so morali pomagati pri poljskih delih. Tako se je v 18. stoletju gruntarsko podeželje tudi na kamniškem območju vse bolj spreminjalo v gruntarsko-kajžarsko-gostaško. Niso pa bili dani pogoji za tolikšen razvoj kajžarsko-gostaškega sloja, kot je bil v tem času značilen za sosednje kranjsko območje, kjer je bilo kmetov 43 %, kajžarjev (z domci) in gostačev pa 57 % vseh posestnih enot.[10]

Poskusili smo napraviti primerjavo o stanju razslojevanja podeželja za leti 1754 in 1830 na primeru območja župnije Sv. Peter Komenda (upoštevane so katastrske občine Kaplja vas, Klanec, Križ, Mlaka, Moste, Nasoviče in Suhadole):[11]

	1½ hube	1 huba	¾ hube	⅔ hube	½ hube	⅓ hube	¼ hube	⅙ hube	kajža
1754	5	58	5	2	76	15	25	–	170
1830	5	52	9	2	74	21+46	24	2	154

Podatki za navedeni leti niso povsem primerljivi. Tako imamo v letu 1830 pri katastrski občini Mlaka 46 enot po ⅓ hube, pri katerih gre za izrazite domce, ki so bili v seznamu leta 1754 upoštevani med kajžarji. Zato je te enote leta 1830 pravilneje prišteti h kajžam. Če upoštevamo, da je moglo priti pri popisih tudi do sprememb ali napak (nekaj ¾ hub je bilo morda leta 1754 štetih k celim hubam), potem lahko ugotovimo, da so se v 75-letnem obdobju od 1754 do 1830 delile hube le še v manjši meri. Težišče tega razslojevanja sodi v čas pred sredo 18. stoletja. Pač pa se je nadaljeval proces nastajanja kajž in domcev. Če k tem enotam prištejemo tudi enoti, ki sta v seznamu navedeni pod ⅙ hube, pridemo do rezultata, da se je v tem času povečalo število kajž in domcev za 18,8 %. Najbrž pa bi bilo to število na ostalih kamniških predelih nižje, ker gre polovica gornjega zvišanja na račun kajžarskega območja Mlake, ki je imelo svojo osnovo v tamkajšnji lončarski obrti. Tako po sredi 18. stoletja tudi ni mogoče več govoriti o takem porastu kajžarskega sloja kot pred tem časom. Nemara je na to vplival tudi manj ugoden gospodarski razvoj.

III.

Posebej pa nas zanima vprašanje, kako se je uveljavljala fevdalna struktura na kamniškem območju v navedenem obdobju. Kot izhodišče smo vzeli najstarejša, tedaj še obstoječa sklenjena območja, in sicer območja deželskih sodišč. Ozemlje današnje kamniške občine je v pretežni večini ležalo na območju deželskega sodišča Križ–Stari grad Kamnik (Oberstein), ki je segalo na jugu do Save, na zahodu do Rašice in Pšate, severneje pa na zahodu vse do Kranja in Kokre.

Komendsko območje je že ležalo na ozemlju smledniškega deželskega sodišča.[12] Značilno je, da je imela pretežna večina vseh zemljiških gospostev, ki so imela svoje podložnike na območju deželskega sodišča Križ–Stari grad Kamnik (ne računajoč zahodnega dela, ki je segalo proti Kranju) tudi svoj sedež v okviru območja sodišča. Vse to kaže na staro poreklo tega teritorija. Močneje posega na to območje le iz ljubljanskega teritorija posest ljubljanske škofije in ljubljanske komende nemškega viteškega reda; ti dve zemljiški gospostvi sta bili tudi najmočneje zastopani na ljubljanskem teritoriju sploh. Poleg tega so imela še naslednja imenja iz ljubljanskega teritorija nekaj podložnikov na območju deželskega sodišča Križ–Stari grad Kamnik: Bokalce, Fužine, Cekinov grad, Kodeljevo, Ravbarjev kanonikat v Ljubljani in druga. Mimo tega je imel nekaj podložnikov na obravnavanem območju tudi samostan Bistra. Iz zahodnega, kranjskega, so segali na kamniško območje (vendar le z majhnim številom podložnikov) zlasti samostan Velesovo, gospostvo Smlednik (s podložniki tudi v Tuhinjski dolini) ter župniji Cerklje in Kranj.[13]

Skoraj v celoti prevladuje tudi na kamniškem območju tip raztresenega zemljiškega gospostva; izjema je le območje Komende (to pa je ležalo že v smledniškem deželskem sodišču), kjer je prevladovala bolj strnjena posest tamkajšnje komende malteškega viteškega reda.

Po številu podložnikov je bilo na območju deželskega sodišča Križ–Stari grad Kamnik največje gospostvo Križ (v imenjski knjigi je na podlagi terezijanske davčne rektifikacije njegova podložniška posest napovedana z 246 gld. 27 kr. in 3 d. (pri čemer je 1 gld. pomenil računsko 1 hubo, kar pa je lahko dejansko pomenilo 2 polovični ali pa 4 četrtinske hube), sledilo je samostansko gospostvo Mekinje z 223 gld. 2 kr. in 3⅝ d. napovedi, Jablje s 115 gld. 38 kr. in 3⅛ d., Dol z 90 gld. 58 kr. in 2⅔ d. Nekatera kamniška imenja so bila prav neznatna npr. Zgornje Perovo s 13 gld., Zduša s 5 gld. 32 kr. in ½ d., Spodnje Perovo z 11 gld. 1 kr. in ⅑ d., Volčji potok z 19 gld. 26 kr. in 1⅛ d.; Zaprice so imele nekaj več, namreč 41 gld. 42 kr. in 1½ d. davčne napovedi.[14]

V času od terezijanske dobe dalje je cerkvena posest tudi na kamniškem območju močno nazadovala zlasti z ukinitvijo samostana (opatije) klaris v Mekinjah leta 1782, enako tudi zaradi ukinitve samostana v Bistri v istem letu. Državna posest se je sicer sprva na ta račun povečala (v obliki verskega fonda), s prodajo kameralnega gospostva Mekinje leta 1830 baronu Apfalterju, lastniku gospostva Križ, ter z odprodajo kameralnega gospostva Bistra leta 1826 pa je na kamniškem območju popolnoma izginila. Absolutistična država ni imela več interesa na tem, da bi vzdrževala zemljiška gospostva. Cerkvena posest se je nadalje zmanjševala s prodajo posesti nekaterih beneficijev. V večji meri pa je ostala še zemljiškogosposka posest pri župnijah. Ob prodaji cerkvene posesti je prišlo do nastanka vrste malih zemljiških gospostev, deloma pa se je povečala posest že obstoječih gospostev. Tako so npr. Jablje v desetletju od okoli srede 18. stoletja dalje pridobile na tej podlagi precej novih enot. V celoti gre za 34 kmetij različnih velikosti. Največ nove podložniške posesti so Jablje kupile od beneficija Janeza Krstnika v Kamniku.[15]

Tudi kamniško mestno gospostvo je imelo nekaj kmečkih podložnikov. Precej razširjena je bila podložniška posest kamniškega meščanskega špitala.[16]

Medtem ko je veliko zemljiško gospostvo Križ ves obravnavani čas ostalo v plemiški posesti, pa so prešla manjša zemljiška imenja skoraj v celoti v meščanske roke. Tako je Spodnje Perovo v meščanski posesti od leta 1786, Zgornje Perovo od leta 1804 (ko ga je kupil Ivan Gregor Kaučič) in Zaprice od leta 1830; Kacenberg pa je najprej prišel v meščansko posest, nakar se je vrnil leta 1826 zopet v plemiško.[17]

Z odpravo nevoljništva leta 1782 je želela absolutistična država izboljšati osebni položaj podložnikov; prevedba zakupnih kmetij v kupne pa je imela namen urediti imovinska razmerja na kmetijah. Ob davčni rektifikaciji leta 1752 so pri gospostvih Mekinje kot Križ ugotavljali, da so vse kmetije zakupne in da so morali podložniki plačevati primščino. Redno pa so podeljevali kmetije potomcem, tako da so se dejansko dedovale. Z dovoljenjem zemljiškega gospoda so smeli podložniki tudi prodajati zakupne kmetije, dajati zemljišča v zakup ter zavarovati doto ali pa posojilo na kmetijo (domek, kajžo). Praktično so kljub zakupnemu pravu obstajale vse oblike pravnega prometa s posestnimi enotami.[18]

Potem ko so bili prvi poskusi države več ali manj brezuspešni, je izšel leta 1782 patent o prevedbi kmetij v kupnopravne, ki je določal, da smejo podložniki svoje kmetije, ki bi jih prevedli v kupnopravne, po svoji volji zastaviti, dati v najem, prodati ali zamenjati. Tudi se smejo zadolžiti, vendar samo do ⅔ vrednosti kmetije. Neki spis, ki je branil interese podložnikov in se je ohranil v arhivu graščine Krumperk, je ugotavljal, da se ne da ničesar izmisliti, kar dajejo gospostva podložniku s prevedbo njegove zakupne kmetije v kupno in kar ne bi imel že prej po zakupnem pravu. Po drugi strani pa je dajala prevedba zemljiškim gospodom v obliki kupnine, ki jo je moral plačati podložnik ob prevedbi, lepe dohodke in so prevedbo zato vsiljevali. Na gospostvu Jablje imamo prvi primer prevedbe že leta 1775, kar pa je – kar zadeva čas prevedbe – redek primer.[19] Pri župnišču Kamnik so pričeli s prevedbami leta 1786.[20] Na splošno pa je potekala prevedba zelo počasi, tudi še vso prvo polovico 19. stoletja, tako da leta 1848 še niso bile vse kmetije kupnopravne. Pogodba, sklenjena med gospostvom Križ in podložnikom Andrejem Kregarjem z dne 12. maja 1813, kaže na to, da se je prevedba nadaljevala tudi v času francoske uprave.[21] Kratkotrajna francoska oblast se je le malo lotevala fevdalnih odnosov. Odpravila je le manjše, na osebo vezane podložniške obveznosti in znižala dajatve za petino. Kar zadeva prevedbo kmetij iz zakupnega prava v kupno na splošno, pa je prišlo torej do pravega nesmisla, saj so zemljiška gospostva pospeševala nekaj, kar naj bi bilo v korist podložnikom, medtem ko so se podložniki branili prevedbe. Sprememba imovinskega razmerja pa ni v ničemer vplivala na urbarialne obveznosti podložnikov.

Postavlja se nadalje vprašanje, koliko je bilo v tem času še kolektivne kmečke posesti. Ukrepi absolutistične države v drugi polovici 18. stoletja so bili sicer usmerjeni v to, da se ta posest razdeli in do tega je marsikje tudi prišlo. Ne glede na to pa zasledimo v prvi polovici 19. stoletja na kamniškem območju še vedno zelo razširjeno skupno posest, in sicer predvsem v obliki pašnikov sosesk, deloma pa tudi v obliki skupnih planin (Velika in Mala planina).[22]

Glede tlake srečujemo tudi pri zemljiških gospostvih na kamniškem območju najrazličnejše oblike in višine. Poglavitno razlikovanje pa je v tem, ali je gospostvo uveljavilo tako imenovano dnevno oziroma neodmerjeno, ali pa so imeli podložniki odmerjeno tlako. Zahteva fevdalcev po dnevni tlaki, ki se je krila za pravno formulacijo, da je dnevna tlaka v deželi običajna, se je začela pojavljati na Kranjskem okoli leta 1600. Razvoj na kamniškem območju v tej smeri pojasnjuje pritožba župe, sestavljene iz krajev Golice, Tuhinj, Buč, Sv. Tomaž, Pšajnovica, Hrib, Hrastnik in Podmilj pri deželnoglavarskem sodišču proti svojemu zemljiškemu gospodu Ferdinandu grofu Verdenbergu, lastniku gospostva Križ leta 1652. Ta je namreč zahteval v deželi običajno dnevno tlako, in sicer od podložnikov omenjene zelo oddaljene župe v obliki robotnine v višini 5 gld. za hubo. Sodišče je odločilo, da morajo opravljati podložniki dnevno tlako in se je pri tem sklicevalo na cesarske in deželnoknežje resolucije, ki so tedaj dospele in so podložnikom potrdile obvezo t.i. v deželi običajne dnevne tlake.[23] Obenem kaže gornji primer tudi na
60 to, kako je bila v tem času tendenca uveljavljanja t.i. v deželi običajne dnevne tlake splošna. V drugih primerih pa imamo opraviti s točno odmerjenim številom dni tlake. V enem kot v drugem primeru so večji del (včasih tudi vso) tlako nadomestili z denarnim zneskom t.i. robotnino. Tam, kjer je šlo za nadomestilo odmerjene tlake, je bila denarna odškodnina nižja, tam pa, kjer so obračunavali v deželi običajno dnevno tlako, je bila robotnina višja in so jo tudi zviševali. Da t.i. v deželi običajna dnevna tlaka ni bila posledica povečanih naturalnih potreb zemljiških gospostev na dominikalni zemlji, kaže tudi primer malega zemljiškega gospostva Zaprice, kjer so imeli podložniki prav tako dnevno tlako, so pa leta 1754 za to plačevali od hube robotnino v višini 5 gld., poleg tega pa so morali na graščinskih poljih še požeti žito in ga omlatiti, kar je zneslo 36 dni ročne tlake.[24] Da niso bili podložniki pri istem zemljiškem gospostvu glede tlake pogosto v enakem položaju, ponazarja tudi primer gospostva Križ, pri katerem je opravljal del podložnikov tlako po prvem sistemu, del podložnikov pa po drugem.[25]

Posebej so razlikovali še obveznost tovorjenja in predenja. V nekaterih vaseh podložniki te urbarialne obveznosti niso imeli. V večini primerov pa so ju plačevali v denarju.

Robotni patent z dne 16. avgusta 1782 je določal gornjo višino dopustne tlake na teden, ni pa zajel bistvenega vprašanja, to je višine denarnega nadomestila za tlako (robotnino). Čeprav je omejeval podložniške obveznosti, pa je bilo to omejevanje pri sistemu tlake, ki se je uveljavil na Kranjskem, dejansko le navidezno. Gre namreč za predpis, ki je bil pripravljen za razmere v drugih deželah, pa so ga z nekaj let zamude uveljavili prav tako na Kranjskem. Tudi na kamniškem območju ne moremo po objavi robotnega patenta ugotoviti nobene spremembe tako glede višine robotnine kot glede števila dni, ki so jih morali opraviti podložniki v naravi; celo obratno, pri nadaljnjem pretvarjanju tlake v denarno obveznost opažamo tendenco po zviševanju denarnega nadomestila.

Dvorni dekret iz leta 1783 je odrejal abolicijo tlake, to je stalno odpravo tlake v naravi na vseh kameralnih, bivših jezuitskih, duhovskih, ustanovnih, škofijskih, kapiteljskih in samostanskih imenjih. Na gospostvu bivšega samostana Velesovo so zahtevali kot odškodnino visoko robotnino, tako da kmetje niso hoteli pristati na pogodbo o stalni nadomestitvi tlake z denarjem, čeprav so sprva pod grožnjo, da bodo tisti, ki ne bi hoteli podpisati pogodbe, zaprti, na to pristali. Pri gospostvu bivšega samostana Mekinje so leta 1787 pripravili podložnike do tega, da so podpisali pogodbo o stalni odpravi tlake. Niso pa določili vrednosti nadomestila tlake v denarnem znesku, marveč v količini pšenice, ki so jo morali podložniki oddati v mesecu decembru, ali pa za to plačati denarno nadomestilo po cenah pšenice na trgu v Kamniku.[26] Kaže, da je imela pogodbena količina pšenice le to vlogo, da ne bi vrednost nadomestila, ki bi jo izrazili v denarju, zaradi naglega naraščanja cen v tem času, hitro padla. Obratno pa je bila cena žita v porastu.

Celotno vprašanje obveznosti podložnikov pa naj bi rešili z davčno in urbarialno regulacijo. Po novem sistemu, ki je stopil 1. novembra 1789 v veljavo, bi se podložnikom večinoma znižale urbarialne obveznosti, davek pa zvišal. Poglavitno pa je bilo to, da bi se vse urbarialne obveznosti pretvorile v denarno obveznost, ki bi imela isto osnovo kot zemljiški davek, to je donos od zemljišča. V začetku novembra 1789 so podložniki že plačali novi zemljiški davek za prvo četrtletje, po nekaj mesecih pa je moral novi vladar Leopold II. zaradi velikega pritiska plemstva preklicati davčno in urbarialno regulacijo. To je sicer pomenilo – kar zadeva obveznosti podložnikov – vrnitev na prejšnje stanje, ostala pa je splošna tendenca, da se pretvorijo vse naturalne dajatve v denarne (kar je bila tendenca absolutistične države že nekako od leta 1783 dalje). Podložniki naj bi naturalne obveznosti nadomestili s plačilom v denarju, pri čemer so uporabljali za to nadomestilo izraz reluicija. Po podatkih za gospostvo Križ je razvidno, da so pri tem gospostvu leta 1815 že v veliki meri obračunavali podložniki urbarialne obveznosti, vključno z vso tlako, v denarju, kasneje pa se je ta način vedno bolj širil. Nadomeščanje naturalnih dajatev z denarjem je postalo pravilo, tako da je prišlo leta 1840 do spora med gospostvom Križ in njegovimi podložniki, ko je gospostvo zahtevalo, da opravijo podložniki del tlake v naravi; v času največjih poljskih del je namreč gospostvu zbolela živina. Podložniki niso prišli na tlako in so odgovarjali, da so vedno poračunavali tlako v denarju, kakor so delali tudi že njihovi očetje in da so to pripravljeni storiti tudi to leto. Za primer navajamo, da je podložnik Andrej Slatnar, posestnik polovične hube iz Godiča, tedaj plačeval kot nadomestilo za tlako 8 gld. (pred znižanjem dajatev v času Ilirskih provinc, pa za 1/5 več).[27]

Podobno je bilo z desetino, ki so jo jemali v zakup desetinski zavezanci. Leta 1835 je gospostvo Križ skupaj z imenjem Špitaličem, ki je bilo priključeno temu gospostvu, sklepalo z desetinskimi zavezanci zakupne pogodbe za dobo 6 let. Zakupnino so morali plačati letno na dan sv. Janeza (24. junija). Tako sta morala Blaž Smrečnik in Matija Burja iz Snovika, za zakup desetine od svojih zemljišč (od snopov, krompirja in od prirastka živali) plačati, prvi 8, drugi pa 11 gld. letno. Zakupnino pa sta morala v tej višini plačati tudi v primeru, če bi bil zaradi slabe letine ali elementarnih nesreč poljski pridelek zmanjšan ali pa povsem uničen. Pri gospostvu Križ imamo poleg desetine od snopov in od prirastka živali (od drobnice, prašičev in čebel) leta 1815 tudi že desetino od krompirja. Desetine niso dajali le od zelja in repe, pač pa od vseh drugih poljskih pridelkov.[28]

Istočasno s prehodom na reluicijo urbarialnih obveznosti pa je prihajalo tudi do krčenja obsega pridvorne (dominikalne)

zemlje, ki že tako nikoli ni bila obsežna pri gospostvih na kamniškem območju. To spremembo je uvajala najprej država na kameralnih, bivših jezuitskih in samostanskih ter podobnih imenjih. Pri državnem gospostvu Mekinje so najkasneje leta 1810 dali na licitaciji dominikalna zemljišča v zakup.[29]

Po letu 1790 se začenja pojavljati še nova možnost za urejanje urbarialnih obveznosti, in sicer možnost za odvezo teh obveznosti na podlagi odkupa po dogovoru med podložniki in zemljiškim gospodom. Predpis iz leta 1798 je določal, da je tak dogovor (kakor tudi dogovor o razdelitvi dominikalne zemlje podložnikom) možen, če ga popreje odobri okrožni urad.[30] Zanimivo pa je, da je še v istem letu prišlo do odveze urbarialnih obveznosti na kamniškem območju, in sicer na podlagi pogodbe z lastnico imenja Zgornji Motnik Marijo Ano Bardarini za vsoto 8.000 gld. nemške veljave. Gre pa za izjemen primer, ki ima svoj vzrok v veliki zadolženosti lastnice imenja. Bivše podložnike so vpisali pri stanovskem odboru v glavno imenjsko knjigo, kjer so vodili svobodnike. Za opravljanje sodstva pa so najeli podložniki za plačilo posebnega administratorja. To so bili lastniki bližnjih imenj ali pa uradniki, ki so bili vešči v pravnih opravilih.[31]

Zemljiška gospostva so se pri svojem poslovanju naslanjala na župane, ki so jih postavljala izmed podložnikov posameznih žup. Tudi na kamniškem območju so gospostva organizirala svoje župe iz kmetij v sosednjih vaseh tako, da je bila struktura žup po kmetijah odvisna od strukture gospostev. Pri gospostvu Križ so dobivali podložniki, ki so bili župani, za opravljanje svoje službe letno plačilo. Leta 1918 je to znašalo od 3 gld. dalje; župan Matija Žele iz Tuhinja je tako prejel plačilo v višini 10 gld.[32]

IV.

Poglavitni vir preživljanja na obravnavanem območju je bilo kmetijstvo, le v nekaj krajih so prišle do večje veljave tudi neagrarne panoge; to pa je bila tudi podlaga za številnejši kajžarski sloj.

Kar zadeva sistem obdelave polj je bil sredi 18. stoletja v navadi triletni kolobar, pri katerem so pustili tretje leto njive v prahi. V drugi polovici 18. stoletja pa so pričeli v vedno večjih množinah sejati deteljo in opuščati praho. Ob sestavljanju jožefinskega katastra okoli leta 1785 je na kamniškem območju že prevladoval obdelovalni sistem, pri katerem je sicer triletni turnus ostal, praho pa so zamenjali z deteljo. Okoli leta 1830 se pojavlja praha včasih le še na slabših njivah. V glavnem so sejali rdečo deteljo, ki je dajala namesto neplodne prahe krmo za živino in je obenem polje dobro pripravila za naslednjo ozimino. Detelji so sledile v prvi polovici 19. stoletja druge nove rastline, predvsem krompir in tako je nastal, tako imenovani izboljšani tripolni sistem. Okoli leta 1830 so na kamniškem območju v plodored še malo vključevali okopavine in je bil še vedno pretežni del površin njiv posejan z žitaricami. Tako je npr. v ravninskem predelu kmet iz Kaplje vasi, ki je imel 20 oralov njiv, posejal oziroma posadil na leto poprečno 14 mernikov pšenice, 14 mernikov rži, 1 mernik ječmena, 8 mernikov detelje in 4 mernike lanu, v Tuhinjski dolini pa je kmet z 10 orali njiv posejal oziroma posadil 4 mernike pšenice, 3 mernike rži, 4 mernike ječmena, 16 mernikov ovsa, 1 mernik prosa, 2 mernika krompirja, 4 mernike detelje in 1 mernik lanu.

Kot je že iz gornjih dveh primerov razvidno, so okoli leta 1830 sejali oziroma sadili predvsem pšenico, rž, ječmen in oves (kot glavne) ter proso, ajdo, krompir in deteljo (kot postranske) pridelke. Krompir se leta 1815 v vaseh Podgorje, Šmarca, Godič in Špitalič že navaja v desetinskih registrih gospostva Križ. Dobro desetletje zatem pa je bil že na splošno precej razširjen na kamniškem območju, v primeru s sosednjim kranjskim, kjer je bil krompir tedaj še redek. Koruze kmetje še niso sadili.

Uporabljali so največ naslednje menjavanje kultur: v prvem letu so po gnojenju sejali pšenico (s strniščnim posevkom ajdo), oziroma proso, ponekod tudi krompir. V drugem letu so v manjši količini gnojili ali pa sploh niso gnojili ter so sejali pšenico (s strniščnim posevkom ajdo) oziroma rž (s strniščnim posevkom deteljo ali ajdo, v Tuhinjski dolini tudi ječmen), v tretjem letu pa so sejali eno izmed vrst žit z izjemo pšenice (rž, ječmen, oves) oziroma deteljo, ponekod so sadili tudi krompir. Na slabših njivah so sejali v prvem letu namesto prosa in v drugem letu namesto pšenice ostala žita, v tretjem letu pa oves. V krajih, kjer so vladale manj ugodne klimatske razmere, naletimo na štiriletni obdelovalni cikel (v Tuhinjski dolini npr. v katastrski občini Špitalič so sejali oziroma sadili: prvo leto – proso, krompir, pšenico z ajdo; drugo leto – pšenico z ajdo, rž z ajdo; tretje leto – ječmen z ajdo, rž z ajdo, oves; četrto leto – oves, deteljo) pa tudi na dveletni obdelovalni cikel (katastrska občina Črna: prvo leto – ozimina pšenica, jara pšenica, ozimina rž z ajdo, ječmen, krompir; drugo leto – oves).

Količina posameznih poljskih pridelkov je bila v stalnem sorazmerju, na splošno pa je bilo v porastu pridelovanje krompirja in detelje. Poljski pridelki so bili dobre kakovosti. Najbolj pa so cenili na komendskem območju pšenico, proso in oves. Kaj pa so največ pridelovali, kažejo količine žita (izračunane na podlagi desetletnega poprečja pred letom 1830), ki ga je pobiralo gospostvo Križ v kraju Podgorje na račun desetine. Seznam navaja 79 mernikov pšenice, 78 mernikov rži, 23 mernikov ječmena, 24 mernikov ovsa in 150 mernikov ajde. Podobno sliko dajejo tudi podatki, koliko so v letih 1822 do 1831 posejali in pridelali žita na pristavi gospostva Križ, in sicer poprečno na leto.

	Pšenica mernikov	Rž mernikov	Ječmen mernikov	Oves mernikov	Proso mernikov	Ajda mernikov
Posejano	42	34	7	38	2	49
Pridelano	190	134	31	186	64	247

V majhnih količinah in za lastne potrebe so na splošno pridelovali kmetje (po podatkih za leto 1830) zelje, repo, bob, fižol in korenje. Enako je bilo v tem času z lanom, potem ko so ga začeli od okoli leta 1780 naglo opuščati. V okolici Klanca in Podgorij je predstavljalo pred tem gojenje lanu glavni dohodek in glavni poljski pridelek ter je bil lan glavni predmet trgovanja v teh krajih.

Da bi dosegli stalen dvojni pridelek, so kot po vsej Gorenjski, posvečali vso skrb obdelavi orne zemlje. Znatnega pomena je bilo to, da so pri tedanjem obdelovalnem sistemu izboljšali oranje, ker so zahtevale okopavine globlje oranje, kot pa je prej zadoščalo za žitarice. Posebej so pazili tudi na izbiro semena. Da ne bi bila snetljiva, so pšenico, namenjeno za seme, pred setvijo posuli z apnom. S tem so želeli doseči, da se je seme dovolj osušilo. Vso pozornost so posvečali gnojenju.

Ker je v Komendi primanjkovalo gnoja, so kot nadomestek uporabljali pepel, ki so ga dobivali iz Ljubljane. Zaradi malo gozdov ni bilo namreč na razpolago zadosti stelje in dračja za pripravo gnoja. Na splošno pa so šteli kot omembe vredno oviro pri obdelavi polj oddajanje žitne desetine v naravi, ker so s tem izgubili kmetje slamo, ki je bila pomembna za steljo. Na njivah niso pasli, ker so sejali strniščne pridelke.

Za travnike so splošno skrbeli le toliko, da so jih spomladi očistili in zravnali krtine; gnojili jih niso. Poudarjali so korist, ki naj bi bila v tem, da so potoki ob večjem deževju poplavljali travnike. To naj bi prinašalo korist, če se ni seveda voda predolgo zadrževala na njih. V navadi je bila jesenska paša na travnikih (od sv. Mihaela do Vseh svetih).

Okoli hiš so kmetje sadili jablane, hruške in slive običajne sorte; češenj niso gojili. Na splošno pa niso posvečali sadnemu drevju posebne skrbi.

Ko so v drugi polovici 18. stoletja pričeli vključevati krmske in kasneje še korenaste rastline v redni plodored, se je povečal tudi pridelek krme. S tem se je ustvarila podlaga, da se številčno stanje živine dvigne in po kvaliteti izboljša. Istočasno je prišlo do drugega, za živinorejo izredno važnega pojava, to pa je bil prehod k stalnemu hlevskemu gojenju živine.

Na večjih kmetijah so poprečno redili dva konja (kar je v hribovitih krajih ustrezalo štirim volom), dve do tri molzne krave, eno do dve glavi mlade goveje živine in enega do dva prašiča. Ovce so gojili le v krajih, kjer so bile planine (na večjih kmetijah je bilo 8 do 10 ovc). Število živine v okolici Kamnika ponazarja naslednja razpredelnica:

Katastrska občina	Konji	Voli	Krave	Mlada goveja živina	Prašiči
Kaplja vas	38	16	88	22	20
Klanec	60	6	110	46	66
Podgorje	71	21	99	55	39
Šmarca	47	7	78	18	54
Tunjice	65		120	60	70

Za presojo razvoja in napredka živinoreje je zelo pomemben kazalec struktura živine. Obstoječa tehnika poljedelskih del je zahtevala znatno število konj. Govedoreja še ni postala najvažnejša panoga živinoreje, zaradi česar je bil delež krav še sorazmerno majhen. Nadalje ovčereja še ni začela nazadovati. Krave so gojili običajno šest do sedem let za molžo in vzrejo, vole so uporabljali tri do štiri leta pri oranju. Sorazmerno malo so gojili prašičev. Tudi perutnina je bila malo razširjena.

V ravninskih predelih so bili konji domače vzreje ali pa so jih kupovali na Gorenjskem in so bili srednje močne rasti. Goveja živina je bila tod tudi domače vzreje in srednje močne rasti. V severovzhodnih hribovitih predelih pa so konje in govejo živino kupovali na Štajerskem. Prašiče niso kmetje sami gojili, marveč so jih pozno poleti kupovali od trgovcev, in sicer iz Štajerske ter so jih le pitali za zakol. Ovce so bile domače vzreje, navadne pasme, toda velike in močne z grobo volno in so jih dvakrat na leto strigli.

Reja živine v hlevih se je pričela v prvi polovici 19. stoletja komaj uvajati. Živina je bila še vedno velik del leta zunaj na paši in navezana na skromno prehrano. Popis razmer iz leta 1830 navaja, da so konje poleti deloma krmili v hlevu (z deteljo, senom, rezanci in z manjšimi količinami ovsa), sicer pa so jih pasli. Pozimi pa so jih krmili s senom, slamo, suho deteljo in rezanci. Govejo živino so poleti predvsem prehranjevali na paši, deloma tudi krmili s svežo krmo, pozimi pa so jo redili le s slamo različne vrste in z manjšimi količinami sena. Prašičem so dajali deteljo, travo, pomije, nekaj repe ali krompirja. Pogosto je primanjkovalo krme. Tako so v Tunjicah ob slabih letinah pozimi govejo živino krmili tudi s suhim listjem dreves.

Pomembno vlogo je v tem času igrala še paša na planinah. Planine pod skalnatimi vrhovi Kamniških planin severno od Kamniške Bistrice (območje Kamniškega sedla) so bile v lasti mesta Kamnika (s površino 2.455 oralov). Na planine so gnali ob koncu junija, živina pa je tam ostala do srede septembra. Poprečno se je paslo 15 konj, 200 glav goveje živine in 1000 ovac. Na Veliki planini so pasli kmetje iz Stranj, Gozda, Črne, Šenturške gore, Mekinj, Tunjic, Bistričice in Košiš vole, krave, ovce in koze. Paša je trajala 8 do 10 tednov.

Na obravnavanem območju so bile tudi obsežne gozdne površine. Gozdove so izsekavali brez načrta, v glavnem prebiralno, včasih tudi na golosek, ne glede na to, kako si bodo zagotovili trajni prirastek lesa, marveč zgolj glede na vsakokratne potrebe. Za pomlajevanje gozdov ni bilo določeno nobeno obdobje rasti, marveč so izsekavali les najrazličnejših letnikov. Do neke mere so se ozirali le na to, da je bila na razpolago potrebna stelja. V gozdovih so poleti tudi pasli živino.

Takratni način kmetijskega gospodarstva je zahteval precejšnjo delovno silo. Na večjih kmetijskih gospodarstvih so imeli poprečno hlapca, deklo in pastirja (slednji so bili običajno iz vrst lastnih otrok) ter še navadno starejšo žensko za nego otrok in opravljanje potrebnih ženskih del v hiši.

V vaseh v ravninskih predelih, kjer so bile večje kmetije, je bila večina kmečkih stanovanjskih hiš sicer pritličnih, vendar pa zidanih, drugod pa so bile te po večini lesene, deloma postavljene tudi na zidanih temeljih. Prekrite so bile s slamo. Stanovanjski prostori kmečkih hiš so bili prostorni in so imeli običajno majhna okna. Splošna navada je bila ta, da so bili hlevi v podaljšku stanovanja. Večinoma so bili leseni, včasih so imeli zidane temelje. Na splošno pa so bili precej prostorni. Hlevu je sledil skedenj, sicer lesen, le da je bil včasih na zidanih stebrih. Prostor pod njim je služil kot shramba za steljo in za razne pripomočke. Redkokdaj so bili hlevi in skednji v celoti zidani.

Enonadstropne zidane hiše so bili grajski objekti, župnišča, kaplanije ter beneficiatura in špitalska hiša v Komendi. Deloma so imeli te stavbe zavarovane proti požaru (večinoma pri štajerski zavarovalnici v Gradcu).

Ohranil se je opis običajne kmečke prehrane v Tunjicah iz leta 1830. Za zajtrk so jedli kislo zelje in jed iz moke, močnik imenovano, ali pa namesto tega proso, kuhano v mleku. Običajno kosilo je obsegalo kislo repo, ječmenovo kašo ali krompir poleg kruha. S kruhom pa so nekoliko bolj štedili, saj ga niso imeli vse dneve pri kosilu. Za večerjo je bil krompir, jed iz moke ali prosena kaša. Ob posebnih praznikih je bilo za kosilo na mizi še meso poleg vina. V drugih krajih se omenjajo kot vsakodnevna hrana še ajdovi žganci in krompirjeva juha,

v Črni jedi iz ovsa, kot ovseni močnik in ovseni kruh, v Tuhinjski dolini pa fižol.

Na kamniškem območju višek pridelanega žita, in sicer pšenico, nekaj pa tudi rži, ovsa in prosa v glavnem niso prodajali na sejmih v Kamniku, ki je bil vsak torek, in v Kranju, ki je bil vsak ponedeljek (tja so deloma vozili naprodaj žito iz območja Komende, koder je mimo vodila okrajna cesta iz Kamnika proti Kranju in Smledniku, marveč so ga prodajali kranjskim in štajerskim trgovcem z žitom pa tudi domačim mlinarjem, ki so prav tako prekupčevali z žitom oziroma moko.
Od živine so na kamniškem območju prodajali kmetje zlasti žrebeta. S kravami, ki niso bile več dobre za molžo in vzrejo, ter z voli, ki jih niso več uporabljali pri poljskih delih, so trgovali na tedenskih ali letnih sejmih v Kamniku pa tudi v Ljubljani. Deloma so prodajali tudi slanino.

Znatnejše trgovine z lesom kmetje na splošno niso imeli. Nekaj lesa so prodali za kurjavo Kamničanom in kot gradbeni les. Če so kjerkoli našli še lepe in zdrave hraste, so jih prodali lesnim trgovcem, kar pa je bilo leta 1830 že bolj redkost, ker so v prejšnjih časih izvažali ta les brez vsake omejitve. Obsežni gozdovi v Kamniški Bistrici so bili tedaj last Kamnika. Od tod je šel naprodaj les za kurjavo, ki so ga splavljali po Bistrici, ter les za deske in letve. Prvega so uporabljali tudi za oglje, ki so ga pripravljali deloma v posekah, večinoma pa na določenih mestih pri fužinah barona Codellija. Deske in letve so v glavnem pripravljali v žagah, ki so bile ob izviru Bistrice. Od tod so jih vozili v Kamnik, nato pa so z njimi dalje trgovali. Mnogo lesa so tudi prodali za obroče.

Od obrti je treba na prvem mestu omeniti številne mline in žage. V Lokah je bil tudi kovač, ki je izdeloval sekire in je imel eno vodno kolo.

Dobra glina na območju Komende v vaseh Mlaka, Gmajnica in Podboršt je bila osnova za razvoj tamkajšnje lončarske obrti. Leta 1781 omenja potopisec Hermann lončarstvo v Komendi s pripombo, da je bila Komenda najmočnejše lončarsko središče v deželi. 40 do 50 lončarjev, to je skoraj vsak posestnik, se je leta 1830 v teh krajih ukvarjal z izdelavo črnih loščenih loncev. Vsak lončar je zaposloval še po enega delavca. Na leto pa so porabili okoli 300 do 400 voz po 10 centov gline (1 cent – dunajski – je 56 kg). Od enega voza gline so mogli napraviti 300 kosov loncev, ki so držali 2 do 3 bokale (1 bokal/mass – dunajski – je 1/32 dunajskega metzen, to je 1,414 litra).[33]

V.

V splošnem se je položaj podložnikov v prvi polovici 19. stoletja slabšal. Na podeželju se je vedno bolj utrjevala misel po odpravi zemljiških gospostev. Po kakšnih sredstvih so morala zemljiška gospostva posegati, da bi prisilila podložnike h pokorščini, kaže tudi primer posestnika cele hube, Štefana Pustotnika iz kraja Bela peč. V letih 1812 do 1823 se mu je namreč nabralo urbarialnih zaostankov v višini 138 gld. 13 kr. Tudi z vojaško pomočjo ni moglo gospostvo Križ izterjati dolgov. Nazadnje so poslali vojaka na kmetijo celo za 4 tedne. Na zaslišanju decembra 1823 je podložnik pojasnil, da je prevzel hubo močno zadolženo in da so upniki silili k izplačilu dolgov. Po drugi strani pa so bili deželnoknežji davki, ki jih je moral plačevati v višini 22 gld. in nekaj krajcarjev, visoki; te pa je plačeval brez zaostanka. Če bi mu gospostvo spregledalo zaostanek na račun činžnega žita, bo ostali dolg poskušal odplačati letno v višini 5 gld. Zemljiško gospostvo pa tega predloga ni upoštevalo in je prosilo okrožni urad, da dovoli rubež na premičninah, kot živini, senu, živinski krmi, žitu, masti, slanini, mesu, čebelah, obleki in orodju, kar je ta tudi odobril.[34]

Rahljanje fevdalnih odnosov in agrarna revolucija sta bila značilna pojava v obravnavanem obdobju tudi na kamniškem območju. Vsekakor sta imela za posledico določene spremembe, ki pa niso privedle do bistvenega izboljšanja položaja podložnikov. Dokončno prenehanje fevdalnih odnosov je prineslo šele revolucionarno leto 1848.

OPOMBE

Uporabljene okrajšave:
ASRS – Arhiv SR Slovenije
Gr.a. – graščinski arhiv
fasc. – fascikel

[1] P. Urankar, Zgodovina trga Motnika, Lj. 1940, 140 str.; M. Zupančič-M. Žontar, Gradovi na kamniško-domžalskem območju, Kamniški zbornik, XII/1969, str. 53–90; ASRS, Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes, 1817; gradovi so bili Kacenberg, Križ, Spodnje Perovo, Volčji potok, Zaprice, Zduša, Zgornje Perovo in Zgornji Motnik.

[2] J. Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849, Zgodovinski časopis, 34/1980, 1–2, str. 146.

[3] V. Demšar, Prebivalci Komende po družinski knjigi Petra Pavla Glavarja, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27/1979, str. 18–19; ASRS, Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes, 1817.

[4] V. Valenčič, Prebivalstvo na območju Kranja, 900 let Kranja, Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 303.

[5] ASRS, Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes, 1817; ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[6] ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[7] ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[8] ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[9] ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[10] V. Valenčič, Prebivalstvo na območju Kranja, 900 let Kranja, Spominski zbornik Kranj 1960, str. 314.

[11] V. Demšar, Prebivalci Komende po družinski knjigi Petra Pavla Glavarja, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 27/1979, str. 20; ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[12] Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abteilung, 4. Lieferung, Wien 1929.

[13] ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati; ASRS, Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises, 1818; ASRS, Provinz Illyrien; Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises in Krain, 1842.

[14] ASRS, imenjska knjiga.

[15] ASRS, imenjska knjiga; F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 41.

[16] ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za navedene katastrske občine.

[17] ASRS, imenjska knjiga.

[18] ASRS, terezijanski kataster, rektificirani dominikalni akti, Mekinje, Križ (Gorenjska št. 14 in 232); ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 6.

[19] F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 44.

[20] Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije, I., Lj. 1975, str. 160.

[21] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 6.

[22] ASRS, franciscejski kataster, protokoli.

[23] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 10.

[24] ASRS, terezijanski kataster, rektificirani dominikalni akti, Zaprice (Gorenjska št. 293).

[25] ASRS, terezijanski kataster, rektificirani dominikalni akti, Križ.

[26] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 7.

[27] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 10.

[28] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 7.

[29] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 1.

[30] ASRS, knjige patentov, 1798 (1. 9. 1798).

[31] P. Urankar, Zgodovina trga Motnika, Lj. 1940, str. 86–89, 126.

[32] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 6.

[33] Poglavje je v celoti sestavljeno na podlagi: ASRS, franciscejski kataster, cenilni operati za katastrske občine L 99, L 111, L 124, L 131, L 151, L 156, L 158, L 200, L 249, L 287, L 295, L 301. Za mere prim. S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje), Zgodovinski časopis VIII/1954, str. 27–86.

[34] ASRS, Gr.a., XII (Križ–Mekinje), fasc. 10.

umetnostni vzponi in upadi kamniškega mesta

Emilijan Cevc

»Pokrajino so nam bogovi sami dali, mesta pa so zgradili ljudje.«
Marcus Terentius Varro

Urbano naselje je živ organizem. Dokler živi, je v nenehnem nastajanju. Ulice, ceste, trgi so žile; kri, ki polje v njih, so ljudje z vsakdanjimi opravki, s skrbmi, z delom, veseljem, žalostjo. Organizem torej, ki je bil do včeraj v evropskih mestih logično ubran in smiseln, odvisen od pokrajinskega okolja in zgodovine. In kot vsak organizem ima svoje življenjske dobe: mladost, zrelost, starost, smrt. Razmere ga lahko omrtvičijo, mu zavro rast, ga okrne; lahko ga napadejo rakasti izrastki v starem tkivu in v okolici. – Prav tako je sleherno mesto do sosednjih mest (in tudi vasi) v podobnem razmerju kot države med seboj: redkokdaj v prijateljskem, največkrat v sovražnem, tekmovalnem, izkoriščevalnem itd. Teh razmerij zgodovinopisje za naša mesta še ni osvetlilo, dasi bi utegnili prav po tej poti zaslutiti gibalno dialektiko njihovega razvoja in upadanja. Ne poznamo še specifičnega značaja in psihe naših mest; nismo jim še izmerili intimnega zgodovinskega utripa. Največkrat jih pomerjamo po nekih posplošenih obrazcih in analogijah. Kadar pa želimo osvetliti vzpone in upade kulturnega življenja mesta, bi bile analize te vrste, pa naj so še tako boleče, zelo koristne ali celo nujne. Sleherno mesto je namreč individuum, ki ga ne smemo posploševati. Ima osebni značaj, ki sta ga izoblikovala geografski položaj in zgodovina in ki je spet sam vplival na zgodovino. Zato bi morali biti z mestom v podobnem dialogu kot z živo osebo. Nekdo je celo zapisal, da bi morali tudi mesta podvreči klinični in psihološki preiskavi.

Vse to velja tudi za Kamnik – eno izmed tistih mest na nekdanjem Kranjskem, ki ima do mestnega naslova legitimno zgodovinsko pravico. To mu je lahko v ponos. Ugotovitev, da še nima napisane svoje zgodovine, pa je bolezensko znamenje. Letargije? Pomanjkanja lokalne zavesti? In vendar je kamniška zgodovina taka, da vpleta mesto in meščane dolga stoletja častno v mozaik naše preteklosti – vse do usodnega trenutka, ko se je zavest Kamničanov zlomila ali ohromila.

* * *

Rad bi s starejšimi krajepisci hvalil izredno pokrajinsko okolico mesta – če bi bila še ohranjena. »Kamnik je vreden, da se imenuje biser naše domovine,« beremo pred sto leti. Pa spet v kratkem zgodovinskem poskusu prizadevnega učitelja Ljudevita Stiasnyja: »V resnici toliko prirodnih krasot, toliko častitih starin, toliko mogočnosti v enoti in enote v mnogoličnosti, toliko neprisiljene prijetnosti in preproste zabave v tako ozkem okviru ne najdeš daleč na okoli . . .«. Čitalniška navdušenost, a vendarle navdušenost. Mesto je bilo položeno med zelenje kot dragulj, pripeto ob beli pas Bistrice. Vsa okolica je popotnika pripravljala nanj. Spet naj ponovim, kar je o doživetju Kamnika v njegovem naravnem okolju zapisal pred dobrimi štiridesetimi leti prof. dr. France Stelè: »Kulturno lice kake pokrajine se izraža predvsem v sozvočju del človeške roke in ustvarjajoče volje ter naravnih lepotnih in značilnih pogojev zemlje, kjer se je človek naselil . . .« Kamnik spada poleg Bleda, Ljubljane, Ptuja, Kranja med najučinkovitejše seliščne scenerije turističnih lepot ne ravno revne Slovenije. Veličastvo in lepota te izrazito romantične podobe človeškega selišča je kakor namenoma sestavljeno za pogled od juga, za potnika, ki se bliža Kamniku od ljubljanske strani. Ta sestav ima izrazito tri dele: podobno kulisam na gledališkem odru od leve in desne se zožuje ospredje, katerega oporišči sta na levi ljubki grad Križ, na desni romarski Homec;

osredje, kjer se obe kulisni vrsti združita v nizki pregradi od zmagoslavno zanosnih Tunjic preko Kalvarije do Starega grada, in ozadje, ki ga v perspektivistično izredno učinkoviti odmaknjenosti tvorijo Kamniške planine, v katerih bregovih samuje zadnja priča plemenite kulturne volje, Sv. Primož. Do večnega snega segajoči zalet skalnatega grebena, bujni gozdovi vsenaokrog in mnogo vlage ... Ko smo se bližali mestu od juga, ga sploh nismo mogli videti, tako je bilo skrito in zavarovano pred nezaželenimi očmi. Videli smo samo utrjeno naravno pregrado, ki je morala učinkovati, dokler sta stala gradova nad strmim pobočjem Starega grada in na zleknjenem hrbtu Malega grada, nenavadno romantično, viteško impozantno in nepremagljivo grozeče . . .«

Tako sta se združili narava in zgodovina. Arhitekture, ki so se zdele kot naravni poganjki nad kamnitnimi ali zelenimi tlemi, so dobile človeški pomen. Pokrajina je bila nabita z duhovno napetostjo in plemenito stopnjevana v scenični izraznosti. Kamnik smo doživljali v varstvu v arhitekturo vzkipelih skalovij in razvalin, gradov in stolpov – podobo mesta, kakršna se je bila izoblikovala v odločilnih trenutkih zgodovine. Mesta, kjer so bile hiše še domovi ljudi; mesta, ki je bilo pomerjeno po meri človeka in še ni bilo samo priložnostno naselje. Morda zgodovina mesta kot mesta tudi danes še ni prenehala, a njegova urbanistična razrast je izgubila občutek za nekdanjo človeško mero in skladnost. Stavbni inženirji se ne podrejajo več okolju. Polje med Duplico, Podgorjem in Šutno so zasuli balvani čudnih stavb, blokov in stolpnic, namenjenih bolj prenočevanju kot življenju. Zavetja brezdomnih ljudi, ki morda nikoli ne prestopijo meje pravega mesta in si ustvarjajo lastno središče – brez srca.

Meja Mesta pa je še vedno ob dolinski pregradi, ki jo pazljivo oko kmalu zapazi. Poteka od Starega gradu na malograjsko skalnato planoto in čez Klanec (v mislih si ga moramo obnoviti v nekdanji višini!) na Žalski hrib, v Kalvarijo in Zapriške gmajne. To že od daleč vidno pregrado preseka samo struga Bistrice in cesta ob njej. Tako nenavadno pregrado, da jo je ljudska domišljija obogatila z bajko o jezeru, ki naj bi se bilo raztezalo na tleh današnjega mesta in neveljskih travnikov; ko je zmaj predrl hrbet med Malim in Starim gradom, je voda odtekla. Vemo – jezera ni nikoli bilo; bilo je samo močvirje ob meandrastem teku Nevljice, v katerem so ob koncu zadnje ledene dobe pobili nesrečnega mamuta.

Dolinska pregrada še danes občutno loči dva komaj pomirljiva svetova – ravnino Polja in kotanjo Mesta z do gora segajočim zaledjem. Svoj čas pravega mesta od južne strani popotnik sploh ni videl, dokler se ni povzpel do vrha Klanca ali na Mali grad. Stari Kamničan se je že na Šutni počutil skoraj kot na tujem in prebivalec predmestja Šutne ni živel z jedrom mesta onkraj Klanca. Zato tudi prekop Samčevega predora ni izbrisal meje med »mestom« in »predmestjem«.

* * *

Pustimo ob strani arheološke dobe zgodovine, ki so na Kamniškem še zelo slabo raziskane. O njih govore le bolj naključne najdbe. Najbolj pogrešamo tistih iz pozne antike in časa preseljevanja narodov. Je morda razmerno varni kamniški kot dajal varstvo staroselcem? Ali ni ravnin vajenih slovanskih prišlecev sprva odbijala grozljiva bližina skalnatih vrhov nad kotlino onkraj dolinske pregrade, proti kateri so vdirali od južne strani? S pokrajinsko romantiko niso računali, pač pa s soncem, z rodovitno zemljo, s pašniki. Ob Bistrici pa so segali gozdovi in skale do dna kotline. Še danes menda nobeno naših mest ni tako objeto z gozdom kot Kamnik. Čigavo in kakšno življenje je vztrajalo v dolinah predgorja in na pašnikih Velike planine še mimo slovanskega vdora? Tudi pozneje tako pomembna prehoda čez Tuhinjsko dolino in čez Črnivec na Štajersko ob prvih slovanskih naselitvah še nista odločala; slovanski naselitveni val je uplahnil že sredi Tuhinjske doline. Staroslovenskih arheoloških najdb s kamniškega področja skoraj ne poznamo, verjetno pa moramo iskati tudi slovanske naselbine najprej na prisojnih terasah okoli Mekinj, Godiča in Nevelj, malo pozneje okoli Šmartina v Tuhinjski dolini, morda tudi v Županjih njivah pri Stahovici, če bližnje Gradišče ne govori za starejše, predslovanske prebivalce. Prva slovanska naselitev pa se je brž̌čas ustavila že na robu Polja in okoli Komende. Torej pred skrivnostno pregrado, na kateri naj bi bilo stalo – po Valvasorjevem pripovedovanju, povzetem po skoraj pravljičnem izročilu – svetišče nekega enookega božanstva. Je v tem izročilu zrno resnice? Je bil današnji Mali grad pomembnejše kultno mesto že pred prihodom Slovanov – ali je to postal šele po njihovi naselitvi? Na to vabljivo vprašanje najbrž ne bomo nikoli dobili trdnega odgovora. Vse pa kaže, da je bilo na Malem Gradu že zgodaj neko kultno (in ljudsko-pravno?) središče za širšo okolico, morda celo ob antičnih ostankih, ki jih v Kamniku in okolici tudi sicer ne pogrešamo. In: je mar dobilo mesto ime po skalovju Malega (ali celo Starega) gradu ali po kakšnem rotnem kamnu?

Pisani viri o najstarejši kamniški zgodovini molče. Nobena zgodnjesrednjeveška darovnica, nobena fevdna listina ne omenja teh krajev. Kdo je tod gospodoval v času frankovske oblasti tja do okoli leta 1000? Po nemških zmagah nad Ogri v drugi polovici 9. stoletja je naše ozemlje zajel močan kolonizacijski val, ki najbrž tudi kamniškemu kotu ni prizanesel. Našo zemljo so si začele deliti velike nemške plemiške družine. Prvi, za katerega vemo, da je zagospodoval na kamniških tleh, je bil rod grofov Orlamünde. Za tem so prišli vsaj okoli leta 1140, če ne že v začetku 12. stoletja, grofje Andeški (von Andechs). Cerkvena oblast je bila v rokah oglejskega patriarha, ki je bil od leta 1077 tudi svetni gospod-krajišnik na Kranjskem.

Iz zgodovinskega mraka okoli leta 1000 se izlušči prva dokazljiva priča kulturnega vzgiba pod Grintovci – prva cerkev. Ne stoji na tleh današnjega mesta in ne ob vaškem naselju, marveč visoko v pobočju pod Veliko planino: predhodnica današnjega Sv. Primoža. Njeni temelji se skrivajo v tleh današnje poznogotske stavbe, ohranjen pa je tudi še del prvotne severne stene, ki sega od glavnega vhoda do konca obstenske, iz žive skale izklesane klopi. Ladja, prostor za vernike, je bila pravokotna, prezbiterij je imel trapezasto obliko, kakršna je značilna za predromansko arhitekturo skromnejših cerkva in ki bi bila po 10. stoletju komaj še mogoča. Podoben tloris ima cerkev sv. Petra na Krnskem gradu nad Gosposvetskim poljem. Ali je bil že prvi patron sv. Primož (skupaj s sv. Felicijanom) ali frankovska svetnica Radegunda? Problem prenosa relikvij najbrž ne bo nikoli razrešen, ne zdi pa se verjetno, da bi pobudile zidavo cerkve šele relikvije. Vsekakor je skrivnost, vpletena v širše vprašanje vzroka, nastanka in izredne gostote višinskih svetišč na Slovenskem, zakaj so cerkev postavili v odročnem

pobočju 400 m nad dolino, kjer resnično gospoduje in se ozira daleč čez Kamniško polje. In kaj se skriva v tleh vzpetine nad zgornjo cerkvijo sv. Petra, kjer se kažejo pod rušo ostanki malte?

Cerkev brez ljudi bi bila nesmisel. Doline pod Sv. Primožem so morale biti v času njenega nastanka obljudene. S Slovenci ali s staroselci? Če je zrasla cerkev v gori, je moralo biti cerkveno jedro tudi v dolini ob kmečkem naselju. Táko je bilo vsekakor v bližnjem Mengšu, na ožjem kamniškem ozemlju pa si ga moramo misliti v Nevljah ob cerkvi sv. Jurija, ki je (vsaj pozneje, če ne že od začetka) postala farna za svet severno od malograjske pregrade. Južno od nje ali natančneje: ob Šutenskem potoku se je namreč začenjalo že ozemlje mengeške prafare. Prav ta potoček, ki izvira pod »Šutenpohom« in se pretoči med Kalvarijo in Zapriškim hribom in nato (zdaj skrit pod cesto) preseka Šutno, je bil življenjski napoj šutenskega naselja. Nemško zveneče ime »Šutna« (»an der Schutt«) kaže najbrž na nemške koloniste. Ali so se ti naselili že ob koncu 10. ali šele v 11. stoletju? Morda je bila Šutna pridvor utrjene postojanke na Malem gradu, sedežu neznanega fevdalca ali vsaj ministeriala zemljiškega gospoda? Vsekakor se mi zdi verjetneje iskati lokalni upravni sedež prej na Malem kot na Starem gradu, še posebno, ker se je pozneje tudi prvo mestno jedro tesno povezalo z Malim gradom, vključenim v mestni varovalni (utrjeni) kompleks. Stari in Mali grad se omenjata prvič že skupaj, a šele leta 1202. Z dveh strani sta nadzorovala in varovala pot, ki je tekla ob Bistrici in Nevljici proti Tuhinjski dolini in na Štajersko. V prid prvenstva Malega gradu bi pričevala že njegova, do 13. stoletja vsaj dvakrat prezidana in še danes stoječa kapela, najpomembnejši kamniški kulturni spomenik; še danes je častitljiva »krona mesta«, ki jo vidimo z vseh vpadnih ulic in cest. V svojem najstarejšem jedru (v kripti in današnjem prezbiteriju spodnje, Eligijeve kapele) posnema stavbni tip starokrščanskega martirija s kripto. V tej obliki bi bila lahko nastala že zelo zgodaj. Če sem zgoraj zapisal, da je Sv. Primož dokazljivo najstarejši kulturni spomenik, s tem ne zanikujem mogočosti, da je malograjska kapela starejša, le otipljivega dokaza za to še nimamo. Vsekakor pripada najstarejši romanski kiparski okras (portalni timpanon, kapitela stebrov v slavoloku Eligijeve kapele) že času okoli leta 1100 in kaže, da ga je izklesalo dleto potujočega lombardskega kamnoseka. Kapela je bila sprva posvečena sv. Marjeti, ki se idejno povezuje s patrocinijem sv. Jurija v Nevljah. Sicer pa prav na tej kapeli in zgodovini njenih prezidav odsevajo skoraj vsi zgodovinski in kulturnozgodovinski trenutki kamniške preteklosti.

Grofje Andeško-Meranski so bili gospodarji obsežnega ozemlja od Kokre do Trojan in Motnika. Z njimi se začenja tudi prvi vznik Kamnika in njegovega pomena. Vse kaže, da se je tedaj jedro naselja preneslo na severno stran Malega gradu kot prvi zarodek pravega mesta. Lokacija ni bila posebno vabljiva, saj je bila vlažna in osojna, bila pa je varnejša kot proti jugu odprta in nezavarovana Šutna. Malo naselje je imelo jedro v nekdanjem Starem trgu, današnjem Trgu svobode, ni pa še zajelo današnje Velike ulice in prostora poznejšega Glavnega trga. Andeški so proti sredi 12. stoletja tudi prvikrat povečali malograjsko kapelo: prvotnemu stavbnemu jedru so dodali ladjo današnje Eligijeve kapele in prenesli na njeno fasado osrednji del starega portala; nad korom (prezbiterijem) so dvignili stolp, ki je imel najbrž predvsem obrambni značaj; s tem se je kapela spremenila v svetišče s kornim stolpom.

Ob prometni in trgovski politiki zemljiških gospodov, ki je usmerjala pot na Štajersko čez Tuhinjsko dolino, delno pa tudi že čez Črnivec na Gornji grad in Slovenj Gradec, je kraj dobival vse večji pomen. Zorel je v trg, zorel je v mesto. V listini iz leta 1229 se prvič omenjajo kamniški meščani.

Leta 1208 je Oton Wittelsbachški umoril v Bambergu nemškega kralja Filipa Švabskega. Zarote pri umoru so obdolžili tudi grofa Henrika Andeškega; razglasili so nad njim državni preklic in mu zaplenili vsa velika posestva na Nemškem, gradove na Bavarskem pa podrli. Henrik se je zatekel v Kamnik in ga spremenil v pravcato rezidenco. Kamnik je doživel prvi zvezdni čas. Trgovska pot čez Tuhinjsko dolino se je tako poživila, da je Henrik – malo pred smrtjo leta 1228 – ustanovil pod Kozjakom za popotnike hospital sv. Antona, današnji Špitalič.

Leta 1219 je postal Henrikov brat Bertold Andeški oglejski patriarh. Kot gospod Kranjske je seveda lahko stregel bratu v roke politično, gospodarsko in cerkveno. Bržčas je dobil Henrik od Bertolda tudi tih pristanek, da sme cerkveno življenje Kamnika prenesti iz Nevelj v malograjsko kapelo, kar je prinašalo grofu gmotne koristi, mestu pa povečalo ugled. Ker pa zasebna grajska kapela po cerkvenih predpisih ni smela biti hkrati javna kapela, če v njej kultni prostori niso bili ločeni, je bilo treba stavbo spet prezidati. Podrli so vzhodni del stolpa, na njegovem mestu zaokrožili romansko apsido in ob njej nad spodnjo kapelo pozidali novo zgornjo ladjo. Tako je rabila zgornja kapela za grajske potrebe in za pravne funkcije (najbrž tudi za arhiv) in je imela poseben, danes spet odkrit vhod naravnost iz gradu. Spodnja kapela je bila namenjena ljudstvu. Morda je prav Henrik povečal grad v palacij, ki je zavzemal skoraj celo zgornjo planoto hriba vse do kapele.

Ta juridično sicer ohlapni prenos farnega središča ima še neko potrdilo. Farni patroni so pogosto zašli na mestne grbe. Stari kamniški pečati imajo v grbu sv. Marjeto, stoječo v stolpu (gradu) in ob njenih nogah sta dva zmaja. Na praznik te svetnice so svoje dni volili tudi kamniški mestni zastop. Iz tega bi sledilo, da je dobilo mesto vsaj delno, seveda od zemljiškega gospoda postavljeno upravo že pred letom 1232, najverjetneje pod grofom Henrikom.

Življenje je narekovalo zidavo dobrodelne ustanove, hiše za onemogle, špitala. Postavili so jo na Šutni in ob njej je dal neki »Metzilin, Kristusu vdani mož« sezidati Mariji posvečeno cerkev. Zraven je prispeval še 40 mark za špital, ki sta ga podprla s privilegiji in darili tudi patriarh Bertold in njegov brat vojvoda Oton Meranski. To se je zgodilo že po smrti grofa Henrika IV. leta 1228 in pred letom 1232, ko se je Metzilin cerkvi odpovedal v korist patriarha, da je ta k njej prenesel župnijski sedež iz Nevelj.

Za povzdigo Kamnika je bil to imeniten dogodek, na svoj način pa tudi usoden, ker farna cerkev tudi zdaj ni bila povezana z mestnim jedrom, marveč je stala v predmestju. O obliki cerkve ne moremo reči kaj več, kot da je pripadala romanskemu slogu, Izraz »bazilika«, ki ga srečamo v prepisu ustanovne listine župnije (»hanc basilicam sanctae Mariae«), pač ne moremo razlagati s tipološko pravo večladijsko

baziliko.– Verjetno je že v pozni romaniki nastala ob cerkvi tudi okrogla kapela sv. Mihaela na pokopališču (kostnica), dasi se prvič omenja šele leta 1349. Njen spodnji del, kripta, je bil pred leti odkrit na vrtu južno od današnje cerkve. Kapeli sv. Doroteje in Marije Magdalene, ki ju viri omenjajo zraven stare župnijske cerkve, sta nastali najbrž šele v gotiki in doslej njunih temeljev v zemlji še nismo našli.

Pomembnost kraja, njegovih zemljiških gospodov in njihovih ministerialov osvetljujejo tudi povezave z nekaterimi bližnjimi samostani, ki so bili v zrelem srednjem veku gospodarska, kolonizacijska in kulturna ognjišča. Med prvimi velja omeniti samostan klaris v Mekinjah, kjer se 1143 omenjata grad in gospod Viljem »de Minkendorf« iz družine Galov, andeških ministerialov. Ob gradu je bila kapela Matere božje, ob kateri je leta 1300 Siegfried Galenberški ustanovil ženski samostan klaris. Od tega srednjeveškega kompleksa se ni tako rekoč nič ohranilo, lahko pa si mislimo, da so stavbarske, kiparske in slikarske akcije samostana odmevale tudi v umetnostnem življenju mesta, kolikor niso kar iz njega izhajale. Severna mestna vrata, grabenska, so se imenovala po samostanu »Frauentor«.

Leta 1140 ustanovljeni benediktinski samostan v Gornjem gradu je bil zemljiški sosed kamniškega gospostva. Najbližja pot do Gornjega gradu je od južne strani potekala čez Kamnik in po dolini Črne na Črnivec. Samostan je ležal na sredi poti med Kamnikom in oglejskim Slovenjim Gradcem in s tem ob poti na Koroško. Le kot hipotezo naj omenim, da se ujema zidava gornjegrajskega samostana in cerkve s časom prve prezidave malograjske kapele v Kamniku. Da so posegali menihi z umetnostnimi deli tudi v kamniško zaledje, dokazuje cerkev v Stranjah, ki so jo vsaj že sredi 13. stoletja dali sezidati gornjegrajski benediktinci ob svoji posesti v Zagorici in jo posvetili sv. Martinu in sv. Benediktu. O tej prvi stavbi pričujeta še del okna v južni steni sedanje cerkvene ladje in kamen z ostankom dekorativne poslikave v zakristiji. Ko je mesto izgubilo v 16. stoletju prednost tuhinjskega prehoda, mu je prinašala nekaj življenja vsaj še pot proti Gornjemu gradu, ki je postal 1461 tudi druga rezidenca ljubljanskega škofa.

Vsaj po ustanoviteljih je bil povezan s Kamnikom tudi velesovski samostan dominkank. Ustanovili so ga leta 1238 kamniško-velesovski andeški ministerial Gerloh z bratom Veriandom, mengeškim župnikom, z Valterjem, z Rihco, vdovo po bratu Beronu, in z Marjeto, hčerko rajnega brata Henrika. Oglejski patriarh Bertold Andeški je ustanovo potrdil in podprl, priprave zanjo pa je vodil gornjegrajski opat Albert.

* * *

Na žalost je v urbanističnem razvoju mesta še mnogo nejasnosti, ki jih ohlapni arhivski podatki bolj zapletajo, kot osvetljujejo. To velja tako za vrata pri cerkvi, »kjer se gre proti Mengšu«, kot za hišo na Klancu in s tem za obliko, lokacijo, čas nastanka in potek mestnega obzidja. Bi vrata ob cerkvi morda kazala, da je bila vsaj okolica cerkve delno utrjena? Ali je »Klanec« identičen s Klancem nad sedanjim Samčevim predorom – ali gre za klanec, ki se je spuščal s terase Šutne proti Bistrici? Malo verjetno se zdi, da bi bila že od vsega začetka potekala cesta čez Klanec proti mestu in se iztekala vanj ali pod pravim kotom (skozi nekdanjo Židovsko ulico) ali celo »mimo« mestnega središča tik pod severno steno Malega gradu, na Starem trgu. Proti severu in zahodu se je mesto razširilo po vsej verjetnosti šele v 14. stoletju. Tedaj je izoblikovalo tudi podolgovati Glavni trg v obliki razširjenega cestišča; pravokotno nanj se je razvila Velika (Gosposka) ulica z iztekom proti vratom ob mostu pri sotočju Bistrice in Nevljice. Glavni vhod v staro mestno jedro je bil pri Biriških vratih ob nekdanji Pollakovi usnjarni, kjer je bil dostop tudi najlažji. Poznejša Špitalska ulica, potekajoča od samostana do vrha Klanca, je bila sprva še zunaj mesta in njegovih utrdb. Te so se sprva omejevale najbrž le na jarek z lesenimi palisadami, katerega sledovi so bili odkriti ob zidavi nove banke; potekal je po sredi hišne črte na zahodni strani Glavnega trga. Poznejše obzidje se je začenjalo pod Malim gradom pri Biriških vratih, potekalo nato do Mostnih vrat na koncu Velike ulice, tam pa je zavilo v loku proti severozahodu do Grabenskih vrat (»Frauentor«) in se nato najbrž priključilo na obzidje samostana. Od Klanca je šlo obzidje na Žalski turn in od tega navzdol proti samostanu.

Novi trg se prvič omenja šele leta 1402, vprašanje pa je, če ni novotrški most starejši od tistega na koncu Velike ulice.

V 14. stoletju je mestna blaginja naraščala in dosegla vrh v 15. stoletju. Že pred letom 1427 je deloval v Kamniku neki slikar Hans (»Hans maller zu Stain«), kajti tega leta se omenja njegova vdova Marjeta. Med otipljivejšimi umetnostnimi nalogami moramo proti koncu 14. stoletja omeniti povečavo cerkve sv. Primoža; ladjo so podaljšali do romanskega, prosto pred fasado stoječega zvonika, in jo nekoliko povišali. Poslikal jo je slikar iz kroga severnoitalijansko (»furlansko«) usmerjenih mojstrov – torej v značilnem prehodnem slogu med giottovskim izročilom srede 14. stoletja in »mehkim slogom« okoli leta 1400. Te freske se skrivajo pod novejšimi iz leta 1504; glavi dveh apostolov je restavratorjev skalpel dokumentarno odkril nad Marijo s plaščem na severni steni cerkve.

Prav ob koncu 15. stoletja sta delovala v Kamniku tudi dva zlatarja, Matija in Mihael, katerih sinova sta postala duhovnika. Med leti 1465–1495 si je na dunajski univerzi pridobilo akademske naslove kar 11 kamniških meščanskih sinov, študiralo pa jih je gotovo še več; spet drugi so obiskovali najbrž tudi italijanske univerze. Najpomembnejša sta bila Leonard Seydl in Johannes Juras. Prvi je postal kranjski arhidiakon in ljubljanski kanonik, drugi je kot magister predaval med leti 1508–1528 na dunajski univerzi. Kako se je Kamnik uveljavil gospodarsko in trgovsko, dokazujejo stiki kamniških trgovcev z Italijo in s primorskimi mesti. Med najvidnejšimi trgovskimi možmi je bil v drugi in tretji četrtini 15. stoletja pač Jurlinus (Georg, Jurij) Seydl, najbrž oče omenjenega Leonarda Seydla; prišteti bi ga smeli kar v vrsto naših zgodnjih kapitalistov.

Sredi 15. stoletja je v Kamniku zaživela stavbarska in kamnoseška delavnica, katere dela so obogatila mesto pa tudi bližnjo in daljno okolico. Vodil jo je stavbar, ki se je izučil ali vsaj zgledoval pri starejši skupini gorenjskih poznogotskih stavbarjev, ki so sezidali prezbiterij župnijske cerkve v Radovljici, ladji župnijskih cerkva v Kranju in Škofji Loki in vrsto cerkva na Gorenjskem, Vipavskem in Tolminskem in katerih stavbni ideali so se opirali na odlične vzore češke (praške) arhitekture iz nasledstva mojstra Petra Parlerja. Na

Gorenjsko so zanesli tudi tip poznogotske dvoranske cerkve, ki ga karakterizirajo tri enako visoke in enako široke, prostorsko se prelivajoče ladje z vitkimi, zvezdnatorebraste oboke podpirajočimi (in ne prostor delečimi) stebri. Poseben »gorenjski« dodatek tej arhitekturi so številni ornamentalno in figuralno okrašeni sklepniki in konzole. Dvoranski stavbni ideal je prevzela tudi kamniška stavbna delavnica, katere najlepše delo je okoli leta 1459 sezidana dvojna ladja cerkve sv. Primoža. Spet gre za prostor dvoranskega tipa s štirimi stebri po sredi; na vzhodni strani se je nekoč zaključeval z ravno steno brez posebnega prezbiterija. Rebraste oboke zvezdnatega sistema krase reliefni sklepniki in figuralne konzole, katerih oblikovni izraz izhaja še iz vzorov prve polovice 15. stoletja, obdelava detajlov pa se nagiblje že v večjo slikovitost. Isti mojster je pri Sv. Primožu sezidal še cerkev sv. Petra z diagonalnim sistemom reber v prezbiteriju in z ravnim, z ornamentalnimi patroni poslikanim lesenim stropom v ladji. V Kamniku so mojstri te delavnice obokali ladjo zgornje kapele na Malem gradu, ki jo je imel tedaj v lasti ključavničarski in kovaški ceh, in verjetno so sodelovali okoli leta 1474 tudi pri prezidavi cerkve sv. Jakoba, ki so jo nato v letih 1493–94 dobili v last frančiškani in ob njej postavili samostan.

Posebno pozornost zasluži najlepša kamniška posvetna stavba – »palača« Jurlina Seydla na Glavnem trgu (št. 23), ki je prav tako delo kamniških stavbarjev. Okna v prvem nadstropju imajo figuralno in ornamentalno dekorirane podokenske reliefe, katerih eden predstavlja gospodarjevega patrona sv. Jurija, ki zabada z mečem zmaja; na drugem vidimo hišno znamenje, kakršno poznamo s pečatov Jurlina Seydla; drugo znamenje – v obliki črke V s prekrižanim desnim krakom – pripada najbrž Seydlovi ženi in ga najdemo leta 1504 spet na freski sv. Erazma pri Sv. Primožu. Seydlova hiša zasluži res posebno pozornost in skrbno restavratorsko obnovitev, saj tudi z dvoriščnimi arkadami, ki so, žal, delno zazidane, in z močnimi okroglimi stebri predstavlja pri nas enega prvih primerkov meščanskega arkadnega dvorišča. Razen tega je bil eden od prostorov menda celo poslikan s freskami.

Zunaj Kamnika so ti stavbarji sezidali cerkve na Kališču pri Črnivcu, na Beli v Tuhinjski dolini, na Vranji peči, v Utiku pri Vodicah, v Zideh pri Trojanah, v Hruševju pri Smledniku in še kje. Zašli so celo na Dolenjsko, kjer so sezidali v sedemdesetih letih prezbiterij frančiškanske cerkve v Novem mestu in podružno cerkev v Štatenberku pod Hmeljnikom. Na Štajerskem nas pozdravi njihovo delo v Marijini cerkvi na Svetini nad Celjem. Delavnica ni bila samo marljiva, marveč je morala uživati kar lep ugled – z njo vred pa tudi kamniško mesto.

Prvi vodja te delavnice je najbrž odložil šestilo in dleto že pred koncem 15. stoletja. Delavniška tradicija pa se je nadaljevala še vsaj v drugo četrtino 16. stoletja, le njena kamnoseška kvaliteta je upadla. Ti mlajši stavbarji so leta 1507 postavili mogočni prezbiterij Sv. Primoža, pri čemer so morali seveda predreti do tedaj ravno vzhodno steno ladje. Verjetno po potresu leta 1511 so popravili glavni portal kapele na Malem gradu in bržčas so sodelovali še pri novi zidavi ali vsaj prezidavi kamniške župnijske cerkve na Šutni; to bi dokazoval reliefni timpanon z božjim Jagnjetom med trtnim listovjem, ki je zdaj drugotno vzidan nad vhodom hiše nasproti cerkve.

Podobo stare šutenske cerkve nam je ohranil v bakrorezu Valvasor. Kaže nam poznogotski prezbiterij z oporniki in z enako visoko (in celo enako široko, kar pa je najbrž le nasledek nenatančne risbe) ladjo ob njem. Prav gotovo ne gre več za stavbo iz 13. stoletja, marveč za poznogotsko arhitekturo iz 15. stoletja. Ne morem si misliti, da bi bil Kamnik, ki je bil tedaj v največjem kulturnem in gospodarskem razcvetu, hotel zaostajati za Kranjem ali Škofjo Loko in bi si ne bil omislil nove župnijske cerkve. Že poročilo, ki govori, da je imela cerkev kar deset oltarjev, vzbuja misel, da je bila stavba dvoranskega tipa in triladijska. Mojstri, ki bi jo bili lahko sezidali, so bili vendar pri roki. Ali še verjetneje: prav zidava nove župnijske cerkve jih je okoli srede 15. stoletja utegnila privabiti in zasidrati v mestu.

V začetku 16. stoletja se v Kamniku omenja slikar Vid (Veit), za katerega vemo, da je napravil oltar za Zgornji Tuhinj. Podatek bi bil še bolj dragocen, če bi smeli Vidu pripisati tudi kakšno ohranjeno tablo ali fresko. Misel, da je morda prav on naslikal leta 1504 freske pri Sv. Primožu, na žalost ni prepričljiva. V naši umetnostni posesti predstavljajo svetoprimoške freske enega najvišjih in hkrati zadnji slikarski vrh srednjeveškega stenskega slikarstva. Toda mar res še srednjeveškega, gotskega? Mnogo močneje zveni v freskah že renesančni naglas, ki obliva na Sever oprto temeljno melodijo mojstrove slikarske govorice že z zvočnostjo italijanske renesančne muzike z beneško in morda celo umbrijsko orkestracijo; pridružujejo se tudi občutni toni nizozemskega realizma. Z monumentalnim zamahom in vendar z ljubeznijo do žanrskih nadrobnosti pa še z neprikritim lepotnim idealiziranjem je ustvaril slikar na severni steni ladje veliki kompoziciji Pohoda treh kraljev in Marije varuhinje s plaščem. Zadnjo imenujemo tudi »Slika nadlog«, zakaj Mariji razgrinjata in pridržujeta plašč cerkvena patrona sv. Primož in Felicijan in pod plašč so se zatekli zastopniki različnih stanov od papeža in cesarja (Maksimilijana I.) do meščanov; pri tem se Marija sklicuje pri Sinu na svoje materinstvo, zraven klečeči Kristus pa pri Očetu na svoje rane in zato potolaženi Bog Oče že vtika meč jeze v nožnico. V ozadju so upodobljene najrazličnejše nadloge, ki so trle tedanje ljudi: človeška in živinska kuga, roparji, Turki, kobilice. Freska je zares pretresljiv dokument svojega časa. – Na južni steni ladje je upodobil neki mojstrov odlični pomočnik prizore iz legende Marijinega življenja, od katerih nekatere ilustrirajo tedanje meščansko okolje in so polne intimne liričnosti. Ob južnem oltarju je naslikal celó pravcato tihožitje z iluzionistično podanimi sklopnimi sedeži in s knjigami. – Stilno soroden, a ne isti slikar je v začetku 16. stoletja poslikal s freskami ladjo spodnje kapele na Malem gradu; ohranila sta se samo fragment Marije s plaščem na južni in podoba sv. Miklavža na slavoločni steni.

V likovno razgibanem poznogotskem času 15. in zgodnjega 16. stoletja je Kamnik najbolj zavestno in z veliko ambicijo posegel v naše umetnostno življenje. Še Turki, ki so leta 1471 planili mimo Kamnika in požgali mekinjski samostan, mestu niso zlomili volje. Meščani so okrepili obzidje in druge utrdbe in, ker je nevarnost bolj in bolj naraščala, so prenesli relikvije sv. Primoža in Felicijana iz osamljene gorske cerkve v varstvo cerkve sv. Jakoba v mestu.

Katastrofalni potres, ki je leta 1511 prizadel Kranjsko in Furlanijo, je podrl tudi oba kamniška gradova. Mali grad

poslej ni več vstal iz razvalin, samo kapela – tedaj je bila že v meščanskih rokah – je obstala. Stari grad so kot sedež mestnega glavarja sicer obnovili, ko pa je leta 1572 udarila vanj strela, so ga opustili; v Valvasorjevem času je bil že razvalina.

V mestu je še istega leta 1511 velik požar poškodoval stavbe, ki jim je potres še prizanesel. A Kamnik je imel dovolj življenjske in gospodarske moči, da si je opomogel. Lesene hiše, ki so prevladovale pred tem, so celo nadomestili z zidanimi in tudi več plemiških družin si je postavilo v mestu hiše, zaradi katerih je prihajalo z meščani do prepirov in spopadov.

Še danes naletimo pri predelavah hiš pogosto na sledove iz poznega srednjega veka in iz zgodnjega 16. stoletja. Vsiljuje se kar misel, da skriva večina stavb v starem mestnem tkivu še poznogotska jedra, ki sta jih baročni čas in zlasti 19. stoletje le zamaskirala. Na nekaterih hišah so poznogotske in severnorenesančne forme še vidne: vogalni pomol (erker) je ohranila še Seydlova hiša, izgubila pa ga je med zadnjo vojsko Dereanijeva; Vidičeva hiša na Glavnem trgu ima značilno profilirana ostenja oken in usločen portal; podobna okna so zadnji čas odkrili na Zoretovi hiši na Starem trgu. V Veliki ulici opazimo polkrožne severnorenesančne portale, grebenasto obokane veže (npr. na hišah št. 10 in 12) itd. Tudi arkadna dvorišča ne manjkajo.

Graščina Zaprice, ki jo je dal na mestu starejše stavbe sezidati leta 1550 Jurij Lamberg, pa ni nastala po volji mesta in iz obrambne logike; meščani so se tej zidavi celo po pravici upirali, ker so se bali, da bi sovražnik z zavzetjem Zapric strateško obvladal tudi mesto. Današnjo obliko je dobila graščina šele v 18. stoletju; prvotno je bila lep primerek severnorenesančnega dvorca kubične oblike z visokimi konzolnimi pomoli na vseh štirih vogalih. Kamničani so za varstvo mesta pozneje postavili na Žalskem hribu Žalski gradič z značilnim imenom »Trutzturn«.

Vendar so Zaprice v kamniški zgodovini odigrale neko posebno vlogo: bile so zbirališče protestantov, ki v mestu niso smeli opravljati bogoslužja. Drugo pribežališče so našli v cerkvi v Podgorju in zadnje na gradu Križ, kjer so si postavili celo molilnico, ki jo je rekatolizacijska komisija leta 1601 podrla. V likovni umetnosti pa reformacija ni rodila posebnega sadu, celo zavrla je njen razvoj.

Kmalu po sredi 16. stoletja je slava kamniškega mesta, ki je nekoč po ugledu tekmovalo z Ljubljano, začela temneti. Promet čez Tuhinjsko dolino je upadel v korist Črnega grabna. Leta 1570 je moralo uradno poročilo že ugotoviti, da sta v Kamniku obrt in trgovina zamrla in da se morajo meščani povečini preživljati s poljedelstvom.

V nabranki gorenjskih mest je potisnjen Kamnik najbolj na vzhod. Do srede 13. stoletja je bil zavarovan z bogato andeško posestjo, segajočo do Kokre. Druga gorenjska mesta mu niso bila nevarna. Nasprotno, promet so naravnost usmerjala proti Kamniku. Po smrti Henrika Andeškega, ki ni zapustil potomcev, je prišel Kamnik v roke Friderika Bojevitega Babenberškega, ki se je poročil z Agnezo, hčerko Henrikovega brata Otona. Leta 1248 je prešlo mesto v posest Ulrika Spanheimskega – Spanheimi pa so seveda že od nekdaj podpirali predvsem razvoj Ljubljane, upravnega središča svoje kranjske posesti. Ljubljana je že v 13. stoletju začela preglašati druga kranjska mesta. Ko pa so Habsburžani leta 1392 pridobili Trst, se je spet uveljavila stara rimska pot od Trsta na Postojno in Ljubljano in dalje proti Gradcu. Res je še vedno potekala tudi čez Kamnik, a ob njej se je nevarno krepila Ljubljana. V trenutku, ko je zvijačna politika egoističnega Habsburžana, cesarja Friderika III., pridobila zvesti Ljubljani leta 1461–2 še škofijski sedež in z njim naslov »civitas insignis«, je bila usoda gorenjskih mest zapečatena. In Kamnik je prišel prvi pod udar.

Lega kamniškega mesta je bila morda res varna in naravno okolje izbrano lepo, ni pa obvladalo ravnine na južni strani. Njegovo naravno zaledje je bilo na severni strani, v dolinah Bistrice in Nevljice, delno tudi še v tunjiškem gričevju. Prav v tem svetu pa je Kamnik našel namesto zaveznikov nasprotnike. Temu je bil vzrok danajski dar, ki ga je mesto prejelo menda že v 14. stoletju: bistriški gozdovi. Ti so kmalu postali jabolko nenehnih sporov s kmeti in pozneje so bili v mnogočem vzrok mestnega upada. Antagonizem med mestom in kmečkim zaledjem ni nekaj nenavadnega; kmečka trgovina in obrt sta ga v poznem srednjem veku vsepovsod še poglabljala. V Kamniku pa so k nasprotjem pripomogli še gozdovi. Severno mestno zaledje je gorato, gozdnato in za poljedestvo pasivno. Gorski pašniki so bili kmetom že od nekdaj življenjska potreba. Zaradi njih so prihajali z mestom kot lastnikom velikanskih kompleksov gozdov in planin v spore, ki so trajali vse do naših dni. (Sam sem pred vojsko doživel, da kmet tudi razglednice z veduto Kamnika ni trpel v hiši!) Da so gozdovi, namenjeni mestni občini, prešli v roke posamičnih meščanov (»purgarjev«), je rodilo vrh tega še demoralizirajoče nasledke; premožnejšim meščanom je bil les zastonjski vir dohodkov; delal je zanje, tudi če so držali roke križem. Med deležniki gozda in med tistimi, ki do lesa niso bili upravičeni, se je kotila zavist. Dolga leta so bili župani hkrati predsedniki »korporacije«, pri čemer so skrbeli bolj za lastni kot za mestni blagor . . . A posegel sem že v novejše čase – začetki bolezni pa segajo že v pozni srednji vek. Razumljivo je, da so delovali negativno tudi na kulturno življenje mesta in na značaj prebivalcev.

Leta 1573 je krenila pošta spet čez Črni graben. Še bolj je zaživela trojanska cesta v 17. stoletju. Ker je bil most čez Savo pri Šentjakobu, je trojanska smer promet kar sama vsrkavala. S tem je bila Kamniku izpodrezana življenjska žila. Začel se je spreminjati kar v ljubljanski satelit. Ne iz posebne naklonjenosti, pač pa zaradi strahu pred kugo so se vanj v letih 1598 in 1599 zatekli iz Ljubljane deželni stanovi, nasledek pa je bil, da je črna smrt zagospodarila tudi v Kamniku in iztrebila velik del meščanov. Ekonomska stiska tridesetletne vojske in splošna finančna kriza 17. stoletja sta dodali še svoje. Mesto je obubožalo. Kljub vsemu pa znanega Valvasorjevega popisa kamniške revščine ne smemo sprejeti preveč dobesedno. Če je bila revna mestna blagajna, niso bili nujno revni tudi meščani, le mošnje so zadrgnili. Vsekakor je imelo izmučeno mesto tolikanj moči in umetnostne volje, da je – seveda s pomočjo številnih romarjev! – oskrbelo za cerkvi sv. Primoža in sv. Petra pod Planino čudovito serijo »zlatih oltarjev«. Še istega leta 1628, ko so vrnili v cerkev na gori del relikvij, ki so jih bili pred Turki prenesli na varno k Sv. Jakobu v mestu, je nastal veliki oltar, umetnina, ki se uvršča na začetek tiste izredne rezbarske kulture 17. stoletja, ki je s tipom »zlatega oltarja« kar zasula vse slovenske dežele. Ta

oltar je po vsej verjetnosti izdelal v Ljubljano priseljeni Goričan Giovanni Battista Costa. V primerjavi s stranskima oltarjema iz leta 1655 in 1656 je resnejši, bolj tektonski, predvsem pa enkraten v še prvotni polihromaciji in pozlati. Sedanji veliki in severni stranski oltar v cerkvi sv. Petra pripadata že tretji četrtini 17. stoletja in sta zgodnjebaročno uglašena. Na žalost ne vemo, če je pri teh delih sodeloval kakšen kamniški umetnik. Vsaj v zadnjih desetletjih 17. stoletja pa je v Kamniku deloval kipar Martin Počikar; kot kamniškega meščana ga omenja zapis v zvezi z oltarjem na Skaručini v vodiškem župnijskem arhivu. – Dva oltarja zlatega tipa sta se ohranila tudi v cerkvi sv. Lenarta Za kalom, a pri teh pač ne gre za naročilo kamniških meščanov.

Kako je bilo mesto povezano s primoško cerkvijo, kaže tudi velika tabla s 24 prizori mučeništva sv. Primoža in Felicijana. Mesto jo je darovalo cerkvi leta 1632 in darilo podpričalo s kamniškim grbom na okviru. Ne gre za posebno umetnino; tablo je zelo naivno naslikala obrtniška roka, a prizori so vabljivi zaradi ljudsko pripovedne domišljije in barvne preprostosti, ki spominja na slike na steklu.

Kuga je bila tudi v 17. stoletju pogosten in grozljiv gost. Zato so meščani celo v letih, ko je bila v mestu »četrtina hiš zapuščenih in veliko napol podrtih, odprta pa ena sama trgovina«, sklenili postaviti cerkev sv. Jožefa na Žalah. Najprej so leta 1675 zgradili leseno kapelo, dve leti pozneje pa so se lotili zidane stavbe, ki je bila 1683 dokončana in 1686 posvečena. Po stavbnem tipu je to še konservativna arhitektura 17. stoletja, sestavljena iz dveh preprostih kubičnih prostornin brez baročne dinamike. Spočetka je imela pravokotna ladja raven, lesen strop, ki je bil poslikan s cvetličnimi ornamenti; prezbiterij je bil ravno zaključen (sedanji tristrani zaključek je šele iz leta 1730). Posebna dragotina, ki je blizu času nastanka cerkve, je lesena in pozlačena korna ograja iz širokega, previjajočega se traku in listov.

* * *

Okoli leta 1700 je udaril tudi na kamniška vrata poznobaročni čas. V Ljubljani, ki je hotela tekmovati kar z Rimom, je skupina izbranih kulturnih mož svetnega in duhovskega stanu, ki jim je bil duša jurist Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher), ustanovila družbo »Academia operosorum« – »Akademija delavnih«. Ta si je zastavila in delno tudi uresničila širok kulturni program, ki je med drugim obsegal tudi zidavo nove stolnice in zidavo ter ureditev javne študijske knjižnice. Z operozi je v Ljubljani dokončno zmagala italijanska kulturna in umetnostna smer; mesto je dobilo popolnoma baročno podobo. Seveda je ta umetnostna aktivnost pritegnila plejado tujih in domačih umetnikov, ki so nato iz Ljubljane pokrili skoraj celotno slovensko ozemlje in segli tudi na Hrvaško do Zagreba in Reke.

Tudi Kamnik s širšo okolico se je znašel v tem baročnem objemu. Ali se je podvrgel ljubljanskem zgledu po notranji nujnosti in lastnem kulturnem razpoloženju? Drugih gorenjskih mest ljubljanski vzori niso tako prevzeli. Kranj, Škofja Loka in Radovljica kažejo v mnogočem še staro srednjeveško podobo; njihove župnijske cerkve so ohranile še poznogotski značaj. Vse kaže, da moramo pri barokizaciji Kamnika računati predvsem ali vsaj najprej z zunanjimi, tujimi pobudniki.

Začelo se je s frančiškanskim samostanom in cerkvijo, in sicer s formulacijo, ki so jo v tem času pogosto in z zelo dvomljivo upravičenostjo porabljali: stari samostan in cerkev naj bi bila »popolnoma razmajana« (»gänzlich ruiniert«) in naj bi ju bilo treba popolnoma prezidati. Dobrotnik, ki je prevzel stroške za novo zidavo, se je našel v Ljubljani in ne v Kamniku. To je bil znani mecen, bogati trgovec Jakob Schell von Schellenburg, ki pa pri tem seveda ni mislil na olepšavo Kamnika, marveč na pomoč redovnikom in s tem na korist svoje duše. Dela so se začela leta 1695 in bila končana 1702 ali najpozneje 1703. Gotska cerkev je bila pravilno orientirana v smeri vzhod-zahod, tako da je bila fasada obrnjena proti Žalskemu hribu; zdaj so stavbo zasukali, da je prišel glavni vhod tja, kjer je bil prej veliki oltar, torej na iztek ulice, ki poteka pravokotno na Glavni trg. Načrt za cerkev je nastal pač v Ljubljani in povzema jezuitski tip podolžne ladje z banjastim obokom z oprogami in s šestimi stranskimi kapelami; prezbiterij je pravokoten in obokan s plitvo kupolo. Tako arhitekturo je v Ljubljani uresničila že prezidava cerkve sv. Jakoba in okoli srede 17. stoletja nova avguštinska, današnja frančiškanska cerkev.

Ali je že pri teh delih sodeloval mož, ki je poslej skoraj pol stoletja vplival na kulturno življenje Kamnika – baron Maksimilijan Leopold Rasp? Po rodu je bil iz Škofje Loke. Študiral je v Ljubljani, Gradcu in na rimskem Germaniku, bival na Dunaju, obiskal razna evropska mesta in dosegel doktorat iz teologije. Leta 1700 je postal kamniški župnik, kar je ostal do smrti leta 1742, zraven pa je dosegel tudi čast gorenjskega arhidiakona oglejske škofije. Leta 1702 je postal ud ljubljanske Akademije delavnih z naslovom »Neutrudljivi« (»Indefessus«). Za Kamnik si je pridobil veliko zaslug tudi s šolo, ki jo je odprl in vodil; nadarjene dečke je usmerjal bodisi na jezuitski kolegij bodisi v druge študije; posebno je skrbel tudi za reveže. Med študijem v Rimu se je ogrel za italijansko umetnost in se estetsko izbrusil, zato razumemo, da je hotel Kamnik prenoviti duhovno in umetnostno. Rasp ni bil nasprotnik Ljubljane; z njo je bil kulturno povezan, a Kamniku se je zapisal s srcem in mu naklonil večji del svoje bogate dediščine. Zdi se, da je hotel zapuščeni Kamnik priličiti Ljubljani – ne v tekmovanju, marveč v enakosti, kakor bi ga hotel povzdigniti do nekdanje izgubljene časti. Morda je želel celo dokazati, da tudi kraji oglejske škofije – in Kamnik je spadal tedaj še pod Oglej – zmorejo enak kulturni vzpon kot sedež ljubljanske škofije. – Ali so mu meščani in farani lahko v vsem sledili? Vsekakor so doživljali slovesnosti, kakršnih najbrž še nikoli niso videli, saj so bile ožarjene z vsem baročnim sijajem. Tako se je leta 1725 udeležilo ene same procesije 17.000 ljudi. Stroške za prenovitvena in umetniška dela je kril Rasp povečini iz svojega premoženja.

Najprej se je menda lotil delne prenove malograjske kapele. Neznan slikar je s freskami poslikal kripto kot skalnato votlino (grotto) s pogledi v pokrajino med skalami in drevjem, kar je pri nas edini primerek take slikarske naloge v sakralnem prostoru; na temenu oboka je dodal goloba sv. Duha v vencu angelskih glavic. V zgornji, Marijini kapeli je isti slikar naslikal na steno oltarno kompozicijo z angeli in spodaj z ognjem vic, slavoločno steno pa poživil s perspektivično arhitekturo slikanih stebrov, kakršna je bila okoli leta 1700 zelo priljubljena. Morda bi smeli te freske pripisati kamniškemu slikarju Antonu (Krošiču?), ki ga omenjajo viri, ko je leta 1718 naslikal oltarni antependij za cerkev sv.

Miklavža na Grebenu v Tuhinju. Malograjskega slikarja srečamo vnovič leta 1708 ob poslikavi Kolomanove kapele v Mekinjah in ob freskah na hodniku mekinjskega župnišča; tudi te freske so vredne vse pozornosti. Leta 1718 pa je naslikal postne slike za kamniško (in morda tudi za tuhinjsko šmartinsko) župnijsko cerkev v Ljubljano priseljeni bavarski slikar Joseph Anton Purtscher.

Seveda se je »podirala« tudi gotska župnijska cerkev na Šutni. Najbrž na Raspovo prigovarjanje je mengeški župnik in arhidiakon že leta 1704 poročal oglejskemu patriarhu, da je kamniška »cerkvena stavba zelo razmajana in da razpada nekaj zaradi zoba časa, nekaj zaradi potresov«. Leta 1734 je stala že nova baročna cerkev, podobna frančiškanski – s podolžno, banjasto obokano ladjo s stranskimi kapelami in s pravokotnim, banjasto obokanim prezbiterijem. Načrt je napravil tedanji najuglednejši kranjski stavbenik, Ljubljančan Gregor Maček. Za slikarski okras je Rasp pritegnil najimenitnejša ljubljanska slikarja: Franceta Jelovška in Valentina Metzingerja.

72 Jelovšek se je rodil sicer v Mengšu, po rodu pa je bil Štajerec, kar je odločalo najbrž tudi pri njegovem izrazito slikovitem in razgibanem slikarskem razpoloženju, medtem ko mu je kompozicijski iluzionizem potrdilo šolanje v Italiji. Metzinger je bil priseljenec iz Lotaringije, ki se je leta 1727 ustavil v Ljubljani, se popolnoma udomačil in izkazal kot odličen mojster oljnega slikarstva, sledeč Rubensovim, beneškim in bolonjskim slikarskim vzorom.

Jelovšku je zaupal Rasp prvo slikarsko nalogo na Žalah. Tamkaj so podaljšali prezbiterij s tristranim zaključkom, v katerem se je lahko razvila globoka oltarna niša kot realna prostorska arhitektura z lastno svetlobo in s plastično skupino Marijine zaroke z Jožefom; ravno steno okoli niše in le-to samo je Jelovšek leta 1730 poslikal kot ilizionistično oltarno kulisno arhitekturo s stebri in svetniki med njimi. Ta oltarna kompozicija predstavlja na Slovenskem enkratno scensko rešitev, prelivajočo se v resnični prostor. Na južni zunanjščini žalske cerkve je naslikal Jelovšek še velikanskega sv. Krištofa. – Na Šutni je slikar okrasil obok prezbiterija z iluzionističnim pogledom v odprto nebo s prizorom Marijinega kronanja in z alegoričnimi figurami in skrivnostmi rožnega venca na spodnjem delu oboka. Leta 1737 je naslikal še kulisno fresko velikega oltarja v neveljski cerkvi.

Tudi Metzingerjeve oltarne podobe so dobesedno zasule kamniške cerkve: v tridesetih letih v stranskih oltarjih na Žalah, v petdesetih letih na stranskih oltarjih na Šutni, vmes pa je umetnik obogatil s svojimi platni frančiškansko cerkev in samostan in 1742 poslikal prižnico pri Sv. Primožu.

Kiparske umetnine zrelo baročnega časa po kakovosti ne dosegajo slikarskih – izjema so le tiste, ki so jih izrezljali frančiščanski redovni mojstri, po rodu in šolanju Tirolci. Z novimi lesenimi oltarji, ki jih spremljajo težke vitice poznobaročnega akanta in poudarjajo uviti berninijevski stebri, ob katerih se ekstatično previjajo svetniški kipi v razvihranih oblačilih, so opremili frančiškansko cerkev (njen nekdanji veliki oltar je zdaj predelan na Lokah v Tuhinjski dolini), kapelo na Kalvariji, največje in najlepše delo pa so zapustili klarisam v Mekinjah – mogočni veliki oltar iz leta 1720, za katerega je leto poprej naslikal oltarno podobo Marijinega vnebovzetja slovenjegraški slikar Franc Mihael Strauss.

Mar Kamnik sam ni prispeval v ozvezdje baročnih umetnikov niti utrinka? Pač: dal mu je celo zvezdo stalnico, enega največjih slovenskih slikarjev, Fortunata Berganta. Mladeniču, ki se je rodil leta 1721 Pod Mekinjami, je, kakor vse kaže, oskrbel prvo izobrazbo v svoji šoli župnik Rasp. Kje je dobil Bergant prvi slikarski pouk, ne vemo, izpopolnil pa ga je na Akademiji sv. Luka v Rimu. Dozorel je v našega najbolj samoniklega in sugestivnega slikarja poznega baroka in rokokoja, a bil je zaznamovan z zamaknjeno žalostjo, v kateri je iskal bližino ne lepega, pač pa psihološko poudarjenega človeka. Bolj ko rimska šola ga je obogatilo srečanje z deli beneških mojstrov Piazetta in Tiepola, po katerih je prevzel in nato še stopnjeval krhke zalome draperije oblačil in igro barvnih tonov. Njegov stari oče Jakob je bil zidarski mojster, doma na Perovem; oče Jožef je bil umetni mizar, ki se je pozneje preselil z družino izpod Mekinj na Graben. Oba zasledimo na delu v kamniški okolici. Tako je Jakob leta 1711 zidal na cerkvi v Šmartnem v Tuhinju, Jožef pa je leta 1739 postavil nov veliki oltar na Grebenu in leta 1741 sodeloval pri oltarju za Kostanj v Tuhinju. Tudi mladi Fortunat je leta 1746 prvič izpričan z bandersko sliko za Greben. V Kamniku se je ohranila samo Fortunatova slika sv. Valentina z bolnikom, ki visi zdaj v cerkvi na Žalah. Rasp je umrl, mesto pa za velikega rojaka ni imelo naročila. Z delom in prijateljstvom sta ga zasipala stiški opat Frančišek Ksaverij Taufferer in dolski baron Volbenk Daniel Erberg. V Erbergovi hiši v Ljubljani je umetnik že leta 1769 umrl, star komaj 48 let.

Barokizacija je zajela tudi širšo kamniško okolico – morda res po zgledu mesta, ne pa po njegovi zaslugi. Gregor Maček je sezidal nove cerkve v Komendi, na Homcu, v Šmartnem v Tuhinju; cerkev v Tunjicah je zrasla po naročilu komendskega župnika Petra Pavla Glavarja. Barve Metzingerjevih slik so zacvetele po Tuhinjski dolini: v Šmartnem, na Kostanju. Da, Tuhinjska dolina je na svoj način le utripala z mestom, ki jo je varovalo. Za to gre hvala šmartinskemu župniku Frančišku Mihaelu Paglovcu, kamniškemu rojaku, ki je po Raspovem zgledu skrbel za šolstvo, zlagal in izdajal nabožne pesmarice in bogatil svetišča svoje župnije z bliščem baroka.

Prvi dve tretjini 18. stoletja sta bili zadnji cvetni čas v kamniški umetnostni preteklosti. Ne dvomim, da so bili meščani na to podarjeno slavo ponosni, vprašanje pa je, če se jim je vcepila v kulturno zavest. Mesto je ostarelo, utrudilo se je. Življenjski sokovi so plali samo še na površini. Baročni ogenj je naglo vzplamenel in spet uplahnil. Ni imel moči, da bi razžaril mesto do srčike. Nove cerkvene stavbe se kar niso mogle zliti s staro podobo mesta, ki je bila v glavnem še taka, kakršno je ustvarilo 16. stoletje. Hiše niso spremenile zunanjščin – in meščani ne nravi. Morda jim je še ostal ponos preteklosti? So mar še »trpeli z mestom« v tisti kolektivni zavesti, ki je določala življenjski ritem v srednjem veku? Obrtniki so bili marljivi, trgovci ne preveč podjetni. Usnjarji so strojili kože, žebljarji na Fužinah in kovači so vihteli kladiva; Bistrica jim je bila z odtokom Mlinščice zvesta pomočnica. Številni krčmarji so mešali vino z vodo. Skozi mesto so se s trudom vlekli vozovi z apnom in lesom. Večji del prebivalcev pa se je ubadal tudi ali sploh samo še s plugom. Letni sejmi so bili veliki dogodki. Ko je leta 1779 zajel požar predmestje Graben, so našli preprostega slikarja, ki je naslikal votivno podobo mesta, da so jo v zahvalo ponesli k sv. Florijanu Za kalom. Prav ta slika je edina, ki nam kaže pogled

na srce mesta, na Glavni trg in ulice, na hiše, opasane še z varnim obzidjem. Niti enega človeka ni na cestah.

Ljubljanski gluhonemi slikar Janez Potočnik je prešel Grabenska vrata, ko se je napotil slikat v Tunjice in na Kališče. Leta 1771 se je ustavil tudi v Kamniku, da je freskiral prezbiterij Eligijeve kapele na Malem gradu; s kapljami njegovih barv se je poslavljal barok.

In vendar je mesto prevzela vsaj muzika učitelja in orglavca Jakoba Zupana, ki je leta 1758 zašel vanj iz rodnega Zgornjega Štajerskega; muziciral je z orglami in z orkestrom, se za nekaj let preselil v Glavarjevo Komendo in se spet vrnil v mesto, kamor je z muziko privabil tudi tuje občudovalce. Pritiče mu čast, da je uglasbil prvo slovensko opero »Belin«. Onemogel je umrl v Kamniku leta 1810.

Suhoparni fiziokratizem Marije Terezije in Jožefa II. je uradniško posegel v mesto in v cerkev. Vse je hotel urediti – kljub temu pa so bile okoli leta 1780 mestna uprava in finance v popolnem neredu.

* * *

V 19. stoletje se je mesto opoteklo z zlomljenimi krili.

Prebivalstvo se je spremenilo. Stari rod Kamničanov je izumiral in z njim lokalna zavest. Hiše so prehajale v roke bližnjih in daljnih prihajačev, ki niso čutili z mestom, še manj pa se z njim enotili. Hiše, katerih podboji so bili nosilci »purgarske« pravice, to je: deleža bistriških gozdov, so bile posebno zaželene; njihove cena je rasla – a ne mestu v korist. Prebivalci so si bili tujci in zavest skupnosti se je bolj in bolj razkrajala. Obveljalo je kar reklo, da domačin v Kamniku nima sreče. Socialna diferenciacija se menda tudi ob zarodkih prve industrije ni močneje izrazila, ker so le redki meščani dosegli nekaj zmernega bogastva in še to se je omejevalo v glavnem na hiše in zemljo. Družine, ki so hotele kaj veljati, so se z obrtniškimi uslugami oskrbovale v Ljubljani. Bolj kot družbena so se kotila strankarska nasprotja, ki so ozračje prej okuževala kot prečiščevala. Šli so se imenitno igro »klerikalci in liberalci«, ki se je izrojevala do tragične smešnosti in mesto še bolj hromila. Pod črno-žolto zastavo se je kotilo zdraharsko nemčurstvo. Spori in napetosti s kmečko okolico in gospodarska tekma s sosednjimi Domžalami so že proti koncu 18. stoletja rodili vrsto zabavljivih pesmi, ki so se razširile daleč čez kranjske meje; tista »od kamniških purgarjev« je pravcati »ep« o kamniški »duhovni« in gospodarski revščini, druge smešijo kuhinjsko »nemščino« in pogovorni jezik »uglednejših« meščanov, ki so jih kvarili tuji uradniki in oficirji s »pulferfabrike«.

Sicer pa take razmere niso bile v tedanjem času nič izjemnega. Podobna sveta dremavica je vladala tudi po drugih naših mestecih in trgih in spreminjala prebivalce zares v malomeščane z vsemi negativnimi lastnostmi. Toda v Kamniku občutimo tako stanje še z večjim elegičnim priokusom, kajti vanj je zapadlo mesto, ki je bilo nekoč med prvimi v kranjski deželi, zdaj pa je kar biblično postalo deželi v posmeh. Zavist je tkala med meščani umazane mreže.

Narodnostno prebujanje pa je odprlo vsaj dve svetli okni: »Narodno čitalnico«, ki ji je stal ob rojstvu celo pesnik Simon Jenko, in pevsko društvo »Lira«, katerega pesem je bila prvi klic v meglenem jutru, a jutro še ni naznanjalo dneva. – Slovenska matica je imela leta 1880 v Kamniku 17 udov: 13 meščanov, čitalnico, 2 frančiškanska patra in kaplana – navsezadnje kar častno število.

Umetnostna naročila so bila v prvi polovici 19. stoletja zelo redka. Meščan zanja ni čutil potrebe, v cerkvi je vladala zima janzenizma, le za frančiškane sta ljubljanska umetnika Matevž Langus in Mihael Stroj ustvarila nekaj oljnatih slik. Sredi stoletja, ko je bil janzenizem premagan, je na Šutni gostoval kot freskant in slikar oltarnih podob Franz Kurz von Goldenstein; »obnovil« je tudi freske pri Sv. Primožu in jim s tem bolj škodoval kot koristil. Pač pa je naslikal tudi romantično veduto mesta med griči in drevjem in pod osončenimi strminami gora s poetično kmečko idilo v ospredju; ta podoba je ena najlepših slikarskih vizij Kamnika z okolico.

Že ob koncu 18. stoletja so začeli podirati mestno obzidje in ga porabljati za kamnolom. Tako se je godilo tudi z razvalinami obeh gradov. Na mestu starega rotovža na Trgu, ki so ga podrli po požaru leta 1805, ne da bi bili sezidali novega, se je v začetek Velike ulice zarezala prva škrbina »povečanega«, v resnici pa bridko skaženega trga; ta se je po drugi vojski še povečala, ko so podrli Kamniški dom. Mestne hiše, med katerimi je bilo nad 81 odstotkov zidanih, so počasi dobivale novo obleko; prefasadirali so jih po modi 19. stoletja in po zgledu Ljubljane. Le Klemenčičeva hiša na Šutni je že v prvi polovici 19. stoletja dobila lep klasicističen portal s stebroma.

Leta 1882 je zraslo na oglu Trga in Velike ulice novo šolsko poslopje; z bahavo in neprimerno višino je razvrednotilo vsa stavbna razmerja v mestu in se še do danes ni uskladilo z okolico. Zidavo je pobudil zdravnik in med leti 1879–1886 mestni župan dr. Maksimilijan Samec, ki se je resnično s srcem trudil za mesto, dasi ni bil domačin; rojen je bil namreč v Arclinu pri Vojniku. Njegova urbanistična skrb se je izjalovila zaradi pomanjkanja dobrih arhitektov in svetovalcev; prelila se je v zgolj utilitaristične rešitve. Med take spada tudi znižanje Klanca med mestom in Šutno; po praktični strani je bilo delo koristno, po estetski pa je še danes nezaceljena rana na telesu mesta.

Pridobitev za Kamnik je bila parkovna ureditev Kneippovega zdravilišča in kopališča med sotočjem Bistrice in Nevljice z okrasnim ribnikom, s plastikami in z romantizirajočimi vilami – kar je vse uničil čas po prvi vojski.

Leta 1853 se je vgnezdila na tleh nekdanjega gradišča Katzensteina in Fužin cesarsko-kraljeva »pulferfabrika« ali »praharna«, pozneje imenovana tudi »barutana« – slovenskega imena pa ni dočakala. Pripomogla je, da je Kamnik izgubil značaj zdraviliškega mesta. Res je ob številnih tujcih zaposlila tudi nekaj domačinov, njena zasluga pa je vsaj ta, da je s svojim gozdnim rezervatom rešila severno zaledje mesta velikih zazidav, dasi se je obdala s »kitajskim zidom«. Poskusi drugih industrijskih podjetij se v 19. stoletju v Kamniku niso za dolgo obnesli. Duša industrijske podjetnosti je bil zaslužni Alojzij Prašnikar, dasi se je prelevil v »Praschnikerja«. Iz strojarja se je razvil v stavbnega podjetnika, v lastnika cementarne Pod Mekinjami (ki je po njegovi smrti brž propadla) in tudi Kneippovo zdravilišče je bilo njegova zamisel. Po njegovi zaslugi je bila leta 1890 zgrajena tudi kamniška železnica. Kajpak ni bil domačin – iz Izlak je bil doma; v Mekinjah se je le bogato oženil.

V drugi polovici 19. stoletja so v Kamniku zaživele nekatere podobarske delavnice: Ozbičeva, Osoletova, pozneje še Tončičeva, ki so s suhoparno predelavo cerkvene opreme zabrisale mnogo baročnih lepot. Najbolj nadarjen podobar je bil Ozbičev nečak Franc. Ks. Tončič, ki je prišel v Kamnik s Črnega vrha nad Idrijo; slogovno je obtičal v nekakšnem zapoznelem klasicizmu nazarenskega kova; njegovi nabožni kipi so uliti iz umetne marmorne mase. Med slikarji se odlikuje vodiški rojak Matija Koželj, ki se je naselil v Kamniku leta 1865 in tu 1917 umrl. Bil je nadarjen slikar; ker pa mu je manjkalo izobrazbe, je delal največ po nazarenskih grafičnih predlogah. Kljub temu njegove številne cerkvene freske miljejsko toplo dopolnujejo mesto in okolico; posebno mikavne pa so Koželjeve krajine z gorskimi motivi, ki kažejo vpliv slikarja Antona Karingerja.

* * *

Na žalski cerkvi je vzidan klasicističen nagrobnik družine Kühnel iz leta 1830. Na njem je relief, ki ga je izklesal goriški
74 kipar Filip Ciperla: ob piramidasti grobnici počiva krilati starec Kronos-Čas s koso in peščeno uro; za hribe v ozadju se strmoglavlja sonce.

Da, Čas!

Dolga stoletja so se zgrnila nad mesto pod gorami. Čas je neusmiljen gospod. Nima pa v rokah le kose in mrtvaške ure; včasih ima tudi rog izobilja, le da je nad Kamnikom tega dovolj skopuško izsipal. Vendar se zdi, da ima sleherna dežela, sleherni narod in tudi sleherno mesto posebno vlogo in odmerjen čas v drami zgodovine, ki je določena z iztočnicami prihoda in odhoda z odra. Tudi Kamnik je doživel trenutke, ki so bili zaznamovani s posebnimi nalogami, in druge, ko je bil prisiljen v molk ali ko se je spremenil kar v malomarno zapuščeno grobljo. Svojo zgodovinsko nalogo je nekajkrat častno opravil, včasih je svojo vlogo pozabil, nemalokrat so mu jo sosedje iztrgali iz rok. V naše stoletje je prišel kot pastorek, ki so ga opeharili za dediščino. In vendar je okrašen z nekaterimi dragulji preteklosti, dasi jim je sam skoraj pozabil ceno – ne nazadnje s svojimi umetnostnimi spomeniki, na katerih se pod prahom stoletij še blešče sledovi minule slave.

V romanskem času – tja do srede 13. stoletja – si je mesto utrdilo temelje, ko se je ugnezdilo pod prepadno steno Malega gradu in po zaslugi fevdalnega zemljiškega gopoda pritegnilo k sebi eno glavnih prometnih žil. V pozni gotiki so meščani odločno prevzeli usodo v svoje roke: razširili so mesto in ga povzdignili z novimi stavbami; tekmovali in spopadali so se s plemiči, s svojimi umetniki pa so segli daleč čez meje domačega obzidja. Po suši poznega 16. in 17. stoletja je mesto v zrelem baroku zažarelo v slikovitem ognjemetu, ki je osvetil tudi okolico, nato pa je v 19. stoletju zapadlo v letargijo, zakaj njegovi oživljajoči vrelci so presahnili. Godilo se mu je podobno kakor rastlini. Kamnik je vzkalil pred tisoč ali pred devetsto leti, se razrasel med 11. in 14. stoletjem, se razcvetel v 15. in zgodnjem 16. stoletju, v baročnem 18. stoletju pa se je cvetje nabuhnilo kakor v topli gredi ob južnem vetru in potem naglo ovenelo.

In seme?

Je vrženo v naš čas? Da spet vzklije? To bi iz vsega srca želel! Ali pa da ga izničí stehnizirana mrzlica brez srca, spajdašena s hlastanjem za napačno razumljenim civilizacijskim »napredkom«?

* * *

Nisem hotel napisati strokovne razprave. Kamnik sem želel dojeti kot živo bitje, kot mesto, ki ima obraz meščanov in kot skupnost, ki je določala ali vsaj kolektivno doživljala tudi njegovo kulturno in umetnostno dejavnost. Približati sem se hotel duhovni in življenjski drži prebivalcev in pokazati tudi na rane, ki bolijo. In resnično mi je žal ob sleherni napaki, ki jo je mesto zagrešilo hote ali nehote in ni jih bilo malo. Niso samo požari krivi, da trdo občutimo pomanjkanje starejših mestnih arhivskih dokumentov, tega je kriva tudi malomarnost tistih, ki bi jih bili morali varovati.

Če bi v pregled pritegnil umetnostne spomenike celotne današnje kamniške občine, bi bila žetev precej bogatejša. Ker pa sedanja občina ni enaka nekdanjemu mestnemu pomerju, bi zaključki zverižili resnico in presegli okvir, ki ga narekuje naslov.

V članku je sicer nekaj novih misli in spoznanj, ker pa noče biti razprava, ne bom našteval literature in pomagal, ki sem jih porabljal ali ki bi jih bralcu priporočal, da bi mesto vzljubil kot zasluži. Le nekatera dela naj omenim. – Prvi jecljajoči poskus kamniške zgodovine je s toplo zavzetostjo sestavil učitelj Ljudevit Stiasny (Kamnik, Zemljepisno-zgodovinski oris, 1894). Svojemu mestu se je vzorno oddolžil tunjiški rojak prof. dr. France Stelè z umetnostno zgodovinsko topografijo »Politični okraj Kamnik. Topografski opis« (delo je izhajalo med leti 1922–1929). Neprekosljiv je istega avtorja sintetični pregled »Umetnost v kamniškem okraju« (v zborniku »Na bregovih Bistrice«, 1938). Kopico podatkov, ki sem jih s pridom porabil, vsebujejo letniki »Kamniškega zbornika«. Posebej naj omenim študijo prof. dr. Janka Polca »Kamniške meščanske hiše in njih lastniki v dvesto letih« (KZ 1955), članke prof. Ivana Zika, razpravo prof. Boža Otorepca »Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku« (KZ 1956) in vse tri Otorepčeve študije v temle zborniku, ki mi jih je dal avtor prijateljsko že v rokopisu na vpogled, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

delovanje kulturnih društev v kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne

Majda Žontar

Prikaz kulturnega življenja v Kamniku začenjam z ustavno dobo, ko so bile v začetku šestdesetih let dane možnosti tudi za ustanavljanje kulturnih društev. V svojem prispevku sem želela osvetlili nastanek in razvoj tistih društev, ki so bila žarišča kulturnega razvoja v Kamniku v najširšem pomenu, ne glede na to, ali jim je bila to temeljna ali le postranska naloga. Pomen teh društev pa ni bil samo v njihovi kulturni dejavnosti, krepila in utrjevala so tudi narodno zavest in so tako postala pomembna oporišča narodnostnemu boju.

Do prve svetovne vojne so ustanovili v Kamniku vrsto različnih društev, ki so vključevala dokaj veliko število ljudi. Sprva so bila kamniška društva politično enotna v smislu stare sloge, po letu 1891 pa so se začela diferencirati na liberalna in klerikalna. S tem so začenjala postajati tudi opora političnim strankam v boju za privržence in so jih zato tudi na razne načine podpirale. Želela sem prikazati tudi delovanje Katoliškega izobraževalnega društva Kamnik in orlovskega telovadnega odseka, ki je bil po letu 1906 vključen v to društvo. Zaradi pomanjkljivih virov pa to ni bilo mogoče.

Socialnodemokratska stranka se je v času do prve svetovne vojne v Kamniku le s težavo uveljavljala in ji zato kljub načrtom ni uspelo ustanoviti podružnice kulturnoprosvetne zveze Vzajemnosti.

NARODNA ČITALNICA

Z začetkom ustavne dobe v 60. letih prejšnjega stoletja je znova oživelo politično in kulturno delovanje Slovencev. V mestih in trgih se je nacionalno gibanje oprlo na organizacijo narodnih čitalnic, ki so se ukvarjale z raznimi oblikami kulturne dejavnosti in so bile tudi politična središča. V njih sta se zbirala domače meščanstvo in narodno zavedna inteligenca. Kmetov, ki so sestavljali večino prebivalstva v okolici mest, v čitalnice niso pritegnili. Namen čitalnic je bil z različnimi prireditvami, igrami, recitacijami, petjem, glasbo, predavanji in družabnim življenjem buditi in utrjevati narodno zavest, pospeševati uporabo slovenskega jezika in gojiti domače običaje.

Prve čitalnice so nastale na Slovenskem leta 1861 v Trstu, Ljubljani in Mariboru, že naslednje leto pa so zaživele čitalnice tudi v Celju, Tolminu in Gorici. Na Gorenjskem so prvo čitalnico ustanovili 10. septembra 1862 v Škofji Loki in v začetku leta 1863 tudi v Kranju. V obeh gorenjskih čitalnicah se je kmalu razvila razgibana dejavnost.[1]

Tudi v Kamniku so čutili potrebo po ustanovitvi čitalnice, vendar vse do leta 1866 niso imeli sposobnega organizatorja, ki bi lahko združil narodno zavedno prebujajoče se meščane. Sredi tega leta pa se je preselil v Kamnik advokat dr. Valentin Prevc, ki je postal idejni pobudnik in organizator narodnega gibanja v Kamniku in mu gre velika zasluga tudi za ustanovitev tamkajšnje čitalnice. S Prevcem je prišel v Kamnik tudi njegov koncipient pesnik Simon Jenko, ki se je navdušeno priključil narodno zavednim izobražencem in se vključil v narodnoprebudno delo. V tem smislu je nanj gotovo vplival tudi dr. Prevc. Skupaj z odločnim in delavnim Janezom Debevcem, kamniškim poštarjem, jim je uspelo hitro širiti krog narodno zavednih kamniških meščanov. Priprave na ustanovitev čitalnice so trajale skoraj dve leti.

Končno so uspeli ustanoviti pripravljalni odbor. 18. marca 1868 je deželna vlada v Ljubljani potrdila pravila kamniške čitalnice, ki so bila napisana še v nemščini in se skoraj niso razlikovala od pravil drugih slovenskih čitalnic. Zatem je bil 21. junija 1868 na vrtu Jerneja Graška ustanovni občni zbor narodne čitalnice, na prvi seji odbora pa se je konstituiral čitalniški odbor. Za prvega predsednika kamniške čitalnice so izbrali Janeza Debevca, poštarja in posestnika iz Kamnika, za podpredsednika dr. Valentina Prevca, za tajnika pa Simona Jenka, ki je priredil pravila čitalnice, pisal prvi zapisnik in nastopil na ustanovnem občnem zboru kot govornik. Ostali člani odbora so bili še davčni uradnik Andrej Goli, posestnik in obrtnik Gregor Slabajna, kamniški dekan Janez Fink, upokojeni nadporočnik Aleksander Gasperoti, posestnik in trgovec Jernej Grašek in posestnik Janez Klander. Narodna čitalnica v Kamniku, ki je zaživela prav v letu prvega slovenskega tabora (v Ljutomeru), je naletela že v začetku svojega delovanja na mnoge težave in ovire, ki so bile značilne za delo narodnih društev v drugi polovici 19. stoletja.[2]

Ob ustanovitvi je štela čitalnica okoli 50 članov, že leta 1869 pa se je njeno število skoraj podvojilo.[3] K čitalnici je pristopilo tudi 22 zunanjih podpornih članov. Že sestav prvega čitalniškega odbora kaže na značilno strukturo članov čitalnice v tem začetnem obdobju. V njej so se namreč zbirali zavedni slovenski meščani: mali obrtniki, trgovci, posestniki, duhovniki, ki so bili v večini primerov tedaj močno narodno osveščeni pa tudi nekateri uradniki.

V prvih letih delovanja se je morala čitalnica zadovoljiti z najetimi začasnimi prostori, ki jih je morala večkrat menjavati (leta 1868 je imela prostore v Budnarčini hiši pri »Kreuzbergu«, leta 1869 v Hostnikovi hiši, in sicer eno leto brezplačno v najemu, nato v Krištofovi hiši in leta 1872 v Graškovi hiši na Šutni). Stalne prostore v mestu je dobila leta 1873 v stavbi, ki so jo kasneje prezidali v Društveni dom.[4]

Slovesne bèsede ob slavnostni otvoritvi čitalnice 30. maja 1869 se je udeležilo veliko Kamničanov in rodoljubov iz Ljubljane in drugih krajev. Veliko navdušenje ob tej priložnosti je bilo v znamenju narodnostnega prebujenja Kamnika in okolice. Posebno pozornost so temu dogodku posvetili tudi v bližnjem Mengšu, kjer so postavili dva slavoloka z rodoljubnim napisom in več mlajev z zastavami v narodnih barvah. Iz slavnostnega govora, ki ga je sestavil Valentin Treven – ta je po odhodu Simona Jenka iz Kamnika postal tajnik čitalnice – je izzvenela ugotovitev, da je čitalnica v prvem letu svojega obstoja sicer napredovala, da pa še vedno stoji ob strani večje število Kamničanov, za katere so pričakovali, da se bodo vključili v društvo. Povečanje števila članov je povezoval s potrebno slogo. »Složni bodimo in obstala in napredovala bo neštevilna leta naša čitalnica.«[5]

Že pred čitalnico je delovalo v Kamniku nemško bralno društvo (Leseverein), ki so ga ustanovili leta 1859 in je imelo v svojem programu literarni in politični pouk ter zabavo. Člani so bili uradniki, bližnji graščaki in tudi mnogi meščani. Društvo je prirejalo za člane zabavne večere s petjem, glasbo in gledališkimi igrami. Prevladovala je nemščina, saj niso imeli naročenega nobenega slovenskega časopisa. Z začetkom delovanja narodne čitalnice v Kamniku je dobilo društvo »Leseverein« izrazito protislovensko ost in je skušalo na razne načine ovirati delo čitalnice. To pa je imelo za posledico, da je začelo izgubljati člane. Predsednik društva je bil trgovec Koprivar, po rodu Slovenec, vendar izrazit nemškutar. Preko okrajnega glavarja so izvajali pritisk tudi na državne uradnike, da se ne bi vključevali v čitalnico.[6]

DELOVANJE ČITALNICE OD USTANOVITVE DO ZAČETKOV DEVETDESETIH LET 19. STOLETJA

V obdobju po ustanovitvi so si v kamniški čitalnici prizadevali za čimbolj razgibano društveno življenje. Čitalnica ni bila le središče kulturnega in družabnega življenja v mestu, ampak je imela velik pomen tudi za narodno in politično prebujenje Kamnika. Na njeno delovanje so imele velik vpliv takratne politične razmere. Kamnik je bil po svoji narodnostni orientaciji zelo enotno v slovenskem taboru. Pri volitvah v deželni zbor leta 1867 je bil med najbolj slovenskimi mesti. Volilni upravičenci v davčni skupini (brez inteligence) so vsi glasovali za slovensko stranko. To so bile tudi prve splošne volitve, na katerih je nastopila slovenska stranka zares organizirano. Pri dodatnih volitvah v istem letu je bilo namreč v Kamniku razmerje 58 : 2 za slovensko stranko.[7] Politična orientacija kamniškega občinskega zastopa pa se je razlikovala od orientacije volivcev. Takratni župan Janez Kecelj, trgovec in posestnik iz Kamnika, je bil po rodu Slovenec, vendar se je povezoval z Nemci in tudi celotni občinski zastop je bil precej nemškutarsko usmerjen. Liberalni Slovenski narod je pred občinskimi volitvami v Kamniku leta 1873 zapisal: »Nemškutarski župan Kecel je malo naredil za Kamnik. Naša iskrena želja je, da bi si Kamničani, ki so doslej sloveli kot dobri in stalni narodnjaki, v bodoče izvolili za župana moža, ki ima kaj srca za mesto in ima kaj v glavi.« Pozivi proti Keclju med Kamničani niso našli pravega odmeva, ker je bil na občinskih volitvah julija 1873 ponovno izvoljen za župana.[8] Takšna nacionalna usmeritev občinskega zastopa in najpremožnejših meščanov je močno odsevala tudi v kamniški narodni čitalnici. Med njenimi tedanjimi člani bi zaman iskali ugledne kamniške slovenske meščane, iz razumljivih vzrokov pa tudi župan ni hotel imeti nobenih stikov s čitalnico.

Kljub takim razmeram se je čitalnica v kulturnem in družabnem življenju razvijala. Pomembne so postale bèsede – prireditve z dramskimi uprizoritvami, recitacijami, petjem in glasbo, ki so se navadno zaključile s plesom, zabavo in tombolo. Prva bèseda, na kateri je nastopil tudi čitalniški pevski zbor, je bila že 17. avgusta 1868 v društvenih prostorih v gostilni pri Hostniku. Še istega leta so v mesecu oktobru priredili že drugo bèsedo. Tudi v naslednjih letih je čitalnica pripravila Kamničanom vrsto bèsed, tudi do 12 letno, 1871 jih je bilo celo 14. Skoraj pri vseh prireditvah je sodeloval tudi čitalniški pevski zbor, ki je štel sprva 12 pevcev. Zborovodja je bil najprej Jože Filec, v kasnejših letih pa dr. Maks Samec. Izšel je iz moškega pevskega zbora, ki so ga ustanovili v Kamniku že leta 1865 kot samostojno društvo z namenom, da bo gojilo slovenske in nemške ljudske pesmi. Zbor je štel 20 pevcev in 40 podpornih članov, njegov predsednik pa je bil dr. Gauster. Čitalniški pevski zbor je bil jedro, iz katerega se je razvilo leta 1882 prvo samostojno slovensko pevsko društvo Lira, ki je ostalo tesno povezano z delovanjem kamniške narodne čitalnice. Čitalniški odbor se je zavedal učinkovite vloge glasbe pri širjenju narodne zavesti, zato ni čudno, da so

zlasti pesmi, ki so bile komponirane na besedila z domoljubno vsebino, tudi na bèsedah v Kamniku široko odmevale.[9]

Poseben pomen so na bèsedah dajali tudi gledališkim igram. Prvo igro Domači prepir so kamniški diletanti igrali na bèsedi 4. aprila 1869. V naslednjih obdobjih pa so bile igre na programu skoraj vseh bèsed. Ob primerjanju sporedov gledaliških iger pri posameznih narodnih čitalnicah ugotavljamo njihovo veliko podobnost. Pri izboru niso bili pozorni na zahtevnost dramskih del, največkrat so uprizarjali enodejanke s šaljivo vsebino. Estetska merila so bila pri tem manj pomembna. Tudi kritike ni bilo, da ne bi s tem škodovali domoljubnemu delovanju. Poročila v tedanjih časopisih, zlasti v Slovenskem narodu, so dramske uprizoritve na široko hvalila, čeprav v umetniškem pogledu še niso imele posebne vrednosti.[10]

Pri kulturnoprosvetnem delu kamniške narodne čitalnice je vse do julija leta 1869, ko se je z odvetnikom dr. Prevcem preselil v Kranj, sodeloval tudi pesnik Simon Jenko. Spisal je nekaj domoljubnih prigodnic, sestavljal pozdravne govore in nastopal kot režiser veseloiger. Med prizadevnimi člani čitalnice je bil tudi pisatelj Jože Ogrinec iz Podgorja pri Kamniku, ki je sodeloval v njej že kot dijak, po letu 1870 pa je v kamniški čitalnici večkrat predaval o domači zgodovini.[11]

Prva kulturno-politična manifestacija čitalnice je bila 27. julija 1873 ob razvitju društvene zastave. Udeležba številnih narodnih društev je dala slavnosti še poseben pomen.

Pomembna je bila tudi čitalniška knjižnica, ki je imela sprva le skromen knjižni fond, naročene pa so imeli tudi domače in tuje časopise.[12]

V začetku sedemdesetih let se je stopnjeval protislovenski pritisk nemške liberalne vlade, kar se je še posebno čutilo pri narodnih društvih in šolah. Navzven se je ta pritisk razodeval v zaplembah časopisov, prestavljanju uradništva, sodnih procesih in direktnem vplivu na volivce, s čimer so hoteli zaustaviti slovensko narodno gibanje. Vladni pritisk so posebno občutili uradniki, na katere se je poleg bogatih meščanov najbolj naslanjala nemška liberalna vlada. V Kamniku so uradnikom izrecno prepovedovali obiskovati narodno čitalnico.

V Kamniku, ki je dotlej na volitvah vedno izkazoval slovensko večino in je predstavljal eno od slovenskih trdnjav na Gorenjskem, je ob prvih neposrednih volitvah v državni zbor leta 1873, podobno kot v izrazito slovenskem Kranju, zmagal kandidat nemške stranke dr. Josef Suppan, ki je dobil 40 glasov. Na istih volitvah je dobil mladoslovenski kandidat dr. Valentin Zarnik samo 8 glasov, staroslovenski kandidat dr. Etbin Costa pa 27 glasov. Na rezultat volitev je vplival močan vladni pritisk, volilni listki z imenom kandidata nemške stranke pa so bili razdeljeni že nekaj tednov pred volitvami.[13]

Kamniška čitalnica je imela leta 1874 sicer 94 članov, toda veliko izmed njih se je odtegovalo društvenemu delu. Na vsakoletnih občnih zborih so poudarjali pomen čitalnice kot buditeljice narodne zavesti v Kamniku. V teh za kamniško čitalnico kritičnih letih sta si zlasti njena predsednika Janez Murnik (1871, 1874 in 1875) in A. Janežič (1876) skupaj z odborom prizadevala za njen obstanek. Nasprotni tabor v mestu si je namreč prizadeval, da bi čitalnica propadla, kar pa mu ni uspelo.[14]

Po letu 1878 so se politične razmere v Kamniku precej izboljšale. Čitalniške prireditve so bile spet dobro obiskane, tako kot že nekaj let prej ne. Na občinskih volitvah je bil 1879. leta izvoljen za župana narodnjak dr. Maks Samec, ki si je pridobil velike zasluge za procvit Kamnika, saj je pod njegovim županovanjem dobil povsem slovenski videz. Bil je tudi član narodne čitalnice in v letih 1873, 1881 do 1886 tudi njen predsednik. Decembra leta 1882 je po sklepu občnega zbora prenehalo delovati tudi nemško bralno društvo »Leseverein«.[15]

Kamničani so se izkazali tudi na državnozborskih volitvah leta 1879, kjer so zmagali Slovenci v vseh treh volilnih okrajih. Slovenski kandidat dr. Jožef Poklukar je dobil v Kamniku od 72 možnih celo 62 glasov, nemški kandidat dr. Julij Fränzl Vesteneck pa le 7 glasov. V znamenje takšnega uspeha so priredili v kamniški čitalnici narodno veselico, kamor je prišlo tudi mnogo narodnjakov iz Kranja. Predsednik kranjske čitalnice dr. Janez Mencinger je ob tej priložnosti nazdravil Kamniku, ki je na volitvah dokazal, da je prava »trdnjava slovenstva«. Slavje so nadaljevali v Mengšu, kjer se jim je priključil tudi vitez J. Schneid, ki je kot kandidat narodne stranke zmagal v ljubljanskem volilnem okraju.[16]

Delovanje kamniške čitalnice se je zaradi ugodnejših političnih razmer v mestu spet poživilo. Čitalnica v teh letih ni pripravila več tolikšnega števila prireditev, njen dramski odsek pa se je odlikoval z zahtevnejšimi gledališkimi prireditvami, za kar je imel največ zaslug režiser Jožko Stele. Čitalniški oder je vzgojil lepo število igralcev in igralk. Veliko vrednost je predstavljala tudi obsežna gledališka garderoba in zbirka izvirnih narodnih noš, za katero je več kot štiri desetletja skrbel režiser Jožko Stele. Med zadnjo vojno je bila gledališka garderoba uničena.

PREGLED NAJVAŽNEJŠIH IGER, KI SO JIH IGRALI V NARODNI ČITALNICI OD USTANOVITVE DO LETA 1890:[17]

1869 Domači prepir; J. Bleiweis, Bob iz Kranja; Oproščeni jetnik; B. Tomšič, Ravni pot, najboljši pot
1870 A. T. Linhart, Županova Micka; A. T. Linhart, Veseli dan; Fredro – Stare, Gospod Čapek; M. Vilhar, Jamska Ivanka; To sem bil jaz; Lahkoumna Ernica; J. Bleiweis, Bob iz Kranja
1871 Kotzebue, Raztresenca; Pfleger – Mohorčič, Poglavje I., II., III; D. Bole, Uskok
1872 Raupach – Malavašič, Mlinar in njegova hči
1873 Striček
1874 9 gledaliških predstav
1875 L. Pesjak, Svitoslav Zajček; Ena suknja pa štiri roke; To sem bil jaz
1877 Strup
1878 Triesch, V medenih dneh; Kdor prej pride, prej melje; Pes in mačka; D. Bole, Uskok
1879 Trnje in lovor
1880 Dobro jutro; Požigalčeva hči
1882 Lumpacij Vagabund; Šambrek – Stare, Blaznica v I. nadstropju; Belly – Eržen, Štempihar mlajši
1883 Cvrček
1885 Raupach – Malavašič, Mlinar in njegova hči
1886 Kotzebue – Cimperman, Zmešnjava nad zmešnjavo
1887 Rosenthal – Ogrinec, Na Osojah; Stric in teta; Deborah

1888 Čevljar baron; Županov sin
1889 Čevljar baron; Materin blagoslov; Požigalčeva hči
1890 Pojdimo na Dunaj; Trnje in lovor; Lumpacij Vagabund

DELOVANJE ČITALNICE OD 1891 DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Na nadaljnje delo in rast kamniške čitalnice so močno vplivale spremenjene politične razmere. Medtem ko je v začetku devetdesetih let v slovenskih deželah še obdobje slogaštva in so se pri volitvah liberalci in klerikalci še zedinili za skupnega kandidata, je v volilnem okraju gorenjskih in notranjskih mest, kamor je spadal tudi Kamnik, že leta 1891 pri volitvah v državni zbor nastopil čas liberalno-klerikalnih bojev. Tudi na volitvah v občinski zastop leta 1893 sta v Kamniku ločeno nastopila liberalni in klerikalni kandidat. V kamniški občini so se obdržali liberalci na oblasti vse do občinskih volitev leta 1911, ko so klerikalci za dobrih devet let
78 prevzeli vodstvo. Klerikalno večino je izkazoval Kamnik tudi na deželnozborskih volitvah tik pred prvo vojno, ko je Slovenska ljudska stranka (SLS) zmagala nad liberalno Narodno napredno stranko (NNS). V Kamniku je kandidat SLS dr. Gregorič dobil 215 glasov, kandidat NNS Matija Marinček pa le 96 glasov. Na tak volilni rezultat je vplivalo dejstvo, da so k volitvam v Kamniku pritegnili prebivalce cele občine, to je poleg mesta tudi okoliška kmečka naselja.[18]

Ločitev na političnem področju se je kazala tudi v društvih. V tistih društvih, kjer so imeli liberalci večino, so klerikalci prenehali sodelovati in so začeli ustanavljati svoja lastna društva. Tak razvoj je bil očiten tudi v kamniški čitalnici, ki je imela vseskozi liberalno vodstvo. Njen predsednik je bil leta 1890 do 1901 Josip Močnik in od 1902 do 1912 (z izjemo let 1907 in 1908, ko je bil predsednik zopet Močnik) dr. Alojz Kraut. Oba sta bila tudi kamniška župana. Iz društva so izstopili domači duhovniki, ki so bili nekoč glavni steber čitalnice in večje število izobražencev. Vodili so propagando proti čitalnici in klerikalci so že tedaj začeli pripravljati ustanovitev lastnega bralnega društva, ki pa so ga ustanovili šele nekaj let kasneje. Čitalniški odbor je pozival k ponovni slogi: »V stari čitalnici ustanovimo novo čitalnico z novimi močmi.«[19]

Števila članov kamniške čitalnice v desetletju pred prvo svetovno vojno ni bilo mogoče ugotoviti. Društveni odbor si je prizadeval, da bi pritegnili v čitalnico čim širše sloje prebivalstva. Ob 35-letnici obstoja čitalnice (1903) so bili zaradi posebnih zaslug imenovani za častne člane Josip Močnik, kamniški župan in dolgoletni predsednik čitalnice, Nikolaj Josip Sadnikar, živinozdravnik in načelnik salonskega orkestra, in Gregor Slabajna, starosta igralcev. Njim v čast so priredili posebno proslavo.[20]

Slovesnost ob 25-letnici narodne čitalnice 23. julija 1893 je imela prvič tudi širši politično-manifestativni značaj. Na velikem narodnem slavju, ki se je kazalo tudi v praznično okrašenem mestu, so sodelovala vsa kamniška narodna društva, poleg teh pa tudi Sokol iz Ljubljane in predstavniki delavskega pevskega društva Slavec, narodne čitalnice, Glasbene matice, kluba biciklistov iz Ljubljane ter narodne čitalnice iz Kranja. Slavnostni sprevod društev in številnih prebivalcev Kamnika se je pomikal po glavnih ulicah Kamnika do čitalnice. V svojem govoru je starosta ljubljanskih sokolov Hribar primerjal slovenski narod, ki je dal že toliko narodne inteligence, širni poljani, ki je odprta sovražnim navalom, če ni v njej utrdb. Take utrdbe pa so zavedna narodna mesta, med katerimi je Kamnik eno najodličnejših. Pozival je k slogi, kajti le na ta način bo mogoče zavarovati težko priborjene narodne pravice. Značilno za kamniško čitalniško manifestacijo je bilo poudarjanje povezave s Hrvati. Dr. Kušar je izražal zadovoljstvo nad doseženim zedinjenjem hrvatske opozicije. Pri pozdravnih govorih so sodelovali tudi predstavniki celjskih Slovencev (Drago Hribar), goriške (urednik Soče Gabršček) in kranjske čitalnice (Ciril Pirc). Slavnost so zaključili s koncertom Lire, ki je navdušil vse prisotne.[21]

Tudi v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno je čitalnica pripravila vsako leto po več kulturnih prireditev. Originalne so bile tudi vsakoletne čitalniške maškarade. Širši odmev v javnosti je imela proslava 19. aprila 1893 v korist moške in ženske podružnice Ciril-Metodove družbe, šolske organizacije z izrazito narodnoobrambnim značajem.[22] Kamniška čitalnica se je podobno kot druge slovenske čitalnice že pred tem v šestdesetih in sedemdesetih letih 2. 2. 1896 prvič oddolžila spominu pomembnega slovenskega pesnika Valentina Vodnika s slovesno bèsedo. Na pobudo čitalnice so organizirali leta 1907 Gregorčičev večer, na katerem je o pesniku govoril Jos. Breznik.[23] Omeniti moramo slavnostni večer 17. aprila 1910 v spomin na pesnika, kamniškega rojaka Antona Medveda, ki ga je predstavil Fran Saleški Finžgar. Poleg deklamacij pesnikovih poezij in glasbenih točk so igralci čitalnice uprizorili Medvedovo enodejanko Cesar Friderik III. na Malem gradu, ki jo je pesnik pripravil za oder kamniške čitalnice in njeno prvo uprizoritev tudi osebno vodil. Dohodek ob prireditve so namenili kot prispevek skladu za Medvedov spomenik. Avgusta 1913 pa je vzidala čitalnica A. Medvedu na njegovem rojstnem domu v Kamniku spominsko ploščo.[24]

Pri vseh čitalniških proslavah in prireditvah sta tudi v tem obdobju sodelovala pevsko društvo Lira in salonski orkester. Zdi se mi potrebno poudariti veliko povezanost vseh narodnih društev, ki je bila za Kamnik še posebno značilna.

Ob koncu stoletja leta 1899 je ustanovil skladatelj Viktor Parma, ki je bil v Kamniku kot okrajni višji komisar, kamniški salonski orkester. Bil je kapelnik orkestra do julija 1900, ko je bil službeno prestavljen v Črnomelj in ga je nasledil Ivan Špalek (do leta 1907). V času do prve svetovne vojne so bili kapelniki orkestra še Anton Vaniček, Josip Novotny in Emil Adamič. Ob prelomu stoletja je postal agilni načelnik salonskega orkestra Nikolaj Sadnikar. Pod okriljem čitalnice je prirejal orkester številne uspele koncerte v Kamniku in v Zdraviliškem domu. Bil je edino godbeno društvo v Kamniku, ki ni dobivalo nobene pomoči in je iz lastnih sredstev nabavljalo nove inštrumente. Leta 1912 so proglasili salonski orkester kot glasbeni odsek čitalnice s samostojnim poslovnikom in odborom.[25]

Igralci dramskega odseka so uprizorili več gledaliških predstav, kot je razvidno iz preglednice za posamezna leta.

NOVE GLEDALIŠKE IGRE DRAMSKEGA ODSEKA V LETIH 1900 DO 1914:

1900 Morre – Bedenek, Revček Andrejček; La Cagnotte; Pojdimo na Dunaj; Fastenrath – Benković, Dve tašči; Martin Smola ali Kinematograf; Marijana uboga žena iz ljudstva

1901 J. Ogrinec, V Ljubljano jo dajmo

1902 Raupach – Malavašič, Mlinar in njegova hči; Cvrček

1903 Raupach – Malavašič, Mlinar in njegova hči; Materin blagoslov

1904 Požigalčeva hči; Čevljar baron; Omožiti se mora; Bratranec; Snubitev na kmetih; Vesela družba na bohinjskih planinah; Marijana uboga žena iz ljudstva

1905 Görlitz, Popolna žena; Živo mrtva zakonska; F. Finžgar, Divji lovec; J. Borštnik, Stari Ilija

1906 Raimund – Funtek, Kmet milijonar; Ponesrečena glavna skušnja; Jurčič – Govekar, Deseti brat; Egoizem; Dobro jutro; J. Dolinar, Cigani

1907 Štolba – Podgornik, Na letovišču; Deborah; Prvi

1908 A. Medved, Cesar Friderik III. na Malem gradu; Rosenthal – Ogrinec, Na Osojah; Brat Martin; Krivoprisežnik

1909 J. Jurčič, Rokovnjači; O. Župančič, Veronika Deseniška

1910 Kotzebue – Cimperman, Zmešnjava nad zmešnjavo; Neon – Nučič, Simona; K. Meško, Mati; Marijana uboga žena iz ljudstva; F. Finžgar, Divji lovec

1911 J. Jurčič, Domen; Gogolj, Revizor

1912 F. Schiller, Kovarstvo in ljubezen; A. T. Linhart, Županova Micka; I. Cankar, Jakob Ruda; J. Ogrinec, V Ljubljano jo dajmo

1913 E. Gangl, Sin; I. Cankar, Pohujšanje v dolini Šentflorjanski; Težke ure; Lowoodska sirota

1914 J. Jurčič – J. Kersnik, Rokovnjači; F. Govekar, Legionarji

Tudi v tradicionalna čitalniška silvestrovanja so bile vedno vključene krajše gledališke igre. 3. septembra 1893 so proslavili 25-letnico dramskega udejstvovanja staroste čitalniških igralcev Gregorja Slabajne. V zadnjem desetletju so poleg domačih ljudskih iger igrali tudi modernejša dramska dela. Razmah gledališča je bil mogoč zato, ker so leta 1908 dobili primerno dvorano in oder v novem Društvenem domu. Močno so si prizadevali dvigniti dramsko umetnost v Kamniku na višjo umetniško raven. Pri tem so imeli največ zaslug režiserji Jožko Stele, Hinko Rebolj in Rudi Binter ter scenograf, slikar Maks Koželj. V dramskem odseku je delovalo večje število igralcev (Pollak, Logar, Janežič, Kozelj, Pintar, Fajdiga in drugi) in igralk (Tominčeva, Pečnikova, Možinova, Malovrhova, Žirovnikova, Cevčeva, Novakova in druge).[26]

Dramski odsek čitalnice se je povsem osamosvojil. Leta 1912 se je vključil v vseslovensko zvezo dramskih društev. V okviru zveze so želeli doseči medsebojno pomoč pri oblikovanju repertoarja, izmenjavo iger, nabavo garderobe, izdajanje skupnega gledališkega lista in drugo.[27] Glede na to, da ima gledališče poseben pomen za izobrazbo, so želeli pritegniti tudi nove obiskovalce iz vrst preprostejših prebivalcev. Zato so organizirali izlete v bližnjo kamniško okolico, na primer julija leta 1906 v Paloviče in tam igrali krajše igre, ki so bile vedno dobro obiskane. Na čitalniškem odru so gostovala tudi nekatera druga dramska društva. Julija 1906 so priredili gledališki večer člani Slovenskega gledališča iz Ljubljane.[28]

V težnji, da bi pritegnili čim širši krog prebivalstva, je iskala čitalnica tudi nove oblike svojega delovanja. Leta 1905 so pripravili razstavo starin, s katero so želeli spodbuditi zanimanje za preteklost Kamnika in okolice. Prikazali so arheološke izkopanine, kulturnozgodovinske predmete, bogato zbirko narodnih noš in vezenin ter arhivske listine, ki so imele pomen za kamniško preteklost. Največ razstavljenih predmetov je bilo iz bogate Sadnikarjeve zbirke.

Od leta 1905 dalje je čitalnica organizirala javna ljudska predavanja. Pri tem ji je bila v pomoč Zveza slovenskih izobraževalnih društev v Ljubljani, ki so jo ustanovili ob koncu leta 1909 z namenom, da bo združevala vse ljudsko izobraževalno delo na Kranjskem. Izbirali so predvsem teme iz narodne zgodovine, literature, zdravstva in druge.[19]

S posredovanjem visokošolskega ferialnega društva Prosvete so ustanovili v Kamniku javno ljudsko knjižnico. Prosveta si je prizadevala, da bi v vseh slovenskih krajih ustanovili knjižnice in tako poglabljali izobrazbo med najširšimi sloji prebivalstva. Knjižnice narodnih čitalnic in bralnih društev so bile dostopne le njihovim članom in je zato večina prebivalcev ostala brez knjig ali pa so si jih izposojali v katoliških knjižnicah. Na občnem zboru kamniške narodne čitalnice januarja leta 1906 so spejeli sklep, da se bo društvena knjižnica preoblikovala v javno ljudsko knjižnico in postala dostopna vsem prebivalcem Kamnika in okolice. Največ zaslug za to je imel študent Josip Breznik, ki je knjižnico tudi uredil. Pobudnika za javno knjižnico sta bila tudi Hinko Sax, eden od ustanoviteljev kamniške tiskarne in dolgoletni knjižničar Josip Janežič, posestnik iz Perovega. Finančna sredstva za knjige so darovali čitalniškemu odboru številni posamezniki, odbor kamniške meščanske korporacije pa je prispeval vsako leto sredstva za vezavo knjig. Kamniška čitalniška knjižnica je 1. septembra 1906 kot prva na Gorenjskem prerasla v samostojno ustanovo – javno ljudsko knjižnico. Že naslednje leto so ustanovili javne ljudske knjižnice tudi v Kranju, Radovljici, Kranjski gori in Škofji Loki. Svoje prostore je imela kamniška knjižnica v čitalnici. Knjižni fond je bil sprva skromen, le 250 knjig, v naslednjih letih so ga obogatili in povečali in je ob koncu prve svetovne vojne obsegal že okoli 1000 slovenskih knjig. Prav tako se je tudi izposoja knjig iz leta v leto večala. Medtem ko je čitalniška knjižnica izposodila letno okoli 150 knjig, je bilo že v prvem letu delovanja javne knjižnice izposojenih 1650 knjig, in to 105 bralcem iz Kamnika in oseminštiridesetim iz okolice. Knjižnica ja poslovala tudi v času prve svetovne vojne.[30]

Narodna čitalnica v Kamniku je bila kljub različnim oviram ves čas od ustanovitve do prve svetovne vojne, ko je njena dejavnost skoraj povsem zamrla, središče narodnostnega prebujenja in boja ter kulturnega delovanja. Iz nje so izšla vsa kamniška kulturna društva. V veliki meri je bila zasluga čitalnice, da je Kamnik postal pravo slovensko mesto.

PRVO SLOVENSKO PEVSKO DRUŠTVO LIRA

Pevski zbor narodne čitalnice v Kamniku se je na željo pevcev novembra 1882 osamosvojil. Na pripravljalnem sestanku 4. novembra, kjer je bilo navzočih le nekaj najbolj gorečih privržencev, so sklenili, da bodo ustanovili samostojno pevsko društvo. Sprejeli so društvena pravila, ki jih je deželna

vlada 11. novembra tudi potrdila. Že 12. novembra je imelo nato pevsko društvo, ki si je izbralo ime »Lira«, ustanovni občni zbor v gostilni pri Grašku. Izvolili so društveni odbor, katerega predsednik je postal Alojz Vremšak, podpredsednik Anton Trobej, blagajnik Josip Fajdiga in zaupnika Gustav Kronabethvogel in Adolf Volovšek. Poleg Alojza Vremška, ki je bil predsednik Lire do leta 1902 (s presledki v letih 1887–1890, ko je vodil Liro Martin Novak), sta imela največ zaslug za ustanovitev pevskega društva še notar Karel Vršec in dvorni svetnik Julij Polec. V materialnem oziru pa je v prvem obdobju društvu največ pomagal dr. Maks Samec. Posebnost novega pevskega društva Lira je bila v tem, da je šlo za prvi primer pevskega zbora na Slovenskem, ki je bil registriran kot samostojno društvo.[31]

Namen društva je bil pospeševati petje in po možnosti podpirati slovenske glasbene publikacije. Pravila iz leta 1908 pa so razširila društveno delovanje še na gledališke predstave. Razlikovali so aktivne, podporne in častne člane. Društveni znak je bil po imenu društva – lira.[32]

Kamničanom za novo pevsko društvo sprva ni bilo dosti mar. Lirine prireditve so bile skromne in slabo obiskane kljub velikemu prizadevanju pevovodje Franceta Steleta in članov zbora. Lira je nastopala samostojno in na prireditvah kamniške narodne čitalnice. Delovanje Lire je v tem času veliko pripomoglo h kulturni dejavnosti in narodni zavednosti Kamničanov in je bilo zato tudi izpostavljeno nemškemu pritisku.

Prvo večjo slavnost je imela Lira 10. junija 1883 ob razvitju društvene zastave, pri kateri so sodelovali tudi narodna čitalnica iz Kamnika in čitalnica ter Sokol iz Ljubljane. Velik koncert so priredili nadalje v proslavo vladarjevega rojstnega dneva leta 1893, ko so se spominjali tudi desetletnice njegovega obiska v Kamniku. Tedaj je nastopil tudi novo ustanovljeni tamburaški zbor pod vodstvom Franceta Steleta. Gotovo je Lira v tem času pripravila še druge koncerte in sodelovala na prireditvah narodne čitalnice, za kar pa žal nimamo podatkov, ker je prva knjiga kronike društva, ki je segala do leta 1913, uničena.[33]

Lira je nastopala tudi zunaj domačega kraja in je v začetku devetdesetih let že toliko pridobila na ugledu, da so jo povabili leta 1893 na slavnost Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem v Celovcu. Uspešen je bil tudi nastop 18-članskega zbora Lire 26. oktobra 1894 spet na Koroškem na proslavi, posvečeni 80-letnici rojstva Andreja Einspielerja, voditelja koroškega slovenskega tabora, in spominu škofa Antona Martina Slomška; slavnosti je prisostvovalo okoli 1800 Slovencev. Moški zbor Lire je izvajal skladbe sodobnih glasbenih ustvarjalcev Volariča (Novinci), Jenka (Naprej), Hudovernika (Naša zvezda) in Gustava Ipavca (Oblačku). Tudi mešani zbor Lirašev je vzbudil veliko zanimanje in navdušenje. Ljudmila Lendovškova je zapela Nedvedova samospeva (Ljubici in Pogled v nedolžno oko). Koroški Slovenci so izročili Liri srebrn pokal z napisom: Koroški Slovenci – Liri v spomin na Celovec 24. 10. 1894. Že pred tem je sodelovala Lira tudi med primorskimi Slovenci ob proslavi 10-letnice zbora Hajdrih v Proseku pri Trstu.[34] Narodnostno delovanje Lire se torej ni omejevalo le na domači kraj, marveč se je razprostiralo po vsej Sloveniji.

Pred letom 1900 je delovanje Lire nazadovalo, na kar kaže tudi poročilo iz tega leta, da je društvo v splošno zadovoljstvo Kamničanov spet oživelo in da je februarja 1900 priredilo koncert v prostorih narodne čitalnice v Kamniku. V tem letu se je Lira udeležila tudi slavnosti ob razvitju zastave pevskega društva Trebević v Sarajevu.

V desetletju pred prvo svetovno vojno je imelo društvo večino časa moški pevski zbor in le leta 1905 se omenja tudi mešani zbor. Šele v letu 1913 so začeli ponovno razpravljati o ustanovitvi mešanega zbora, do česar je tudi prišlo, tako da je spomladi naslednjega leta mešani zbor že nastopil na koncertu.[35]

Lira je ves čas iskala povezave z drugimi pevskimi društvi in zato ni čudno, da je bila med tistimi 17 slovenskimi pevskimi društvi, ki so leta 1903 ustanovila Zvezo slovenskih pevskih društev s sedežem v Ljubljani.[36]

Število članov tega društva je bilo v obdobju pred prvo svetovno vojno sprva precej stalno. Leta 1904 je štela Lira 24 aktivnih in 62 podpornih članov. Neposredno pred vojno pa se je zlasti povečalo število podpornih članov, tako da je bilo skupno vseh članov 120. Albert Čebulj in Samo Vremšak ugotavljata, da je bil socialni sestav članov društva in odbora dokaj raznoličen. Zastopani so bili vseskozi delavci, obrtniki, intelektualci in svobodni poklici. Ob primerjanju števila članov ostalih narodnih društev lahko ugotovimo, da je postala Lira najmočnejše društvo v Kamniku.

Društvo je imenovalo tudi vrsto častnih članov. To sta bila predsednika društva Alojz Vremšak in Janko Pohlin, Josip Močnik, lekarnar in župan v Kamniku, baron Andrej Winkler, bivši kranjski deželni predsednik, Vekoslav Legat, vodja Mohorjeve tiskarne v Celovcu, Anton Gabrun, župnik v Skočidolu na Koroškem, Simon Gregorčič, ki je prihajal v Kamnik na oddih, ter skladatelja Viktor Parma in Vekoslav Vavpotič. Slednji je živel kot upokojen višji poštni kontrolor na Dunaju in je poslal Liri tudi več svojih skladb. Z delovanjem Lire je povezan tudi znani slovenski skladatelj Emil Adamič, ki je v letih 1903 in 1909 poučeval na štirirazredni deški ljudski šoli v Kamniku in je nekaj let vodil tudi pevski zbor Lire in orkester narodne čitalnice. Ob njegovem odhodu v Trst 1909 ga je pevski zbor odlikoval z zlato značko Lire.[37]

Predsednik društva je leta 1902 postal dotedanji dolgoletni podpredsednik Janko Pohlin, posestnik v Kamniku, v letih pred prvo svetovno vojno pa je bil na čelu društva Rudolf Binter, davčni pristav v Kamniku. Za leto 1913 se je ohranil tudi sestav celotnega odbora. Podpredsednik je bil Ludvik Cimperman, tajnik Josip Mesec, blagajnik V. Rojc, arhivar Franc Fajdiga, odbornika pa Josip Grčar mlajši in Avguštin Ribić.

Po letu 1900 so se sprva hitro menjavali tudi pevovodje: učitelj Peter Gorjup (1900 in 1901), Josip Cenčič (1902 do 1903), Emil Adamič in leta 1907 ponovno Franc Stele, ki je vodil Liro vse do prve svetovne vojne.[38]

Močno poživljeno delo društva je dobilo svoj odsev tudi na veliki proslavi ob dvajsetletnici Lire, ki so jo slavili 7. septembra 1902. Na železniški postaji so slovesno sprejeli goste, delavsko pevsko društvo Slavec iz Ljubljane, pevsko društvo iz Zagorja, pevski zbor narodne čitalnice iz Kranja in

slovensko bralno društvo iz Tržiča. Razvil se je dolg sprevod gostov in domačinov do glavnega trga, kjer je zbranim govoril župan Josip Močnik o zaslugah Lire na kulturnem področju in pri prebujanju narodne zavesti. Na splošno so na proslavi poudarjali tudi njeno narodnoobrambno delo med Koroškimi Slovenci, kjer je pred leti posebno uspešno nastopala. S slovensko pesmijo je stala na braniku za narodno prosveto ter častno zastopala slovenske težnje. Vodilo jo je geslo: Vse za narod, napredek in svobodo.

Na slavnostnem koncertu v zdraviliškem domu v Kamniku sta poleg moškega zbora Lire nastopala še pevska zbora iz Ljubljane in Kranja. V spored so vključili tudi dela mladih slovenskih in drugih ustvarjalcev.

Podobno prireditev, toda v manjšem obsegu, so imeli v Kamniku čez dve leti, ko je gostovalo pevsko društvo Vranska vila iz Vranskega. Skupno s kamniško Liro so priredili koncert, na vrtu hotela Fišer. (V tej stavbi je danes kamniško sodišče.) Kot posebno uspešen so ocenjevali koncert, ki ga je imela Lira 12. novembra 1905. To je bil njen drugi koncert v tej zimski sezoni (prvi je bil 22. 10. 1905). Posebej je še navdušil violinist Niko Štritof, učenec Glasbene Matice iz Ljubljane. Lira se je spomnila tudi tedaj umrlega skladatelja Benjamina Ipavca ter v prostorih zdravilišča v Kamniku priredila koncert njegovih skladb (1908).[39]

Pogosto pa je nastopala Lira v teh letih s koncerti na veselicah (v gostilni Kenda, na vrtu gostilne pri Rodetu, na vrtu hotela Fišer, v zimskem času pa v prostorih narodne čitalnice), ki jih je organizirala samostojno ali pa druga narodna društva. Nadalje je prirejala skupne izlete, združene s koncerti v Gornji grad, Domžale in v Posavje, kjer je Lira vzdrževala dobre stike z mešanim pevskim zborom Straža ob Savi. Vstopnino od koncerta v Domžalah 10. julija 1904, ki je bil na vrtu Fr. Kuharja, so namenili v korist narodnoobrambne družbe sv. Cirila in Metoda, izleta pa so se udeležili tudi moška in ženska podružnica te družbe, narodna čitalnica in gasilsko društvo iz Kamnika.

Kot posebnost je treba omeniti, da so pevci Lire leta 1905 uprizorili opereto Seja mestnega načelstva. To je bilo prvič, da so v Kamniku samo domači pevci nastopili v opereti.

Začelo se je razvijati tudi tesno sodelovanje Lire z dramskim odsekom, ki je neposredno pred prvo svetovno vojno postal samostojen in neodvisen od čitalnice in je potreboval pevski zbor pri raznih uprizoritvah. Tako so pevci Lire nastopili pri dramskih uprizoritvah Rokovnjačev in Legionarjev.[40] 25 let od ustanovitve Lire je minilo sicer leta 1907, slovesno pa so to obletnico proslavljali naslednje leto 15. in 16. avgusta. Na slovesnost je Lira pozvala ne le »drage nam brate Slovence iz tužnega Korotana, zelene Štajerske, ponosne Primorske, kršne Istre in od obal sinje naše Adrije«, marveč tudi »brate Hrvate, Srbe in Bolgare, vedno tlačene od zlega tujstva in dušmaninov tiranskih«. Emil Adamič, ki je tedaj že dozorel v pomembnega skladatelja, je ob tem jubileju posvetil Liri skladbo Dan slovanski na besedilo Simona Jenka. Isti skladatelj je podaril društvu tudi Tri prešerne pesmi za veselo družbo in priredbe nekaj goriških narodnih pesmi.[41]

Tudi v letih tik pred prvo svetovno vojno je prirejala Lira redno svoje koncerte v dvorani narodne čitalnice in v zdraviliški restavraciji. Na koncerte so pričeli vse bolj vabiti tudi soliste. Tako so leta 1913 na Lirinih koncertih sodelovali sopranistka Milka Počivalnikova, pianistka Milka Novakova dvakrat in mezosopranistka Blanche Kreibichová, po rodu Čehinja. Na koncertu 15. avgusta je solo točke spremljal na klavirju Emil Adamič, ki se je vabilu Lire rad odzval, čeprav je bival v Trstu.

V začetku 1914 je imela Lira v Društvenem domu koncert, ki je bil posvečen 35-letnici smrti primorskega skladatelja Josipa Kocjančiča. Prvič sta ta večer nastopila tudi društveni oktet in kvartet.

Lira se je udeleževala tudi manifestacij narodnih društev v drugih krajih. Tako je leta 1913 sodelovala na proslavi petdesetletnice narodne čitalnice v Kranju in na skupščini družbe sv. Cirila in Metoda v Domžalah.

Pevski zbor je sicer marljivo deloval, toda obisk na prireditvah je začel že leta 1913 znatno upadati. Na odborovi seji avgusta 1913 so ugotavljali, da šteje zbor le še 14 pravih pevcev, pa še ti niso vsi redno prihajali k pevskim vajam. Tožili so nad razmerami, ki vladajo v Kamniku. Predsednik društva R. Binter je poudarjal, da ni mogoče ostati pri starem konservativnem izboru sporedov, marveč da je treba upoštevati tudi moderne skladbe, ki so jih prinašali Novi akordi, ter narodne pesmi.

V času prve svetovne vojne je bilo delo društva povsem onemogočeno. Društvene prostore je prevzelo in zasedlo vojaštvo. Večina članov je bila vpoklicana v vojsko. Po petih letih prekinitve se je odbor Lire 24. maja 1919 prvič sestal z namenom, da oživi delovanje zbora.[42]

GODBENO DRUŠTVO

Ob koncu 19. stoletja (decembra 1898) so ustanovili v Kamniku še eno glasbeno društvo, in sicer mestno godbeno društvo. Njegov namen je bil vzdrževati in voditi mestno godbo. Po pravilih društva je morala imeti godba vsak teden vsaj dve vaji, vsako drugo soboto nastopati po mestu, vsako nedeljo dopoldne pa je bila dolžna prirediti promenadni koncert na Mestnem trgu. Predvsem pa je igrala ob različnih slavnostih in prireditvah. Kljub prizadevnosti društvenega odbora godba že v prvih letih obstoja ni dosegla takih uspehov, kot so se jih nadejali. Odgovornost za to so pripisovali kapelniku, ki so mu odpovedali službo. Leta 1904 so zamenjali tudi novega kapelnika Vanička, za njegovega naslednika pa izbrali Arnolda Wlassaka iz Kranja. Godba je še nadalje nazadovala. Na občnem zboru leta 1906, ki je bil sklepčen šele po tretjem sklicu, so razpravljali o tem, ali naj bi društvo sploh še obstajalo, ali pa bi ga razpustili, ker ni imelo pri kamniških meščanih potrebne opore. Toda društveni odbor je vztrajal in pozval Kamničane, da bi v večji meri podpirali godbo, katere pomen je videl tudi v tem, da bi mogla prispevati k razvedrilu letoviščarjev. V začetku leta 1907 je odboru uspelo dobiti novega kapelnika Josipa Novotnyja, ki je bil do tedaj dirigent ljubljanske mestne godbe. Ta si je prizadeval, da bi pridobil in vzgojil potreben naraščaj. Zato je osnoval godbeno šolo, v kateri je bil pouk brezplačen. Odbor je nakupil tudi nekaj novih instrumentov.

V takih razmerah se je hitro menjaval tudi društveni odbor. Tako so leta 1904 sestavljali društveni odbor Jožef Fajdiga,

Jožef Kenda, dr. Alojz Kraut, Ingacij Tramte, Martin Novak, Anton Pintar in Jan Špalek. Leta 1907 je bil predsednik društva Janko Košir, odborniki pa so bili dr. Alojz Kraut, Anton Majer, I. Rojko, Emil Adamič, Karol Beseg, J. Močnik, I. Hudobivnik in Fran Stare. V naslednjih letih je prišlo do novih sprememb v odboru društva, ki se je vedno bolj klerikalno orientiralo.[43]

Poleg Ljubljane je bil Kamnik med vodilnimi mesti v glasbenem življenju.

TELOVADNO DRUŠTVO SOKOL

Telovadno društvo Južni Sokol, ki so ga ustanovili v Ljubljani leta 1863, si je že v prvem obdobju svojega delovanja prizadevalo, da bi na slovenskem ozemlju ustanovilo čim več podružnic. Njihov nastanek so pospeševali tudi izleti, ki jih je Južni Sokol organiziral v večje kraje. Domnevam, da so želeli ustanoviti sokolsko podružnico tudi v Kamniku, kamor so ljubljanski sokoli julija leta 1867 priredili svoj izlet. Nimamo ohranjenih virov, iz katerih bi bilo razvidno, na kakšen odmev so naletele tedaj sokolske ideje v Kamniku. Vedno hujši pritisk, s katerim je avstrijska vlada po letu 1873 dušila delovanje nacionalnih društev, je povzročil, da so prenehale obstajati na Slovenskem tudi sokolske podružnice in zato tudi ni bilo misliti na ustanovitev nove podružnice v Kamniku.[44]

Novo obdobje za sokolsko organizacijo je nastopilo po letu 1879, ko je z odstopom Auerspergove vlade prenehalo obdobje najhujšega nemškega liberalnega pritiska. Hkrati s tem pa je prišlo tudi do preroda v samem sokolskem gibanju, ki je uveljavilo po vzoru znanega sokolskega delavca Čeha Tyrša zahtevo, da naj postane telovadba poglavitna in najpomembnejša oblika dela v sokolskih društvih. Za uveljavitev te ideje ima na Slovenskem največ zaslug dr. Viktor Murnik (1874–1964), ki se je zavzemal za sistematično, vzgojno usmerjeno telovadbo; ta naj povezuje sokolska društva v močno skupnost, na kateri naj sloni široko narodno delo.[45]

Na Gorenjskem je bilo edino sokolsko društvo v prejšnjem stoletju Gorenjski Sokol v Kranju, ki so ga leta 1895 ponovno oživeli. Šele leta 1903 so predvsem iz nacionalnih razlogov ustanovili tudi sokolsko društvo v Tržiču in naslednje leto na Jesenicah.[46]

Pobuda za sokolsko društvo v Kamniku je prišla spet iz Ljubljane. Leta 1902 je Ljubljanski Sokol priredil izlet v Kamnik in ga združil z javnim telovadnim nastopom. Tudi v krogih narodnonaprednih Kamničanov je prevladalo prepričanje, da je Sokol za narodni razvoj v Kamniku močno potreben. Leta 1904 so ustanovili 12-članski pripravljalni odbor na čelu z dr. Alojzem Krautom, ki je poskrbel za ustanovitev društva. Ustanovni občni zbor kamniškega Sokola je bil 3. decembra 1904, medtem ko je deželna vlada v Ljubljani že 10. septembra potrdila pravila društva. Ob tej priložnosti je predaval članom Sokola v Kamniku dr. Vladimir Ravnihar, podstarosta Ljubljanskega Sokola, o sokolstvu in sokolski ideji. Izvoljen je bil društveni odbor, ki so ga sestavljali starosta dr. Alojz Kraut, podstarosta Ivan Špalek, načelnik Ivan Pollak, tajnik Blaž Logar, blagajnik Dragotin Bežek ter odbornika Hinko Sax in Ivan Hudobilnik. Ob ustanovitvi je štelo društvo 64 članov, od teh je bilo na začetku 20 telovadcev.[47]

Tako je dobil Kamnik v desetletju pred prvo svetovno vojno še tretje narodno društvo, ki se je skupno s čitalnico in Liro prizadevalo za narodnostni in kulturni napredek mesta.

Namen sokolskega društva je bil, kot je razvidno iz njegovih pravil, prispevati h krepitvi telesnih in naravnih moči slovenskega ljudstva. Ta namen je doseglo društvo s tem, da je gojilo telovadbo, prirejalo izlete in zabavne prireditve pa tudi s predavanji, izdajanjem publikacij in s knjižnico. Med društvenimi nalogami je bilo tudi podpiranje ustanov, ki so si pridobile zasluge za narodni razvoj. Za posamezna področja društvenega delovanja so bili predvideni posebni odseki kot vaditeljski zbor, izobraževalni odsek in drugi. Določena je bila tudi društvena obleka – sokolski kroj in društveni znaki. V primeru, da bi se društvo razšlo ali bi ga razpustili, bi njegova lastnina pripadla narodni čitalnici v Kamniku.[48]

Osrednji problem novo ustanovljenega Sokola v Kamniku je bila telovadnica. Na začetku so si pomagali z večjo sobo v gostilni Ivana Slabanje, ki jim jo je lastnik brezplačno prepustil za eno leto in so jo preuredili v zasilno telovadnico. V naslednjem letu si je društvo uredilo skromno telovadnico v mestu v Rodetovi hiši, kjer je imela svoje prostore tudi čitalnica. Leta 1908 pa je dobilo društvo v prenovljenem Društvenem domu primerno in prostorno telovadnico. Potem ko so zbrali med kamniškimi narodnjaki dovolj sredstev, so naročili najnujnejše telovadno orodje v Pragi. Letno telovadišče so si uredili na Pollakovem vrtu.[49]

Društvo je takoj pričelo s telovadnimi vajami. Telovadili so trikrat na teden po dve uri pod vodstvom načelnika Ivana Pollaka. Prvi javni nastop v telovadnici so imeli že februarja leta 1905. Ob navzočnosti članov društva so prikazali obvezne in proste vaje. Pripravljali so se tudi za prvi javni nastop na prostem sredi julija, kjer naj bi nastopilo čim več telovadcev. Trudili so se prikazati kvalitetno telovadbo, po drugi strani pa doseči tudi množičnost. O idejah prerodnega gibanja v Sokolu je imel na prvem družabnem sestanku kamniškega Sokola februarja 1905 predavanje J. Binter. Naglašal je pomen obveznih in prostih vaj in se zavzemal, naj bi vsaj enkrat na teden pritegnili k telovadbi tudi starejše člane. Z ustanovitvijo sokolske knjižnice pa naj bi izpopolnjevalo društvo tudi svoje ljudskoprosvetne in narodnostne naloge v Kamniku in okolici.

Že naslednje leto je začel odbor kamniškega Sokola posvečati posebno pozornost tudi naraščaju. Pri tem so se zavedali, da je naraščaj pogoj za uspešno delovanje vsakega sokolskega društva. Zato so se obrnili na starše in mojstre s pozivom, naj pošiljajo dečke k sokolski telovadbi. Vpeljali so posebne vaje za mladino pod nadzorstvom vaditeljev.

Kamniški Sokol je v prvih letih svojega obstoja razvil živahno delo zlasti v telovadnici. Društvo se je uspešno razvijalo, za kar sta imela največ zaslug starosta Kraut, ki je ostal na čelu društva celo [desetletno] obdobje, in načelnik I. Pollak. Veliko oporo pa je imelo sokolsko društvo tudi v narodni čitalnici in pevskem društvu Liri.[50]

Priljubljena oblika društvenega delovanja so postali tudi izleti v bližnjo okolico, ki so bili največkrat združeni z javno telovadbo. Prvi sokolski izlet so organizirali julija 1905 v

Vrhpolje. Ob sodelovanju Lire in kamniške godbe ter številnih gostov iz Ljubljane, Kranja, Domžal, Mengša in kmečkih prebivalcev iz bližnje okolice je izlet dosegel svoj namen. Tudi v naslednjih letih so postali izleti tradicionalna dejavnost društva. Kamniški sokoli so se navadno podajali v Stranje, Radomlje, Lukovico, Dob in so s svojimi nastopi želeli vzbuditi interes za sokolsko idejo in organizacijo tudi med kmečkim prebivalstvom.[51]

Sokoli so v tem prvem obdobju sodelovali tudi na različnih manifestacijah sokolskih in drugih narodnih društev. Tako so se udeležili razvitja sokolske zastave v Brežicah in Šiški, proslave ob desetletnici Gorenjskega Sokola v Kranju in skupaj z drugimi kamniškimi narodnimi društvi prisostvovali odkritju Prešernovega spomenika v Ljubljani 10. septembra 1905.[52]

Leta 1905 so ustanovili Slovensko sokolsko zvezo, h kateri je pristopilo tudi kamniško sokolsko društvo. Z ustanovitvijo Zveze je bila ustvarjena organizacijska podlaga za enotno in množično sokolsko organizacijo na Slovenskem. Zato je razumljivo, da je deželna vlada dolgo časa zavlačevala njeno ustanovitev.

Sokolska organizacija je bila pod liberalnim vplivom, vendar v kamniškem Sokolu sprva še ni prišlo do ostrejše politične diferenciacije. Prvi, ki se je spotaknil ob delovanje kamniškega Sokola, je bil katoliški list Domoljub v začetku leta 1906. Z nastankom orlovskih telovadnih društev v Kamniku in okolici pa so se odnosi zaostrili. Klerikalni pritisk na sokolsko društvo se je zlasti stopnjeval od leta 1911 dalje, ko so klerikalci zmagali v Kamniku na občinskih volitvah. Sokolski vestnik je leta 1913 zapisal: »Sokoli si skoraj ne upajo več obleči sokolskega kroja in javno pokazati svoje duše. Kamničani imajo lep društveni dom, toda smisel za kulturno in politično organizacijo je pri njih majhen. Vse je razbito v male rodbinske in gostilniške kroge. Nastopa popolna neorientiranost. Nekdanji trdni sokoli so danes nedosledni slabotneži. Dokler se Kamničani ne združijo za napredne ideje v močno bojno vrsto, dokler bo skupnost razjedal razredni duh, rodbinske pretenzije in osebni predsodki, ni pričakovati zboljšanja razmer in položaja napredne stvari in Sokola.«[53]

Ob ustanovitvi so se z velikim navdušenjem vključili v delo Sokola vsi sloji prebivalstva, kar je bistveno vplivalo tudi na uspešen razvoj društva. Sčasoma pa se je nekaterim članom zdelo društvo preveč demokratično in so prenehali sodelovati v njem. Vestnik ljubljanske sokolske župe si je ob tem zastavil vprašanje, kako imajo določeni stanovi ali posamezniki pravico drugim odrekati sodelovanje pri društvenem delu. Pozival je Kamničane k slogi ne glede na stanovske razlike. Društvo je namreč vključevalo tudi večje število delavcev in ko je dunajska delniška družba, ki je bila lastnica tovarne železnih izdelkov na Perovem pri Kamniku (danes Titan) šla v konkurz, je izgubil kamniški Sokol skoraj vse telovadce.[54] Med telovadci Sokola, ki so bili zaposleni v tej tovarni, je bil tudi Josip Broz, ki je prišel v Kamnik iz Zagreba in je nastopil delo 25. julija 1911 ter ostal v tovarni, dokler ni ta 18. aprila 1912 zaprla svojih prostorov. Za sokolsko delo sta ga pridobila delavca Lojze Čebulj in Valter Tvrdy, oba navdušena sokola. (Tvrdy je bil takrat načelnik Sokola.) Kölberju, ki je sredi leta 1912 postal začasni načelnik kamniškega Sokola, je uspelo prodobiti nove telovadce, ki so bili večinoma iz delavskih vrst.[55]

Članstvo v Sokolu je kljub opisanim okoliščinam postopoma naraščalo od 82 v letu 1906 do 100 v letu 1911, nato pa je padlo. Leta 1913 je imel Sokol samo še 68 članov. Število telovadcev je v letu 1906 poraslo na 24, v naslednjih letih pa jih je bilo stalno 15. Obisk pri telovadbi je bil povprečno 13 telovadcev.[56]

Da bi ovirala liberalni vpliv na mladino, je začela leta 1908 klerikalna stranka agitirati proti pošiljanju mladine k sokolski telovadbi in že dve leti kasneje je deželna vlada prepovedala sokolsko telovadbo dijakov in šolarjev. Odlok je sicer kasneje preklicala, vendar je vse do začetka vojne občutiti pritisk na sokolska društva, naj ne bi vključevala mladine v sokolsko telovadbo. Medtem ko je imel leta 1910 kamniški Sokol 20 obrtno-trgovskih in 22 šolskih naraščajnikov, ki jih je vodil Lušin, in so se na javnem nastopu še posebej izkazali, je imelo društvo naslednje leto samo še 12 naraščajnikov izključno iz obrtno-trgovske šole. V letih neposredno pred prvo svetovno vojno pa naraščajnikov v kamniškem Sokolu ni bilo več.[57]

Naglo nastajanje novih sokolskih društev je narekovalo potrebo, da so društva v okviru Zveze povezali v župe. Te so združevale po več manjših sokolskih društev in jih spodbujale k skupnemu delu. Na občnem zboru kamniškega Sokola v začetku leta 1910 so tudi razpravljali o pristopu k sokolski župi in so na Lušinov predlog sprejeli odločitev, da se bo kamniški Sokol priključil sokolski župi Ljubljana I., h kateri so pristopila tudi sokolska društva Sokol I. in Sokol II. iz Ljubljane, Ribnice, Št. Vida, Litije-Šmartno in oseki Vače, Lašče in Sodražica. Ko je Slovenski narod prikazoval delovanje društev v okviru župe, je ugotavljal, da se kamniški Sokol polagoma preporaja, ker je pritegnil v svoje vrste mnogo novih članov.

Organizirali so tudi skupne župne vaditeljske tečaje, ki so imeli namen doseči enotnost v telovadbi pri vseh društvih. Župa je pomagala kamniškemu Sokolu tudi s tem, da je pošiljala društvu v pomoč vaditelje.

Zaradi majhnega števila članov v posameznih sokolskih društvih so začeli prirejati skupne društvene zlete v okviru župe. Prvi zlet sokolskih društev ljubljanske župe I. je bil junija leta 1910 na Ledini v Ljubljani in so se ga udeležili tudi kamniški sokoli. Naslednje leto so priredili župni zlet v Kamniku (16. julija), kjer se je zbralo preko 250 sokolov, ki so nastopili s prostimi vajami. Kamnik niso izbrali za kraj zleta po naključju, marveč so hoteli s tem dati oporo kamniškemu Sokolu, ker je vpliv klerikalne stranke vse bolj naraščal. Naslednja župna zleta sta bila leta 1912 v Litiji ob otvoritvi sokolskega doma in leta 1913 v Ribnici. Na obeh zletih so bili kamniški sokoli zastopani le v majhnem številu.

Ena izmed dejavnosti župe so bili tudi izleti v okolico Ljubljane, ki so bili navadno združeni s telovadbo. Na njih so se poglabljale vezi med sokolskimi društvi, obenem pa so želeli z njimi vzbuditi po vaseh med kmečkim prebivalstvom zanimanje za sokolsko gibanje.[58]

Težišče delovanja kamniškega Sokola v zadnjih štirih letih obdobja, ki ga obravnavam, so bili javni telovadni nastopi, združeni z veselicami ali izleti v bližnjo kamniško okolico. Maja 1910 je društvo priredilo izlet v Stranje pri Kamniku, nato pa 8. maja zabavni večer v društvenem domu v Kamniku, ki so se ga udeležili tudi člani Sokola I. iz Ljubljane, kulturni program pa je izvajala Lira. Najuspešnejši pa je bil

izlet v Dob julija istega leta, kjer je nastopilo na vrtu gostilne pri Zarniku nad 70 sokolov in naraščajnikov pod vodstvom Lušina. Sodelovala je tudi kamniška godba. Jeseni 1910 pa je priredil Sokol javno telovadbo, združeno z veliko ljudsko veselico. Nastopali so tudi člani sokolskih društev I. in II. iz Ljubljane; ti so imeli v svojih vrstah nekatere telovadce, ki so že nastopali na mednarodnih prireditvah. Naslednje leto so priredili samo še izlet v Mengeš z javno telovadbo, nato pa je ta dejavnost zaradi menjave v vrstah telovadcev v letih pred prvo vojno prenehala. Posamezni kamniški telovadci so se udeležili tudi čeških, hrvaških in vseslovanskih sokolskih zletov.[59]

Za boljšo povezavo med članstvom Sokola so skrbeli s krajšimi izleti kot tudi z običajnimi vsakoletnimi vinskimi trgatvami v prostorih društvenega doma. Večjo prireditev so predvidevali ob desetletnici sokolskega društva jeseni 1914, kar pa je preprečil začetek prve svetovne vojne, ko je dejavnost kamniškega Sokola začasno zamrla.[60]

DRUŠTVENI DOM

Glavna ovira za nadaljnji razvoj kamniških narodnih društev so bili povsem neprimerni prostori v Rodetovi hiši na Glavnem trgu. Čitalnica zaradi neustreznega odra ni mogla uprizarjati zahtevnejših gledaliških prireditev, dvorana je bila premajhna in neakustična ter zato za večje koncerte in pevske prireditve povsem neprimerna. Sokolova telovadnica je bila le provizorij. Zato so se vsa društva zavzemala za gradnjo skupnega društvenega doma. Težave pa so nastopile pri zbiranju potrebnih finančnih sredstev.

Sokol je v sodelovanju z drugimi kamniškimi narodnimi društvi priredil 2. avgusta 1906 veselico na vrtu Rodetove gostilne na Šutni. Čisti dohodek so namenili za izgradnjo društvenega doma. V slavnostnem govoru je starosta Slovenske sokolske zveze dr. Vladimir Ravnihar poudarjal ne le telesno-kulturni, ampak tudi vzgojni pomen sokolstva.

Ob koncu leta 1906 so razpolagali vsega z 835 kronami, kar pa ni zadoščalo za pričetek gradbenih del. Z namenom, da bi ustvarili boljšo pravno osnovo za gradnjo društvenega doma, so ustanovili društvo z imenom Društveni dom v Kamniku. Po društvenih pravilih je bila njegova naloga, da sezida dom oz., da kupi že obstoječe primerno poslopje v Kamniku, nato pa da prezvame skrb za vzdrževanje doma. Članska pristopnina je znašala 100 kron. Dejansko pa novo društvo ni postalo nosilec izgradnje društvenega doma, marveč narodna čitalnica. Ta je marca 1907 s pomočjo Lire in Sokola kupila zemljišče in stavbo, v kateri so imela društva že od 1873 dalje svoje prostore od Josipine Grilly, roj. Rode, poštarice iz Višnje gore, za znesek 17.000 kron. V zemljiški knjigi je bila stavba vknjižena na čitalnico kot lastnico. Čitalnica je najela kredit v višini 56.000 kron pri Mestni hranilnici v Kamniku. Manjše zneske sta prispevala tudi Lira in Sokol. Kamniška narodna društva so prirejala od leta 1907 dalje veselice v korist društvenega doma. Za kritje posojila so prispevali tudi posamezniki. Zgradbo so preuredili v društveni dom tako, da so v prvem nadstropju uredili gledališko dvorano in oder, v pritličju pa kavarno. Sosednje gospodarsko poslopje so preuredili v prostorno, 140 m² veliko sokolsko telovadnico. Dela so hitro napredovala in jeseni 1908 so novi društveni dom, ki je imel na pročelju napis Narodu in prosveti, svečano odprli.[61](V tej stavbi je danes kavarna in razstavišče Veronika.)

NAČRT ZA USTANOVITEV KAMNIŠKE PODRUŽNICE DELAVSKE KULTURNOPROSVETNE ZVEZE VZAJEMNOSTI

Težišče boja socialnodemokratske stranke se je postopoma prenašalo s političnega področja tudi na boj za ekonomsko izboljšanje delavskega položaja in za dvig delavstva iz kulturne zaostalosti. Zato je stranka svoje delo vedno bolj osredotočala v strokovnih društvih in delavskih organizacijah, konzumnih društvih in zadrugah. Leta 1909 so v ta namen ustanovili tudi Splošno delavsko zvezo Vzajemnost s sedežem v Ljubljani. Ta naj bi organizirala in vodila vse izobraževalno in prosvetno delo socialnodemokratske stranke na Kranjskem. Na drugem občnem zboru leta 1911 so spremenili pravila Vzajemnosti tako, da je lahko ustanavljala tudi svoje podružnice. Tako so ustvarili podlago za še bolj sistematično, smotrno in uspešno širjenje socialistične misli.[62]

V prvi polovici leta 1912 so na Gorenjskem ustanovili podružnico Vzajemnosti v Škofji Loki in Kranju. Prizadevali pa so si, da bi zaživela podružnica tudi v Kamniku. Zarja, glasilo socialnodemokratske stranke, je 24. 6. 1912 zapisala, da bodo imeli z ustanovitvijo podružnice v Kamniku, ki bo v najkrajšem času sledila svoji tovarišici v Kranju, združene skoraj vse pomembnejše kraje na Gorenjskem v socialnodemokratski izobraževalni organizaciji. Med drugimi kraji pa so v kamniškem političnem okraju navajali tudi potrebo po ustanovitvi podružnic Vzajemnosti v Mengšu in Domžalah, kjer je bilo precej obrtnega in industrijskega delavstva. Na splošno pa se je socialnodemokratska stranka v kamniškem okraju le počasi uveljavljala, saj je na volitvah v državni zbor leta 1911 dosegla vsega skupaj le 28 glasov. Poročevalec v Zarji pa je menil, da bi bilo treba v najkrajšem času sklicati konferenco vseh podružnic Vzajemnosti na Gorenjskem, kjer bi določili pota in način, kako bi obstoječe organizacije utrdili in jih povezali v tesnejšo zvezo. Glavni namen konference pa bi bil vsekakor ustanavljanje novih podružnic. Pri tem pa so naleteli na velike težave. Tako so že na izrednem občnem zboru Vzajemnosti 8. 12. 1912 poročali, da so si zlasti prizadevali za ustanovitev podružnic v Idriji in v Kamniku, da pa so morali njihovo ustanovitev odložiti na ugodnejši čas.[63] Čeprav so leta 1912 že predložili deželni vladi pravila podružnice Vzajemnosti v Kamniku v potrditev, do ustanovitve podružnice ni moglo priti, ker je deželno predsedstvo aprila meseca 1913 razpustilo Vzajemnost, češ da je s svojim delovanjem posegala na politično področje. Prvo delavsko prosvetno društvo, Delavsko knjižnico in v njenem okviru pevski zbor Solidarnost, so ustanovili v Kamniku šele po prvi svetovni vojni novembra 1919.

KAMNIŠKA PODRUŽNICA SLOVENSKEGA PLANINSKEGA DRUŠTVA

Prikaz kulturnega in društvenega življenja v Kamniku v obdobju pred prvo svetovno vojno bi ne bil celovit, če ne bi upoštevala tudi delovanja kamniške podružnice Slovenskega

planinskega društva. Društvo se je s svojimi napori vključevalo v narodnoobrambni boj in videlo v tem tudi enega svojih poglavitnih ciljev. S številnimi izleti in družabnimi prireditvami je dvigalo splošno kulturno raven ne le v Kamniku, marveč tudi v širši okolici.

Ko so dozorele možnosti za začetek organiziranega planinstva pri nas, je najprej nemško-avstrijsko planinsko društvo začelo ustanavljati svoje podružnice. Vanje so se vključevali tudi Slovenci. Prva in najmočnejša podružnica je nastala v Ljubljani leta 1874, nato pa so ustanovili podružnice tudi v Mariboru, Celju in Trstu. Podružnice so delovale v izrazito nemškem duhu in zahtevale celo od domačih planinskih vodnikov, da so morali govoriti nemško. Dejavnost podružnic je bila usmerjena predvsem v gradnjo planinskih koč in zavetišč ter markiranje planinskih poti z nemškimi znamenji. Delovanje nemških podružnic je pomenilo dejansko germanizacijo našega planinstva. Kot znamenje odpora proti takim težnjam so Slovenci leta 1893 ustanovili Slovensko planinsko društvo, katerega prvi predsednik je postal znani slovenski zgodovinar France Orožen. Že čez dve leti je začelo društvo izdajati svoje glasilo Planinski vestnik, ki razen s prekinitvijo med prvo svetovno vojno izhaja še danes. Takoj v začetku svojega delovanja je Slovensko planinsko društvo začelo ustanavljati podružnice po vsem slovenskem ozemlju.

Kot prva je bila že v istem letu ustanovljena podružnica v Kamniku in nato v Mozirju, v naslednjih letih pa so nastale tudi druge gorenjske podružnice v Radovljici (1895), v Kranju (1899), na Jesenicah za kranjskogorski sodni okraj (1903), v Selcih (1907) in v Tržiču (1908).[65]

Glavni iniciator kamniške podružnice Slovenskega planinskega društva je bil takratni kamniški župan Josip Močnik, kar še posebej dokazuje, kakšen narodnostni pomen so tedaj pripisovali narodnjaki tudi ustanovitvi planinskega društva. Tako zgodnji nastanek kamniške podružnice je pripisati tudi okoliščini, da je Kamnik zaradi svoje izredno ugodne lege izhodišče za vse Kamniške planine. Župan Močnik je 19. julija 1893 poslal okrožnico z vabilom na ustanovni občni zbor kamniške podružnice (v gostilni Kenda) vsem narodnjakom v mestu in okolici. Ustanovitev podružnice je dobila vso podporo tudi pri Slovenskem planinskem društvu, zlasti še pri njegovem predsedniku profesorju Francu Orožnu. Njima gre zasluga tudi za to, da so obdržali kamniško podružnico v naslednjem kritičnem letu po ustanovitvi, ko je obstajala velika nevarnost, da bo prenehala. S tem so reševali tudi ugled slovenskega planinstva nasploh. Veliko oporo in pomoč je dobila podružnica tudi že pri tedaj znanih planinskih delavcih, graškem profesorju dr. Johannesu Frischaufu in Franu Kocbeku, nadučitelju iz Gornjega grada in kasnejšemu predsedniku savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva. S tem se začenja stalna povezava dr. Frischaufa in Kocbeka s slovenskimi planinskimi podružnicami, ki so delovale v Kamniških planinah.

Ob ustanovitvi je štela kamniška podružnica pet ustanovnih in 15 rednih članov, katerih število pa se je že med letom povečalo na 28. Leta 1900 je štela podružnica 59 članov, od tega 3 članice. V naslednjih letih si je društveni odbor izredno prizadeval za povečanje članstva tako, da je imela podružnica leta 1907 že 104 člane, v letih neposredno pred prvo svetovno vojno pa je število članstva spet upadalo in je imela podružnica le še okoli 70 članov. Socialni sestav članov, kot ga ugotavljamo pri drugih podružnicah Slovenskega planinskega društva, velja v glavnem tudi za kamniško podružnico; največ so bili vključeni ljudje z inteligenčnimi poklici, razen teh pa tudi posestniki, gostilničarji, trgovci, obrtniki in uradniki. Šele pred začetkom prve svetovne vojne so se začeli tudi v kamniško planinsko podružnico vključevati posamezni delavci.

Prvi društveni odbor so sestavljali: Josip Močnik, župan in lekarnar v Kamniku, ki je bil predsednik podružnice vse do leta 1899, Miha Kos, učitelj iz Homca, je bil več let izredno delaven tajnik, ter odbornika Valentin Burnik, nadučitelj iz Kamnika, in Avgust Trpinc, usnjar in posestnik iz Kamnika. Leta 1895 je prišlo v društvu do krize in do odstopa njegovega odbora. Na občnem zboru 11. julija 1896 sta bila v novi odbor izvoljena tudi Anton Pintar, trgovec, in dr. Josip Sadnikar, živinozdravnik, oba iz Kamnika. Do prve svetovne vojne so bili predsedniki oziroma načelniki kamniške podružnice še: Janko Košir, trgovec iz Kamnika (1899–1903), dr. Emil Orožen, notar (1903–1907), Jernej Kemperle, trgovec (1907–1910), in Karel Kumer (1910–1914), tajnik podružnice pa je postal leta 1910 Franc Stele.[66]

Namen društva je bil določen v drušvenih pravilih. Obsegal je prirejanje skupnih izletov in potovanj, napravljanje, popravljanje in markiranje poti ter skrb za zavetišča in planinske koče. Osnovni cilj podružnice je bil izgradnja planinske koče v Kamniških planinah. Na pobudo Slovenskega planinskega društva so že na občnem zboru kamniške podružnice leta 1894 sklenili, da bodo postavili planinsko kočo na Podih pod Planjavo. Za zemljišče in pomoč pri gradnji je podružnica prosila kamniško meščansko korporacijo. Gradnjo so utemeljevali s tem, da je koča potrebna za procvit planinstva v Kamniških planinah. »Domača čast nam veleva, da ohranimo sebi gospostvo v tem slovenskem pogorju. Čas je, da osvojimo svoj svet, da bomo domačini sprejemali goste v svoje koče, da postanemo mi gospodarji na svoji zemlji«, beremo v dopisu Slovenskega planinskega društva kamniški podružnici. Vendar kamniška podružnica za gradnjo te koče ni mogla zagotoviti potrebnih finančnih sredstev. Za neuspeh so krivili tudi premajhno dejavnost podružnice, od katere so pričakovali intenzivno delovanje, zlasti še zaradi izredno ugodne lege Kamnika, ki bi moral postati izhodišče ne le za slovenske, ampak tudi za tuje turiste.

Na občnem zboru kamniške podružnice januarja leta 1900 je bila ponovno postavljena v ospredje gradnja planinske koče. Že na tem občnem zboru je tajnik društva Miha Kos predlagal, da naj se postavi planinska koča na Kamniškem sedlu in da naj vzame podružnica od kamniške meščanske korporacije v najem turistično kočo ob izviru Kamniške Bistrice in to pod istimi pogoji kot jih je imel dotedanji najemnik. Še v istem letu so na seji odbora razpravljali o tem, da bi odložili postavitev koče na Kamniškem sedlu in zgradili planinski dom na Kržiščih (1647 m), na jugovzhodnem grebenu Kriške planine. Predsednik podružnice Janko Košir je menil, da bo koča donosen vir dohodkov za podružnico, vendar je dal društveni odbor prednost gradnji koče na Kamniškem sedlu. Poživljeno dejavnost kamniške podružnice na prelomu stoletja lahko povezujemo tudi z gradnjo koče pod severno steno Grintovca

na Malih ravneh (1545 m), ki jo je leta 1900 slovesno odprla češka podružnica Slovenskega planinskega društva. Ta je ob tem poudarjala, da želi skupno s kamniško podružnico prevzeti Kamniške planine v svoje delovno področje.

Kljub različnim načrtom pa se konkretnejše realizacije le-teh niso lotili. Tudi v naslednjih letih je bil tako na sestankih odbora kot na občnih zborih podružnice vedno znova govor o pričetku gradnje koče na Kamniškem sedlu, zlasti še, ker se je bližala desetletnica delovanja podružnice, ki so jo želeli proslaviti z otvoritvijo koče. Toda šele septembra leta 1902 je podružnica poslala prošnjo kamniški meščanski korporaciji, ki je bila lastnik zemljišča na Kamniškem sedlu, za potrebno zemljišče in les. Za denarni prispevek so se obrnili tudi na kneza Windischgrätza na Dunaju, ki je imel v najemu lov v Kamniški Bistrici, na nekatera ministrstva na Dunaju, na hranilnico in posojilnico v Kamniku, na mestni hranilnici v Kranju in Celju ter na številne posameznike. Kamniška meščanska korporacija je dala planinski podružnici zemljišče brezplačno v najem pod pogojem, da postane koča last meščanske korporacije v primeru, če bi podružnica prenehala obstajati. Pridržala si je tudi pravico odstraniti kočo, če bi se ji kratile pravice v gospodarskem ali drugem oziru, zagotovila pa je planinski podružnici potreben les za gradnjo. Pri pogovorih o gradnji planinske koče so sodelovali tudi predstavniki Slovenskega planinskega društva, zlasti dr. Fran Tominšek, ki je dal podružnici nekaj koristnih predlogov. Po predlogu odbornikov je izdelal gradbeni načrt inž. Foerster, član Slovenskega planinskega društva. Julija leta 1904 so končno začeli z gradnjo planinskega doma.

Veliko zaslugo, da je prišlo do začetka gradnje, je imel odbor Slovenskega planinskega društva, ki je videl v gradnji koče na Kamniškem sedlu eno od osrednjih nalog slovenskega planinstva. Ker dela pri gradnji niso stekla, si je Osrednji odbor prizadeval oživiti delovanje kamniške podružnice in je že leta 1906 prevzel gradnjo koče v svojo oskrbo. Slovenski narod je tedaj poročal: »Kamničani se premalo brigajo za kočo, čeprav bodo imeli sami največ dobička od nje. Morda bi bilo zanimanje za to kočo vse drugačno, ako bi dal odbor kamniške podružnice kakšno znamenje svojega življenja.« Ob vseh teh kritikah pa je vendar treba poudariti, da so nekateri člani kamniške podružnice in Kamničani nosili pomemben delež pri gradnji. Na prvem mestu naj omenim takratnega predsednika podružnice dr. Emila Orožna, ki je bil med glavnimi pobudniki gradnje in njegovega sina takratnega študenta Milana, ki je nadzoroval gradnjo, zapisoval delovne ure delavcem in dobavo gradbenega materiala. Velike zasluge pa so imeli tudi kamniška trgovca Karel Kumer in Jernej Kemperle, gostilničar Karel Prelesnik iz Stranj in trgovec Rode iz Ljubljane, ki je daroval za kočo 2000 kron.

Otvoritev koče na Kamniškem sedlu 12. avgusta leta 1906 je bila združena z veliko slovesnostjo. Navzočih je bilo okoli 260 planincev, največ iz Kamnika in Ljubljane in večje število Čehov. Prisostvovali so tudi predstavniki številnih planinskih podružnic. Načelnik kamniške podružnice je v svojem govoru poudaril predvsem nacionalni pomen slovenske planinske koče v Kamniških planinah, ki je že 18. slovenska planinska postojanka. Govoril je tudi načelnik Slovenskega planinskega društva profesor Franc Orožen, ki je v prispodobi bajeslovnega pomena Kamniških planin poudarjal pomembnost teh planinskih »trdnjav« za slovenstvo. Na proslavi je sodelovalo tudi pevsko društvo Lira iz Kamnika.

Za kočo na vrhu Kamniškega sedla (1884 m) so izbrali zelo primerno lokacijo z lepim razgledom na Kamniške planine, na kamniško predgorje in v Logarsko dolino ter proti jugu na ljubljansko ravnino. Novi planinski dom je privabljal vsako leto veliko domačih in tujih turistov.[67]

Kamniška podružnica si je s tem, ko je zgradila kočo, pridobila sicer sloves, nakopala pa si je velike dolgove. Zaradi tega je prišla v še večjo odvisnost od Osrednjega odbora Slovenskega planinskega društva, ki je moral reševati finančno situacijo podružnice. Stanje se je poslabšalo, ker je vihar odnesel streho na koči in jo je bilo treba obnoviti. Pri koči je zgradil Osrednji odbor v letu 1907 tudi vodnjak. Posledica takšne situacije je bila, da je Osrednji odbor Slovenskega planinskega društva leta 1908 prevzel kočo na Kamniškem sedlu v upravljanje. Zaradi vse večjega prometa so kočo leta 1916 popolnoma preuredili.

Osrednji odbor Slovenskega planinskega društva je istočasno širil svojo dejavnost tudi na drugem kamniškem območju. Leta 1909 je prevzel od kamniške meščanske korporacije za šest let v zakup tudi kočo ob izviru Kamniške Bistrice skupaj z Uršičevo kmetijo. S tem je planinstvo pridobilo novo postojanko, ker je Kamniška Bistrica slovela po svojih naravnih lepotah in tudi kot izhodišče za mnoge ture v Kamniških planinah.[68]

Med osnovne dejavnosti podružnice je sodila tudi naprava gorskih poti, markiranje poti ter opremljanje z napisi.

Že v prvih letih svojega obstoja si je odbor kamniške podružnice postavil nalogo, da spelje poti s Kamniškega sedla na Planjavo in od Škarij do poti, ki pelje na Ojstrico, kar so leta 1897 tudi opravili. S tem je bilo dobro rešeno vprašanje, kako priti iz Kocbekove koče pod Ojstrico po najkrajši poti in po najlepšem predelu Kamniških planin do Kamniškega sedla in od tam dalje čez Tursko goro in Skuto na Mlinarjevo sedlo, Grintovec in Kočno.

To uspešno delovanje kamniške podružnice pa ni šlo v račun podružnici avstrijskega turističnega kluba iz Železne Kaple, ki je urejala planinsko pot čez Jezersko na Grintovec in Kočno. Izposlovalo je, da je kranjski okrajni glavar opozoril kamniško podružnico, da je pot od Mlinarjevega sedla na Kočno nevarna. S tem so hoteli odvrniti delovanje kamniške podružnice od Grintovca in Kočne.

Poti so v naslednjih letih izboljševali oz. popravljali. V času do prve svetovne vojne je bilo vedno v ospredju vprašanje, kje dobiti sredstva za gradnjo in vzdrževanje poti. Zato je leta 1908 prevzel Osrednji odbor Slovenskega planinskega društva tudi vzdrževanje poti v Kamniških planinah v svojo oskrbo. Na občnem zboru podružnice leta 1909 so razpravljali tudi o novi planinski povezavi med Krvavcem in Kokrškim sedlom ter o poti čez Kamniško sedlo na Kotliče, vendar za uresničitev teh načrtov ni bilo potrebnih sredstev.

Vzporedno z urejanjem poti je kamniška podružnica opravljala tudi markacije. Leta 1910 so bile v glavnem že vse važnejše poti v Kamniških planinah in v okolici Kamnika primerno označene. Pri tem sta opravila največ del tajnik društva Miha Kos in gorski vodnik Miha Uršič iz Stahovice.

Postavili so tudi več planinskih orientacijskih tabel v Kamniku in drugih krajih, odkoder so vodila pota v planine.

Podružnica je organizirala tudi izlete za svoje člane, večkrat na Menino planino h gornjegrajski koči skupaj s savinjsko podružnico, na Kamniško sedlo, k izviru Kamniške Bistrice. Prirejala je zabavne večere in se udeleževala otvoritev planinskih koč drugih podružnic Slovenskega planinskega društva.[69]

Prva leta svetovne vojne je delovanje kamniške podružnice povsem prenehalo. Osrednji odbor Slovenskega planinskega društva je leta 1917 podružnico oživil s tem, da je po društvenih pravilih sklical 27. januarja občni zbor, na katerem je bil izvoljen nov odbor. Ta je imel nalogo urediti notranje razmere v kamniški podružnici in poživiti njeno delovanje.[70]

OPOMBE

[1] F Gestrin – V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 142–143; M. Žontar, Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem 1860–1914, Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914 (razstavni katalog), Kranj 1980, str. 15–37.

[2] Kamničan 7. 9. 1919 (Ob 50-letnici narodne čitalnice v Kamniku); Zgodovinski arhiv Ljubljana – KAM, občina Kamnik, fasc. društva – narodna čitalnica 1939 (govor Alfonza Skale ob 70-letnici čitalnice 16. 7. 1939).

[3] Novice 5. 5. 1869.

[4] Kamničan 7. 9. 1919.

[5] Novice 26. 5. 1869, 23. 6. 1869.

[6] Arhiv SR Slovenije, kartoteka društev – Leseverein in Stein; Novice 24. 10. 1860; Iz preteklih dni (podlistek), Kamničan 5. 1. 1907, 19. 1. 1907.

[7] V. Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918, Ljubljana 1965, str. 209, 220.

[8] Slovenski narod 1. 5. 1873, 8. 6. 1873, 19. 7. 1873.

[9] Novice 7. 2. 1866, 12. 8. 1868; Kamničan 7. 9. 1919; Petindvajsetletnica Narodne čitalnice v Kamniku, Slovenski narod 24. 7. 1893; Arhiv SR Slovenije, kartoteka društev – Männer Gesangs – Verein Stein.

[10] Novice 5. 5. 1869; prim. M. Žontar, Kulturni razvoj Kranja in okolice od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne, Kranjski zbornik 1980, Kranj 1981, str. 165, 166.

[11] Znameniti Slovenci – France Bernik, Simon Jenko, str. 54; Slovenski biografski leksikon, knjiga I., Ljubljana 1925–1932, str. 221–222.

[12] Kamničan 7. 9. 1919.

[13] V. Melik, o. d., str. 211, 349; Slovenski narod 23. 10. 1873, 24. 10. 1873, 7. 1. 1875.

[14] Slovenski narod 8. 2. 1873, 20. 12. 1873, 30. 4. 1874, 19. 1. 1875; Novice 26. 1. 1876; Kamničan 7. 9. 1919.

[15] Novice 23. 6. 1880; L. Stiasny, Kamnik, Ljubljaňa 1894, str. 64, 171 sl.; Arhiv SR Slovenije, kartoteka društev – Leseverein in Stein.

[16] Novice 2. 7. 1879, 16. 7. 1879.

[17] Kamničan 7. 9. 1919; pregled dramskih uprizoritev za obdobje do leta 1890 je narejen na podlagi poročil v Novicah in Slovenskem narodu.

[18] V. Melik, o. d., str. 350; Slovenski narod 13. 1. 1912, 4. 3. 1913; Kamničan 23. 4. 1921.

[19] Kamničan 7. 9. 1919; Slovenski narod 21. 12. 1893.

[20] Gorenjec 14. 3. 1903.

[21] Slovenski narod 22. 7. 1893; Petindvajsetletnica narodne čitalnice v Kamniku, Slovenski narod 24. 7. 1893.

[22] Slovenski narod 3. 3. 1893.

[23] Kamničan 5. 1. 1907, 7. 9. 1919.

[24] Vabilo na slavnostni večer v spomin na Antona Medveda 17. 4. 1910, hrani prof. Samo Vremšak in mi ga je dal v uporabo, za kar se mu najlepše zahvaljujem; Slovenski narod 28. 8. 1913.

[25] Kamničan 9. 2. 1907, 7. 9. 1919.

[26] Podatki o delovanju dramskega odseka so v Kamničanu, ki je izhajal kot priloga Našemu listu od junija 1905 do konca leta 1907, Slovenskem narodu in Gorenjcu za leta 1907 do 1914.

[27] Slovenski narod 9. 1. 1912.

[28] Kamničan 20. 7. 1906.

[29] Kamničan 12. 8. 1905, 26. 8. 1905; Slovenski narod 16. 6. 1910.

[30] Kamničan 23. 12. 1905, 27. 1. 1906, 28. 6. 1907, 21. 9. 1907.

[31] Slovenski narod 15. 11. 1882; nagrobni govor R. Binterja ob smrti Alojza Vremška 25. 6. 1904, hrani prof. Samo Vremšak in mi ga je dal v uporabo, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

[32] Arhiv SR Slovenije, kartoteka društev, pravila pevskega društva Lira iz leta 1882 in 1908.

[33] Slovenski narod 22. 8. 1893, 19. 10. 1932.

[34] Slovenski narod 29. 10. 1894, 19. 10. 1932; Slovenec 29. 10. 1894; Mir 30. 10. 1894; prim. tudi Lira 1882–1982 (razstavni katalog), Kulturni center Kamnik 1982, str. 3–26.

[35] Gorenjec 20. 1. 1900, 17. 2. 1900; Kamničan 10. 6. 1905; Arhiv Lire – Kamnik, Kronika I. slovenskega pevskega društva Lire, knjiga II. od 7. 8. 1913 dalje (knjiga I. je uničena), zapisniki sej odbora 11. 9. 1913, 16. 4. 1914.

[36] Gorenjec 18. 7. 1903, 1. 8. 1903.

[37] Slovenski narod 25. 1. 1905; Kamničan 1. 2. 1907; Gorenjec 31. 7. 1909; Arhiv Lire – Kamnik, Kronika I. slovenskega pevskega društva Lire, knjiga II., zapisniki sej odbora 27. 11. 1913; A. Čebulj – S. Vremšak, Zgodovina »Lire«, Kamniški zbornik 1955, str. 195.

[38] Gorenjec 6. 7. 1901, 31. 1. 1903; Kamničan 1. 2. 1907; Arhiv Lire – Kamnik, Kronika I. slovenskega pevskega društva Lire, knjiga II., zapisnik seje odbora 29. 1. 1914.

[39] Gorenjec 23. 8. 1902, 13. 9. 1902, 13. 8. 1904, 27. 8. 1904, 29. 8. 1908; Kamničan 18. 11. 1905; nekaj gradiva o Liri, med drugim tudi vabilo za koncert ob 20. letnici Lire, hrani prof. dr. A. Čebulj iz Kamnika. Gradivo mi je dal ljubeznivo v uporabo, za kar se mu lepo zahvaljujem.

[40] Gorenjec 23. 4. 1904, 25. 6. 1904, 9. 7. 1904, 18. 2. 1905, 7. 2. 1906; Kamničan 15. 7. 1905, 10. 6. 1905, 24. 6. 1905, 17. 2. 1906, 24. 8. 1907; Arhiv Lire – Kamnik, Kronika Lire, knjiga II., zapisnik seje odbora 13. 1. 1914.

[41] Gorenjec 20. 6. 1908; vabilo k veliki narodni slovesnosti ob proslavi 25-letnice Lire; Novi akordi VIII./1908, str. 27–29.

[42] Arhiv Lire – Kamnik, Kronika Lire, knjiga II., zapisniki sej odbora iz leta 1913 in 1914 in zapisnik zbora 25. 1. 1914.

[43] Zgodovinski arhiv Ljubljana – KAM, občina Kamnik, fasc. 94, društva 1890–1940 (godbeno društvo); Kamničan 7. 4. 1906, 26. 10. 1907, 2. 11. 1907.

[44] D. Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 84; Deset let sokolskega življenja v Kranju (podlistek), Gorenjec 21. 4. 1906; M. Žontar, Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem 1860–1914, Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914 (razstavni katalog), Kranj 1980, str. 51–56.

[45] D. Stepišnik, o. d., str. 95–96.

[46] Gorenjec 19. 12. 1903, 12. 5. 1906.

[47] Gorenjec 5. 7. 1902, 12. 8. 1902, 23. 4. 1904, 24. 12. 1904.

[48] Arhiv SR Slovenije, kartoteka društev, pravila Sokolskega društva v Kamniku z dne 10. 9. 1904.

[49] Gorenjec 5. 11. 1904, 24. 12. 1904.

[50] Kamničan 17. 6. 1905, 17. 2. 1906; Slovenski narod 20. 2. 1905; 18. 8. 1906.

[51] Kamničan 8. 7. 1905, 15. 7. 1905, 26. 1. 1907, 25. 5. 1907.

[52] Kamničan 26. 1. 1907; Slovenski narod 10. 9. 1905.

[53] Kamničan 30. 9. 1905, 24. 2. 1906; Gorenjec 29. 1. 1910; Sokolski vestnik št. 4, december 1913, str. 193.

[54] Sokolski vestnik št. 2, junij 1911, str. 32, št. 2, julij 1912, str. 65–66.

[55] Ivan Zika, Josip Broz iz sela Zagorsko, Ljubljanski dnevnik 2. 3. 1975; Sokolski vestnik št. 2, julij 1912, str. 65-66.

[56] Kamničan 26. 1. 1907; Sokolski vestnik št. 4, december 1911, št. 4, december 1913, str. 198.

[57] D. Stepišnik, o. d., str. 98; Gorenjec 30. 7. 1910; Sokolski vestnik št. 4, december 1910, str. 54, št. 4, december 1911, št. 4, december 1913, str. 198.

[58] Slovenski narod 9. 2. 1910, 4. 6. 1910, 7. 6. 1910, 16. 6. 1910, 10. 5. 1913; Sokolski vestnik št. 2, junij 1911, str. 24, št. 1, marec 1911, str. 14, št. 3, oktober 1911, str. 41, št. 2, julij 1912, št. 1, marec 1913.

[59] Gorenjec 10. 9. 1910, 30. 7. 1910, 29. 4. 1910; Sokolski vestnik št. 1, marec 1911.

[60] Sokolski vestnik št. 1, marec 1913, št. 1, 1914; Slovenski narod 29. 9. 1913; fotografije in nekatere podatke o kamniških sokolih mi je posredoval Peter Klavčič, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

[61] Kamničan 20. 7. 1906, 28. 7. 1906, 11. 8. 1906, 10. 11. 1906, 9. 3. 1907, 16. 3. 1907, 23. 3. 1907; Gorenjec 17. 7. 1909.

[62] J. Liška, Ustanovitev »Vzajemnosti« 1909, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV., št. 1–2, Ljubljana 1974, str. 54; M. Ftičar, Društva in prireditve v Kamniku 1914–1941 (razstavni katalog), Kulturni center Kamnik, 1983, str. 34–37; M. Žontar, Razvoj in delovanje delavskih kulturnih društev do prve svetovne vojne, Delavsko pevsko društvo Solidarnost in Delavska knjižnica v Kamniku, objavljeno v: Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941 (razstavni katalog), Kranj 1983, str. 5–10, 29–36; Zarja 26. 3. 1919.

[63] Zarja 16. 4. 1912, 8. 5. 1912, 24. 6. 1912, 9. 12. 1912; V. Melik, o. d., str. 365.

[64] Arhiv SR Slovenije, kartoteka društev, pravila kamniške podružnice Vzajemnosti; Zarja 22. 4. 1913; za Solidarnost prim. D. Mehora, Delavsko prosvetno društvo Solidarnost v Kamniku, Kamniški zbornik 1955, str. 186 sl.

[65] D. Stepišnik, o. d., str. 145; M. Žontar, Začetki organiziranega planinstva na Gorenjskem (razstavni katalog), Kranj 1982, str. 8–17.

[66] Arhiv Planinskega društva Kamnik, ki so mi ga s posredovanjem Štefana Repanška dali ljubeznivo v uporabo. Knjiga I., Dokumenti razvoja P. D. Kamnik 1893–1940, Upravne zadeve (zbrala in uredila Pavel in Antonija Kemperle v spomin na planinskega tovariša Karla Biška); Planinski vestnik VI./1900, št. 1, str. 10–14.

[67] Arhiv Planinskega društva Kamnik, knjiga I., Dokumenti razvoja P. D. Kamnik 1893–1940, Upravne zadeve, knjiga III., Dokumenti razvoja P. D. Kamnik 1895–1955, Gospodarstvo; Planinski vestnik VI./1900, št. 1, str. 10–14, XII./1906, št. 8. str. 136–139, 140–141; Kamničan 18. 8. 1906; Dr. Milan Orožen, Jubilej Kamniške koče na Sedlu (spomini), Kamniški občan V./1966, št. 6.

[68] Planinski vestnik XV./1909, št. 4, str. 74, 78–79, št. 5, str. 98, št. 7, str. 149, XVI./1910, št. 4, str. 87; Planinski vestnik 1915–1919, Ljubljana 1920, str. 213.

[69] Arhiv Planinskega društva Kamnik, knjiga I., Dokumenti razvoja P. D. Kamnik 1893–1940, Upravne zadeve; Planinski vestnik III./1897, 25. 8., str. 127, VI./1900, št. 1, str. 10–14, VIII./1902, št. 8, str. 149, X./1904, št. 3, str. 41, XI./1905, str. 143, XVI./1910, št. 4, str. 87; XVII./1911, št. 6, str. 104.

[70] Arhiv Planinskega društva Kamnik, knjiga I., Dokumenti razvoja P. D. Kamnik 1893–1940, Upravne zadeve.

matija koželj in stensko slikarstvo

Andreja Žigon

O kamniškem slikarju Matiji Koželju imamo na razpolago nekaj člankov z biografskimi ter z bolj ali manj točnimi in popolnimi podatki o njegovih delih. Kolikor mi je znano, je o Koželju prvi poročal Josip Dostal leta 1914, več pa je o njegovem življenju in delu zapisal Viktor Steska leta 1918, in sicer na osnovi slikarjevih spominov, za katere ga je sam zaprosil, in z dopolnilnimi opombami. V okviru nekaterih drugih besedil so avtorji Koželja le omenjali in ga zelo na kratko označevali. Medtem ko je literatura o slikarju in njegovem opusu skromna, so številnejša poročila o njegovih delih v sočasni periodiki ter opisi v topografskih in podobnih besedilih, ki pa nam zopet sporočajo zgolj podatke in jih lahko upoštevamo le kot vire.[1]

Matija Koželj se je rodil leta 1842 v Vesci pri Vodicah. Že kot otrok je kazal veselje do risanja, navduševale so ga freske na Šmarni gori in v Skaručni, iz ilustriranih Mohorjevih Zgodb sv. pisma pa je prerisoval slike. Predloge za prerisovanje mu je preskrboval tudi vodiški kaplan Mihael Peternel, ki ga je pozneje kot profesor na nižji realki v Ljubljani zaradi nadarjenosti posebej priporočil Joahimu Oblaku, profesorju risanja na ljubljanski realki. Koželj jo je obiskoval v letih 1860 in 1862. Pouk je temeljil na risanju in na kopiranju predlog ter modelov. V tem času se je seznanil in spoprijateljil s slikarjema Antonom Karingerjem in Mihaelom Strojem. Po končanem šolanju si je prizadeval dobiti podporo za nadaljnji študij, vendar zaman; ravnatelj realke Rudolf Schnedar, ki mu je obljubil, da mu bo pomagal priti na akademijo, je leta 1862 umrl. Tako se je Koželj nadalje izobraževal sam. Leta 1878 (ali 1879) je potoval v Gradec in na Dunaj, leta 1900 pa je obiskal Benetke, Florenco in Rim.

Prvo večje naročilo je dobil leta 1863 za poslikavo kapelic na Kalvariji v Kamniku, kjer se je leta 1865 tudi za stalno naselil. Stanoval je v mestu v »lectarjevi hiši« nasproti šole, leta 1878 pa je kupil hišo na Šutni. Naročilo za kamniško Kalvarijo in naselitev v Kamniku, kjer je imel delavnico, sta odločilno vplivala na Koželjevo nadaljnje delo. Do svoje smrti leta 1917 je neprestano dobival številna naročila in v obdobju zadnjih desetletij 19. stoletja ter do prve svetovne vojne je bil vodilni cerkveni slikar kamniškega območja. Glavnino Koželjevega opusa predstavljajo stenske slikarije. V sklopu oljnih slik je izdelal čez 100 oltarnih in drugih slik ter okoli 25 križevih potov, ki jih je večidel posnel po Josefu Führichu; slikal je božje grobove, bandera itd. Koželjeva dela so predvsem na območju Kamnika, Domžal in Ljubljane, dalje naletimo nanje na Gorenjskem in na Dolenjskem, s posameznimi slikami pa je znan tudi v drugih slovenskih pokrajinah, tako na Štajerskem kot na Primorskem. Čeprav je bil Koželj predvsem cerkveni slikar, se je občasno ukvarjal tudi z drugimi motivi. V obdobju šolanja je za ljubljanske družine risal portrete po naravi, bolj pa ga je pritegovalo krajinarstvo. V mladih letih je večkrat spremljal Karingerja, ko je ta slikal po ljubljanski okolici, nosil mu je slikarske potrebščine pa tudi sam je narisal in naslikal kakšno krajino. Pozneje, ko je delal v raznih krajih Slovenije, je mnogokrat naslikal tamkajšnjo pokrajino. Znani so motivi iz okolice Bohinja in Kamnika. Krajinsko slikarstvo ga je veselilo predvsem v poznejšem obdobju. Kakor poroča Steska, je slike zunaj le narisal in zaznamoval barve, doma pa jih je dokončal. Tej zvrsti se je skoraj izključno posvečal tudi Koželjev starejši sin Maks; oba sta v našem krajinarstvu nadaljevala romantično tradicijo, ki sta jo sredi preteklega stoletja utemeljila Marko Pernhart in

Anton Karinger.[2] Sicer je Maks pomagal očetu pri njegovih številnih naročilih, mlajši sin Anton, tudi slikar, pa je znan predvsem kot ilustrator.

Kar se tiče Koželjevega opusa, je njegovo stensko slikarstvo doslej edino bolj ali manj raziskano področje.[3] Predvsem na kamniškem območju je poslikal več kapelic in znamenj, med katerimi jih je nekaj podrtih, druge so prebeljene ali bolj ali manj ustrezno obnovljene, nekatere so zaradi izpostavljenosti vremenskim neprilikam slabše ohranjene (na primer v Moravčah, na Ježici v Ljubljani, v Mostah pri Kamniku, v Križu in Podgorju pri Komendi). Posebej omembe vredna sta dva večja kompleksa, Kalvarija v Kamniku in Svete stopnice na Žalostni gori pri Mokronogu. Prvo večje naročilo je bila poslikava štirih novih kapelic žalostnega Rožnega venca na Kalvariji v Kamniku leta 1863. Ker je cinober, ki ga je uporabil za rdečo barvo, počrnel, so slike postale smešne, zato jih je leta 1900 poslikal na novo, leta 1902 pa je okrasil tudi vhodno lopo kalvarijske kapele. V vsaki kapelici so po tri stenske slike in slika na oboku, ki jo obkroža cvetlična ornamentika. Stenske slike in sliki na pročelju kalvarijske kapele, ki so večidel posnete po Schnorru in Führichu, prikazujejo motive iz žalostnega dela Rožnega venca. Slikarija je slabo ohranjena in bi jo bilo vredno obnoviti,[4] saj predstavljajo kapelice za nazarensko umetnost značilno celoto. Drugi večji kompleks je sedem znamenj Svetih stopnic na Žalostni gori pri Mokronogu, ki jih je Koželj poslikal leta 1865, in sicer z motivi sedmih Marijinih žalosti, posnetimi po Führichu. Zaradi slabega ometa so se slike začele kmalu krušiti, tako da je Matija Bradaška leta 1894 znamenja na novo poslikal. V polstoletnem obdobju svojega delovanja je Koželj dekoriral nekaj manj kot 30 cerkvenih notranjščin, pri čemer gre za poslikave prezbiterijev, ladij ali celotnih prostorov. Naročila je dobival predvsem s širšega območja Kamnika, nekaj cerkva je poslikal na Dolenjskem in nekaj na Gorenjskem v okolici Bohinja.

Pred predstavitvijo posameznih poslikav je treba opozoriti na nekatere značilnosti nazarenskega in poznonazarenskega slikarstva, katerega predstavnik je tudi Matija Koželj.

Nazarensko slikarstvo, ki so ga na začetku preteklega stoletja pobudili nemški umetniki, je imelo domala po vsej Evropi tako velik vpliv, da sledimo njegovim odmevom vse do prvih desetletij 20. stoletja in celo do današnjih dni.[5] Nazarenci so svoj slog izoblikovali na osnovah klasicistične umetnosti, katere poglavitno izrazno sredstvo je bila risba, odločilno pa je bilo romantično zgledovanje po staronemški in staroitalijanski umetnosti z vodilnima predstavnikoma Dürerjem in Rafaelom. Tematsko je bila religiozna motivika v središču nazarenskega programa. Za zgodnja dela nazarencev sta značilni jasna risba in izrazita linija, pisane lokalne barve, idealizirane figure, kakršne so videli v italijanski umetnosti Rafaela in njegovega časa, obenem pa natančno slikani detajli, podrobnosti okrog osrednjih likov, ki so jih posnemali po nemškem slikarstvu Dürerjeve dobe. Slike učinkujejo ploskovito in statično ter izražajo neskončni mir. Razpoloženje je resno in čustveno pobožno naglašeno. Medtem ko sta bila Dürerjev in Rafaelov vpliv sprva bolj ali manj enakovredna, je pozneje vedno bolj prevladovalo zgledovanje po italijanski umetnosti Quattrocenta (Fra Angelico) in Rafaelovega časa. Medtem ko so prvi nazarenci posvečali pozornost realističnim nadrobnostim, so se poznejši pripadniki te smeri v smislu poenostavljanja oblike in vsebine osredotočili na idealizirane figure, ozadja pa so slikal shematično in nedoločeno, večkrat so jih samo enobarvno tonirali. Izoblikovali so se tudi izrazito lepotni tipi božjih oseb, zlasti Kristusa in Marije, ki so postopoma postajali vedno bolj osladni. Motivno prevladujejo umirjeni, pripovedni in intimno naglašeni prizori. Tako so bili v okviru biblijskih, predvsem novozaveznih dogodkov posebno priljubljeni čudeži in prilike, dalje so nazarenci obudili tematiko apokrifnih evangelijev, h katerim sodijo upodobitve iz Marijinega življenja in Kristusovega otroštva, med svetniki so slikali predvsem tiste, ki izražajo ljubezen do bližnjega, poleg teh so pogosti posamezni liki apostolov, evangelistov in cerkvenih učiteljev kot predstavnikov krščanske vere. Kakor pasijonske teme so redke tudi upodobitve svetniških mučenj. Nazarensko religiozno slikarstvo naj bi učinkovalo kot moralni pouk, kot prepričljiva pridiga, apeliralo naj bi na čustva, njegova funkcija je bila predvsem didaktičnega značaja: slike naj nazorno pripovedujejo dogodke iz krščanske zgodovine.

V strokovni literaturi je doslej najmanj raziskano področje nazarenske umetnosti stensko slikarstvo, ki je v 19. stoletju doživelo velik razmah. Obnovo stenskega slikarstva je spodbudila tendenca, ki je vodila k populariziranju umetnosti in k vplivanju na javno življenje: monumentalne upodobitve pobožnih dejanj naj bi okrepile in ohranile vernost. Nazarensko cerkveno stensko slikarstvo je figuralno-ornamentalnega značaja. Dekorativni sistem sestavljajo monohromna poslikava, ornamentika in figuralika, k celotnemu učinku pa prispevajo svoj delež tudi slikana okna in vzorčaste talne plošče. Ornamentika, ki smiselno naglaša arhitekturne sestavine in ki neupadljivo poudarja figuralne scene, popolnoma obvladuje celoto: arhitekturo povezuje s slikami, s svojo pisano barvitostjo pa prostor polihromno oblikuje. Ikonografsko je značilen razvit in premišljen program, ki temelji na romantični ideji poučnosti in pripovednosti in čigar naloga je spodbujati k pobožnosti, sestavljajo pa ga svetopisemski in svetniški ciklusi. Kakor velja za figuralno slikarstvo, so nazarenci tudi pri slikanju ornamentike posegali po preteklih zgledih, posnemali so srednjeveške in poznosrednjeveške vzorce stenskega in knjižnega slikarstva. Zglede za dekoriranje prostorov so našli v italijanski umetnosti 14. in 16. stoletja, repertoar vzorov pa se je sčasoma razširil vse do starokrščanskih mozaikov. Proti koncu stoletja je bilo cerkveno stensko slikarstvo vedno bolj pod vplivom ornamentalno usmerjenega historizma: uveljavljati so se začele tudi pretežno ornamentalne dekoracije, ki so navezovale na severno poznogotsko tradicijo »porastlinjene arhitekture«; takšne dekoracije srečujemo zlasti v razčlenjeni novogotski arhitekturi, ki ni dajala za figuralne upodobitve potrebnih pasivnih površin. Bogata ornamentalnost je bila tudi v soglasju z dobo fin de siècla in je ustrezala njenemu veselju nad ornamentiranjem, nekateri slikarji so findesièclovske motive celo posnemali. Poglavitna značilnost cerkvenega stenskega slikarstva 19. stoletja – figuralno-ornamentalnih ali zgolj ornamentalnih dekoracij – je umirjena in radostna razpoloženjska uranost, ki jo ustvarjajo pisane celote.

Romantično religiozna tendenca po pripovednosti in poučenosti je močno odsevala tudi v ilustriranju biblijskih in svetniških ciklusov, s čimer so se ukvarjali številni nazarenski

umetniki. Med tako imenovanimi slikanimi biblijami je bila najbolj popularna »Biblija v slikah« z 240 lesoreznimi upodobitvami Juliusa Schnorra von Carolsfelda, ki je prvič izšla po sredi 19. stoletja. Na ozemlju nekdanje avstro-ogrske monarhije je bil najbolj znan in priljubljen avstrijski slikar Josef Führich, avtor mnogih ilustriranih ciklusov. Omeniti velja tudi njegov Križev pot, ki ga je v fresko tehniki naslikal na ladijske stene cerkve St. Johann Nepomuk na Dunaju in ki je bil mnogokrat reproduciran. Večino tovrstnih del, ilustrirane cikluse in tudi posamezne slike, so večkrat ponatisnili, razširjali so jih s pomočjo grafične reprodukcije, v drugi polovici stoletja pa tudi s fotografijo in barvno litografijo. Za razširjanje in popularizacijo so skrbela umetnostna društva, ki so od dvajsetih let 19. stoletja dalje nastajala po vsej Nemčiji in Avstriji, ter zlasti po sredini stoletja osnovana društva za krščansko umetnost. Tako so bila nazarenska dela znana in dostopna javnosti v najširšem obsegu, kar je bil tudi eden od ciljev nazarenske umetnosti.

Na Slovenskem so se vplivi nazarenske umetnosti začeli močneje kazati okoli srede 19. stoletja. V okviru tabelnega slikarstva se uveljavljajo renesančni vzori, umirjenost in idealizacija, nazarensko obuditev stenskega slikarstva pa po nekaj desetletjih dolgem premoru, ko je bila ta zvrst manj popularna, predstavljajo večje Goldensteinove in Langusove poslikave. Z delovanjem Janeza Wolfa v tretji četrtini stoletja je tudi pri nas prevladala nazarenska smer, ki se je v cerkvenem slikarstvu nadaljevala vse do prve svetovne vojne in še čez. Ob vrsti posameznih slikarjev sta se vidneje uveljavili dve skupini: na Štajersko so zahajali furlanski mojstri, v osrednji Sloveniji pa so delali domačini, predstavniki tako imenovane kranjske skupine, h katerim sodi tudi Matija Koželj. Najbolj aktivno je bilo bodobje poznega 19. stoletja, ko sta prevzela iniciativo leta 1894 v Ljubljani ustanovljeno Društvo za krščansko umetnost in v Mariboru v devetdesetih letih osnovan Spomeniški svét za lavantinsko škofijo, instituciji, ki sta v skladu s svojo nazarensko-historično usmeritvijo pospeševali tedanjo cerkveno umetnost.[6] Pri Društvu, katerega dolgoletni predsednik in idejni vodja je bil Janez Flis, so sodelovali izobraženi cerkveni predstojniki in kulturni delavci. Poleg ustanovitve Škofijskega muzeja si je Društvo zastavilo nalogo o inventarizaciji umetnin, posebna skrb je veljala strokovni knjižnici, neprestano so nabavljali najnovejše knjige in revije, med katerimi so bile zaradi praktične uporabnosti zlasti pomembne tako imenovane »knjige predlog«. Posebni odseki so pregledovali in ocenjevali načrte za posamezna dela, tako tudi za večino stenskih dekoracij, ki so nastale v času delovanja Društva; aktivno je delovalo do prve svetovne vojne, sicer pa do leta 1930.

V letih 1867 in 1868 je Koželj delal na Limbarski gori pri Moravčah. Ob primerjavi z njegovimi drugimi poslikavami in glede na sicer nepopolne podatke se zdi, da je samo obnovil oziroma preslikal starejše freske v obeh kapelah pred prezbiterijem in v ladji, zato to delo le omenjam.[7]

Prvo pomembnejše naročilo je dobil leta 1869 za poslikavo prezbiterija v podružnici sv. Trojice na Vrhniki.[8] Gre za večjo zgodnjebaročno cerkev s križno obokanim in ravno zaključenim prezbiterijem. Zaradi zračnosti so Koželjeve freske dobro ohranjene razen na desni strani, kjer jih je nekoliko poškodovalo zamakanje vode. Prostor je popolnoma poslikan. Aktivni deli so ornamentalno naglašeni z živobarvnimi stiliziranimi cvetlicami. Pasivne površine, stranski steni in trikotne obočne ploskve izpolnjujejo figuralni prizori. Kompozicije so slikane po predlogah, večidel po Schnorrovi Bibliji v slikah, vendar so zlasti obočni prizori svobodno preoblikovani in prirejeni za stropno upodobitev. Osrednji sliki, Bog Oče stvarnik in Mojzes sprejme tabli postave, sta slikani iluzionistično, stranska prizora Stvarjenje človeka ter Jakobova lestev sta bolj pripovednega značaja. Stenski sliki, Krst v Jordanu in Spremenjenje na gori (po Rafaelu), sta manj prepričljivi in učinkujeta šablonsko. Kakor ornamentika so tudi figuralne kompozicije slikane v živih in svetlih barvah, prevladujejo rožnata, zlato rumena in modra. Celota je živahna in vesela, z dekorativnega vidika pa smiselno in učinkovito dopolnjuje arhitekturo.

V župnijski cerkvi v Mengšu pri Kamniku je Koželj leta 1874 poslikal véliki oltar – zidano oltarno steno – ki so ga podrli v letih 1906 do 1907.[9]

Naslednje večje in pomembnejše delo je slikarija v župnijski cerkvi v Kamniku, kjer je Koželj v letih 1881 do 1882 poslikal stene prezbiterija in izdelal tri slike na pročelju.[10] Slednje so bile leta 1968 prebeljene, sedanje je naslikal Izidor Mole. Strop kamniškega prezbiterija krasi Jelovškova baročna slikarija, stene pa je sredi preteklega stoletja prvič poslikal Franz Kurz von Goldenstein. Koželj je naslikal motivno enake prizore, le namesto Goldensteinovih Sv. Treh kraljev je upodobil Zadnjo večerjo.Goldensteinovih slik pa Koželj v formalnem pogledu ni posnel, kar dokazujejo že predloge, ki jih je uporabljal, saj izvirajo iz poznejšega časa. Koželjeva poslikava je figuralnega značaja. V lunetnih poljih ob oknih je naslikal posamezne celopostavne svetniške like z atributi, evangeliste in vélike cerkvene očete. Štiri evangeljske prizore na spodnjih stenah poudarjajo lepi renesančni okviri. Kompozicije so slikane po različnih predlogah. Za prizor Rojstvo je Koželj uporabil motiva iz slikanih biblij Schnorra in francoskega ilustratorja Gustava Doréja. Dogodek je postavil v notranjščino hleva, zgledoval se je po Doréju, vendar je prostor razširil in poglobil. Po Doréju je posnel tudi skupino šestih oseb, pastirjev in žena, na desni strani ter vola na skrajni levi. Osrednjo skupino Marije z otrokom in Jožefom je kopiral po Schnorru in tudi angeli v ozadju spominjajo na njegov motiv. Osebe, v treh četrtinah kroga zbrane okrog deteta, ki izžareva mistično svetlobo, oblikujejo trdno figuralno skupino. Zadnjo večerjo je Koželj z malenkostnimi spremembami posnel po švicarskem slikarju Paulu von Deschwandenu. Prizorišče je poglobil in dodal stebra v ozadju na desni. Predloge za prizor Vstajenje nisem odkrila razen za angela, ki je posnet po Schnorru, motiv Binkošti pa je Koželj bolj ali manj zvesto kopiral po risbi iz Führichovega ciklusa Rosa Mystica. Kljub nekaterim anatomskim nepravilnostim in ponekod nepravilno nagubani draperiji so slike solidne in prepričljive. Figuralno bogate kompozicije označujeta mirna pripovednost in pobožno razpoloženje (sl. 28).

V župnijski cerkvi sv. Nikolaja v Bohinjski Bistrici je Koželj leta 1884 poslikal prezbiterij.[11] Novorenesančno, visoko in svetlo stavbo zaznamujejo tudi nekateri novoromanski detajli, na primer slepe arkade in šesterokotni stolpiči. Prvi del prezbiterija krije banja z globokima kapama, ravna oltarna stena se zgoraj rahlo ovalno zaključuje. Stene so predrte z visokimi polkrožnimi okni. Figuralno-ornamentalna slikarija

popolnoma prekriva vse površine. Spodnji deli sten in pilastri so lila in rožnato marmorirani, okrog oltarja je naslikana rdeče rjava zavesa. Na stenah prvega dela sta spodaj prizora iz legende župnijskega patrona, kompoziciji sta dokaj svobodno sestavljeni po motivih iz Schnorrove Biblije. V slikanih nišah ob oknih prvega dela in pod okni apsidalnega dela so upodobljeni cerkveni učitelji in evangelisti. V osrednjem polju banje je alegorična skupina Vera, Upanje in Ljubezen. Veliko površino oltarne stene pokriva modro, zvezdnato nebo, v zgornji polovici pa je naslikano Marijino kronanje z angeli. Gre za samostojno kompozicijo z značilno trikotno in simetrično razvrstitvijo figur, ki lahkotno plavajo na nebu, srednjo skupino sv. Trojice z Marijo obkrožajo angelske glavice. Vse druge površine krasi bogata ornamentika, ki obdaja figuralne prizore, poudarja stenske in okenske zaključke, polni obočni kapi itd. Slonokoščeni akant, v katerega so vpletene rozete in angelske glavice, se pestro odraža na temnejših, v različnih barvah toniranih »ploščah«. Enotno renesančno ornamentiko je Koželj dopolnil z romanskim stiliziranim vzorcem, ki dekorira polkrožna obočna loka. Koželj je svojo dekoracijo prilagodil tako prostorski členitvi kakor tudi arhitekturni govorici objekta. Intenzivne in žive barve ustvarjajo v svetli notranjščini veselo razpoloženjsko ubranost. Žal ni dobil naročila tudi za poslikavo ladje, tako da je njena belina v ostrem nasprotju z barvno bogato izraznim prezbiterijem.

Naslednje leto je Koželj na zunanjščini podružnice sv. Duha v Bohinju naslikal Sv. Krištofa,[12] v letih 1885 in 1887 je delal na Šmarni gori, kjer je poslikal spodnje stene v prezbiteriju.[13] V vmesnem času, leta 1886, je poslikal prezbiterij cerkve v Komendi pri Kamniku, in sicer s številnimi prizori iz življenja župnijskega patrona sv. Petra. Slikarija je bila ob potresu leta 1895 uničena, ko pa so cerkev obnovili, jo je Koželj poslikal na novo, o čemer več pozneje.[14] Potres je uničil tudi slikarijo v prezbiteriju župnijske cerkve v Šentjakobu ob Savi iz leta 1887; novo cerkev je poslikal Simon Ogrin.[15]

Leta 1889 je Koželj slikal v župnijski Marijini cerkvi v Cerkljah na Gorenjskem.[16] Veliko poznobaročno stavbo krijeta ovalni kupoli. Na sredini ladijskega oboka je Koželj v razgibanem štukaturnem okviru naslikal manjši samostojen prizor Marijino kronanje, ki ga je poudaril s svetlosivo renesančno ornamentiko. Dekorativno premišljeno in učinkovito je poslikan obok prezbiterija. Na ovalno kupolo je Koželj »pripel« osem slik, jih »vstavil« v različno oblikovane okvire in jih naglasil s svetlosivo renesančno štukaturno ornamentiko. Motivi, ki se jim pridružujeta še prizora v lunetnih poljih, so slikani po predlogah, predvsem po Schnorru in Führichu. Ikonografsko gre za značilno nazarenski pripovedni ciklus z upodobitvami iz Marijinega življenja in Jezusovega otroštva. Živobarvna slikarija, ki daje rokokojsko lahkoten vtis, je nevsiljiva in se dobro prilagaja arhitekturi (sl. 24, 26).

Na Dolenjskem srečamo Koželja prvič leta 1890, ko je dekoriral ladjo župnijske cerkve v Ribnici.[17] Veliko in svetlo triladijsko novoromansko cerkev krijejo križni oboki. Ustrezno arhitekturi in deset let mlajši Wolfovi poslikavi prezbiterija je Koželj izbral romansko vitično ornamentiko, s katero je smiselno naglasil vse strukturne dele. Izstopajo obočni polkrožni loki, diagonale križnih obokov, poudarjeni so pilastri pred prezbiterijem ter ploskve ob oknih v križiščnem delu. Barve so zopet pisane in vesele, vendar skladne; oboki srednje ladje so tonirani rumeno, oboki stranskih ladij so modri, stene prekrivajo raznobarvne »marmornate plošče«. Pod okni križiščnega dela sta naslikana po Schnorru posneta evangeljska prizora, na slavoločni steni pa je Koželj naslikal samostojni kompoziciji s predstavnikoma tedaj v župniji najbolj razširjenih bratovščin, s sv. Uršulo in s sv. Frančiškom Asiškim. Zopet gre za klasični trikotni kompoziciji s simetrično razvrščenimi figurami in s prizoriščem na oblakih. Barvno bogata dekoracija, ki prostor polihromno oblikuje, je bila v letih 1962 do 1964 zelo lepo obnovljena.

Okrog leta 1892 je Koželj na pročelju frančiškanske cerkve v Kamniku naslikal kompozicijo Sv. Trojice krona Marijo (Češčenje sv. Rešnjega telesa je naslikal Simon Ogrin, Sv. Klaro in Sv. Frančiška pa Anton Jebačin), leta 1893 je poslikal zgornjo kapelo na Malem gradu v Kamniku, vendar so slike zaradi arhitektonske pomembnosti objekta pred leti sneli.[18] Iz istega leta je komaj še vidni Sv. Krištof na zunanjščini podružnice v Loki pri Mengšu, naslednje leto pa je Sv. Krištofa naslikal še na zunanjščino podružnice sv. Janeza v Bohinju.[19]

Leta 1894 je Koželj poslikal tudi prezbiterij baročne župnijske cerkve sv. Martina v Srednji vasi v Bohinju. Oltarno steno krasi Jelovškova slikarija. Koželjeve stenske slike, prizora iz legende župnijskega patrona in Srce Jezusovo, so slikane precej shematično, nekatere figure so posnete iz Schnorrove Biblije v slikah. Enotno ploskev plitve kupole je Koželj s slikanimi in z renesančno ornamentiko izpolnjenimi pasovi razdelil na štiri dele, tako da je nastal navidezen križni obok. V trikotna polja je v rahlih skrajšavah naslikal evangeliste z atributi in angeli na oblakih. Poslikava tudi v dekorativnem pogledu ne predstavlja pomembnejše rešitve, ob Jelovškovem oltarnem nastavku pa učinkuje barvno preživo.[20]

Tudi naslednje leto je Koželj delal na Gorenjskem, srečamo ga v Zgornjih Gorjah pri Radovljici, kjer je poslikal vso notranjščino velike baročne župnijske cerkve sv. Jurija.[21] Čeprav so slikarijo leta 1962 očistili, je slike v lunetah spet prekrila plesen, tako da so zlasti tiste v prezbiteriju slabo vidne. V ladji je Koželj upodobil dogodke iz Jezusovega otroštva in Marijinega življenja. Na oboku sta manjši samostojni kompoziciji, v lunetah je več po predlogah posnetih prizorov, v globokih kapah pa so naslikani medaljoni s pojočimi angeli in renesančna ornamentika. Ker so ob restavraciji prebelili ornamentiko med kapami, učinkuje Koželjeva dekoracija sorazmerno širokega ladijskega oboka nekoliko prazno. Obe samostojni kompoziciji, Sv. Trojica krona Marijo in Oznanjenje, označujejo trikotna kompozicijska zasnova, angeli in angelske glavice, ki obdajajo svete osebe, mehka poteza, umirjenost in pobožna uglašenost. V prezbiteriju vidimo po Deschwandenu posneto Zadnjo večerjo in v lunetah starozavezne prizore, manjši, z globokimi kapami razčlenjeni obok pa je dekorativno učinkovito izpolnjen. Osrednji, po Schnorru posnet motiv, Jagnje božje odpre sedemkrat zapečateno knjigo, obkroža renesančna ornamentika, v katero so vpleteni krščanski simboli.

Drugo pomembnejše Koželjevo delo na Dolenjskem je bila poslikava župnijske cerkve v Šentrupertu v letih 1896 in 1897.[22] Tu se je Koželj prvič soočil s problemom, kako okrasiti

gotski prostor. Stene je poslikal z zelenkasto rustiko, v prezbiteriju jih je poživil z ornamentalno preprogo v zeleni, rjavi, svetlo rjavi in zlati barvi, ki jo je posnel po predlogi iz dunajske novogotske Votivne cerkve. Na slavoločni steni je naslikal prizora Oznanjenje in Sv. Družina; pri slednjem je figure posnel po düsseldorfskem slikarju Franzu Ittenbachu, vendar je namesto ornamentalnega ozadja nakazal notranjščino sobe in naslikal nekaj podrobnosti, Jožefovo orodje, košarico s knjigo, preslico itd., zgoraj pa je dodal še dva angela. Na levi steni v prezbiteriju je naslikal triliste s simboli evangelistov. Ob teh manjših figuralnih prizorih, ki se jim pridružujejo še pojoči angeli v temenskih poljih na sredini ladijskega oboka, je slikarija pretežno ornamentalnega značaja. Zvezdaste oboke krasijo gotski cvetlični in rastlinski vzorci, ki so slikani v živih, danes nekoliko obledelih barvah. Ko je bil prezbiterij že poslikan, so pod ometom nad korom v ladji našli dobro ohranjen cvetlični šopek. Ker je bil načrt za poslikavo ladje tudi že narejen, je Koželj v svoj koncept lahko vključil le nekatere detajlne originalne slikarije, »neke arabeske« oziroma »granatna jabolka«. Dekoracija ladijskega oboka se zato razlikuje od slikarije v prezbiteriju. Medtem ko so temenska polja v ladji bogato in bolj ali manj enakomerno izpolnjena z delno stiliziranimi, delno naturalističnimi rastlinskimi motivi, je stilizirana ornamentika v prezbiteriju simetrično razporejena ob obrobjih, vzorci so prečiščeni in sodobno preoblikovani – linije so potegnjene, dekoracija pa nežno učinkuje.

V letih 1897 in 1898 je Koželj slikal v podružnici v Mostah pri Kamniku.[23] Dekoracija zvezdasto obokanega prezbiterija je podobna pravkar omenjeni slikariji v prezbiteriju šentruperške cerkve. Stene krasi rustika, okrog oltarja je naslikana ornamentalna preproga, na stranskih stenah so v trilistnih okvirih trije prizori iz legende cerkvenega patrona sv. Boštjana. Po predlogah slikane kompozicije so pripovednega značaja. Iz vogalov temenskih polj poganjajo stilizirane cvetlice, ki so simetrično razvrščene ob obrobjih. Dekoracija, ki je slikana v živih in toplih barvah, prevladuje svetlo rumena, je dobro ohranjena.

Gotski prezbiterij kapiteljske cerkve v Novem mestu je Koželj dekoriral leta 1901.[24] Obledelo slikarijo so leta 1978 obnovili in delno prebelili. Preslikali so ornamentalno preprogo okrog oltarja in rustiko, tako da so na svetlo rumeno toniranih stenah ostali le štirilisti z običajnimi simboličnimi upodobitvami. Temenska polja križnorebrastega oboka so belo tonirali, ornamentiko pa obnovili. Zopet gre za stilizirano cvetlično motiviko, ki raste iz vogalov posameznih polj in ki poudarja sečišča reber. O tej nežni in lahkotni rastlinski dekoraciji so sodobniki zapisali: »G. Koželj je od zadnje take slikarije, ki jo je izvršil v Št. Rupertu, napredoval, študiral je gotiko in jo tu zadel izvrstno. A primešal je tudi malo secesije, kar pa čisto nič ne kazi.«[25] Istega leta je Koželj v samem kapitlju poslikal še proštijsko kapelo. Figuralno-ornamentalna slikarija je slabše ohranjena.

Tudi naslednje leto je Koželj delal v Novem mestu, tokrat v frančiškanski cerkvi.[26] Barokizirano in s širšo banjo krito ladjo je s svojo dekoracijo prilagodil arhitekturi gotskega, križnorebrasto obokanega prezbiterija, ki ga je že pred leti poslikal Simon Ogrin. Koželj je naslikal tri križnorebraste oboke s sklepniki, polja med navideznimi rebri je okrasil z ornamentiko, s kakršno je dekoriral gotske prostore, mednjo pa je vpletel medaljone s simboli evangelistov. Notranjščino so leta 1972 obnovili in očistili, tako da se v rjavih tonih slikana dekoracija močno odraža na belo toniranem oboku. Slikarijo dopolnjujejo tudi figuralni prizori, v lunetnih poljih vidimo Stigmatizacijo sv. Frančiška Asiškega, Sv. Antona Padovanskega, ki govori ribam, ter Sv. Družino, na slavoločni steni pa Koželjevo samostojno kompozicijo Brezmadežna kot zavetnica frančiškanskega reda.

V letih 1903 do 1904 je Koželj slikal v župnijski cerkvi Marijinega vnebovzetja v Trebnjem pri Novem mestu.[27] Pretežno ornamentalno dekoracijo gotske dvoranske ladje ter figuralne kompozicije na stenah prezbiterija so v letih 1963 do 1964 prebelili, ohranili pa so poslikavo baročnega prezbiterijevega oboka. Na notranji slavoločni steni je v medaljonu naslikano Oznanjenje, v pendentivih vidimo sedeče like evangelistov z atributi. Obrobje plitve kupole poudarja ozek pas, izpolnjen z nežno stilizirano cvetlično ornamentiko, v kupoli pa je Koželj naslikal Marijino kronanje z angeli. Gre za samostojno kompozicijo, ki pa je le v detajlih spremenjena inačica slike iz Bohinjske Bistrice. Z vidika dekoriranja arhitekture slikarijo lahko primerjamo s tistima v Cerkljah in v Srednji vasi, kjer je tudi šlo za poslikavo kupol oziroma enotnih površin. Medtem ko je Koželj v omenjenih primerih dano ploskev enkrat bolj drugič manj uspelo razdelil na manjše dele, se je tu skušal arhitekturi popolnoma prilagoditi in je kupolo izpolnil z enim samim prizorom. Pri baročnih poslikavah, za katere je značilen takšen način slikanja, se figure poganjajo kvišku, tu pa vidimo, da je baročni iluzionizem že zelo daleč. Gibanja navzgor ni več, številčno zreducirane figure »večno« lebdijo na nebu, kompozicija je strogo simetrična in tudi vsebinsko takoj razumemo njeno nazorno sporočilo poveličanja: nazarenska umirjenost je nadomestila živo baročno dinamičnost.

Leta 1905 je Koželj poslikal prezbiterij baročne župnijske cerkve Marijinega rojstva na Homcu pri Kamniku.[28] Na stenah je več po predlogah posnetih prizorov, ki sestavljajo manjši ciklus upodobitev iz Marijinega življenja. Obok, banjo z zarezanima kapama, skoraj v celoti prekriva kompozicija Marijino kronanje z angeli, kakršno poznamo že iz Bohinjske Bistrice in iz Trebnjega. Ob restavraciji leta 1961 so prebelili stranske medaljone s simboličnimi upodobitvami. Tedaj so tudi na novo ornamentirali stene, in sicer z drobnim geometrijskim vzorcem v rjavo rdeči barvi. Ob Koželjevih umirjenih in pripovedno ubranih motivih učinkuje nova ornamentacija pregrobo pa tudi barve so preveč temne.

Leta 1906 (ali 1908) je Koželj delal v Zgornjem Tuhinju pri Kamniku, kjer je poslikal prezbiterij, vendar je bila slikarija leta 1950 uničena; slike v ladji so poznejše in so delo Simona Ogrina.[29]

Naslednje Koželjevo delo je dekoracija ladje župnijske cerkve v Zapogah pri Vodicah iz leta 1907,[30] v kateri je prezbiterij že poprej poslikal Matija Bradaška. Ladjo manjše baročne cerkve krije banja z dvema paroma globokih kap. Gre za preprosto figuralno-ornamentalno poslikavo. V kapah so medaljoni s simboličnimi motivi, med njima sta v slikanih okvirih po dva svetnika pred shematično naslikano krajino, na sredini oboka pa je Koželj v štukaturnem okviru zopet upodobil Marijino kronanje. Medaljone v kapah in obrobja kap izpolnjuje in poudarja nežno stilizirana cvetlična

ornamentika – značilni so beli cvetovi lilij, kakršno bomo srečali tudi v zadnjih Koželjevih dekoracijah.

Novo zgrajeno župnijsko cerkev v Vodicah pri Kamniku je Koželj poslikal v letih 1907 in 1909.[31] Ladjo krijeta plitvi kupoli, tristransko zaključen prezbiterij je obokan z banjo z globokima kapama. Notranjščina je popolnoma poslikana. Stene so svetlo rumeno tonirane, pilastri so lila marmorirani, venčni zidci so beli. V svetlih in umirjenih barvah ubrana poslikava, ki je bila leta 1973 očiščena, je figuralno-ornamentalnega značaja. Obočne ploskve izpolnjujejo figuralne upodobitve. V obeh kupolah so figure naslikane v krogu, na bledo rožnatih oblakih in pred svetlo nebesno modrino. Nad korom sta Sv. Cecilija in David kralj harfist s pojočimi in igrajočimi angeli, v osrednji kupoli pa Brezmadežna s trinajstimi priprošnjiki v sili. Na obrobnem pasu se na lebdečih oblakih vije mirna procesija svetnikov, ki se poklanjajo Mariji, naslikani »v žarišču« kroga, pred prezbiterijem. Simetrična in shematična kompozicionalna rešitev spominja na poslikavo kupole v Trebnjem in priča o oddaljenih odmevih baročnega iluzionizma. Na oboku prezbiterija je naslikan Bog Oče, v kapah so angeli, ki v zaključnem delu ponazarjajo teološke kreposti. Vmesne površine in obočne polkrožne loke je Koželj svetlo rumeno toniral in naglasil z renesančno, vendar tudi tokrat sodobno občuteno ornamentiko. Stilizirane cvetlice, lilije, so slikane v nežnih barvah, v beli, lila in oranžni, listje je svetlo zeleno (sl. 25).

V vmesnem času, v letih 1908 in 1909, je Koželj ponovno delal v župnijski cerkvi na Šutni v Kamniku.[32] To pot je poslikal ladjo in kapele. Leta 1974 so slikarijo očistili, stene in prazne ploskve na oboku so na novo tonirali, ornamentiko v kapelah pa prebelili. Na ladijskem oboku, banji, ki jo členijo trije pari globokih kap, je Koželj naslikal manjše prizore, Igrajoče in pojoče angele, Sv. Trojico in Brezmadežno. Gre za samostojne kompozicije, ki jih označujejo simetričnost, shematičnost in posplošena idealiziranost. Po predlogah slikani prizori v lunetah oblikujejo pripovedni ciklus iz Marijinega življenja: Marijino rojstvo, Marijina pot v tempelj (po F. Ittenbachu), Marijina zaroka (po Rafaelu), Oznanjenje, Poklon treh kraljev in Sv. Družina. Globoke kape in polja med njimi krasi lepa ornamentika, ki daje celoti odločilen pečat. Na svetlo zeleni osnovi so naslikane stilizirane in simetrično razporejene cvetlice: travnato zeleni listki se v spodnjih vogalih spiralasto zavijajo in spominjajo na umetni akant, beli in bledo rožnati cvetovi lilij pa so secesijsko nežni. Slikarija je harmonično usklajena z baročno arhitekturo in jo s svojo lahkotnostjo nevsiljivo poudarja (sl. 29).

Po potresu obnovljeno župnijsko cerkev v Komendi pri Kamniku je Koželj drugič poslikal v letih 1911 do 1912.[33] Slikarijo so leta 1948 očistili, vendar jo zaradi železobetonskih obokov, ki zadržujejo vlago, spet prekriva plesen, tako da so vidni le obrisi figuralnih kompozicij, medtem ko so ornamentiko v celoti prebelili. Ikonografsko gre za vrsto upodobitev iz legende cerkvenega patrona sv. Petra.

Zadnje Koželjevo delo je poslikava ladje župnijske cerkve na Homcu pri Kamniku v letih 1912 do 1914,[34] s čimer je dopolnil svojo zgodnejšo slikarijo v prezbiteriju. Kvadratno ladjo, ki je ob straneh razširjena s plitvima, banjasto obokanima vdolbinama, krije osmerokotna kupola. Koželj je svoj dekorativni koncept prilagodil njeni razčlenjeni površini. V štiri osrednja polja je naslikal prizore, ki poveličujejo Marijino življenje: Predstavitev v templju, Poklon treh kraljev, Sv. Družina in Rožnovenska Mati božja z romarji. Kompozicije so razen zadnje, na kateri vidimo v ozadju tudi homško cerkev, posnete po predlogah, le da jim je Koželj zgoraj dodal angele. Na sredini ožjih stranskih polj je naslikal medaljone s svetniki, ki jih je vpletel med nežno cvetlično ornamentiko: zeleno listje in bele lilije so tokrat naslikani na rožnati osnovi. Ko so notranjščino leta 1961 obnavljali, so stene na novo tonirali, v kapelah pa so jih – kakor v prezbiteriju – na novo ornamentirali z drobnim geometrijskim vzorcem v temno zeleni barvi, kar se ne sklada s Koželjevo poslikavo. Novi ornamenti naglašajo tudi pas med venčnim zidcem in polkrožne loke. Koželjeva lahkotna in barvno harmonična dekoracija homške cerkve, ki se zlasti v ladji učinkovito prilagaja arhitekturni govorici in ki z upodobitvami iz Marijinega življenja predstavlja ikonografsko enoten in zaokrožen ciklus, zaradi neustreznih posegov žal ni ohranjena v svoji originalni pričevalnosti (sl. 27).

Matija Koželj se je razen dvoletnega šolanja na ljubljanski realki, kjer se je učil risanja, izobraževal sam. Kakor drugim našim cerkvenim slikarjem tedanjega časa so mu bili vzor nazarenci, katerih dela je uporabljal kot predloge. Najbolj priljubljena sta bila Julius Schnorr von Carolsfeld in Josef Führich, Koželj je kopiral tudi Franza Ittenbacha, Edwarda Steinleja, Paula von Deschwandena in druge. Predloge je posnemal v celoti ali pa je iz različnih slik posnete like oziroma skupine sestavljal v nove kompozicije. Pri kopiranju je bil večinoma natančen in zvest predlogi, nadrobnosti navadno ni izpuščal, temveč jih je tu in tam še sam dodajal, na primer angele, pastirje in razne detajle. V slogu poznonazarenskega slikarstva je ustvaril tudi nekaj samostojnih kompozicij. Prizorišče predstavljajo oblaki, figure so simetrično razvrščene v klasičnih trikotnih skupinah ali pa gre za ravnotežje mas. Pogosti so angeli, ki obkrožajo svete osebe, in angelske glavice, ki oblikujejo angelski sij. Drže in kretnje figur so umirjene, ponavljajo se idealizirani, lepi in ljubki obrazi z milimi pogledi. Statične kompozicije in lebdeče figure izražajo neskončni mir, večkrat pa učinkujejo precej togo in shematično. Figuralika je najbolj konstantna sestavina Koželjevih poslikav, ponavljajo se tako po predlogah posnete kakor samostojne kompozicije in tudi način slikanja se bistveno ne spreminja. Sicer solidne slike večinoma ne presegajo obrtniške stopnje, zaradi kompozicijskih kvalitet pa so boljše kopije kakor samostojno zasnovani prizori.

Kakor za figuraliko je Koželj tudi za ornamentiko uporabljal predložne vzorce, kopiral je predvsem renesančne, gotske in romanske motive pa tudi ornamente sočasnih cerkvenih dekoracij. V poznejših delih je gotsko ali renesančno ornamentiko sodobno, secesijsko preoblikoval. Značilne so potegnjene linije, blede barve, ornamentiranje ob obrobjih ter nežna cvetlična ornamentika, zlasti lilije, kakršni je bila findesièclovska oziroma secesijska umetnost še posebej naklonjena. Glede na arhitekturo slika Koželj zdaj bolj figuralno zdaj bolj ornamentalno, vendar sta obe sestavini povezani v neločljivo celoto. Osnovni element poslikav je v skladu s slogovnimi značilnostmi prostora izbrana ornamentika, ki oblikuje dekorativni koncept in ki daje podobi notranjščine odločilen pečat.

Prostori so popolnoma poslikani. Stene so tonirane, okrašene z rustiko ali z večbarvnimi »marmornatimi ploščami«, oltarni del dekorira vzorčasta preproga. Ornamentalna mreža se razpleta od tal do vrha obokov. Aktivni ahritekturni deli so smiselno poudarjeni, naglašeni so tudi vsi obrobni pasovi in figuralni motivi. Pri razčlenjenih obokih sledi ornamentika arhitekturnim oblikam, pri nerazčlenjenih površinah se ornamentalni koncept razvija svobodno. V ta dekorativni sistem so kot pomembni akcenti vključeni figuralni prizori in posamezni liki, ki se zdijo kot »pripeti« na stenske in obočne površine. Poslikava ohranja ploskoviti značaj stene. Takšen, značilno nazarenski način slikanja nam Koželj nazorno predstavlja v novodobnih cerkvenih notranjščinah, zlasti v Bohinjski Bistrici in v Ribnici, kjer pisane barve prostor polihromno oblikujejo. V sklopu poslikav baročnih prostorov je dekorativni sistem prilagojen razgibano oblikovanim obokom, na primer na Vrhniki, v prezbiteriju v Zgornjih Gorjah ali v ladjah v Kamniku in na Homcu, dekoriranje ravnih, kupolnih površin pa je Koželj reševal na dva načina. Na obokih v Cerkljah in v Srednji vasi je več manjših, v dekorativnem sistemu združenih prizorov, v Trebnjem pa je v navezovanju na baročno tradicijo naslikal eno samo figuralno kompozicijo; podobna je tudi poslikava kupole novo zgrajene cerkve v Vodicah. V nasprotju z dekoracijami sodobnih historičnih in gotskih prostorov je Koželj v baročnih objektih zaradi večjih stenskih in obočnih pasivnih površin lahko naslikal več figuralnih prizorov, ki jih je povezal v pripovedno ubrane cikluse, tako v Cerkljah, Kamniku in na Homcu. V soglasju z arhitekturo so poslikave gotskih notranjščin pretežno ornamentalnega značaja, rastlinsko-cvetlična motivika je zgoščena na obokih. S tovrstnimi dekoracijami v Šentrupertu, Mostah in v Novem mestu je Koželj oživil tradicijo poznogotskih rastlinskih poslikav.

Koželj ima smisel za poslikavo prostora in prostor obvlada, različni, smotrno dekorirani tipi arhitekture dokazujejo, da je dekorativni koncept oblikoval premišljeno in v skladu z danimi možnostmi. Če prezremo nekatere formalne pomanjkljivosti in »suhoparnost« figuralike in če opazujemo slikarije kot pisane barvne komplekse, tedaj ugotavljamo, da so Koželjeve dekoracije estetsko kvalitetne rešitve. Čeprav se je naslanjal na pretekle in sodobne vzore in je tako za figuraliko kot za ornamentiko uporabljal predloge, je z njimi svobodno razpolagal in jih sestavljal v nove in samostojno zasnovane celote.[35]

OPOMBE

[1] Jožef Dostal, Naši cerkveni slikarji (Kranjska), LKU, I, 1914, pp. 68, 70; J. N. S., Slikar Matija Koželj umrl, S, XLV, 1917, št. 47, p. 3; Viktor Steska, Slikar Matija Koželj (1842–1917), Carn., n. v., IX, 1918, pp. 1–12; (Viktor) St(eska), Koželj Matija, SBL, I, 1925–1932, p. 544; France Stelè: Politični okraj Kamnik (Umetnostni spomeniki Slovenije, I), Ljubljana 1929, p. XIV; Marijan Marolt: Dekanija Vrhnika (Umetnostni spomeniki Slovenije, II), Ljubljana 1929, p. 25; Francè Capuder, Znameniti možje iz kamniškega okraja, Na bregovih Bistrice, Kamnik 1938, pp. 127–128; Fr. Stelè, Umetnost v kamniškem okraju. Na bregovih Bistrice, Kamnik 1938, p. 152; F(rance) St(elè), Koželj Matija, ELU, 3, Zagreb 1964, p. 235; France Stelè: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih: Kulturnozgodovinski poskus, 2. izd., Ljubljana 1966, p. 116; Emilijan Cevc: Slovenska umetnost, Ljubljana 1966, p. 165; –, Koželj Matija, ÖBL 1815–1950, IV, Graz–Köln 1969, pp. 177–178.

[2] E. Cevc, op. cit., p. 164.

[3] Andreja Žigon: Poslikave cerkva poznega 19. stoletja v osrednji Sloveniji: Matija Koželj, Matija Bradaška, Simon Ogrin, Anton Jebačin, magistrska naloga, Ljubljana 1977 (tipkopis).

[4] Podatki o slikarijah in restavracijskih posegih so iz časa, ko sem gradivo zbirala (v l. 1974–1976), stanja poslikav v večini primerov nisem utegnila ponovno preverjati. Pri posameznih delih ne navajam literature, ki sem jo citirala že pod op. št. 1. Glede obnovitve slik na Kalvariji gl. op. 35.

[5] Poleg literature, ki je citirana v magistrski nalogi, sem upoštevala tudi naslednja novejša dela: Rudolf Bachleitner: Die Nazarener (Heyne Stilkunde, 2), München 1976; Die Nazarener, Städtische Galerie im Städelschen Kunstinstitut, Frankfurt/M 1977 (katalog razstave), zlasti poglavja: Hans-Joachim Ziemke, Zum Begriff der Nazarener, pp. 17–25, Ellen Spickernagel, »Das Innerste erschüttern und bewegen« – Zur religiösen Tafelmalerei der Nazarener, pp. 111–119, Sigrid Metken, Nazarener und »nazarenisch« – Popularisierung und Trivialisierung eines Kunstideals, pp. 365–388; Christa Steinle: Thema, Ikonographie und Form im Graphischen Frühwerk der Nazarener und ihred Beziehungen zur altdeutschen und altitalienischen Kunst, unter besonderer Berücksichtigung des Einflusses Dürers und Raffaels, Diss., Graz 1977 (tipkopis); Christa Steinle: Die Nazarener in Österreich 1809–1939: Zeichnungen und Druckgrafik, Neue Galerie am Landesmuseum Joanneum, Graz 1979 (katalog razstave).

[6] Izvestja Društva za krščansko umetnost (IDKU), I-V, Ljubljana 1896–1913; Avg. Stegenšek, Petindvajset let cerkvene umetnosti v Lavantinski škofiji (1889–1914), LKU, I, 1914, pp. 85–89; R. Ložar, Slovenska umetnostna zgodovina, ZUZ, XIV, 1937, p. 30.

[7] Valentin Bernik, Limbarska gora, DS, VIII, 1895, p. 154; –, Limbarska gora, Družina, XVII, 1968, št. 10, p. 4.

[8] –, Iz Verhnike, ZD, XXIV, 1871, p. 251.

[9] –, Iz Mengša, ZD, XXVII, 1874, p. 323; –, Nadžupnijska cerkev v Mengšu, Pod Grintovci, I, 1940, št. 2, p. 2.

[10] –, V Kamniku, ZD, XXXIV, 1881, p. 399; Fr. Stelè, K. v. Goldenstein in M. Langus, ZUZ, II, 1922, p. 22.

[11] –, V Boh. Bistrici, ZD, XXXVII, 1884, p. 222; gl. tudi op. 35.

[12] –, Cerkev Sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, S, XXII, 1894, št. 200, p. 3.

[13] Josip Novak: Šmarna gora, Ljubljana 1928, pp. 55–56.

[14] Župnijska kronika (fotografija); –, Pogled v Komendo, ZD, XXXIX, 1886, p. 341; (Andrej) M(eja)č, Komendska župna cerkev, S, XV, 1887, št. 5, pp. 1–3; A(ndrej) M(eja)č, Najnovejše slike Koželjeve, Sn, IV, 1887, pp. 364–365; –, Iz Komende, ZD, L, 1897, p. 109.

[15] –, Št. Jakob ob Savi, Dm, XXVII, 1914, p. 70.

[16] Ivan Lavrenčič: Zgodovina cerkljanske fare (Zgodovina farâ ljubljanske škofije, IX), Ljubljana 1890, pp. 52–53; Josip Lavtižar: Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj, Ljubljana 1901, pp. 25–26.

[17] Jožef Lesar: Življenje in delovanje rajnega gospoda Martina Skubica, Ljubljana 1892, pp. 28–30; VS, IX, 1965, p. 239; VS, X, 1966, p. 239; Andreja Žigon, Obnavljanje in ohranjevanje stenskih slikarij druge polovice in poznega 19. stoletja, VS, XXII, 1979, p. 206, repr. p. 207.

[18] Peter Fister, Mali grad v Kamniku, Konservatorski problem, VS, XV, 1972, p. 59, repr. p. 61; Miha Pirnat, Mali grad v Kamniku, Restavriranje Potočnikovih fresk v zgornji kapeli, VS, XV, 1972, p. 65, repr. pp. 65–66.

[19] –, Cerkev Sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, S, XXII, 1894, št. 200, p. 3; Ksenija Rozman: Janezova cerkev ob Bohinjskem jezeru (Spomeniški vodniki, 4), Ljubljana 1962, p. 44, repr. 7.

[20] VS, IX, 1965, p. 241.

[21] Župnijska kronika.

[22] –, Iz Št. Ruperta, ZD, L, 1897, pp. 295, 316–317, 323; N., Prenovljena župnijska cerkev v Št. Rupertu, S, XXV, 1897, pt. 221, p. 3; Ivan Vrhovec, Die Pfarrkirche St. Ruprecht in Unterkrain und ihre Restaurierung, LZg, CXXII, 1903, št. 141 in 142, pp. 1229, 1237; Ivan Steklasa: Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem, Ljubljana 1913, pp. 182–184, repr. pp. 173, 175–176; gl. tudi op. 35.

[23] -, Cerkev v Mostah pri Kamniku, Pod Grintovci, I, 1940, št. 9, p. 2.

[24] –, Kapiteljska cerkev, DN, XVII, 1901, p. 201; –, Posvečenje velicega altarja v kapiteljski cerkvi, DN, XVII, 1901, pp. 220–222; IDKU, III, 1902, pp. 11, 14.

[25] –, Posvečenje velicega altarja . . ., op. cit., p. 221.

[26] –, Frančiškanska cerkev v Novem mestu, DN, XVIII, 1902, p. 196; Alfonz Furlan: Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu, Novo mesto 1937, p. 12.

[27] IDKU, IV, 1907, p. 14; VS, IX, 1965, pp. 246–247.

[28] IDKU, IV, 1907, p. 14; Anton Mrkun: Homec, Ljubljana 1925, p. 46; –, Božja pot Matere Božje na Homcu, Pod Grintovci, I, 1940, št. 19, p. 2; A. Žigon, op. cit., p. 211, repr. p. 210.

[29] IDKU, IV, 1907, p. 14; VS, III, 1950, pp. 77, 177.

[30] –, Po domovini, Bg, V, 1907, pp. 30–31.

[31] IDKU, V, 1913, p. 15; –, Župna cerkev v Vodicah, Pod Grintovci, I, 1940, št. 6, p. 2.

[32] IDKU, V, 1913, p. 15.

[33] Župnijska kronika; IDKU, V, 1913, p. 15; –, Komenda, Pod Grintovci, I, 1940, št. 26, p. 3; gl. tudi op. 35.

[34] IDKU, V, 1913, p. 15; Anton Mrkun: Homec, Ljubljana 1925, pp. 47–49; –, Idilični Homec z okolico, IS, VII, 1931, repr. p. 297; –, Božja pot Matere Božje na Homcu, Pod Grintovci, I, 1940, št. 19, p. 2.

[35] Članek je bil napisan in oddan leta 1979. Ker sem medtem nadaljevala z raziskovanjem cerkvenega slikarstva v 19. st. na Slovenskem, moram opozoriti na nekatere nove ugotovitve. Kar zadeva poslikave, ki jih omenjam v prispevku, so bili – kolikor mi je znano – trije spomeniki obnovljeni. V. l. 1980–1981 je Franc Petrič obnovil kapelice in lopo Kalvarije na Žalah v Kamniku. Čeprav obnovitev ni ravno najboljša, slike še vedno izdajajo svojega avtorja. Slikarijo v prezbiteriju cerkve v Bohinjski Bistrici je l. 1977 očistil akad. slikar Miloš Lovrenčič, ob tej priliki pa so v topli krem barvi tonirali tudi ladjo, kar se odlično ujema s Koželjevo živopisano dekoracijo. Betonski obok cerkve v Komendi, ki je zadrževal vlago, tako da je bila slikarija prekrita s plesnijo in zelo slabo oz. komaj vidna, so l. 1979 zaščitili s plastjo tervola, domači slikarji pa so jo očistili. Konec 1984 so začeli obnavljati notranjščino župnijske cerkve v Šentrupertu na Dolenjskem.

Ob novejših raziskavah so bile na novo odkrite še nekatere poslikave – predvsem slikarije manjšega obsega v cerkvah kakor tudi v kapelicah ter znamenjih –, ki jih na tem mestu ne bom posebej navajala, saj v okviru Kulturnega centra Kamnik teče podrobna raziskava Koželjevega opusa, ki bo rabila za pripravo retrospektivne razstave in kataloga njegovih del. Na koncu naj omenim še nedavno izšlo knjigo avtorice prispevka – Cerkveno stensko slikarstvo poznega 19. stoletja na Slovenskem, Celje 1982 –, v kateri je posebej predstavljeno tudi Koželjevo stensko slikarstvo in kjer je objavljenih več fotografij njegovih poslikav.

šola v kamniku do druge svetovne vojne

Ana Kastelic

Razvoj šolstva v vsaki deželi, pokrajini ali državi je odsev določenega gospodarskega in družbenega življenja; saj vsaka družbena skupnost in vsa njena dejavnost temelji na znanju; kdor tega ne uporablja, tudi drugače ne more dohitevati razvoja.

Srednjeveška mesta, ki so nastajala z družbenimi delitvami dela spričo razvoja obrti in trgovine, so iz praktičnih potreb morala že zelo zgodaj poskrbeti za izobrazbo svoje mladine. Tako so v mestih že v tem času nastajale prve šole, torej v času, ko je bila na podeželju še večina prebivalstva nepismena.

Kot večina mestnih naselbin je tudi Kamnik nastal v času razvitega fevdalizma, v času, ko so ob pomembnih križiščih, prehodih in gradovih nastajali trgi. Fevdalci so si dali na pomembnih krajih iz strateških razlogov, da bi se zavarovali pred najrazličnejšimi nevarnostmi, zgraditi gradove, ki so bili tudi središča obsežnih posesti. Grofje Kamniški so postavili na levem bregu Bistrice Stari grad, na njenem desnem bregu pa Mali grad. Blizu obeh gradov, ki sta varovala že iz prejšnjega obdobja znano in pomembno pot s Primorske čez Tuhinjsko dolino na Štajersko in naprej proti Avstriji, so bile velike in ugodne možnosti za razvoj trgovine in obrti. Nastajale so tudi možnosti za stalno naselitev, pa tudi obrtniki so si mogli urediti svoje delavnice.

Tako je zaradi ugodne lege pod Starim in Malim gradom nastala naselbina Kamnik, prvič omenjena v listinah 1143–1147, ko je bila verjetno še trg. Kdaj je naselbina dobila mestne pravice, viri molčijo, listina iz leta 1229 pa že omenja kamniške meščane. Znane so tudi listine, ki mestne pravice potrjujejo.

Mestece je dobilo zgodaj veljavo in se je zelo dobro razvijalo. V obdobju med 12. in 15. stoletjem je bilo zelo pomembno in tako znano po žebljarski, kovaški, usnjarski in lončarski obrti, da je bilo drugo mesto na Slovenskem – takoj za Ljubljano. Na to kažejo tudi številni privilegiji, ki jih je dobila ta naselbina v tem obdobju.[1]

Z listino iz leta 1493 so bili mestu potrjeni trgovski privilegiji, leta 1500 pa je dobilo pravico do lastnega sejma. To so bile zelo pomembne pravice, kajti mesta na Slovenskem so imela v tem času uspešnega konkurenta v podeželski obrti in trgovini. Kamnik je imel tudi svojo kovnico denarja. Mesto je bilo nekaj časa celo sedež upravne, sodne in poštne službe, ki se je sem v 14. stoletju premaknila iz Ljubljane zaradi kuge.

Kamnik je bil za fevdalno gosposko privlačen, saj so v njem imele svoje dvorce številne plemiške družine (Auerspergi, Hohenwarti, Lambergi, Paradeiserji) in samostani (Mekinje, Gornji grad, Velesovo, Žiča).

Kraj je zaradi gospodarskega pomena, potreb, ki sta jih terjali trgovina in mestna uprava, poskrbel za svojo lastno šolo. Po nekaterih poročilih je Kamnik imel svojo šolo že leta 1391.[2] Ta šola je imela svoje lastno poslopje za pouk in učitelja poleg mežnarije. Šolo in učitelja omenjajo tudi poznejše listine. V času turških upadov, ki tudi Kamniku niso prizanesli, saj so ga Turki napadli leta 1471, 1491 in 1528, sta se župnišče in šola preselila v frančiškanski samostan. Po končani turški nevarnosti je šola še ostala v samostanu. V 18. stoletju pa je dobila prostore mestnega »špitala«, ustanovljenega 1228.

Šola je bila privatna in ne državna ustanova, zato je bilo stanje učiteljev tako kot drugod na Slovenskem. Njihovo pedagoško

in strokovno izobraževanje kakor tudi plačilo ni bilo urejeno. Prav zaradi tega so to delo pogosto opravljali nepoklicni učitelji – župniki, organisti pa tudi cerkovniki. Za poučevanje so kamniški učitelji do 18. stoletja uživali beneficij sv. Trojice in sv. Lenarta, ustanovljenega leta 1458.

Meščani so po običajih srednjega veka ustanavljali bratovščine, katerim so mnogi v svoji oporokah podarjali premoženje. Nekatere bratovščine so tako obogatele, da so imele podložne kmete in svojega kaplana. Že leta 1380 je bila tu bratovščina sv. Primoža, a 1458 je Lenart Pečaher s Perovega ustanovil bratovščino sv. Trojice in sv. Lenarta.[3]

Patronat je pridržal sebi in družini, nato pa notranjemu mestnemu svetu. Tudi ta bratovščina je imela svojega kaplana, ki je tudi poučeval. Leta 1783 so beneficij izročili frančiškanom, ki so prevzeli pouk na trivialki in nato na glavni šoli.

Pomembno prelomnico v vsestranskem razvoju pomeni terezijansko obdobje, ko so v Avstriji začeli izvajati številne reforme, da bi odpravili vojaško in finančno slabost monarhije. Nova kapitalistična proizvodnja je zahtevala od proizvajalcev večjo razgledanost in več znanja. Nekoliko izšolani in bolje vzgojeni prebivalci bodo gospodarsko uspešnejši, kar bo koristilo njim, zemljiškemu gospodu in državi, ker bodo dobili več sredstev pa tudi farnemu patronu, ki je od jožefinske dobe moral sprejeti še šolski patronat, participiral pa je pri dohodkih župnije.

Z letom 1774 je avstrijska država začela ustanavljati državne osnove šole trivialke, ki naj bi bile v vsaki fari, glavne šole v okrožnih in nekaterih drugih mestih, v deželnih središčih pa normalke, ki bi skrbele tudi za učni kader. Razglašena je bila šolska obveznost za otroke v starosti ob 6. do 12. leta.

V skladu s šolsko reformo je deželna oblast predlagala leta 1780 mestnemu starešinstvu v Kamniku ustanovitev trivialke, ki bi se pozneje oblikovala v glavno šolo. Njeni ustanovitvi je prisostvoval šolski ravnatelj Blaž Kumerdej iz Ljubljane, ker je bil deželni šolski poročevalec grof Edling zadržan.[4] Grof Edling si je zelo prizadeval, da bi Kamnik kot sedež kamniškega okrožja dobil glavno šolo. Leta 1783 so beneficij bratovščine dali frančiškanom kot odškodnino za poučevanje na trivialki, 1784 je mesto dobilo glavno šolo. 1788 so Kamničani prosili deželno oblast v Ljubljani za ustanovitev obrtne šole. Deželna oblast je na ustanovitev pristala, ni pa pristala na to, da bi šolo vzdrževala, zato tudi ni prišlo do nastavitve učiteljev. Obrtni razred, ki je bil samo poseben razred kamniške glavne šole, so kljub temu ustanovili, ker se je zanj prijavilo 29 učencev. Pouk je trajal v kurzu sedem mesecev po tri ure tedensko. V začetku 19. stoletja je razred prenehal delovati.

Obsežni šolski program se je le počasi uveljavljal. Prejemki učiteljev so bili minimalni, skrb za njihovo vzdrževanje pa še vedno nezadostna; država je za šolstvo dajala predpise, ne pa denarja; vzdrževanje šol je prevzela šele leta 1869. Kako bo potekal pouk, je bilo tudi po terezijanskem obdobju do leta 1869 odvisno od deželnih, okrožnih in krajevnih razmer. Ljudje bi šole že radi imeli, vedno pa se je postavilo vprašanje, kdo jih bo plačal. Fevdalni sistem financiranja je šoli ustvarjal šibke ekonomske temelje. Ta sistem je poznal tri vrste plačnikov: če se je gradilo šolsko poslopje, je moral zemljiški gospod oskrbeti stavbno gradivo (samo za poslopje trivialk in glavnih šol), šolski patron je plačal obrtnike in opremo, občina pa dostavo gradiva in težka dela.[5] Za vzdrževanje šole v Kamniku so morali skrbeti patronat, mesto Kamnik, graščine Zaprice, Perovo in Križ[6], za glavno šolo pa so morale dajati prispevke tudi občine, ki niso bile oddaljene več kot pol ure. Kot plačilo za pouk so dobivali učitelji že omenjeni beneficij, nekateri (učiteljice v obrtnem razredu) pa brezplačno stanovanje.

Zaradi slabega gmotnega stanja je pouk v precejšnji meri ostal v rokah nepedagoškega kadra.

Leta 1799 so frančiškani osnovno šolo razdelili na deško in dekliško[7], na deški so poučevali vse do leta 1882 sami, na dekliški pa izključno učiteljice. Število otrok na deški šoli je bilo leta 1784 79, na dekliški 39, učili so 4 duhovniki, učitelj in učiteljica.

Tipična osnovna šola je bila in ostala do srede 60. let prejšnjega stoletja trivialka, tj. šola z eno učilnico in enim učiteljem, ki je poučeval vse učence hkrati ali pa jih je razdelil po poprejšnem znanju po dve uri eno polovico dopoldne, drugo popoldne. Tak pouk je bil najcenejši.[8] Na takem nivoju je bila večina šol okraja. V trivialki je učitelj učil otroke branja, pisanja in računanja; glavna šola pa je imela razširjen osnovnošolski program z dodatkom risanja, zgodovine, zemljepisa, gospodarskega pouka . . . Poleg slabih materialnih pogojev so pouk ovirali še drugi faktorji; slab šolski obisk; kljub temu, da je bila predpisana kazen za roditelje, so bile zamude visoke. V Kamniku je npr. v letu 1788 57 učencev zamudilo polovico dni, 11 učencev pa je protipravno izstopilo. Leta 1792 so v zimskem času šolo zaprli zaradi pomanjkanja drv. 1797 se je morala šola umakniti francoskim vojnim ujetnikom v samostan, začasno je pouk celo prenehal; 1804 pa je šolsko poslopje pogorelo.

Z uvajanjem merkantilne politike in ko je cesar 1719 razglasil Trst in Reko za svobodni pristanišči, se je začela posvečati večja pozornost tudi prometu. Novo zgrajena cesta, ki je povezala cesarsko mesto Dunaj s Trstom, je bila speljana preko Trojan, zato je cesta čez Tuhinjsko dolino začela izgubljati na pomenu, mesto Kamnik pa je zaradi tega gospodarsko nazadovalo. V prvi polovici 19. stoletja je Kamnik še vedno životaril in imel bolj značaj letoviškega in zdraviliškega kraja. Stagniralo je tudi število prebivalstva. Šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je vlada začela voditi bolj širokopotezno gospodarsko politiko, so nastale v našem gospodarskem in socialnem razvoju pomembne spremembe, konec je bilo podložništva, pridobitve tehnične revolucije so se postopoma uveljavljale tudi na kamniškem področju.

Z letom 1852 začne Kamnik postajati industrijsko mesto[9]: dobil je prvo industrijsko podjetje smodnišnico, nato cementarno v Mekinjah, tovarno sukanca na Grabnu, 1876 pivovarno Stele, 1896 tovarno Špalek (sedanji Titan) itd. Z gospodarskim razvojem je Kamnik ponovno začel pridobivati na pomembnosti pred sosednjimi kraji, postal je središče istoimenskega političnega okraja. Vendar je Kamnik v razdobju od leta 1869 do prve svetovne vojne le počasi napredoval, na to kaže tudi stagnacija števila prebivalstva, ki se kljub priseljevanju iz drugih predelov ni bistveno dvignilo, saj je bilo odseljevanje v bližnjo Ljubljano in gornje Štajersko veliko (npr. mesto je imelo 1880 2452 prebivalcev, leta 1910 pa

le 2262). Tak razvoj je bil seveda v zvezi s počasnim razvojem gospodarstva; ko je industrijski razvoj drugje napredoval z velikimi koraki, je Kamnik dobil le nekaj pomembnejših podjetij.

Spreminjati so se začele tudi razmere v šolstvu. Osnovna šola je zaradi gospodarskega nazadovanja v začetku 19. stoletja izgubila obrtni razred. Obseg osnovnošolske dejavnosti se je le postopoma povečeval. Leta 1828 se je dekliška šola razširila v dvorazrednico, 1839 je prvi deški razred dobil dva nova oddelka; 1856 pa štiri razrede.

Revolucionarno leto 1848 v šolstvo ni prineslo pomembnejših premikov, vzdrževanje je postalo še bolj neurejeno, saj je večina bremen padla na občino, patronati in fevdalni gospodje so se izmikali plačevanju obveznosti do šole. Šele po letu 1860 se je naglo širilo zanimanje za napredek osnovne šole. Leta 1869 je država z osnovnošolskim zakonom odvzela osnovno šolo nadzorstvu duhovščine in uvedla obvezno osemletno šolanje. Osnovna šola naj izboljša vsebino, način in organizacijo pouka, torej šolo je treba kakovostno dvigniti, kar se pa ne da samo z novimi učnimi načrti, papirji in odloki, temveč z izboljševanjem objektivnih pogojev pouka, njegove materialne podlage. Liberalna šolska zakonodaja je prelomila s fevdalnim pojmovanjem, naj šolo plača, kdor jo obiskuje, uveljavila je spoznanje, da se pouk ne tiče samo staršev in prebivalcev nekega kraja, ampak tudi širše družbene skupnosti in obveznosti do šol so splošna družbena obveznost, vse šole morajo imeti enake možnosti za razvoj, zato naj občinam pomagajo tudi okraji in država. Zakon je zaostalim deželam, med katere je spadala tudi nekdanja Kranjska, dovolil, da prilagodijo obveznost svojim posebnim razmeram. Kranjski deželni zbor je sprejel osemletno šolsko obveznost le za mestne in trške otroke, za deželo pa je zadoščala šestletna obveznost.[10] S tem je razvoj šel neenakomerno. Poglejmo si samo primer: od 31 osnovnih šol kamniškega okraja je bilo v šolskem letu 1887/88 23 enorazrednih (Blagovica, Brdo, Čemšenik, Dolsko, Šentgothard, Ihan, Krašnja, Sv. Martin, Peče (pri Moravčah), Trzin, Gornji Tuhinj, Tunce, Vodice, Zalog pri Vodicah, Motnik, Radomlje, Šmartno, Vrhpolje, Homec, Sv. Trojica, Skaručina, Nevlje, Šentvid pri Brdu); dvorazredne so bile šole v Moravčah, Komendi, Kamniku (dekliška), Domžalah, Dolu in Dobu; trirazredno osnovno šolo je imel Mengeš in štirirazredno (deško) Kamnik. Po 10 letih se je stanje le delno spremenilo, tako da preidejo iz eno na dvorazredno osnovno šolo v Ihanu in Vodicah, iz dvorazrednih na trirazredne pa v Domžalah in dekliška o. š. v Kamniku. V šolskem letu 1909/10 se je število dvorazrednih osnovnih šol v okraju povečalo na 8, Komenda in Moravče sta prešli na trirazredno, Mengeš pa petrazredno osnovno šolo.[11] Pogoji, v katerih naj bi otroci dobivali enako znanje, so bili zelo različni. Tudi gmotni položaj učiteljstva se je le počasi izboljševal in je daleč zaostajal za sprejetimi zakonskimi načeli.

Na kamniški osnovni šoli so pouk v celoti prevzeli posvetni učitelji leta 1882; takrat je šola dobila tudi novo poslopje na Mestnem trgu. Z razvojem industrije je Kamnik čutil potrebo po strokovni šoli, zato so Kamničani leta 1885 prosili deželno oblast za ustanovitev obrtne šole. Obrtna šola s trgovskim tečajem (Mandels–Lehranstalten, Kaufmänische Fortbildungsschule)[12] je začela delovati leta 1886. Vodil jo je voljeni šolski odbor.

Naslednje tabele prikazujejo število učiteljev in otrok kamniškega političnega okraja v drugi polovici 19. stoletja.

TABELA 1 (učitelji na šoli v mestu Kamnik)

Leto	Deška šola	Dekliška šola	Zasebna šola šolskih sester	Otroški vrtec
1878/88	4	3	1	1
1889/90	4	3	–	1
1899/1900	4	3	–	1
1909/10	4	3	–	2

TABELA 2 (število otrok kamniškega političnega okraja)

Leto	Število šolo-obveznih otrok	javno šolo	Obiskuje privatno šolo	Število prebivalcev
1870	6504	3259	10	38204
1880	?	3770	–	39079
1890	6078	3915	186	40210
1900	6119	4130	192	40020

Po Österreichische Statistik, 1. B. 3. H.; 33. B., 5. B; 56. B., 5. H.

TABELA 3 (učno osebje kamniškega političnega okraja)

Leto	Posvetni učitelji	Duhovniki	Nune	Organisti	Učitelji ročnih del	Verouční učitelji	Vsi učitelji
1870	21	5	.	.	.	19	45
1880	27	7	.	.	2	28	64
1890	45	.	.	.	4	23	72
1890	48	3	.	.	4	34	89
1910	66	3	12	4	?	?	85

Po Österr. St. 35, B. 1. H.:, 62. B. 2. H., Statistisches Jahrbuch 1881 X/25

TABELA 4 (število otrok osnovne šole v Kamniku pred prvo svetovno vojno)

Šolsko leto	Deška šola	Dekliška šola	Skupaj	Uspeh v povprečju	Šlo v srednje šole
1882/83	195	183	378	65,2 %	
1885/86	218	205	423	63 %	18
1890/91	242	195	437	71 %	7
1894/95	237	187	424	72 %	8
1899/1900	160	182	342	76 %	20
1904/5	211	171	382		

Število je vzeto iz vpisov v začetku šolskega leta.

TABELA 5 (učenci obrtne šole)

Šolsko leto	Pripravljalni tečaj	Prvi razred	Drugi razred	Trgovski tečaj	Skupaj
1887/88					81
1892/93	36	21	18	3	78
1893/94	31	23	22		84
1897/98	39	28	35		102
1902/3					65
1906/7	24	16	10		50

Uspeh v obrtni šoli se je gibal v povprečju 76 %. Največ učencev je bilo za kovaško, ključavničarsko, čevljarsko in mizarsko obrt (primer 1897/98: 10 kovačev, 10 čevljarjev, 7 ključavničarjev, 7 mizarjev, 6 krojačev, 7 zidarjev, 3 usnjarji, 3 kolarji, 2 sodarja, 2 lončarja, 2 brivca, 2 mesarja, 1 medar, 1 klepar, 1 dežnikar, 1 vrtnar . . ., 9 trgovcev).

MATIČNA KNJIŽNICA
KAMNIK

TABELA 6 (vzdrževanje obrtne šole)

	1887/8	1889/90	1892/93	1906/7
Ministrstvo za prosveto	350 gl	350 gl	400 gl	620 gl
Deželni zbor	120 gl	120 gl	150 gl	300 gl
Trgovska zbornica	50 gl	50 gl	50 gl	100 gl
Kranjska hranilnica	50 gl	50 gl	50 gl	100 gl
Mestna občina	24,6 gl	50 gl	50 gl	150 gl
Kapučijska zadruga	30 gl	50 gl	50 gl	.
Cesar Franc J. ustanova	35 gl	35 gl	35 gl	70 gl
Združenje obrtnikov	.	.	.	20 gl
Drugi dohodki	21,5 gl	11,9 gl	61 gl	22,8 gl

Po šolski kroniki 1882/83 do 1906/7, hrani o. š. Fran Albreht.

Šolski obisk je bil v Kamniku boljši kot v drugih občinah okraja, saj učitelji navajajo v šolski kroniki, da so manj pridno obiskovali pouk le 1 do 3 učenci.

Prva svetovna vojna je pouk na kamniških šolah podobno kot drugod precej prizadela. Dve leti je bil pouk v privatnih prostorih. Ker je bila le ena učilnica, je vsak razred imel le po trikrat na teden poldnevni pouk. V že tako skromno odmerjenem času za pouk so otroci morali izdelovati po razglasu šolskega sveta z dne 31. XII. 1914 šale, nogavice, snežne čepice in drugo za potrebe vojske. Poleg tega so pouk ovirale tudi nalezljive bolezni – škrlatinka in španska – zaradi katerih je bila šola v presledkih 9 tednov zaprta.[13]

Posledice vojne so se le počasi odpravljale. Prebivalstvo je bilo zredčeno, gospodarstvo je stagniralo. Sredi 20. let si je industrija opomogla. Nastala so celo nekatera nova podjetja (1923 Eta, 1937 Svilanit), tako da je med obema vojnama delovalo okoli 15 podjetij.

Obnavljati so se začele tudi šole. Nova državna oblast avstrijskega šolskega sistema ni spremenila. Osnovna šola je ostala prav tako nepopolna. Sprejeti pa so bili načrti za novo šolsko poslopje na Zapricah. Graditi se je začelo tik pred drugo svetovno vojno, gradnjo so dokončali Nemci, ki so načrt spremenili (odstranili so stolp z uro, ki bi moral stati pred šolo; to so prostori sedanje osnovne šole Tomo Brejc).

Leta 1919 se je obnovila tudi obrtna šola, ni pa se uredilo njeno vzdrževanje, zato so se morali Kamničani za šolo, ki so jo dobili 1885, znova boriti. Šola naj bi se vzdrževala tako, da bi država dala 2/3 prispevka, drugo pa občina in obrtna zbornica v Ljubljani; vajenci naj bi plačevali šolnino,[14] podjetja pa bi dajala posebno vzdrževalnino. Leta 1922 je šola zašla v krizo in njen obstoj je bil zelo problematičen. Ni bilo jasno, ali bo država izpolnila svoje obveznosti, ki bi znašale 5840 dinarjev od celotnih predvidenih stroškov 8760 dinarjev. Ker vzdrževanje šole ni bilo urejeno, je učiteljstvo izjavilo, da ne bo poučevalo. Mestna občina se je obrnila za pomoč na ministrstvo za industrijo, obrt in trgovino v Ljubljani,[15] a odgovora ni bilo. Ker pouk ni stekel, se je mestna občina Kamnik obvezala, da bo v primeru, če država ne bo prispevala 2/3 od preliminarne vsote, sama krila primanjkljaj, tako da bo učiteljstvo dobivalo nagrade za uro pouka 40 dinarjev. Vzdrževanje šole je ostalo neurejeno do konca stare Jugoslavije. Vajenci so morali plačevati šolnino, ki je pred letom 1936 znašala za sedem mesecev pouka 70 dinarjev, nato pa za prvi razred 90 dinarjev (ker je pouk trajal devet mesecev), za naslednja razreda pa po 70 dinarjev.

Obrtno nadaljevalno šolo s trgovskim tečajem je vodil šolski odbor, ki so ga volili vsaka tri leta (tako kot v avstrijski monarhiji). Aktivno in pasivno volilno pravico je imel vsak obrtnik, ki je imel pravico imeti vajence, in tisti, ki so dajali šoli vzdrževalnino nad 100 dinarjev, razen zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.

Nedvomno je bila šola za Kamnik kot industrijsko mesto velikega pomena in tudi število učencev ni bilo majhno. V posameznih časovnih obdobjih se je gibalo takole:

šolsko leto 1919/20	56 učencev
šolsko leto 1920/21	56 učencev
šolsko leto 1931/32	95 učencev
1938/39	102 učenca

Upoštevati moramo, da je šola zajemala samo ožje področje, ker so že sosednje večje občine okraja (Mengeš, Domžale) imele svoje obrtne šole.

Po prvi svetovni vojni se je veliko govorilo in razpravljalo o ustanovitvi meščanske šole v Kamniku, sedežu političnega in sodnega okraja. Vlada kraljevine SHS je ustanavljanje teh šol zelo poudarjala. Srednje šole so obstajale edino v večjih mestih, osnovna šola je bila nepopolna, zato mladina v veliki meri ni dobivala zadostne izobrazbe, ki so jo narekovale nove razmere in gospodarski razvoj. Prav zaradi tega naj bi se v lokalnih središčih ustanavljale meščanske šole po zahodnoevropskem vzoru. Dopolnjevale naj bi osnovnošolsko izobrazbo in pripravljale strokovne delavce za vedno večje potrebe proizvodnje, zlasti obrtnikov in kmetovalcev. Šole bi imele trojno usmeritev: obrtno, kmetijsko in industrijsko; katero od teh smeri bi kje odprli, bi bilo odvisno od krajevnih potreb in potreb okraja. Namen meščanske šole je bil torej predvsem zapolniti praznino po osnovni šoli in razvijati mladini smisel za praktično življenje; vendar so učenci imeli tudi možnost, da prestopijo v druge strokovne šole, z dopolnilnim izpitom iz srbohrvaščine, francoščine, matematike in zgodovine pa tudi v III. ali celo v IV. razredu gimnazije.[16] Po štiriletni končani meščanski šoli se je absolventom v službi štela srednja izobrazba.

O ustanovitvi meščanske šole v Kamniku so razpravljali na izredni seji občinske skupščine 16. oktobra 1919, ker so krajevni činitelji pokazali interes, da naj bi se ta šola ustanovila za ves politični okraj. Vladni svetnik dr. Škoberne je na seji poročal o pomenu meščanskih šol in svetoval, naj bi v Kamniku odprli prvi razred meščanske šole, ki bi jo lahko obiskovala tudi dekleta, že v šolskem letu 1920/21, naslednje razrede pa postopoma. Ker bi bila šola ustanovljena za ves politični okraj, naj bi jo vzdrževale vse občine toliko časa, dokler tega vprašanja ne bi rešili s posebnim državnim zakonom. Na predlog okrajnega šolskega sveta dne 1. novembra 1919, ki je pozval vse občine političnega okraja Kamnik, da se obvežejo v razmerju predpisanega davka sovzdrževati meščansko šolo, velika večina sploh ni odgovorila, druge so se o stvari izjavile negativno. Npr. občina Mekinje je izjavila, da je taka šola potrebna, ni pa je bila pripravljena sovzdrževati. Mestna občina Kamnik sama ni mogla prevzeti vseh stroškov in tako šola takrat ni začela delovati.[17]

Akcija za ustanovitev meščanske šole je ponovno oživela leta 1928. Ministrstvo za prosveto kraljevine SHS – oddelek za

osnovno šolo – je marca 1928 ponovno apeliralo za ustanavljanje meščanskih šol.[18] Utemeljevalo je, da je še veliko večjih krajev, v katerih mladina nima možnosti za šolanje na srednjih šolah, niti drugih priložnosti, da bi svoje znanje razširila. V meščansko šolo so dolžni hoditi vsi otroci šoloobvezne starosti, ki stanujejo v šolskem okolišu in izpolnjujejo pogoje za vpis v meščansko šolo. Meščanska in osnovna šola imata lahko tudi skupno vodstvo, zlasti če sta v istem poslopju.

Spričo tega so krajevni činitelji ponovno poizkušali ustanoviti meščansko šolo, ker pa ni bilo ustreznih prostorov niti urejeno vzdrževanje, je stvar ostala na slepem tiru vse do leta 1938, ko je posebna komisija[19] le pripravila in sprejela predloge za ustanovitev meščanske šole. Ministrstvo za prosveto kraljevine Jugoslavije je 6. aprila 1939 izdalo odlok o ustanovitvi meščanske šole v Kamniku. Šola je pričela z delom v šolskem letu 1939/40 za šolski okoliš občin: Kamnik, Komenda, Kamniška Bistrica, Sela, Šmartno v Tuhinju, Tuhinj in Motnik. V prvi razred se je vpisalo 40 učencev, pouk je tekel v prostorih osnovne šole, obveznosti vzdrževanja je prevzela država.

V letu 1927 so v Kamniku razmišljali tudi o ustanovitvi kmetijske nadaljevalne šole, ki naj bi začela delovati že v šolskem letu 1927/28. Imenovan je bil iniciativni odbor.

Šolski prostori, sezidani 1882 na Glavnem trgu (sedanja pošta), pouku niso več ustrezali, bili so zaradi porasta števila otrok in namere, da se ustanovi meščanska šola, tudi premajhni. Zato se je upravna občina Kamnik odločila, da bo zgradila novo šolsko poslopje za osnovno in meščansko šolo. Leta 1922 so ugotovili, da bi bilo za novo šolo najbolj primerno župniško zemljišče ob križišču sedanje Ljubljanske in Kranjske ceste; 1929 je občina zemljišče odkupila, gradnja pa se je začela tik pred vojno.

Šolstvo v Kamniku med obema vojnama ni naredilo bistvenega napredka, število šoloobveznih otrok se je v obdobju 1920–1940 gibalo okrog 400, zadnji letnik nepopolne osnovne šole je končalo letno povprečno 70 otrok, ki niso imeli možnosti, da bi svoje znanje poglobili, saj srednje šole v kraju ni bilo, celo za dopolnilno – obrtno nadaljevalno in meščansko šolo se je bilo treba boriti. Posebno težko je bilo za žensko mladino, dekliška osnovna šola je šele s šolskim letom 1925/26 postala petrazredna; v šolskem letu 1932/33 se je na osnovi novega zakona o ljudskih šolah odpravila ponavljalna šola, ki so jo obiskovale učenke okoliških vasi enkrat na teden, namesto nje se je vpeljal skrajšan pouk v zimskem času od 1. XI. do 31. III. vsak dan. Ljudska šola se je preosnovala v nižjo (od 1. do 4. razreda) in višjo (5. in 6. razred). Potem pa je nastalo vprašanje kam? V zasebno meščansko šolo pri Uršulinkah v Mekinjah je hodilo nad 30 šoloobveznih učenk (1925/26 32, 1928/29 42, 1934/35 30), za gimnazije se jih je odločilo približno samo 7[20].

Slabo gospodarsko stanje stare Jugoslavije ni moglo zagotoviti boljšega izobraževanja, tudi v tem času je še vedno ležalo veliko breme na ramah lokalnih področij, s tem pa seveda tudi razvoja kraja. Med vojno je okupator pripeljal svoje učitelje, namen pouka je bil pospeševati raznarodovalno politiko, zato je potekal v nemškem jeziku, slovenska šolska knjižnica je bila uničena. Med prvimi Nemci, ki so prišli v Kamnik, je bil tudi gestapovec Helmut Prasch; bil je šolski nadzornik za ves okraj, obenem pa starešina gestapa. Maja 1941 je prišlo šest nemških učiteljev, ki so v počitnicah vodili nemške tečaje, to je bila priprava za redni pouk v nemščini. V šoli so se otroci naučili bore malo, ker so vedno le peli in telovadili, večina otrok je ves čas okupacije obtičala v enem razredu. Ponemčevanju naj bi služila tudi Hitlerjugend, in prisilno delo (Pflichtjahr), na katerega bi moral iti vsak otrok po 14. letu starosti.

Okupacija je naredila šolstvu ogromno škode. Ker je bilo mesto središče okupacijske uprave, se tu partizansko šolstvo ni moglo razviti in slovenske šole so pričele s svojim delom šele po osvoboditvi.

OPOMBE

[1] B. Kobol: Gospodarski razvoj in stanje mesta Kamnika, Kamniški zbornik 1955.
[2] L. Stiasny: Kamnik – zemljepisno zgodovinski opis.
[3] Ibid.
[4] Šolska mapa Kamnik, Slovenski šolski muzej, Ljubljana.
[5] Osnovna šola na Slovenskem.
[6] Stiasny, o. c.
[7] Šolska kronika Kamnik, Osnovna šola Frana Albrehta.
[8] Os. š. na Slovenskem.
[9] Kobol, o. c.
[10] Osnovna šola na Slovenskem.
[11] Šolski koledarčki, Slovenski šolski muzej.
[12] Österr. St., 35. B., 1. Heft.
[13] Šolska mapa za Kamnik, Slovenski šolski muzej.
[14] Arhiv občine Kamnik, f. šolstvo 1889–1940.
[15] Arhiv občine Kamnik, ibid., listina št. 2005/1922.
[16] Arhiv občine Kamnik, f. 1919–1940, spisi ustanovitev meščanske šole.
[17] Zapisniki sej: 16. X. 1919, 30. 1. 1920, Arhiv ob. Kamnik.
[18] Dopis šolskega odbora v Ljubljani, 24. IV. 1928, odlok ministrstva za prosveto, 20. III. 1928, O. II. br. 23767, Arhiv občine Kamnik.
[19] Komisijo so sestavljali: Marko Bajnik – vodja, Rudolf Vagner – strokovni poročevalec za meščanske šole, ing. Emil Navinšek – zastopnik tehničnega oddelka kr. banske uprave, dr. Amalija Šimenc in zastopniki upravnih občin Kamnika, Kamniške Bistrice, Komende, Sel, Šmartna, Tuhinja in Motnika.
[20] Šolska kronika Kamnik – Fr. Albreht, Šolska mapa Kamnik, Slovenski šolski muzej.

izdelki tiskarne antona slatnarja iz kamnika in njihova likovna oprema

Borut Rovšnik

Pred šestimi leti je minilo štiristo let, odkar smo Slovenci dobili prvo svojo tiskarno. Poleti leta 1575 je namreč Janž Mandelc v Ljubljani, takratnem deželnem središču Kranjske, ustanovil tiskarski obrat, v katerem je poleg nemških in latinskih tiskal tudi slovenske knjige. Ustanovitev prve tiskarne na slovenskih tleh pa je še toliko bolj pomembna, ker je najtesneje povezana z delovanjem slovenskih protestantskih piscev, ki so s tiskanjem prvih slovenskih knjig na domačih tleh lahko še hitreje širili in utrjevali protestantizem. Še istega leta, ko je bila tiskarna ustanovljena, je Mandelc izdal Dalmatinov slovenski prevod ene izmed knjig starega testamenta, nato pa še skupaj 27 tiskov, od tega 10 slovenskih. Tako kot je bilo v teh prvih dneh razvoja tiskarstvo neločljivo povezano z našo kulturno in politično zgodovino, se je komaj začrtana pot tudi nadaljevala. Stoletje zatem, ko je moral Mandelc zaradi verskih sporov zapustiti slovenske dežele, je vlogo nadaljevalca tiskarske tradicije sprejel domači plemič italijanskega rodu Janez Vajkard Valvasor. Na gradu Bogenšperk pri Litiji je leta 1678 ustanovil lastno bakroreznico in tiskarno za bakroreze. Za obsežno slikovno gradivo, ki ga je uporabil pri tiskanju svojih topografskih del, je zbral okrog sebe risarje in bakrorezce, ki so pod njegovim vodstvom izdelovali potrebne grafike. Valvasor je z več kot 1200 različnimi podobami in nad 10.000 grafičnimi listi postavil temelje slovenski knjižni ilustraciji, neprecenljive vrednosti za preučevanje slovenske zgodovine starejših obdobij pa so njegove upodobitve gradov, mest in trgov na Kranjskem.

Med pionirje slovenskega tiskarstva vsekakor sodi tudi salzburški tiskar Janez Krstnik Mayr. Mayr je na priporočilo zgodovinarja J. L. Schönlebna kranjskim deželnim stanovom dobil leta 1678 dovoljenje, da sme odpreti v Ljubljani svojo tiskarno in knjigarno. V petdesetih letih svojega delovanja je med drugim natisnil Valvasorjevo topografijo Kranjske (1679) in Koroške (1681) ter znameniti Schreibkalender (od 1680 dalje). Mayerjeva tiskarna je po smrti zadnjega predstavnika te družine prešla v roke drugih lastnikov, najprej Reichardov, kasneje Heptnerjev in Egerjev. Leta 1829 jo je prevzel Jožef Blaznik in jo vodil vse do svoje smrti 1872, nato so jo prevzeli Blaznikovi nasledniki in jo vodili do leta 1920. Pred več kot 150 leti ustanovljena Mayrjeva tiskarna pomeni po Mandelčevi v 16. stoletju eno najstarejših ljubljanskih tiskarskih obratov, ki je neprekinjeno opravljala vse vrste tiskarskih naročil vse do leta 1920.

Vsesplošen razvoj obrti in industrije ter vse večja potreba po tiskarskih izdelkih sta ob koncu 18. stoletja priklicala v slovenske dežele vrsto novih tiskarjev. Tako so v osemdesetih letih 18. stoletja nastale v Ljubljani tri nove tiskarske delavnice. Tiskarska in založniška družina Kleinmayer, ki je imela lastno knjigarno v Celovcu že od leta 1640, od 1692 dalje pa tudi tiskarno, je svojo dejavnost širila tudi v Ljubljano. V letu 1782 je Ignac Alojz Kleinmayer dobil od avstrijske državne uprave dovoljenje, da sme v Ljubljani odpreti tiskarski obrat. Kleinmayerjeva tiskarna je bila že od začetka izrazito nemško usmerjena in je poleg nemških knjižnih izdaj tiskala od 1784 dalje časnik Laibacher Zeitung s prilogo L. Wochenblatt, ki jo je kasneje nadomestil literarno in poučno zanimivejši Illyrisches Blatt. V njem so leta 1827 natisnili prvo objavljeno Prešernovo pesem Dekelcam.

Štiri leta po ustanovitvi Kleinmayerjeve tiskarne se je v Ljubljani pojavil nov tiskarski obrat. Ignac Merk je leta 1786

postal že tretji ljubljanski tiskar. Merkovo tiskarno so kasneje prevzeli drugi lastniki, in sicer najprej Degotardiji, nato Egri – katerih posebnost tiskarskega delovanja so bili slovenski knjižni tiski v novem črkopisu metelčici – in kasneje Kleini. Anton Klein je bil med ustanovitelji prve strokovne organizacije slovenskih tiskarskih delavcev, od leta 1889 deželni poslanec ter pisarniški ravnatelj ljubljanske Mestne hranilnice. Leta 1906 je njegovo tiskarno prevzelo Učiteljsko društvo, ki je takoj zatem dobilo dovoljenje za opravljanje tiskarske obrti in ustanovilo Učiteljsko tiskarno. Zadnji izmed treh ljubljanskih tiskarjev tega časa je Jožef Sassenberg, po rodu Ljubljančan. Mojster je leta 1816 pridobil dovoljenje za opravljanje tiskarske obrti. Sassenbergovi tiski so se zlasti odlikovali po grafični dovršenosti in tako uspešno tekmovali za nadaljnje pridobivanje naročil.

Do sedaj smo se osredotočili na razvoj tiskarstva v osrednji Sloveniji, pravzaprav v Ljubljani. Ustanavljanje prvih tiskarn v drugih slovenskih krajih je bilo zaradi slabših pogojev počasnejše in le sporadično. Medtem ko so na sosednjem Koroškem delovale poleg Kleinmayerjeve Schrotterjeva in kasneje še Leonova tiskarna ter tiskarnica koroškega bukovnika, kmeta Andreja Schusterja Drabosnjaka iz Zvrhnjih Drabosenj ob Vrbskem jezeru, smo na zahodnem in vzhodnem robu slovenskega ozemlja, na Primorskem, Štajerskem in v Prekmurju priča le postopnemu odpiranju novih obratov. Slovenska Štajerska je dobila prvega tiskarja šele devetdeset let za prvo ljubljansko tiskarno. Leta 1788 je v Celju začel s tiskanjem Franc Anton Schütz, ki je kmalu odšel v Ptuj in nato v Maribor, celjsko tiskarno pa prepustil Francu Jožefu Jenku. Po Schützevi smrti leta 1809 je njegovo tiskarno v Mariboru podedoval njegov pastorek Ignacij Dunšek in jo vodil do leta 1817, ko je podjetje izročil pomočniku Jožefu Janschitzu.

Pravi izbruh tiskarske obrti pa smo Slovenci doživeli v drugi polovici 19. stoletja. Tiskarstvu je v tem času pripadla vse večja vloga pri kulturnem osveščanju širših plasti slovenskega naroda, vse večji pa je bil delež pri razvijanju narodnega gospodarstva. Tiskarske delavnice so postale večje, dobile so novo, izpopolnjeno opremo in stroje, zaposlovale so vse več delavcev. Tiskarsko delo si je pridobilo veljavo in je postalo zopet cenjeno. Tedanja tiskarska središča so svojo obrtno tradicijo nadaljevala, tiskarne so prehajale iz roda v rod, od enega lastnika na drugega, starim obratom pa se je pridružila vrsta novih, zdaj že kar tiskarskih podjetij. V Ljubljani so poleg štirih nekdanjih tiskarn pričele s tiskanjem štiri nove, med katerimi je treba omeniti tiskarja Jožefa Blaznika in obe veliki tiskarski korporaciji, Narodno tiskarno in Katoliško tiskarno. Pa tudi po drugih slovenskih mestih so zdaj rasli tiskarski obrati kot gobe po dežju. Novo mesto je dobilo svojo tiskarno leta 1840, Postojna 1851, Kranj 1888, Kamnik 1900, Kočevje 1903, Krško 1905 in Idrija 1911. V Mariboru sta se dotlej edini Schützevi tiskarni pridružili dve novi z izrazitim slovenskim obeležjem. To sta Narodna in Tiskarna Sv. Cirila in Metoda. Celje je dobilo drugo tiskarno, medtem ko moremo Mursko Soboto (1884) in Dolnjo Lendavo (1896) šteti za novo osvojena tiskarska kraja. Tiskarska obrt se je pojavila leta 1906 tudi v Gornji Radgoni in 1909 v Brežicah. Bežen pogled na Primorsko nam pokaže, da je tudi na tem koščku slovenske zemlje zrasla vrsta tiskarn, med njimi za tisk slovenskih knjig posebej pomembne tiskarne Viktorja Dolenca in Edinost v Trstu, v Gorici pa Paternollijeva, Gabrščkova in Narodna tiskarna. Na Koroškem je tekel proces ustanavljanja novih tiskarn počasneje. Dotedanjima dvema se je v sedemdesetih letih pridružila tiskarna Družbe Sv. Mohorja, ki se je ukvarjala izključno s tiskanjem slovenskih knjig.

Sedemdeseta leta 19. stoletja so v politični zgodovini Slovencev zapisana kot začetek vedno ostrejših spopadov med konservativnimi in naprednimi silami, med klerikalci in naprednimi liberalci. Obe politični struji sta težili za tem, da bi čimprej ustanovili vsaka svojo tiskarno in tako bi vsaka po svoje širili predvsem svoj politični vpliv. Skupina liberalnih mladoslovenskih politikov je že pred časom tiskala v Mariboru svoje glasilo Slovenski narod. Vendar se je pripravljala na to, da prenese sedež lista v Ljubljano, v center odločanja o slovenski politiki, in da tu ustanovi večjo tiskarno, ki bi zmogla tiskati poleg njihovega dnevnika še drugo periodiko in knjižne izdaje. Tako je bil leta 1871 ustanovljen pripravljalni odbor za ustanovitev delniškega društva z imenom Narodna tiskarna. Iz mariborske tiskarne so leta 1872 preselili v Ljubljano del črkovnega gradiva, vse potrebne tiskarske stroje pa so kupili na tujem.

Narodna tiskarna je poleg političnega časnika Slovenski narod natisnila še vrsto knjižnih izdaj in zbirk, tako na primer Jurčičeve Zbrane spise (1882–92), drugi zvezek Gregorčičevih Poezij (1888), Župančičevo Čašo opojnosti (1899) in Pisanice (1900), od periodike pa Ljubljanski zvon (od 1881), Slovan (1884–87), Zvonček (od 1900) idr. Kot odgovor na pripravljenost mladoslovenskih prvakov so konservativci leta 1873 začeli izdajati svoj list Slovenec, ki pa ni bil tiskan v lastni tiskarni, marveč pri Blazniku. Šele deset let po prvi izdaji je župniku Jožefu Jeriču – ta je namreč prevzel uredništvo in izdajanje Slovenca – uspelo, da se je tudi glede tiskarne osamosvojil. V dvorišču stavbe na Valvasorjevem trgu je uredil skromno delavnico in jo poimenoval Katoliška tiskarna. Nove večje prostore je dobila tiskarna šele v letu 1908, ko so jo preselili v moderno stavbo današnje Ljudske pravice. Katoliška tiskarna je poleg Slovenca tiskala še Dom in svet (od 1888), Angelček (od 1887), Zgodovinski zbornik (1888–1908), Glasnik (1894–1899) in Vrtec (od 1895), od knjižnih tiskov pa Alešovčeve Izbrane spise (1910–12), Finžgarjeve Izbrane spise, Medvedove pesmi in drame ter knjižne zbirke Zabavna knjižnica (1886–1900), Leposlovna knjižnica (1906–1912) in Zbirka ljudskih iger (od 1900).

V času, ko sta v konkurenčnem boju obe osredji in največji ljubljanski delniški tiskarski družbi tekmovali med seboj za osvojitev večjega števila bralcev in naročnikov, pa sta poleg nemško usmerjene Kleinmayer-Bambergove delovali v Ljubljani še dve novi tiskarni, ki pa sta tiskali v manjšem obsegu in pravzaprav pobirali drobtinice z mize dveh osrednjih ljubljanskih tiskarskih korporacij. Prva je bila leta 1902 ustanovljena tiskarna Celjana Dragotina Hribarja, ki se je odlikovala pri izdajanju bogato opremljenega in ilustriranega časopisa Slovan (1902–17) in ilustrirane revije Tedenske slike (1914–15). Drugo nekoliko manjše tiskarsko podjetje je bila tiskarna Maksa Hrovatina, ki je pričela s tiskanjem leta 1908. Na pragu 20. stoletja je torej v Ljubljani delovalo osem tiskarn oziroma tiskarskih podjetij. Največji sta bili Narodna in Katoliška tiskarna, ob njima na novo ustanovljeni Hribarjeva in Hrovatinova, dejavne pa so bile še vse štiri najstarejše ljubljanske tiskarne. Nekdanja Mayr-Eger-Blaznikova tiskarna je prešla v roke Blaznikovim naslednikom in se je

tudi tako imenovala, Kleinmayerju se je leta 1852 pridružil Bamberg in je tako tiskarna pod imenom obeh družabnikov delovala še vse do leta 1919. Učiteljsko društvo je za svojo Učiteljsko tiskarno prevzelo nekdanjo Merkovo tiskarnico in končno, Sassenbergova se je zdaj preimenovala v Zadružno tiskarno (1901).

Zunaj Ljubljane so delovale mnoge manjše tiskarne, ki sicer po obsegu naročil niso mogle tekmovati z velikimi ljubljanskimi podjetji, a so se zato specializirale na posamezna področja tiska in izbirale posebna naročila. Bile so sicer slabše opreljemene, a so kljub temu izdelale kakovostne in zunanje lepo opremljene tiske. Knjige, ovitki, razglednice in drugi tiskarski proizvodi manjših tiskarn so se nemalokrat kosali prav po likovni opremi in natančnosti tiska z večjimi tiskarskimi podjetji.

Z dokaj strnjenim pregledom razvoja tiskarn na Slovenskem[1] do konca 19. stoletja smo želeli osvetliti razmere na tem področju, da bi s tem nakazali pogoje (konkurenca večjih
104 podjetij; boljša oprema, veliko število tiskarn), s katerimi je morala računati novo ustanovljena tiskarna, o kateri pa bomo govorili v pričujočem zapisu. Gre namreč za tiskarja Antona Slatnarja in njegov leta 1900 odprti tiskarski obrat v Kamniku.

O Slatnarjevi tiskarni je bilo doslej malo napisanega. Prvi je o njej pisal kamniški notar Anton Zevnik v Kamničanu[2]. Pod naslovom Črna obrt v Kamniku je objavil članek, v katerem je orisal zgodovino tiskarne in navedel seznam knjig in časopisov, ki naj bi jih po pripovedovanju tiskarskega mojstra Josipa Grčarja tiskala kamniška tiskarna. Podatki so dragoceni, ker pomenijo do sedaj edino podlago za pripravo dokončnega seznama vseh pri Slatnarju tiskanih knjižnih izdaj. Na osnovi omenjenega članka in nekaterih izpopolnjenih podatkov je Ivan Zika v drugi številki Kamniškega zbornika[3] objavil prispevek o Slatnarju in njegovi tiskarni. V njem se je še posebej zadržal ob Kamničanu in njegovi vsebinski zasnovi. Tiskarja je predstavil kot politično naprednega in demokratičnega moža, še posebej pa je naglašena njegova vloga pri tiskanju Preporoda, v tistem času večkrat zaplenjenega časopisa liberalno mislečih preporodovcev. V zgodovinskem pregledu tiskarstva na Slovenskem omenja B. Berčič Slatnarjevo tiskarno v Kamniku[4] in med drugim ugotavlja: »S tako obsežno dejavnostjo in s kvaliteto svojih izdelkov se je Slatnarjeva tiskarna uvrščala kot enakovredna tekmica v konkurenčni boj s tedanjimi tradicionalnimi in večjimi ljubljanskimi tiskarnami.« Namen pričujočega zapisa pa je, da kritično strne vse do sedaj izrečene ugotovitve v zvezi z zgodovino tiskarne in njenim pomenom ter da se s posebnim poudarkom ustavi ob likovno in tipografsko zanimivih knjižnih izdajah. Nekateri tiski – nastali so kot plod sodelovanja umetnika-oblikovalca, široko razgledanega založnika in tehnično spretnega tiskarja – pomenijo v tedanjem po večini standardnem in brezdušnem ponavljanju velik prispevek k oblikovanju knjige kot celostne umetnine. Članek zajema zaradi večje preglednosti predvsem pa zaključenosti le dobo, ko je Slatnar še sam vodil tiskarno, to je od ustanovitve leta 1900 do njegove smrti 1926. Po Slatnarjevi smrti se je tiskarna vse do leta 1949 imenovala po nekdanjem lastniku, vendar puščamo produkcijo iz te dobe za zdaj ob strani, čeprav bi zaradi kakovosti izdelkov zaslužila podobno obravnavo. Kljub naporom, da bi končno našli arhivsko zapuščino tiskarne vključno s seznami natisnjenih knjig, se je iskanje zaključilo neuspešno. Zato je bilo potrebno za dopolnitev seznama natisnjenih knjig iskati gradivo po bibliografskih pregledih, časopisnih naznanilih in reklamah, priložnostnih objavah založniških hiš in pri zasebnikih, ki še hranijo Slatnarjeve knjižne izdaje.

Anton Slatnar se je rodil 3. januarja 1867 v Nošcah pri Homcu blizu Kamnika. Tiskarske obrti se je izučil v Blaznikovi tiskarni v Ljubljani, nato je delal kot stavec v Narodni in Kleinmayer-Bambergovi tiskarni, potem je odšel v Mohorjevo tiskarno v Celovec, naposled pa se je zaposlil v Katoliški tiskarni v Ljubljani in pri Milicu. Leta 1900 je skupaj s tiskarjem Hinkom Saxom odprl tiskarsko delavnico v Kamniku v pritličju nekdanjega Kamniškega doma, na vogalu nekdanje Velike ulice in Glavnega trga. Leta 1906 sta družabnika prenesla tiskarno na Šutno v hišo št. 43, last Franca Majdiča, in tam preuredila gospodarsko poslopje na dvorišču. Družabništvo s Saxom pa ni dolgo trajalo. Sax je v želji, da ustanovi lastno tiskarno, odšel leta 1910[5] v Idrijo. Potem, ko je Kamnik dobil leta 1912 elektriko, je tudi Slatnarjeve stroje namesto rok gnal električni tok. Obrt je pričel tiskar dokaj skromno opremljen. V svoji delavnici je imel le en večji in manjši tiskarski stroj na ročni pogon. Sčasoma se je moderniziral in tako je ob svoji smrti zapustil dva brzotiskarska stroja (Marinoni in Johanisberg), stroja Phönix in Vindobona, dva rezalna stroja, dva stroja za broširanje ter vrsto drugih naprav, potrebnih za vezavo in obrezovanje knjig ter drugih tiskarskih izdelkov[6]. V tiskarni so poleg obeh družabnikov delali še trije do štirje delavci. Ker delavnica na Šutni ni več ustrezala obsegu dela, je Slatnar leta 1922 kupil za 900.000 kron hišo na nekdanjem Glavnem trgu. Poslopje je bilo last Bogomile Dremelj, Drage Leskovic in župana dr. Maksa Samca, zdaj pa si je Slatnar v dvoriščnem traktu te hiše, ki gleda na nekdanjo Špitalsko ulico, uredil tiskarsko delavnico, v glavnem delu pa stanovanje in prodajalno s knjigami in papirjem. Površina novega tiskarskega obrata je znašala 412 m². Tu je tiskarna ostala vse do Slatnarjeve smrti in še potem, ko so jo prevzeli drugi lastniki. Ko je Anton Slatnar 16. maja 1926. leta umrl, je postala lastnica tiskarne njegova žena Ivana, tehnično pa jo je vodil Rajko Kos. Pet let pozneje sta tiskarno odkupila stavca Ludvik Vodnik in Anton Knez in jo opremila z novim stavnim strojem znamke Linotype, z aparati za stereotipijo in z novim črkovnim materialom. Preurejeno in modernizirano tiskarsko podjetje je vse do druge svetovne vojne nosilo ime po prvotnem lastniku. Med okupacijo je tiskarno nadzoroval nemški komisar, vendar je kolektiv aktivno sodeloval v narodnoosvobodilnem boju. Zalagal je partizanske tiskarne na kamniškem območju s papirjem in tiskarsko barvo, leta 1944 pa je izročil partizanom celoten črkovni material za ilegalno tiskarno 4M, ki je delovala pri Sv. Trojici in v Kropi pri Bočni blizu Gornjega grada. Po vojni je bila tiskarna nacionalizirana; stroje so odpeljali nekam na Primorsko, arhivsko in registraturno gradivo pa se je razgubilo in ga danes le v drobcih najdemo pri potomcih nekdanjih lastnikov.

Dejavnost tiskarne se je prva leta omejevala na tiskanje tiskovin, akcidenčnih del (ovitkov, okraskov, priložnostnih lepakov in razglednic) in knjig. Slatnar je bil znan kot izurjen in natančen stavec, vešč še tako zahtevnega dela. Imel je izreden posluh za zunanjo obliko, še posebej obliko knjižne publikacije. Po opremi lahko njegove izdaje primerjamo s

takratno ljubljansko tiskarno Dragotina Hribarja, ki je slovela po najbolj elegantnih knjižnih izdajah in po bogato ilustriranem ter dekorativno opremljenem Slovanu. Dokaz za prefinjen oblikovalski posluh in kvaliteto tiskarskih storitev je tudi dolgoletno zvesto sodelovanje z ljubljanskim založnikom Lavoslavom Schwentnerjem, ki je večino svojih lepo opremljenih knjig zaupal v tisk prav Slatnarju.

Po letu 1905 se tiskanju priložnostnih tiskov in delikatnih leposlovnih knjig pridruži periodičen tisk. Slatnar in takrat še Sax začneta najprej tiskati neodvisni politični tednik Naš list z mesečno prilogo Slovenska gospodinja, ki jo je urejala Minka Govekarjeva. V uvodni številki navaja uredništvo takle program: »List se ne bo vmešaval v strankarske prepire, želi le širiti prosveto v najširše sloje slovenskega ljudstva. Posebej se bo ukvarjal z gospodarskimi vprašanji pri Slovencih in Slovanih. Svojo pozornost bo namenil kmečkemu in obrtniškemu stanu pa tudi delavcu. Potegoval se bo za ustanovitev vsakovrstnih slovenskih, zlasti obrtnih in trgovskih šol. Sledil bo tudi gibanju naših narodnih nasprotnikov. Najbolj bo bičal narodno izdajstvo.«[7] Zaradi naprednih, demokratičnih, predvsem pa narodno obarvanih idej in nazorov si je bil list pridobil velik ugled in veliko naročnikov. Začel je izhajati dvakrat tedensko. Kot priloga Našemu listu pa je že leta 1905, točneje 10. junija, izšlo lokalno glasilo Kamničan. Slatnar se je odločil izdajati Kamničana zato, da bi tako lahko čimveč prostora posvetil domačemu kamniškemu okraju in dogajanju v njem. Lokalno glasilo je redno izhajalo vsako soboto do konca leta 1907. Najprej je obsegalo le dve strani, kasneje zaradi povečanega števila oglasov pa štiri. Bralce je seznanjalo z vsemi aktualnimi dogodki iz kraja samega in okolice, poročalo je o kulturnih prireditvah in športnih nastopih domačih društev. Do vseh javnih pripetljajev je glasilo nastopilo izredno kritično in strogo, v političnih polemikah pa je vedno branilo narodne zahteve. Zdi se, da je bila prav ostra kritika, »ki so jo imeli za osebno žaljenje«, vsak predlog pa »za vsiljevanje«,[8] vzrok, da je list prenehal izhajati. Drugi list, ki ga je začela tiskati kamniška tiskarna že leta 1906, je bil Mladoslovenec. Časopis, štirinajstdnevnik, je videl svoje poslanstvo v razsvetljevanju neukega in zatiranega kmečkega prebivalstva[9]. Namenjen je bil predvsem koroškim in štajerskim naprednim Slovencem. Svoje izrazito napredno, demokratično in protinemško stališče je Slatnar pokazal, ko je leta 1913 prevzel tiskanje Preporoda, pokrajinskega glasila jugoslovanske mladine na Slovenskem. List so pričeli izdajati že leto poprej, a so imeli zaradi pomanjkanja denarja stalne težave s tiskarnami. Iz zadrege jih je rešil njihov prijatelj iz Kamnika, tudi pobornik naprednih idej jugoslovanske mladine. Slatnar je kot prvo natisnil šesto, zaplenjeno številko z dne 1. aprila 1913, nato pa vse ostale. Kupil je cirilske črke, da bi lahko poslane srbske prispevke tiskal v originalni pisavi. Kljub temu, da mu je stalno grozila zaplemba imovine in mu je nemalokdaj stal na vratih policijski agent, Slatnar niti za trenutek ni pomislil, da bi prenehal s tiskanjem naprednega lista. List naj bi v naslednjem letu postal glasilo vseh naprednih jugoslovanskih nacionalistov. Še več, natisnil je revijo Glas Juga in brošuro Klic od Gospe svete, ki je izšla ob petstoletnici zadnjega ustoličenja koroških vojvod. Mesečna revija Glas Juga – izšli sta le dve številki – se je posvečala teoretičnim razglabljanjem o jugoslovanskem vprašanju ter kulturnim, političnim in nacionalnim temam v okviru jugoslovanske države. Seznam periodičnih tiskov pa še ni zaključen. Frančiškani tretjeredniki so pri njem od leta 1915 tiskali svoje Cvetje z vrtov sv. Frančiška, v katerem so izhajale Škrabčeve razprave o slovenskem jeziku. Za slovenske žene je tiskal Slovensko gospodinjo med leti 1905 in 1914 in Ženski list 1913. Med tiski kamniške tiskarske delavnice so se že kmalu pojavile razglednice v črnobeli tehniki in v tribarvnem tisku. Le-te so zaradi svojih motivov mesta in okolice dragocen vir za proučevanje starega urbanističnega jedra in nekaterih pogledov, ki jih danes ni več. Toda o njih pozneje.

Če nazadnje omenimo tiskanje tiskovin (računov, pogodb, priznanic, potrdil, naznanil, programov, šolskih tiskovin) in lepakov, je treba povedati, da smo pri iskanju primerkov na tem področju ostali praznih rok. Iz leta 1928, se pravi, že po Slatnarjevi smrti, se nam je ohranil račun izvršilnemu odboru za gradnjo železnice Šmartno ob Paki–Kranj z lepo oblikovanim znakom tiskarne. Iz leta 1904 je ohranjen okusno izdelan letak; z njim tiskarna Slatnar obvešča šolska vodstva o svoji zalogi pesmic in povestic za šolsko mladino pod naslovom »V zarji mladosti« ter o tiskovinah, »potrebnih za šolsko uradovanje«. Prepričani smo, da je bila tudi tej vrsti tiskarskih izdelkov namenjena določena likovna pozornost, čeprav gre z vidika praktičnosti in smotrnosti za likovno nezanimive obrazce in tiskovine.

V drugem delu našega sestavka se bomo nekoliko dlje zadržali ob knjižni produkciji in si pobliže ogledali opremo nekaterih, posebej lepo oblikovanih knjižnih izdaj. Ob tem nas bo zanimalo samo nastajanje knjige od prvotne zamisli glede zunanjega videza do njene končne izdelave. Ker bomo torej govorili o opremi knjige ali knjižni umetnosti, je treba že uvodoma opredeliti sam pojem in ga hkrati razmejiti s pojmom ilustracije. Ilustracija (lat. illustrare = rasvetliti, razjasniti) pomeni od okoli leta 1840 sleherno likovno upodobitev, ki nazorno dopolnjuje besedilo ne glede na okoliščino, ali gre za iluminirane rokopise ali tiskane knjige, za znanstveno, leposlovno ali posebej otrokom namenjeno knjigo ali časopis,[10] medtem ko se je uveljavil izraz knjižna umetnost ali knjižna oprema za celovito umetniško oblikovanje knjige s tiskom (oblika in velikost tipografskih znakov, razporeditev vrstic, naslovov, odstavkov, poglavij, verzov, ipd.), s formatom, vezavo, knjižnimi platnicami, vinjetami, zaglavji, zaključnimi okraski, bordurami itd.[11] Opirajoč se na podatke Antona Zevnika, ki smo jih morali preveriti, in na dodatno zbiranje in evidentiranje po že zgoraj omenjenih seznamih in bibliografijah, smo doslej ugotovili, da je Slatnar natisnil 64 knjig. Pri tem smo upoštevali samo leposlovna izvirna (ali prevedena) dela za odrasle in mladino predvsem slovenskih avtorjev, zanemarili pa smo vso strokovno, znanstveno, religiozno, politično in drugo podobno literaturo. Pokazalo se je namreč, da je tiskar namenil, kar zadeva oblikovanje knjige, največ pozornosti prav leposlovnim publikacijam. S temi izdelki je sicer imel največ dela, moral si je priskrbeti kakovosten papir, dobre tiskarske barve, še posebej pa zagotoviti veliko izbiro tipografskega materiala, raznih oblik črk, klišejev za okraske in vinjete ter vrsto drugih tehničnih pripomočkov, ki so prispevali k lepi zunanjosti knjige.

Kmalu zatem, ko je triintridesetletni tiskarski mojster, takrat še neznan, a izkušen, odprl svojo lastno tiskarno v Kamniku, so pričela prihajati prva naročila ljubljanskih založnikov. Med

prvimi sta se nanj obrnila znani in za slovensko literaturo pomembni Lavoslav Schwentner, že leta 1902, in Anton Turk s svojimi popularnimi izdajami. Poleg teh dveh, za katera je natisnil največ knjig, so naročale pri njem še založba Dobrodelnost, Jernej Bahovec, Narodna založba, Slovenska matica, založba Jug. Nekaj knjig je izšlo v samozaložbi (5), nekaj pa jih je Slatnar založil sam (3).[12] Najbolj plodno tako po obsegu kakor tudi po kvaliteti je bilo sodelovanje z že omenjenim založnikom in knjigarnarjem iz Ljubljane Lavoslavom Schwentnerjem; plodno tudi zato, ker so se iz tega sodelovanja tako za slovensko literaturo kot za razvoj slovenske ilustracije in knjižne opreme v celoti rodile izredno pomembne knjižne izdaje. Gotovo ni naključje, da si je Schwentner, ta spodbujevalec mlade slovenske generacije literarnih umetnikov ter mecen in osebni prijatelj Ivana Cankarja, izbral za svojega sodelavca prav tiskarja Antona Slatnarja iz Kamnika, ki je reševal predvsem tehnične in oblikovne probleme nastajajočih »inkunabul« slovenske moderne. Res da je bila tiskarna, sprva še na ročni pogon, skromno opremljena, toda imela je lastnika, ki je brezpogojno obvladal vse tiskarske postopke, poznal zmogljivost svojih strojev in imel nenavadno izostren čut za estetsko oblikovano knjigo. To so bili verjetno razlogi, zaradi katerih je Schwentner tako zaupal Slatnarju. Gotovo pa je temu razmerju botrovala tudi ekonomska cena in solidni pogoji glede roka izdelave. Slatnar je v času od 1902 do 1922, ko lahko že sledimo stalnim Schwentnerjevim naročilom, natisnil 15 od skupno 23 Cankarjevih del, kolikor jih je izšlo pri ljubljanskem založniku. Potem ko menda Schwentner ni mogel dolgo časa dobiti tiskarne,[13] se je odločil za Slatnarja in mu dal marca 1902 prvo naročilo. To je bilo tiskanje zahtevne druge izdaje Cankarjeve pesniške zbirke Erotika. Delo se je nekoliko zavleklo in zbirka je izšla šele 10. julija. Cankar, ki je bil velik ljubitelj estetsko oblikovane knjige, je tako kot že pri izdaji svojih poprejšnjih knjig, na primer Vinjet ali komedije Za narodov blagor, tudi ob tej priložnosti dajal napotke založniku za zunanjo podobo Erotike. V pismu, ki ga je poslal Schwentnerju z Dunaja 27. januarja 1902, svetuje, kako naj bi se tiskale pesmi: »Morda bodete dali knjigo takoj v tiskarno. Za ta slučaj sem takó prost, da Vam dajem nekatere nasvete. Najprvo: zvezek ne sme biti pretenak«, in »Takó bi imela torej knjiga ravno sto strani, ali par čez. Bolj tesnó se ne smé tiskati – rajši še bolj narazen. Toda črke naj ne bodo prevelike (kakor na primer pri Aškercu), temveč kitice naj stojé bolj narazen, – ob začetku vsake pesmi morda celó samo 3 na eni strani. Epilog nima naslova; želel bi, da se tiska z drugačnimi (manjšimi) črkami kakor pesmi in ne na celi strani, temveč bolj na sredi. Papir bi bil najboljši tak, kakršnega ste dali svoj čas Župančičevim pesmim.«[14] Pisatelj se je na Dunaju dogovoril, da bo ovitek izdelal mladi slikar Ivan Žabota. Za papir, klišeje in kar je bilo še za zunanji videz Erotike potrebno, je poskrbel Cankar sam. Klišeje za ovoj je izdelala dunajska klišarna Sztranyak[15] po Žabotovi predlogi. Med tekstom je na začetku vsakega pesniškega sklopa zaglavna vinjeta, oblikovana sicer v elegantnem secesijskem slogu, vendar pa ni izvirna Žabotova, temveč srečamo take in podobne tudi v drugih naših izdajah, še posebej pesniških zbirkah. Gre za nam nekoliko tuj ponavljajoči se klišejski obrazec, ki ga poznamo iz avstrijskega in nemškega opremljanja knjig tega časa. Na videz nežni, v resnici pa odmaknjeni in močno posplošeni obrazi findesièclovskih »femmes fatales« gledajo iz medaljonov, ki so oviti v vijugasto spleteno prosojno mrežo secesijske pajčevine. Temnozeleni Žabotov ovitek s secesijsko zaobljenim okvirom Cankarju ni bil všeč. »Tudi sam sem vedel, da se je Žaboti reč pokvarila – vrag vedi kaj je mislil.«[16] Spričo neuspelega ovitka Erotike je razumljivo, da je Cankar za naslednjo knjižno izdajo, roman Hiša Marije Pomočnice, naročal Schwentnerju, »da jo opremi vsekakor najlepše, ker je tudi« – »po svoji vsebini nekaka 'Luxus knjiga'.«[17]

Predlagal je debelejši papir in manjši format. Knjižica je po formatu zares ena najmanjših (12 × 14,5 cm) in se njena oblika približuje kvadratu. Da se izdaja ne bi preveč zakasnila, je predlagal gladek ovitek, v primeru pa da bi bil vseeno dekorativen, je omenil slikarja Jakopiča.[18] V Jakopičevi zapuščini res najdemo 9 skic, ki jih je mojster zrisal kot predloge za Hišo Marije Pomočnice. Roman je izšel leta 1904 brez umetniške opreme. Istega leta je Slatnar natisnil še eno Cankarjevo delo, roman Gospa Judit, ki je bilo naperjeno zoper takratne »zabodene estetike«. Cankarja je tudi zdaj skrbela zunanja podoba najnovejšega dela. Na prijatelja Schwentnerja se obrača, naj oskrbi dober, nekoliko debelejši papir, format pa svetuje manjši kot Župančičeva Čaša opojnosti, »da ne bo izgledala tako čudno«.[19] Schwentner se je takrat obrnil na člane dunajskega kluba Vesna, ki so razpisali interni natečaj za najboljšo opremo Cankarjevega romana. Vesnani so v ta namen povabili pisatelja v svoj klub, da jim razloži vsebino literarnega dela. Na ta način so se želeli v svojih prizadevanjih za kakovostno opremo in ilustracijo približati vsebini knjige. V tekmovanju za Gospo Judit je zmagal Hinko Smrekar, ki je delo tudi nato opremil. Osnutke so izdelali še Gvido Birolla, Maksim Gaspari in Saša Šantel, vsi člani dunajske Vesne. Društvo je poslej še večkrat sodelovalo z Lavoslavom Schwentnerjem ob primeru izdaj slovenskih leposlovnih del. Kljub naporom za lepo zunanjo obliko Gospe Judit, dokončna izvedba knjige ni prinesla zaželenega uspeha. Naslovnica v sivi, grafični izvedbi, po besedah avtorja »izdelana v slogu geometričnoekspresivne stilizacije«,[20] je bila edini elegantni okras te izdaje. Res, da se je Schwentner pobrigal za izredno tenak in mehak papir, res je, da so poglavja tiskana vedno na novi strani, toda obrabljene zaglavne bordure ob poglavjih niso nadomestilo za izvirne okrasne osnutke. Smrekar sam je zapisal: »Naslovni list za Gospo Judit so mi tako spakedrali, da me smeši.«[21] Ob knjigi pa je vendarle vredno opozoriti na nove tipografske znake. Slatnar je uporabil nov tip črk, pri katerih gre za drugačno razmerje črkovne enote. Sprva maiuskulne, kasneje minuskulne črke so razpotegnjene v višino in v vogalih črkovne izpeljave rahlo zaobljene. Še posebej v naslovih in inicialkah zaznamo značilno secesijsko mehko zvijanje in napenjanje linije.

Leta 1906 sta iz kamniške tiskarne prišli dve znameniti deli: roman Nina in zbirka satiričnih, ironičnih in zabavljivih novel z naslovom Krpanova kobila. Za Nino je Schwentner izbral format poezij (12 × 16 cm) z debelim papirjem, kajti po Cankarjevih besedah je »Nina prej romanca v prozi nego roman, zato ji sodi format poezij.«[22] Sicer pa je Nina preprosto opremljena z osmimi zaglavnimi bordurami in končno vinjeto Finis, simbolom konca pisateljevega življenja, smrti, ki sedi na knjigah. Vinjeta je podpisana z začetnico F. Na izdajo svoje desete pri Schwentnerju tiskane knjige se je pisatelj še posebej skrbno pripravljal. Nameraval je v tej knjigi izdati zbirko satiričnih in zabavljivih spisov v brk ljubljanskim kritikom in

sploh vsej kulturni javnosti. V enem izmed spisov pod naslovom Jubilej je z ironijo in humorjem popisal svoje romanje od prve do desete knjige. Želel pa je, da bi knjiga tudi na zunaj imela jubilejni videz. V ta namen je najprej omenil Schwentnerju idejo o lastni karikaturi na začetku teksta, tam, kjer imajo drugi svoje fotografije; v kasnejšem pismu pa želi poleg začetne še nekaj novih med tekstom. Osnutek naj bi narisal H. Smrekar. Ohranjeno je pismo, v katerem Schwentner sporoča pisatelju, da sta se s Smrekarjem dogovorila glede ilustracij Krpanove kobile. Smrekar naj bi napravil naslovni list, Cankarjevo karikaturo in pa štiri naslovne vinjete za poglavja ter še kako zaključno vinjeto. Ohranjeno pa je tudi pismo H. Smrekarja, ki piše pisatelju o teh risbah. V njem navaja večje število osnutkov, in sicer naj bi jih izdelal šestnajst. Kakorkoli že, ta knjiga predstavlja po svoji zunanji obliki najbogatejšo opremo med Cankarjevimi teksti, po vsebinski plati pa Smrekarjev največji uspeh pri dopolnjevanju teksta z drastičnimi karikaturnimi vložki. Vodilni motiv teh ilustracij je prašič, ironizirani simbol slovenskega kulturnega delavca. Motiv Cankarjeve »svinje-krote« je Smrekar našel v noveli V mesečini.[23] Tam je Cankar zapisal: »Kako čudno in zanimivo je, če se prasec, ki se je povaljal v mlaki, zamakne v solnce ter postane poet.«[24] Metka Rosbaud je o vsebini Smrekarjevih ilustracij h Krpanovi kobili zapisala tole: »Smrekar je kakor Cankar oster opazovalec in kritik, ki si ljudi in družbo skrbno ogleda ter hitro zazna lažno malomeščansko rodoljubarsko moralo, ki jo na simboličen, a razumljiv način tudi prikaže. V Krpanovi kobili je simbol takšne družbe prašič oziroma svinja-krota.«[25] Vse te zares izvrstne risbe se nam kažejo v uokvirjenih poljih. Smrekar okrasi okvirčke, primerno stilnemu razpoloženju, z geometričnimi liki, kot so kvadrati, krogi, pike, črte ipd. Njegova črta je za zdaj še sklenjena, vendar poteza nemirna, neizpolnjene površine pa zapolnjuje z mrežo črtic in pik. Risbe je Schwentner poslal na Dunaj v klišarno Sztranyak. Cankar je bil z osnutki kakor tudi s končnim natisom knjige zelo zadovoljen. Iz naslednjih let nam je znanih še nekaj Smrekarjevih likovnih rešitev za Cankarjeve spise. Tako je leta 1907 nastala naslovna stran Hlapca Jerneja s podobo starega popotnika, ki išče pravico po svetu. Enako grotesken je motiv z naslovne strani zbirke novel Za križem, ki je izšla leta 1909, kjer se množica črno oblečenih postav s sklonjeno glavo pomika za človekom, ki nosi križ pred seboj. Risba postaja vse bolj nasičena, ploskve so napolnjene z drobnimi črticami ali pa so povsem temne, linija ostaja valovita, nemirno napeta, črnobeli kontrast je poudarjen in deluje ekspresivno.

V tem prizadevanju za okusno in privlačno zunanjo obliko knjige ter za besedilu najbližje ilustracije in vinjete pa vsi načrti vendarle niso bili speljani do konca. Naslovnico Zgodb iz doline Šentflorjanske je izdelal nekdo drug[26] kot je bilo prvotno zamišljeno. V Cankarjevem pismu iz leta 1907[27] zvemo, da je Smrekar sam želel ilustrirati Zgodbe; še posebej se mu je zdela zanimiva novela z naslovom Polikarp. Cankar si je prizadeval, da bi Smrekar tudi tej knjigi dal svoj ironično-satirični pečat prav preko duhovitih likovno učinkovitih karikaturnih domislic. Zato je bilo razočaranje toliko večje, ko je knjigo prejel. »Žal mi je zelo, da zgodb nisi dal primerno okrasiti. Naši risarji bi vsi posegli po tej nalogi, ki je celo po mojem mnenju lahka in prijetna,«[28] piše Schwentnerju. Podobno se je zgodilo z novelo Kurent, ki je izšla v letu 1909. Zanjo je pisatelj nagovarjal založnika, da mu oskrbi še posebej lepo opremo. Posebej je opozarjal, da bo pri vsakem poglavju potrebna po ena ornamentalna risba. Tudi s Smrekarjem da se je že dogovoril za izdelavo in poslal da mu bo tekst, da bi se lahko vživel v vsebino in pripravil kar najboljše.[29] Še več, sam je narisal, kako si zamišlja ornamentalno vinjeto: sredi strani droben okrasek.[30] Knjiga je izšla brez likovne opreme in risb. Po letu 1909 je Slatnar sprejel v tisk še nekaj Cankarjevih tekstov, ki pa so bili zvečine likovno enostavni in brez posebnih risarskih dodatkov. Ovoji so največkrat nosili preprosto grafično razporeditev: naslov v izstopajoči svetlejši ali temnejši barvi glede na podlago, ožji ali širši okvir, ki je naslovno stran optično zmanjšal in preprost geometrični ornament z namenom, da oživi sicer enostavno in nič kaj domiselno zunanjost knjige. Takrat so izšli Hlapci (1910), Bela krizantema z naslovno stranjo, ki jo je oblikoval drugi Vesnan, Maksim Gaspari (1910), Volja in moč (1911), Milan in Milena (1913), Grešnik Lenart (1921) in Romantične duše (1922), vse izdane pri založbi Schwentner v Ljubljani. Zadnja Cankarjeva knjiga, ki jo je naš ilustrator Smrekar z uspehom opremil, je bila romantična zgodba Milan in Milena. Kot tolikokrat poprej ostaja Smrekar drastičen likovni izpovedovalec Cankarjevih misli in idej. Kot nekoč v Krpanovi kobili svinja, tako je zdaj žaba simbol vseh človeških poniglavosti, sovražnik svobode in preganjalec človekovega najdražjega čustva ljubezni. Tako naslovna risba z dinamično kompozicijo »idealne ljubezni«, ki jo grabi »umazano življenje«, da ne bi ušla v svet idealov, kot ostali dve, prva, kjer žaba sedi na okrvavljenem srcu, obdanem s trnovim vencem, in druga, ko nagnusna žaba opazuje na onem svetu združeni srci, vse tri izpovedujejo Smrekarjev izrazit smisel za naglaševanje besedila z motivi, ki zadenejo bistvo izpričanega. Milan in Milena je tudi sicer pozorno opremljena knjiga. Besedilo poživljajo rastlinsko okrašene inicialke ter bordure na začetkih poglavij, vsekakor pa je treba omeniti še notranje zaščitne platnice, na katere je prilepljen zunanji ovoj knjige (naslovnica in hrbet). Založnik se je potrudil in izbral primeren dekorativni papir.

Sočasno s Cankarjevimi novelami in dramami je Schwentner pripravljal za tisk pesniške zbirke mladih pesnikov Murna, Ketteja in Župančiča. Želel jih je primerno izdati, a je pri tem imel manj srečno roko. Že februarja 1903 je izšla pri njem zbirka pesmi najmlajšega med njimi, Josipa Murna-Aleksandrova, pod naslovom Pesmi in romance. Murn bi gotovo zaslužil izvirnejšo in našemu okusu bližjo likovno zasnovo naslovne strani, kot je sicer diskretno izpeljana, v zavojih rahlo odebeljena, a že tolikokrat ponovljena secesijska valovnica. Notranjo ureditev poživlja edinole fotografija pesnika in nekaj zaglavnih vinjet, ki pa so le suhoparna ponovitev že znanih klišejev iz Erotike ali Kettejevih Poezij. Mnogo večje oblikovne pozornosti je bila deležna Kettejeva druga izdaja Poezij. V letu 1907 so Poezije izšle dvakrat; enkrat kot ljudska in drugič kot ilustrirana izdaja. Obakrat jih je uredil Anton Aškerc, oblikoval pa mladi M. Gaspari. Gaspari se je že nekaj let preizkušal v ilustriranju in opremljanju knjig; njegove prve risbe so se pojavile v reviji Dom in svet leta 1902–3 in kasneje 1905 v Ljubljanskem zvonu. Mladi umetnik se je v času, ko je sprejel Schwentnerjevo ponudbo, da opremi Kettejeve pesmi, zadrževal v Münchnu. Le-ta je bil tiste čase eno izmed središč »mlade umetnosti«, kot so Nemci poimenovali svojo inačico secesije. Vpliv münchenskega

Jugendstila je zato pri njegovih zgodnjih risarskih poskusih nesporen tako po formalni plati kot v vsebinskem smislu.[31] Muze, Medeje, Sfinge, Judite in druge »demonske žene« s priprtimi očmi, vihrajočimi lasmi in stisnjenimi ustnicami, vse to so simboli umetniške struje »konca stoletja«, ki v odmaknjenem simbolizmu išče izraze svoje umetniške izpovedi. Gaspari se je tega sveta le dotaknil. Že iz Kettejevih ilustracij je razvidno, da mu je pravzaprav ta svet velemestne »poduhovljenosti« in pretirano bleščeče forme tuj, da pa mu je zato bližja domača motivika in namesto secesijskega, narodni ornament. V celostranski ilustraciji z naslovom Pesmi, kakor tudi na listu Gazele, zaznamo prve korake na poti k domačim, iz ljudske umetnosti izpeljanim ornamentalnim oblikam, čeprav so se te v veliki meri stilizirale. Gaspari se v manjših zaglavnih vinjetah kot na primer Otroški geniji ali k pesnitvi Na očetovem grobu izkaže kot izreden mojster drobne forme, kar še posebej odlikuje ilustratorja. Knjiga žepnega formata, tiskana na kvalitetnem papirju z zlatimi obrobami na vsakem listu, ima tudi privlačno izrisano naslovnico. Nad naslovom je umetnik popolnoma ploskovito upodobil hribovito krajino, iznad katere se dviga sonce, ki prehaja v obraz žene z razpetimi lasmi in harfo na glavi. Simbolika je popolnoma jasna.[32] Ljudska izdaja Poezij ni bila ilustrirana, krasijo jo pravzaprav standardne zaglavne vinjete, platnice pa so bile enake kot pri ilustrirani izdaji.

Med Župančičevimi pesniškimi zbirkami je Slatnar natisnil dve: Čez plan (1911) in V zarje Vidove (1920). Obe sta izšli v Schwentnerjevi založbi v sila poenostavljeni opremi, brez slehernih notranjih krasilnih dodatkov. Veliko zaupanje, ki ga je Schwentner kazal do Slatnarjevih izdelkov, pa se je izkazalo še ob tisku drugih uglednih slovenskih literarnih ustvarjalcev tega časa. Na prvem mestu omenjam Antona Aškerca, ki je pogosto sam zahajal v tiskarno in se glede opreme dogovarjal z lastnikom ali pa s tehničnim vodjo Jožetom Grčarjem.[33] Slatnar je natisnil pet njegovih del. Najprej so izšli Mučeniki leta 1906, nato Junaki 1907, Jadranski biseri 1908, potopis Akropolis in piramide 1909 ter peti zbornik Pesnitev leta 1910. Medtem ko so zadnja tri dela brez posebne likovne opreme, naslovnice le skromen okvir, se prva od naštetih odlikuje po razmeroma bogatem in zanimivem ovitku. Gre za figuralni prizor žene-muze s palmovo vejo, ki žalostno opazuje početje požigalcev slovenskih protestantskih knjig. Risba je sicer okorna, a motiv vseeno zgovorno dopolnjuje vsebino Aškerčevih Mučenikov. Ferdo Lev. Tuma je leta 1905 izdal v samozaložbi drobno knjižico z opremo M. Gasparija pod naslovom V znamenju življenja. Gasparijeva naslovnica znova kaže, da se je njegov ornamentalni in motivni svet začel odmikati od proklamirane secesijske forme in se približevati ljudskemu izročilu in ljubki, drobni ornamentiki iz naše folklorne dediščine. Pastirica, ki žene v polmraku mukajočo kravo domov, pa silhuete vaških hiš in zvezdnato nebo, vse to priča o Gasparijevi zagledanosti v svet idiličnega vaškega življenja in njegovih navad. S Smrekarjevo opremo so leta 1909 izšli Obsojenci pisatelja Vladimira Levstika. Na naslovni strani je upodobljena smrt v popotni obleki s šalom okrog vratu, ki žre človeške duše, ki plavajo na rdečem nebu in posedajo po drevesih. Zgoščena in kar se da učinkovita vizualna predstavitev vsebine knjige je pot, ki jo ubira Smrekar, kadar opremlja knjige; je pot, ki vodi v karikaturo.

Še bi lahko naštevali različne leposlovne izdaje, povesti, potopise, črtice, pesmi znanih slovenskih piscev (Ljudmila Poljanec, Izidor Cankar, Pavel Golia), ki so zagledale beli dan v kamniški tiskarni, toda naš namen je opozoriti na tiste, ki vzbujajo naše likovno zanimanje. Zato omenimo vsaj še eno knjižno izdajo, ki naj pokaže, kako se je ravnal tiskar, kadar je bil v zagati z oblikovalcem. Nemalokdaj se je namreč zgodilo, da je po obsegu skromnejšo likovno podobo zunanjosti knjige prepustil strojniku Jožetu Grčarju, ki mu je bilo poleg strogo tiskarskih del poverjeno tudi risanje in izdelava okraskov, vinjet, zaglavij in naslovnih strani. Pozneje, po Slatnarjevi smrti, je Grčar izdeloval tudi osnutke za barvne razglednice z motiviko iz kamniške okolice. Grčar se je tudi v prostem času ukvarjal s slikarstvom. Med drugim je v pastelu upodobil sebe in lastnika tiskarne. Ko se je tiskarna leta 1922 preselila na Glavni trg, je Grčar izdelal osnutek doprsja začetnika tiskarstva Johanna Gutenberga, ki naj bi kot simbol »črne obrti« krasil zunanjščino tiskarne na vogalu nekdanje Špitalske in Frančiškanske ulice. Doprsje je bilo izdelano iz cementne mase in je danes že močno poškodovano. Kot primer Grčarjeve opreme omenjamo naslovnico za zbirko črtic Pavla Perka Z naših gora, kjer se je avtor tudi podpisal.

Obseg dela tiskarne se je močno povečal, ko so pričela prihajati naročila ljubljanskega založnika Antona Turka. Nekatere njegove broširane knjižice so dosegle po šest ali več izdaj[34] in tako prinesle tudi tiskarju velik finančni uspeh. Knjižice so nastale kot Košutnikova priredba znanih popularnih tekstov, ki so takrat krožili po Evropi. Nimajo kake literarno-umetniške vrednosti, pomenijo pa zanimiv kulturno-sociološki pojav: so predhodnice današnje pogrošne literature kriminalnih, ljubezenskih romanov, roparskih in tudi zgodovinskih zgodb, ki jih danes lahko kupimo v vsakem kiosku. Za primer navajam nekaj naslovov: Rinaldo Rinaldini (1907), Musolino ropar Kalabrije, Balkansko- turška vojna (1913), Avstro-rusko-srbska vojna, Fra Diavolo 1923, itd. Kvaliteta opreme teh knjižic je zelo nizka, saj je Turk namesto izvirnih ilustracij in naslovnic uporabil izposojene klišeje barvnih litografij.

Kamnik je s svojo bogato preteklostjo, ki je pustila sledove v številnih umetnostnih spomenikih in slikovitih mestnih vedutah ter z romantično gorsko krajino vedno privlačeval popotnike, da so se zadrževali v njem. Posebno za oddih, sprehode in celo zdravljenje je dajalo že v 90. letih prejšnjega stoletja izredne pogoje odprto zdravilišče Prašnikar. S tem je bila dana možnost za razvoj turizma. Za turizem pa je potrebna reklama. In to je uvidel tudi Slatnar. V ta namen je poleg kamniškega fotografa Aparnika sam založil in stiskal ducat razglednic[35] z različnimi pogledi na mesto, njegovo okolico in bližnje planine. Dve izmed njih sta potrebni posebne oblikovalske pozornosti. Enkrat gre za nekoliko romantično prepesnjen motiv Malega gradu, ki je bil natisnjen že leta 1901 pri Kleinmayerju. Osnutek je bil najbrž izdelan v akvarelu, natisnjen pa v barvni litografiji. Druga razglednica, fotografski posnetek Kamniškega doma na današnjem Titovem trgu (nekdaj Glavni trg) je opremljena z elegantnimi secesijskimi pentljami in cvetovi in tako ponazarja slog dobe, ki se je uveljavil v še tako drobnih tiskih. Ostali izdelki te vrste so danes kulturnozgodovinsko pričevalni, saj s svojimi pogledi na posamezne predele mesta (Šutna, Kalvarija, pogled z Zapriškega gradu, Glavni trg . . .) odkrivajo stanje arhitekturne dediščine na začetku tega stoletja in so zatorej za spomeniškovarstvene in urbanistične posege v mestno jedro še posebej dragoceni.

OPOMBE

[1] Historične podatke o posameznih tiskarnah je avtor črpal iz knjige Branka Berčiča, Tiskarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 45–159.

[2] Anton Zevnik, Črna obrt v Kamniku, Kamničan, 2, 1935, brez paginacije. (Od tod citirano: Črna obrt v Kamniku).

[3] Ivan Zika, Iz zgodovine kamniške tiskarne, Kamniški zbornik, II, 1956, str. 234–241. (Od tod citirano: Zika, Iz zgodovine kamniške tiskarne)

[4] B. Berčič, Tiskarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 160.

[5] Zika, Iz zgodovine kamniške tiskarne; avtor navaja, da sta se Slatnar in Sax razšla leta 1912 in da je slednji odšel v Maribor.

[6] Kupna pogodba med Ivano Slatnar, Ludvikom Vodnikom, Podutik 25, in Antonom Knezom, Vič 54, ki jo je ljubeznivo posredovala Marija Slatnar, por. Skále.

[7] Uvodnik k prvi številki, Naš list, 1, 1905, str. 1.

[8] Naš list, 1, 1908, str. 1.

[9] Uvodnik v prvi številki, Mladoslovenec, 1, 1906, str. 1.

[10] Luc Menaše, Evropski umetnostno zgodovinski leksikon, Ljubjana 1971, str. 892–93, izraz »ilustracija«.

[11] Leksikon CZ-likovna umetnost, Ljubljana 1979, str. 131, izraz »knjižna umetnost«.

[12] Podroben seznam knjig in založnikov je objavljen na koncu prispevka.

[13] Ivan Cankar, Zbrano delo, Pisma, II, Ljubljana 1971, pisma L. Schwentnerju, str. 417, op. k pismu št. 93 (Od tod citirano: Cankar, Pisma Schwentnerju).

[14] Ibidem, str. 98, pismo št. 90.

[15] Ibidem, str. 421, op. k pismu št. 103.

[16] Ibidem, str. 109, pismo št. 105.

[17] Ibidem, str. 119, pismo št. 122.

[18] Ibidem, str. 122, pismo št. 126.

[19] Cankar, Pisma Schwentnerju, str. 146, pismo št. 158.

[20] Hinko Smrekar, Kako sem ilustriral Cankarjeve knjige, Jutro, VII/1926, 105, str. 8.

[21] Cankar, Pisma Schwentnerju, str. 448, op. k pismu št. 200.

[22] Ibidem, str. 162, pismo št. 180.

[23] Metka Rosbaud, Knjižne ilustracije Vesnanov, Ljubljana 1974, tipkopis, str. 18. (Od tod citirano: Rosbaud, Knjižne ilustracije Vesnanov).

[24] Ivan Cankar, Zbrani spisi, IX, Ljubljana 1930, str. 17.

[25] Rosbaud, Knjižne ilustracije Vesnanov, str. 18.

[26] Glej signaturo v desnem spodnjem kotu ilustracije na naslovnici knjige Ivana Cankarja, Zgodbe iz doline Šentflorjanske, Ljubljana, 1908: ∏. △. E.

[27] Cankar, Pisma Schwentnerju, str. 200, pismo 230.

[28] Ibidem, str. 204, pismo št. 233.

[29] Ibidem, str. 223–224, pismo št. 255.

[30] Ibidem, str. 467, op. k pismu št. 255.

[31] Stane Mikuž, Maksim Gaspari, Ljubljana 1977, str. 36–38.

[32] Ibidem, str. 11, 12.

[33] Zevnik, Črna obrt v Kamniku, brez paginacije.

[34] Ibidem.

[35] Ob tej priložnosti se lepo zahvaljujem Petru Klavčiču za ljubeznivo pomoč pri iskanju gradiva in za druga opozorila. Enako gre zahvala za pomoč pri iskanju podatkov o Slatnarjevi tiskarni tudi pok. prof. Zvonetu Vrstovšku, A. Grčarjevi in Mariji Slatnar por. Skále.

PREGLED PRI SLATNARJU NATISNJENIH LEPOSLOVNIH KNJIG PO ZALOŽBAH:

JERNEJ BAHOVEC:
Rudolf Vrabl, Izgubljena sreča, Ljubljana 1904.

FRANC CVETKO, učitelj pri Sv. Andražu v Slovenskih goricah:
Josip Freuensfeld Radinski, Zvezde ugašajo, Sv. Andraž v Slov Gor. 1905.

DOBRODELNOST:
Jožef Volc, Kolajna, Ljubljana 1920.

JUG:
Alojz Gradnik, Srbske narodne pesmi, Ljubljana 1923, prevod v slov.
Igo Gruden, Miška osedlana, Ljubljana 1922, ilustracije in oprema Ivan Vavpotič.

NOVA ZALOŽBA:
Izidor Cankar, S poti, Ljubljana 1919.
Vojeslav Mole, Tristia ex Siberia, Ljubljana 1920.

ODBOR ZA IZDAJO PESMI SREČKA KOSOVELA:
Srečko Kosovel, Pesmi, Ljubljana 1927.

SAMOZALOŽBA:
Ivan Baloh, Črtice, 1905.
Franc Bernik, Spolnjuj zapovedi, 1921.
Milan Kuret, Jeklena maska, 1918.
Anton Stražar, Praprečanove zgodbe, 1922.
Ferdo Lev Tuma, V znamenju življenja, 1905, ilustracije in oprema Maksim Gaspari.

LAVOSLAV SCHWENTNER:
Josip Murn Aleksandrov, Pesmi in romance, Ljubljana 1903.
Anton Aškerc, Mučeniki, Ljubljana 1906, oprema F. (sign. d. sp.).
Anton Aškerc, Junaki, Ljubljana 1907.
Anton Aškerc, Jadranski biseri, Ljubljana 1908.
Anton Aškerc, Akropolis in piramide, Ljubljana 1909.
Anton Aškerc, Pesnitve. Peti zbornik, Ljubljana 1910.
Anton Aškerc, Prešernove poezije, Ljubljana 1913.
Ivan Cankar, Erotika, Ljubljana 1902, druga izdaja, oprema Ivan Žabota.
Ivan Cankar, Hiša Marije Pomočnice, Ljubljana 1904.
Ivan Cankar, Gospa Judit, Ljubljana 1904, oprema Hinko Smrekar.
Ivan Cankar, Nina, Ljubljana 1906, oprema F. (sign. v d. kotu vinjete »Finis« na predzadnji strani).
Ivan Cankar, Krpanova kobila, Ljubljana 1907, ilustracije in oprema Hinko Smrekar.
Ivan Cankar, Hlapec Jernej, Ljubljana 1907, oprema Hinko Smrekar.
Ivan Cankar, Zgodbe iz doline Šentflorjanske, Ljubljana 1908, oprema ∏. △. E. (sign. v d. kotu naslovne ilustracije).
Ivan Cankar, Za križem, Ljubljana 1909, oprema Hinko Smrekar.
Ivan Cankar, Kurent, Ljubljana 1909.
Ivan Cankar, Hlapci, Ljubljana 1910.
Ivan Cankar, Bela krizantema, Ljubljana 1910, oprema Maksim Gaspari.
Ivan Cankar, Volja in moč, Ljubljana 1911.
Ivan Cankar, Lepa Vida, Ljubljana 1912.
Ivan Cankar, Milan in Milena, Ljubljana 1913, oprema Hinko Smrekar.
Ivan Cankar, Grešnik Lenart, Ljubljana 1921.
Ivan Cankar, Romantične duše, Ljubljana 1922.
Vida Jerajeva, Pesmi, Ljubljana 1908.
Kapitan Žar ali Kleč v tihem morju, Ljubljana 1906.
Dragotin Kette, Poezije, Ljubljana 1907, druga ljudska izdaja, oprema Maksim Gaspari.
Dragotin Kette, Poezije, Ljubljana 1907, druga ilustrirana izdaja, ilustracije in oprema Maksim Gaspari.
Etbin Kristan, Samosvoj, Ljubljana 1910.
Rudyard Kipling, Džungla, Ljubljana 1908, prevedel Fr. K.

Vladimir Levstik, Obsojenci, Ljubljana 1909, oprema Hinko Smrekar.
J. S. Machar, Rim, Ljubljana 1911, oprema Kupka, prevedel V. M. Zalar.
Fran Milčinski, Muhoborci, Ljubljana 1912,
Na divjem Zapadu, Ljubljana 1906.
Ferdo Plemič, Tilho in drugi, Ljubljana 1906.
Ljudmila Poljanec, Poezije, Ljubljana 1906.
Oton Župančič, Čez plan, Ljubljana 1911.
Oton Župančič, V zarje Vidove, Ljubljana 1920.

ANTON SLATNAR:
Borisov, V zarji mladosti, Kamnik 1913.
Pavel Perko, Z naših gora, Kamnik brez navedbe letnice, oprema Jože Grčar.
Ivan Klarič, Iz dobe puntov in bojev, Kamnik 1908.

SLOVENSKA MATICA:
Pavel Golia, Pesmi o zlatolaskah, Ljubljana 1921.

ANTON TURK:
Anton Koder, Marjetica, Ljubljana 1926.
Silvester Košutnik, Musolino, ropar Kalabrije, Ljubljana 1909.
Silvester Košutnik, Fra Diavolo, Ljubljana 1910.
Silvester Košutnik, Požigalec, Ljubljana 1910.
Silvester Košutnik, Balkansko-turška vojna, Ljubljana 1913.
Silvester Košutnik, Avstro-srbska-ruska vojna, Ljubljana 1915.
Silvester Košutnik, Slovenski šaljivec, Ljubljana 1924.
Josip Ogrinec, Čarovnica s Starega grada, Ljubljana 1915.
Eugen Josip Tomić, Zmaj iz Bosne, Ljubljana 1905, prevedel S. Košutnik.
Ivan Turgenjev, Pred nevihto, Ljubljana 1905, prevedel S. Košutnik.

prispevek k zgodovini turizma v kamniku

Olga Janša-Zorn

V zgodovini kamniškega turizma moremo razlikovati dve obdobji, in sicer čas od srede 70. let 19. stoletja do prve svetovne vojne, ko je v Kamniku predvsem klimatsko zdravilišče[1] in ko se Kamnik tudi v uradnih statistikah pojavlja skupaj z Bledom ter Dolenjskimi in Čateškimi toplicami kot četrto zdravilišče na Kranjskem, in drugo obdobje po prvi svetovni vojni, ko gre za Kamnik kot letovišče v pravem pomenu besede. Ob vsem tem pa je Kamnik že od druge polkovice 19. stoletja dalje važno izhodišče za planince. V svojem prispevku se omejujem le na čas do začetka druge svetovne vojne.

I. OBDOBJE KAMNIŠKEGA ZDRAVILIŠČA

Poročila o začetkih kamniškega zdravilišča, tako imenovanega Prašnikarjevega zdravilišča, so dokaj skopa in tudi različna. Žal tudi Prašnikarjev arhiv ni ohranjen, zato sloni moj prispevek predvsem na redkih časopisnih vesteh, nekaj prospektih in posameznih knjižicah iz 80. in 90. let prejšnjega stoletja ter arhivskem materialu iz Arhiva SR Slovenije in Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Pripomniti je treba tudi, da je z medicinskega stališča pojav kamniškega kopališča in zdravilišča zelo lepo obdelal že dr. Borisov.[2]

V glavnem srečujemo kot začetno letnico Prašnikarjevega zdravilišča v Kamniku leto 1876,[3] vendar npr. Novice in Slovenski narod tega leta nimata o tem nobene notice. Pač pa poročajo Novice 1877. leta:[4] »Onkraj Bistrice v kotu, kjer se stekata Nevljica in Bistrica, so videti toplice, še ne popolnoma dodelane, a za rabo vendar že. Osnova je dokaj primerna, delata jih Kecelj in Prašnikar, a ne toliko mestu, kakor sebi na dobiček, kajti Prašnikar je od glave do nog le gšeftsman.« Članka, ki se je podpisal kot »politični sitnež«, piše tudi o mestu in njegovih lepotah, predvsem pa si privošči nemškutarskega župana J. Kecla.[4a]

Ko je 16. julija 1883 kopališče obiskal cesar Franc Jožef, se je baje pohvalno izrazil o kopaliških napravah.[5] Vendar pa so poročila v takratnem slovenskem časopisju o njegovem obisku zdravilišča dokaj skopa. Novice in Slovenski narod omenjata samo obisk Kamnika, medtem ko Slovenec piše, da si je cesar 16. julija 1883 ogledal Prašnikarjeve toplice in tovarno za smodnik. Tudi Laibacher Zeitung omenja obisk Kamnika, ne pa posebej tudi zdravilišča.

Janko Polec pravi, da je Prašnikar v začetku 80. let ustanovil brez ozira na donosnost iz ljubezni do domačega kraja v Kamniku zdravilišče po Kneippovem načinu.[6] Tu naj poudarim, da je Kneippov način zdravljenja, kakor vidimo to iz drugih virov, v Kamniku uveden šele 1891. leta. Tudi sicer bi mogli v Polčevem prispevku v Slovenskem biografskem leksikonu v zvezi s Prašnikarjem popraviti nekatere netočnosti (npr. letnico smrti Alojza Prašnikarja na 1899 in ne 1889).

Vsekakor je leta 1885 Peter v. Radics v knjižici Führer durch Krain[7] zapisal, da je vodno zdravilišče Alojza Prašnikarja udobno urejeno, ima zelo eleganten zdraviliški salon (Cursalon) in mikaven park. V zdraviliškem poslopju (Curanstalt) ordinira dr. Munda iz Gorice, ki ima lepe uspehe. Restavracijo vodi Marija Kecel, rojena Prašnikar. V omenjenem vodniku je med oglasi objavljen tudi oglas

kamniškega zdravilišča in kopališča; iz njega razberemo, da je bilo kopališče tedaj last bratov Alojza in Franca Prašnikarja ter zeta Janeza Kecla.[8] Oglas omenja poleg čudovite okolice tudi ugodne poštne (dvakrat na dan) in telegrafske zveze. Poleg tega opozarja na priložnost za vožnjo z »omnibusi« v vse smeri v okolico in to na dobrih in udobnih cestah. Dalje prav tako omenja eleganten Cursalon, biljard, čitalnico in dobro restavracijo z ugodnimi cenami. Nikjer pa se še ne navajajo štiri vile. Obenem naglaša, da ima kopališče (Badehaus) vse priprave za uporabo vodnega zdravljenja z elektroterapijo in masažo, bazen s tuši za plavalce in neplavalce. Posebej tudi vabi na planinske izlete od Kamniškega sedla, Grintovca, Ojstrice, Tuhinjske doline in doline Črne do sv. Primoža itd.

Leta 1893 je pri tvrdki Ig. pl. Kleinmayr in Ferd. Bamberg v Ljubljani izšla knjižica Kopališče in Kneippovo zdravilišče v Kamniku na Kranjskem. Z ilustracijami kopališča in okolice kamniške.[9] Delo je razmeroma kratko, saj obsega le 34 strani, vendar nam danes služi kot pomemben vir za proučevanje kopališkega turizma v Kamniku. Kdo je avtor knjižice, ni jasno, objavljene slike so Benescheve iz knjige Johann Sima: Im Gebiete der Steiner Bahn (Bilden aus Krain I, 1891) in iste ilustracije prinaša tudi L. Stiasny v knjigi Kamnik (1894). Vsekakor je iz knjižice jasno, da se je Kamnik razvil v pomembno turistično središče zlasti zaradi podjetnega Prašnikarja, ki je znal izkoristiti naravne lepote Kamnika in okolice ter prodor Kneippove metode zdravljenja. Kopališče in vodno zdravilišče je zraslo v nekdanji občini Mekinje, ob levem bregu Bistrice, tam, kjer priteče Nevljica v Bistrico. Anonimni pisec je leta 1893 zapisal: »Bližnje planine, krepilni zrak, izvrstna čista planinska voda, pripravna šetališča po gozdovji – vse to ima že samo po sebi veliko zdravilno moč in blagodejno vpliva na slabotne in nervozne goste.«[10] K dvigu Kamnika kot turističnega kraja je pripomogla tudi kamniška železnica, ki je pričela obratovati januarja 1891. leta in ima zanjo Prašnikar prav tako precejšnje zasluge. Iz Ljubljane je vozil vlak v Kamnik trikrat dnevno, vozil pa je eno uro in pol. Od železniške postaje je bilo do zdravilišča 10 minut hoda. Pisec Kopališča in Kneippovega zdravilišča v Kamniku (1893) pravi: »Postreščkov je najti na kolodvoru, kdor se hoče voziti, naroči si voz popreje pri zdraviškem restavraterju« in dalje »Prekoračivši mesto, ugledaš takoj z bistriškega mostu krasne planine, ki meje dolino proti severu. Od todi popelje te brv v park in za nekaj korakov si pred zdraviliškim poslopjem, kjer si naročiš stanovanje.«[11]

Leta 1893 je vodno zdravilišče v Kamniku obsegalo že zdraviliško poslopje in štiri vile (Neptun, Mlin, Lujiza, Ivana). Zdraviliško poslopje je imelo veliko plesišče in obednico, okrašeno z marmornimi stenami, lepo pokrito verando, kjer je bilo prostora za najmanj 100 oseb, dalje nepokrito verando ob cesti, senčnato teraso z lepimi kostanji, sobo za biljard, društveno sobo, v pritličju kegljišče in več točilnic, v nadstropjih pa večja in manjša stanovanja za goste. Blizu zdravilišča na velikem travniku je bilo 100 m dolgo pokrito sprehajališče. Prav blizu zdraviliškega poslopja je bila vila Neptun, ki je stala poleg ribnika. V tej vili so bila večja elegantna stanovanja z verandami in balkoni pa tudi posamezne sobe. V bližnjem Mlinu sta bili na razpolago po dve stanovanji z dvema sobama, posebej pa še ena soba ter kuhinja in jedilna shramba. Vila Lujiza je imela 17 prostornih sob, lep balkon in štiri verande ter zelo prijetno senčnato teraso pred vilo. Nekako sto korakov po cesti v Mekinje je stala sredi na novo zasajenega smrečja vila Ivana s štirimi stanovanji s po dvema sobama in več posameznimi sobami. Kot v drugih stavbah je bila tudi tu posebej kuhinja in jedilna shramba. Povsod je bil prekrasen razgled na planine. Skupaj je bilo leta 1893 na razpolago okrog 60 postelj [12] samo v zdraviliškem kompleksu, možnosti za prehranjevanje in nastanitve pa so bile tudi v mestu v posameznih gostilnah. Leta 1894 je imel Kamnik naslednje gostilne: pri Fišerju, pri Grašku, pri Kendi, pri Krištofu, pri Rodetu in v Čitalnici.[13] Iz oglasa v Domoljubu (2. IX. 1897) vidimo, da hotel Fišer ponuja odlično vinsko kapljico, sveže pivo, dobro kuhinjo, mnogo sob kakor tudi letna stanovanja.

Poleg zdraviliškega poslopja je stalo »elegantno« kopališče. Kopeljne sobe so bile urejene tako, da so imele tople, mrzle in kropilne (douche) kopeli, zelo lepo je bilo odprto preddurje.[14] Tik ob tem poslopju je bil velik bazen s 16 kabinami (za slačenje) in vodno zdravilišče z vsemi napravami Priessnitzove metode in z Riklijevimi parnimi posteljami. Sploh se zdi, da se je Prašnikar v marsičem zgledoval po Riklijevem Bledu.

Zaradi ugodne lege je bilo v Kamniku predvsem klimatsko zdravilišče. Že v zgodnji pomladi in pozni jeseni je bilo podnebje tako prijetno, da je ugajalo celo bolnim ljudem. Milo planinsko podnebje je bilo posebno ugodno za bolne na dihalih, tam so bile na voljo inhalacije in jelove kopeli. Uspešno so zdravili tudi bolezni kosti in sklepov, in sicer z vodo, »navodnim tokom« in z masažo.

Ko je zavod leta 1891 sprejel Kneippovo metodo zdravljenja, so preuredili vse potrebne naprave in prostore. Zavod je vodil specialni zdravnik, ki je dalj časa prakticiral pri Kneippu ter je imel od njega »sposobnostno spričevalo«. Dve leti je vodil tudi znameniti gornjeavstrijski Kneippov zavod, kjer je imel lepe uspehe.[15] Število gostov je leta 1891 v primerjavi s prejšnjimi leti zelo naraslo, še živahneje pa je bilo 1892. leta. Menda je sam Kneipp kamniško zdravilišče priporočal zlasti ljudem iz južnih dežel avstrijske monarhije, ker je bilo zdravilišče v Wörishofnu prenapolnjeno. Poleg tega pa pisec knjižice Kopališče in Kneippovo zdravilišče na Kranjskem naglaša, da je zdravljenje v kamniškem zdravilišču še bolj uspešno kot v Wörishofnu, ker tam uporabljajo le polivanja, v Kamniku pa se zdravi vsak bolnik »vestno po osobnosti, uporabljajo se sredstva Kneippove metode, polivanja, umivanje, zavoji, kopeli, parne kopeli, zdravilna zelišča itd. in zdraviliško restavracijo nadzoruje zdravnik natančno in strogo«.[16] Opisanih je več primerov uspešnega zdravljenja, iz teh opisov razberemo, da so bili gostje predvsem s Kranjskega, Štajerskega in Istre. Kdor se je želel zdraviti po Kneippovi metodi, je ob prihodu dobil »ordinacijsko knjigo« z navodili za zdravljenje. Zanimiva so navodila glede diete. Hrana naj bi bila preprosta (meso, zelenjava, sadje), obedi kratki. Posebno so priporočali krepko juho, ki so jo v Wörishofnu dostikrat jedli tudi zjutraj. Namesto kave in čaja, ki sta škodljiva, priporočajo pitje mleka ali Kneippove sladne kave. Žganja naj bi se ogibali, pivo in vino naj bi pili le včasih, pač pa so za zdrave ljudi priporočali medico. Velik pomen so pripisovali kruhu iz naravne moke z otrobi vred. Tudi kajenje naj bi bilo zmerno, obleka topla, uporablja naj se platneno in ne volneno perilo. Jedilnike so sestavljali pod nadzorstvom zdravnikov. Leta 1893 je bila cena hrane I. razreda za osebo na dan 1 gld 36 kr. Hrana II. razdreda pa je veljala 70 kr. na dan.

Cene za sobe so se gibale med 40–70 kr. na dan, mogoče jih je bilo najeti za ves mesec (9–20 gld) ali za celo sezono (20–50 gld). Za goste, ki bi se prehranjevali zunaj zdravilišča, je bila najemnina za 80 % večja. Za vodno zdravljenje (uporaba vode in perila ter postrežba) je bilo treba plačati dnevno na osebo 60 kr. (tisti, ki so stanovali zunaj zdravilišča, pa 80 kr.). Posebej se je plačeval tudi zdravniški honorar, manj premožni so imeli nekaj popusta.

Zdravilišče je bilo odprto od 1. maja do 15. oktobra (po podatkih iz leta 1893), kasneje, ko je zanimanje nekoliko upadlo, pa od 15. maja do srede septembra (leta 1910).

Poskrbljeno je bilo za zabavo. V zdraviliški dvorani je bil klavir in tu so prirejali koncerte, večkrat pa tudi plese. V zdraviliškem poslopju je bil na razpolago biljard, v pritličju pa kegljišče, v bralnici je bilo mnogo dnevnikov in ilustriranih časopisov. Kamniška čitalnica je dostikrat prirejala narodne veselice, gledališke predstave, plese, bésede. Zelo aktivno je bilo pevsko društvo »Lira«, salonski orkester, ki ga je leta 1899 ustanovil Viktor Parma; skoraj vsako nedeljo so bila tudi gostovanja pevskih in drugih društev. Zdravilišče je prirejalo tudi skupinske izlete. Ljubitelji lova in ribolova so smeli loviti v vodah in gozdovih zdraviliških posestnikov. Sicer pa so se lahko napotili na izlete v Godič, Stahovico, k bistriškemu izviru, v Črno, v Bistrico, v Tunjice, k »Nograšku«, na Perovo, na Stari grad, v Vrhpolje, v Nevlje itd., izleti z vlakom pa so bili možni v Trzin, v Domžale, v Homec.

V začetku 80. let je bilo v mekinjskem gozdu za Prašnikarjevim dvorcem urejeno sprehajališče s klopcami. Tu je bil izredno lep gozd, smreke in jelke so bile visoke prek 40 m in sredi 19. stoletja so tu Tržačani dobivali »jadrenike« za največje ladje.[17]

Tudi Simovo delo iz leta 1891 nam slika čudovito pokrajino, omenja, da so bile v 70. letih tu zgrajene kopališke naprave, opisuje Curhaus z verando ter lepo kopališče in kopalni bazen, ki dobiva vodo iz Nevljice. Omenja pa tudi park in ribnik.[18]

V zdravilišče so prihajali bolniki z nevrastenijo, s histerijo, z nevralgijami, z išiasom, s kroničnimi glavoboli in migreno, z Basedovo boleznijo itd. Individualnega zdravljenja so bili deležni bolniki s sklepnim revmatizmom, s črevesnimi in želodčnimi težavami, s kroničnimi katarji sinusov, žrelnice in bronhijev, z astmo, s pljučnim emfizemom, s kroničnimi srčnimi obolenji (angina pectoris ali srčne nevroze), z motnjami v krvnem obtoku, z obolenji jeter, žolčnika itd. Zdravljenje je obsegalo naslednje vrste »zdravilnih metod«:

a) Sistematično zdravljenje z mrzlo vodo (kopanje, polivanje, otiranje ali masaža telesa s kapljajočim tušem, vlažni ovitki, kure za potenje s suhimi ovitki, polna kopel, kopel s potapljanjem, nagla kopel, polkopel, sedežna kopel, različne lokalne kopeli, polivajoči tuši, deževni tuš, kopel za nos in mrzli ovitki).

b) Medicinska kopel (blatne, smrečne, solne in ogljikove kopeli).

c) Elektroterapija.

č) Masaža, zdravilna telovadba, inhalacije.

d) Kneippova dieta, kure s pitjem vode, s hojo in gibanjem na svežem zraku.

e) Zdravljenje s suhim zrakom.

f) Sončna kopel.[19]

Vsak bolnik je moral dobiti od kopališkega zdravnika dovoljenje, da je smel izvajati zdraviliške kure. V 90. letih je imelo zdravilišče, ki so ga imenovali tudi kranjski Ischl,[20] po tri zdravnike, čeprav obisk glede na število gostov ni bil posebno velik, zato pa so gostje tu bivali dalj časa, tudi en mesec ali dva. Povprečno je v letih 1892–1900 obiskalo zdravilišče 311 gostov letno, kar je približno petina takratnih gostov na Bledu. Običajno pa se navaja za ta čas okrog 600 gostov letno v Kamniku (tu niso všteti enodnevni gostje), ker jih je precej lahko prenočevalo tudi zunaj zdravilišča, oziroma ker so bila nekatera leta bolj uspešna kot druga.

Poudarili smo že, da je bil Kamnik do preloma stoletja znan predvsem kot zdravilišče, saj je imelo Prašnikarjevo zdravilišče po tri zdravnike hkrati (po podatkih iz leta 1899), medtem ko je imel Bled tedaj dva, Dolenjske Toplice enega, Čateške Toplice pa sploh nobenega. Pri tem je bil pa obisk Bleda leta 1899 1460 oseb, Dolenjskih Toplic 1208 oseb, Čateških Toplic 684 oseb, kamniškega zdravilišča pa le 184 oseb.[21]

V Kamniku so se gostje zadrževali dalj časa (1–2 meseca ali celo sezono), medtem ko za Bled in Dolenjske Toplice podatki kažejo, da je približno enako gostov, ki so tam bivali do 7 dni in onih nad 7 dni, Čateške Toplice pa kažejo, da jih obiskujejo v glavnem enodnevni gostje oziroma gostje, ki se tam zadržijo največ 7 dni.

Za vsa štiri kranjska letovišča so za 90. leta ohranjeni podatki o tem, odkod so gostje prihajali (poreklo gostov). Medtem ko na Bledu prevladujejo gostje izven Kranjske, v Dolenjskih Toplicah pa je gostov s Kranjske prek 80 %, ima Kamnik prek 50 % obiskovalcev iz drugih avstro-ogrskih dežel in okrog 6 % inozemcev (tudi Čateške Toplice imajo preko 70 % obiskovalcev izven Kranjske – najbrž gre tu predvsem za Hrvate). Tudi ves čas do prve svetovne vojne prihaja v Kamnik več kot 50 % gostov iz drugih avstro-ogrskih dežel, med inozemci pa so Nemci in Američani; Kranjcev je torej okrog 40 %.[22]

Vsekakor pa se mi zdijo številke, ki jih najvaja J. Suchy v Slovenskem narodu leta 1930, da je namreč Kamnik 1899. leta samo v enem dnevu obiskalo 964 tujcev, pretirane, razen če je šlo za kakšno prireditev, ki so se je tako množično udeležili prebivalci okoliških krajev.

V 90. letih, ko še ni bilo posebno velike tujsko-prometne propagande, se je Kamnik z lepo urejenim zdraviliščem močno uveljavil in velikokrat so ga primerjali z Bledom. V raznih prospektih in brošurah tega časa beremo: Veldes und Stein sind die Perlen aus Krain. Sem so prihajali številni gostje iz Primorske (Trsta, Gorice itd.), Hrvatske pa tudi z Dunaja.[23] Večkrat najdemo podatek, da je bil Kamnik tedaj pravo hrvatsko letovišče. Menda je od 1885 dalje skozi 16 let hodil sem prof. Josip Stare, znani pisec Občne zgodovine, ki jo je izdala Mohorjeva družba v letih 1874–1888, pa skladatelj Miroslav Vilhar, kasnejši zagrebški nadškof dr. Bauer, 1894. leta je bil tu na zdravljenju glasilk celo škof Janez Stariha[24] iz Amerike. Sem so prihajali na počitnice tudi primorski politiki kot Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić, Gustav Gregorin, Otokar Rybář, s severa pa »češki rodoljubi«.[25]

Domačini so bili z lepim obiskom Kamnika prav gotovo zadovoljni. Trgovci in obrtniki so prodali več svojih zalog, hišni posestniki so oddajali svoja stanovanja. Nekateri meščani so imeli v ta namen posebej opremljena stanovanja in tudi marsikateri uradnik je svoje stanovanje odstopil tujcem, sam pa se je zadovoljil s tesnejšim. Velik dobiček so imeli gostilničarji, ki jih je naslednja desetletja upad tujskega prometa najbolj prizadel.[26]

Po letu 1900 je kamniški turizem znatno upadel, žal imam podatke le za zdravilišče in ne tudi za Kamnik kot letovišče.

Obisk zdravilišča v Kamniku v letih 1901–1913[27]

1901	153 gostov
1902	155 gostov
1903	117 gostov
1904	123 gostov
1905	85 gostov
1906	89 gostov
1907	100 gostov
1908	67 gostov
1909	51 gostov
1910	60 gostov
1911	80 gostov
1912	92 gostov
1913	75 gostov

Kje so bili vzroki za tako upadanje obiska kamniškega zdravilišča? Nedvomno je bilo vzrokov več. Eden izmed vzrokov je najbrž tudi dejstvo, da se je Kneippova metoda nekoliko preživela, tudi bližina smodnišnice ni bila simpatična, čeprav o tem govorijo šele viri iz 30. let 20. stoletja. S slovenske strani so večkrat nastopali proti zdravilišču tudi zato, ker so bili njegovi lastniki privrženci nemške stranke. Gotovo je propadanje zdravilišča povezano tudi s smrtjo (1899) podjetnega Alojza Prašnikarja, ki je bil lastnik zdravilišča, veleposestnik, vitez Franc Jožefovega reda, dalje pobudnik, koncesionar in zgraditelj proge Ljubljana–Kamnik ter obenem lastnik Medijskih Toplic. Njegov sin inženir Louis Praschniker je bil tedaj inšpektor c.k. železnic na Dunaju,[28] bil je sicer zelo navezan na domači kraj, kamor je hodil vsako leto na počitnice.

Zdravilišče je ostalo v lasti družin Prašnikar in Kecel, med katerimi je prevladala Keclova veja, s poroko povezana z družino Hermann. Lastniki so zdravilišče dajali v najem. Vodili so ga dr. Julius Dereani, dr. Rudolf Raabe, za njim od 1907 dr. Rudolf Wackenreiter (ta se leta 1908 omenja kot zdravnik, voditelj in najemnik zdravilišča), medtem ko je bil lastnik zdravilišča dr. Alfred Hermann z Dunaja. Kot lastnica se omenja tudi Terezija Hermann, rojena Kecel.

Kot zanimivost naj omenim, da so Medijske Toplice, ki so bile desetletja dobro obiskane, prav tako pričele propadati nekako istočasno. Zlasti v letih 1906 in 1907, ko je obisk tujcev v Kamniku tako močno padel, se je tudi po časopisju, posebno v Kamničanu, precej razpravljalo o vzrokih za močno nazadovanje kamniškega turizma.

Med vzroke za upadanje zanimanja tujcev za Kamnik šteje članek v Kamničanu med drugim slabe železniške zveze. Kljub temu, da je več vlakov vozilo vsak dan v Ljubljano in nazaj, je bil vozni red le poleti in ob nedeljah za tujce ugodnejši, sicer pa za nekajurne obiskovalce precej neroden zaradi zgodnjega jutranjega odhoda in tudi za popoldanske obiskovalce neprimeren, ker so imeli le eno uro časa za ogled mesta, ali pa bi morali prenočiti. Najslabše je bilo to, da ni bilo prave zveze z vlaki južne železnice, s katero je prihajalo največ tujcev, in velika napaka je bila v tem, da je bila končna postaja še vedno Šiška in ne Ljubljana-južni kolodvor, kot je pisalo na vozovnicah. Bila je sicer možnost prestopanja na gorenjski vlak v Šiški, kar pa ni bilo prijetno, še manj prijetno pa je bilo pešačenje s prtljago na južni kolodvor.[29] Ljubljanski župan Ivan Hribar si je kot član Državnega železniškega sveta dolga leta prizadeval, da bi dosegel odhod in prihod kamniških vlakov z glavnega kolodvora, vendar zaman. Uprava južne železniške družbe v to ni privolila.[30] Ljudje so bili nezadovoljni tudi zato, ker so vozili v Kamnik samo mešani vlaki, pri tem je tovorni promet povzročal velike zamude. Vse te nevšečnosti so prenehale šele po prvi svetovni vojni.

V zvezi z vzroki za nazadovanje kamniškega turizma piše Kamničan: »Vsakdo bi pričakoval, da so gostje v kranjskih kopališčih postreženi tudi v slovenskem jeziku, kamniška kopališka uprava pa tega ne sprevidi.« Dalje vidimo iz pisanja Kamničana, da so gostje pogrešali prave zabave in razvedrila, saj pravi: »K nam ne prihajajo samo bolniki, ampak tudi taki, ki se hočejo v naravi odpočiti in želijo tudi kaj razvedrila. Mestna godba bi lahko skrbela za zabavo letoviščnikom, ko bi jo meščanstvo tako podpiralo, da bi bilo mogoče nastaviti dobrega kapelnika. S samim zabavljanjem, da ni godba za nič, se ne doseže ničesar, vzame se godcem še to malo veselja.«[31] In ne nazadnje se kot vzrok za propadanje tega prej tako uglednega zdravilišča navaja slaba organizacija, zastarele naprave in premalo reklame. Upravo kopališča so vodili ljudje z zastarelimi nazori, zato ni bilo mogoče konkurirati Bledu, Bohinju in drugim krajem. Izjema je bil le dr. Raabe, ki se je trudil, da bi s svojimi preuredbami zadostil obiskovalcem kopališča in zdravilišča. Po njegovem odhodu je prevzel vodstvo zavoda dr. Wackenreiter (1907. leta), ki pa ni bil priljubljen.[32]

Na drugi strani se v tem času prične razvijati ob zdraviliškem turizmu še letoviški turizem.

Kamnik je 1904. leta dobil svoje Olepševalno društvo, vendar je njegovo delo kmalu zaspalo. Junija 1906. leta daje neki pisec v Kamničanu pobudo za oživitev društva za promet tujcev. 22. junija je res imelo »društvo za pospeševanje prometa za tujce« svoj redni občni zbor v gostilni Terpinc na Šutni. Predsednik dr. Alojzij Kraut je obžaloval, da se večina Kamničanov društvu odteguje, saj je zbralo le 33 članov. Ker se je društvo vzdrževalo samo le s članarino, ni moglo skrbeti za kakšne večje akcije ali reklame, čeprav je v različna mesta poslalo slike Kamnika in manjše reklame. V glavnem se je delovanje društva omejilo na to, da ugotovi, koliko in kakšna stanovanja so na razpolago turistom. Tu pa so nastale težave, ker tega Kamničani niso hoteli povedati, zlasti pa v strahu pred davčno upravo niso hoteli povedati cene. Dalje je društvo postavilo nekaj klopi, prosilo je tudi mestno občino, naj prepusti prostor pred Dornikom zraven železnega mostu za zasaditev lipe in postavitev klopi.[33] Tudi v naslednjih letih je to društvo delalo, bilo pa je v neprestanih denarnih težavah. Leta 1910 je poleg postavljanja klopi popravilo pot na Stari grad.

Deloma prek Zveze za tujski promet in deloma prek raznih tujsko-prometnih društev in privatnikov je »Društvo za

pospeševanje prometa tujcev za Kamnik in okolico« leta 1910 razposlalo okrog 2000 prospektov v 5 jezikih (s preglednico stanovanj), zasadilo akacije ob poti s kolodvora in ob vodnjaku na Glavnem trgu, posredovalo pri oddaji stanovanj itd.[34] Sploh je že v letih pred prvo svetovno vojno bila vložena velika skrb z namenom, da se povzdigne Kamnik kot letovišče, če že zdravilišče bolj životari. Že omenjeni pisec v Kamničanu je leta 1907 ta problem postavil precej ostro: »Poskrbeti bi bilo treba, da bi tujci razlikovali kopališče Kamnik od letovišča. Skrbeti moramo, da se povzdigne letovišče Kamnik in četudi kopališče takoj preneha, saj nimamo od njega drugega kot škodo.«[35] Med prvo svetovno vojno je društvo prenehalo delovati, 1919 pa je bilo črtano iz registra društev.

Leta 1906 je bila oživljena tudi kamniška podružnica Planinskega društva, ki je bila ustanovljena že leta 1893. 12. avgusta 1906 je kamniška podružnica SPD odprla kočo na Kamniškem sedlu ob veliki udeležbi planincev od blizu in daleč, celo lepo število Čehov je bilo prisotnih.[36] To je bila samo ena od večjih akcij Planinskega društva. Sploh je bil Kamnik, kakor sem poudarila že na začetku, močna izhodiščna točka za planince.

II. OD PRVE DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Med prvo svetovno vojno je kamniško kopališče in zdravilišče propadlo, ker so vojaške oblasti rekvirirale vse objekte za stanovanja beguncev, železničarjev ipd. Pri tem so poslopja pričela propadati, prav tako je bil zanemarjen tudi lepi park. Septembra 1918 so Hermanni zdravilišče prodali tovarnarju Karlu Pollaku starejšemu (1853–1937). Ta je skoraj ves kopališki kompleks leta 1919 daroval Konventu usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu pod pogojem, da se tam med drugim napravi zavetišče za onemogle duhovnike; obenem pa naj bi spet oživelo zdravilišče.[37]

Leta 1920 je Konvent razglasil, da bodo s 1. julijem 1920 spet odprli kopališke obrate, objavili so tudi ceno za plavalne, mrzle in tople kopeli, za parne kopeli, sončne kopeli itd.

Iz leta 1924 je ohranjen popis imovine usmiljenih bratov, ki kaže, da so imeli v Mekinjah 23 a 41 m² stavbne površine ter 2 ha 49 a 49 m² ostale površine. Pripadalo jim je igrišče z drevesnimi nasadi, kopališče s pripravo za tople kopeli, 6 kabin s kopalnimi kadmi, blagajniški lokal z omaro za perilo, zdravniška soba, prostor s pripravo za parno kopel in za polivanje, bazen s 14 kabinami, restavracijski vrt, kopališki dom (prostori bivše restavracije s sobami in kuhinjo), kjer so leta 1924 še vedno stanovali železničarji; dalje vila Neptun, ribnik, glavni park I in II, Dom sv. Antona (nekdanja vila Luisa – tu je stanovalo nekaj usmiljenih bratov) z gospodarskim poslopjem ter vrt.[38]

Kljub temu, da so leta 1920 odprli kopališke obrate, se zdraviliški turizem nekako ni mogel postaviti na noge. Konvent je sicer poskušal s prezidavo kopališča; še preden pa je bila stavba pod streho, je zmanjkalo denarja in gradnjo so morali ustaviti. Potem so komaj zbrali še toliko denarja, da so stavbo spravili pod streho in ometali (to je stari del stavbe današnjega Delavskega doma, ki je bila dograjena šele med zadnjo vojno). Nato se stvari od 1926 do 1934[39] niso nikamor premaknile, razen da so leta 1930 odprli za javnost pršne in kadne tople kopeli.[40] Tudi drugi objekti nekdanjega Prašnikarjevega zdravilišča so bili le deloma izrabljeni in v slabem stanju, park je popolnoma propadel.

Vendar kaže tujskoprometna statistika že leta 1923 dokaj lepe rezultate, saj je po teh podatkih obiskalo Kamnik od 1. novembra 1922 do 31. oktobra 1923 836 turistov, in sicer največ iz Ljubljane (362), iz ostale Slovenije 246, iz Zagreba 60, iz Hrvatske in Slavonije 59, iz Beograda 18, iz Srbije 5, iz Bosne in Hercegovine 5, iz Vojvodine, Baranje in Bačke 3 ter iz Dalmacije in Črne gore 3. Inozemskih gostov pa je bilo 75 in to iz Avstrije 22, iz Italije in Reke 17, iz Madžarske 2, iz Nemčije 2, iz Francije 3, iz Češkoslovaške 14, iz Romunije 5, iz Rusije 10 (tu gre verjetno za emigrante). Zanimiv je tudi njihov čas bivanja. 2–8 dni je bivalo v Kamniku 82 gostov; 8–14 dni 22 gostov; nad 14 dni 26 gostov, nad 4 tedne 24 gostov.[41] Vsi ostali so bivali tu le po 1 dan. Za prva leta po vojni je to kar lep uspeh.

Prvo desetletje po vojni je kamniški turizem sicer živel, vendar predvsem letoviški turizem, zdraviliški je tako rekoč prenehal. V mestu so v posameznih gostilnah oddajali sobe, gostje so bili nastanjeni tudi pri zasebnikih. Oton Župančič je npr. več let hodil na Zaprice, tu so nastala tudi nekatera njegovega dela (1924, Veronika Deseniška). Kamničani so Župančiča 31. januarja 1928 ob njegovi 50-letnici razglasili za častnega meščana. Župan je ob tej priložnosti v svojem govoru naglasil, da so Kamničani ponosni, ker je marsikatero delo bilo ustvarjeno v njihovem mestu, ko je v poletnih mesecih več let zapored bival med njimi.[42]

Med obiskovalci Kamnika po prvi svetovni vojni, srečamo nekatere univerzitetne profesorje iz Ljubljane in Zagreba, sem so prihajali tudi slovenski kulturni delavci kot Fran Milčinski, Juš Kozak, pozneje tudi Vladimir Bartol (ta je v Kamniku napisal Alamut),[43] sploh je bilo med letoviščarji v Kamniku vse več prosvetnih delavcev iz različnih krajev države.

Leto 1930 je nov mejnik v razvoju kamniškega turizma, saj je to leto končno prišlo do ustanovitve Tujskoprometnega društva v Kamniku. Občinski odbor mestne občine Kamnik je 16. septembra 1929 izvolil odsek za tujski promet, ki so ga sestavljali trije člani: Janko Stare, Miha Kladnik in Tomaž Homar. To je bil nekak pripravljalni odbor za ustanovitev Tujskoprometnega društva. Predsednik tega odseka Janko Stare je že na seji 6. oktobra 1929 poročal, da je županstvo v Kamniku od Prašnikarja mlajšega odkupilo 1400 m² zemlje ob Nevljici, kjer bo zgrajeno kopališče. Od Zveze za tujski promet v Ljubljani so dobili načrt pravil, ki naj bi ga z majhnimi spremembami poslali vladi v odobritev. Še pred občnim zborom se je prijavilo 84 članov novega društva, ki naj bi bilo ustanovljeno na občnem zboru 16. novembra 1929. Ker pa pravila še niso bila potrjena, je bilo društvo dejansko ustanovljeno šele v začetku leta 1930. Vendar je že novembrski sestanek, na katerem je bila udeležba zelo velika (blizu 90 ljudi), sprejel nekatere sklepe, ki jih je nato občni zbor potrdil. Razpravljali so o pravilih, določili članarino (12 din letno), izvolili predsednika in odbor. Društvo je prevzelo vso imovino od bivšega Društva za pospeševanje prometa s tujci. Govorili so tudi o olepšavi mesta in okolice.[44] Posebno v letih 1930 in 1931 si je Tujskoprometno društvo prizadevalo dvigniti kamniški turizem. V ta namen so organizirali predavanje zastopnika Zveze za tujski promet o pomenu in

ciljih tujskega prometa, dalje predavanje o stanju in načrtih glede prometnih sredstev v Kamniku, razpravljali so o vprašanju nakupa starega kopališča in o obnovitvi njegovega delovanja ter o dokončni izgradnji hotela v okviru zdraviliškega kompleksa. V zvezi s tem je društvo januarja 1931 opozorilo Konvent s posebnim dopisom, da nedodelani kopališki dom, ki stoji že več let v surovem stanju, slabo vpliva na letoviščarje v Kamniku.

Poleg tega je januarja 1931 Tujskoprometno društvo s posebnimi dopisi banski upravi Dravske banovine v Ljubljani in Ministrstvu za trgovino in industrijo – odsek za turizem v Beogradu zaprosilo za posojilo, da bi gostilničarji in drugi privatniki lahko uredili več sob in za nakup zdravilišča v Mekinjah. Iz tajniškega poročila Franca Skale 21. oktobra 1931 o delovanju Tujskoprometnega društva je razvidno, da je društvo sodelovalo pri raznih akcijah, med drugim pri določitvi cen gostilničarskim obratom, pri otvoritvi novega mestnega kopališča na Nevljici (12. julija 1931), ki je bilo v glavnem dograjeno že leta 1930. Skrbelo je tudi za propagando
116 v inozemstvu, brošuro o Kamniku je razposlalo na vse konzulate v Avstriji in Nemčiji, skrbelo je za objavo oglasov v inozemskih publikacijah in časopisju, zlasti avstrijskem, preskrbelo izdajo Ilustriranega Slovenca dne 7. junija 1931, ki je v celoti posvečen Kamniku in okolici, v Slovencu pa je tega dne izšel prispevek Franceta Steleta, rojaka iz Tunjic, o kulturnih spomenikih v kamniškem okraju. Dalje je društvo poslalo nekaj večjih člankov o Kamniku nekaterim slovenskim in hrvatskim listom. Ob tujskoprometni razstavi in razstavi mest, ki je bila v Ljubljani, je izdalo 1000 izvodov brošure »Letovišče in planinsko zdravilišče Kamnik« ter sodelovalo pri izdaji posameznih drugih brošur. Kamniško razstavo na velesejmu v Ljubljani od 28. avgusta do 9. septembra 1931, ki se je zelo posrečila, je pripravil Josip Niko Sadnikar, veterinarski svetnik v pokoju.[45] Razstava naj bi imela tudi propagandni značaj za razvoj tujskega prometa v Kamniku. Poleg propagandne dejavnosti je društvo vodilo oddajo in preskrbo stanovanj letoviščarjev, zato je vsako leto opravilo pregled vseh stanovanj in sob v Kamniku ter jih ocenilo. Skrbelo je tudi za razvedrilo, na njegovo pobudo so organizirali promenadne koncerte, športna tekmovanja in druge prireditve.[46]

Za tujskoprometno organizacijo se je mesto močno zanimalo ter je članstvo v njej leta 1932 doseglo 147 fizičnih članov in 14 pravnih oseb. Tujskoprometno društvo je februarja 1930 pristopilo kot redni član k Zvezi za tujski promet, ki je bila osrednja slovenska turistična organizacija in je povezovala vsa turistična in olepševalna društva Slovenije.[47]

Ker kamniško tujskoprometno društvo iz društvene članarine ni moglo kriti vseh potreb, so prosili za pomoč razne organe in jo tudi dobili od banske uprave, od občinskega cestnega odbora, od mestne občine Kamnik, Zveze za tujski promet itd. Število članstva se je vsa leta do vojne gibalo od 80 do 150 članov.

Predsednik kamniškega Tujskoprometnega društva Fran Ogrin je leta 1931 pisal: »Poleg bogatih naravnih krasot in prijetnega letnega odpočitka pa nudi Kamnik že danes vse potrebno tudi bolj razvajenemu tujcu. Predvsem naj omenim, novo, moderno kopališče, ki ga je kamniška občina ob veliki naklonjenosti meščanske korporacije ter ob sodelovanju Tujskoprometnega društva zgradila ob Nevljici. Ta prostor, oddaljen od mesta 5 minut, ima idealno solnčno lego in nudi diven razgled na Stari grad in planine. Bazen je obširen in bo na zgornji strani 1 m in manj globok, proti dolenjemu koncu pa naraste vodna globočina nad 2 m, tako da bo tu razen za kopanje prilike tudi za skakanje in veslanje. Ko se vzpostavi še staro kopališče usmiljenih bratov – ta ima razen malega bazena tudi kadi za gorke in mrzle kopeli – ko se vpelje hidroterapija in se združita event. obe kopališči v eno upravo, bo nudil Kamnik glede kopanja prav vse. Priprave za nakup starega kopališča se vrše.«[48]

Leta 1931 je letna sezona trajala od 15. maja do 15. septembra, zimska pa od 15. septembra do konca februarja. Poleg novega mestnega kopališča (ob Nevljici) z bazenom je imel Kamnik še kopališče Konventa s kadmi in prhami, 2 teniški igrišči, pozimi je vabila smučarje 40 m skakalnica, zgrajena leta 1931; delovala sta tudi dva amaterska odra, kino, večkrat so prirejali koncerte, v mestu sta bili tudi dve veliki kavarni. Leta 1931 je imelo Tujskoprometno društvo na razpolago 131 sob z okrog 200 posteljami, v naslednjih letih se je stanje še izboljšalo (leta 1935 148 sob in okrog 242 postelj).[49] Najbolj znani so bili hotel Kenda, Društveni dom, restavracija Rode, Stara pošta, gostilne Terpinc, Cerer, Krištof in Kumer.

Tako se je Kamnik po letu 1930 ponovno uveljavil kot turistični kraj; sem so v večjem številu prihajali gostje iz Hrvatske, Vojvodine in Beograda pa tudi inozemci. Med inozemci so na prvem mestu Avstrijci, sledijo Italijani (tu gre v veliki meri za Tržačane, Rečane in Primorce sploh), nato Čehi itd.

STATISTIČNI PREGLED OBISKA TURISTOV LETA 1934

KAMNIK:	Dravska banovina	183	
	Savska banovina (in sosedne)	118	
	Donavska banovina (in sosedne)	116	
	Primorska banovina	66	
	skupno tuzemcev		483
	Ostale balkanske države		4
	Avstrija		38
	Čehoslovaška		20
	Anglija		2
	Italija		40
	Madžarska		2
	Nemčija		7
	Ostala Evropa		15
	Z.D.A.		1
	skupno letoviščarjev		612

BLIŽNJA OKOLICA:

Dravska banovina	272	
Savska banovina (in sosedne)	105	
Donavska banovina (in sosedne)	73	
Primorska banovina	82	
skupno tuzemcev		532
Ostale balkanske države		–
Avstrija		28
Čehoslovaška		16
Anglija		5
Italija		25
Madžarska		–
Nemčija		6
Ostala Evropa		7
Z.D.A.		10
skupno letoviščarjev		629

SKUPNI OBISK 1.241 LETOVIŠČARJEV

PRENOČNINE:	Kamnik	15.169
	bližnja okolica	1.730
	skupno	16.899

RAZDELITEV PO POKLICIH: (NAVEDENO SAMO ZA KAMNIK)

Višji drž. funkcionarji	11	Umetniki	5
Oficirji	10	Novinarji, književniki	7
Zdravniki in lekarnarji	9	Trgovci	41
Inženirji	9	Posestniki	24
Advokati, sodniki, notarji	14	Zasebniki	84
Profesorji in učitelji	46	Dijaki, študentje	33
Uradniki	92	Obrtniki	35
Industrialci	8	Ostali poklici	184

Zanimiva je razdelitev po poklicih (ohranjeni so podatki za leto 1934). Največ je bilo uradnikov (92), sledijo »zasebniki« (84), prosvetni delavci (46), trgovci (41), obrtniki (35), dijaki in študentje (33), posestniki (24), advokati, sodniki in notarji (14), »višji državni funkcionarji« (11), oficirji (10), zdravniki in lekarnarji (9), inženirji (9), industrialci (8), novinarji in književniki (7), umetniki (5). Vseh ostalih poklicev pa je bilo tega leta 184.[50]

Leta 1929 je bilo v Kamniku brez enodnevnih gostov 186 letoviščarjev (od tega 40 inozemcev), 1930. leta jih je že 458 (96 inozemcev), 1931. leta 507 turistov (105 inozemcev), 1932. leta 653 gostov (132 inozemcev) itd. Zelo opazno je naraščalo tudi število nočnin. Leta 1932 je nočnin 10.842, leta 1933 že 15.478, leta 1934 15.169, naslednje leto pa spet padejo na 10.661.[51] Ta padec je povezan z novim udarcem, ki ga je doživel kamniški turizem marca 1935, ko mu je generalna direkcija državnih železnic odvzela ugodnost velikega popusta na železnici. Tudi ministrstvo za promet je izdalo uredbo, po kateri so uživala določene ugodnosti tista letovišča, ki so bila na višini 700 m. Z uvrstitvijo Kamnika med letovišča so bile zvezane naslednje ugodnosti:

1. popust na železnici, in sicer 50 % pri vrnitvi, oziroma 75 % pri vrnitvi pri več kot 10-dnevnem bivanju v marcu, aprilu, oktobru in novembru ter brezplačna vrnitev v decembru, januarju in februarju;
2. razne državne subvencije za posamezne turistične objekte;
3. davčne olajšave.

Ta udarec je prišel v času, ko se je kamniški turizem spet postavil na noge, ko je uspešno delovalo Tujskoprometno društvo, ko je mesto dobilo moderno mestno kopališče, urejena sprehajališča, ko so se modernizirali hoteli in restavracije in je končno zaživel tudi zimski turizem. Kamnik je imel zelo veliko prehodnih oziroma enodnevnih gostov, saj je znano, da je bil pomembna postojanka za različne alpske ture, izhodna točka za Kamniško Bistrico, kjer je bil zgrajen alpski dom SPD in kamor je vodila nova avtomobilska cesta, odprta 25. novembra 1934. Dalje je bil Kamnik izhodišče za Veliko Planino, Krvavec, Kamniško sedlo itd. Ohranjeni arhivski podatki kažejo, da je imel Kamnik v poletnih mesecih okrog 3000 prehodnih turistov, v zimskih mesecih pa od 700–1000. Zdi se, da so bila najuspešnejša leta (vsi podatki namreč niso ohranjeni) tudi glede prehodnih gostov leta: 1932 (21.639 prehodnih gostov), 1933 (21.494 prehodnih gostov), 1934 in 1935 okrog 17.000 prehodnih gostov, nato pa leta 1936 pade to število na okrog 14.000.

Zadnja leta pred vojno je, kakor kažejo statistični podatki, obisk Kamnika relativno nekoliko večji, čeprav bi za ta leta pričakovali večji obisk. Leta 1940 je opaziti močan padec obiska inozemcev, kar je že posledica vojne. Posebno pa je viden padec števila nočnin od 1935 dalje, tako da lahko rečemo, da kamniški turizem po tem letu stagnira kljub velikim prizadevanjem Tujskoprometnega društva in posameznikov.

STATISTIKA OBISKA KAMNIKA V LETIH 1890–1940
(brez enodnevnih turistov)

	jugoslovanski turisti	inozemci	skupaj	nočnine
Povprečje za 1890–1900			600	
Povprečje za 1900–1910			90 (samo zdravilišče)	
1923	761	75	836	
1929	146	40	186	3.462
1930	362	96	458	6.816
1931	403	104	507	9.694
1932	521	132	653	10.842
1933	446	162	608	15.478
1934	484	128	612	15.169
1935			536	10.661
1936	542	154	696	9.756
1937	426	208	634	9.379
1938	513	206	719	11.167
1939	730	222	952	13.398
1940	809	81	890	9.506

Tujskoprometno društvo ni mirovalo in se je v zvezi z uvrstitvijo Kamnika med letoviške kraje obrnilo na različne vplivne može, v Beogradu je bilo opravljenih 56 intervencij, posebno prošnjo so poslali Zvezi za tujski promet v Ljubljani.[52]

Tako kamniška občina kot Tujskoprometno društvo sta si ves čas prizadevala za odkup starega zdravilišča, vendar so se pogajanja razbila ob previsoko zahtevani kupnini. Tujskoprometno društvo se je pod predsednikom dr. F. Ogrinom ukvarjalo z načrtom, da bi se ustanovila nekakšna delniška družba, ki bi zdravilišče odkupila in ga dogradila.[53]

Tudi anonimni pisec v Jutru 1933. leta poudarja, da se tujski promet v Kamniku ne more razviti v zadovoljivi meri, preden se ne vzpostavi staro zdravilišče, ki bi bilo središče družabnega življenja v letni sezoni, zato naj bi Konvent omogočil, da pride zdravilišče pod zmernimi pogoji v roke drugih faktorjev, ki ga bodo mogli dograditi.[54]

Iz arhivskih podatkov je tudi razvidno, da si je Konvent od leta 1922 dalje, posebej pa še po letu 1930, prizadeval staro kopališče v Mekinjah prodati, ker ni bil sposoben izpeljati obnove. V zvezi s tem je prišlo do spora, ki ga je reševalo

sodišče, saj je bil bivši lastnik Karel Pollak še živ in je trdil, da celotnega kompleksa ni zato podaril, da bi ga sedaj Konvent prodajal. Spor se je vlekel več let, dokazano je bilo, da darilna pogodba ne velja, ker ni bil izpolnjen osnovni pogoj, namreč, da se glavno poslopje (bivši Curhaus) dogradi in da se zgradi zavetišče za onemogle duhovnike. Stvar se je končala leta 1935, ko je bila ustanovljena delniška družba z imenom »Kopališka družba Kamnik d.d.«, ki je potem ves kopališki kompleks (2 vili, park in glavni 2-nadstropni objekt) odkupila in restavrirala zdravilišče s hidroterapijo, v nekdanji vili Neptun pa je nameravala vpeljati tako imenovano Schrottovo zdravljenje (dietično in vodno zdravljenje) po zgledu Linde Wiese na Češkoslovaškem. Sedež te delniške družbe je bil v Ljubljani, Beethovnova 14.[55] Njen nadaljnji namen je bil odkupiti še nove stavbe in zemljišča, zgraditi hotele in restavracije in druga podjetja, namenjena tujskemu prometu.

Delniška glavnica je znašala ob ustanovitvi 500.000 din in se je delila na 5000 kosov delnic. Načelstvo družbe je sestavljal upravni svet, v njem je bil tudi takratni predsednik Tujskoprometnega društva Maks Koželj. Že čez dobro leto pa se je družba razdružila in po sklepu občnega zbora 16. septembra 1936 prešla v likvidacijo.

Njen naslednik je bila Zdraviliška gradbena zadruga »Neptun«, prav tako s sedežem v Ljubljani na Beethovnovi 14. Ta je na dražbi 2. oktobra 1937 kupila dom sv. Antona, kopališče, glavno stavbo s 5302 m² zemlje, vilo Neptun ter travnik oziroma njivo v bližini za 522.966 din; medtem ko je del parka odkupila 19. junija 1937 tvrdka Hočevar.[56]

V naslednjih letih je grozila še večja drobitev nekdanjega kopališkega kompleksa. 1939. leta se »Neptun« pogaja s Higienskim zavodom za odkup doma sv. Antona za zdravstveni dom. Do tega pa ni prišlo, ampak je vilo kupila žena advokata Benkoviča, vilo Neptun pa je kupil sodni uradnik Bokalič in jo leta 1938 popolnoma prenovil.

Zimsko in letno kopališče sta še 1939 delovala, in sicer zimsko od februarja do novembra, letno od maja do septembra, s tem da niso več obratovali v lastni režiji, temveč so kopališče dajali v najem. Glavna stavba še vedno ni bila dograjena, obstajali so načrti, da bi jo preuredili v šolo.[57] Leta 1940 je preostali del nekdanjega zdraviliškega kompleksa kupil Sokol.

Vzporedno z delovanjem Kopališke družbe Kamnik in Zdraviliške gradbene zadruge Neptun je še vedno delovalo Tujskoprometno društvo.

Ob obrtni razstavi v Kamniku (od 3. VIII. do 18. VIII. 1935) je priredilo društvo »kamniški teden«, kjer so sodelovali mestna godba s štirimi promenadnimi koncerti, narodna čitalnica s slavnostno predstavo Rokovnjačev s sodelovanjem salonskega orkestra in pevskega društva Lira. Sodelovalo je tudi gasilsko društvo, sokolsko društvo, pevsko društvo Solidarnost idr.[58]

Društvo je ves čas opozarjalo tudi na problem železniškega prometa. Proga, ki je bila zgrajena pred 40 leti, je postala zastarela, zlasti so bili kamen spotike hitrost vlaka (24 km/h), slabe zveze z mednarodnimi vlaki itd. Dalje je opozarjalo na boljše funkcioniranje pošte, telefona in telegrafa, prizadevalo pa si je tudi za vzpostavitev čim ugodnejših avtobusnih zvez z Ljubljano, Kranjem, Gornjim gradom in drugimi kraji.

Vsako nedeljo in praznik so bili organizirani celodnevni avtobusni izleti na Bled, v Bohinjsko Bistrico, Logarsko dolino, Rogaško Slatino, Maribor ter popoldanski izleti vsak četrtek v Gornji grad, na Jezersko ipd. Za te izlete je bilo veliko zanimanje.[59]

Društvo je po potrebi sodelovalo z mestno občino Kamnik, s Kopališko družbo Kamnik, z zdraviliško gradbeno zadrugo Neptun, z Zvezo za tujski promet v Ljubljani, s podružnico SPD Kamnik, skrbelo je za ureditev in zaščito kulturnih spomenikov v Kamniku in okolici.

Uspešno delo Tujskoprometnega društva v Kamniku pa je pretrgala vojna.

SEZNAM LASTNIKOV TURISTIČNIH SOB V KAMNIKU LETA 1935

Št.	Priimek in ime	Bivališče	Hiš. št.	Število sob	V kakšnem stanju	Cena ene ali več sob
1	Novak Ana	Glavni trg	33	3	I a	15 din
2	Petek Ivan	Glavni trg	39	2	I a	25 din
3	Kenda Franja	Glavni trg	32	6	I a	15 din
4	Rauter Jozo	Glavni trg	62	2	I a	–
5	Skala Ana	Glavni trg	68	3	I a	30 din
6	Slabanja Alojzija	Glavni trg	96	2	dobro	10 din
7	Stare Karol	Glavni trg	97	6	srednje	–
8	Jeric Josip	Glavni trg	107	1	dobro	25 din
9	Možina Ivanka	Glavni trg	4	4	I a	12 din
10	Klemenčič Ivan	Glavni trg	89	1	dobro	30 din
11	Konvent usmil. sester	Glavni trg	99	5	dobro	10 din
12	Drolc Ivan	Glavni trg	107	1	dobro	10 din
13	Balantič Valentin	Glavni trg	34	1	dobro	10 din
14	Cerer Anton	Glavni trg	13	3	dobro	12 din
15	Debevec Franja	Glavni trg	10	5	dobro	15 din
16	Bergant Franja	Glavni trg	9	4	dobro	10 din
17	Žargi Mimi	Glavni trg	20	1	dobro	10 din
18	Karba Anica	Šutna	6/7	2	I a	30 din
19	Koželj Makso	Šutna	8/9	7	I a	25 din
20	Peterlin Franc	Šutna	15	2	prav dobro	10 din
21	Lubej Filipina	Šutna	19	1	dobro	15 din
22	Lavrenčič Terezija	Šutna	24	2	srednje	12 din
23	Smolnikar Elizabeta	Šutna	35	2	srednje	12 din
24	Kraut Anica	Šutna	41	5	I a	15 din
25	Andriolli Ana	Šutna	45	1	dobro	10 din
26	Potočnik Marija	Šutna	66	1	dobro	30 din
27	Šegula Mira	Šutna	72	1	dobro	25 din
28	Pirc Mary	Šutna	72	1	dobro	25 din
29	Sadnikar Jos. Niko	Šutna	21	1	I a	15 din
30	Sadnikar Jos. Niko	Šutna	94	3	I a	30 din
31	Štefula Mila	Šutna	96	1	dobro	10 din
32	Strmole Franc	Šutna	18	1	dobro	12 din
33	Schneid dediči (grad)	Zaprice	1	10	dobro	10 din
34	Rode Franc	Zaprice	7	5	dobro	30 din
35	Benkovič Vladimir	Zaprice	39	2	dobro	20 din
36	Kajba Rudolf	Zaprice	48	1	dobro	20 din
37	Lavtižar Rudolf	Zaprice	50	2	dobro	15 din
38	Fajdiga Vilko	Zaprice	49	1	dobro	10 din
39	Mazovec Anton	Perovo	45	2	dobro	20 din
40	Grkman Marija	Perovo	47	1	dobro	35 din
41	Balon Franc	Graben	9	1	dobro	25 din
42	Rus Barica	Graben	11	2	I a	10 din

Št.	Priimek in ime	Bivališče	Hiš. št.	Število sob	V kakšnem stanju	Cena ene ali več sob
43	Vedlin Vladimir	Graben	16	1	dobro	30 din
44	Kobal Helena	Graben	33	1	dobro	30 din
45	Jagodic Franc	Graben	13	3	dobro	10 din
46	Medved Marija	Graben	11	1	dobro	10 din
47	Iskra Matevž	Graben	16	1	dobro	15 din
48	Pirnat Marija	Podgora	11	2	dobro	15 din
49	Praschnikar Ivana	Mekinje	–	2	dobro	35 din
50	Hudobilnik Franc	Mekinje	–	4	dobro	20 din
51	Reich Marija	Vrhpolje	31	3	dobro	20 din
52	Polenčič Andrej	Olševek	22	2	dobro	20 din
53	Zabrezovnik Julijana	Olševek	9	1	dobro	20 din
54	Prodnik (gostilna)	Stahovica	–	8	dobro	10 din
55	Mejatsch Jakob	Žale	2	1	I a	30 din

Pripomba: Cene za sobe z eno posteljo so 10 do 15 dinarjev, za sobe z dvema posteljama od 20 do 35 dinarjev.

OPOMBE

[1] Sicer pa Kamnik kot kraj s kopališčem omenja že A. Dimitz, Mittelalterlichen Badstuben in Krain; Blätter aus Krain, 9, 1865, str. 95–96. Kopališče naj bi bilo v upravi vicedoma. Leta 1478 (16. februarja) je bil tu na obisku cesar Friderik IV.

[2] Peter Borisov, Zdravilišča in kopališča na nekdanjem Kranjskem; Kronika 16, 1968, str. 49–51.

[3] Die Kur- und Wasserheilanstalt »Bad Stein« in Krain (1907), str. 1; enako Borisov, str. 49; Ivan Zika, Turistični Kamnik nekdaj in sedaj, Turistični vestnik 1955, str. 457.

[4] Novice 1877, str. 260.

[4a] Janez (Johann) Kecel (1839–1888) je bil nemškutarsko usmerjeni kamniški župan ter leta 1877–1883 poslanec nemške stranke v kranjskem deželnem zboru. Njegova žena je bila Marija, rojena Prašnikar (1841–1907).

[5] Kopališče in Kneippovo zdravilišče v Kamniku na Kranjskem. Z ilustracijami kopališča in okolice kamniške. V Ljubljani, Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1893, str. 9.

[6] Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1933–1952, knj. 2, str. 475.

[7] Peter v. Radics, Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische. Laibach 1885, str. 49.

[8] Prav tam v dodatku med reklamami. Obenem je objavljen tudi oglas A. Prašnikarja (Alois Praschniker), lastnika Medijskih Toplic (Warmbad Gallenegg), znanih že iz Valvasorjevih časov, kjer je imela voda 26° C; cena je bila za osebo 60–80 kr., za 2 osebi 1–1,20 fl. J. Polec navaja, da je Prašnikar kupil Valvasorjevo graščino Medija (Gallenegg) leta 1868 in obnovil termalno kopališče.

[9] Istočasno je v Wörlovi zbirki izšel tudi nemški tekst.

[10] Kopališče in Kneippovo zdravilišče, str. 4.

[11] Prav tam.

[12] Prav tam, str. 17–19.

[13] F. Kocbek in M. Kos, Vodnik za Savinjske planine in najbližjo okolico, Celje 1894, str. 77.

[14] Kopališče in Kneippovo zdravilišče, str. 8.

[15] Prav tam, str. 9; Novice 1891, str. 240.

[16] Kopališče in Kneippovo zdravilišče, str. 15.

[17] Prav tam, str. 25.

[18] Joh. Sima, Im Gebiete der Steiner-Bahn (Bilder aus Krain, I), 1891, str. 136.

[19] P. Borisov, Zdravilišča in kopališča na nekdanjem Kranjskem, Kronika 16, 1968, str. 49–50.

[20] F. Kocbek in M. Kos, Vodnik za Savinjske planine in najbližjo okolico, 1894, str. 77.

[21] Arhiv SR Slovenije (dalje AS), Deželna vlada za Kranjsko, 17–25 (1863–1910).

[22] AS, Deželna vlada za Kranjsko, 17–24 (1911–1918).

[23] Jutro, 23. IV. 1933.

[24] P. Borisov, Zdravilišča in kopališča na nekdanjem Kranjskem, Kronika 16, 1968, str. 51. Jutro, 23. IV. 1933. Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1960–1971, knj. 3, str. 451–452.

[25] Jutro, 23. IV. 1933. I. Zika, Turistični Kamnik nekdaj in sedaj, Turistični vestnik 1955, str. 457.

[26] Kamničan 30. VI. 1906.

[27] AS, Deželna vlada za Kranjsko, 17–25 (1863–1918).

[28] Inženir Alojz Prašnikar mlajši je bil rojen v Mekinjah 1857. leta. Poročil se je v Gradcu z Valerijo Korab in imel 6 otrok. Leta 1884 rojeni Kamilo je predaval arheologijo na nemških univerzah v Pragi in v Jeni, potem pa na Dunaju. Kamilova sestra Valerija je bila slikarka (rojena 1894).

[29] Kamničan, 17. V. 1906 in 19. V. 1906.

[30] Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 155–156.

[31] Kamničan, 19. V. 1906.

[32] Kamničan, 6. 7. 1907.

[33] Kamničan, 22. VI. in 28. VI. 1907.

[34] Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZALj), občina Kamnik, Tujski promet, fasc. 115.

[35] Kamničan, 6. VII. 1907.

[36] Kamničan, 22. VI. 1907. Slika otvoritve koče na Kamniškem sedlu je objavljena v Kamničanu 18. VIII. 1906.

[37] ZALj, občina Kamnik, Kopališka družba Kamnik, fasc. 206.

[38] ZALj, občina Kamnik, Kopališka družba Kamnik 1922–35, fasc. 206, Jutro 23. IV. 1933.

[39] ZALj, občina Kamnik, Kopališka družba Kamnik, fasc. 206.

[40] P. Borisov, o.d., str. 51.

[41] ZALj, občina Kamnik, Tujski promet, fasc. 115.

[42] ZALj, občina Kamnik, Spomeniki, važni dogodki in prireditve, fasc. 93.

[43] I. Zika, Turistični Kamnik nekdaj in sedaj, Turistični vestnik III, 1955, str. 458. Emil Cesar, Prezrti Umetniški klub in njegovo delovanje, Borec 31, 1979, str. 487.

[44] ZALj, občina Kamnik, Turistično društvo Kamnik s predhodniki, fasc. 1.

[45] ZALj, občina Kamnik, Tujski promet, fasc. 115.

[46] Prav tam, fasc. 93, 115.

[47] Svetozar Frantar, Kamnik – turistično mesto, Kamniški zbornik 1955, str. 266.

[48] Fran Ogrin, Prirodne krasote in letoviško-zdravilišče prednosti Kamnika. Gorenjska, letoviška, industrijska, trgovska, obrtna (Ur. Karol Mohorič), Novo mesto 1931, str. 111.

[49] ZALj, občina Kamnik, Tujski promet, fasc. 115; Turistično društvo Kamnik s predhodniki, fasc. 1.

[50] ZALj, občina Kamnik, Tujski promet, fasc. 115.

[51] Prav tam; Turistično društvo Kamnik s predhodniki, fasc. 1.

[52] ZALj, občina Kamnik, Turistično društvo Kamnik s predhodniki, fasc. 1, 3.

[53] ZALj, občina Kamnik, Kopališka družba Kamnik 1922–35, fasc. 206.

[54] Jutro 23. IV. 1933.

[55] ZALj, občina Kamnik, Kopališče 1920–1941, fasc. 206; Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine št. 37, 8. V. 1935.

[56] ZALj, občina Kamnik, Kopališče 1920–1941, fasc. 206.

[57] Prav tam.

[58] Kamničan, 20. VII. in 3. VIII. 1935.

[59] ZALj, občina Kamnik, Turistično društvo Kamnik s predhodniki, fasc. 3, podatki so za leto 1935.

zgodovina zimskih športov v kamniku

Svetozar Guček

Z besedama šport ali telesna kultura v najširšem pomenu teh dveh izrazov pojmujemo in opredeljujemo fizično dejavnost zunaj delovnih obveznosti ali rednega dela, pri kateri se človek psihično razvedri, fizično pa si pridobi kondicijo, vzdržljivost, jo doseže in obdrži za krajša ali daljša obdobja, povečuje svoje telesne zmogljivosti, utrjuje zdravje in odpornost ter podaljšuje vse pridobljeno v starejše obdobje svojega življenja, s tem pa tudi svojo življenjsko pot. Ni nam treba posebej utemeljevati koristne strani športnega udejstvovanja in življenja, vse to je bilo znano in preneseno v prakso že v davnih stoletjih pred našo ero v antičnih deželah. Ostala Evropa je stopila na to pot dosti kasneje, počasi in postopoma.

Z velikim zadoščenjem lahko ugotovimo naše zadovoljstvo in ponos, da so prebivalci Kamnika razmeroma zelo zgodaj spoznali prednosti in koristi športa ter se mu zapisali s svojim pristopom na to področje. Tako najdemo že v zapiskih o srednjem veku omenjena strelišče in kopališče. Zapisano imamo prvo vest: leta 1476 (Blätter aus Krain 1865) je upravljal kamniški vicedom kopališče (Badstube) na produ (am Griess) kot knezovo lastnino. 6. II. 1478, dve leti kasneje torej, je cesar Friderik III. prepustil kopališče mestu Kamniku pod pogojem, da meščani tam zgrade most in plačajo letno vicedomskemu uradu pol funta denarjev. Leta 1496 ga je imel v najemu Jorg Pader in od tega plačal dva četrtinska funta denarjev. V začetku 16. stoletja je vzela kopališče narasla Bistrica in Kamničani so potem sezidali novo. Toliko za uvod o najstarejših koreninah športa v Kamniku.

Druga veja športa, to je tekmovalni šport – če razumemo prvo kot rekreativni z današnjim izrazom – se je tudi začela razvijati v Kamniku, lahko trdimo, istočasno kot v drugih predelih naše domovine ter rasla v kasnejšem obdobju, kateremu najvidnejši začetek so bile nedvomno obnovljene olimpijske igre 1896. leta. Za Kamnik kot provincialno mesto je to razmeroma zelo zgodaj. Moramo pa takoj tudi poudariti zavidljivo kvalitetno višino in raven, ki so jo dosegli Kamničani s tem, da so prispevali posameznike na najvišja mesta, v sam vrh jugoslovanskega in balkanskega obsega. To velja zlasti za lahko atletiko in plavanje, v novejšem obdobju pa tudi za smučanje. Tako moramo omeniti za čas med obema svetovnima vojnama znane atlete in tekače iz Kamnika Jožeta Bručana, Jožeta Kotnika in ing. Karla Kumra, ki so se odlikovali kot državni in balkanski prvaki v raznih kategorijah tekov, kajakaša ing. Cirila Pogačnika in plavalca Toneta Cerarja. Zlahka ugotovimo, da je imel tudi tekmovalni šport v Kamniku svoje vidno in pomembno mesto obenem s temeljno bazo v rekreativnem.

Podatke za ta prvi poskus izročila o začetnih korakih športa v Kamniku sem črpal iz znanih, z roko pisanih kronoloških zapiskov o športnih dogodkih v Kamniku prof. Iva Zike, kjer so zbrani tudi številni članki iz dnevnega časopisja o tem, nadalje iz ustnih pričevanj še živečih športnikov, pionirjev tega kraja in njihovih pisanih ali fotografskih spominov ter drugih podobnih virov. V uvodnih besedah Zikove »Kronike« beremo med drugim: »Odbor S. K. Kamnik je na svoji seji dne 31. avgusta 1931 sklenil voditi kroniko kluba in sploh športnega gibanja v Kamniku. Namen »Kronike« je ohraniti Športnemu klubu in sploh Kamničanom pregled razvoja športnega gibanja v Kamniku, uspehov posameznih športnikov, ki so jih dosegli v tej ali oni disciplini in poudarjati

koristi, ki jih je imelo mesto Kamnik od športa, športnih prireditev itd. Želja sedanjega klubovega odbora je, da v slučaju ako bi klub razpadel ali bil razpuščen, kronika pripada arhivu mestne občine, ki naj jo zopet izroči klubu, ki bi bil nato prvi ustanovljen.«

Za zdaj se bomo pomudili pri zimskih športih. Spet pa ne moremo mimo edinstvenega fenomena v zgodovini smučanja v svetovnem obsegu in merilu, našega izvirnega in originalnega bloškega smučanja. Čeprav je v obliki in razsežnosti ostalo omejeno na Bloško planoto, mu priznavajo prvenstvo, izvirnost ter karakterističnost na ozemlju Srednje Evrope vsi zgodovinarji tudi zunaj meja naše domovine. Mirno lahko trdimo dvoje:

1. Bloško smučanje se je začelo na tej notranjski planoti v VII. stoletju s prihodom doseljenih starih Slovanov izza Urala, ko so prinesli to zvrst zimskega udejstvovanja iz svoje stare domovine. Kaj podobnega Srednja Evropa takrat še ni poznala.

2. Bloško smučanje ni samo utilitarno, temveč ima tudi elemente pravega športa, saj so odrasli prebivalci kot tudi otroci in celo ženske merili med seboj svoje spretnosti in hitrosti na smučeh. Točnega obdobja te stopnje smučanja ni mogoče ugotoviti. (Glej razpravo istega avtorja »Bloško smučanje s prvinami pravega športa« v reviji »Telesna kultura«, letnik XXVII, številka 4/79 str. 40 do 43).

Ni pa samo smučanje zimski šport, so še druge panoge in prav te so pozimi kot prve začeli gojiti v Kamniku. V zadnji četrtini preteklega stoletja najdemo med prvimi zimskimi športi v tem mestu kegljanje na ledu in balinanje, prav tako na ledu in poleg teh dveh še drsanje. Za drsališče je rabil Resnikov travnik »Pod skalco«, ki so ga usposobili in vzdrževali celo z umetnim namakanjem. Žal so za zdaj dosegljivi podatki tako skopi, da jih bo treba v bodoče še poiskati in izpopolniti.

Kegljanje na ledu je sicer počasi usahnilo – zadnji kegljači so se še pojavili od časa do časa na novem drsališču, ne moremo pa tega reči za drsanje, ki se je ne samo obdržalo po teh prvih poskusih, temveč se je tudi močno razširilo in razvilo po drsališčih, ki so bila na različnih krajih, tako zadnje ob Nevljici. Potem pa je ta šport starejših počasi začel pešati in ob koncu medvojnega časa tudi prenehal.

Po prvi svetovni vojni (1914–1918) so se Kamničani drsali na majhnem bajarju v parku ob vili Neptun, ob smodnišnici v njenem ograjenem območju, na Staretovem bajarju in od leta 1931 na kopališču. Drsališče v smodnišnici – imenovali so jo barutana – ni bilo dostopno vsem, zato so ga preselili tja, kamor so mogli prihajati vsi, na kopališče ob Nevljici. To novo drsališče je merilo 1500 kvadratnih metrov in so ga odprli 1. I. 1931 člani Zimsko-športne sekcije S. K. Kamnik s posredovanjem župana Kratnarja. V tej sekciji je bilo 20 članov, ki so plačevali po 50 dinarjev članarine. Pred tem so pozdravili v Kamniku državnega prvaka v umetnostnem drsanju Draga Schwaba iz Celja, kar je imelo tudi propaganden učinek. Drsališče je bilo zelo popularno, saj so ga obiskovali celo Ljubljančani in Domžalčani. Za razvedrilo je igral gramofon z ojačevalcem, pozno v noč so ga osvetljevale tri obločnice, v buffetu so postregli s klobasami, čajem in južnim sadjem. Začetniki, in teh ni bilo malo, so se zgledovali po izvežbanih in jih posnemali tako v likih in vsem drugem. V začetku so imeli drsalke, ki so jih privili na čevlje, bile so malo nestabilne in so se tudi snemale pri težjih likih. Bolj izvežbani in hokejisti pa so si kasneje omislili »šeksne«, pritrjene z vijaki na čevlje, in so tako bili dosti bolj stabilni na gladki površini ledu.

9. decembra 1931 je bila ustanovljena Drsalna in hockey sekcija S. K. Kamnik, njen predsednik je bil Valter Stuzzi, vsestranski športnik (drsalec, hokejist, smučar, tenisač, dirkač z motornim kolesom – nastopil je na dirkah na Ljubelju, Gorjancih, v Švici itd., na zabavni prireditvi S. K. Kamnik pa je celo zapel arijo iz Tosce). Skrb te sekcije pa je bila tudi vzgoja naraščaja v umetnostnem drsanju. Veliko je prispeval k popularizaciji in kvaliteti drsanja tudi ing. Viktor Rebolj, ki je po prihodu iz Kranja v Kamnik leta 1925 prišel sem že kot dobro izvežban drsalec in smučar. Nastopal je že od leta 1921 kot umetnostni drsalec na tekmovanjih na Bohinjskem jezeru itd. Nedvomno se je ta sekcija najbolj proslavila z izvedbo prve hokejske tekme v Jugoslaviji, ki je bila v Kamniku dne 7. II. 1932. To je bil dogodek prvega razreda v tem športu. Moramo se malo pomuditi pri njem.

Iz že omenjenih zapiskov prof. Iva Zike in iz člankov v dnevnem časopisju se nam razgrne marsikatera podrobnost, posebnost in zanimivost, vsekakor pa stopi pred nas ta dogodek živo in neposredno. Stergar je prinesel iz Ljubljane vzorec hokejske palice, imenovali so jo tudi kej, doslej še neznanega rekvizita za Kamnik. Obenem je povedal, da bo take palice izdeloval tovarnar Remec iz Duplice. Stuzzi je nabavil puck kar na Dunaju. Dne 28. decembra je predložil Remec dve palici, izdelani doma in iz bresta, ki pa sta počili že prvi dan. Zato sta brest nadomestila gaber in jesen. Na novega leta dan 1932 so se drsalci prvič poskusili v hokeju za trening. Neizkušeno, mlado in vendar izbrano moštvo – sicer pa jih je bilo za dve – je moralo prvič v ogenj z nasprotnikom že dober mesec kasneje, ti nasprotniki pa niso bili nihče drug kakor že prekaljeni Ilirijani iz Ljubljane v postavi: golman Gorše ter igralci Juh, Tone Pogačnik, Lombar (Košak), Jule Kačič in Luce Žitnik. Ti so prinesli iz Ljubljane celo gole. Led so pripravili domačini ponoči pri –12° C. Izkušeni Ljubljančani so se zvito dogovorili z neukimi Kamničani, da ofsajd ne velja. Zato ni čudno, da je bil vsem tem okoliščinam in pogojem primeren tudi končni rezultat 1:15 (1:4, 0:4, 0:7). Kakor je videti, je sapa pošla domačinom že v drugi tretjini. Resnici na ljubo bodi povedano, da so zmagovalci dosegli kar 7 golov iz ofsajda, drugega gola za Kamničane sodnik Juh ni priznal, ker je spretni in iznajdljivi golman Gorše hitro potisnil puck iz mreže v polje, še preden je to videl sodnik. Izmenično sta sodila Juh in Košak. Prvi gol so dosegli domačini v 11., tega drugega in nepriznanega pa v 12. minuti. En gol je dosodil sodnik v II. tretjini preveč. Tako naj zapišemo v tolažbo domačinom in poraženim, da bi moral tako biti pravi rezultat 2:7. Za Kamnik je bil pri obeh golih uspešen ing. Viktor Rebolj. Prvi gol so zabili gostje že v 1. minuti, drugega šele v 10., sicer pa je vsaka tretjina trajala po 15 minut. V domačem moštvu so bili: Stergar kot golman, branilca Bojan Polak in Rajko Kos, napadalci pa Janči Presl, ing. Ciril Pogačnik, ing. Viktor Rebolj in Valter Stuzzi kot kapetan. Žal je moral »izvrstni« Rado Stare odpotovati, zato je bilo domače moštvo oslabljeno, kakor je potožil kronist. S po štirimi goli sta se postavila pri gostih Lombar in Nace Košak, s petimi Kačič in Žitnik z dvema. Tekmo si je pri –12° C ogledalo 250 do 300 ljudi, med njimi tudi znani športnik ing. Bloudek, ki je čestital mladi sekciji S. K. Kamnik na izredni podjetnosti in elanu,

kakor zaključuje poročilo v »Slovenskem narodu«, ostalo posnemamo iz »Kronike«. Za oceno kvalitete enega in drugega moštva je zanimiva primerjava rezultata te tekme in rezultata, ki je bil dosežen letos na državnem prvenstvu v hokeju, kjer smo zabeležili rezultat 1:19 in to med moštvoma I. zvezne lige in brez dovoljenega ofsajda! Kakor koli že, iz resnicoljubja in objektivnosti moramo po tolikem času vsaj delno rehabilitirati vrle in pogumne kamniške hokejiste, ki to vsekakor zaslužijo. Prva tekma v hokeju pa je le bila v Kamniku!

Kamničani so se sankali za razvedrilo in zabavo pred prvo svetovno vojno na Mali in Veliki Poljani po tako imenovani Prašnikarjevi privatni poti. Za sankače je poskrbela celo sama občina Kamnik in je naredila leta 1927 sankališča na Poljanah. Proga je bila speljana z vrha Žal do pota na Poljane. O tekmah v sankanju nimamo poročil, ostalo je pač, dokler je bilo, kot rekreativni šport, razvedrilo in zabava iz najmanj stroški, dostopno tako rekoč vsakomur in brez posebnih zahtev za tehniko.

Še en šport posebne vrste so gojili Kamničani, moto-skjöring. Tega seveda le za zabavo. Podjetni Valter Stuzzi je imel avto, s katerim je ob nedeljah popeljal sankače in smučarje na izlet v Komendo ali Volčji potok. Na dolgo vrv so privezali nekaj sank, smučarji so se poprijeli vrvi in vesela, pisana družba moških in žensk je krenila po lepo spluženi cesti. Bil pa je Stuzzi hudomušen in navihan ter je pogosto nenadno in nepričakovano ostro spremenil smer vožnje. Zato so sankači in smučarji popadali v sneg ob veselem smehu in vrisku. Dostikrat se je tako končal izlet na Glavnem trgu v Kamniku, ko je Stuzzi usmeril svoj avto namesto naravnost, proti železnemu mostu. V tistem času okoli leta 1930 so bili skjöringi zelo moderni in popularni tudi drugod, le marsikdo je ozebel v roke, ko se je krčevito držal dolgo časa v hudem mrazu in pri relativno veliki hitrosti za vrv. Posamezni smučarji so za vleko uporabili tudi motorno kolo z voznikom ali konja.

Smučanje v Kamniku moramo obravnavati za širše in ožje njegovo območje z dveh vidikov:

– V Kamniku in njegovi širši, zlasti visokogorski okolici, kamor moramo šteti Kamniške planine, so zelo primerni smučarski tereni, zato se tam pojavijo prvi smučarji doma zunaj tega kraja, nekakšni »gostje«.

– Smučarji, doma v Kamniku.

Pojav »drenovcev« in »piparjev« v Kamniških planinah tam okoli leta 1910 kot turnih smučarjev sodi v začetek kasnejših intenzivnejših obiskov smučarjev iz Ljubljane v prvo točko tega poglavja. Tako so kot prvi smučarji obiskali Krvavec (1853 m) in Zvoh (1972 m) v zimi 1910/11 »drenovci« Rudolf Badjura, Jože Kunaver in Bogomil Brinšek ter so šli še na Križko planino. V isti zimi so se napotili s smučmi še na Veliko planino (1558 m). Tem obiskom so sledile še ponovitve v naslednjih letih, zlasti po končani prvi svetovni vojni 1914–18. Revija »Sport«, ki je izhajala štirinajstdnevno v Ljubljani v letih 1921 do 1922 (I. letnik 27 številk od 26. VI. do 25. XII. 1921, II. letnik 48 številk od 1. 1. do 15. XII. 1922, III. letnik 14 številk od 15. I. do 8. IX. 1923), ima objavljenih zelo veliko fotografij izletnikov na smučeh, ki so obiskovali Veliko planino, Križko planino, Kamniško sedlo, Krvavec itd. Najzanimivejša je prav gotovo tista v 2. številki II. letnika s podnaslovom »Božičnica na Pasjih pečeh pod Veliko planino« (foto B. Brinšek). Upodobljeni so obiskovalci tega terena s smučmi na počitku v trdi zimski noči ob vzponu na Veliko planino. Tem »gostom« slede nato domačini, ko so se poprej izvežbali v smučarski tehniki na terenih v nižini okoli Kamnika.

Podobno, kot so v druge kraje zanesli prve »športne« smuči domačini, ki so študirali na Dunaju ali v Gradcu ali imeli sicer s temi mesti stike, so tudi v Kamnik prišle smuči od tam in jih je prvi imel Kecl okoli leta 1915/16. Po končani prvi svetovni vojni sledi druga »pošiljka«, in sicer so jih prinesli domov slovenski vojaki iz planinskih in smučarskih enot po odsluženi vojaški službi ali iz skladišč razpadle avstro-ogrske vojske iz Ljubljane (Pavel Kunaver, Bogomil Brinšek, dr. Žižek in drugi, v Kranju Marjan Globočnik, v Kamniku Emil Cevc, dr. Dominik Žvokelj itd.). Slednji je bil celo avstro-ogrski vojaški inštruktor za smučanje. Njim sledijo v Kamniku domačini ali doseljeni ing. Ciril Pogačnik, Rado Stare, Stergar, Stuzzi, ing. Viktor Rebolj itd. Smučali so na Malih in Velikih Poljanah, v Tunjicah, na Gozdu in Španjih njivah, v višjih legah pa na Veliki planini in kasneje na Krvavcu, katerega tereni so se širše odprli v letih 1926 in 1927. To dokazujejo izredno številne fotografije smučarjev na turah po terenih Kamniških planin v že omenjeni reviji »Sport« pa tudi posnetki v albumih posameznikov, kjer je ohranjeno mnogo tovrstnih spominov.

Prvi smučarji so imeli – tako kot je bilo v tistem času v navadi – samo eno palico ter stremena Bilgeri, te zlasti vsi bivši vojaki. Že kmalu pa so se pojavili smučarji z dvema palicama. Smuči so bile dokaj široke in spredaj visoko zakrivljene. Po sredi drsne ploskve je bil izdolben plitev polokrogel žleb. Na vrhnji strani so imele smuči ob robu tanke okrasne žlebiče, ki so se v konici križali. Za temi »uvoženimi« smučmi so prišle na vrsto domače, nabavljali so jih pri domačih izdelovalcih in trgovcih zunaj Kamnika, v Ljubljani pri tvrdki Jos. Gorec d.z o.z., Kolb & Predalič, »Alpina«, pri kolarjih Mandelcu v Kočevju, Orožnu v Ribnici in Žitku na Vrhniki, sem in tja so delale »domače« delavnice amatersko.

Prvotne smuči sistema »Zdarsky« z eno palico, ki so bile v rabi v avstro-ogrski vojski in so z našimi vojaki prišle tudi na njihove domove po odsluženi vojaški dolžnosti, so zamenjale »norveške«, ki so imele sicer podobno obliko, vendar že novejše streme in predvsem dve palici. Prvi smučarji so imeli obvezne »jahalne« hlače iz volnenega blaga in od kolen navzdol povite z ovijači. Ženske so bile v začetku celo v krilih, kasneje pa so tudi one imele dolge hlače. Smučale so ne samo moške, ampak tudi mešane družbe, iz katerih se je sem in tja začelo znanstvo, ki je kasneje pripeljalo oba smučarja v zakon. Pridno in od začetka so se mnogim možem priključile že v začetku tudi žene. Seveda je bilo med vnetimi pripadnicami novega športa dokaj mladih in neporočenih deklet.

Večji zagon smučarjev, zlasti pa usmeritev v organizirano smučanje nastopi v času po letu 1925 s prihodom vipavskega rojaka odvetnika dr. Dominika Žvoklja (rojen v Vrhpolju 1892, umrl v Kamniku 22. XII. 1975), ki je bil v vojnem obdobju kot vojak v visokogorskem področju Krna. Svoje izkušnje kot smučar in inštruktor za smučanje v avstro-ogrski vojski ter ambiciozen organizator je znal spretno in uspešno uporabiti, da je vzbudil zanimanje za smučanje tudi s predavanji poleg praktičnega dela na terenu ter ga zato upravičeno imamo za začetnika organiziranega smučanja in

njegovo gonilno silo v Kamniku, kjer je bil tudi dolgoletni predsednik S. K. Kamnik. Poleg tega je bil tudi vojaški inštruktor našega prvega planinskega polka v Kranjski gori. Njegove zasluge za organiziran, usmerjen in plodovit razvoj športa, zlasti smučarskega, se podaljša še v čas po drugi svetovni vojni, ko je še vedno načeloval smučarski sekciji. Umrl je v visoki starosti 83 let.

Omeniti moram še izvirno in veliko posebnost smučarskega gibanja pri nas, verjetno pa tudi v najširšem obsegu zunaj meja domovine; začelo se je v Kamniku. Okoli leta 1925/26 in kasneje so smučarji začeli najemati pozimi prazne pastirske koče in stanove na Veliki, Mali in Gojški planini, ki so tako rabile za daljše in trajnejše bivanje v zimski in pomladanski smuki. Med začetniki tega načina smučanja, ki je imel močan vpliv in veliko privržencev in posnemalcev, naj omenim Rajka Gregorina. Posamezniki in družbe so najemali te koče za več let ter jih v notranjosti preuredili za svoje potrebe. Ta pojav, ki je bil zelo popularen tudi za širšo okolico tja do Ljubljane, vključno s tem mestom, se je podaljšal do današnjih dni, še več. Povečan obseg in število smučarjev z bivanjem v kočah na tem področju se je povzpel zlasti v zadnjih letih z gradnjo koč z izključnim namenom za bivanje turistov, najsi bo lastnikov teh koč ali najemnikov. Temu celovitemu pojavu v najširšem smislu bi kazalo napisati posebno, temeljito študijo in pri tem poudariti velike zasluge nekaterih ljudi, zlasti arhitekta in alpinista ter smučarja Vlasta Kopača, ki je bistveno prispeval, da je ohranilo to območje, natančneje te planine (v pravem pomenu besede planšarski način reje govedi) tudi pri novejših kočah staro obliko in arhitekturo ter način in material gradnje in se ni spremenilo v moderne betonske silose za ljudi. Velika planina in njeno širše območje je ostala harmonična, avtohtono in etnografsko bistvena, kot je bila, čeprav močno razširjena. To je izjemno in vse pohvale vredno.

Razvoj športnega smučanja v Kamniku seveda ni mogel brez svoje organizacije. Tako zasledimo 2. I. 1931 sklep o ustanovitvi smučarske sekcije pri že vpeljanem S. K. Kamnik. Načelnik je postal Ivo Kumer, podnačelnik Miro Ogrin, tajnik in blagajnik Vilo Rozman. Temu sklepu sledi že prvi tečaj in 18. I. 1931 tudi prva tekma. Kmalu nato vodi S. K. Kamnik gradnjo smučarske skakalnice, prve na področju ljubljanske zimsko športne podzveze. 31. VII. 1931 sklenejo zgraditi v Zamazici skakalnico za 30 m. 7. X. 1931 sledi ogled terena (dr. Berce in Stane Pelan iz Ljubljane), nato gradnja in 6. I. 1932 že otvoritvena skakalna tekma ob prisotnosti predsednika Jugoslovanske zimsko športne podzveze dr. Iva Pirca in udeležbi 7 gostujočih in dveh domačih skakalcev. Gradnjo te skakalnice moremo oceniti kot akcijo prve vrste, zelo pomembno za popularizacijo smučanja in njegov razvoj kakor tudi za samozavest kamniških športnikov ter rezultat njihove sposobnosti in perspektivne aktivnosti. To dokazujejo številne tekme na njej, ki so se zvrstile v naslednjih letih kakor tudi obiski teh tekem.

Dan pred otvoritvijo te naprave, ki jo je skonstruiral domačin Ferdo Šmuc, jo je preizkusil Franci Palme iz Ljubljane in v »beli dolini« skočil 20 m dvakrat s polovičnim zaletom, s polnim pa celo 30 m s padcem. Temu sledijo prvi uspeli skoki Kamničanov Lada Stergarja in Miloša Levičnika. Na tekmi je nastopilo 9 članov iz petih društev (4 SK Ljubljana, 2 SK Kamnik ter po 1 od Hermesa, Dovje-Mojstrana in Bohinja), med njimi tudi komaj 17-letni Franci Palme in Bogo Šramel iz Ljubljane, oba državna prvaka, ter znana Albin Jakopič in Albin Novšak. Tekmovalcem sta »delila pravico« sodnika Ante Gnidovec in dr. Švigelj, zvrstili pa so se tako:

1. Franci Palme 137,5 (20,5, 29 m)
2. Bogo Šramel (oba Ljubljana) 127,0 (22, 28,5 m)
3. Albin Jakopič (Dovje-Mojstrana) 123,5 (18, 24,5 m)
4. Albin Lesjak (SK Ljubljana) 115,5 (18, 22 m)
5. Albin Novšak (Bohinj) 90 (13,5, 18,5 m)
6. Vinko Šubert (Hermes) 44 (9,5, 12 m)
7. Zmago Kramar (SK Ljubljana) 42
8. Miloš Levičnik (SK Kamnik)
9. Lado Stergar (SK Kamnik) 29

Kakor je bila takrat pogosto navada, so se po tekmi pomerili skakalci še zunaj konkurence in ekshibicijsko skakali še za najdaljši skok. Kar 1000 gledalcev je spremilo z godbo na čelu tekmovalce pod skakalnico.

Pestri in sočni opisi tekaških in skakalnih tekem so prava in zvesta slika takratnih razmer in kažejo predvsem iskreno in navdušeno pripadnost smučanju. Prisluhnimo malo.

Na klubskem prvenstvu 4. II. 1932 je eden tekmovalcev tako slabo namazal smuči, da ni mogel priti niti od hiše do starta, kaj šele na 18 km dolgo progo. Bilo pa je pravih 18 km, izmerjenih z vrvico! Na teh in drugih tekmovanjih so proge bile »grozne«, »težke«, »divje«, »poledenele«, imele so »šuse« in do 1 m visoke ograje (!), čez katere so morali dne 31. I. in 3. II. 1932 v Mojstrani kar petkrat! Med 17 tekači se je tu dobro odrezal z 10. mestom Kamničan Ivo Kumer, 16. mesto je zasedel Slavko Svetičič in 17. Vilo Rozman. Toda odstopanja kljub težavam ni bilo in vsi so prišli na cilj, čeprav je Kumer zašel pri kozolcu in izgubil 5 minut. Bil je takrat vojak pri »velosipedistih« – kolesarjih, a mu je komandant podpolkovnik Jaklič, sam zelo znan športnik, dal dovoljenje in dopust za nastop v Mojstrani.

V kombinaciji (tek in skoki) je med 12 tekmovalci zasedel 9. mesto Stergar, na skakalnici pa je dosegel klubski rekord z 20 metri.

Prvi nastop Kamničana v mednarodni konkurenci – bil je to spet Kumer – je bil 6. II. 1932 na državnem prvenstvu v Kranjski gori. Med 75 tekmovalci so bili tudi Nemci in Čehi, odstopilo jih je 13, Kumer pa se je plasiral na 46. mesto in s tem prehitel češkega kombinatorca Rudolfa Vrano. Zmagal je znani Nemec Leupold. Na progi, ki je bila še bolj »divja« kot ona v Mojstrani, se je Kumer dobro držal, premagal strmi in navpični »šus« 250 metrov v treh terasah. Na drugi terasi je preveč odskočil in padel na 2,5 m visoko smreko, ki ga je vrgla nazaj in nato je še »zavozil v neko sotesko, iz katere ni mogel zlepa priti na progo. S takimi nezgodami se je precej izčrpal vendar junaško izvozil celo progo«.

14. II. 1932 je zabeležil kronist klubsko prvenstvo za leto 1932, potem ko za prvi termin 10. I. ni bilo snega, novo zapadli pa je za drugi termin 17. I. skopnel. Prijavilo se je 18 seniorjev za 18 km, 8 juniorjev za 8 km in 2 dami za 2 km (Rozi Čižmek in Valči Božič), vendar je bila tekma za dame preložena. Ni čudno, saj je bila temperatura na štartu ob 6.30 –21° C!

Progo od štarta »Pod Skalco« čez Vrhpolje, Nevlje, Anzelnov hrib, Olševek je v prvem delu trasiral sam predsednik dr.

Žvokelj, od Stranj preko Stolnika in Tunjic do Poljan in cilja na Glavnem trgu pa ing. Rebolj »v družbi več gospodov in dam« ves popoldan v soboto pri –22° C. Pri tem je Lado Prohinar tako ozebel v noge, da je moral za nekaj dni v posteljo. Juniorsko progo je trasiral Šmuc. V nedeljo so vse proge markirali z zastavicami in kljub hudemu mrazu vztrajali na kontrolah do konca tekme. Resnično pohvalna požrtvovalnost.

Juniorji so se plasirali v tem vrstnem redu:

1. Dušan Karba 1:15:13
2. Drago Neršima 1:21:53
3. Miro Šercer 1:24:51
4. Niko Sadnikar 1:25:23
5. Albert Lampič 1:37:09
6. Meto Sadnikar 1:37:34

Drago Vidmar je odstopil, Tonček Cerar pa sredi pota omagal.

Vrstni red seniorjev na cilju:

1. Ivo Kumer 1:54:08
2. Vilo Rozman 1:58:44
3. Karl Kumer 1:59:25
4. Slavko Svetičič 2:02:56
5. Božo Debevc 2:17:20
6. Ivan Penko 2:23:30
7. Miloš Levičnik 2:34:21
8. Franci Bervar 2:47:42
9. ing. Franci Dolenc 2:52:01

Ostali trije tekmovalci Kolman, Stergar in Česen so med tekmo položili orožje. Tako torej znamenita domača tekma.

Nato sledi obdobje z manj snega in kamniški smučarji so se podali na priljubljene nedeljske izlete na Gozd, kamor je odšlo tudi po »12 članov skupaj z uglednimi kamniškimi damami«. Tam je bil pravi »direndaj smučarjev celi dan«. Priključili so se jim tudi mnogi prebivalci vseh vasi na Gozdu, zlasti mladina, fantje in dekleta kar na doma izdelanih smučeh. Zgradili so celo majhno skakalnico, na kateri so skakali do 10 m daleč. V interni tekmi so nastopili še kamniški smučarji. Za zmagovalcem Karlom Kumerjem z 10 m sta se zvrstila še ing. Rebolj in Debevc ter sam predsednik dr. Žvokelj s 7 m.

Medtem so trenirali na Menini planini trije tekmovalci, oba Kumra in Stergar.

Prva »damska« tekma je bila končno 13. III. 1932. V odsotnosti nekaj najboljših so nastopile 4 tekmovalke na 4 km dolgi progi. Primerjajte: na državnem prvenstvu 1980/81, skoraj 50 let pozneje, so nastopile samo 3! Od štarta pri »Krištofu« do cilja na Zapricah so se zvrstile v naslednjem vrstnem redu in časih:

1. Štefka Homar 32:13
2. Nada Debevc 33:27
3. Manica Strgar 36:21
4. Valči Božič 38:41.

Zmagovalka Homarjeva in Strgarjeva sta začeli smučati šele decembra, tj. komaj 2 meseca pred tekmo (!), ostali dve pa dve leti pred tekmo. Favoritinja Božičeva se je pri padcu poškodovala in je le njenemu športnemu duhu pripisati, da je kljub poškodbi in bolečinam prispela na cilj. Kronist piše še o tem dobesedno: »Prva damska tekma je dvignila pokoncu polovico Kamnika, ki se je z godbo na čelu zbral na cilju. Ob zvokih godbe so tekmovalke privozile na cilj! Z godbo so nato smučarji in občinstvo odkorakali na skakalno tekmo.« Nadalje priporoča za boljši obisk tekem: »Važno v psihološkem oziru za Kamničane in priporočljivo za izvedbo vsakih skakalnih tekem: godba koncentrira na trgu občinstvo, ki se nato v veselem razpoloženju da zapeljati vabljivim zvokom muzike in gre za njo na tekmo, katerih drugače gotovo ne bi šli gledat. O tem naj prireditelji vedno vodijo računa, ker se je izkazalo, da se to veliko bolj rentira kot tiskanje letakov. Na tekmo je prihitelo 500 do 600 ljudi, kar je vsekakor mnogo, vendar moram pripomniti, da je bilo nad polovico zastonjkarjev.«

Istega dne je bila tudi skakalna tekma z udeležbo 8 skakalcev, od tega so bili trije domačini Vilo Rozman in Lado Stergar kot člana ter junior Dušan Karba, ki je celo preskočil drugo največjo daljavo 22,5 m (zmagovalec Palme pa 24,5 in 22,5 m), žal je pri tem padel. Izven konkurence je skočil Palme kar 32 in 33 m, komaj 15-letni Edo Bevc – sicer v konkurenci drugi – pa 29 m, domačin Stergar celo 26 m (v ravnini je padel, toda kronist ima to za klubski rekord). In spet moramo prisluhniti njegovemu zvestemu opisu dogodkov: »Pri njegovem drugem skoku pa je imela kamniška publika priliko videti, kako se za las uide smrti. Skočil je tako nespretno, da je padel na pleča in tilnik. Gledalci so imeli vtis, da je hotel napraviti Auerbachov salto nazaj. K sreči se mu ni pripetilo ničesar.« Predsednik razsodišča je bil dr. Žvokelj, tehnični vodja Ferdo Šmuc, štarter Rajko Kos, merilci ing. Rebolj, ing. Dolenc in Šmuc ter sodnika Maks Kajfež in Evgen Sila iz Ljubljane, zapisnikar Zika, napovedovalec rezultatov in trobentač Šimen Roš, nadzornika skakalnice R. Kolman in F. Bervar. Še končni rezultati skokov v konkurenci:

1. Franci Palme 212,1 (21,5, 24,5, 22,5 m)
2. Edo Bevc 185,7 (20, 21, 19 m)
3. Milan Šubic 151,7 (13, 18, 13 m)
4. Lado Lesjak 127,0 (17, 18 p, 16 m)
5. Viktor Koder 120,5 (11,5, 11, 10 m)
6. Lado Stergar 86,4 (16,5 p, 19 p, 16,5 m)
7. Dušan Karba 85,0 (18 p, 22,5 p, 18 m)
8. Vilo Rozman 39,0 (15,5 p, 16,5 p, 14,5 p m)

Tekmo je spet počastil s svojim obiskom predsednik JZSS dr. Ivo Pirc. In še finančni efekt: z vstopnicami po 3 in 5 dinarjev so dobili 1050 dinarjev dohodka, med izdatke pa so morali šteti 250 dinarjev za godbo. Za časopis »Slovenski narod« (31 vrstic je objavil »Slovenec«, 71 pa »Jutro«) je napisal članek dopisnik Rajko Kos in se z objavo slike zmagovalke Homarjeve tej smučarki gotovo zelo priljubil in prikupil, občinstvu in kronistu pa zameril, saj beremo: »V družbi se mnogo razpravlja o tem, ali je bilo potrebno objaviti sliko slučajne zmagovalke ali ne, dejstvo pa je, da take pohvale lahko dajo vzpodbudo ostalim tekmovalkam ali pa jih disgustirajo za resno tekmovanje.«. Blaženi časi s takimi problemi!

Nekoliko dalj smo se pomudili pri teh spontanih opisih dogodkov, vendar smo morali to storiti prav zato, da zvesto in nazorno pokažemo takratni odnos do športa, navdušenje zanj in privrženost.

Med treningom na Menini planini in obiskom tajnika Zike, katerega posledica je bil 300 vrstic dolg propagandni članek v »Jutru« 13. III. 1932, se je porodila izvirna in originalna zamisel o »vztrajnostni visokogorski turi« z Menine planine na Veliko

planino. Na tej progi so ob tej priložnosti že vneto trenirali. Temu podvigu pa sta 19. februarja istega leta vzeli čar nedolžnosti znani Marko Debelakova in 64-letna pogumna gospa miss Fanny S. Copeland, lektorica angleškega jezika na ljubljanski univerzi, ki sta prehiteli Kamničane. Toda Zika se ne vda! Predlaga, naj bi po smrti (?!) velike ljubiteljice naših gora in propagatorice v angleških revijah uvedli trajna tekmovanja pod naslovom »F. Copeland memorial«! (Op. Ta zaslužna Angležinja je bila med vojno konfinirana v Italiji, nato pa je nadaljevala svoje delo spet v Ljubljani, kjer je tudi umrla v visoki starosti 98 let leta 1970 in je pokopana v Dovjem pri Mojstrani.)

Kamniški skakalec Lado Stergar je po 14. II. kar trikrat nastopil na skakalnih tekmah zunaj domačega kraja (Rakovnik pri Ljubljani – otvoritev nove skakalnice, Kranj in Kranjska gora – Rovan memorial), kjer je postavil največjo znamko s 30 metri.

Dne 5. aprila 1932 je bil občni zbor S. K. Kamnik, na katerem so ugotovili število članstva:

rednih je bilo	105
podpornih	52
skupaj	157

od tega kar 49 smučarjev in 17 smučark, skupaj 66 ali kar 42,04 %. Leta 1952, torej 20 let pozneje, je štela četica smučarske sekcije samo 53 članov, kar zgovorno kaže raven kamniškega smučarskega športa v Kamniku pred vojno. Za novo mandatno obdobje je bil izvoljen večinoma stari odbor, ki mu je predsedoval dr. Žvokelj, njemu ob strani podpredsednik župan Kamnika Franc Kratnar, tajnik Ivo Zika, blagajnik Stane Aparnik, gospodar ing. Franci Dolenc, arhivar Franc Rebernik, tehnični referent Ferdo Šmuc, načelniki sekcij: teniške Valter Stuzzi, zimsko športne Karel Kumer, plavalne Lado Stergar in nogometne Stane Krek.

Da so vplivale politične razmere tudi na šport v Kamniku, zasledimo v »Kroniki« dvakrat. Prvič, v času II./III. 1932, ko sta bila predsednik S. K. Kamnik dr. Žvokelj in »vneti podpornik in prijatelj« podžupan Kamnika Anton Stergar razrešena dolžnosti občinskih odbornikov, »ker sta po mnenju režimu vdanih ljudi zagrešila gotovo neopravičljivo veliko hudodelstvo z abstinenco pri 8. novemberskih volitvah«. Drugič, iz poročila o občnem zboru leta 1933, na katerem je moral po glasovanju članstva odstopiti predsednik S. K. Kamnik dr. Dominik Žvokelj, ker je skupaj s tajnikom odklonil podpis na »adresi«, ki je imela vdanostno izjavo kralju v odobravanju diktatorskega režima . . .

Zelo aktivno delo kamniških smučarjev, njihove ambicije in sposobnosti niso ostale neopažene tudi v višjih krogih, zato so poverili S. K. Kamniku pod pokroviteljstvom župana Franca Kratnarja izvedbo prvenstva Ljubljanske zimsko-športne podzveze, in sicer v kombinaciji, razpisane so bile nagrade kot pokali in diplome. Obširni propagandni članek v »Jutru« napoveduje nastop članov klubov LZSP SK Ljubljane, Ilirije, Grafike, Logatca, Zagorja in domačega S. K. Kamnik, med njimi večkratnega državnega prvaka v tekih in zmagovalca pred tremi leti na državnem prvenstvu Romunije Joška Janše, državnega prvaka v kombinaciji Boga Šramla, vrsto odličnih tekmovalcev, ki so zastopali državo v inozemstvu, tudi obisk trenerja tekačev Nemca Leupolda in Marsa ter trenerja skakalcev Norvežana Guttormsena. Na skakalnici se bodo pomerili poleg članov LZSP še člani Akademske smučarske organizacije za prvenstvo univerze. Razsodišče je prevzel sam predsednik LZSP Ante Gnidovec. Kamniku se torej obeta prvorazredna prireditev s prvim nastopom inozemcev.

V dnevih 20. in 21. januarja 1933 je na tem prvenstvu nastopilo v Kamniku rekordno število 56 tekačev in 12 skakalcev. Na štartu in cilju se je zbralo pol Kamnika. Na 15 km je zmagal državni reprezentant in večkratni prvak Jugoslavije Joško Janša iz Mojstrane, sicer član Ilirije, v času 1:23:48, sledi mu Nani Bervar, SK Ljubljana 1:27:52, sicer tudi član našega olimpijskega moštva 1928, in nato:

3. Karel Girandon (Ilirija) 1:29:55
4. Boris Jenko (Ilirija) 1:32:26
5. Lado Senčar (SK Ljubljana) 1:34:22
6. Avgust Jakopič (SK Ljubljana) 1:34:52

Na skakalnici so bile v nedeljo idealne razmere, zmagal je z najdaljšim skokom 27,5 m Bogo Šramel. V kombinaciji so se zvrstili takole:

1. Bogo Šramel (SK Ljubljana) 455,5 točke
2. Stane Bolje (SK Ljubljana) 418,5 točke
3. Franci Palme (SK Ljubljana) 418,3 točke
4. Avgust Jakopič (SK Ljubljana) 391,0 točk
5. Legovič (SK Ljubljana)
6. Bručan (SK Ilirija)
7. Jakelj (SK Ilirija)
8. Kosmač (SK Ilirija)
9. Podjed (SK Zagorje)
10. Bračič

Popoldne je bila tekma v skokih ali kot jo imenuje poročevalec v časopisu »konkurenčno tekmovanje v skokih«. Med 15 tekmovalci je spet zmagal Bogo Šramel s 331 točkami pred Francijem Palmetom, 310 točk in Francem Priboškom 299, 4. je bil Šubic, 5. Bručan, 6. Strohsack, 7. Bračič, 8. Stergar, 9. Starman, 10. Avgust Jakopič itd.

Obisk gledalcev je bil na prireditvah zelo velik, posebej omenja dopisnik dve navdušenki iz Kranja, ki sta od tam prišli v Kamnik kar na smučeh!

To je bila zanesljivo najbolj imenitna smučarska tekma v Kamniku v medvojnem obdobju, z največjo udeležbo in z najkvalitetnejšimi tekmovalci. Imela je velik odmev tudi v časopisju, o čemer poročajo številni članki. Kot prva in največja skakalnica na področju LZSP je kamniška vedno znova privabljala skakalce iz drugih krajev, zlasti bližnje Ljubljane – in ta je imela zelo dobre skakalce – da so se udeleževali tekem.

Leto kasneje srečamo tu 18. II. spet 13 vnetih skakalcev, ko so se pomerili med seboj ob razsodnikih Jeleniču in Predaliču. Kamniški napravi zvesti Franci Palme spet slavi zmago s 149,6 točke in skokoma 27,5 in 28,5 m pred svojimi klubskimi tovariši iz SK Ljubljane Francem Priboškom, 136 (26, 26 m), Edom Bevcem 133,7, četrtim Ladom Lesjakom 121, 5. Polajnarjem 119,5, 6. Mihalekom 115 in Kamničani, 7. Adolfom Ravnikom 104,4 in 8. Dušanom Karbo 99, ki sta prehitela še ostale Ljubljančane Hribernika, Tavčarja, Miholiča in druge. Kamniški skakalci ne zasedajo več zadnjih mest, napredek je očiten.

Ne gre pa tudi brez zaviranja in nasprotovanj. Neznani zlikovci so kar dvakrat močno poškodvali skakalnico, nad čemer se zgraža dopisnik v dveh člankih pod naslovom »Športni vandalizem v Kamniku«. Ti nepridipravi so skopali jarke na skakalnici, nanosili zemljo na most, pokvarili ključavnico na rampi, izruvali številke za označbo metrov, nanosili na skakalnico slamo, polomili lestev pod stolpom, se vozili s palicami po doskočišču in tako razrili njegovo površino. Vse to pa ni vzelo poguma in volje zagretim športnikom, nasprotno še bolj jih je spodbudilo in podžgalo v njihovem delu in zgrnilo okoli njihovega kluba. Na občnem zboru 9. IV. 1934 poslušamo mnoga poročila o uspehih v vseh sekcijah, ki so bile združene pod predsedstvom Ferda Šmuca, sicer konstruktorja vseh športnih naprav v Kamniku od teniškega igrišča do plavalnega bazena in skakalnice. Podpredsednik je ostal še naprej župan Franc Kratnar, za smučarje je skrbel in bo še naprej Miloš Levičnik, za zimsko športno prireditve pa Dušan Karba. Pojavila se je nova potreba: šolska smučarska skakalnica. Zgradili so jo na
126 Poljanah in je dovoljevala skoke do 15 m.

Z odsotnostjo Iva Zike s tajniškega mesta pojenjujejo prispevki v »Kroniki«.

Dne 14. 1. 1934 izvedeno prvenstvo S. K. Kamnik zaznamuje normalno in pričakovano število nastopajočih, 8 seniorjev, ki so presmučali 9 km proge dvakrat, 7 juniorjev, ki so jo pretekli enkrat in kar 7 »dam« (!), ki so se pomerile na 4 km.

Rezultati:

Dame
1. Ilka Presl 42:32
2. Milka Rostanova 46:25
3. Nada Debevčeva 46:50
4. Stana Sitarjeva 47:37
Tri so odstopile.

Juniorji
1. Adolf Ravnik 1:21:25
2. Miro Šercer 1:24:41
3. Drago Rostan 1:25:35
4. Jože Janežič
itd.

Seniorji
1. Tone Pogačnik 3:00:38
2. Franc Česen 3:01:50

Vse kaže, da je bila proga zelo težka, kar je razbrati iz razmeroma visokih časov in »žrtev«, saj jih je kar 6 odstopilo. Skakalna tekma je zaradi snežnih razmer odpadla.

Na tem mestu naj omenim še obisk ministra za telesno vzgojo dr. Kraljevića. Pod njegov resor so spadali gasilci, Sokoli in šport. Ogledal si je 18. VII. 1931 športne naprave v Kamniku, sicer pa je prisostvoval 50-letnemu jubileju ustanovitve gasilskega društva. Ob tej priložnosti so mu poklonili fotografije teniškega igrišča, kopališča in smučarske skakalnice. Svojo »vnemo« in trening so pred njim demonstrirali na hitro zbrani plavalci, ki so po jutranjem dežju in pri samo 12° C (!) vsi premraženi izvedli nekaj skokov s stolpa in v mrzli vodi plavali na 50 m progi. Gostoljuben sprejem in zagnanost kamniških športnikov je skupaj s prošnjo izsilila pri ministru oobljubo in podporo 5000 dinarjev iz proračuna, privatno pa je izjavil, da bi še rad kdaj drugič malo pokrokal v tako prijetni družbi . . .

Kljub temu, da »Kronika« ne vsebuje več tako vestno in pogosto zabeleženih športnih dogodkov, je povsem jasno, da je Kamnik še naprej živahno in zavzeto sledil delu prejšnjih let in se vključeval v to življenje, saj najdemo spet tiskan letak, ki vabi na medklubske skakalne tekme v nedeljo 4. II. 1940 ob 3. uri popoldne na skakalnico v Kamniku v Zamazici. Napoveduje nastop 20 skakalcev, med njimi 14 iz Ljubljane in Planice s prvakom LZSP Nedogom na čelu. Vstopnina: sedeži Din 10, odrasli Din 4, otroci in dijaki Din 2.

Iz tega posnemamo, da je doživela skakalnica rekonstrukcijo, ki ji je navrgla tribuno s sedeži, vsekakor precejšen korak naprej.

Šport je v vojnem času od 1941 do 1945 v Kamniku popolnoma zamrl, mnogo športnikov je bilo izseljenih, mnogi so padli kot borci, med njimi Tone Jeglič in Ferdo Šmuc, oba smučarja.

Reorganizacija športnega gibanja po končani II. svetovni vojni je zajela tudi Kamnik. Športniki so se zbrali pod okrilje Fizkulturnega društva Kamnik, kjer so osnovali številne sekcije pač po vrstah športa od lahkoatletske prek plavalne, telovadne, nogometne do smučarske. Kasneje so iz tega enotnega društva nastala posamezna z imenom športne panoge, tako tudi Smučarski klub Kamnik. Delo je zaživelo in se razširilo na vse starosti in oba spola, od pionirjev in pionirk, preko mladincev do članov in članic, tako po številu aktivnih članov kot po prireditvah, predvsem seveda tekmovanjih in udeležbi na teh doma in zunaj Kamnika. Razširile in pomnožile so se tudi panoge, v smučanju od klasičnih (tek in skoki) še na alpske (smuk, slalom, veleslalom) in biatlon. Vse to je zahtevalo ustrezne priprave, posebno smučanje, telovadbo v predsezoni, gradnjo objektov itd, itd. Utrip in značaj obnove naše porušene domovine zasledimo tudi tu, v športu Kamnika. Poročila navajajo prostovoljno delo, obnovitev večje smučarske skakalnice in dograditev mladinske, na programih sej in v poročilih zasledimo podatke o delitvi smučarske opreme (čevljev, smuči, stremen »Kandahar«, blaga za vetrovke). Smučarsko sekcijo vodi kot načelnik zaslužni in izkušeni dr. Dominik Žvokelj. Kamnik se poteguje za izvedbo republiškega prvenstva mladincev . . .

In spet moramo na tem mestu omeniti kamniško posebnost in izjemo, ki daleč presega meje ne samo kamniškega okoliša, temveč tudi Slovenije in Jugoslavije. Med navdušene mlade skakalce se je leta 1976 pomešala komaj devetletna deklica Metka Pibernikova iz Suhadol pri Komendi. Ni se jim samo priključila, temveč je tudi zelo uspešno tekmovala in zmagovala v tej izrazito moški športni disciplini! Že ko se je prvič pojavila na skakalnici, je zmagala, in sicer na tekmovanju na plastični – 15 m skakalnici v Stražišču pri Kranju, bila je tretji najboljši slovenski ciciban na skakalnicah od 15 do 35 metrov, prvo mesto je dosegla na 21. pohodu »Po poteh partizanske Ljubljane«, odlična mesta na tekmovanjih v skokih na Mostecu, v Kranju, Logatcu, 2. mesto med cicibani 19. VI. 1977 na Mostecu v Ljubljani, 5. mesto na mednarodnem tekmovanju cicibanov v Kranju 1977, 1. mesto na 20-metrski skakalnici v Kamniku v razredu pionirjev l. 1978 itd. Prav je, da zabeležimo velike, izjemne uspehe te deklice, ki se je kot edina predstavnica nežnega spola v Jugoslaviji tako vidno uveljavila v smučarskih skokih.

V močno razširjenem smučarskem gibanju Slovenije, vštevši tekmovanja, je nesluten tudi uspeh kamniških smučarjev. V utemeljitev naj omenim, da so temu primerno dvignili kvalitetno raven in jo dokazali s tem, da so segli po najvišjih mestih. Njihovi mladinci so se v novejšem času kar dvakrat prebili do naslova državnih prvakov v tekih, leta 1976 so bili državni prvaki v štafeti mlajših članov, 1977/78 je štafeta mladincev postala državni prvak, če navedem le te podatke. Vrste smučarskih učiteljev in vaditeljev, trenerjev in sodnikov so močno pomnožili tudi kamniški funkcionarji.

V »Kroniki« zasledimo še nekaj beležk v rokopisu dr. Žvoklja, tako o tekmi v slalomu 6. III. 1952 na Vinjem vrhu z nastopom pionirjev, mladincev, mladink in članov in nato 8. in 9. marca trening na skakalnici pod vodstvom Franca Priboška iz Ljubljane. Poiskati bo treba vire, dokumente in poročila, ki bodo pričali in ohranili na enem mestu poznejšim rodovom dokaze, kam je vodila in pripeljala kamniške športnike in med njimi tudi smučarje pot, ki so jo nakazali pionirji zimskih športov v Kamniku.

Vse to pa je že novejša in najnovejša zgodovina zimskega športa, ki presega okvir prvotne zamisli in naloge: opisati, prikazati in ohraniti za poznejši čas prve začetke, korake in uspehe Kamničanov v zimskih športih na terenih okoli častitljivega jubilanta mesta Kamnika ob njegovi 750-letnici.

dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na kamniškem med vojnama

Miro Stiplovšek

Ko ob letošnjem 750-letnem visokem jubileju mesta Kamnika poskušamo raziskovalci na novo osvetliti ali posebej opozoriti na poglavitne procese in dogajanja oziroma obdobja v njegovi bogati zgodovini, potem moramo za čas med svetovnima vojnama posebej poudariti dejstvo, da se je tedaj tudi na Kamniškem delavski razred, organiziran v političnih, strokovnih-sindikalnih, kulturnoprosvetnih in športnih organizacijah, uveljavil kot močan družbenopolitični dejavnik. Njegove politične akcije in prireditve, stavkovni boji in mezdna gibanja ter kulturnoprosvetne in druge dejavnosti so imele velik odmev in vpliv v družbeno-političnem življenju, največjega pa v revolucionarnih razmerah 1919/20 in od srede tridesetih let dalje. V navedenih dveh obdobjih je bilo največ množičnih delavskih akcij, poudariti pa moramo, da revolucionarno gibanje tudi v dvajsetih letih po Obznani in zakonu o zaščiti države ni usahnilo, temveč se je le prilagodilo izjemni protikomunistični zakonodaji. Tudi za navedeni obdobji ne bomo nadrobneje spremljali celotne aktivnosti delavstva in njegovega povezovanja z naprednimi kmeti in izobraženci, temveč bomo vzpone revolucionarnega gibanja ilustrirali le s podatki o nekaterih najpomembnejših dogodkih in akcijah. Ob tem naj opozorimo, da je podrobneje razčlenil delavsko gibanje med obema vojnama na Kamniškem že prof. Srečko Zabrič v obsežnem članku v Kamniškem zborniku,[1] dragoceni podatki o njem so v dveh jubilejnih publikacijah ob obletnicah kamniške Solidarnosti,[2] na posamezne dogodke iz zgodovine delavskega gibanja na Kamniškem sem opozoril v nekaj razpravah in člankih,[3] v referatu na prvem znanstvenem posvetovanju o slovenski krajevni zgodovini v Domžalah leta 1977[4] pa sem tudi poudaril, da je bilo revolucionarno gibanje na kamniškem in domžalskem območju med seboj tesno prepleteno in povezano, kar se je nato posebej vidno manifestiralo v pripravah na oboroženi upor po okupaciji in v množični vstaji v noči od 27. na 28. julij 1941 na celotnem območju kamniškega partijskega okrožja. O pomembnih revolucionarnih akcijah na Kamniškem so ohranjeni tudi arhivski dokumenti,[5] o več akcijah je pisal tudi delavski tisk,[6] posebej pa naj opozorimo na dragoceno spominsko gradivo, ki sta ga zbrala zgodovinski arhiv CK ZKS in odbor aktivistov OF kamniškega okrožja,[7] s katerim so predvojni komunisti izpolnili nekatere vrzeli v pisanih virih.

V letih 1919/20 so bili postavljeni temelji delavskega gibanja na Kamniškem na sindikalnem, kulturnoprosvetnem in političnem področju. V poprevratnih revolucionarnih razmerah so se na Slovenskem naglo krepili delavski sindikati ali strokovne organizacije, kot so jih tedaj imenovali zaradi organiziranosti delavstva po strokah. Zaradi neposrednih koristi, ki si jih je delavstvo lahko izbojevalo prek sindikatov glede izboljšanja gmotnih in delovnih razmer, so bile to mnogokrat prve, običajno najbolj množične, včasih pa tudi edine delavske organizacije v nekem kraju. V Kamniku je v začetku leta 1919 poskušala delavstvo sindikalno organizirati liberalna Narodno-socialna zveza (NSZ). Toda že 30. marca so kamniški kovinarji iz tovarne na Perovem na svojem shodu sklenili ustanoviti podružnico socialnodemokratskega osrednjega društva kovinarjev in sorodnih strok (ODK), obsodili pa so propagandno dejavnost NSZ, »ki bega in dela zmešnjavo med delavskimi sloji v Kamniku«. Še isti dan pa je kemično delavstvo iz državne smodnišnice in iz Terpinčeve tovarne čistilnega prahu ustanovilo podružnico socialno-

demokratskega osrednjega društva kemičnih delavcev. Tako je propadel poskus delovodij, da bi prisilili delavce na vstop v liberalne strokovne organizacije. Že 13. aprila je bil ustanovni občni zbor kamniške podružnice ODK. Socialnodemokratsko sindikalno glasilo Delavec je po ustanovitvi sindikalnih podružnic kemičnih delavcev in kovinarjev z zadovoljstvom poudarilo, da se na Kamniškem »delavstvo vedno zavednejše dviguje . . .«[9] Obe strokovni organizaciji sta nato vodili akcije za izboljšanje mezdnih in delovnih pogojev kamniškega delavstva. Podružnica ODK je že spomladi 1919 izvedla prvo mezdno gibanje, 17. septembra pa je nato z ravnateljstvom »Kranjske tvornice železne in bravarske robe« sklenila kolektivno pogodbo, v kateri je dosegla veliko povišanje mezd. Svoje zastopnike na pogajanjih je delavstvo podprlo s kratkotrajno stavko. Kamniška podružnica ODK je pokazala svojo moč še zlasti v stavki od 21. do 26. februarja 1920, ko je izbojevala preklic odpusta dveh delavcev. Tedaj se je 206 stavkajočim kovinarjem solidarnostno pridružilo še stavbinsko delavstvo dveh podjetij, ki sta tedaj gradili industrijske objekte na Perovem. Poudariti moramo, da se je v podružnico ODK organizirala velika večina kovinarjev in da je tovarna železnih in ključavničarskih izdelkov, kasnejši Titan, postala poglavitno oporišče delavskega gibanja na Kamniškem.

Vzporedno z nastajanjem sindikalnih organizacij in s krepitvijo njihove aktivnosti pa si je kamniško delavstvo izoblikovalo tudi politično in kulturnoprosvetno organizacijo. Ko je v slovenski socialni demokraciji prišlo do razcepa na ministerialistično in reformistično desnico ter na komunistično levico, so predstavniki kamniškega delavstva aktivno sodelovali pri ustanavljanju komunistične stranke na Slovenskem. Tako se je organizator in idejni vodja prvih kamniških komunistov Franc Kosič udeležil zaupniške konference Delavske socialistične stranke za Slovenijo 14. marca 1920, njihovi predstavniki pa so bili tudi na ustanovnem kongresu pokrajinske organizacije Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) – SDSJ(k) 11. aprila 1920 v Ljubljani. Že nekaj dni po ustanovitvi komunistične stranke na Slovenskem se je začela velika stavka jugoslovanskih železničarjev, ki jih je na pobudo komunistov sklenilo s solidarnostno splošno stavko podpreti tudi delavstvo drugih strok. V Kamniku je delavstvo že 20. aprila z manifestacijskim pohodom mimo okrajnega glavarstva izvedlo prvo solidarnostno akcijo v podporo stavkajočim železničarjem. Okrajno glavarstvo je nato prepovedalo zbiranje delavstva in uvedlo policijsko uro po 22. uri, s čimer je poostrilo ukrepe deželne vlade, ki je prepovedala le shode. Kljub temu pa je 21. aprila spet demonstriralo okoli 100 delavcev z rdečo zastavo pred okrajnim glavarstvom. To se je balo še večjih delavskih nemirov, deželni vladi je poročalo o »paničnem strahu« na območju Kamnika pred njimi in zahtevalo od deželne vlade, da pošlje v mesto vojaštvo ter nekaj orožja za oborožitev meščanske straže. Toda deželna vlada zaradi uporabe oboroženih sil v drugih industrijskih središčih zahtevi kamniškega okrajnega glavarstva ni mogla ugoditi.

Dne 24. aprila se je začela splošna stavka kovinarjev iz tovarne železnih in ključavničarskih izdelkov na Perovem in kemičnega delavstva iz smodnišnice ter delavstva iz tovarne upognjenega pohištva na Duplici, kar je bil velik uspeh komunistov, kajti podjetnik Remec je sindikalno organiziranje svojih zaposlenih z različnimi sredstvi preprečeval. Po začetku splošne stavke je okrajno glavarstvo okrepilo orožniško stražo in se pripravljalo, da bi delavske nemire zatrlo z oboroženo silo. Kamniško stavkovno vodstvo je na sestanku 24. aprila popoldne, potem ko ga je Alojz Bešter seznanil z navodili osrednjega vodstva v Ljubljani in s potekom krvavega spopada na Zaloški cesti, odločilo, da naslednji dan organizira na glavnem trgu v Kamniku veliko zborovanje. Ko se je po sestanku Franc Kosič vrnil v mesto, so ga orožniki aretirali. To je zbudilo med delavstvom hudo ogorčenje in predlagali so celo, da bi ga nasilno osvobodili.

Dne 25. aprila sta bili kljub prepovedi na območju Kratne dve zborovanji, na katerih je delavstvo izražalo podporo železničarjem, obsojalo vladno nasilje in vzklikalo komunistični partiji. Nato je okoli 500 delavcev in delavk v sprevodu odšlo na glavni trg, kjer je prišlo do fizičnega spopada z orožniki. Ti so demonstrante razpršili, nato pa hoteli aretirati vse voditelje stavke, kar pa jim je le delno uspelo. V skladu z navodili kamniškega stavkovnega odbora se je delavstvo nato 28. aprila vrnilo na delo. Ob tem moramo poudariti, da je bil solidarnostni nastop delavstva na Kamniškem izredno odločen in da so učinkoviteje podprli boj železničarjev le še rudarji v trboveljskih revirjih in v Kočevju.[10]

Okrajno glavarstvo je upalo, da je orožništvo z odločnim obračunom z demonstranti občutno prizadelo akcijsko sposobnost kamniških komunistov. Toda ti so že začeli pripravljati prvomajsko proslavo in razvitje prapora okrožne komunistične organizacije Kamnik. Obe prireditvi so oblasti prepovedale. Toda kmalu je odbor kamniške partijske organizacije obnovil vlogo za razvitje prapora. Medtem so oblasti izgnale iz Kamnika Franca Kosiča, s čimer so hotele spet prizadeti komunistično organizacijo. Izguba idejnega vodje pa ni zavrla njenih prizadevanj, da manifestira svojo moč s prireditvami ob razvitju prapora. Te so morale oblasti končno dovoliti, pri čemer so postavile organizatorjem posebne pogoje, s katerimi so hotele preprečiti morebitne nemire. Pripravljalni odbor je v vabilu na prireditve 13. junija poudaril: »Sodrugi! Prišel je čas, da razvijemo naš rudeči prapor. Kapital in njegovi zavedni in nezavedni zagovorniki so posebno sedaj napeli vse sile, da uničijo razredno zavedni proletariat. Kot odgovor na delovanje sovražnikov delavstva moramo dostojno praznovati in razviti naš prapor, ki naj nas vodi v boju, da zmaga načelo: enakost, bratstvo in svoboda.«[11]

Dne 13. junija je bil na Malem produ shod, ki se ga je udeležilo po poročilih Rdečega prapora skoraj 1000 domačinov in gostov, po uradnem poročilu pa približno polovica navedenega števila. Na njem je v imenu pokrajinskega vodstva SDSJ(k) govoril Lovro Klemenčič, v imenu okrožne organizacije pa njen predsednik Jakob Zabrezovnik. V resoluciji so udeleženci ostro obsodili politiko slovenske socialne demokracije, pozdravili ustanovitev komunistične stranke tudi na Slovenskem, se zavzeli za enotno fronto razredno zavednega delavstva Jugoslavije proti enotni fronti kapitala ter ob bližnjem vukovarskem kongresu zahtevali, naj tesneje poveže jugoslovansko delavstvo ter izpopolni program in taktiko po »direktivah nepopačenega komunizma in 3. internacionale«.[12] Po shodu je bil obhod po Kamniku, nato pa so se zbrali udeleženci shoda na Duplici na tovariškem srečanju, katerega čisti dobiček je bil namenjen Delavski knjižnici v Kamniku.

Prireditve 13. junija so tudi v slovenskem okviru zelo odmevale, saj so bile prva velika manifestacija komunistične dejavnosti po zlomu železničarske in splošne stavke, za katerega so oblasti upale, da bo odločilno prizadel komunistično gibanje na Slovenskem. Poverjeništvo za notranje zadeve je zahtevalo od okrajnega glavarstva v Kamniku pojasnilo, zakaj je dovolilo komunistične prireditve, prav s poudarjanjem njihove uspešnosti in odmevnosti pa je zahtevalo od ministrstva za notranje zadeve v Beogradu, naj znova omeji zborovalno svobodo. Po preklicu prepovedi zborovanj »komunisti zopet glave dvigajo in se reorganizirajo po vseh koncih in krajih«, kar posebno kažejo prireditve v Kamniku. Svetnik v poverjeništvu za notranje zadeve je ob sklepu svojega dopisa beograjskemu ministrstvu poudaril: »Čast mi je še pripomniti, da za primer, da se morajo vsi shodi trpeti, odklanjam vso odgovornost glede reorganizacije komunistične stranke, ker nikakor ni mogoče krotiti po sedanjih navodilih teh prevratnih elementov, kateri so izredna nevarnost ne le za red in mir, ampak naravnost za obstoj države.«[13]

Kamniška podružnica KPJ je nato na občnem zboru 21. julija 1920 odločno podprla program, ki ga je sprejel vukovarski partijski kongres, podružnica ODK pa je zahtevala tudi združitev slovenskih razredno zavednih kovinarjev v komunistični Savez metalskih radnika Jugoslavije, čemur se je socialnodemokratsko vodstvo ODK upiralo. Jeseni 1920 so kamniški komunisti uspešno agitirali za listo KPJ ob volitvah v ustavodajno skupščino, ki je na voliščih v Kamniku in Mekinjah dobila 244 glasov.

Že navedene akcije pričajo, da se je leta 1920 izoblikovalo na Kamniškem tudi v slovenskem okviru pomembno žarišče komunističnega gibanja, pri čemer naj pripomnimo, da je kamniška organizacija sodelovala pri nekaterih akcijah tudi z organizacijo KPJ v Dobu. Na kulturnoprosvetnem področju pa je bila izjemno pomembna ustanovitev društva Solidarnost leta 1919 in Delavske knjižnice, ki sta v kasnejšem razvoju opravljali pomembne naloge v revolucionarnem delavskem gibanju na Kamniškem.

Z Obznano in zakonom o zaščiti države se začenja novo obdobje v delovanju KPJ, ki je morala svojo aktivnost prilagoditi ilegali, hkrati pa poiskati tudi vse možnosti, da razvija še naprej tudi legalne oblike delovanja prek formalno neodvisnih političnih, sindikalnih, kulturnoprosvetnih in drugih organizacij. Na Kamniškem se je nato delavsko gibanje v dvajsetih letih v legalni obliki kazalo zlasti v delovanju organizacije Neodvisne delavske stranke Jugoslavije v letih 1923/24, v veliki aktivnosti podružnice ODK v tovarni Titan – vse druge strokovne organizacije so prenehale delovati – ter v prireditvah Solidarnosti in Delavske knjižnice. V Kamniku je delovala nekaj časa tudi ilegalna organizacija KPJ. Zlasti vidni delavski akciji sta bili stavka oktobra 1923 in desettedenska stavka kvalificiranih delavcev poleti 1928; v tem letu pa je na veliki prireditvi Solidarnost razvila tudi svoj prapor. Medtem ko se je prva stavka končala z uspehom za delavstvo, pa je drugo stavko ravnateljstvo podjetja izrabilo za razbitje strokovne organizacije kovinarjev. Tako je bilo v obdobju šestojanuarske diktature in gospodarske krize tudi delavstvo na Kamniškem brez svojih strokovnih organizacij, ki bi vsaj blažile naglo slabšanje njegovih mezdnih in delovnih pogojev v začetku tridesetih let.

Nova prelomnica v delavskem gibanju na Kamniškem je bila nato stavka delavstva v Remčevi tovarni na Duplici maja 1934. Podjetnik je v času gospodarske krize poslabšal položaj delavstva do skrajnih meja. Tako je samovoljno podaljševal zakonsko določeni delovni čas, uvedel visoke denarne kazni, material, ki so ga uporabljali delavci pri obdelavi pohištva, so morali kupovati od podjetja po oderuških cenah, delavstvo je pogosto kaznoval tudi z odpusti, neredno je izplačeval zaslužke in jih nenehno zmanjševal itd. V tako nevzdržnih razmerah se je v prvih mesecih leta 1934 delavstvo sindikalno organiziralo, večji del v liberalni Narodni strokovni zvezi (NSZ), manjši pa v krščanskosocialistični Jugoslovanski strokovni zvezi (JSZ). Neposredno po nastanku obeh strokovnih organizacij je vodstvo podjetja napovedalo novo zmanjšanje mezd, čeprav so že dotedanji prejemki bili »skrajna meja eksistenčne možnosti«.[14] Delavstvo ni imelo kaj izgubiti in odločilo se je za spopad z delodajalcem.

Dne 2. maja 1934 je stopilo v stavko, že naslednji dan pa so bili vsi delavci izprti oziroma kolektivno odpuščeni. Delavstvo je nastopilo enotno in stavkovni odbor sta sporazumno izvolili obe strokovni organizaciji. Delavska zbornica se je v imenu stavkajočih pogajala z ing. V. Remcem, ki pa je ostal nepopustljiv. Že v prvih dneh stavke so pritegnili pozornost delavstva rdeči letaki, ki so bili raztreseni v okolici tovarne in so ga pozivali, naj vztraja v boju in zahteva sklenitev kolektivne pogodbe, hkrati pa so opozarjali zlasti na nevarnost izdaje režimske NSZ. Sredi maja so se pojavili podobni letaki v Šmarci in Volčjem potoku. Ti so pozivali kmete in delavce, naj snujejo odbore za pomoč stavkajočim. Delavstvo in okoliško kmečko prebivalstvo je sledilo tem pozivom: delavstvo je vztrajalo v stavki kljub grožnjam tovarnarja Remca z likvidacijo podjetja, okoliško prebivalstvo pa je 210 stavkajočih in njihove družine podpiralo s hrano in denarjem. Letaki so vznemirili žandarje in policijske agente, ki so začeli iskati njihove avtorje. Dne 9. maja so aretirali Miho Marinka, tedanjega sekretarja pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo, in organizacijskega sekretarja istega foruma Vilija Konteja ter pri njiju našli koncept letaka, namenjenega stavkajočim. Dne 21. maja so aretirali tudi Marijana in Mihaelo Dermastia. Iz sodnih spisov in poročil policijskih agentov se vidi, da je Marijan Dermastia vzdrževal stike s stavkajočimi delavci, trosil letake in tudi prinesel stavkovnemu odboru denarni prispevek študentov – komunistov za najpotrebnejše delavce.

Delavsko odposlanstvo je na okrajnem načelstvu tudi izjavilo, da jim je Dermastia obljubil novo denarno pomoč iz Ljubljane. Medtem je ing. Remec poslal agente po stavkokaze, ki so prišli 29. maja na Duplico. Njihov prihod je izzval ogorčene proteste delavstva, ki je ob podpori Dupličanov onemogočilo stavkokazom pristop v tovarno. Remec je moral v skrajno napetem vzdušju popustiti. Še isti večer je stavkovnemu odboru zagotovil, da bo tuje delavstvo poslal domov, obljubil pa je tudi, da bo zaslužke zmanjšal le za nekaj odstotkov in ne toliko, kot je napovedal pred stavko. Tako se je stavka končala z delnim uspehom.

Podjetnik se s tem popuščanjem delavstvu ni sprijaznil. Ko se je razburjenje poleglo, je začel odpuščati predvsem organizatorje stavke. Delavstvo se je tem ukrepom uprlo z novo stavko 7. junija, ki se je še isti dan končala s popolnim uspehom.[15]

Stavkovni boj lesnega delavstva na Duplici je bil ena izmed prvih odločnih akcij na Slovenskem za preprečitev nadaljnjega slabšanja položaja delavstva po višku gospodarske krize, med katero se delavstvo iz bojazni pred odpusti ni moglo braniti s stavkami. Dupliška stavka je bila najdaljša stavka leta 1934 in pomembna tudi zato, ker se je ob njej jasno pokazala tudi usmeritev pokrajinskega partijskega vodstva na neposredno delo med delavstvom v bojih za izboljšanje njegovega položaja, ki se je kmalu izkazala kot najboljša pot za krepitev vpliva partije in za oblikovanje delavske enotnosti. Poseben pomen pa ima odločen boj dupliškega delavstva za razvoj delavskega gibanja na kamniškem in tudi domžalskem območju. Vplival je na premagovanje bojazni delavcev pred delodajalskimi ukrepi. zlasti odpusti, s katerimi so preprečevali nastajanje sindikatov v svojih podjetjih in organizirane akcije svojih zaposlenih za izboljšanje mezdnih in delovnih pogojev.

Sredi tridesetih let se je nato sindikalno organizirala večina delavstva v večjih podjetjih na Kamniškem, po dvomesečni stavki na Količevem, ki se je 14. oktobra 1935 uspešno končala, pa tudi delavstvo na domžalskem območju. Obe veliki stavki sta pomembni tudi zato, ker začenjata novo obdobje vse tesnejše povezave delavskega gibanja v tedanjem kamniškem okraju s slovenskim partijskim vodstvom, ki je nato spodbudilo in usmerjalo v drugi polovici tridesetih let številne revolucionarne akcije na tem območju. Stavki na Duplici in Količevem pa sta prelomnici tudi v tem, da se je ob njih ustvarjala povezanost med delavci in kmeti, s čimer se je odprla pot tudi za ljudskofrontno gibanje.

Pri ustanavljanju strokovnih organizacij na Kamniškem je bila najbolj aktivna krščanskosocialistična JSZ. Njena prva skupina na kamniškem območju je bila ustanovljena v Remčevi tovarni, oblasti so ji pravila odobrile 21. julija 1934, naslednje leto oktobra sta začeli delovati strokovna skupina kovinarjev v Titanu in strokovna skupina rudarjev v rudniku kaolina v Črni, naslednji mesec pa vplačilnica lesnih delavcev v Meščanski korporaciji v Stahovici, ki je leta 1938 prerasla v samostojno skupino. Leta 1936 so se v JSZ organizirali tudi gradbinski delavci iz Komende in delavci v kamnolomu Dedek v Stranjah, naslednje leto pa še delavci v podjetju Bratje Hočevar v Mekinjah. Leta 1937 je imela največ članov in članic skupina JSZ v Remčevi tovarni (197), precej šibkejša je bila krščanskosocialistična strokovna organizacija v Titanu s 130 člani, močnejši skupini pa sta bili še v Stahovici (79) in v Črni (58), skupaj je bilo torej v navedenih najmočnejših organizacijah JSZ na Kamniškem 464 članov in članic.

V sindikalnem gibanju na kamniškem območju se je kot najmočnejša uveljavila JSZ, ki pa ni imela tako prevladujočega položaja kot v podjetjih na domžalskem območju, kjer je bila v večini tovarn edina organizacija, razen v enem večjem podjetju pa v vseh tudi najmočnejša organizacija. V obeh največjih podjetjih na Kamniškem, v Titanu in v Remčevi tovarni, v katerih je bilo sredi tridesetih let zaposlenih po okoli 300 delavcev, so konec jeseni 1935 začele delovati tudi razredne strokovne organizacije. Tako je na sestanku 10. novembra 1935 po dolgih letih delavstvo tovarne Titan spet obnovilo delovanje svoje podružnice Zveze kovinarskih delavcev Jugoslavije – Saveza metalskih radnika Jugoslavije (SMRJ). Vanjo se je vključila večina kovinarjev ter je bila po številu članstva in aktivnosti vodilna organizacija v tovarni Titan. V začetku decembra 1935 pa so razredno zavedni delavci na Duplici ustanovili podružnico Zveze lesnih delavcev (ZLD). Oblasti so hotele preprečiti ustanovitev te podružnice in so pravila dvakrat zavrnile. V podružnico ZLD se je vključila večina članov razpadle organizacije Narodne strokovne zveze v Remčevi tovarni, bila pa je šibkejša od skupine JSZ. Po oceni je bilo v obeh podružnicah kovinarjev in lesnih delavcev v okviru rdeče Strokovne komisije (SK) oziroma v sindikatih Združene delavske sindikalne zveze Jugoslavije – Ujedinjenega radničkega sindikalnega saveza Jugoslavije (URSSJ) organiziranih okoli 300 članov.

Ker je JSZ prešla na napredne pozicije, je klerikalna stranka začela ustanavljati konec leta 1935 režimske strokovne organizacije Zveze združenih delavcev (ZZD), kar je praktično pomenilo predvsem razbijanje in slabitev krščanskosocialističnih strokovnih organizacij. Delegati vseh skupin JSZ kamniškega okraja so na posvetu 21. maja 1936 v Radomljah obsodili način ustanavljanja novih organizacij z blatenjem funkcionarjev JSZ in poudarili, da bodo varovali enotnost JSZ. ZZD je uspela ustanoviti svojo podružnico jeseni 1936 v Belcijanovem gradbenem podjetju v Komendi, ki pa je bila pretežno neaktivna, šele konec leta 1938 pa je ustanovila podružnici tudi v Remčevi tovarni in v Titanu. ZZD je obtožila vodilnega funkcionarja JSZ Mavricija Borca, da zagovarja politiko ljudske fronte in »tipično razredno – bojno stališče«.[16] Toda obe podružnici ZZD sta si pridobili le skromno število članov in nista imeli pomembnejše vloge v sindikalnem gibanju na Kamniškem.

Ustanovitev strokovnih – sindikalnih organizacij po stavki dupliškega delavstva je bila osnova za nov razmah delavskega gibanja na Kamniškem. Strokovne organizacije so se začele načrtno bojevati za izboljšanje mezdnih in delovnih pogojev delavstva, dosegle so izvolitev delavskih zaupnikov, organizirale pa so tudi številne shode in prireditve, s katerimi so poleg socialnoekonomske dejavnosti razvile tudi politično in kulturnoprosvetno aktivnost. Zlasti so si prizadevale, da s kolektivnimi pogodbami uredijo vse pravice in dolžnosti delavcev in delodajalcev, ki so izvirale iz delovnega razmerja, zlasti mnogokrat pa so morale voditi mezdna gibanja za zvišanje delavskih zaslužkov. V ilustracijo naj navedemo, da so strokovne organizacije na Kamniškem samo od srede 1939 do pomladi 1940 vodile osem mezdnih gibanj in v vseh izbojevale precejšnje poviške mezd. Velika večina sindikalnih akcij za izboljšanje položaja delavstva se je končala s pogajanji, na katerih so delodajalci v večji ali manjši meri popustili delavskim zahtevam, v nekaj primerih pa so jih morali delavci uveljavljati tudi s stavkami. Tako je 10. julija 1937 delavstvo v rudniku kaolina v Črni z enodnevno stavko izsililo pogajanja o odpustih delavcev in o ureditvi plač, spomladi naslednjega leta so deset dni stavkali lesni delavci pri Meščanski korporaciji v Stahovici, 3. januarja 1940 so delavci pri Remcu na Duplici s stavko izbojevali draginjske doklade, konec maja so se v splošno stavko stavbinskega delavstva vključili tudi kamniški stavbinci, junija 1940 pa so pri meščanski korporaciji delavci spet s stavko izbojevali zvišanje zaslužkov. Ugotovimo lahko, da so strokovne organizacije s kolektivnimi pogodbami uspele ne le preprečiti samovoljo delodajalcev pri urejanju mezdnih in delovnih pogojev delavstva, temveč precej izboljšati njegov socialnoekonomski položaj. Te uspehe pa so lahko dosegle tudi zato, ker so kljub medsebojni tekmi za pridobivanje

članov in prizadevanjem za izvolitev lastnih pripadnikov za delavske zaupnike ter drugim akcijam za okrepitev svojega vpliva med delavstvom, nastopale v bojih z delodajalci v glavnem enotno in sporazumno. To velja zlasti za obe najmočnejši strokovni organizaciji, za rdeče oziroma razredne ter bele oziroma krščanskosocialistične sindikate, medtem ko je režimska zelena ZZD to enotnost poskušala v posameznih primerih kršiti, toda večjega sabotiranja si iz bojazni pred izgubo članstva v mezdnih gibanjih ni upala izvajati. Moramo pa poudariti, da so utirali pot enotni delavski fronti oziroma akcijski enotnosti na Kamniškem komunisti, in sicer neposredno iz pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo. Ko je zlasti ob ustanavljanju strokovnih organizacij prihajalo do precejšnjih trenj med JSZ in SK, je komunistični Delavski obzornik v odgovoru dopisniku iz Kamnika svetoval, naj se delavstvo med seboj ne prepira, in predlagal, da ustanovi medstrokovni odbor za enotne nastope obeh organizacij v mezdnih gibanjih. Največ pa je k sodelovanju razrednih in krščanskosocialističnih strokovnih organizacij prispevala neposredna aktivnost vodilnega funkcionarja sindikatov URSSJ in SMRJ oziroma pokrajinskega partijskega vodstva Franca Leskoška, ki je na sestankih v Kamniku in na Duplici opozarjal delavstvo, »kako potrebno je, da nastopa delavstvo enotno v obrambi svojih pravic«.[17] Ta njegova prizadevanja so pozdravili tudi krščanski socialisti in ob trenjih med SK in JSZ pri Remcu je Delavska pravica zapisala, da bi bilo rdečim »potrebnih še mnogo Leskoškov, da bi jim pokazali delavsko pot.«[18] Pomembna prelomnica pri utrjevanju akcijske enotnosti organizacij JSZ in URSSJ pa je bila ustanovitev medstrokovnega odbora za kamniški okraj leta 1937.

Strokovne organizacije so vsako leto organizirale prvomajske proslave, na katerih so poleg socialnoekonomskih zahtev postavljale tudi politične zahteve. Krščanskosocialistično delavstvo se je običajno zbiralo na Homcu, razredno zavedno delavstvo pa se je na delavski praznik sestajalo največkrat v Kamniški Bistrici. JSZ je organizirala vsako leto na Homcu tudi množične delavske tabore, ki so bili tudi v slovenskem merilu pomembne manifestacije krščanskosocialističnega delavstva.

Vzporedno z utrjevanjem strokovnih organizacij in s krepitvijo njihove aktivnosti je v Kamniku in na Duplici močno porasla tudi kulturnoprosvetna dejavnost. Kamniški Solidarnosti in Delavski knjižnici se je junija 1936 pridružilo še društvo Planika na Duplici, ki so ga ustanovili člani Zveze lesnih delavcev. Na Duplici so delavci ustanovili tudi svoje športno društvo Virtus. Ob tem naj omenimo, da je se delavstvo kamniškega območja množično udeležilo velikega zleta Svobod julija 1935 v Celju, ki je bil ena najpomembnejših manifestacij vpliva partije sredi tridesetih let. Sindikalne in kulturnoprosvetne organizacije so bile množična osnova za nov polet revolucionarnega gibanja na Kamniškem, v njih pa so se oblikovali tudi novi požrtvovalni in predani kadri, komunistični simpatizerji, na katere se je partija lahko oprla pri usmerjanju oziroma organiziranju posameznih akcij, postopoma pa so izpolnjevali tudi vse pogoje, da postanejo njeni člani.

Poudarili smo že, da si je že prve velike delavske boje na Kamniškem spomladi 1934 prizadeval usmerjati pokrajinski komite KPJ za Slovenijo, ki je nato skrb za širjenje komunističnega vpliva med kamniškim in dupliškim delavstvom naložil predvsem Francu Leskošku, ki je kot vodilni funkcionar sindikatov URSSJ vzdrževal redne stike zlasti s strokovnima organizacijama v tovarnah Titan in Remec. Stike pa je vzdrževal tudi dr. Marijan Dermastia iz Radomelj. Ko se je konec leta 1935 dokončno izoblikovala partijska celica Dob-Prevoje pod vodstvom Viktorja Avblja, je kmalu »uspešno obvladala ali pokrivala vse območje kamniškega okraja.« Njeni člani so poiskali stike z organiziranim delavstvom na Kamniškem, ki so se posebej okrepili potem, ko se je po vrnitvi iz robije v Sremski Mitrovici zaposlil leta 1937 v Kamniku čevljarski pomočnik Roman Potočnik, član KPJ. Sekretarja celice v Dobu Avblja sta z njim povezala Tone in Vida Tomšič. Ta organizacija ga je štela za svojega člana, čeprav se iz konspirativnih razlogov in oddaljenosti ni neposredno udeleževal njenih sestankov. Potočnik »je bil v glavnem zadolžen za kamniški konec«, dobska celica pa mu je pošiljala tudi partijsko literaturo. Uveljavil se je zlasti v kamniški Solidarnosti oziroma Delavski knjižnici. Za organizacijski razvoj KPS na Kamniškem pa je bil posebno pomemben sestanek julija 1939 v Cerarjevi gostilni v Volčjem potoku, na katerem je Franc Leskošek sprejel v KPS 5 aktivnih funkcionarjev v delavskem gibanju, in sicer iz tovarne Titan Lojzeta Berganta, Franca Poznika in Toneta Šturma, iz Remčeve tovarne pa Tomaža Dobaja in Staneta Žerovnika. Dal jim je nalogo, da v obeh tovarnah čimprej organizirajo celici KPS. To nalogo so uspešno opravili še pred koncem leta 1939, in sicer je postal sekretar petčlanske celice v Titanu Tone Šturm, v Remčevi tovarni pa je bil sekretar Stane Žerovnik, celica KPS pa je imela prav tako pet članov. V obeh tovarnah je bilo tudi več kandidatov za člane KPS, med katerimi so nekatere kmalu sprejeli v partijo, obe celici pa sta poskrbeli za skojevski organizaciji v Kamniku in na Duplici. V imenu CK KPS so zveze s komunisti na Kamniškem poleg že omenjenih vzdrževali oziroma usmerjali njihovo dejavnost zlasti Tone in Vida Tomšič ter Mirko Zlatnar, od konca leta 1939 pa je bil z njimi posebno tesno povezan Tomo Brejc, ki je imel v Kamniku družino. Brejc je sredi januarja 1941 kot inštruktor CK KPS in član partijskega vodstva za Gorenjsko prevzel tudi odgovornost za celotno partijsko delo v kamniškem okrožju. To se je dokončno izoblikovalo jeseni 1940. Novembra tega leta je bil v Bergantovi hiši v Podgorju v prisotnosti predstavnikov CK KPS Mihe Marinka in Toma Brejca ustanovljen okrožni komite KPS Kamnik, ki so ga sestavljali Tone Šturm kot sekretar, člani pa so bili Lojze Bergant, Mirko Černe, Stane Grilanc, Franc Poznik, Roman Potočnik, Janez Pregelj in Stane Žerovnik. Poleg navedenih tovarniških celic KPS pa je že leta 1940 začela v Kamniku oziroma na Jeranovem delovati tudi mestna celica KPS, njen sekretar pa je bil delavec v Knafličevi usnjarski tovarni Jakob Molek, nekaj časa pa Franc Poznik. OK KPS je tesneje povezoval predvsem partijske organizacije na kamniškem območju, tedaj pa je bila zgrajena že tudi mreža celic KPS na domžalskem območju, in sicer je dobska celica pomagala leta 1937 ustanoviti partijsko organizacijo v Bonačevi tovarni na Količevem, v začetku leta 1940 je začela delovati celica KPS v tovarni Induplati v Jaršah, v prvih mesecih leta 1941 pa sta bili ustanovljeni še celici KPS v Radomljah in Trzinu. V začetku pomladi 1941 je torej v kamniškem partijskem okrožju delovalo 8 celic KPS, ki so imele okoli 50 članov in okoli 15 kandidatov, v SKOJ pa je bilo okoli 20 članov, že zelo širok pa je bil krog partijskih simpatizerjev. Tedaj je v imenu CK KPS usmerjal njihovo aktivnost Tomo Brejc.

Vzporedno z izgrajevanjem mreže partijskih organizacij se je krepila tudi revolucionarna aktivnost na Kamniškem. Ob tem moramo poudariti, da se je v letih 1935–37 dejavnost partije aktivneje kazala na domžalskem območju, nato pa je bilo na kamniškem območju več komunističnih akcij, ki so odmevale tudi v slovenskem okviru. Za vse to obdobje pa je značilna tesna povezanost in sodelovanje delavskih organizacij na kamniškem in domžalskem območju. Tako se je tudi nekaj dupliških in kamniških delavcev udeležilo velikega ljudskofrontnega shoda 23. maja 1937 na Taboru nad Ihanom, na drugi strani pa se je tudi delavstvo z domžalskega območja udeležilo nato precej prireditev v Kamniku in Duplici, ki so jih organizirale tamkajšnje politične, sindikalne, kulturno-prosvetne in športne organizacije.

V sindikatih URSS in kulturnoprosvetnih društvih Solidarnost in Planika ter športnemu društvu Virtus se je vedno bolj širil krog privržencev KPS, ki so bili pripravljeni po njenih navodilih izpolnjevati zaupne naloge. Posamezni komunisti in privrženci KPS so dobili nalogo, da se zaradi krepitve partijskega vpliva vključijo v različna društva. Roman Potočnik je po navodilih Toneta Tomšiča leta 1938 ustanovil v Kamniku tudi organizacijo gozdovnikov pod nazivom Gams z namenom, da bi prek nje širil komunistične ideje med mladino. Med gozdovniki je bilo več mladincev – prvoborcev, med njimi Anton Miklavčič in Dominik Mlakar, ki sta padla 28. julija 1941 zjutraj, ter Mirko Exler, ki je bil ustreljen v prvi skupini talcev na Gorenjskem. Nenehna naloga članov partije, kandidatov, skojevcev in privržencev je bila propagandna dejavnost, zlasti širjenje partijskega tiska, izvajanje napisnih in trosilnih akcij pa tudi zbiranje denarnih prispevkov za izdajanje partijske literature. To so dobili iz Ljubljane tudi prek črnuških komunistov. Ena pomembnih nalog je bil študij partijskega gradiva. Za idejno politično vzgojo mladine so organizirali tudi posebne študijske skupine. Posebej za delavke je imela nekaj predavanj v okviru Solidarnosti tudi Vida Tomšič. Komunisti in simpatizerji partije so širili vpliv tudi med kmeti. Tako so dosegli, da so kmetje moralno in tudi materialno podpirali delavske akcije, na drugi strani pa jih je delavstvo podprlo v njihovih protestih zoper krivično davčno politiko in proti rubežem, ko niso mogli plačati dolgov.

Med kamniškim in dupliškim delavstvom so zelo dobro uspele tudi nabiralne akcije Rdeče ali Ljudske pomoči za podpiranje družin zaprtih komunistov. To organizacijo je v okrožju vodila Mihaela Dermastia. V Titanu je npr. precej delavcev dajalo redne mesečne prispevke ob izplačilih mezd. Prav tako so zbrali na Kamniškem tudi precej denarja za pomoč republikanski Španiji.

Ob ugotovitvi, da so vsakodnevne agitacijskopropagandne in nabiralne akcije komunistov in njihovih privržencev na Kamniškem dobro uspele, pa naj krepitev njihovega vpliva med delavstvom in v celotnem družbenopolitičnem življenju ilustriramo z navedbo nekaj večjih akcij. Pri tem moramo poudariti, da se je v njih pokazalo, da politika KPS dobiva množično podporo tudi med krščanskosocialističnim delavstvom. To se je zlasti vidno pokazalo na narodnem taboru ob odkritju spominske plošče generalu Rudolfu Maistru 4. septembra 1938 v Kamniku. Na tem zborovanju je Mavricij Borc v imenu vsega slovenskega krščansko-socialističnega delavstva prebral izjavo, s katero se je JSZ jasno opredelila za narodnoobrambno gibanje, ki ga je po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu spričo nacistične nevarnosti sprožila in vodila KPS. Delavstvo se je nato tri tedne kasneje množično udeležilo še proslave 20-letnice ustanovitve jugoslovanske države prav tako v Kamniku, ki jo je spet izrabilo za protifašistično demonstracijo. V pripravah za parlamentarne volitve jeseni 1938 so se predstavniki partije in krščanskih socialistov sestali v Radomljah in dogovorili za Antona Marinčka kot kandidata kmečko-delavskega gibanja na opozicijski listi, za njegovega namestnika v kamniškem okrožju pa so določili kmeta Franca Virjenta iz Olševka. Na decembrskih volitvah je dobil Marinček v kamniškem okraju 279 glasov, opozicijski blok pa skupaj 834 glasov. Marinček je dobil na volišču v Kamniški Bistrici 52 glasov in v Kamniku 25 itd. Mnogi krščanski socialisti in drugi delavci pa se na javnih volitvah niso upali glasovati za opozicijskega kandidata in kandidat Jugoslovanske radikalne zajednice je dobil absolutno večino.

Tudi v slovenskem okviru so izjemno odmevale slavnostne prireditve ob 20-letnici kamniške Solidarnosti in Delavske knjižnice 8. in 9. julija 1939, ki se jih je udeležilo okoli 3000 delavcev, med njimi tudi vodilni funkcionarji KPS. Na slavnostni koncert so prišli v Kamnik pevski zbori iz Ljubljane, Trbovelj, Hrastnika, Zabukovice, Dobrunj, Šentvida, Maribora in Duplice. Na prireditvah je o zgodovini Solidarnosti govoril Tone Šturm, slavnostni govornik pa je bil Bratko Kreft. Oblasti so hotele zadnji hip prireditev prepovedati, ko so videle kolikšne delavske množice so se zgrinjale v Kamnik. Govornikom so posebej naročile, da se ne smejo spuščati v politična vprašanja, prepovedale so, da bi v sprevodu nosili transparente z revolucionarnimi gesli in končno zagrozile, da bodo z orožniško silo razgnale slavnost, če se organizatorji ne bodo držali navodil. Ker sta govornika kljub temu zašla v politično problematiko, jima je hotel zastopnik okrajnega načelstva vzeti besedo. Kljub temu napetemu vzdušju pa se je slovesnost lepo sklenila. O slavju v Kamniku je bilo v poročilu posebej poudarjeno: »Proslave se je po številnem zastopstvu iz vseh najvažnejših delavskih revirjev udeležilo vse slovensko delavstvo, ki poleg strokovnega in političnega gibanja posveča največjo pozornost kulturnemu napredku in razvoju delovnega ljudstva. Kamniška proslava se je spremenila v mogočno manifestacijo ljudske volje po kulturnem udejstvovanju. Številni pevski zbori so priredili velik koncert slovenske ljudske, delavske in umetne pesmi . . .« Delavski pevski zbori iz raznih krajev Slovenije, so pokazali, »kaj vse zmore delovno ljudstvo v svojem prostem času, ki ga posveča izobrazbi in kulturi, dobro se zavedajoč, da sta za vsako uspešno borbo za izboljšanje gmotnih razmer izobrazba in kulturno udejstvovanje širokih množic poglavitna osnova. Kamniška proslava, ki je globoko odjeknila daleč naokrog, pa ni le pokazala, da se delovno ljudstvo zaveda svojih kulturnih nalog, temveč da jih je tudi sposobno izvrševati. Dokazala je, da delavstvo ne ustvarja samo materialnih dobrin za človeško družbo in za narod, kateremu pripada, temveč da tudi ono v veliki meri sodeluje pri ustvaritvi narodne kulture. Slovensko delovno ljudstvo, zbrano na kamniški proslavi, je dokazalo, da je vredno dediščine vseh velikih domačih in tujih mož.«[20] Ta proslava je bila za zletom Svobod v Celju druga največja kulturnopolitična delavska manifestacija, s katero so se udeleženci odločno opredelili za ljudsko fronto in delavsko

enotnost, pokazala pa je tudi visoko raven delavske kulturnoprosvetne dejavnosti.

Nova vidna manifestacija vpliva partije med delavstvom v kamniškem okrožju so bile protidraginjske akcije. V Kamniku je bilo veliko protidraginjsko zborovanje 17. decembra 1939, na katerem so delavci vzklikali tudi protifašistična in protivojna gesla. Poseben odmev v Sloveniji je imela protidraginjska akcija decembra 1940, ki so jo oblasti prepovedale. Komunisti in njihovi privrženci so skupaj s krščanskimi socialisti organizirali delavstvo, da je pred iztekom delovnega časa zapustilo tovarne in iz vsake po svoji poti odšlo na glavni trg v Kamnik, da bi tako onemogočili orožniško posredovanje. Demonstranti so poslali odposlanstvo okrajnemu načelniku s protidraginjskimi zahtevami. Demonstranti, ki jih orožniki niso mogli razgnati, so vztrajali pred okrajnim načelstvom toliko časa, da se je deputacija vrnila s pogovorov, in tako onemogočili, da bi jo zaprli. V drugi polovici leta 1940 so komunisti in privrženci KPS izvedli tudi zelo uspešne akcije za zbiranje podpisov za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Tako so zbrali npr. samo v smodnišnici 180 podpisov, v Titanu 135 podpisov, prav tako pa je bila uspešna tudi akcija na Duplici.

Konec decembra 1940 so oblasti prepovedale sindikate URSSJ. V skladu s partijskimi navodili so se nato člani prepovedanih sindikatov vključili na Kamniškem v organizacije JSZ, v katerih so nato delovali za uveljavitev delavske enotnosti, dobili pa so tudi nalogo, da poskušajo priti v odbore skupin JSZ. To pa jim zaradi skorajšnjega fašističnega napada na Jugoslavijo ni uspelo.

Zadnja velika akcija pred fašistično okupacijo, ki so jo organizirali člani KPS, so bile velike demonstracije v Kamniku proti pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu. Teh se je poleg delavstva udeležilo tudi drugo napredno prebivalstvo, skupaj pa je bilo okoli 1000 udeležencev. Partija je organizirala tudi odhod prostovoljcev v jugoslovansko vojsko za obrambo domovine in jim dala navodila za primer kapitulacije.

Ta pregled organizacijskega razvoja partije in oblik ter rezultatov njene aktivnosti na Kamniškem v revolucionarnih povojnih razmerah in od srede tridesetih let do okupacije leta 1941 nam kaže, da ima na tem območju revolucionarno delavsko gibanje bogato tradicijo. Medtem ko je partija lahko do Obznane in zakona o zaščiti države legalno delovala, je morala v drugem obdobju zgraditi ilegalne organizacije, prek posameznikov in celic KPS pa je poiskala vse možnosti, da je uveljavila svoj vpliv in politiko v legalnih sindikalnih, kulturnoprosvetnih, športnih in drugih organizacijah in društvih. Delavsko gibanje na Kamniškem si je v obdobju po prevratu ustvarilo na sindikalnem področju trdno oporišče v tovarni Titan, za kulturnoprosvetno aktivnost pa v Solidarnosti in Delavski knjižnici. Po višku gospodarske krize, med katero ni delovala nobena strokovna organizacija, je stavka dupliškega delavstva spomladi 1934 odprla pot za nov razmah delavskega gibanja na Kamniškem. Za to obdobje je značilno, da se je medtem zavest delavstva dvignila, poraslo je tudi v številčnem pogledu in tako je njegova sindikalna organiziranost dosegla občutno večji razmah kot po prvi svetovni vojni. Kot drugo pomembno središče delavskega gibanja se je uveljavila Remčeva tovarna na Duplici, kjer se je zelo razmahnila tudi delavska kulturnoprosvetna in športna aktivnost. V številnih akcijah za izboljšanje gmotnega in delovnega položaja delavstva ter za dvig njegove izobrazbe in kulture so se izoblikovali tudi kadri, ki so omogočili partijskemu vodstvu na Slovenskem, da je konec tridesetih let zgradila mrežo organizacij KPS na Kamniškem in izoblikovala kamniško partijsko okrožje.

Poudarili smo, da je nekaj revolucionarnih akcij na Kamniškem konec tridesetih let odmevalo tudi v vsej Sloveniji, ob tem pa naj pripomnimo, da je bilo kamniško območje pomembno tudi za izvajanje nekaterih drugih dejavnosti vodstva komunistične stranke na Slovenskem. Tako je prek Kamniškega sedla vodil eden izmed partijskih kanalov za ilegalne prehode partijskih funkcionarjev v Avstrijo oziroma na sedež CK KPJ na Dunaju. Prek Kamniških planin je leta 1933 ilegalno potoval v Avstrijo sekretar PK KPJ za Slovenijo Miha Marinko, jeseni naslednjega leta pa je Oskar Kovačič vodil čez Kamniško sedlo Josipa Broza in Edvarda Kardelja, ko jima je po atentatu na kralja Aleksandra zaradi policijskih preiskav grozila nevarnost aretacije. Tako je tedaj Josip Broz že kot član politbiroja CK KPJ prišel drugič na Kamniško, kjer je bil prvič v letih 1911/12 kot delavec v Titanu. V drugi polovici tridesetih let sta postali pomembni zbirališči komunistov Velika in Mala planina. Tu so posamezni komunisti najeli planšarske koče in pod krinko planinskih izletov so prihajale tja skupine komunistov. Po pričevanju Edvarda Kardelja in Sergeja Kraigherja je bilo na Veliki planini tudi več sestankov vodilnih funkcionarjev KPS, 6. avgusta 1939 pa se je tu sestala tudi V. državna konferenca SKOJ.

Zgraditev mreže organizacij KPS do pomladi 1941 ter krepitev vpliva partije med delavstvom in v celotnem družbenopolitičnem življenju na Kamniškem pa je bila osnova za uspešne priprave na vstajo po nemški okupaciji in za uspešen začetek oboroženih akcij v noči od 27. do 28. julij 1941 v kamniškem partijskem okrožju, ki pomenijo skupaj z akcijami Rašiške čete tudi dejanski začetek prave množične vstaje na Slovenskem.

OPOMBE

[1] Delavsko gibanje med dvema vojnama na Kamniškem. Kamniški zbornik VIII – 1962, str. 3–56.

[2] DKPD Solidarnost Kamnik. 30 let v svobodi, Kamnik 1975 (članek Toneta Šturma); 60 let Solidarnost Kamnik 1919–1979, Kamnik 1979 (članki Vide Tomšič, Viktorja Avblja, Franceta Klopčiča, Romana Potočnika, Marice Brejc in dr. Bratka Krefta).

[3] Delavsko gibanje na domžalskem in kamniškem območju v letih 1934–1941. Mengeški zbornik II – 1969, 1. snopič, str. 30–55; Dve akciji kamniških komunistov 1920. leta. Kamniški zbornik XII – 1969, str. 7–26; Ob štiridesetletnici velike stavke papirniškega delavstva na Količevem. Tri obletnice Papirnice Količevo, Ljubljana 1975, str. 9–63; Delavsko gibanje v tovarni sanitetnega materiala na Viru 1936–1941. Kronika 1976, št. 2, str. 94–105; Pregled delavskega gibanja na domžalskem območju do leta 1941. Pomniki revolucionarnega delavskega gibanja na narodnoosvobodilni boj v domžalski občini, Domžale 1979, str. 21–29.

[4] Razmah delavskega gibanja na domžalskem območju v drugi polovici tridesetih let in krepitev vloge partije v njej. Zbornik občine Domžale 1980, str. 131–149.

[5] Za akcije, ki jih opisujemo v tem članku, so dragoceni podatki zlasti v fondu deželne vlade za Slovenijo v Arhivu SR Slovenije, v gradivu v arhivu CK ZKS ter v poročilih o stavkah, mezdnih gibanjih in o sklepanju kolektivnih pogodb v fondih Delavske zbornice, Inšpekcije dela in Jugoslovanske strokovne zveze v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

[6] Med časniki, ki so v več člankih spremljali delavsko gibanje v obravnavanem obdobju na Kamniškem, naj med tistimi, ki jih je izdajala partija, posebej omenimo Rdeči prapor, Ljudsko pravico in Delavski obzornik, glasilo razrednih sindikalnih organizacij Delavec, socialistični list Delavska politika, krščanskosocialistični glasili Večerni list in Delavska pravica, glasilo narodnih strokovnih organizacij Nova pravda in glasili režimskih sindikatov Delavska fronta in Slovenski delavec.

[7] V arhivu CK ZKS so za razvoj delavskega gibanja na Kamniškem v dvajsetih letih dragoceni spomini Alojza Beštra, o razvoju revolucionarnega gibanja v tridesetih letih pa je veliko podatkov zlasti v spominih Toma Brejca, Marice Brejc, Berta Kodriča, Romana Potočnika, Toneta Šturma, Avgusta Vidmarja in Staneta Žerovnika.

[8] V arhivu odbora aktivistov OF kamniškega okrožja so spomini Viktorja Avblja z dne 14. 8. 1975, v katerih je veliko novih podatkov o nastajanju komunističnih organizacij v drugi polovici tridesetih let ter o njihovem delovanju, zlasti pri oblikovanju enotne delavske in ljudske fronte. Odbor aktivistov OF kamniškega okrožja v letih 1976–1977 organiziral več pogovorov organizatorjev in udeležencev predvojnega revolucionarnega delavskega gibanja. Dragocene podatke o nastanku in delovanju komunističnih organizacij na kamniškem in domžalskem območju so dali zlasti Viktor Avbelj, Roman Potočnik, Stanko Starin, Ivo Svetina in Tone Šturm.
Glede na to, da so v omenjenih razpravah nadrobneje navedeni arhivski, časopisni in spominski viri ter vsa pomembnejša literatura o delavskem gibanju v kamniškem okrožju, navajamo v tem jubilejnem članku podatke o virih in literaturi le pri dobesednem navajanju.

[9] Delavec, št. 16, 19. 4. 1919.

[10] Nadrobnejši opis poteka solidarnostne stavke v Kamniku aprila 1920 je v omenjeni razpravi Dve akciji kamniških komunistov 1920. leta, str. 9–16.

[11] Rdeči prapor, št. 5, 11. 6. 1920.

[12] Rdeči prapor, št. 7, 19. 6. 1920.

[13] Dopis poverjeništva za notranje zadeve deželne vlade za Slovenijo ministrstvu za notranje zadeve 14. 6. 1920, spis št. 6306/p v Arhivu SR Slovenije; podrobnejši opis poteka prireditev 13. junija 1920 in njihovega odmeva je v omenjeni razpravi Dve akciji kamniških komunistov 1920. leta, str. 16–25.

[14] Zapisnik seje načelstva in nadzorstva Jugoslovanske strokovne zveze 23. maja 1934. Fond JSZ, fasc. 1 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

[15] O stavki glej podrobnejši opis v omenjeni razpravi Srečka Zabriča str. 26–34 in v Vestniku Tovarne upognjenega pohištva Stol, št. 7, avgust 1954; sodnik in policijski spisi, ki osvetljujejo sodelovanje komunistov v stavki, so v arhivu CK ZKS.

[16] Slovenski delavec, št. 51, 24. 12. 1938.

[17] Delavski obzornik, št. 6, 21. 12. 1935 in Delavska pravica, št. 16, 23. 4. 1936.

[18] Delavska pravica, št. 4, 20. 1. 1938.

[19] Spomini Viktorja Avblja v arhivu odbora aktivistov OF kamniškega okrožja.

[20] Delavska politika, št. 79, 19. 7. 1939; Koledar Cankarjeve družbe za leto 1940; članki Romana Potočnika, Marice Brejc in dr. Bratka Krefta, v publikaciji 60 let Solidarnost Kamnik 1919–1979.

delovanje franca wankmüllerja, člana pokrajinskega vodstva kpj za slovenijo, leta 1923 v kamniku

France Filipič

Od 22. septembra 1921 pa do 6. oktobra 1923[1] je bil v tovarni Titan v Kamniku zaposlen kot ključavničar Franc Wankmüller, pomembna osebnost v jugoslovanskem in mednarodnem revolucionarnem delavskem gibanju.[2] Zgodovinarju se ob raziskavah njegovega delovanja v Kamniku odpirajo razgledi na nekatere dogodke tamkajšnje lokalne zgodovine, ki pa so tedaj vidno odsevali tudi v širšem slovenskem prostoru.

Franc Wankmüller je bil rojen 28. avgusta 1902 v Vuzenici. V rojstnem kraju se je izučil ključavničarstva, odšel odtod v Zagreb v službo in iz Zagreba v Kamnik. Iz podatka, da je bil član KPJ od leta 1920[3], lahko sklepamo, da je že v legalni dobi delovanja partije bil v zvezi s komunisti v Guštanju (Ravne na Koroškem), saj je bil z njimi v najožjem stiku tudi v svojem kamniškem obdobju,[4] nemalo seveda tudi po zaslugi svojega sošolca in prijatelja Emerika Stalzerja, s katerim se je pri istem mojstru v Vuzenici izučil ključavničarstva, ki pa se je potem zaposlil v jeklarni grofa Thurna v Guštanju.[5] V času, ko je služboval v Kamniku, pa je bil Wankmüller že v ožji zvezi s pokrajinskim vodstvom KPJ za Slovenijo.[6] V tovarni Titan je bil član in nekaj časa tudi tajnik podružnice Osrednjega društva kovinarjev za Slovenijo,[7] kot kovinarski delavec je v letu 1923 odigral pomembnejšo vlogo ob združevalnih naporih slovenskih kovinarjev v reformističnem kot revolucionarnem taboru strokovnega gibanja; kot organizator proletarske mladine je prispeval določen delež k poživitvi njenega delovanja v Sloveniji v letu 1923. Ugotavljamo lahko, da je v letu 1923 ob sodelovanju Emerika Stalzerja in ob neposredni zvezi s pokrajinskim sekretariatom KPJ za Slovenijo proti koncu avgusta in v septembru organiziral preko ilegalnega partijskega kanala, ki je potekal iz bližine Eibiswalda (Ivnika) v Avstriji, čez mejo do Sv. Treh kraljev (Brezovec), Sv. Jerneja nad Muto in Vuzenice do Zaloga pri Ljubljani prenos partijske literature.[8] V celotnem Wankmüllerjevem delovanju v Kamniku v letu 1923 lahko vedno znova odkrivamo njegove zveze s slovenskim središčem KPJ, SKOJ in neodvisnih sindikatov.

Ko je Wankmüller prišel v Kamnik, je bil star 19 let, ko je odhajal, pa 21. Po vseh takratnih podatkih o njem razpoznavamo podobo za ideje svetovne revolucije vnetega mladeniča, ki se je predano posvečal revolucionarnemu delovanju, poln samosvoje energije in zanosa. Johan Mally, njegov delovni tovariš v tem času, sicer pa štiri leta starejši od njega in udeleženec prve svetovne vojne, ga je v pogovoru oktobra 1979[9] opisal kot zelo zgovornega in samozavestnega aktivista, ki se je v govorih spretno posluževal revolucionarne frazeologije, »nabrane iz časopisja«; ta je bila sicer Mallyju kot nekdanjemu frontnemu vojaku, kakor je to sam priznal, tuja. Vsekakor je bil Wankmüller v Kamniku na začetku tiste življenjske poti, ki ga je kot revolucionarja pozneje odpeljala v širni svet.

Naj nam bo dovoljeno to njegovo življenjsko pot na tem mestu opisati v najbolj skopih obrisih, tako da bomo pridali njegovi podobi, kot jo odkrivamo v letu 1923, širše razsežnosti.

Wankmüller je konec leta 1925, potem ko je odslužil vojaščino, odšel v Francijo, kjer je skoraj dve leti deloval v Parizu v središču francoskih komunističnih sindikatov CGTU[10]. Odtod se je vrnil junija 1927 v domovino in bil po krajšem vmesnem času, ki ga je prebil v Avstriji,[11] v letu 1928 zaposlen v uredništvu legalnega partijskega glasila »Enotnosti« v

Ljubljani in kratko razdobje tudi njen glavni urednik in pokrajinski sekretar partije. Konec 1928 se je vrnil v Vuzenico, bil do sredine 1929 zaposlen v Guštanju v jeklarni, a je še v istem letu odšel v Sovjetsko zvezo; tu je v Harkovu deloval pri Vseukrajinskem sindikalnem svetu, po aretaciji leta 1936 pa je izginil v Stalinovih čistkah.[12]

Oktobra 1923 je bil razkrit ilegalni partijski kanal, ki ga je organiziral Wankmüller preko jugoslovansko-avstrijske meje. Tako je prišlo 13. oktobra 1923[13] do Wankmüllerjeve aretacije in 14. januarja 1924 na razpravi pred okrožnim sodiščem v Mariboru do izreka obsodbe petih mesecev strogega zapora.[14] Prav iz kazenskega spisa okrožnega sodišča v Mariboru lahko ugotavljamo mnoge podrobnosti o Wankmüllerjevem delovanju v Kamniku. Skupaj s podatki iz takratnega legalnega partijskega tiska, katerega sodelavec je bil, iz Glasu svobode, Strokovne borbe in Proletarske mladine ter iz dokumentov inspekcije dela v Ljubljani,[15] ki se nanašajo na mezdni spor in stavko v tovarni Titan v Kamniku v oktobru 1923, si lahko ustvarimo določeno sliko o Wankmüllerjevem delovanju v Kamniku leta 1923 tako na političnem polju kot v okviru strokovne organizacije kovinarjev; iz navedenih podatkov in iz raznega spominskega gradiva pa so tudi razvidne razmere v kamniškem delavskem gibanju in v kraju nasploh.

V Kamniku je Wankmüller stanoval pri Ivani Lavrič, v Prešernovi 84 (danes št. 12). Lavričeva je imela tedaj na stanovanju še tri delavce iz Titana.[16] Wankmüller je bil včlanjen pri delavskem pevskem društvu »Solidarnost«, ki je imelo svoj lokal tudi v Prešernovi ulici, v neposredni soseščini hiše, v kateri je stanoval.[17] Na hrani pa je bil pri Mariji Sitar, Perovo 32, v domačiji nasproti tovarniškega vhoda.[18]

Iz let 1921 in 1922 ni podatkov o Wankmüllerjevem političnem delovanju v Kamniku.[19] Tudi v prvi polovici leta 1923 lahko samo posredno sklepamo na njegovo aktivnost ob podatkih o položaju in delovanju kamniških kovinarjev, zlasti pri uveljavljanju revolucionarnega gibanja v njihovih vrstah.

10. decembra 1922 so bili na ustanovnem občnem zboru Neodvisnih strokovnih organizacij za Slovenijo v Delavskem domu v Ljubljani[20] navzoči tudi zastopniki kovinarjev; ti dotlej niso imeli na Slovenskem svoje neodvisne strokovne organizacije, temveč so bili organizirani le v reformistični organizaciji pri Osrednjem društvu kovinarskih delavcev.[21]

Med delavci kamniške tovarne Titan, ki so bili sicer organizirani v Osrednjem društvu kovinarjev Slovenije, je v teku leta 1923 prišla ponovno do izraza težnja po sodelovanju z neodvisnimi strokovnimi organizacijami in celo za njihovo vključitev vanje. Za drugo polovico leta 1923 bomo lahko dokumentirali, da je bil prav Franc Wankmüller eden izmed nosilcev te težnje med kamniškimi kovinarji; z določeno gotovostjo pa lahko sklepamo, da je bil Wankmüller že vsaj do začetka 1923. leta med pobudniki akcije za vključitev v neodvisne strokovne organizacije, oziroma za enotno strokovno organizacijo vseh slovenskih kovinarjev. Potek te akcije lahko razberemo v tem času iz raznih objav v glasilu slovenskih neodvisnih sindikatov Strokovni borbi in v legalnem glasilu KPJ Glasu svobode.

Že 3. januarja 1923 je izšel v Strokovni borbi članek z naslovom »Neznosen položaj kovinarjev v Kamniku«, [22] v katerem je nepodpisani avtor razgrnil podatke o dohodkih delavcev v tovarni Titan,[23] ki so bili skrajno nizki, o veliki stanovanjski bedi delavstva[24] in o samovolji podjetnika, ki da se ne drži nobenih zakonov.[25] Pisec članka je ugotavljal, da »v veliki meri nosijo krivdo na takih razmerah birokratje (Svetek, Golmajer) pri Splošni kovinarski organizaciji,[26] katerim leži bolj pri srcu Socijalistična stranka kot pa kovinarska organizacija« in dodal, da bo poročal prihodnjič o tem, kako so »omenjeni vodili zadnje mezdno gibanje«.[26a] Naposled je članek takole zaključil: »Ideja enotne fronte[27] in pa neodvisnih strokovnih organizacij dobiva vsak dan več pristašev in ne bo več dolgo, ko bomo tudi mi kovinarji z ostalim razredno zavedenim proletarijatom združeni v Zvezi neodvisnih strokovnih organizacij. Živela Neodvisna kovinarska organizacija! Živela razredna borba!«

Dne 14. januarja 1923 je potekala v Ljubljani kovinarska konferenca, na kateri so bili položeni temelji Neodvisne zveze kovinarjev Slovenije. V članku o tej konferenci v Strokovni borbi 22. januarja 1923 so našteti med udeleženci tudi kovinarji iz Kamnika.[28]

V naslednjih mesecih tja do aprila 1923 pa je prišlo do ponovnih pogajanj med Neodvisno zvezo kovinarjev Slovenije in Osrednjim društvom kovinarjev Slovenije za sodelovanje in skupne nastope. Tako sta 23. marca 1923 obe organizaciji celo sklicali v Mestnem domu v Ljubljani skupno konferenco[29] in potem sta na kongresu Osrednjega društva kovinarjev Slovenije od 1. do 3. aprila 1923 sodelovala kot gosta Jaka Žorga v imenu Neodvisne zveze kovinarjev Slovenije in Ivan Krndelj kot zastopnik CRSOJ,[30] osrednjega foruma neodvisnih strokovnih organizacij Jugoslavije. Razpravljalo se je o tem, da naj bi se organizaciji ne spuščali v konkurenčni boj za pridobivanje članstva in naj bi neodvisni kovinarji ne ustanavljali podružnic tam, kjer jih je že imelo Osrednje društvo kovinarjev Slovenije. Res pa je, da je položaj bil takšen, da je po podatkih v članku »Amsterdamovci« v Strokovni borbi[31] bilo od 14.500 kovinarjev Slovenije v Osrednjem društvu kovinarjev Slovenije vključenih le nekaj nad 2000 članov! Na kongresu na Jesenicah je bila celo sprejeta resolucija o enotni kovinarski organizaciji, kar se pa seveda nikoli ni uresničilo.[32]

Kakšen je bil delež kovinarjev iz Kamnika v tem dogajanju?

Predsednik Neodvisne zveze kovinarjev Slovenije Jaka Žorga je na sestanku kovinarjev v Mestnem domu 23. marca 1923 med drugim navedel v zvezi s težnjo po ustanavljanju novih podružnic neodvisne kovinarske organizacije naslednje podatke: »Ko so kovinarji po drugih krajih slišali, da se je ustanovila v Ljubljani 'Neodvisna zveza kovinarjev', so prihajali pozivi, da tudi tam ustanovimo 'Neodvisno zvezo', za katero vlada precejšnje zanimanje. Tako smo dobili pozive iz Celja, Kamnika, Maribora, Guštanja, iz Jesenic in iz Štor. Odgovorili smo jim, da naj ostanejo v organizaciji, kjer so, in da naj skušajo z aktivnim delom v 'Osrednjem društvu' odpraviti vse ono, kar jim ne ugaja.«[33] Med kovinarji v Kamniku je bila torej tudi še v tem času živa težnja po vključitvi v neodvisno strokovno zvezo. S tem v zvezi naj navedemo še poročilo v Strokovni borbi 22. septembra 1923 o konferenci slovenskih kovinarjev, ki je potekala v Ljubljani 5. avgusta 1923[34] pod geslom »Za ujedinjenje kovinarjev«, odstavek, ki govori o nastopu Ivana Mallyja, delegata iz Kamnika, v diskusiji o kovinarskem kongresu na Jesenicah: »S. Mally iz Kamnika povdarja brezsmiselnost jeseniškega

kongresa, ki se je zaključil brez volitev novega odbora. Ker se to ni zgodilo in centralni odbor ni izvršil organizatorično edinstvo, je treba zlomiti birokracijo okrog ODK.[35] Do ujedinjenja priti mora, če ne z voljo strokovnih vodij, pa proti njihovi volji in preko njih.«[36]

10. junija 1923 je Neodvisna zveza kovinarjev Slovenije sklicala v Delavskem domu izredni občni zbor, na katerem se je preosnovala v Zvezo delavcev in delavk kovinarske industrije in obrti Jugoslavije za Slovenijo v Ljubljani.[37] Razkol v vrstah slovenskih kovinarjev se je kljub združevalnim naporom še poglabljal, k čemur je v veliki meri prispeval položaj med kovinarskim delavstvom na Jesenicah; tu so namreč delavski zaupniki mimo Osrednjega društva kovinarjev Slovenije v mezdnem gibanju, ki je sicer trajalo že od maja 1923, na pogajanjih z vodstvom tovarne 17. julija 1923 dosegli 20 % povišanje minimalnih mezd.[38] To je dejansko povzročilo razsulo v jeseniškem taboru reformistov, kar se je pokazalo naposled 7. oktobra 1923, ko sta potekala na Jesenicah občna zbora dveh kovinarskih strokovnih organizacij. Ustanovnega občnega zbora neodvisne Zveze delavcev in delavk se je po poročilu v Strokovni borbi 8. oktobra 1923 udeležilo nad 200 kovinarjev, medtem ko je bilo na občnem zboru Osrednjega društva kovinarjev za Slovenijo na začetku 35 ljudi, pa še od teh jih je nekaj odšlo na občni zbor neodvisnih.[39]

V to širše dogajanje v strokovnem gibanju slovenskih kovinarjev pa se je konec septembra in v prvi polovici oktobra 1923 vpletlo tudi mezdno gibanje kovinarjev v Kamniku, ki je potem 6. oktobra 1923 prerastlo v stavko, katere iniciator in vodja je bil, kakor bo to razvidno iz podatkov, Franc Wankmüller.

Da bomo lažje razumeli vzroke, ki so privedli do mezdnega gibanja in do stavke v Kamniku ter okoliščine, v katerih je stavka potekala, ob tem pa tudi ocenili Wankmüllerjev delež pri tem, je nujno navesti širši sklop podatkov o družbenem vplivu delavskega revolucionarnega gibanja v Kamniku v tem času.

Potem ko je sredi aprila 1923 bila v Sloveniji ustanovljena Neodvisna delavska stranka Jugoslavije (NDSJ),[40] je seveda agitacija za pridobivanje članov zanjo kmalu segla tudi v Kamnik. Tako je dopisnik iz Kamnika v Glasu svobode 28. aprila 1923 v članku, ki je sicer obravnaval protikomunistične izpade kamniške Orjune, zapisal: »Kriza, v kateri se nahajamo, je usodepolna za vse delavstvo. Ako delavstvo ne bo stalo na straži, bo tudi pogubonosna. Imamo sedaj 'Neodvisno delavsko stranko' in vsak delavec mora biti član te stranke.«[41] Pisec je pač ugotavljal, da se morajo delavci v času, ko se je v državi gospodarski položaj slabšal, združevati v odporu proti poskusom delodajalcev, ki bi pač stisko gospodarskih težav radi zvalili na ramena delavcev. Zahteva po množičnem vključevanju kamniških delavcev v NDSJ pa seveda ni bila uresničljiva; nasprotno, ob splošnem nasprotovanju oblasti in nasprotni agitaciji vseh, revolucionarnemu delavskemu gibanju sovražnih meščanskih strank pa tudi socialistov je bilo vključevanje v NDSJ v Kamniku le neznatno; tako je bilo na zasedanju Pokrajinskega partijskega sveta KPJ za Slovenijo 22. julija 1923 v Ljubljani ugotovljeno, da je od 221 članov NDSJ v Sloveniji včlanjenih v Kamniku le 10.[42] Omenimo pa naj s tem v zvezi, da so za Kamnik bile istočasno navedene zelo skromne številke tudi za članstvo v KPJ in SKOJ. Medtem ko je bilo v Sloveniji 72 članov KPJ, je bil v partiji organiziran v Kamniku en sam član; to pa je bil, kot vemo, Franc Wankmüller.[43] SKOJ je tedaj štel v Sloveniji 7 krajevnih poverjeništev, v Kamniku pa je bila organizacija v nastajanju v okviru tamkajšnje »Svobode«.[44]

Toda te številke, ki smo jih pravkar navedli o vključenosti kamniškega proletariata v organizacijah revolucionarnega delavskega gibanja, ne dajejo pravične slike o takratni politični orientiranosti kamniških delavcev. Ti so bili v dokajšnji meri revolucionarno prebujeni. Tako, na primer, beremo v Glasu svobode, v poročilu o praznovanju 1. maja v Kamniku, »da je kamniški proletariat pokazal, da se zna in hoče boriti za lepšo bodočnost«.[45]

Vsekakor je na kamniško delavstvo v tem času imelo določen vpliv mladinsko revolucionarno gibanje v Sloveniji, ki je postopoma zajemalo vse več slovenskih delavskih središč. Četudi je SKOJ v Sloveniji bil maloštevilen, je v letu 1922 in 1923 vključeval vse več mladih ljudi v legalne, revolucionarno usmerjene mladinske organizacije. Tako je mladinsko izobraževalno delavsko društvo »Iskra«, ki je delovalo od aprila 1922 v Ljubljani, s podružnico v Hrastniku, bilo že 10. januarja 1923 zaradi komunističnega delovanja prepovedano.[46] Revolucionarna mladina se je od spomladi 1921 udejstvovala v mladinskem delavsko izobraževalnem društvu »Vesna« v Zagorju, ki je poleti 1923 štelo 360 članov, imelo pa je podružnici tudi v Hrastniku in v Trbovljah. V tem času je SKOJ imel velik vpliv na mladino v rudarskem sindikatu v Trbovljah in v »Svobodah« v Mariboru, na Jesenicah, v Ljubljani in v Borovnici pa tudi v »Svobodi« v Kamniku.[47] Pomembno je k temu položaju vplivalo izhajanje »Proletarske mladine«, legalnega glasila SKOJ, ki je poleti 1923 izhajala v 1500 izvodih. V poročilu o delovanju SKOJ na že omenjenem zasedanju Pokrajinskega partijskega sveta za Slovenijo 22. julija 1923 v Ljubljani je pisalo med drugim: »Okoli 'Proletarske mladine' se na pollegalen način zbira komunistična mladina v posameznih krajih, 'Proletarska mladina' vzdržuje zvezo med posameznimi kraji in med pokrajinsko centralo.«[48] Ni sicer podatkov, koliko izvodov tega mladinskega glasila je prihajalo v Kamnik, nedvomno pa je mladi kamniški proletariat bil tudi prek te zveze vključen v tok delovanja slovenske revolucionarne mladine.[49] Na zasedanju Pokrajinskega partijskega sveta KPJ za Slovenijo 22. julija 1923 je v poročilu SKOJ bilo tudi navedeno, da je telovadni odsek »Vesne« v tem letu že trikrat uspešno nastopil, in sicer na prireditvah v Zagorju, v Kamniku in v Mariboru,[50] a pokrajinski sekretar KPJ za Slovenijo, Jaka Žorga, je v sicer nedatiranem poročilu iz poletja 1923[51] o političnem položaju v Sloveniji zapisal, da zlasti mladinsko gibanje na telovadnem in kulturnem polju dobro napreduje in da se tedensko prirejajo večji izleti in zborovanja.

Prav iz podatkov o teh izletih in zborovanjih pa je vidna tudi vloga kamniškega delavstva na njih, ter med drugim dejavnost Franca Wankmüllerja.

Ko je 17. junija 1923 delavsko mladinsko Izobraževalno društvo »Vesna« v Zagorju razvilo prapor, se je te slavnosti udeležil tudi kamniški proletariat. O tej prireditvi je 21. junija 1923 zapisal v svojem poročilu Glas svobode,[52] da »je prihitelo zjutraj mnogo sodrugov iz cele Slovenije (Ljubljana, Kamnik, Jesenice, Rajhenburg, Celje, Maribor itd.) in še celo s Hrvatske, da skupno s svojimi zagorskimi sodrugi razvijejo

rdeči prapor«. Franc Wankmüller nam je ohranil vtis s te velike proslave v pismu, ki ga je 26. junija 1923 odposlal prijatelju Emeriku Stalzerju. Poročal je: »Najzanimivejše, kar Ti moram sporočiti, je to, da sem bil 17. junija v Zgorju ob Savi pri razvitju prapora. Tam je bilo čudovito, okrog 3000 oseb, jaz sem tudi zabil en žebelj v imenu Slovenske revolucionarne proletarske mladine.[54] Kaj takšnega še Ti zanesljivo nisi nikdar videl.«

Samo teden dni pozneje, 24. junija 1923, je bil Kamnik prizorišče velikega mladinskega slavja. Glas svobode je 21. junija 1923 poročal: »Sodrugi, sodružice! Proletarska mladina Ljubljane, Zagorja in Trbovelj priredi na povabilo kamniških delavcev in delavk v nedeljo dne 24. junija izlet v Kamnik, odnosno v Kamniško Bistrico. Odhod iz Ljubljane ob 8. uri zjutraj. Člani, članice in naraščaj telovadnega odseka 'Vesne' iz Zagorja se udeležijo izleta v krojih. V Kamniku telovaden nastop.« Nadalje je v posebnem oznanilu Glas svobode v isti številki pozival delavce in delavke iz Kamnika, da naj dostojno dočakajo delavsko mladino iz Zagorja, Ljubljane in Trbovelj v nedeljo ob jutranjem vlaku. Ljubljančanom pa je časopis naročal, da naj se zjutraj zberejo na južnem in na šišenskem kolodvoru.[55]

Potek slavja v Kamniku opisujeta dve poročili, eno časopisno v Proletarski mladini 4. julija 1923,[56] in obširno poročilo v že zgoraj omenjenem Wankmüllerjevem pismu Emeriku Stalzerju. Proletarska mladina je med drugim poročala: »Sprejem v Kamniku je bil zelo prisrčen in navdušen. Kamniški proletarci so dočakali izletnike s svojim pevskim zborom in mestno godbo. Izletnike je pozdravil v imenu domačih delavcev in delavk s. Wankmüller s kratkim, jedrnatim govorom. V imenu 'Vesne' je odzdravil predsednik s. Kozmus,[57] za Ljubljano s. Lemež,[58] a za Hrvatsko sodružica Mikota.[59] Med pozdravom so Kamničani okrasili izletnike s šopki in po sprejemu se je vršil v najlepšem redu sprevod skozi mesto v vas Stranje. Po obedu in v odmoru se je pričel določen spored s pevskimi točkami dobro izvežbanega zbora, deklamacijami mladih Zagorjanov in Zagorjank. Nadalje s telovadnimi točkami vseh oddelkov, zaključno s skupinami. H koncu je s. Lemež v kratkem predavanju očrtal naloge mladega proletariata, ki je poklican, da si poleg boja za svoj obstanek ustvarja sam svojo razredno proletarsko kulturo. Po kratki prosti zabavi so se oddelki mladih proletarcev in proletark vrnili zopet v najlepšem redu v Kamnik na kolodvor, kjer so se navdušeno poslovili od svojih kamniških sotrpinov.« Podpis –b–.

Franc Wankmüller pa je 26. junija 1923 v pismu poročal Emeriku Stalzerju:[60] »In v nedeljo dne 27. junija (pravilno 24. F. F.) je delavska kulturna zveza 'Vesna' iz Zagorja priredila v Kamnik ogromen izlet v krojih, bilo je preko 100 telovadcev in telovadk, vse čedna dekleta, razredno zavedna in pripravljena za boj. To je bilo kakor udarec z železno pestjo za celotno kamniško meščanstvo. Ob devetih smo jih pričakali z godbo, z našo proletarsko zastavo, s 13 M. B. P. A. Č (mladinskimi bojevniki Proletarskih akcijskih čet),[61] s 6 našimi dekleti, ki so delile cvetje med naše delavske telovadce, nekaj naših fantov pa je razdelilo cvetje med telovadke. Nato sem imel slavnostni govor in sem jih pozdravil v imenu celotnega kamniškega proletariata. Za menoj so se zvrstili govorniki sodrug Klinc[62] in sodrug dr. Lemež in sodružica, delegirana iz Zagreba.[63] Nato smo se podali skozi mesto v dolgem sprevodu, vzklikajoč mednarodnemu revolucionarnemu proletariatu, delavskim ženam in rdeči mladinski internacionali. Nato smo odšli k Bodljaju v Stranje, kjer sem zopet oddržal dva govora, kjer je govoril tudi dr. Lemež in smo potem zbrali mnoge pozdrave in podpise za sodruge, ki že od leta 1920 (pravilno 1921, F. F.) ječijo v srbskih ječah.[64] Po navdušenih govorih in vzklikanju mednarodnemu revolucionarnemu proletarijatu je po deklamacijah proletarske mladine iz Zagorja potekal telovadni nastop. Nato je skupina iz Ljubljane, sestavljena iz mladih sodrugov iz P. in Š. uprizorila skupaj zelo pohvale vredne in spretno izvedene telovadne umetnije.«

V nadaljevanju pisma je Wankmüller med drugim opisal, da ni bilo na kolodvoru in skozi vse mesto še nikoli toliko ljudi na kupu in pristavil: »Tako, spoštovani kolega, lahko uvidiš, kar Ti je sicer znano, da imam vedno toliko dela s takšnimi zadevami, in posebno s tem izletom sem imel toliko opravkov in skrbi, da sem mislil, da bom klonil pod težo dela. Ker Bester[65] tudi ni bil navzoč, sem moral sam nositi vso odgovornost za jedila in pijače, ki smo jih oskrbeli. No, zdaj sem zopet nekoliko razbremenjen. V ostalem sem razširil svoje delovanje na celotno območje in zahtevam tudi od Tebe in od slehernega razredno zavednega proletarca, da uporabi vso svojo energijo in dejavnost v ponos človeštva.« To pismo pa je Wankmüller zaključil s pristavkom »Naj živi rdeča Internacionala!«

Glas svobode neposredno o izletu »Vesne« in druge proletarske mladine v Kamnik ni poročal. Pač pa je v tem časopisu najti med dopisi 5. julija 1923[66] odmev na prireditev 24. junija 1923. Ob podatkih o sokolski veselici v tistih dneh, na kateri je prišlo do pretepa, ko pa orožnikov, ki naj bi bili vzdrževali red, ni bilo nikjer, je članka, podpisan kot »Proletarec«, zapisal: »Ko je priredila 'Vesna' izlet v Kamnik, so se kar svetili bajoneti, ki so pričakovali, da bo kak proletarec zinil kako bolj ostro besedo, da bi ga lahko odpeljali.« V nadaljevanju svojega pisanja je avtor članka navedel, da se je dan po obisku »Vesne« v Kamniku podrl pod težo štirih deklet Prašnikarjev most, preko katerega so se sicer delavski izletniki nameravali vrniti v mesto, vendar so potem šli po drugi poti na postajo. V članku je izraženo mnenje, da je najbrž zločinska roka poškodovala most, da bi s tem napravila »atentat« na delavske izletnike.

V avgustu in septembru 1923 je Wankmüller ob ponovnih obiskih v svojem rojstnem kraju Vuzenici, kjer je bil menda na bolezenskem dopustu, spravil, kot smo že povedali v uvodu,[67] na skrivaj preko jugoslovansko-avstrijske meje večje količine partijske literature. Iz kazenskega spisa Okrožnega sodišča v Mariboru,[68] kjer je bil 14. januarja 1923 Wankmüller obsojen, povzemamo bistvene podatke o poteku te akcije. Z njo se vsekakor potrjuje Wankmüllerjeva neposredna zveza s pokrajinskim komitejem KPJ za Slovenijo, saj je bil potem v Delavskem domu na Turjaškem trgu del vtihotapljene literature tudi zaplenjen.[69] Okrog 20. avgusta 1923 je namreč gostilničar in posestnik Enderle, po domače Payer iz Stameregga pri Eibiswaldu (Ivniku), na železniški postaji Wiess (Travnik) v Avstriji dvignil 6 vreč partijske literature ter jih odpeljal na svoj dom. Od tod je Enderlov hlapec Franc Rožič 4 vreče prepeljal k posestniku Antonu Kochu v Stamereggu, ki je kot dvolastnik stanoval tik državne meje. Od Kocha je hlapec Ivan Pillih vreče odpeljal

na vozu preko travnika na jugoslovansko stran, kjer je v Kochovi prisotnosti Franc Wankmüller prevzel pošiljko. Sodna preiskava ni mogla ugotovi, kakšna je bila pot teh štirih vreč s partijsko literaturo od tod naprej. Pač pa je preostali dve vreči gostilničar Enderle odpeljal preko meje do gostilničarja Ivana Onuka, po domače Sojnika, v Zgornjo Vižingo št. 5. Sem je prišel 26. avgusta 1923 Wankmüller, ugotavljajoč, kako je s knjigami. Slednjič je, verjetno 30. avgusta 1923, obe vreči s knjigami posestniški sin Ivan Vrhnjak iz Sv. Jerneja št. 27 v občini Sv. Primož nad Muto po Wankmüllerjevem naročilu odpeljal najprej na svoj dom in naslednjega dne na vozu, skriti pod ogljem in drevesno skorjo, do gostilne Antona Stalzerja v Vuzenici, kjer je knjige Wankmuller prevzel ter še istega dne odposlal v dveh zabojih pod imenom Vrhovnik po železnici iz Vuzenice v Zalog, na naslovnika Wantheja,[70] oziroma, kot je ugotovila orožniška postaja Vevče,[71] k Alojziji Mehle, Sp. Kašelj št. 5, občina Devica Marija v Polju. V sodni preiskavi je Franc Wankmüller ponovno izjavil, da je posredoval tihotapljenje in prevoz partijske literature preko meje in naprej v Zalog po naročilu nekega Ivanova, s katerim da se je slučajno spoznal na poti iz Kamnika domov v Vuzenico.[72] Del literature, verjetno iz pošiljke v štirih vrečah, je skril Wankmüller na svojem domu, kjer je orožniška patrulja z Mute našla ob preiskavi 13. oktobra 1923 kar 120 komadov različnih tiskov.[73] Dne 23. avgusta 1923 pa naj bi bila Terezija Wankmüller, mati Franca Wankmüllerja, po sinovem naročilu pfinesla v gostilno Stalzer zavoj knjig za Emerika Stalzerja. Tudi te knjige je orožniška patrulja iz Mute ob hišni preiskavi 12. oktobra 1923 zaplenila.[74]

Dne 21. septembra 1923 je poslal Wankmüller Emeriku Stalzerju iz Kamnika obširno pismo, naslovljeno v jeklarno v Guštanju. V njem mu je sporočil, da mu je pri materi pustil 40 izvodov brošur »Enotna fronta proletariata v Sloveniji,«[75] ki naj bi jih Stalzer razpečal po 6 dinarjev za komad, pri obračunu za prodane izvode pa bi si Stalzer lahko obdržal en dinar. V istem pismu je Wankmüller sporočil Stalzerju, da mu bo prihodnjič, ko bo prišel v Vuzenico, izročil še eno knjižico, ki da je sicer pisana v hrvaščini, toda »ko vas bo prišlo vseh pet skupaj, vam jo bo lahko tolmačil sodrug Kuhar, seveda če razume hrvaško«.[76]

Prav zanimiva in za Wankmüllerja značilna je v tem pismu ocena Gustinčičeve brošure »Enotna fronta proletariata v Sloveniji«: »Teh 40 izvodov knjige je dobrih in v njih kritiziramo naše nekdanje komunistične poslance in potem voditelje pri zadnjih občinskih volitvah v Ljubljani. Ker pa niso pravilno marksistično ravnali, sta jih naša stranka in revolucionarni razredno zavedni proletariat vrgla iz stranke. In tako zopet vidiš, da je naša stranka zdrava in se sama upa pokazati na svoje napake, da bi jih lahko odstranila, kot tudi da bi z vsakim, ki ne dela pravilno, brez pardona obračunala in ga v očeh proletariata demaskirala.«

V dnevih 15. in 16. septembra 1923 se je Wankmüller mudil v Guštanju, kjer je bil 16. septembra strokovni shod Osrednjega društva kovinarjev. O tem shodu je nameraval Wankmüller napisati poročilo v Glas svobode, pa je v nadaljevanju pisma od 21. septembra 1923 sporočil Stalzerju, da mu doslej ni bilo mogoče poslati prispevka Glasu svobode, da pa bo to storil čimprej. Hkrati je prijatelju tudi dal na znanje, da so se doma po vrnitvi iz Guštanja[77] še prav dobro zabavali.

O strokovnem shodu Osrednjega društva kovinarjev v Guštanju članka potem v Glasu svobode ni najti; pač pa je objavila Strokovna borba v svoji 36. številki 30. septembra 1923 med dopisi članek z naslovom Guštanj in podpisom Vinko. Prav gotovo upravičeno lahko domnevamo, da je članek napisal Wankmüller, ki je to ilegalno ime uporabljal vseskozi med svojim delovanjem v Franciji[78], verjetno pa že tudi prej v Sloveniji.[79]

V Guštanju je moralo priti do silovitega spopada med tajnikom Osrednjega društva kovinarjev za Slovenijo J. Golmajerjem in navzočimi privrženci »neodvisnih«. V članku so navedene Golmajerjeve besede, »da spadajo 'Glas svobode', 'Strokovna borba' in 'Proletarska mladina' na gnoj (. . .), da so vsi lumpje in faloti, ki v te liste pišejo in da so vsi barabe, ki hodijo na Turjaški trg« (v Delavski dom); med drugim je bilo navedeno tudi, da je Golmajer v svojem govoru obžaloval, da ni na njegovem shodu mladine. S tem v zvezi pa je pisec članka komentiral: »Mi pač dvomimo o iskrenosti tega obžalovanja. Prejšnji večer (15. sept.) se je izrazil g. Golmajer v debati z nekim s. W.[80]: »Kaj boš ti govoril, ti si še premlad« itd. ter začel blatiti vse, posebno pa mladino, ki neče trobiti v njegov reformistični rog. »Zapomnite si pa, g. Golmajer, mladina je razredno zavedna in pozna bolj svoje naloge v razrednem boju, kakor pa vi, reformisti. Ta naša mladina bo tista, ki bo poučevala delavstvo in ga bodrila za razredni boj. Ta naša toliko zaničevana mladina, ki je izšla iz Turjaškega trga, je tista, ki ima vedno pred očmi naš končni cilj, to je osvoboditev proletarijata iz kapitalističnega suženjstva. To je naš cilj, ne pa samo tistih par ubogih reform, s katerimi vi hočete uspavati zavedni proletarijat!«

V tem istem pismu od 21. septembra 1923 pa je Wankmüller s svojimi informacijami Emeriku Stalzerju posegel tudi v razmere v tovarni Titan. Tu se je namreč strokovna organizacija, ki je bila, kot smo to že navedli, sestavni del socialdemokratskega Osrednjega društva kovinarjev Slovenije, pripravljala na mezdno gibanje. Wankmüller je zapisal: »Zdaj sem na sestanku v sredo« – verjetno 19. septembra 1923 – »prodrl s predlogom, da bomo pri mezdnih zahtevah, ki jih bomo zdaj postavili, terjali za nižje kategorije dodatno na uro 2 kroni in potem še toliko odstotkov, kolikor bomo dobili ostali. Tudi za vajence sem dosegel, da so uvrstili eno točko samo zanje. Vidiš, dragi tovariš, tako je treba vedno nadzirati reformistične organizacije in jih zopet in zopet potiskati v boj, ter stremeti za tem, da tako pritegneš pozornost ljudi nase in osvojiš množice.«[81]

Dne 25. septembra 1923 je Centralno tajništvo Osrednjega društva kovinarjev v Ljubljani izročilo ravnateljstvu tovarne Titan v Kamniku spomenico, v kateri je v imenu delavstva tovarne – 269 zaposlenih – odpovedovalo kolektivno pogodbo in hkrati predložilo načrt za novo kolektivno pogodbo, ki je predvidevala 30 % dvig vseh plač, delni dvig urnih plač zadnjih dveh kategorij profesionistov in pomožnih delavcev in med drugim spremembo akordnih postavk, ki naj bi bile tako odmerjene, da bi delavci imeli možnost pri delu v akordu zaslužiti najmanj 25 % od temeljne plače. V primeru, da bi se delavstvo zopet pričelo pošiljati na brezplačen dopust, naj bi se to zgodilo v sporazumu z delavskimi zaupniki in naj bi se to prizadetim sporočilo ob sobotah, osem dni pred nastopom dopusta. Osrednje društvo kovinarjev za Slovenijo je kot zadnjo točko v spomenici navedlo predlog, da naj bi prišlo do

mezdne razprave v torek, 2. oktobra 1923.[82] Spomenico je podpisal J. Golmajer, tajnik Osrednjega društva kovinarjev za Slovenijo.

Dne 2. oktobra 1923 je dejansko prišlo do pogajanj, ki so se jih udeležili delavski zaupniki Franc Pregel, Alojzij Hodžar in Anton Jeglič,[83] tajnik Osrednjega društva kovinarjev Slovenije Jože Golmajer in zastopnik Inšpekcije dela iz Ljubljane dr. Likar na eni strani, a na drugi ravnateljstvo tovarne.[84] Ob tej priložnosti je ravnatelj Josip Jellinek izjavil, da zahtevam delavstva ne more ugoditi.[85]

Dva dni pozneje, 4. oktobra 1923, je delavstvo tovarne Titan na shodu, ki je potekal ob 18. uri, na predlog strokovnega tajnika Jožeta Golmajerja[85a] sklenilo, da se od 5. oktobra 1923 ne dela več v akordu, dokler se mezdno gibanje ne konča. To svojo odločitev so utemeljevali z dejstvom, da v akordu ni mogoče zaslužiti niti dnevne mezde in da ne mine teden, da dosti delavcev, ki so delali v akordu, niti svojih urnih mezd ne dobi izplačanih.[86]

Dne 5. oktobra 1923 so delavski zaupniki sporočili ravnateljstvu tovarne, da delavstvo toliko časa ne bo delalo v akordu, dokler se akordne postavke ne regulirajo in podjetje ne pristane na ponovna pogajanja in na zahteve, postavljene v spomenici.[87]

Na to sporočilo delavskih zaupnikov je ravnatelj tovarne Josip Jellinek izjavil, da, ako delavstvo ne sprejme odločitve tovarniškega ravnateljstva in ne začne takoj zopet z delom v akordu in ne bo delalo v bodoče še bolj kakor dozdaj, ima to za pasivno rezistenco in izpre ves obrat brez izjeme, začenši s 6. oktobrom 1923 zjutraj. In če se delavstvo potem v 48 urah od pravkar navedenega datuma ne bi vrnilo na delo, bo vse delavstvo odpustil.[88]

Še istega dne, 5. oktobra 1923, je dalo ravnateljstvo po vsej tovarni nabiti lepake z zgoraj navedenimi grožnjami,[89] s katerimi pa se delavstvo ni dalo zastrašiti. Tako je mezdno gibanje v tovarni Titan dejansko prerastlo v stavko.

O dogodkih v tovarni Titan dne 5. oktobra 1923, predvsem o okoliščinah, ki so botrovale sklepu delavstva, da stopi v stavko je ohranjenih nekaj temeljnih dokumentov, ki med drugim tudi osvetljujejo Wankmüllerjevo vlogo kot odličnega zagovornika in v veliki meri tudi pobudnika stavke.

Dne 6. oktobra 1923 je Kamniška tovarna železne, ključavničarske in kovinske robe »Titan« poročala Inspekciji dela v Ljubljani,[90] obnavljajoč historiat mezdnega gibanja, o dogodkih prejšnjega dne naslednje: »Poleg tega smo izjavili in tudi v tovarni z razglasi delavstvu v vednost dali, da imajo svoje delo izvrševati kot doslej, nato pa je delavstvo, vsled hujskanja enega delavca, delo danes popustilo in stopilo v stavko.[91] Mi smo jim danes pri Okrajnem glavarstvu v Kamniku izjavili, da nismo voljni se prej z njimi pogajati, predno se delavstvo ne vrne na svoje delo. Za vsakega, kateri hoče naprej delati kot doslej, mu je tovarna odprta, za one pa, ki nočejo tako delati, kot do sedaj, oziroma se hočejo pasivne resistence posluževati, je tovarna zaprta.« Temu dopisu je tovarniško ravnateljstvo priložilo tudi pregled plač po kategorijah.

Dne 5. oktobra 1923 je v opoldanskem odmoru na dvorišču tovarne z dovoljenjem ravnatelja Jellineka bilo sklicano zborovanje vsega delavstva tovarne Titan.[92] O tem, kako je to zborovanje potekalo, je pred Okrajnim sodiščem v Kamniku 28. decembra 1923 na javni razpravi[93] izjavil tovarniški vratar Rudolf Goršek naslednje: »Spominjam se, da se je popoldne pred dnem štrajka vršilo eno zborovanje delavstva na dvorišču tovarne. To zborovanje je bilo okrog 14. ure, to je pred začetkom popoldanskega dela, ki se začne ob pol 14. uri. Kaj se je govorilo, ne vem, ker sem se nahajal pri vratih glavnega vhoda. Ob tej priliki so bili govorniki iz Ljubljane, oz. popravim, da je govoril Franc Wankmüller. Stal je pri tem na vzvišenem prostoru. Prišlo je tudi do sklepanja, ker sem videl, da se je delavstvo grupiralo v dve skupini. Glasovalo se je, kdo je za štrajk, in kdo je proti štrajku.«

Že v dopisu ravnateljstva tovarne Titan Inspekciji dela v Ljubljani 6. oktobra 1923 je bilo navedeno, da je delavstvo v Titanu stopilo v stavko »vsled hujskanja enega delavca«. Ko je potem ob koncu dnevnega šihta ob pol 18. uri odhajajočim delavcem v neposredni bližini vratarnice 5. oktobra 1923 Franc Wankmüller ponovno zabičeval, da naj vztrajajo in ne gredo drugega dne na delo, je bil Wankmüller obtožen, češ da je po koncu šihta pred tovarniškim vhodom sklical brez oblastvenega dovoljenja zborovanje pod milim nebom in s tem storil kaznivo dejanje. Tovarniško vodstvo je obvestilo orožniško postajo v Kamniku,[94] ki je 6. oktobra 1923 vložilo prijavo Okrajnemu glavarstvu v Kamniku in hkrati tudi Okrajnemu sodišču v Kamniku.[95] O tem je Glas svobode poročal v članku Izprtje kovinarjev v tovarni »Titan« v Kamniku 11. oktobra 1923: »Takoj ko je ravnatelj na tako nesramen način zaprl delavnico in izprl delavce, so stopili v akcijo orožniki in znani glavar dr. Ogrin, ki je poznan vsled svojega protidelavskega nastopanja v Kočevju, kjer je bil najboljši prijatelj ruskega carista Biskrpskyja. Začeli so stikati za s. Wankmüllerjem in ga zasledovali. Naprtiti so mu hoteli, da je govoril na shodu, ki ni bil prijavljen. Seveda tudi ravnatelj Jellinek ni zamudil in ga takoj obdolžil na glavarstvu: »On je komunist in on je nahujskal ostale, da nečejo delati. Če njega ne bi bilo, bi bili delavci že zadovoljni.«[96] Orožniška postaja Kamnik je dejansko 6. oktobra 1923 Franca Wankmüllerja zaslišala in potem v svojem poročilu Okrajnemu glavarstvu v Kamniku poročala, da Wankmüller »tega zborovanja ne smatra za ljudski shod ali zborovanje«.[97] Kljub temu je Okrajno sodišče v Kamniku pričelo s sodnim postopkom v »Kazenski zadevi proti Francu Wankmüllerju radi čl. 11. zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi«.[98] Na prvi javni glavni razpravi 5. novembra 1923 je nato ravnatelj Josip Jellinek trdil, da se je Wankmüller po koncu dela v tovarni 5. oktobra 1923 povzpel na ograjo in začel govoriti odhajajočim delavcem. »Kaj je govoril, ne vem,« je navedel Jellinek, »tudi mi ni znano, na kak način je dal delavstvu znak, naj se ne razide, marveč vztraja pri njegovem govoru.« Potem ko je predlagal kot priči Wankmüllerjevega nastopa še vratarja Rudolfa Gorška in Franca Pregla, ključavničarja v tovarni, je na koncu še pripomnil, da Franc Wankmüller ni zastopnik delavstva, da pa so ga delavci izbrali[99] najbrž zaradi tega, ker je dober govornik. Toda Rudolf Goršek in Franc Pregel sta na glavni javni razpravi pred okrajnim sodiščem v Kamniku[98a] 28. decembra 1923 potem govorila Wankmüllerju v prilog. Tako je Goršek izjavil, da po končanem delu 5. oktobra 1923 pred tovarno ni bilo nikakega zborovanja, temveč je samo Wankmüller odhajajočim delavcem govoril: »Nas je tovarna izprla, mi ne štrajkamo, zmaga je naša« in da ni »hujskal delavstva na

splošni štrajk«.[100] A Franc Pregel, na katerega se je prav tako skliceval ravnatelj Jellinek, je celo izjavil, da v zvezi s tem ne more nič izpovedati, češ da se je z vlakom popoldne ob 16. uri odpeljal v Ljubljano, da bi predsedstvu Osrednjega društva kovinarjev Slovenije sporočil odločitev ravnateljstva tovarne, da je delavstvo izprto in sklep delavstva, ki se je izjavilo, da ne more vztrajati nadalje pri delu na akord.[101] Tudi Wankmüller sam je na zaslišanju pred Okrajnim sodiščem v Mariboru, 14. decembra 1923 o svojem agitiranju med delavstvom 5. oktobra 1923 po delu izjavil: »Da bi bil jaz kaj pri tem hujskal na splošni štrajk, je grda obdolžitev, kakor tudi, da bi se to obvestilo delavstvu moglo smatrati kot kak javni shod. Kot je tudi razvidno iz vseh spisov, ki jih imajo politična oblastva, zadene krivda popolnoma vodstvo tovarne, vsled svojega nesocijalnega in izkoriščevalnega postopanja. Glede obdolžitve hujskanja in održanja shoda (kot se me dolži), naj se zasliši poljubnega delavca in videlo se bo, da je vse gola izmišljotina od strani sovražnikov delavskega gibanja.«[102]

142 Vsi doslej navedeni podatki o poteku dogodkov 5. oktobra 1923 nam sicer osvetljujejo ukrep tovarniškega vodstva, ki je nabilo lepake o svoji odločitvi o izprtju delavcev v tovarni, nadalje zborovanje delavcev v času opoldanskega odmora, ki je potekalo na tovarniškem dvorišču in Wankmüllerjevo agitiranje med delavci po koncu popoldanskega dela. Nikakor pa ni osvetljen bistven dogodek, ki nam daje vpogled v organizacijske razsežnosti preraščanja mezdnega gibanja v tovarni v pasivno rezistenco in preko nje dejansko v stavko, to je ustanovitev »akcijskega odbora«, ki je, sicer v okviru Osrednjega društva kovinarjev Slovenije, poskušal prevzeti mimo funkcionarjev tega društva vodstvo stavkovne akcije, podobno, kot se je to zgodilo na Jesenicah.[103]

»Akcijski odbor« za vodstvo stavkovne akcije se je v tovarni Titan formiral takoj po opoldanskem zborovanju delavstva 5. oktobra 1923. Podrobnejše podatke o tem vsebuje dopis tega odbora, ki ga je, sicer z glavo »Osrednje društvo kovinarjev in sorodnih strok«, Ljubljana, odposlal verjetno 5. oktobra 1923 Okrajnemu glavarstvu v Kamniku.[104] V tem dopisu je »akcijski odbor« okrajnemu glavarstvu opisal celotni potek dogodkov od vročitve spomenice ravnateljstvu tovarne do izprtja delavcev in ga obvestil, da je bil »akcijski odbor« izvoljen od delavcev v naslednji sestavi: Franc Wankmüller, predsednik, Franc Pregel, podpredsednik, Franc Strus, zapisnikar, ter Ivan Mally in Franc Zajec, odbornika. Ta »akcijski odbor« naj bi bil odslej v teku mezdnega gibanja edini predstavnik delavstva v tovarni Titan; zato je v dopisu naslovil na okrajno glavarstvo prošnjo, da naj vzame njegovo ustanovitev na znanje in da naj se odslej »v vseh zadevah obrne na gori navedene naslove«. »Akcijski odbor« je vsekakor zastopal stališče, da delavstvo ni v stavki, temveč je samo po krivdi tovarniškega vodstva izprto. Zato je ob koncu svojega dopisa okrajnemu glavarstvu podal izjavo »v imenu delavstva, da je isto takoj pripravljeno zopet delati samo brez akorda, dokler mezdno gibanje ne bo končano«. »Akcijski odbor« je tudi prosil okrajno glavarstvo, da mu »tozadevno« gre na roko in gleda, da se spor prej ko mogoče poravna. Dopis pa so podpisali Franc Wankmüller, Franc Pregel in Franc Zajec.

Iz dopisa, ki ga je Okrajno glavarstvo v Kamniku odposlalo 6. oktobra 1923 Inspekciji dela v Ljubljani,[105] je mogoče ugotoviti, da sta se istega dne obe v mezdni spor zapleteni stranki sestali na okrajnem glavarstvu na pogajanja. Okrajno glavarstvo v Kamniku je namreč dopis »akcijskega odbora« odstopilo Inspekciji dela v Ljubljani in kar na hrbtni strani tega dopisa natipkalo sledeče sporočilo: »Stavka pri tvrdki 'Titan' v Kamniku. Inspekciji rada v Ljubljani. Danes je izbruhnila stavka v gornjem podjetju. Uspeh današnjih, pri podpisanem vodenih pogajanj je ta, da gre delavstvo predvidoma dne 8. t. m. na delo, ako se 9. t. m. pričnó pogajanja. To zagotovilo sta dali danes obe stranki. V informacijo je priložen ves do sedaj nastali spis, da more naslov pogajanja voditi oziroma nadaljevati. Okrajno glavarstvo v Kamniku, dne 6. 10. 1923.« Tega, kdo je zastopal delavstvo na teh pogajanjih, ali »akcijski odbor« ali pa vodstvo Osrednjega društva kovinarjev Slovenije, ni mogoče ugotoviti.

V ponedeljek, 8. oktobra 1923, pa delavstvo v tovarni Titan ni prišlo na delo pa tudi naslednjega dne, 9. oktobra 1923, je ostalo doma. Iz dopisa notranjega ministrstva, oddelka za državno zaščito[106] ministrstvu za socialno politiko je namreč razvidno, da se predvidevanja okrajnega glavarstva o vrnitvi delavcev na delo niso uresničila. Notranje ministrstvo je namreč poročalo: »Dne 7. t. m. se je vršil zaradi stavke v tovarni Titan v Kamniku – stavka je izbruhnila 6. t. m. – delavski shod, na katerem se je sklenilo vztrajati v stavki. Dne 9. t. m. se je vršil po isti dan končanih pogajanjih ponovno delavski shod, na katerem se je sklenilo, da se drugi dan prične z delom. To se je tudi dejansko izvršilo.«

O tem, kaj se je dogajalo med 6. in 9. oktobrom 1923 znotraj strokovne organizacije kamniških kovinarjev, kako sta se bojevali za prevlado dve struji, oziroma kako je vodstvo Osrednjega društva kovinarjev za Slovenijo poskušalo paralizirati »akcijski odbor« z Wankmüllerjem na čelu, lahko le v skromni meri razpoznamo iz podatkov v člankih, ki so bili objavljeni v Glasu svobode in Strokovni borbi. Čeprav je »akcijski odbor«, kot smo videli, poskušal doseči, da bi bil edini predstavnik delavstva v mezdnem sporu, je vendar zopet na pogajanjih 9. oktobra 1923 imel Jože Golmajer glavno besedo, »akcijski odbor« z Wankmüllerjem pa je bil odrinjen in brez možnosti, da bi vplival na potek pogajanj.

Medtem ko je Glas svobode 11. oktobra 1923 še z zamudo poročal:[107] »Delavci smo solidarni in enotni in enotno bomo vztrajali do konca« in je Strokovna borba celo 15. oktobra 1923 objavila članek, ki bi ga po slogu lahko prisodili Wankmüllerju ter je, podpisan z geslom »Izprti kovinarji«, navdušeno napovedoval, da je delavstvo tako kompaktno in složno, da se podjetju ne bo posrečilo zlomiti njegovega odpora in solidarnosti, končaval pa se z navdušenimi gesli: »Naj živi solidarnost proletarijata!«, »Naj živi nepomirljiv razredni boj!«, »Proč z izkoriščanjem!«, »Proč s kapitalizmom!« in »Naj živi prebujenje in borba kamniškega proletarijata!«, je drug članek v isti številki Strokovne borbe z naslovom »Gibanje kovinarjev v Kamniku začasno končano« že realno orisal položaj kamniških delavcev v tovarni »Titan« po pogajanjih 9. oktobra 1923. O vlogi reformističnih voditeljev na teh pogajanjih, katerih rezultat je bil, da se je moralo delavstvo, ne da bi bilo doseglo končni uspeh v mezdnem gibanju, vrniti na delo, je Strokovna borba podala naslednjo sliko: »Iz Kamnika nam poročajo, da so se Svetek, Golmajer in reformistična kompanija pri Osrednjem društvu kovinarjev zelo trudili, da so delavci, ki so bili prisiljeni, da sprejmejo usiljeni jim boj,

prenehali z borbo za poboljšanje neznosnega položaja. Z grožnjami so preplašili gladne delavce in jim dokazali, da podjetje 'ne more več plačati', in da naj počakajo še par tednov, ker bo položaj čez čas boljši. Reformistom so pridno pomagali orožniki, ki so cele dneve stikali za delavskimi zaupniki in vpraševali, kdo hujska delavce. Tako preparirane delavce so prisilili, da so se, proti svoji volji, zapeljani povrnili na delo in se uklonili volji Jellinek–Golmajer–Ogrinovi z golo tolažbo, da bo čez čas boljše. Do takrat pa se bo podjetje pripravilo, nastopilo bo mrzlo zimsko vreme, podjetje se ne bo obvezalo za tisti čas za nobene pošiljatve in takrat bo boljše. Za katero stran bo boljše, pa naj presodi delavstvo samo.«

Dne 18. oktobra 1923 je reformistično glasilo Delavec prineslo članek »Izprtje v Kamniku«. V njem je opisalo potek mezdnega gibanja kovinarjev v Kamniku, poročalo med drugim, da so bili ob izprtju 6. oktobra 1923 vsi delavci razen dveh solidarni in da sta v torek 9. oktobra 1923 »tajnik organizacije in tajnik Delavske zbornice z zaupniki dosegla, da je ravnatelj izprtje preklical«, itd.

O teh pogajanjih 9. oktobra 1923 pa je naposled Strokovna borba podala obširen opis 22. oktobra 1923 v članku »Kako se je končalo izprtje kovin. v Kamniku«. V tem istem sestavku pa je list razgrnil tudi obilico podatkov o tem, kako so nasprotja med dvema strujama v strokovnem gibanju slovenskih kovinarjev kljub temu, da je večina delavcev bila za enotnost, odločilno posegla tudi v potek mezdnega gibanja v tovarni »Titan«. Predvsem je iz članka razvidno, kako je vodstvo Osrednjega društva kovinarjev Slovenije kljub poskusom »akcijskega odbora« v »Titanu«, ki je hotel doseči, da bi delavci do konca vztrajali pri svojih zahtevah, uspelo s kompromisnim predlogom delavce prepričati, da so se 10. oktobra 1923 vrnili na delo.

Članek, ki je obnovil dogajanja v mezdnem gibanju kamniških kovinarjev vse tja do prvih pogajanj 2. oktobra 1923 nazaj, je poročevalčevo pero napisalo ostro in obtožujoče. Pred nami je razgrnjeno pričevanje o dejansko nepremostljivih razlikah med reformistično mentaliteto in miselnostjo ter med revolucionarno idejno izoblikovanostjo v kovinarskih vrstah, vse to seveda kot odsev splošnega stanja v slovenskem delavskem gibanju.

V tem letu se je poslednjič v povojnem revolucionarnem obdobju visoko dvignila med slovenskim proletariatom stavkovna plima. Neodvisne strokovne organizacije so bile dejanski zagovornik in voditelj množice delavskih protestnih shodov,[109] pasivne rezistence 1400 delavcev v delavnicah Južne železnice v Mariboru[110] in vrste stavk.[111] Revolucionarno razpoloženje slovenskega delavstva je v nekaterih strokah daleč prerastlo reformistično taktiko, zlasti med rudarji, železničarji in kovinarji. Kot že tolikokrat v povojnih letih je tudi v tem času delavsko revolucionarno gibanje reformistom ponovno očitalo, da v odločilnih trenutkih mezdnih gibanj in stavk, v želji, da bi oslabili vpliv »neodvisnih«, padajo delavstvu v hrbet.[112] Prav to pa se je zgodilo tudi zdaj ob mezdnem gibanju kamniških kovinarjev.

Ob opisu dogodkov, ki so privedli do izprtja delavstva tovarne »Titan«, je Strokovna borba 22. oktobra 1923 navedla zanimive podatke o odločilnem zborovanju kamniških kovinarjev 4. oktobra 1923, na katerem so sklenili, da ne bodo več delali v akordu, dokler se razmere v tovarni ne uredijo. Članek je poudaril, da je tedaj prav strokovni tajnik Jože Golmajer bil tisti, ki je nagovoril delavstvo, da naj ustavi v podjetju vsa akordna dela ter vse nadure, dokler podjetje ne ugodi delavskim zahtevam, kot jih je vsebovala spomenica. Toda isti Golmajer je – po navedbah v članku – 9. oktobra 1923 na pogajanjih govoril »pač tako, kakor predvideva taktika reformistov in patrijotov« (. . .) »Dne 9. oktobra se je pogajalo in prosjačilo celi dan, a brezuspešno. Zaupniki so stavili vse mogoče predloge, a kaj, ko jih Golmajer ni podpiral.«

Skoraj ves zaključni del članka je ob poskusu, da bi odgovoril na vprašanje, zakaj je Golmajer pravzaprav tako ravnal, če je prej vendar delavstvo navedel na pot odpora podjetniku, potem pa to isto delavstvo pustil na cedilu, razlaga ugotovitve, da je v bistvu šlo samo za spreten manever, kako izločiti vpliv »neodvisnih«, predvsem njihovega voditelja Franca Wankmüllerja. Tako Strokovna borba med drugim navaja: »Nam je sedaj vsem jasno, da politika Golmajerjeva ni bila ničesar drugega nego največja demagogija in izdajstvo, ter da je on hotel s. Wankmüllerja pred delavci popolnoma ubiti in ga diskvalificirati. Dosegel je pa ravno nasprotno, ubil je sam sebe, ker je izdal delavstvo s tem, da mu je odpovedal pomoč organizacije in ga nagovarjal na delo, čeprav smo mi vedeli, da bomo zmagali, ker je imelo podjetje zelo veliko nujnih naročil. Zdaj je vsakemu delavcu in delavki jasno, da pod vodstvom reformistov Golmajerja in komp. ne more iti in ne bo šlo več naprej. Nikdar se nismo strinjali s taktiko Osrednjega društva kovinarjev, ali da bi šla njihova pot tako daleč in da so lahko odkrito izdali interese proletarijata, o tem smo pa še dvomili. To je višek izdajstva. Povdarim še enkrat, da so ti ljudje iz same mržnje do našega sodruga Wankmüllerja to izdajstvo inscenirali, ker jim je bil ta sodrug pač najbolj na potu. Dosegli so pa ravno nasprotno. Pahnili so 350 ljudi v še večjo bedo. Spravili so jih ob približno 150.000 kron.«

Kot smo navedli na začetku naše raziskave ob podatkih iz seznama delavcev tovarne »Titan«, je bil Franc Wankmüller v tovarni »Titan« v službi do 6. oktobra 1923.[113] To pomeni, da mu je delovno razmerje prenehalo s prvim dnem pasivne rezistence, oziroma stavke. Res je sicer, da bi se mu bil čas službovanja v Kamniku tudi sicer iztekel, saj bi se bil moral 13. oktobra 1923 javiti k vojakom.[114] Kot vemo, pa je bil 13. oktobra 1923 zvečer na svojem domu v Vuzenici aretiran.[115] Ali je hotel že tedaj iti ilegalno preko meje v tujino s ciljem, »da bo šel v Rusijo«? Na to vprašanje seveda ne moremo odgovoriti, kot za zdaj tudi ne na drugo, ki se nam vsiljuje: kako se je sploh orožništvo v Muti prikopalo do podatkov o Wankmüllerjevem organiziranju ilegalnega partijskega kanala, saj je bil Wankmüller zaradi tega delikta aretiran in pozneje tudi obsojen. Prav gotovo pa vsaj od 9. oktobra 1923 ni mogel več vplivati na razvoj dogodkov v zvezi z mezdnim gibanjem v tovarni »Titan«.

Dne 10. oktobra 1923 je Okrajno glavarstvo Kamnik poročalo Inspekciji dela v Ljubljani, »da se je stavka končala in da so šli delavci danes na delo«.[116]

Dne 15. oktobra 1923 je vodstvo tovarne »Titan« v Kamniku – Perovo izpolnilo »Izkaz o stavki«.[117] iz tega izkaza je razvidno, da je stopilo v stavko vsega 269 delavcev, od tega 164 odraslih in 19 mladoletnih moških ter 74 odraslih in 12 mladoletnih žensk.

O tem, kaj je podjetje obljubilo delavcem ob koncu pogajanj 9. oktobra 1923, da so potem odšli na delo, je navedeno v »Izkazu o stavki« naslednje: »Podjetje je obljubilo deloma povišati mezde takoj, ko mu bo dovolila anti konkurenca, oziroma se zviša uvozna carina na naše izdelke, ko nam bo vsled tega mogoče zvišati cene naših izdelkov. V to svrho se bojo konec tega meseca ponovno mezdna pogajanja vršila. Če nam bo do tega časa omogočeno našim izdelkom cene zvišati, bomo delavcem po možnosti udovolili.«

V tem istem dokumentu je tovarna tudi poročala, da je vsak delavec izgubil 22 in pol ure in da izgube na zaslužku znašajo v celoti 21.592,35 dinarja.

Naposled je bila 31. oktobra 1923 vendar sklenjena kolektivna pogodba po zaključku pogajanj med vodstvom tovarne »Titan«, ki sta ga zastopala ravnatelj ing. Josip Jellinek in uradnik Weinlich, ter med Osrednjim društvom kovinarjev Slovenije, ki ga je zastopal strokovni tajnik Jože Golmajer in zastopniki delavstva, Francem Preglom, Alojzom Kočarjem in Antonom Jegličem. Od 24. oktobra 1923 so se plače delavstva zvišale za 10 %, mezde zadnjih kategorij so se zvišale od 2,42 na 2,65 in od 4,37 na 4,60 dinarja na uro. Pri akordu je bila dana možnost zaslužiti do 25 % več od urne plače; akordantom naj bi bili na razpolago delavci za donašanje in odnašanje železa k delovnemu mestu in od njega, tako da bi jim bil s tem omogočen večji zaslužek. Pošiljanje na brezplačen dopust naj bi se naznanilo osem dni prej in v tovarni naj bi se uvedel nov delovni red.[118]

Dejansko je mezdno gibanje kamniških kovinarjev oktobra 1923 rodilo le skromen uspeh. Od zahtevanih 30 % povišanja mezd je bila dosežena le tretjina.

Franc Wankmüller je bil potem, ko je bil obsojen pred Okrožnim sodiščem v Mariboru zaradi organiziranja ilegalnega partijskega kanala na 5 mesecev strogega zapora, še isti dan odpuščen iz jetnišnice okrožnega sodišča v Mariboru, kjer je bil zaprt 78 dni.[119] Čez nekaj dni je odšel k rekrutski četi IV. pionirskega bataljona v Karlovcu, kjer je potem do 2. novembra 1925 odslužil vojaščino. O tem, da bi bil po vrnitvi od vojakov odsedel še preostali del odmerjene mu kazni, ni podatkov.[120]

Ob opisu delovanja Franca Wankmüllerja v letu 1923 v Kamniku lahko povemo kot sklepno ugotovitev, da je z izjemno spretnostjo in vztrajnostjo kljub svoji mladosti v Kamniku organizacijsko utrjeval delavsko revolucionarno gibanje in se trudil, da bi ga vključil v širši slovenski prostor in mu ustvaril množično podlago. S tem, da je zlasti mladino usmerjal v revolucionarni boj,[121] je nedvomno polagal temelje za bodoči razvoj revolucionarnega delavskega gibanja na širšem območju mesta Kamnika.

OPOMBE

[1] Kamnik, Titan, tovarna kovinskih izdelkov in livarna; seznam delavcev. V tem seznamu je vpisano, da je prišel Wankmüller iz Zagreba, kjer je bil prej zaposlen pri podjetju Divec i Mujadrinić. V Kamniku je bil zaposlen s kratko prekinitvijo, ko je bil poklican k vojakom, vendar mu je bilo služenje vojaškega roka začasno odloženo, od 22. IX. 1921 do 19. II. 1923 in nato od 27. II. 1923 do 6. X. 1923. Vzrok za prekinitev njegovega delovnega razmerja je naveden v sodnem spisu Okrožnega sodišča v Mariboru, Vr. VIII, 1322/23, zaslišanje 8. XI. 1923; Pokrajinski arhiv, Maribor.

[2] Podrobnejši življenjski podatki o Francu Wankmüllerju so v Zgodovinskem arhivu CK ZKS v Ljubljani, v fasciklu Jugoslovani v Sovjetski zvezi.

[3] Enako.

[4] To je med drugim tudi razvidno iz Wankmüllerjeve korespondence, ki je bila zaplenjena leta 1923 (12. X.) pri Emeriku Stalzerju, ohranjena pa je kot corpora delicti v sodnem spisu Okrožnega sodišča v Mariboru, Vr. VIII, 1322/23. Pokrajinski arhiv, Maribor.

[5] Zaslišanje Emerika Stalzerja pred okrožnim sodiščem v Mariboru 5. XI. 1923, Okrožno sodišče v Mariboru, Vr. VIII 1322/23, Pokrajinski arhiv, Maribor.

[6] Kar je razvidno iz podatkov kot o organizatorju ilegalnega partijskega kanala. Ko je bil 13. oktobra 1923 v Vuzenici aretiran, je Šerko (Ciril Štukelj), ki je nadomestoval pokrajinskega sekretarja partije Jako Žorgo, sporočil 31. X. 1923 Senjku (VI. Čopiću) na sekretariat KPJ na Dunaju o aretaciji. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond Komunistična internacionala, film št. LXXXIII/1953.

[7] Glej opombo št. 1.(Zaslišanje pred Okrožnim sodiščem v Mariboru, 8. XI. 1923).

[8] Enako.

[9] Pogovor z avtorjem 26. X. 1979 na Mallyjevem domu, Podgoje 102. Zapis pri avtorju.

[10] Confédération générale du travail unitaire. Tu je skupaj s Veselinom Maslešo, Milko Žicino in drugimi urejeval Glas delavca, sindikalno glasilo »Interesindikalnega komiteja jugoslovanskih delavcev« ter partijski bilten »Ćelijo«, glasilo, ki je preko zveze dunajskega jugoslovanskega partijskega kroga (dr. Moni Levi, Bratko Kreft, Mustafa Golubić, itd.) prihajalo tudi v Jugoslavijo. (Podatki Nusreda Seferovića, 3. VI. 1975).

[11] Podatki iz okrožnice Kraljevske banske uprave dravske banovine, Pov. II. No. 2547/26, dne 7. novembra 1930. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond sresko načelstvo Brežice, film 60/108. Original v Arhivu Slovenije.

[12] Glej opomba št. 2. Wankmüller je bil rehabilitiran posmrtno z odlokom Prezidija Harkovskega oblastnega sodišča z dne. 7. XII. 1963.

[13] Okrožno sodišče v Mariboru, Vr. VIII, 1322/23, Pokrajinski arhiv v Mariboru (dopis orožniške postaje Muta, št. 1701, 14. X. 1923 Okrajnemu sodišču Marenberg).

[14] Okrožno sodišče v Mariboru, Vr. VII 1322/23–73.

[15] Inspekcija dela, dokumentacija za leto 1923, Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

[16] Ivana Lavrič je imela kmetijo in brat prevozništvo. Podatki hčerke Ivane Lavrič (Berlec), avtorju, 25. X. 1979.

[17] Kot zgoraj.

[18] Danes Kovinarska št. 30. Podatki Cilke Remič, hčerke Marije Sitar, ki je tedaj, ko je Wankmüller odšel iz Kamnika, imela 13 let. V pogovoru 25. X. 1979 je avtorju izjavila, da se Wankmüllerja zelo dobro spominja, da je bil »takšen komunist, revolucionar«, da je vseskozi trdil, da bo revolucija, da pa je tudi povedal, da ne bo ostal tu, temveč da bo »šel v Rusijo«. Opisala ga je, da je bil visok, da je imel skodrane lase, da je nekoliko pogrkoval in da je bil zelo zgovoren. (Podatki pri avtorju).

[19] V zgoraj omenjenem spisu Okrožnega sodišča v Mariboru je dopisnica, z datumom 8. VI. 1922, naslovljena na Franca Wankmüllerja, tovarna Titan. Neki »Vlado« (pisava je podobna rokopisu Franca Vulča-Vlada) piše: »Ker odpotujem v važnih zadevah drugam, pride moj prijatelj. Prišel bo razoglav, s časopisom v rokah. Želim, da bo zaroka iskrena in da bomo imeli kmalu svatbo. Torej čestitam na veselem dogodku.« Ob tej dopisnici seveda lahko samo naslutimo Wankmüllerjevo ilegalno delovanje v tem času.

[20] Strokovna borba, 17. december 1922, št. 5, članek »Kongres neodvisnih strokovnih organizacij za enotno fronto«.

[21] Enako kot zgoraj.

[22] Wankmüller, ki je bil dopisnik delavskega časopisa, bi utegnil biti avtor članka.

[23] Podatki: vajenci 24 do 36 kron, ženske 50 do 80 kron, delavci 80 do 100 kron in profesionalisti 100 do 130 kron dnevno.

[24] »V malih, zatohlih sobah nas stanuje po 4–5 oseb, plačevati pa moramo vsak po 300 kron mesečno.«

[25] Tako pisec članka navaja primer, da je pred »par dnevi« bilo poslanih 25 žensk na brezplačni dopust. »Celo leto so garale, sedaj na zimo pa marš 'na polje', na dopust. Žalostne praznike so imele te naše sodružice.«

[26] Mišljeno je Osrednje društvo kovinarjev Slovenije.

[26a] Avgusta leta 1922

[27] »Ideja enotne fronte« – enotna fronta delavstva je v revolucionarnem delavskem gibanju pravzaprav v tem času v ospredju od sklepov, s tem v zvezi sprejetih na seji Izvršnega komiteja komunistične internacionale 18. decembra 1921, prilagojena razmeram pa je med drugim navzoča v tezah IV. kongresa Komunistične internacionale (5. november – 5. december 1922). Sicer se je jemal kot izhodišče za tolmačenje ideje enotne fronte proletariata govor G. Zinovjeva na razširjeni seji Izvršnega odbora Komunistične internacionale dne 24. in 28. februarja 1922 v Moskvi.

[28] Članek »Kovinarji«, ki vsebuje med drugim tudi poročilo o kovinarski konferenci. Strokovna borba, 22. januarja 1923, št. 3.

[29] Strokovna borba, št. 12, 30. marca 1923, članek »Amsterdamovci«.

[30] Centralna radnička sindikalna organizacija Jugoslavije.

[31] Kot v opombi št. 28.

[32] Strokovna borba, 7. aprila 1923, članek »Kongres na Jesenicah za enotno strokovno organizacijo«.

[33] Glej opombo št. 29.

[34] Strokovna borba, 30. avgusta 1923, št. 32, članek »Za ujedinjenje kovinarjev«.

[35] ODK – Osrednje društvo kovinarjev Slovenije.

[36] Strokovna borba, 22. septembra 1923, št. 35, članek »Za ujedinjenje kovinarjev«.

[37] Preosnova je bila v zvezi z vključitvijo neodvisne kovinarske organizacije v Sloveniji v Zvezo delavcev in delavk kovinske industrije in obrti Jugoslavije s sedežem centrale v Beogradu, ki je bila ustanovljena na konferenci od 8. do 10. aprila 1923 v Beogradu. O tem je poročala Strokovna borba 22. aprila 1923, št. 15, v članku »Kongres kovinarjev v Beogradu«. O občnem zboru Neodvisne zveze kovinarjev Slovenije pa je poročala Strokovna borba 7. julija 1923, št. 25, v članku »Poročilo o izrednem občnem zboru Neodvisne zveze kovinarjev«.

[38] Strokovna borba, 22. julija 1923, št. 27, članek »Mezdno gibanje jeseniških kovinarjev završeno z delnim uspehom«.

[39] Strokovna borba, 8. oktobra 1923, št. 37, članek »Polom Sveteka na Jesenicah«.

[40] Na konferenci Socialistične stranke delovnega ljudstva v Ljubljani, 15. aprila 1923.

[41] Glas svobode, 28. aprila 1923, št. 2, v rubriki Dopisi, članek »Kamnik«.

[42] V prilogi k točki 9 zasedanja pa je naznačeno v razpredelnici, da je v Kamniku celo samo četverica članov NDSJ. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond Komunistične internacionale, film št. LXXXIII/2039 do 2044.

[43] Po Wankmüllerjevi aretaciji 13. oktobra 1923 je Ciril Štukelj, ki je takrat nadomestoval pokrajinskega sekretarja KPJ za Slovenijo, Jaka Žorgo, sporočil Vladimiru Čopiću na sekretariat KPJ na Dunaju, da so bili aretirani trije sodrugi, Wankmüller, Stalzer in še eden. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond Komunistična internacionala, film LXXXIII/1953.

[44] V času poteka II. kongresa SKOJ, 24. do 26. junija 1923, je bilo v vsej državi vključenih v SKOJ le 250 članov. Dr Slavoljub Cvetković: Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919–1928, Beograd, 1966, stran 170.

[45] Glas svobode, 10. maja 1923, št. 4, rubrika Dopisi: Kamnik.

[46] Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik 1965, št. 1–2: Alenka Nedog, Milica Kacin Wohinz, Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem, 1918–1929.

[47] Poročilo SKOJ na zasedanju Pokrajinskega partijskega sveta KPJ za Slovenijo, 22. julija 1923, glej opombo št. 42.

[48] Enako.

[49] Tako je, recimo, Proletarska mladina št. 10, 4. julija 1923, pod naslovom »Izlet v Kamnik« obširno poročala o nastopu »Vesne« v Kamniku 24. junija 1923.

[50] Glej opombo št. 47.

[51] Politični položaj v Sloveniji. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond Komunistična internacionala, film LXXXIII/1959–1961.

[52] Glas svobode, 21. junija 1923, štev. 10, rubrika Mladinski vestnik, članek Razvitje prapora »Vesne« v Zagorju.

[53] Pismo je bilo pri Stalzerju zaplenjeno in priloženo kot corpus delicti kazenskemu spisu Okrožnega sodišča v Mariboru, Vr. VIII 1332/23, Pokrajinski arhiv v Mariboru.

[54] Glas svobode (glej opombo št. 52) je poročal: »Pričelo se je takozvano 'zabijanje žrebljev'. Razne proletarske organizacije in društva so zabila po svojih delegatih svoje žrebije v nov prapor. – Tako Neodvisne strokovne organizacije, NDSJ, Zveza rud. del., 'Glas svobode', Prol. mladina itd.« Ni ugotovljeno, v imenu kakšnega foruma Proletarske mladine, ki je bila tedaj organizirana v okviru NDSJ, je Wankmüller nastopil.

[55] Glas svobode, 21. junija 1923, št. 10, naznanili »Sodrugi, sodružice!« in »Delavci in delavke Kamnika«.

[56] Proletarska mladina, leto II, št. 10, 4. julija 1923, članek »Zagorska deca ob razvitju prapora Vesne«.

[57] Franc Kozmus, predsednik »Vesne«.

[58] Dr. Milan Lemež, član Pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo.

[59] Anka Mihota-Kordež, hrvatska sindikalna delavka.

[60] Pismo je originalno napisano v nemščini, saj je bila Wankmüllerjeva družina po poreklu nemška.

[61] PAČ. Proletarske akcijske čete. Dne 5. maja 1923 je poročal pokrajinski sekretar KPJ za Slovenijo Jaka Žorga v poročilu z naslovom »Antifašistični pokret v Sloveniji«: »Pod vodstvom KPJ in SKOJ se organizira vojaško formirana organizacija pod imenom 'Proletarske akcijske čete', ki se doslej rekrutirajo samo med odraslimi in mladimi delavci.« PAČ je, kot je znano, predvsem odigral svojo vlogo 1. junija 1924 v spopadu z Orjuno v Trbovljah. Doslej je bilo v vseh pregledih o tej formaciji našteto njeno članstvo samo v Ljubljani, v Trbovljah, v Zagorju, medtem ko je v Wankmüllerjevem pismu doslej edini znani podatek o tem, da je bil PAČ organiziran tudi v Kamniku. Poročilo Jake Žorge, Arhiv CK ZKJ, fond Komunistična internacionala, (KI 1923/28.)

[62] Ing. Slavko Klinc, v tem času odgovoren za NDSJ v Pokrajinskem svetu KPJ.

[63] Glej opombo št. 59.

[64] V kaznilnici v Požarevcu so bili zaprti, obsojeni na tako imenovanem Vidovdanskem procesu leta 1922, Vladimir Čopić, Sima Marković, Filip Filipović, Nikola Kovačević, Djuro Salaj, Simon Polinka.

[65] Alojz Bester, rojen 1892, od 5. 5. 1919 do 18. 6. 1928 uslužben v tovarni Titan sindikalni delavec, v tem času izpostavljen v akciji za združitev vseh kovinarjev v enotni strokovni organizaciji.

[66] Glas svobode, 5. julija 1923, št. 12, članek »Kamnik« v rubriki »Dopisi«.

[67] Glej opombo št. 6. Dne 21. septembra 1923 je Wankmüller napisal v pismu Emeriku Stalzerju »da je že zopet zdrav«.

[68] Enako.

[69] Policijska direkcija v Ljubljani je pod številko 259/1/pov. poročala 4. januarja 1924 Okrajnemu sodišču v Litiji: »Brošura 'Enotna fronta proletarijata v Sloveniji' je bila v mesecu septembru 1923 v večjem številu vtihotapljena iz Avstrije preko meje v bližini Maribora. Več sto izvodov je bilo najdenih in zaplenjenih koncem septembra 1923 v tukajšnjem Delavskem domu (shajališče komunistov). Omenjena brošura je kot izrazito komunistično-propagandna knjiga v naši državi prepovedana, ter se vsled tega ne sme prodajati odn. razširjati. Policijska zaplemba se vrši na podlagi čl. 1 zakona o zaščiti države. Iz kazenskega spisa Ivan Sitar, Okrožno sodišče v Mariboru, 1924, (Z 151/23–10), Zgodovinski arhiv CK ZKS.

[70] Ime je na tovornem listu, ki je priložen kazenskemu spisu Okrožnega sodišča v Mariboru Vr. X. 1322/23.

[71] Orožniška postaja Vevče, dopis št. 1425 z dne 9. novembra 1923 Okrožnemu sodišču Maribor, Vr. X. 1322/23–41.

[72] Dejansko je bilo ime Ivanov ilegalno ime Jake Žorge, pokrajinskega sekretarja KPJ za Slovenijo.

[73] 16 komadov »Akcijoni program crvene sindikalne internacijonale«, 10 komadov »Odluke IV. kongresa Komunističke Internacijonale«, 40 komadov »Enotna fronta proletarijata v Sloveniji«, 14 komadov »Teze i resolucije usvojene na III. kongresu Komunističke Internacijonale« in 40 komadov »Jedinstveni front proletarijata«.

[74] Zaslišanje na Okrožnem sodišču v Mariboru, 5. novembra 1923, kazenski spis Okrožnega sodišča v Mariboru, Vr. X 1322/23, brez označbe.

[75] Ing. Dragotin Gustinčič-Dragotin Anin: »Enotna fronta proletariata v Sloveniji«. Založila in izdala »Arbeiterbuchhandlung, Dunaj, VIII, Alserstrasse 69. 1923. Brošura, ki je kritično obravnavala nastop Klemenčič–Fabjančičeve »Zveze delovnega ljudstva« na občinskih volitvah 3. decembra 1922 v Ljubljani, ter širše ocenjuje snovanja enotne fronte proletariata v Sloveniji v tem času nasploh.

[76] Mišljen je Lovro Kuhar. Iz tega stavka se da razbrati, da je tedaj obstajala v ravenski železarni partijska celica petih članov (Kuhar, Gradišnik, Ditinger, Stalzer in še en član), ki so se zbirali k študiju partijske literature.

[77] Ni jasno, ali v Vuzenico ali v Kamnik.

[78] Kraljevska banska uprava dravske banovine, Pov. II. No. 2547/26, Ljubljana dne 7. novembra 1930, okrožnica vsem sreskim načelnikom, itd. Zgodovinski arhiv CK ZKS, film št. 60/108, srez Brežice.

[79] Na pokrajinski partijski konferenci – zasedanju pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo, 22. julija 1923 je bil v pokrajinski izvršni odbor izvoljen tudi Vinko, kar je po vsej verjetnosti Wankmüller. Zgodovinski arhiv CK ZKS, film št. LXXXIII – 2057 do 2061. fond Komunistična internacionala.

[80] Sodrugom Wankmüllerjem.

[81] Na koncu pisma je Wankmüller zapisal naslednje: »Kako je sicer v Guštanju in v Vuzenici? Držite se vselej dobro in ne odpovedati in pogumno naprej. Vaše geslo naj bo 'Kljub vsemu naprej!' Poročaj mi izčrpno o vsem, komunistični pozdravi vsem sodrugom, Kuharju, Ditingerju, Gradišniku in vsem mladim sodrugom. Naj živi svetovna revolucija! Naj živi diktatura proletariata. V pričakovanju skorajšnjega odgovora končam svoje pisanje. Tvoj zvesti prijatelj Franc.« Konec tega pisma je potem, ko je stekla preiskava proti Wankmüllerju, deloval zelo obteževalno in so se, vsi trije v njem imenovali ravenski komunisti, Kuhar, Ditinger in Gradišnik, znašli v zaporu.

[82] Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Inspekcije dela, 1923, stavka v tovarni Titan v Kamniku.

[83] Zaslišanje Josipa Jellineka, ravnatelja tovarne Titan, Okrajno sodišče Kamnik, 5. novembra 1923 na javni glavni razpravi. Opravilna številka U 647/23–2, priloženo kazenskemu spisu Okrožnega sodišča v Mariboru, Vr. X 1322/23. Pokrajinski arhiv v Mariboru.

[84] Dopis Akcijskega odbora Kraljevemu okrajnemu glavarstvu v Kamniku, 6. oktobra 1923. Glej opombo št. 82.

[85] Kot zgoraj.

[85a] Strokovna borba, 22. oktober 1923, št. 39, članek »Kako se je končalo izprtje kovin. v Kamniku«.

[86] Enako kot opomba št. 84.

[87] Enako.

[88] Enako.

[89] Prepis lepaka, glej opombo št. 82.

[90] Glej opombo št. 82.

[91] Mišljen je Franc Wankmüller.

[92] Izjava Josipa Jellineka na javni glavni razpravi pred Okrajnim sodiščem v Kamniku, 5. novembra 1923. Glej opombo št. 83.

[93] Izjava Rudolfa Gorška pred Okrajnim sodiščem v Kamniku na javni razpravi 28. decembra 1923. Glej opombo št.83.

[94] Glas svobode, 11. oktobra 1923, št. 26, članek Izprtje kovinarjev v tovarni »Titan« v Kamniku.

[95] Orožniška postaja Kamnik, št. 1302, dopis Okrajnemu glavarstvu v Kamniku, 6. oktobra 1923. U 647/23–4, priloženo kazenskemu spisu Okrožnega sodišča v Mariboru, Vr. X 1322/23, Pokrajinski arhiv v Mariboru.

[96] Glej opombo št. 94.

[97] Glej opombo št. 95.

[98] Naveden je naslov kazenskega spisa U 647/23, Okrajno sodišče Kamnik. Glej opombo št. 83.

[98a] Enako.

[99] Ravnatelj Jellinek meri s svojimi besedami na to, da so delavci Franca Wankmüllerja izbrali kot vodjo stavke, kar bo razvidno iz podatkov, ki jih bomo še navedli.

[100] Glej opombo št. 93. in 83.

[101] Izjava Franca Pregla na javni glavni razpravi pred Okrajnim sodiščem v Kamniku, 28. decembra 1923. Spis Okrajnega sodišča v Kamniku, U 647/23–5, glej opombo št. 93 in 83. S tem v zvezi naj bo povedano, da je potem na sodni razpravi 14. januarja 1924 pred Okrožnim sodiščem v Mariboru, kateremu je Okrajno sodišče v Kamniku prepustilo ta primer v nadaljnjo obravnavo, Franca Wankmüllerja oprostilo obtožbe, češ da je sklical 5. oktobra 1923 pred tovarno Titan neprijavljeno ljudsko zborovanje pod milim nebom. Okrožno sodišče v Mariboru, Vr. VII. 1322/23–71, Pokrajinski arhiv v Mariboru.

[102] Zaslišba obdolženca. Okrajno sodišče v Mariboru, 14. decembra 1923, U 647/23–7, priloga kazenskemu spisu Okrožnega sodišča v Mariboru, glej opombo št. 83.

[103] 17. julija 1923, glej opombo št. 38.

[104] »Kraljevemu Okrajnemu glavarstvu v Kamniku« (brez datuma). Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Inspekcija dela, Spor delavcev tovarne Titan v Kamniku, 1923.

[105] Kot zgoraj.

[106] Notranje ministrstvo, Oddelek za državno zaščito. Pov. D. Z. br. 10289 3. novembra 1923, Ministrstvu za socialno politiko. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Inspekcija dela, Spor delavcev tovarne Titan v Kamniku, 1923.

[107] Glas svobode, 11. oktober 1923, št. 26, članek »Izprtje kovinarjev v tovarni Titan v Kamniku«.

[108] Strokovna borba, 15. oktobra 1923, št. 38. članek Izprtje v tovarni »Titan« v Kamniku.
14. januarja 1923 protestni shod Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani s 3000 udeleženci.

[109] 4. februarja 1923 protestni shodi rudarjev proti nameravani ukinitvi osemurnega delovnika v Trbovljah, v Kočevju, Rajhenburgu, Hudi jami, Zabukovici, Holmcu in Krmelju (nad 10.000 rudarjev). 8. februarja 1923 protestni shod železničarjev v Ljubljani zaradi težkih življenjskih razmer, 24. in 25. februarja 1923 protestni shodi proti ukinjanju delavskih pravic v pravilniku o delavskih zaupnikih v 15 krajih v Sloveniji. 25. februarja 1923 v Ljubljani, Mariboru, Ptuju, Murski Soboti, Celju, Radečah, Novem mestu, Kočevju, Krškem in Kranju demonstracije javnih nameščencev in železničarjev proti draginji, neenakomerni določitvi draginjskih doklad in za uzakonitev železničarske pragmatike. 22. aprila 1923 ponovno 17 protestnih shodov v Sloveniji proti brezpravnosti in nasilju. 9. decembra 1923 protestni shod akademske mladine na ljubljanski univerzi proti orožniškemu nasilju (v Beogradu) in kratenju akademske svobode. Med stavkami omenjamo nekaj najpomembnejših: v maju 1923 se je začelo na Jesenicah mezdno gibanje kovinarjev, ki je trajalo do 17. julija 1923, ko je bilo na pogajanjih s KID doseženo 20 % zvišanje minimalnih mezd. 19. julija 1923 stavka lesnih delavcev v tovarni Perger v Mislinji. Od 20. julija do 17. septembra 1923 velika rudarska stavka 9400 slovenskih rudarjev, zlomljena s pomočjo orožništva in vojaštva; odpust nekaj sto rudarjev, ki so odšli v Francijo, na Nizozemsko in v Belgijo. 3. avgusta 1923 so stavkali slovenski železničarji in javni nameščenci proti vladnemu načrtu zakona o državnih nameščencih in železničarjih. 28. avgusta 1923 pasivna rezistenca 1400 delavcev v delavnicah Južne železnice v Mariboru, nato tam 3. septembra 1923 enodnevna protestna stavka zaradi izprtja delavcev. (Glej opombo št. 46).

[110] Kot zgoraj.

[111] Enako.

[112] Tako 22. septembra 1923 Strokovna borba št. 35, članek »Rudarska stavka po 8 tednih udušena«.

[113] Glej opombo št. 1.

[114] Glej opombo št. 13.

[115] Enako.

[116] K štev. 12265, Stavka pri tvrdki Titan v Kamniku. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Inspekcija dela, Spor delavcev tovarne Titan v Kamniku, 1923.

[117] Dopis Inspekcije dela v Ljubljani 12. oktobra 1923, št. 2489/23 tovarni »Titan«, ki zahteva od tovarne izpolnitev priloženega »Izkaza o stavki«. Tovarna je »Izkaz o stavki« izpolnila 15. oktobra 1923 in odposlala 18. oktobra 1923.

[118] Glej opombo št. 116.

[119] Okrožno sodišče v Mariboru, kazenski spis Vr X 1322/23, Pokrajinski arhiv v Mariboru.

[120] Enako.

[121] Kako je ta revolucionarni boj omejevalo režimsko nasilje, je v zadostni meri razvidno iz celotnega poteka stavke. Kot dopolnilo k dosedanjim podatkom pa naj navedemo še dopis iz Kamnika, objavljen 13. decembra 1923 v Glasu svobode št. 35, ki ob dejstvu, da so se v Kamniku na semanji dan, 4. decembra 1923, stepli Orjunaši, ki so oddali celo več strelov, medtem ko orožnikov ni bilo blizu, navaja primerjavo z ravnanjem orožnikov ob stavki v tovarni »Titan«: »Vse drugače je pa vršilo svojo službo oko postave pred nekaj tedni, ko so se nahajali kovinarji v tovarni »Titan« v izprtju, ker niso hoteli delati akorda za tako nizko mezdo. Z eno besedo povedano, kovinarsko delavstvo je hotelo imeti plače za ohrano svojega življenja, da ne omedli med delom pri strojih. Takrat pa so orožniki na migljaj ravnatelja že zgodaj zjutraj zastražili tovarno, da se ne bi kak delavec spozabil, da bi glasno izpovedal, da ne more delati, ker je lačen. S. N.«

kamniška izjava krščanskih socialistov in ljudsko-frontno sodelovanje 1938

Janko Prunk

Drugo ljudskofrontno sodelovanje,[1] ki je temeljilo predvsem na narodnoobrambnih nalogah, se je uspešno razvijalo vse leto 1938 in do jeseni 1939. Njegov višek je bil skupni nastop večine slovenskih demokratičnih sil na volitvah za narodno skupščino 11. decembra 1938.

Narodnoobrambno gibanje se je močno razmahnilo v tistih predelih, kjer so bile kolikor toliko prisotne demokratične politične sile, ki so se povezovale v slovensko demokratično fronto. Te sile pa so bile komunisti, krščanski socialisti in nekatere leve meščanske demokratične skupine: slovenski mačkovci, Društvo kmečkih fantov in deklet in podobne. Takšen predel je bil med drugim zlasti kamniški okraj. Tu je bilo močno dejavno delavsko gibanje v začetku dvajsetih let, ki je v času šestojanuarske diktature in gospodarske krize precej zamrlo. Po letu 1934 pa se je hitro obnavljalo.[2] V tej obnovi se je velik del delavstva v zvečine lahki industriji kamniškega okraja vključil v krščansko socialistični sindikat Jugoslovansko strokovno zvezo (JSZ). Ta je vodila uspešni stavki v tovarni pohištva na Duplici 1934 in v papirnici na Količevem 1935[2a]. To je dalo krščansko-socialistični organizaciji v kamniškem okraju tolikšen razmah, da je leta 1938 štela približno 1250 članov, kar je bila petina vsega članstva JSZ[2b]. Med krščanskimi socialisti na Kamniškem je bil precejšen vpliv KPS, ki je bila tu sicer maloštevilna, bila pa je dobro organizirana, akcijsko zelo sposobna, imela je široke demokratične poglede glede sodelovanja z nemarksisti. Zaradi bližine Ljubljane je kamniško področje predstavljalo za KPS pravi eksperimentalni laboratorij ljudskofrontnega sodelovanja.

S Hitlerjevo priključitvijo Avstrije k Nemčiji se je na slovenski meji pojavil nevaren sovražnik, ki je slovenskemu narodu pretil z uničenjem. Zato so demokratične sile v Sloveniji obnovile prizadevanja za politično sodelovanje in zbliževanje, predvsem na narodnoobrambnih osnovah. Seveda pa je bilo utrjevanje narodne obrambe tudi boj za utrditev politične demokracije in razvoj socialne pravičnosti v lastni državi.

V tem ljudskofrontnem povezovanju so krščanski socialisti odigrali izredno pomembno vlogo, lahko rečemo, da zaradi svoje številčnosti eno izmed ključnih. Velikega pomena je bil seveda tudi spremenjen odnos soudeležencev tega povezovanja do krščanskih socialistov. Zlasti se je spremenila politika komunistov, ki so se v svojem časopisu Glas delavca zavzemali za sindikalno enotnost vsega delavstva, še več, za čim tesnejšo politično povezanost delavstva vseh ideoloških smeri, s čimer bi se oblikovalo jedro še širše družbenopolitične povezave, ljudske fronte. Poudarjali so potrebo tesnega povezovanja s krščansko-socialističnim delavstvom in tudi sodelovanje s širšimi demokratičnimi katoliškimi množicami v JRZ.

Marca 1938 so komunisti izdali letak s podpisom »Zavedni delavci«, v katerem so zatrdili, da bo za Avstrijo na vrsti Slovenija. Pozvali so kmete in delavce na boj proti fašizmu in zagotavljali, da bodo slovenski delavci do zadnjega branili slovensko domovino in skupno jugoslovansko državo. Zahtevali pa so več demokracije v državi in politično strnitev vseh nastalih demokratičnih sil: SLS, socialistov, krščanskih socialistov, slovenske vasi, Kmečko-delavskega gibanja, SDS in levičarjev (takratni izraz za komuniste – op. J. P.).[2c]

Enake zaključke o nujnem združevanju vseh slovenskih rodoljubnih in demokratičnih sil za obrambo pred fašizmom je sprejela tudi prva konferenca KPS aprila 1938. Komunisti so bili takrat izredno demokratični in samokritični. V ilegalnem glasilu CK KPS Obzorniku delavske politike so med drugim poudarili, da mora le »Združena slovenska demokracija postati jedro narodnoobrambnega dela«. Zatrdili so, da bodo popravili svoje dotedanje napake, »to je v prvi vrsti sektašenje, poudarjanje le ozkih delavskih interesov in merjenje zaveznikov s komunističnim merilom«[3]. Socialni demokrati so na kongresu svoje sindikalne centrale Strokovne komisije 22. maja 1938 sicer sprejeli načelo akcijske enotnosti vseh sindikalnih organizacij,[4] toda kaj več niso naredili. Res pa so v svojem časopisu prenehali napadati komuniste in krščanske socialiste. Drugače pa je bilo z Narodno strokovno zvezo, ki se je začela že leta 1938 spogledovati z Jugorasom.[5] Narodni socialisti so leta 1938 kritizirali krščanske socialiste in s tem ustregli klerikalni ZZD.[6]

Krščanski socialisti so se poleti 1938 najbolj zbližali in sodelovali s komunisti in slovenskimi mačkovci (dr. D. Lončar) pri narodnoobrambnih manifestacijah. Kot kaže, so se te leve demokratične skupine odločile izkoristiti napovedano veliko vsenarodno manifestacijo ob »20. obletnici osvoboditve Slovenije«[7] 13. in 14. avgusta za to, da pokažejo svojo moč. Tako je Delavska pravica pozivala svoje člane, naj se za morebitno udeležbo na narodnem taboru v Mariboru prijavijo le pri JSZ in ne pri drugih organizacijah, kjer so še morda včlanjeni: vztrajala je, da mora tisoč krščanskih socialistov 14. avgusta korakati po mariborskih ulicah.[8] Podobno so se pripravljali komunisti in socialisti. Banska uprava, ki je organizirala tabor, se je zbala, da se bo prireditev sprevrgla v veliko levičarsko opozicijsko manifestacijo, zato je tabor nekaj dni pred izvedbo odpovedala.

Narodnoobrambnemu vprašanju je bil nato posvečen velik narodni tabor 4. septembra 1938 v Kamniku, ko so odkrili spominsko ploščo generalu Rudolfu Maistru. Tabor je sicer organizirala banovina, glavni govornik je bil ban dr. Marko Natlačen, toda krščanski socialisti so pripeljali veliko svojih članov, da so bili daleč najštevilnejša skupina v sprevodu, ki so ga tako izkoristili za izražanje svoje moči. Na taboru je govoril tudi Mavricij Borc, voditelj JSZ v kamniškem okraju, in izjavil, da »krščanskosocialistično delavstvo, ki se udeležuje proslave 20. obletnice Jugoslavije, poudarja, da ljubi svojo državo, kar združuje jugoslovanske narode in tako predstavlja ideal, za katerega je delal vse življenje oče krščanskosocialističnega gibanja dr. J. Ev. Krek. Zato krščanski socialisti poudarjajo: 1. da se bodo borili za svobodnost slovenskega naroda in neodvisnost države, katere bistveni sestavni del je tudi slovenski narod; 2. borili se bodo, da bo slovenski narod postal gospodarsko neodvisen in močan in da bo delovno ljudstvo zavzelo položaj, ki mu pripada; 3. z vso močjo bodo odbijali napade od zunaj in znotraj, ki bi utegnili škodovati slovenski narodni samobitnosti in demokraciji; 4. odločno bodo delali za to, da bo Jugoslavija dobra in pravična mati vsemu slovenskemu, hrvaškemu in srbskemu delovnemu ljudstvu, ki naj v njej reši tudi najtežje: socialno vprašanje. Ob tej priliki krščanski socialisti zahtevajo, naj državno vodstvo stori vse, da odvrne nevarnost vojne. Delovno ljudstvo zahteva miru!«[9]

Ta izjava, ki je kmalu postala znana kot Kamniška izjava, je zelo jasno izpovedala narodnoobrambno stališče krščanskih socialistov. Vodstvo krščanskosocialističnega gibanja jo je 15. septembra imenovalo svoj narodni, socialni in gospodarski politični program, ki vsebuje tele naloge: »1. rešiti težko socialno vprašanje, ki je v našem narodu nerešeno in zaradi katerega se naše ljudstvo tvarno in duhovno pogublja; 2. rešiti vprašanje gospodarskega obstanka slovenskega naroda, ki je danes na poti k obubožanju, medtem ko njegove življenjske sile vedno huje izrablja tuji veliki kapital; 3. rešiti vprašanje slovenske narodne kulture, jo obvarovati pred popolnim zastojem ter jo dvigniti na raven omikanih evropskih narodov; 4. zagotoviti našemu narodu enakopravnost z drugimi narodi; 5. ustvariti vse pogoje za močno državno skupnost Slovencev z južnoslovanskimi narodi in tej državni skupnosti priboriti moč, ugled in življenjsko silo.«[10]

Jugoslovanska strokovna zveza je bila v oceni družbenopolitičnega položaja in v družbenopolitičnih zahtevah leta 1938 izredno napredna in odločna. To je pokazala že v sklepih občnega zbora 12. junija 1938, ki jih je razširila v obliki tiskanega letaka. Sklepi so obsegali 12 točk in so obravnavali vsa najvažnejša sodobna družbenopolitična vprašanja, najbolj pa so poudarjali pravico neodvisne demokratične delavske organizacije, kar je bilo namenjeno nazadnjaškemu režimu, ki je pretil, da bo razpustil JSZ. Poleg odločne vsebine je zelo zanimiva tudi nenavadno odločna govorica sklepov, na primer: »Jugoslovanska strokovna zveza je krščanska strokovna organizacija, ki ji je položil temelje pokojni tovariš dr. Janez Ev. Krek. Vsak napad na JSZ in njene predstavnike smatramo kot napad na celotno članstvo. Vsak poizkus uničenja JSZ smatramo za izzivanje in zločin. Kdor bi pri tem sodeloval, naj ga zgodovina označi kot izdajalca delovnega ljudstva slovenskega naroda.«[11]

V zaključnem sklepu so poudarili, da JSZ lahko sodeluje le s tako politično stranko, ki je demokratično organizirana in brez pridržka priznava, da v vseh delavskih ustanovah lahko odloča le svobodna delavska strokovna organizacija. Ugotovili so, da je delovno ljudstvo v svojo lastno škodo preveč razbito na različne stranke, in pozvali vse slovensko delovno ljudstvo, naj se »poveže v skupnost za dosego demokracije in svobode«.[11a] Do take povezave je res prišlo konec julija. Dne 28. julija so se v Ljubljani v hiši advokata dr. Ivana Stanovnika sestali predstavniki slovenskih opozicijskih skupin in ustanovili Slovensko združeno opozicijo. O tem sestanku je prva poročala beograjska Politika, ki je zapisala, da so se pri Stanovniku sestali predstavniki vseh opozicijskih skupin, in jih poimensko naštela: kmečko-delavsko gibanje, ki sta ga predstavljala dr. Vekoslav Kukovec in dr. Dragotin Lončar (medtem sta se bila že razšla s komunisti v KDG in sta zastopala samo kmečki del KDG – slovensko mačkovstvo – op. J. P.), krščanske socialiste Jože Gostinčar, delavsko skupino (pravzaprav komuniste – op. J. P.) pa Leskošek.[12] To poročilo je nato 1. avgusta povzelo tudi liberalno Jutro. Vprašanje je, koliko je bilo poročilo Politike natančno, vsaj glede imen udeležencev. Kajti že 2. avgusta je socialnodemokratska Delavska politika zanikala, da bi se tega sestanka udeležili njeni predstavniki.[13] Dva dni pozneje je tudi krščanskosocialistična Delavska pravica prinesla vest, da je tovariš Gostinčar »zanikal udeležbo na tem ali kakršnemkoli političnem sestanku, še celo pa, da ni nikjer zastopal krščanskosocialističnih sindikatov, ki s strankarsko

politiko nimajo ničesar opraviti«.[14] Klerikalni Slovenec si je nato 5. in 6. avgusta zadovoljno mel roke, češ da Slovenska združena opozicija sploh ne obstaja.

V resnici pa je bilo drugače. Slovenska združena opozicija je bila res ustanovljena in je bila tudi složna: pripravljala se je za parlamentarne volitve. Res pa se ji niso priključili socialni demokrati. Zato je verjetno, da se omenjenega sestanka niso udeležili, kot je trdila Delavska politika, ali pa sta se ga na svojo pobudo udeležila Cvetko Kristan in dr. Celestin Jelenc, ki se je osebno dobro poznal z dr. Stanovnikom, nato pa vodstvo bivše socialnodemokratske stranke, predvsem Mariborčani, ni hotelo sprejeti sporazuma. Socialni demokrati so še naprej hodili svojo sektaško pot, ob volitvah pa so se celo popolnoma nesmiselno politično povezali s propadlo slovensko JNS.

Zanikanje Delavske pravice pa je imelo drugačen značaj. Vodstvo JSZ se je hotelo na vsak način zavarovati pred tem, da bi ga klerikalci obdolžili političnega udejstvovanja in tako dobili povod za prepoved JSZ. Zato je mogoče imeti Gostinčarjevo zanikanje le z modro politično potezo, ki je od JSZ odvrnila režimsko preganjanje. Iz njihove dejavnosti je namreč znano, da so bili krščanski socialisti, tudi voditelji JSZ, vneti zagovorniki skupnega političnega nastopa vseh slovenskih demokratičnih sil. Seveda pa je vodstvo JSZ poudarilo, da morajo člani JSZ to delati le kot zasebniki, kot prepričani krščanski socialisti po svoji svobodni politični odločitvi, »pri kateri JSZ kot strogo sindikalna organizacija nima ničesar«.[15]

Glavna predstavnika krščanskih socialistov pri pogajanjih s skupinami Slovenske združene opozicije sta bila dr. Aleš Stanovnik in dr. Marjan Brecelj, in to ne le zato, ker je dr. Aleš Stanovnik najbolj zagovarjal politični nastop krščanskih socialistov, ampak tudi, ker sta se zaradi sorodstvenih vezi najlaže povezovala z nekaterimi drugimi skupinami, na primer s staro SLS.[16] Stara oziroma avtonomistična SLS je bila skupina nekaj politikov bivše SLS, ki se niso strinjali s politično usmeritvijo vodstva klerikalne stranke s Korošcem od leta 1935 dalje; še naprej so poudarjali potrebo odločnega avtonomističnega boja Slovencev in nasprotovali nazadnjaški avtoritarni smeri JRZ. Najvidnejši predstavniki so bili dr. Ivan Stanovnik, ki je skupino predstavljal na sestanku, dr. Anton Brecelj, dr. Jakob Mohorič in Franc Furlan z Verda.

Ker so slutili, da so se krščanski socialisti za volitve povezali z opozicijo, so jih klerikalci v svojem časopisju od avgusta dalje napadali in dolžili, da se JSZ politizira.[17] Na sestanku banovinskega odbora JRZ 31. oktobra je dr. Anton Korošec zapretil opoziciji, »da bo režim udaril po njej, da se bo razletela na drobne kosce«. Kot premalenkostno opravilo je zavrnil vsakršno ukvarjanje z »različnimi Kramerji, Puclji, Petejani ali celo s Stanovniki« in z njihovimi utemeljitvami, saj ima opraviti z važnimi državnimi stvarmi.[18]

Delavska pravica je konec novembra objavila Potrebno besedo,[19] v kateri je zavrnila klerikalne napade in natančno ponovila svoje stališče do bližnjih volitev. Poudarila je, da je za Jugoslovansko strokovno zvezo važno, da »ustvarja svojo lastno delavsko skupnost«; sklicevala se je na dr. Janeza Kreka, ki je že poudarjal nujnost neodvisnosti JSZ kot organizacije krščansko socialnega delavstva. Zaključila je z ugotovitvijo, da se JSZ ni nikomur udinjala, kot hočejo prikazati njeni nasprotniki. Še vedno je popolnoma svobodna, še celo tako svobodna, da v vprašanjih, ki se je ne tičejo neposredno (volitve), pusti svobodo svojemu članstvu; to je njeno dosledno načelo demokratičnosti. Ni ji težko, kajti zaveda se zrelosti svojega članstva, ki se bo znalo svobodno odločiti za svoje delavske koristi.[20]

Sporazumu v vrhu je sledilo povezovanje med političnimi ljudsko frontnimi skupinami v posameznih volilnih okrajih. Tako so se v kamniškem okraju sporazumeli za skupni nastop komunisti in krščanski socialisti. Do sestanka in dogovora je prišlo v začetku oktobra v Radomljah. S komunistične strani so se ga udeležili: Viktor Avbelj, France Bukovec in Matija Dermastia, krščanske socialiste in staro SLS pa so prestavljali Tone Marinček, Tone Fajfar in Mavricij Borc.[21] Za kandidata slovenske združene opozicije (ljudske fronte) je bil postavljen Anton Marinček, za namestnika pa Franc Vinjant, kmet iz Uševka pri Kamniku, privrženec stare SLS.

Do konca novembra je Slovenska združena opozicija povsod po Sloveniji sestavila svoje kandidatne liste. Nastopala je izjemno enotno. Kandidati vseh združenih skupin so bili enakopravni; kandidiral je predstavnik skupine, ki je imela v določenem volilnem okraju največje možnosti; namestnik mu je bil predstavnik prijateljske skupine. Ponekod je imela opozicija po dve listi; na eni je kandidiral na primer komunist, na drugi krščanski socialist, mačkovec ali zastopnik stare SLS. Toda volilna agitacija enega ni smela škodovati drugemu, pač pa so le zbirali vse možne glasove. V večini volilnih okrajev je bila ena kandidatna lista, na kateri sta bila kandidat in namestnik iz različnih skupin, na primer kandidat mačkovec, namestnik krščanski socialist ali kandidat krščanski socialist, namestnik komunist in obratno.[22]

Socialni demokrati niso sodelovali v Slovenski združeni opoziciji. Za volitve so se povezovali s slovensko JNS in nastopili na Mačkovi državni opozicijski listi. V volilni agitaciji niso sodelovali s Slovensko združeno opozicijo, ampak so se bojevito zavzemali le za svoje kandidate oziroma za svoje zaveznike JNS. V njihovem časopisu Delavska politika sicer ne zasledimo neposrednih napadov na Slovensko združeno opozicijo oziroma pohval na račun JNS; česa takega si socialnodemokratsko vodstvo niti pred svojim izredno zvestim članstvom ni moglo dovoliti. Vendar so na volilnih in drugih shodih ter v zakulisnih političnih spletkah in podjetjih napadali krščanske socialiste, še zlasti komuniste, o čemer je poročalo tudi časopisje.[23]

Volitve so potekale pod neusmiljenim podpihovanjem in pritiskom režima. Slovenec je besnel proti opoziciji. Konec novembra je pisal, da »bi hrvaški imperializem rad požrl Slovence in da se je Slovenska združena opozicija usedla Mačku na rep«.[24] V začetku decembra je ugotavljal, da je »Mačkova lista v Sloveniji sramota in znamenje suženjskega duha naših narodnih izkoreninjencev.«[25] Tik pred volitvami je zmerjal opozicijo z »narodnimi izdajalci« in ji očital, da zganja »politični teror«.[26]

Volitve so bile javne, kar je bilo zlasti nerodno in kritično za državne uslužbence, ki so bili izpostavljeni režimu, če ne bi volili vladne stranke ali če bi se vzdržali.

Slovenski del JRZ s Korošcem na čelu je prikazoval volitve kot narodni plebiscit, v katerem naj Slovenci z udeležbo in opredelitvijo pokažejo, da podpirajo svojo Slovensko ljudsko

stranko. Enako je počela opozicija, čeprav jo je režim skušal ovirati. Tako je bila volilna udeležba izjemno visoka, okoli 89 %. Za JRZ je glasovalo 170.183, za opozicijo 45.123[27] volilcev.

Volitve so pokazale, da klerikalna stranka še vedno močno vlada med slovenskimi kmečkimi katoliškimi množicami in da se vanjo zateka že tudi slovenski kapital. Posrečilo se ji je zbrati celo najvišji odstotek 78,6 % volivcev v vsej zgodovini parlamentarnih volitev v stari Jugoslaviji.

Po drugi strani se je pokazalo, da so dolgoletni tekmeci klerikalne stranke – slovenski liberalci utrpeli uničujoč poraz. Povezani v skupni blok s slovenskimi socialnimi demokrati so na Mačkovi opozicijski listi zbrali bornih 25.000 glasov.[28] Za liberalne kandidate je glasovala približno dobra polovica tega števila, kakšnih 15.000 volilcev,[29] to pa je samo borna četrtina tistega števila, ki so ga liberalci zbrali na zadnjih demokratičnih parlamentarnih volitvah 1927. leta. Popolno pomanjkanje posluha za vse bolj zaostrena socialna vprašanja ter njihova izrazita privrženost unitarnemu jugoslovanstvu je slovenske liberalce v tridesetih letih dvajsetega stoletja spravila že ob tisti politični kapital, ki so ga imeli v dvajsetih letih zaradi svoje privrženosti Jugoslaviji in svojega demagoško deklariranega naprednega kulturnega mišljenja. Zlasti jim je škodovalo njihovo sodelovanje v režimu JNS, ki je zatiral slovensko narodno misel. Na to socialno konservativno in nacionalistično unitaristično stranko so ostajali liberalci navezani tudi v opoziciji in niso imeli ponuditi ničesar novega. Z liberalci skupaj pa je tonila tudi slovenska socialna demokracija, ki je postala popolnoma idejno politično sterilna in oportunistična. Obe stranki sta pokazali popolno brezperspektivnost v težkem času za slovenski narod in ta je pokazal, da je to spoznal.

Decembrske volitve pa so navrgle neko jasno novo dejstvo, namreč, da postaja dejanska tekmica klerikalni stranki samo slovenska združena opozicija. To je bila povezava vseh demokratičnih Slovencev ne glede na socialni položaj in svetovnonazorsko opredelitev, povezava ob skupnemu programu protifašističnega boja za socialni in gospodarski napredek in popolno nacionalno afirmacijo ter enakopravnost slovenskega naroda v politično bolj demokratični Jugoslaviji. Res je bila trenutno številčno še šibka, dobila je nekaj manj od polovice glasov na opozicijski listi v Sloveniji, približno 19.000,[30] toda njen program je vseboval odgovore na probleme, ki so se vse bolj neizprosno bližali.

Izredno hud režimski pritisk ob volitvah je opravil svoje tudi v kamniškem okraju. To pravzaprav vzbuja začudenje, kajti na tem področju je bila socialna struktura prebivalstva dokaj razvita in politično življenje je bilo dokaj razgibano. Najmočnejša organizacija delavstva je bila tu krščansko socialistična Jugoslovanska strokovna zveza, ki je leta 1938 štela 1244 članov,[31] od tega je bila sicer približno ena tretjina žensk in mladoletnih, ki niso imeli volilne pravice. Nekaj delavstva je podpisalo tudi socialne demokrate, zlasti v kamniškem Titanu in v tovarni pohištva na Duplici.[32]

V kamniškem okraju je bila politično vplivna in zelo dejavna tudi KPS, čeprav poleti 1938 ni štela več kot 17 članov, od tega le 10 vključenih v komunistične celice v Dobu in na Količevem.[33]

Na volitvah v kamniškem okraju je z veliko večino zmagal kandidat vladne stranke JRZ, veljak klerikalne stranke Ivan Štrcin, župan v Komendi, ki je skupaj s svojim namestnikom Nandetom Novakom, gostilničarjem iz Nevelj, zbral kar 7016 glasov.[34] Klerikalna organizacija v kamniškem okraju je bila res izrazito močna. Opozicija je zbrala samo 874 glasov.[35] Opozicijo je malce oslabilo dejstvo, da ni nastopila enotno, ampak v dveh blokih. V prvem so socialisti glasovali skupaj z liberalci, za kamniškega liberalnega prvaka gostilničarja in bivšega župana Antona Cererja in zbrali skupaj 555 glasov. Klerikalci so bili Cererju gorki zaradi vseh mogočih provincialno slovensko omejenih spletk še iz časa režima JNS in so se potrudili za njegov poraz.

Za čuda malo glasov je zbrala lista Slovenske združene opozicije, oziroma kmečko-delavskega gibanja, ki so jo volili krščanski socialisti, komunisti in privrženci stare SLS, le 279. Vse kaže, da so se nekateri privrženci najštevilčnejše politične skupine v tej zvezi – krščanski socialisti, le bali javno glasovati proti kandidatu vladne JRZ, ki so jo podpirali delodajalci in klerikalci. Če pa imamo pred očmi tedanjo konkretno politično situacijo, potem številka 279, ki v glavnem predstavlja pogumne krščansko-socialistične delavce in peščico komunistov, le ni tako majhna. Pomembno pa je, da je predstavljala edino alternativo konservativni JRZ, katere vodstvo se je že odkrito opredeljevalo za klerofašizem.

Po volitvah je šel ves politični razvoj na Slovenskem v takšno smer, ki je silila, da se je ljudska fronta krepila. Klerikalni pritisk je krščansko-socialistično jugoslovansko strokovno zvezo vse bolj potiskal v zbliževanje s komunisti. Režimski razpust demokratično izvoljene Delavske zbornice spomladi 1939 je bil hladen tuš za socialne demokrate, ki so postajali bolj voljni za delavsko enotnost. Zadnji pogoj zanjo pa je dozorel konec leta 1940, ko so bili razpuščeni URSS sindikati. Tako je KPS, ki se je v zadnjih dveh letih pred vojno tudi v kamniškem okraju okrepila, prevzela nesporno iniciativo za ustvarjanje delavske enotnosti kot jedra protifašistične ljudske fronte.

OPOMBE

[1] Prvo ljudskofrontno sodelovanje se je v Sloveniji razvijalo v letih 1935 in 1936 do spomladi 1937, ko so zaradi svojega protikomunizma izstopili socialni demokrati. Imelo je velike uspehe kot enotna delavska fronta v štrajkovnem valu in pri občinskih volitvah 1936.

[2] Srečko Zabrič, Delavsko gibanje v Kamniku. Kamniški zbornik 1962.

[2a] Mirko Stiplovšek, Tri obletnice papirnice Količevo. Količevo 1975.

[2b] Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. VI., M 3.

[2c] Arhiv Jugoslavije, fond Narodna skupščina, fasc. kabinet dr. Mihe Kreka. Letak je bil zaplenjen v okolici Kranja in preko banovinskega odbora JSZ poslan dr. Mihi Kreku v Beograd.

[3] Obzornik delavske politike (šapirografirano), št. I, 1938 v Arhivu CK ZKS.

[4] Delavec, 15. junija 1938.

[5] Slovenec, 15. maja 1938; Nova pravda (glasilo narodnosocialističnega delavstva), 6. junija 1938; in Delavska pravica 9. junija 1938.

[6] Nova pravda, 20. junija 1938; Delavska pravica, 23. junija 1938.

[7] Dne 16. avgusta 1918 je bil namreč ustanovljen Narodni svet za Slovenijo v Ljubljani.

[8] Delavska pravica, 28. julija 1938.

[9] Delavska pravica, 8. septembra 1938.

[10] Delavska pravica, 15. septembra 1938.

[11] Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. Ia, M5 – Tiskani letak »Ugotovitve in sklepi občnega zbora JSZ, 12. junija 1938«.

[11a] Ravno tam.

[12] Politika (Beograd), 30. junija 1938.

[13] Delavska politika, 2. avgusta 1938.

[14] Delavska pravica, 4. avgusta 1938.

[15] Ravno tam.

[16] Ustna izjava dr. Marjana Breclja avtorju, junija 1972 in Mira Jeršica avtorju, junija 1976.

[17] To je počelo vse klerikalno časopisje: Slovenec sam sicer previdno, Straža v viharju in Slovenski delavec pa popolnoma nesramno.

[18] Slovenec, 1. november 1938.

[19] Takšen je bil naslov uvodnika, 24. novembra 1938.

[20] Ravno tam.

[21] Ustna izjava Toneta Fajfarja avtorju, avgusta 1976.

[22] Seznam kandidatov, toda ne popoln je prinesla Delavska pravica, 1. decembra 1938; popoln seznam pa Službeni list Kraljeve banske uprave Dravske banovine, 30. novembra 1938, str. 892–899, v njem so razvrščeni kandidati po volilnih listah, kar ne daje jasne slike opozicije; najboljši seznam za našo rabo pa je v begunjski Politiki, 8. decembra 1938, kjer so kandidati označeni s strankarsko oziroma skupinsko pripadnostjo.

[23] Slovenec, 25. novembra 1938; Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije. Izjava Franca Leskoška z dne 30. XI. 1938 v obliki letaka Slovenskim delavcem, kmetom in obrtnikom.

[24] Slovenec, 30. novembra 1938.

[25] Slovenec, 4. decembra 1938.

[26] Slovenec, 8. decembra 1938.

[27] Slovenec, 12. decembra 1938; Delavska politika, 13. december 1938, Jutro, 13. decembra 1938, vsi časopisi povzeli rezultate iz uradne Objave ministrstva za notranje zadeve, št. 53.533.

[28] Ravno tam.

[29] Ravno tam.

[30] Ravno tam.

[31] Arhiv IZDG, fond JSZ, fasc. VI. M 3.

[32] Mirko Stiplovšek, Razvoj delavskega in ljudskofrontnega gibanja na domžalskem območju 1935–1941. Kronika, 1977, št. 2, str. 85.

[33] Ravno tam, str. 90.

[34] Isto kot v opombi 27.

[35] Ravno tam.

razvoj of v kamniškem okrožju 1941 in pozimi 1942

Ivan Vidali

Dosedanje raziskave o vstaji v letu 1941 in o razvoju osvobodilnega gibanja v letu 1942 tja do srede 1943 na Kamniškem v glavnem poudarjajo vojaško partizansko dejavnost. Manj prostora pa odmerjajo organizaciji OF, torej terenu in zaledju partizanskih enot. Najbrž je to dokajšnja pomanjkljivost naših prizadevanj za spoznanje tega obdobja NOB. Zdaj namreč veliko vemo o partizanih, njihovih akcijah in bojih, znatno manj pa o delovanju OF in partije na terenu. Vzrok za to je treba iskati predvsem v tem, da je moralo ostati v tistem času delovanje sil, ki so organizirale, vodile in podpirale osvobodilni boj na terenu, nepoklicanim prikrito, čeprav so bile te sile ne samo enakovreden soudeleženec partizanstva, temveč tudi tiste korenine, iz katerih je le-to raslo in se razvijalo.

Drugi vzrok tiči v tem, da o organizacijskem in političnem delu na terenu vsaj za leto 1941 in 1942 skorajda ni pisanih virov in da v glavnem vse naše znanje o tem času temelji na spominih in pričevanjih preživelih udeležencev.

Zato je namen tega prispevka podatki kratek pregled političnega dela na terenu v kamniškem partijskem okrožju in posredovati nekaj ugotovitev o organizaciji terena na tem območju predvsem v pripravah za vstajo, po vstaji in jeseni 1941, ko je to delo povsem zamrlo, nato pa prikazati, kako je to delovanje oživelo pozimi 1941/42 in pripravilo pogoje za nov polet NOB, ki ga nato ne Nemci sami ne s pomočjo domačih izdajalcev nikoli več niso mogli zatreti. Poudaril sem že, da smo pri obravnavanju tega obdobja vezani na spomine in pričevanja udeležencev kot na poglavitni vir. Teh pričevanj je nekaj objavljenih, deloma pa so še v rokopisu. Tudi če so natisnjena, pa so razstresena po knjigah, revijah in dnevnem časopisju. Deloma je gradivo tudi pomanjkljivo, včasih si tudi nasprotuje, sem in tja pa je tudi dokaj osebno obarvano. V kopici tako nezbranega in neusklajenega gradiva se je, razumljivo, težko znajti in včasih že skoraj nemogoče ločiti zrno od plev.

Morda bi kdo menil, da obdobje NOB na Kamniškem jeseni 1941 in pozimi 1942 ni tako pomembno, kot mu posvečamo pozornosti. Če pa si prikličemo v spomin spoznanje, da je tedanje delovanje OF in partije ter njunih političnih delavcev postavilo temelje, na katerih so iz majhne Kamniške čete zrasli Kamniški bataljon, Kamniško-savinjski odred in iz njega Šlandrova brigada ter nato tudi Kamniško-zasavski odred ter da je njihovo delo kasneje omogočilo tudi delovanje vojaških in političnih vodstev za Štajersko na tem ozemlju, na Moravškem, po drugi strani pa da je iz prizadevanj v tem času polagoma zrasla takšna organizacija osvobodilnega gibanja na terenu, da je postopoma pritegnila v boj proti okupatorju domala vse prebivalstvo na Kamniškem, je na dlani, da je dvom o temeljitem prikazu dogajanj v tem času odveč.

Za boljši pregled nastanka in razvoj osvobodilnega boja na Kamniškem menim, da bi bilo treba obdobje, ki ga nameravam opisati, to je od priprav za vstajo maja 1941 do ustanovitve Kamniške čete konec marca 1942, časovno razdeliti na naslednja obdobja:

– na čas priprav za vstajo in njen začetek do dokončnega oblikovanja Kamniškega bataljona in s tem v zvezi na začetke in razvoj osvobodilne organizacije na terenu (od maja do 17. avgusta 1941),

– na obdobje, ko se na kamniško območje vrne Tomo Brejc in ko se s Kamniškega postopoma umaknejo vse vojaške enote, končno pa tudi Tomo Brejc sam (od 30. avgusta 1941 do srede novembra 1941),

– na zimo 1941/42, ko se Brejc vrne v kamniško okrožje in pride z njim tudi Mira Tomšič-Svetina in se jima sredi januarja 1942 pridruži še Nace Strlekar-Jože ter se vrnejo na Kamniško borci in ustanovijo novo Kamniško četo (od 22. decembra 1941 do 25. marca 1942).

VSTAJA 27. JULIJA 1941 IN NEKATERI DOGODKI, POVEZANI Z NJO

Nemci ob svojem prihodu na Štajersko in Gorenjsko prav nič niso skrivali svojih namer, da hočejo napraviti deželo nemško in izbrisati z njenega obličja vse, karkoli bi le spominjalo na slovenstvo. Čeprav zasedenega ozemlja niso pripojili rajhu, so vendar začeli uvajati v deželo svoj pravni in družbeni red in odstranjevati vse, kar je dajalo deželi slovenski videz. Uvedli so začasno civilno upravo za zasedeno Kranjsko in Koroško. Za njenega vodjo so določili Franca Kutschero, ki si je izbral za sedež Bled. Iz nekdanjih petih jugoslovanskih okrajev (srezov) so ustanovili tri deželska okrožja z vsemi upravnimi in policijskimi službami.

Od oboroženih enot so zadržali na Gorenjskem samo 181. rezervni policijski bataljon s štabom v Kranju, v 56 postajah pa so namestili orožništvo.

Najboljši ukrep za izpolnitev Hitlerjevega naročila, naj mu napravijo to deželo spet nemško, so videli v izgonu vseh zavednih Slovencev, zlasti izobražencev. Za izpolnitev tega so pripravili podroben načrt izselitev, ki naj bi jih opravili med majem in oktobrom, in z njimi izgnali v glavnem v Srbijo in na Hrvaško okrog 250.000 ljudi.

Kot uvod v množično iztrebljanje slovenskega ljudstva so začeli že maja meseca zapirati predvsem izobražence, vključno z duhovniki, ter politične nasprotnike, zlasti vidnejše in aktivnejše člane predvojnih strank ter komuniste. Nemci so nam o razpoloženju prebivalstva zaradi izseljevanja zapustili precej pisanih pričevanj. Najbolj slikovito je objavil že I. Križnar v reviji Borec 1971 v prispevku Vstaja in začetki NOB na Gorenjskem. Naj za boljše razumevanje navedemo nekatere: »Kakor pred ognjem tako je v zadnjem tednu nastopila panika pred izselitvijo. Nihče ne ve, ali bo izseljen ali ne . . . Noben posameznik, niti družina ne živi v miru, ne spi, ne jé in ne dela. Zoper nas vlada razpoloženje, ki je takšno, kakršnega Srbija v 23 letih ni mogla privzgojiti, mi pa smo ga ustvarili v pičlih dveh mesecih . . . Nihče več ne upa na cesto. Ljudje spijo drugje, samo doma ne, da jih ne bi našli. Delo je ustavljeno povsod, celo v nemških uradih . . .«

Izseljevanje je bilo torej eden od poglavitnih vzrokov, če ne celo najpomembnejši, da so se ljudje na zasedenem ozemlju ne samo povsem obrnili proti nacistom, marveč jih tudi globoko zasovražili. Takšno protinemško razpoloženje, ki je izviralo prav iz izseljevanja in pretnje z njim, je bistveno prispevalo k ugodnemu razpoloženju za oborožen boj. Odmevalo pa je tudi preko meja ozemlja, ki so ga zasedli Nemci, zlasti pa v Ljubljani. Tu je izseljevanje izredno okrepilo čut medsebojne povezanosti slovenskega ljudstva, pripomoglo je k ovedenosti ljudi in pospešilo njihovo pripravljenost bojevati se za svobodo.

V juliju so izobražence in nekomunistične nasprotnike začeli izseljevati iz Št. Vida, kjer je bilo zbirno taborišče, in jih nato okrog 2300 izselili z Gorenjskega. Najbolj znane komuniste so aretirali že v začetku maja. Del izmed njih so nato izpustili, deloma pa internirali v taborišču Kraut na Koroškem. Nekateri so se tem aretacijam izognili. Ko pa so Nemci po 22. juliju sklenili aretirati vse komuniste, se jih je veliko umaknilo v ilegalo. Zanimivo pa je, da so v kamniškem partijskem okrožju ostali skoraj vsi na prostosti. To je pomembno posebno zato, ker se je lahko partija skoraj neokrnjena posvetila pripravam za vstajo.

Selitve in nenehna negotovost v zvezi z njimi so porazno vplivale na prebivalstvo.[1] Če je ljudi na splošno zajelo ogorčenje nad tem, da so Nemci teptali in uničevali nekatere, tudi najpreprostejšemu človeku svete narodnostne dobrine, kot so materin jezik in drugi vidni znaki slovenstva, po drugi strani pa surovo in brezobzirno vsiljevali nemštvo in svoj nacistični družbeni red, je še posebno kmete prizadela možnost, da jih bodo odtrgali od domače zemlje in napravili iz njih brezdomce. Zelo močno pa jih je, ker so bili večinoma verni, vznemirilo še to, da so jim z izselitvijo duhovščine skoraj povsem onemogočili izpolnjevati njihova verska nagnjenja. K temu je treba pripomniti še to, da verni ljudje nacistov še pred njihovim vdorom v Jugoslavijo niso marali, ker so jih imeli za brezbožne in veri nasprotne.

Partija, ki je na Gorenjskem ostala po zasedbi edina organizirana politična sila, je imela v teh dneh izredno težavne in odgovorne naloge. Prvič je predvsem morala hrabriti zbegano, zapuščeno in nacistom na milost in nemilost prepuščeno ljudstvo. Prepričevati je morala ljudi, da sta trpljenje, ki ga prenašajo, in moreča negotovost, kaj bo z njimi, le začasni in da ne smejo izgubiti zaupanja vase, ker bo fašizem prav kmalu na tleh. To nalogo so v tem času komunisti uspešno opravljali. To pa tudi spričo tega, ker se je nacizem že v prvih tednih svojega gospodovanja na Slovenskem sam do golega razgalil in do konca osovražil. Vendar pa njihovo dokazovanje o skorajšnjem koncu rajha in zlomu nemške vojske spričo bliskovitih zmag, ki so jih njihovi generali dosegali proti Sovjetski zvezi, včasih ni moglo zveneti kaj posebno prepričljivo.

Toda ljudje so to tudi sami v sebi verjeli in se v obupu oklepali kot utopljenec bilke sleherne hrabrilne besede, ki jim je prinašala upanje v drugačno usodo, kot so jo tedaj doživljali, in ki jim je vlivala upanje v lepšo prihodnost.

Drugič pa je morala partija zelo prepričljivo dokazovati, da Hitler in njegov rajh ne bosta propadla le sama od sebe, marveč si bo treba svobodo izvojevati z lastnimi močmi in z ramo ob rami z vsemi poraženimi in teptanimi narodi Evrope.

Tako je partija v slovenskih množicah prepričljivo odvračala malodušnost in utrjevala upanje v zmago naprednih sil doma in v svetu tedaj, ko je bil slovenski narod v brezupni stiski in v veliki nevarnosti, da ga fašizem zbriše z zemlje. Hkrati pa je začela povezovati silnice, ki so delovale v prid prepričanju, da je zamisel o začetku takojšnjega oboroženega upora nujna in neogibna.

Tako je partija že od zloma stare Jugoslavije spretno povezala politično delovanje med ljudmi z neposrednimi nalogami boja proti narodnemu in razrednemu sovražniku. S tem si je tako utrdila in povečala ugled in zaupanje vseh domoljubnih in svobodoljubnih sil, da so ji te brez pridržkov priznale vodstvo osvobodilnega boja.

Julijsko vstajo 1941 je organiziral pokrajinski vojaški komite za Gorenjsko, ki so ga sestavljali Stane Žagar, Lojze Kebe in Tomo Brejc. Gorenjska je bila tedaj razdeljena na tri partijska okrožja: jeseniško, kamniško in kranjsko. Vstaja v jeseniškem in kranjskem okrožju se ni začela povsem po predvidevanjih in načrtih. Pač pa so v dogovorjeni noči od 27. na 28. julij izvedli pripravljene oborožene akcije v kamniškem okrožju in na ljubljanskem Posavju. Tu je na ozemlju, ki je pred vojno spadalo v okraj Ljubljana-okolica (rajon Tacen in partijski biro Črnuče kot del rajona Ježica) že delovala Rašiška četa.

Da se je vstaja v kamniškem okrožju uspešno začela, je predvsem zasluga temeljitih in obširnih priprav zanjo. V teh
154 sta se pokazali moč in organiziranost okrožne partijske organizacije, zrelost in predanost komunistov ter odločnost kamniškega vojaškega komiteja, predvsem Toma Brejca in dr. Marijana Dermastie, ki sta sklenila, da kamniške bojne skupine brez obotavljanja izvedejo sklep o predvidenih akcijah na sovražnika ob določenem času kljub temu, da je Tomo Brejc dobil v nedeljo, 27. julija popoldne, v Podgorje iz Kranja sporočilo Jožeta Pesjaka, da v kranjskem okrožju z vstajo ne bodo začeli, ker še niso dovolj pripravljeni.

Čeprav v jeseniškem in kranjskem okrožju 27. julija niso v celoti izpolnili sklepa pokrajinskega vojaškega komiteja o začetkih akcij na Nemce, na pomembne naprave in prometne zveze, pa so začeli ustanavljati partizanske čete, tako kot je sklenil pokrajinski vojaški komite na sestanku 20. julija 1941 pod Malim Gregorijevcem na Jelovici. Po tem sklepu naj se po akcijah, »ki naj jih pod vodstvom ilegalcev izvedejo bojne skupine . . . , (te) pridružijo partizanskim četam, ki naj se v vsakem okrožju združijo v bataljon.«[2]

Sklep pokrajinskega vojaškega komiteja za Gorenjsko so torej Kamničani dosledno izpeljali, medtem ko ga v drugih dveh gorenjskih okrožjih niso. To je sicer le ena izmed majhnih razlik, ki so se pojavile tako v pripravah za vstajo kot tudi v njenih začetkih, ki pa je po svoje zanimiva, ker nam odkriva, da so se na Gorenjskem v tem obdobju pojavljali razen vloge pokrajinskega vojaškega komiteja še drugi vplivi, ki naj bi zagotovili kar najbolj uspešno izvedbo vstaje, in to iz Ljubljane. Že v pripravah za vstajo se dajo ločiti na Gorenjskem tri območja, v katerih so priprave zanjo tekle nekoliko drugače: ljubljansko Posavje (Tacen–Gameljne–Črnuče), kjer so delovali komunisti neposredno po navodilih svojih prejšnjih vodstev, kranjsko-jeseniško, kjer je vodil priprave pokrajinski vojaški komite, in kamniško, katerega vojaški komite je sicer tesno sodeloval preko Toma Brejca s pokrajinskim, vendar pa se da iz več znamenj sklepati, da je bil preko dr. Marijana Dermastie tesno povezan tudi z Ljubljano, in to verjetno ne samo z ljubljansko partijsko in osvobodilno organizacijo, marveč tudi s samim vrhom osvobodilnega gibanja. Da je vpliv ljubljanskih organizatorjev vstaje segal v tem času čez Savo, nam dokazuje tudi bojna skupina v Dolskem, ki se je izoblikovala mimo vojaškega komiteja Kamnik, in majhna skupina na Zlatem polju, ki jo je prav tako neodvisno od njega po navodilu iz Ljubljane zbral Tomaž Novak.

Kamniško območje je bilo že od nekdaj najbolj razvito in neposredno območje okolice Ljubljane in s tisočerimi vezmi povezano z njo. Njen neposredni okoliš ob Savi (Št. Vid, Črnuče, Št. Jakob, Beričevo, Dolsko) pa je ob zasedbi skoraj na njenem pragu pripadel Nemcem. Tu se je pred očmi njenih prebivalcev dogajalo najhujše nasilje (razslovenjanje, aretacije, izseljevanje, streljanje talcev, kasneje tudi požig Rašice). Vse to je izredno vplivalo nanjo, zlasti, ker so se v njej zbrali in vanjo zatekli 1941. leta skoraj vsi, ki so kaj pomenili na Slovenskem.

Da je torej vodstvo osvobodilnega gibanja v Sloveniji pripisovalo izreden pomen vstaji na Kamniškem in da so bile priprave zanjo in njena uspešna izvedba v središču njegovega zanimanja in da je poskušalo tudi vplivati na njen ugodni razvoj, je povsem razumljivo in ima globoke vzroke zanj. Uspeh ali neuspeh vstaje bi lahko celo usodno vplivala na nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja. Zaradi močnega neposrednega vpliva na Ljubljano, na središče Slovenije, pa je uspešna vstaja na Kamniškem potrdila dotedanja prizadevanja KPS in OF in bila neizpodbiten dokaz in opora vodstvu osvobodilnega gibanja o pravilnosti pogumne odločitve za upor in o njegovi izvedljivosti ter zavrnila vsa mogoča in nemogoča izmikanja in dokazovanja njegovih nasprotnikov o nesmiselnosti boja malega slovenskega naroda z vojaškim gigantom. Z majhnimi, vendar opaznimi razlikami so nastajale tudi prve partizanske čete.

Medtem ko so se v jeseniškem in kranjskem partijskem okrožju ter na Posavju začeli umikati pred Nemci v ilegalo komunisti in delavci že kmalu po zasedbi, so po napadu na SZ na vsem Gorenjskem, razen v kamniškem okrožju, začele nastajati ilegalne skupine. Dotedanjim 22 ilegalcem, kolikor jih je bilo v tem času na Gorenjskem, se je do 26. julija pridružilo še 138 domoljubov, večinoma komunistov.[3]

Iz skupin, ki so nastajale po posameznih krajih na Gorenjskem, je obstajalo do 17. julija 1941, ko se je Stane Žagar vrnil iz Ljubljane na Gorenjsko, že 11 ilegalnih skupin. Te skupine ilegalcev so postale jedro, okrog katerih so nato nastale partizanske čete, ki so se povezale v začetku v samostojno rašiško četo (ustanovljena 24. julija 1941) in v čete Storžiškega in Cankarjevega bataljona. Prvi bataljon so sestavljali Tržiška, 1. kranjska in 2. kranjska četa, drugega Jeseniška in Jelovška četa. Vse te čete prvega bataljona so nastale torej od 24. julija do 2. avgusta, drugega pa 4. in 5. avgusta 1941.[4]

Tudi kamniški vojšaki komite je sklenil ustanoviti v okrožju bataljon. Ta je bil dokončno sestavljen 17. avgusta na Rašici, in sicer iz Kamniško-duplišhe in Radomeljsko-mengeške čete, ki se jima je nato pridružila še Rašiška četa.[5] Vojaški komite je določil štab bataljona že 25. julija na sestanku pri Volčjem potoku, medtem ko posameznih čet, oziroma njegove notranje organizacije, tedaj še ni predvidel. Tudi 27. julija so pred Brejcem prisegli le štab bataljona in vodja bojnih skupin ne pa komandirji in politični komisarji čet. Očitno je štab bataljona menil, da je bolj smotrno, če počaka na odziv udeležencev vstaje in njihov odhod v partizane, ter da šele potem iz borcev izoblikuje čete.

Tako sta se obe četi, ki sta nato nastali po vstaji, izoblikovali prav tako šele po 27. juliju, vendar iz udeležencev vstaje, ki so po akcijah prostovoljno odšli v partizane, ne pa iz ilegalcev. Tudi to je ena izmed posebnosti vstaje na tem območju.

Prvotno je štab bataljona verjetno zasnoval v kamniškem okrožju tri čete. To lahko sklepamo iz števila zbornih mest udeležencev vstaje, kjer naj bi se zbrali po začetku vstaje. To je na Kratni pri Kamniku, nad kamnolomom v Mengšu in na Lazah pri Krtini. Na prvem naj bi se sešli Kamničani, udeleženci iz Duplice in Šmarce ter verjetno iz doline Črne, na Lazah Radomljani in Domžalci, nad Mengšem Mengšani in morda Trzinci. Vendar so se ti, ki so tudi sodelovaliv akcijah 27. julija, pridružili Rašičanom.

Ta resnica, da so skupno odšli v partizane ljudje ne glede na njihovo dotedanjo politično pripadnost in svetovnonazorsko usmerjenost, dokazuje, da osvobodilno gibanje v kamniškem okrožju prav od začetka priprav za vstajo ni imelo značaja povezave pripadnikov nekdanjih strank, marveč je bilo to enotno gibanje. V kamniškem okrožju se ni zgodilo kaj takega, kot npr. v jeseniškem okrožju, kjer so izjemnoma odšli v dveh skupinah v partizane posebej komunisti, posebej pa nekateri, ki so bili sicer blizu KPS, pa vendar politično nekoliko drugače usmerjeni.[6] Tudi ta enotnost je zanimiva posebnost vstaje na Kamniškem.

Pomembno pa je še to, da so kamniški partizani takoj in brez izjeme priznali za vodilno silo osvobodilnega boja KPS in se ji zavestno podredili.

Če poskusimo oceniti razvoj in zasnovo osvobodilnega gibanja na Kamniškem in določiti mesto in stopnjo njegove organiziranosti v gorenjskem okviru, potem moramo ugotoviti, da sta bila vstaja in partizanstvo v kamniškem okrožju povsem usklajena z zamislimi osrednjega vodstva osvobodilnega gibanja na Slovenskem. Značilnosti zanju so bile:
- temeljite priprave takoj po sprejetju sklepov vodstva osvobodilnega boja o začetku priprav na vstajo, ki so se odvijale pod vodstvom KPS in katerih jedro so bili komunisti in takojšnji začetek pridobivanja najbolj zavednih in za boj pripravljenih rodoljubov,
- množična širina in učinkovitost priprav,
- enotna in celovita politična usmerjenost brez primesi nekdanjega strankarstva,
- prizadevanje za čim številnejši odhod v partizane, torej kar najbolj množična mobilizacija,
- izviren nastanek čet in njihova bojna učinkovitost,
- dodelana partizanska taktika (spretno manevriranje in izmikanje dolgotrajnejšemu boju, lastna pobuda) v napadanju manjših sovražnikovih oboroženih oddelkov in posameznikov ter naprav, ki jih je ta uporabljal, (tako prometnih zvez kot naprav za proizvodnjo, skladišč in podobno),
- iztrebljanje domačih izdajalcev,
- trdna organizacija zaledja (preskrba, nastanitev, obveščanje itn.),[7]
- ugoden vpliv uspešnosti vstaje in partizanskega boja poleti in jeseni 1941 na razvoj osvobodilnega gibanja zlasti v Ljubljani in tudi drugod po Sloveniji.

Vstaja na Kamniškem in obdobje prvih partizanskih čet do srede oktobra 1941 kažeta precej izvirnosti in samostojnosti, s čimer se v marsičem razlikujeta od sočasnih dogodkov drugod po Gorenjskem. Nekatere od teh posebnosti, ki so jih prav tako ugotovili tudi drugi opisovalci in raziskovalci teh dogodkov že precej časa pred tem prispevkom, sicer včasih res niso zelo očitne in velike, so pa vendar opazne in nas spodbujajo k temu, da bi odkrili njihove vzroke.

Potrdi se resničnost trditve, da delovanje ob vstaji in mesec ali dva po njej ne more biti povezano samo s Tomom Brejcem, kot smo bili na to navajeni gledati doslej, marveč nujno še z nekom, ki je vnesel v tem času dokaj samostojnosti in izvirnosti v organiziranost in oblike osvobodilnega boja.

Če pogledamo pripravljalce vstaje in tedanje partizane na Kamniškem, potem se ob vrsti ljudi, katerih delež pri teh dogodkih prav tako ni majhen (Tone Blejec, Franc Bukovec, Roman Potočnik, Tone Šturm itn.), se moramo vsekakor ustaviti predvsem pri osebnosti dr. Marijana Dermastie. Seveda se tu takoj in neposredno zastavlja vprašanje njegovega mesta in deleža v vstaji in pri začetkih partizanstva v kamniškem okrožju, kajti njegova vloga v tem pogledu je odslej premalo raziskana in poudarjena in po nekem čudnem spletu okoliščin skrčena veliko bolj na vlogo izvrševalca nalog pokrajinskega vojaškega komiteja za Gorenjsko in na kratkotrajno samostojno poveljevanje Kamniškemu bataljonu, kot pa na dejansko vlogo, ki jo je v tem času imel v osvobodilnem gibanju.

Če si prikličemo v spomin še nekaj dejstev, ki smo jih doslej premalo upoštevali:

- da so namreč nekateri prvi zametki vstaje, ki so se pojavili že kaj kmalu po razsulu kraljevske jugoslovanske vojske, povezani z njegovim imenom (npr. že nekaj dni po zasedbi je pripeljal z avtom iz Ljubljane v Radomlje nekaj pušk in streliva),[8]
- da je bil kamniški vojaški komite ustanovljen že 17. maja 1941,[9] torej že pred nastankom vojaških komitejev na Gorenjskem, ki so jih ustanovili v začetku junija 1941,
- da je bil tudi dr. Dermastia eden od tistih komunistov, »ki so živeli že od začekta okupacije v popolni ilegali, (da) so se povsem posvetili pripravam za vstajo«,
- da je moral nekdo vendarle prevzeti neposredno odgovornost za uspešno izvedbo vstaje, saj se Brejcu zaradi preobilice dela tej nalogi v kamniškem okrožju ni bilo mogoče docela posvetiti,
- da je bil Brejc kot član pokrajinskega vojaškega komiteja za Gorenjsko bolj usmerjen v vprašanja celotne pokrajine in tesneje povezan s središčem gorenjskega osvobodilnega gibanja, posebno pa še s Kranjem, kot pa s kamniškim območjem, kar dokazujejo besede, da je »prevzel **tudi** (podčrtal jaz) odgovorno nalogo, pripraviti upor v kamniškem okrožju«,
- da je bilo njegovo delovanje v tem času na Kamniškem bolj usmerjeno na dajanje napotkov in navodil, zlasti ker je bil tudi instruktor CK KPS, kot pa na prevzemanje in vodenje neposrednih nalog,
- da je bil Brejc tudi osebno bolj navezan na Kamnik in na ljudi v njem ali v njegovi neposredni okolici, kar je razumljivo, ker je imel tu sorodnike in znance in ker je bila tudi partijska organizacija razširjena v glavnem okoli Kamnika,
- da tudi težišče priprav za vstajo in akcij ob vstaji in po njej ni bilo toliko v kamniškem območju okrožja, marveč bolj na

domžalskem (v Radomljah in okolici, tako v Dobu, v Jaršah, v Preserjih, v Šmarci), v Mengšu in v Domžalah,
– končno tudi to, da je bil položaj takoj po začetku vstaje v delu kranjskega okrožja tako kritičen, da je moral za dalj časa ostati tamkaj.[10]

Že teh nekaj dejstev nedvomno kaže in z gotovostjo lahko trdimo, ne da bi kakorkoli zmanjšali velik in pomemben delež Toma Brejca, da uspešna vstaja, organizacija in vodenje partizanskih enot na Kamniškem tja do prve polovice septembra 1941 niso povezani samo z njim, marveč tudi z dr. Dermastio. Nesporno je, da sta se načelno glede bistvenih vprašanj strinjala, verjetno pa sta imela nekoliko različne poglede v nekaterih manj pomembnih zadevah. Brejc je bil, kot kaže, bolj politično usmerjen, Dermastia bolj vojaško, Brejcu je šlo zlasti za politično pripravo in pritegnitev ljudi v osvobodilno gibanje, za ustvaritev kar najširše politične osnove, iz katere naj bi odhajali v boj že tudi politično osveščeni borci, dr. Dermastii pa predvsem za neposredno, hitro in učinkovito vojaško dejavnost, za boj, hkrati s tem pa tudi za politično napredno preobrazbo partizanov in terena. Morda bi lahko označili Dermastievo delovanje z načelom: politično pridobivati borce z bojem, ne le s prepričevanjem.

Vse to kaže, da je bil v času, ko sta oba delovala na Kamniškem (junij–september 1941), Brejc predvsem povezovalec obeh vojaških komitejev, gorenjskega in kamniškega, ter usmerjevalec delovanja kamniškega, dr. Dermastia pa je bil ob enotni in čvrsti partiji dejanski organizator in izvajalec akcij. Vsekakor je bil v času, ko je moralo prevladovati politično delovanje, pomembnejši Brejčev delež, ko pa so bila v ospredju praktična organizacijska vprašanja in vojaške zadeve, pa Dermastieva vloga in prispevek. Torej je delež dr. Dermastie pri vstaji in v prvem obdobju partizanstva na Kamniškem v letu 1941 pomembnejši, kot smo to menili doslej. Skoraj nenavadno se zdi, kako da nismo dognali že prej, ko smo vendar vedeli, da je glavno poveljstvo slovenskih čet visoko cenilo njegovo delo, saj je bataljon, ki mu je poveljeval, prejel kot prva slovenska patizanska enota odlikovanje in zastavo kot darilo CK KPS in IO SNOO z utemeljitvijo, da se podeljuje »kamniškemu bataljonu in njegovemu komandantu za hrabra partizanska dejanja in spretno partizansko taktiko«.[11] Končno pa ne smemo pozabiti tudi tega, da je glavno poveljstvo, ko se je znova vrnil v Ljubljansko pokrajino, po boju na Golčaju, prav njemu, čeprav je imelo na voljo nekaj prekaljenih španskih borcev in drugih vojaških strokovnjakov, zaupalo pisanje knjige »Kratek tečaj za partizanske poveljnike«.

OSVOBODILNA FRONTA V PRIPRAVAH ZA VSTAJO IN PO NJEJ

Priprave za vstajo na Kamniškem so tako kot drugod po Gorenjskem zaživele s političnim delovanjem KPS med prebivalci, predvsem delavci. Takoj po razsulu stare Jugoslavije so razširjali navodilo CK KPS, naj ljudje zbirajo orožje, strelivo in opremo. Žal je ta akcija v kamniškem okrožju slabo uspevala, ker se na njegovem ozemlju ni razšla nobena enota bivše jugoslovanske vojske in so v bistvu lahko zbirali le tisto orožje, ki so ga prinesli mobiliziranci s sabo iz vojske. To pomanjkanje orožja je pestilo organizatorje vstaje in kasnejše poveljstvo Kamniškega bataljona vse leto 1941 in je bistveno vplivalo na odhod prvih borcev v partizane kot tudi na kasnejše partizanske akcije.

KPS je edina od vseh predvojnih strank ostala neomadeževana. S svojimi pravilnimi predvidevanji poteka dogodkov in ocenami fašizma si je izredno okrepila svoj ugled, razen tega pa je svoje delovanje usmerila v razkrinkavanje neljudske in kapitulantske politike bivših strank in njenih voditeljev, ki so se po izgubljeni vojni začeli udinjati novim gospodarjem. Močno pa je tudi okrepila svojo dotedanjo propagando proti fašizmu in začela pripravljati ozračje za oboroženi boj. Tako se je povzpela na čelo odpora proti okupatorju.

Z izkušenimi kadri, neokrnjeno organizacijo in s svojimi bogatimi izkušnjami ilegalnega delovanja, ki ga je morala uporabljati v stari Jugoslaviji pa tudi z bojnimi izkušnjami svojih članov, ki so se borili v Španiji, je v novih razmerah lahko ostala edina sila odpora in je mogla takoj učinkovito poseči v sredo dogajanj. Imela pa je že tudi povsem jasno izdelano obliko boja: politično nadaljevati svoje dotedanje delovanje in združiti vse napredne in domoljubne sile v enotno organizacijo, podobno predvojni Ljudski fronti, vojaško pa izbrati gverilsko oziroma partizansko bojevanje.

Priprave za takšen način boja pa so terjale delovanje v dveh smereh: politično pripravo za boj sposobnih ljudi, da se bodo odločili zanj in za čim boljše množično organizirano osnovo v ljudeh na terenu, da bi ta boj podprli in ga s tem najprej omogočili, nato pa podpirali. Za to nalogo je vodstvo partije našlo preprosto in učinkovito rešitev: partijske celice je odprlo navzven in komuniste zavezalo, da so začeli zbirati okrog sebe napredne in zavedne ljudi in postali takoj jedra odborov OF oziroma na Kamniškem bojnih skupin, v okviru katerih so nato potekale po navodilih OK KPS Kamnik in njegovega vojaškega komiteja priprave za vstajo. Sprva so ljudi povezovali v ozke skupine, po navadi v trojke, kasneje, skladno s tem, kako so zorele razmere za vstajo, pa so skupine začeli pomnoževati in imeti za njimi že širše in marsikje že napol javne sestanke.

Naloge teh bojnih skupin so bile povsem iste kot naloge odborov OF v Ljubljani in v preostali Ljubljanski pokrajini:

– politične priprave za oboroženi odpor, predvsem pridobivanje ljudi zanj in njihovo vključevanje v odbore OF,
– zbiranje orožja in vojaške opreme, pripravljanje in
– organiziranje zaledja (za nastanitev ilegalcev in prvih borcev, organizacija obveščevalne službe, ustanavljanje tehnik in pod.).

Njihova sorodnost z odbori v Ljubljani in njeni okolici se da pojasniti predvsem s tem, da so bile tedaj zveze z Ljubljano kot središčem odpora še sorazmerno tesne. Predvsem velja to do konca junija 1941, ko je večina prebivalcev z ozemlja, ki so ga zasedli Nemci, še vedno lahko bolj ali manj neovirano prekoračevala nemško-italijansko mejno črto in je npr. tudi ljubljansko Posavje še vedno organizacijsko spadalo v okrožje Ljubljana – okolica. Kasneje so predvsem Nemci mejno črto skoraj neprepustno zaprli in so bili prehodi čeznjo zelo tvegani in pravzaprav največkrat celo nemogoči.

Značaj teh skupin kot temeljnih organizacij OF delno priznava tudi Tomo Brejc, čeprav jih še ne šteje za povsem enake odborom OF. »Vendar moram resnici na ljubo

povedati, da v teh prvih dneh še nismo ustanavljali odborov OF v takem smislu, kot jih poznamo kasneje . . . Odbore smo začeli ustanavljati šele v drugi polovici septembra 1941. Najprej je vsa organizacija vstaje slonela na članih partije, od katerih je bila večina povezana z ljudstvom in se še dalje povezovala s poštenimi, socialno naprednimi in narodno zavednimi ljudmi. Tako se je ideja vstaje naglo širila in hitro je raslo število zavednih, domoljubnih mož in žena ter mladincev in mladink, ki so v organizaciji vstaje in njeni izvedbi tako ali drugače praktično sodelovali. Te zveze organizatorjev vstaje in komunistov s poštenimi, socialno naprednimi in narodno zavednimi ljudmi so bile dejansko prvi začetki organizacije OF na Gorenjskem. Ta se je pozneje formirala prav iz njih in je zanje tvorila temeljno jedro.«[12]

Priprave so se končale 27. julija 1941, ko so se posamezne skupine zvečer odpravile na akcije. Na ugoden potek priprav je po mnenju Toma Brejca »dobro vplival zlasti napad Nemcev na Sovjetsko zvezo in vera, da bodo združeni zavezniki hitro opravili z nacisti. Delno pa je dobre pogoje ustvarjal tudi sam okupator s svojim nezaslišanim terorjem, s katerim je odgovarjal na vsak najmanjši protinemški pojav.«[13]

V noči od 27. na 28. julij 1941 se je vstaja na Kamniškem začela. Prehod iz priprav zanjo k oboroženim akcijam, zlasti pa odhod v partizane, ki je temu sledil, je bil težaven. Temu je botrovala vrsta okoliščin od čisto osebnih (ločitev od doma, družine, zemlje) do objektivnih (pomanjkanje orožja, nezadržno prodiranje Nemcev v Sovjetsko zvezo itn.). Vendar pa je treba poudariti, da se nihče, ki se je odločil, da se gre borit, ni vrnil domov, in dokler je bil v organizirani partizanski enoti, ni samovoljno odšel iz nje.

S prehodom v partizanstvo so se razmere močno spremenile. Poprej enotna osvobodilna organizacija se je nenadoma spremenila v vojsko in v zaledje. Pomembnosti slednjega so se voditelji odpora dobro zavedali. Tako je pisal E. Kardelj v Delu: »Najtesnejše sodelovanje OF s partizani je eden od najvažnejših pogojev uspešne partizanske akcije . . . V sleherni vasi je potrebno postaviti organizacijo narodne zaščite . . . organizirati obveščevalno službo in vseljudsko akcijo za pomoč partizanom z zbiranjem denarja, obleke, odej . . . sanitetnega materiala, orožja in municije . . .«[14]

Nemci so se na vstajo silovito odzvali. Njihovi ukrepi so znani:
– po vstaji so pripeljali na Gorenjsko močne policijske sile (181. rezervnemu policijskemu bataljonu se je pridružil najprej 171., nato še 72. rezervni policijski bataljon, motorizirana rezervna policijska četa »Alpenland«) in vojaške enote (322. in 977. bataljon deželnih strelcev ter 499. šolski pehotni bataljon),
– uvedli so izredne ukrepe: vpeljali policijsko uro, izvedli množične aretacije, ustanovili posebno sodišče in začeli streljati talce.

Nemci so tako izredno hitro in natančno doumeli, da gre pri akcijah 27. julija za veliko več kot samo za slučajna, le rahlo med seboj povezana ali celo samo posamična spontana sovražna dejanja proti njim. Doumeli so, da so partizani samo oborožena pest ljudskih množic in da je ta temelj upora, da iz tega izvira vstaja. Dokaz za to so njihovi povračilni ukrepi, ki so veliko bolj naperjeni proti vsem možnim sodelavcem, podpornikom in simpatizerjem osvobodilnega boja, s katerimi bi se lahko pomnožile vrste partizanov, proti tistim, ki so partizanom dajali pomoč ali pa bi jim lahko pomagali v prihodnje.

Nemci so torej že svoje prve ukrepe proti vstaji usmerili natančno v tisto, za kar so vedeli, da bodo z njim osvobodilno gibanje najbolj prizadeli: v ljudstvo, na teren, v zaledje.

Z oboroženimi silami so začeli zasledovati partizanske enote najprej na zahodnem delu Gorenjske. 5. avgusta so razbili Storžiški bataljon, 8. avgusta pa Gorenjskega. Zatem so se po četah lotili Kamniškega bataljona. Najprej so razpršili 24. avgusta Kamniško četo, nato so napadli 13. septembra Radomeljsko, 21. septembra Mengeško-moravško in 27. septembra Rašiško. Čete so se morale umakniti s svojih operativnih območij. Kamniška se je povsem razšla, nekaj borcev se je pridružilo drugim četam, večina pa se je umkanila v Ljubljano. Radomeljska se je prebila čez Savo in se nastanila na Molniku, od koder se je v drugi polovici oktobra (najbrž 5. oktobra) nekoliko spremenjena vrnila na Kamniško, nato pa na Golčaju skoraj v celoti padla. Del Rašiške čete se je rešil prav tako čez Savo v Polhograjske Dolomite, del pa so Nemci zajeli v Selu pri Vodicah. Samo Mengeško-moravška četa, ki se je prebila iz obroča pri Sv. Mohorju nad Moravčami, se je sredi oktobra v celotnem sestavu in ne da bi jo Nemci pregnali, premaknila čez škofjeloške hribe, podobno kot del Rašiške čete v Dolomite.

Takoj od vstaje pa vse do začetka oktobra 1941 so bile partizanske enote na Gorenjskem dokaj aktivne. To je posebej značilno zato, ker so bili tu pogoji za boj proti sovražniku izredno hudi. Te akcije pa so bile tudi skoraj edine oborožene akcije tedaj v Sloveniji. To ugotavlja tudi Edvard Kardelj, ki o tem piše, da so se »partizanske akcije vse do zadnjih dni omejevale v glavnem na tisti del Slovenije, ki je pod nemško okupacijo. Zaostajanje take akcije na teritoriju, okupiranem po Italijanih, je izredno škodljivo.«[15]

Tu bi bilo zanimivo poiskati odgovor na vprašanje, zakaj je bilo tako. Zakaj so se gorenjski in štajerski borci borili z do zob oboroženimi in okrutnimi Nemci, na Dolenjskem in Notranjskem, kjer je bila okupacija vsaj prve mesece dokaj mila, pa so le počasi prehajali od besed k dejanjem. Še prvo večjo akcijo v Ljubljanski pokrajini proti Italijanom – napad na preserski most 4. decembra 1941 – so izvedli s pomočjo gorenjskih borcev. Tudi s te strani gledano, se nam vstaja v kamniškem okrožju julija 1941, kasneje pa, razumljivo, še bolj gorenjska decembrska vstaja z viškom bojev za Dražgoše januarja 1942 pokažeta v še pomembnejši luči. Že v obdobju od vstaje do dokončnega oblikovanja na Rašici 17. avgusta sta dotedanji četi Kamniškega bataljona, Kamniško-dupliška in Radomeljsko-mengeška napadli nekaj posameznih nemških vojakov.

Po zboru na Rašici pa so čete Kamniškega bataljona izvedle še nekaj manjših akcij, predvsem pa tudi dve veliki: Rašiška je pred Rašico napadla nemški avto in ubila šest ljudi, Radomeljska pa je zažgala in opustošila Remčevo tovarno pohištva na Duplici.

Prvi val aretacij je sledil takoj po vstaji. Tedaj so na Kamniškem zaprli okoli 200 ljudi in to več ali manj na slepo, »ljudi, ki so sodelovali pri sabotažnih dejanjih ali so na osnovi ugotovljenih dokazov bile sumljive . . .«[16]

Na splošno so aretirali ljudi, ki bi lahko sodelovali pri akcijah vstaje, bodisi da so jih poznali kot sumljive, da so simpatizerji komunistov, narodno zavedni, novemu režimu nenaklonjeni ali celo sovražni, znani kot prijatelji tistih, ki so odšli v partizane itn.

To dokazuje predvsem, da so za možnimi udeleženci poizvedovali in delali spiske z njihovimi imeni šele po vstaji in da so aretacije izvedli predvsem v krajih, kjer je vstaja izbruhnila. Res pa je, da so v naslednjih dneh, kar je vsekakor bila zasluga njihovih zaupnikov, delno pa verjetno tudi priznanja posameznih zapornikov, da so pod pritiskom za koga priznali, da je bil v zvezi z vstajo, zaprli precej udeležencev vstaje. V nekaj tednih nato je Nemcem uspelo, da so dokaj natančno pretehtali večino zaprtih in jih razdelili v dve skupini: v eno, ki je po njihovem mnenju sodelovala v vstaji, in v drugo, ki ni. Eno so poslali postopoma v smrt, drugo pa v prevzgojno taborišče Krieselsdorf pri Spittalu na Koroškem. Zanimivo pa je, da so tudi te zapornike razdelili v dve skupini, torej v »bolj krive« in »manj krive«. Ene so namreč nato »prevzgajali« pol leta, druge pa le tri mesece, nakar so jih spustili domov.

Enega dela pravih udeležencev vstaje pa jim ni uspelo odkriti in tudi nekaj komunistov ne (od prvih npr. I. Vrhovnika iz Mengša, od drugih S. Starina iz Doba). Te aretacije kažejo na to, da zarote niso imeli samo za delo komunistov, marveč tudi narodno zavednih ljudi in da so ji pravilno pripisovali vsenarodni značaj.

Drugi val aretacij je bil v mesecu decembru.[17]

Pomembnosti terena kot trdne in zanesljive opore osvobodilnega gibanja in kot pogoja za obstanek in razvoj partizanstva se je vodstvo odpora jasno zavedalo. Hkrati pa tudi tega, da mora postati teren resničen politični temelj osvobodilnega gibanja, in kot tak nenehno politično razgiban in prilagodljiv razmeram, ki so z oborožením bojem nastale. Takšna usmeritev pa je terjala kar najtesnejše sodelovanje vseh udeležencev boja, partizanov in aktivistov, vendar takšno, da je ostalo okupatorjem neopazno in brez nepotrebnega izpostavljanja aktivistov nevarnosti, da bi jih odkrili in prijeli.

Zato je bilo potrebno posebno previdno povezovanje in potrebne so bile takšne oblike organiziranja, ki so ustrezale tedaj nadvse težavnim razmeram. To pa je terjalo preudarne in sposobne politične delavce. Da se bo politično delo z nastankom partizanskih enot podvojilo, so predvideli organizatorji vstaje že na sestanku vojaškega komiteja pri Volčjem potoku 25. julija. Tu so namreč sklenili, da je treba dolžnost političnega delavca na terenu ločiti od dolžnosti političnega komisarja Kamniškega bataljona. Za sekretarja operativnega komiteja, kot so tedaj imenovali to funkcijo za teren, so postavili Romana Potočnika, Antona Šturma, sekretarja OK KPS Kamnik, pa so določili za političnega komisarja bataljona.[18]

O tej dolžnosti so razpravljali tudi na Rašici pred dokončnim oblikovanjem Kamniškega bataljona. Tu pa so Potočnika zamenjali s Šturmom. Ta zamenjava je bila verjetno sad temeljitega premisleka, ker je z vstajo prenehal delovati okrožni komite KPS, in je terensko delo Šturmu kot dotedanjemu sekretarju komiteja, ki je dodobra poznal članstvo partije, njene simpatizerje in nato kot član vojaškega komiteja tudi najvidnejše aktiviste, najbolj ustrezal. Odločitev je bila tudi skladna s stališčem CK KPS, ki ga je izrazil v članku »Razširimo in učvrstimo partijske organizacije« konec avgusta 1941 T. Tomšič:

»V zvezi z razporejanjem kadrov je . . . zlasti vidna nevarnost, da bi nekatere partijske organizacije ves ali najboljši kader poslale v partizane. To se ne sme zgoditi. Ne sme se zgoditi, da bi delovne množice v tovarnah, v vaseh in mestih ostale brez vodstva, brez partije. Zato je treba brezpogojno zagotoviti sposobna vodstva na terenu med množicami.«[19]

Naloge sekretarja tega komiteja so bile povezava z aktivisti, ki so jih že v pripravah za vstajo določili za politično delo na terenu in so tu tudi ostali, usmerjanje njihovega političnega dela med ljudmi na terenu, netenje protisovražne propagande, pridobivanje novih privržencev OF in borcev ter opravljanje drugih nalog, zlasti preskrbovanje partizanskih enot in obveščanje. Na terenu naj bi torej že takoj po vstaji začela delovati osvobodilna organizacija; ta bi zamenjala dotedanje člane KPS in organizatorje vstaje, ki so odšli v partizane. Ta organizacija, ki naj bi imela svoj vrh v omenjenem sekretarju, naj bi tako bila središčna točka, skozi katero bi se povezovale vojaške enote s terenom in osvobodilno organizacijo na njem ter obratno. Tako bi bilo posameznih stikov čim manj, delo bi teklo organizirano in možnosti za razkritje aktivistov, sodelavcev partizanov pa tudi odkritja borcev, njihovih taborišč in podobno bi se kar najbolj zmanjšale. Za takšno organizacijo je bilo že pred začetkom vstaje vse pripravljeno in po posameznih krajih so vodje bojnih skupin tudi določili, kdo od sodelavcev bo ostal na terenu.

Za nekatere tudi vemo: Lojze Bergant iz Podgorja, Polde Miš z Gorjuše, Albin Ogrin iz Mengša, Julij Ocepek iz Volčjega potoka, Jože Skok z Rodice itn. Žal pa Tone Šturm svoje naloge ni mogel izpolniti. Kamniška četa, pri kateri se je zadrževal, je že v dobrem tednu po ustanovitvi razpadla, s štabom bataljona in večino njegovih borcev pa je izgubil stik. 10. septembra so na okrožni partijski konferenci pri Sv. Trojici v navzočnosti instruktorja CK KPS T. Brejca znova določili za sekretarja R. Potočnika.[20] Ker pa so se dogodki prehitro odvijali, čete so se namreč morale pred Nemci vse preveč premikati iz kraja v kraj in umikati pred njimi, Radomeljska četa, pri kateri je bil štab bataljona in pri katerem se je zadrževal tudi Potočnik, pa se je morala umakniti čez Savo na italijansko stran, tudi ta ni mogel uspešno opraviti svojih nalog.

Ta nenadni umik štaba Kamniškega bataljona z Radomeljsko četo čez Savo je bil zelo pomemben za ves nadaljnji vojaški in politični razvoj na Kamniškem v letu 1941. Če se štab s to četo ne bi umaknil v Ljubljansko pokrajino, marveč bi morda prešel z njo v prazen prostor, kjer je prej delovala Kamniška četa, torej pod Kamniške planine in v Tuhinjsko dolino, v svojo bližino premestil Mengeško-moravško četo in še Rašiško četo, ki je bila tedaj na zelo ogroženem območju, proti severu, se pravi v vogljanske, šenčurške ali tunjiške gozdove, in vse tri čete trdneje povezal med seboj, bi utegnil ohraniti na Kamniškem dokaj močno partizansko enoto. Če pa bi mu uspelo to povezati še z gorenjskimi ali s štajerskimi partizani, kar je že tedaj morda nameravalo glavno poveljstvo

slovenskih partizanskih čet, ki je kmalu po prihodu štaba in Radomeljske čete na Molnik poslalo prve dni oktobra 1941 četo nazaj v kamniško okrožje z nalogo, da se poveže s I. štajerskim bataljonom, bi na Kamniškem najbrž obstali partizani tudi jeseni 1941. Tako pa sta tako Mengeško-moravška četa kot Rašiška ostali osamljeni ter sta se morali po nekaj tednih zaradi nenehnih nemških napadov tudi sami umakniti s kamniškega območja.

To je le domneva, kajti ta umik je imel tudi drugo, pozitivno stran. Čedalje bolj je namreč očitno, da dogodki v tedanjem času in odsotnost partizanov od oktobra 1941 do februarja 1942 na Kamniškem niso bili tako tragični in da so imeli tudi svoje ugodne strani. Res je, da je trenutno ostal teren brez vojaške in politične dejavnosti. Toda bil je politično prebujen. Trenutno mirovanje je imelo za posledico zlasti to, da so sodelavci osvobodilnega gibanja lahko temeljito preudarili o svojem nadaljnjem sodelovanju v njem. Čeprav bi to lahko vodilo odločanje o njih samih zaradi nemškega nasilja in trenutnega neuspeha osvobodilnega boja do zmanjšanja pristašev OF, pa je bil izid tega prečiščevanja prav nasproten. Število tistih, ki so že sodelovali v pripravah na vstajo in s partizani po njej ter ostali zvesti svoji prvotni odločitvi za odpor, se pozimi 1941/1942 ne le da ni zmanjšalo, temveč se je krog somišljenikov OF počasi, toda zanesljivo širil. Prav zaradi nezmanjšanega nasilja, s katerim Nemci niso prenehali, četudi v tem času niso imeli posebnega vzroka zanj, so uvideli zlasti to, da namen Nemcev sega resnično mnogo globlje od uničenja partizanov, kar so organizatorji OF dokazovali že od začetka priprav za vstajo, da gre v bistvu za uničenje slovenskega naroda in da je boj proti njim edino sredstvo, ki lahko bistveno prispeva k temu, da jim to prepreči. Glede partizanov pa je pomembno:

– prvič, z umikom s kamniškega območja sta se izvedla preverjanje in osip borcev zunaj ozemlja, ki so ga imeli zasedenega Nemci, torej na italijanski strani mejne črte v Ljubljanski pokrajini. Vsi tisti borci, ki niso bili v sebi dovolj močni ali ki so šli po vstaji v boj iz kakršnih koli drugih vzrokov ali namenov ali tudi iz objektivnih vzrokov (slabo zdravje, nezadostna telesna pripravljenost za hude napore ipd.) ali pa tudi iz trenutne zanesenosti in upanja, da bo vojne v nekaj tednih konec ali da so dognali, da ne sodijo v partizanske vrste, so se sami, brez škode za druge, izločili. Če bi se to dogodilo na nemškem zasedbenem ozemlju, bi lahko imelo zares usodne posledice, medtem ko se je to na italijanski strani izteklo povsem neopazno;

– drugič, odhod iz kamniškega okrožja in čez nemško-italijansko mejno črto je imel za posledico sodelovanje kamniških borcev v Dražgošah, kar je bilo zanje eno izmed izredno globokih in pomembnih doživetij, dogodek, ki je najbrž odločilno vplival na razvoj takšnega partizanstva na Kamniškem v letu 1942, kot ga poznamo, saj je dražgoški boj odmeval še decembra leta 1942 na Kostanjski planini;

– tretjič, ta usmeritev in združitev vseh gorenjskih partizanov, ki so prešli mejo, na enem kraju, na Samotorici v šolskem taborišču (ta usmeritev je bila nedvomno zavestna poteza glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet), je razen pomembnosti za razvoj NOB ne samo na Gorenjskem, v slovenskem okviru bila izredno pomembna tudi za borce same: medsebojno osebno spoznanje, oskrba z orožjem in opremo, partizansko urjenje in politično delo, povrnjena zavest in zaupanje vase in krona vsega – Dražgoška bitka. Vsega tega bi borci ne preizkusili, če bi ostali na Kamniškem. Ti, ki so šli skozi strašno zimo in eno največjih in najuspešnejših bitk s sovražniki na Slovenskem, skozi ogenj in mraz, so doživeli na tej trnovi poti resnično očiščenje in pomlajenje.

V Ljubljansko pokrajino so odšli dokaj demoralizirani in kljub vsemu idejno še vedno verjetno ne povsem enotni. Na Gorenjsko pa so se vrnili idejno prečiščeni, v boju prekaljeni, zliti v trdno jedro novega Kamniškega bataljona, na katerega so se kasneje navezali tudi novi borci, se ob njih zgledovali pri njih, ob vseh tistih plemenitih, bojnih in moralnih lastnostih, ki so si jih pridobili na tej preizkušenj in izkušenj polni bojni poti.

Med temi 12 dražgoškimi borci in 9, ki so prezimovali v okolici domačih krajev, je bila ob ponovni združitvi spomladi 1942 nesporno velika in opazna razlika, ki se je sicer kmalu zbrisala, povsem pa najbrž nikoli ne.

Čeprav zamišljena terenska organizacija torej ni zaživela tako, kot so predvidevali, so vendar posamezniki, ki so jih določili za delo na terenu, svoje delo, čeprav nepovezani v vrhu, vendar uspešno opravljali. Posebna značilnost zasnove te organizacije pa je v tem, da so komunisti obdržali le vodstvo, naloge, tudi politične, pa so prenesli v glavnem na nečlane partije. Če bi ti mogli povezati somišljenike v svojem okolju v odbore in če bi ti dobili svoje vodstvo v ljudeh, ki so bili že postavljeni za to nalogo, bi nastali že kmalu po vstaji na Kamniškem pravi odbori OF. Ker pa tako ni obstajala enotna terenska organizacija, so se morali prvi partizani po vstaji povezati, da bi lahko uredili vrsto vprašanj, o katerih med pripravami za vstajo še niso nadrobno razpravljali. Zlasti je bilo pereče vprašanje stikov in varne povezave s terenom, s posamezniki, večinoma s tistimi, s katerimi so sodelovali že pri pripravah za vstajo.[21] Tako si je morala vsaka četa zase in po svoje ustvarjati zaledje.

Tako poroča član Mengeško-moravške čete Janez Bizjak st., da je četa »imela s terenom precej zvez. Najvažnejši sta bili pri Mišu na Gorjuši in pri Petričevih na Lazah. V Lukovici nas je povezoval Ivan Volk. Zvezo smo imeli tudi z Zasavjem, s Trzinom, s Črnučami in z Mengšem. Razen tega smo bili preko Alojza Zajca v zvezi z domžalskimi telefonisti, ki so imeli avto, in so se vozili po terenu ter nas obveščali. S četo pa je bil povezan tudi oskrbnik gradu Brdo pri Lukovici.«[22]

Vendar pa kljub naštetim dejstvom aktivisti na terenu vendarle vsaj prve dni po vstaji niso ostali brez sleherne povezave in organizacije, čeprav zelo preproste. Po odhodu svojih tovarišev v ilegalo so somišljeniki in sodelavci osvobodilnega boja, ki so ostali doma, nekateri dalj časa, drugi manj, še vedno ohranili občasne medsebojne stike, se obveščali o političnem položaju, zlasti tudi o tem, kje se trenutno zadržujejo borci in podobno. Še vedno so zbirali orožje, pripravljali hrano in opremo ter partizane obveščali o namerah in premikih sovražnikov. Vendar pa to ni trajalo dolgo in zaradi velikega nemškega nasilja, zlasti po prvih večjih aretacijah in vse pogostejšem streljanju talcev so se odnosi med njimi začeli spreminjati, postajati so začeli nezaupljivi, čedalje bolj so se osamljali in iskali čim bolj neposredne zveze z borci s čim manj posredniki.

Tako se je na Kamniškem razvil sistem zaupnikov, ki je vsekakor bil pomembna zavestna politična sila osvobodilnega boja. Zaupništvo je značilna oblika povezave terena s partizani na Kamniškem vse do začetka pomladi 1942. Ni pa to bila organizacija odborov OF. Po že omenjenih Brejčevih pričevanjih so začeli ustanavljati odbore OF na Kamniškem šele sredi septembra 1941, torej nekaj tednov po tem, ko se je vrnil na kamniški teren iz Ljubljane, kjer se je 20. avgusta sestal za Bežigradom z Beblerjem, s Kardeljem, s Kidričem, z Leskoškom in s Tomšičem. Tu mu je Kardelj dal natančnejša navodila o načinu boja na Gorenjskem.

»Zahteval je, naj na Gorenjskem takoj pričnemo ustanavljati odbore OF. Tovariš Kidrič me je zvečer po tem razgovoru peljal na sestanke nekaterih ljubljanskih organizacij OF, da bi se podrobneje seznanil z njihovim delom. Ko sem se vrnil v Kranj in ko smo primerjali svoje delo z delovanjem OF v Ljubljani, smo ugotovili, da smo bili na Gorenjskem preozki, da nismo zajeli cele vrste ljudi, ki bi organizirani v OF lahko veliko prispevali k oboroženemu odporu. Prav tako smo se premalo širili na vas . . .«[23]. Nalogo, ki mu jo je dal E. Kardelj, in ugotovitev iz Kranja je nato poskušal Brejc izpolniti, oziroma pomanjkljivosti popraviti. Toda čeprav so se pogoji za politično delo med prebivalstvom zaradi okupatorjevih ukrepov in strahu dotedanjih sodelavcev in simpatizerjev osvobodilnega boja močno poslabšali, je vendar jedro zaledja ostalo zvesto in neomajno.

»(Čeprav) smo bili pod stalnim psihološkim pritiskom bobneče hitlerjanske propagande, ki je vojne uspehe Hitlerjevih armad napihovala do absurda, prepričevati smo morali ljudi o pravilnosti naše poti. S tesnobo v duši smo se sami spraševali, kdaj bo tega umikanja sovjetskih armad konec. Sam začetek vstaje . . . ni bil tako težak, ker smo vsi bolj ali manj odkrito verjeli, da bo Rdeča armada v nekaj tednih obračunala s Hitlerjem. Toda potem, ko se je umik sovjetske armade vlekel v nedogled in ni bilo videti ne konca ne kraja . . . in ko so Nemci še dosegli večje uspehe proti partizanom, ko so se vdori v vrste aktivistov množili in z njimi množila tudi izdajstva, ko je začela prihajati v deželo jesen in se bližati zima, nemške čete pa so še vedno napredovale proti notranjosti SZ, se je začelo polaščati malodušje tudi mnogih, dotlej neomajnih pristašev OF . . . Mimo tega ne smemo pozabiti, da tudi mi med vstajo nismo doživljali samo uspehov, temveč tudi težke in boleče poraze.«[24]

PRIZADEVANJA ZA ORGANIZIRANJE OF NA TERENU

30. avgusta se je Tomo Brejc vrnil v kamniško okrožje in tu potem ostal z majhnimi presledki, ko je v glavnem odhajal na posvete ali krajše sestanke na Gorenjsko, predvsem v Kranj in Trboje. Po svojem prihodu je zelo resno poskušal začeti organizirati odbore OF po navodilih in izkušnjah, ki jih je dobil v Ljubljani. Kako težavno pa je bilo njegovo delo, lahko spoznamo, če sledimo njegovemu delu v tem času.

Ko se je vrnil, se je najprej povezal z aktivisti, ki jih je poznal že od prej, predvsem iz časa priprav za vstajo. Prva pot ga je peljala na Rodico k Jožetu Skoku. Nato si je nekaj dni zaman prizadeval, da bi se sestala blizu Volčjega potoka z Mavricijem Borcem, znanim krščansko-socialističnim sindikalnim delavcem. Ker pa se je ta sestanka izogibal, se je Brejc napotil v njegovo stanovanje na Duplici. Tudi to ni pomagalo, da bi ga pridobil za vstajo. Prav tako si je zaman prizadeval, da bi pripravil za sodelovanje Cirila Škofica, tudi znanega krščanskega socialista z Rodice. Neuspešen je bil tudi njegov obisk v Mengšu pri Francu Zalokarju, uglednem čevljarskem mojstru, ki je bil sicer član JRZ, vendar znan kot naklonjen KPS. Tega je hotel pridobiti, da bi postal sekretar odbora OF za Mengeš.[25]

Od Zalokarja se je Brejc napotil k Antonu Jančigaju, kolarskemu mojstru. Pri njem je nato nekajkrat še isto leto, spomladi 1942 pa še velikokrat, dobil zavetje in v njegovi hiši je postavil javko za zvezo z Gorenjsko.[26]

Od avgusta naprej je Brejcu uspelo, da je pridobil sorazmerno precej med ljudmi uglednih in premožnih zaupnikov, ki so bili pripravljeni sodelovati z OF. Najpomembnejši so bili: Jože Turšič, trgovec v Domžalah, Ludvik Leonardi, trgovec na Viru, Mirko Grad, gostilničar v Dragomlju, Božidar Bombač, trgovec v Kamniku, Alojz Keglovič, oskrbnik gradu Krumperk, celo podjetnik Pogačnik, lastnik tovarne iz Ruš pri Mariboru, sicer pa lastnik Krumperka, ravnatelja tovarne Marx na Količevem, Miro Martelanc, Janko Urbanc, mesarski mojster v Mengšu, verjetno že tudi dr. Tine Zajec, zdravnik iz Mengša, in še nekateri. Med delavci so bili zaupniki že omenjeni Jože Skok z Rodice, Jože Bevk s Količevega, Janez Dolinšek iz Mengša, družina Razpet z Rodice, kmet Polde Miš z Gorjuše in drugi.

Tedaj je bil Brejc edini ilegalni politični delavec v kamniškem okrožju, kajti Tone Šturm, kot smo že omenili, je že konec avgusta 1941 po razbitju Kamniške čete izgubil stik z vsemi pripadniki čete pa tudi s štabom bataljona, z Radomeljsko in z Mengeško-moravško četo. Okoli 10. septembra mu je uspelo, da se je povezal z Rašiško četo in se ji pridružil. Z rašiškimi borci je nato ostal do začetka novembra, potem pa je bolan odšel v Ljubljano. Potem je Brejc poskušal, da bi mu pomagal kot sekretar operativnega komiteja Roman Potočnik, ki je to nalogo sprejel na partijski konferenci 10. septembra 1941.[27] Žal pa je Potočnik, kot smo že omenili, odšel 13. septembra 1941 z Radomeljsko četo s kamniškega območja in nato je ostal Brejc spet sam na terenu, od partizanov pa navezan le na Mengeško-moravško četo.

13. septembra, prav na dan, ko so Nemci napadli Radomeljsko četo, je odšel na Krumperk k oskrbniku Alojzu Kegloviču in tu prespal. V nedeljo, «14. septembra 1941 popoldne, pa smo imeli v gradu sestanek z nekaterimi simpatizerji NOG iz Domžal in okolice in ustanovili občinski odbor OF Domžale.« Razen Brejca in Kegloviča so bili navzoči še Polde Miš, Miro Martelanc iz tovarne lakov Količevo, Franc Chwatal, bivši upravitelj osnovne šole na Krtini, in še en predstavnik izobražencev, katerega imena pa se Brejc ne spominja. Menda pa so bili navzoči še trije delavci, tako da je odbor štel 8 članov.[28] Odbor pa ni zaživel tako, kot bi moral. Zatem se je namreč sestal samo še enkrat v prvi polovici oktobra, novembra pa je povsem nehal obstajati.

Nekaj dni po boju pri Sv. Mohorju (21. septembra 1941) se je Brejc sestal s komandirjem Mengeško-moravške čete Jankom Bizjakom, in to blizu kraja, kjer se je četa spopadla z Nemci. Bizjak mu je pokazal, kje in kako je potekal boj in kje so se borci po strmem jarku pri cerkvi prebili. Po ogledu bojišča se

je napotil v četno taborišče. Odtod je odšel v Dolsko, nato pa v Dragomelj.

S četo se je poslednjikrat videl 7. oktobra. Tedaj so imeli partijski sestanek. Sestanku je prisostoval tudi dr. Marijan Dermastia, ki se je dva dni poprej (5. oktobra 1941) vrnil z Radomeljsko četo na Kamniško.[29]

Zatem je Brejc odšel v Kranj. Tu pa je okoli 10. oktobra 1941 dobil Bizjakovo pismo, da bi bilo potrebno, da se četa umakne s svojega terena.

O boju na Golčaju je Brejc izvedel v Domžalah. Takoj je poskušal dobiti zvezo z dr. Dermastio. Izvedel pa je, da je ta medtem že poslal preostale borce na prezimovanje, sam pa odšel v Ljubljano. Kmalu zatem je Brejc zbolel za pljučnico, s težavo prešel mejo in se nato zdravil v Ljubljani.[30]

Čas od 30. avgusta 1941 do srede novembra, ko je odšel v Ljubljano, je obdobje, za katerega moramo reči, da je najpomembnejše v njegovem delovanju v kamniškem okrožju in da je to tisti čas, ki daje njegovemu deležu na Kamniškem največjo ceno.

»Čeprav nam je torej uspelo organizirati nekaj odborov OF, namreč v okolici Kranja, ker je na Kamniškem organiziral Brejc samo odbor za Domžale, (op. pisca) pa žal nismo mogli znova postaviti okrožnega vodstva Partije. Na novo pritegnjeni aktivisti niso bili kos nemški špionaži in so padali drug za drugim. Preostalih se je lotevalo čedalje večje malodušje. Z zmago na Mohorju septembra 1941 se je sicer politična zavest močno dvignila, vendar je prekmalu sledil poraz na Golčaju. Da ni bilo tega, bi se nam na terenu kljub gestapovskemu terorju verjetno hitro posrečilo organizirati in utrditi odbore OF.«[31]

To pa je najbrž nekoliko zmotno mnenje. Tega, da niso mogli organizirati mreže odborov OF, ni bil toliko kriv poraz na Golčaju, marveč predvsem dejstvo, da so se dogodki v tem času odvijali tako hitro, da se politična organizacija kratko in malo ni dala ustvariti. Na dan, ko je Brejc ustanovil domžalski odbor OF (14. septembra), sta na terenu obstajali le še dve četi Kamniškega bataljona, Mengeško-moravška in Rašiška, ki pa sta bili daleč vsaksebi. Z Rašiško pa Brejc že od začetka ni imel posebnih stikov, ker je delovala na območju, za katerega je pred vstajo skrbel in zanj odgovarjal Lojze Kebe. S postopnim odhodom partizanov iz kamniškega okrožja pa se je tudi število aktivistov polagoma manjšalo, ker so mnoge od njih Nemci odkrili, zaprli in postrelili, pa tudi zato, ker brez partizanov niso videli smisla in praktične vrednosti svojega delovanja, zaradi katerega pa so se lahko kaj hitro znašli ne samo v zaporu, marveč ga tudi plačali z glavo.

Tedaj je Brejc izpričal resnično velik pogum, pokazal izredno požrtvovalnost in sposobnost. Saj je moral sam, malo znan med ljudmi, celo med privrženci osvobodilnega gibanja, v najglobljih ilegali, ko so Nemci in njihovi vohuni skoraj za vsakim oglom postavljali pasti količkaj sumljivemu našemu človeku, med ljudmi, ki so bili zbegani in potrti zaradi nečloveškega nasilja, ter po terenu, ki ga niti dobro ni poznal, izpolnjevati svoje naloge.

Tomo Brejc je v tem času, ko so se sadovi vstaje iz dneva v dan osipali, poskušal s skoraj neverjetno vztrajnostjo popraviti to, kar so zamudili takoj po vstaji: razširiti osnovo osvobodilnega gibanja z ljudmi iz srednjih slojev, s trgovci, z zastopniki kmetov in s predstavniki krščanskih socialistov oziroma z znanimi sindikalnimi delavci.

Poskušal je ustvariti trdno organizacijo OF, ki bi povezala čim več poštenih in zavednih ljudi.

Žal se mu to ni posrečilo. Uspelo pa mu je z mrežo zaupnikov premostiti praznino, ki je nastala po odhodu partizanov iz kamniškega okrožja do njihove vrnitve, in v mnogih ljudeh utrditi zaupanje v OF, v pravičnost boja za osvoboditev in zmago.

S temi zaupniki so nato lahko začeli pozimi in spomladi 1942, ko sta se mu pridružila še Mira Tomšič-Svetina in Nace Sterlekar, ustvarjati pogoje za vrnitev borcev na Kamniško in postaviti s svojim uspešnim delom temelj, na katerem se je nato gradila in razvila mogočna organizacija OF še v tem letu.

Čeprav njegov delež pri organizaciji vstaje ali njegovo kasnejše delo v letu 1942 v kamniškem okrožju nista majhna, je to obdobje, ko je bil, kot smo že rekli, prepuščen samemu sebi, a ko vendar nobena težava ni mogla spraviti iz tira njegove predanosti in čuta odgovornosti in je v najhujših razmerah in skoraj nepremagljivih težavah poskušal postaviti na noge OF v kamniškem okrožju, tako pomembno, da ga uvršča med pomembne soustvarjalce naše zgodovine in revolucije.

Njegovo delo v tem času smo doslej verjetno preveč puščali vnemar in ga premalo cenili.

Čeprav trenutno z njim ni dosegel kakšnih vidnih uspehov in je zato doživel tudi precej osebnih razočaranj, pa so se ta njegova prizadevanja obilno poplačala.

Ko je torej s kamniškega terena odšla Mengeško-moravška četa in so padli oktobra 1941 zadnji partizani (Radomeljska četa), ko se je umaknil s tega območja še Tomo Brejc, okrožje pa zajel nov val aretacij in nasilja, je politično delo na Kamniškem resnično povsem zastalo.

Nemci so zato konec leta 1941 lahko ugotovili, da se je položaj zanje izboljšal in da ni več terorističnih dejanj.[32] Ko pa je isto ugotavljal CK KPS, je ugotovil, da so Nemci prizadejali osvobodilnim silam hude udarce. Vzrok za to je videl predvsem v preveč skromnem razvoju OF, čemur pa naj bi bil vzrok zlasti sektaški način dela, ki da je prevladoval v organizacijah OF.[33]

Menim, da bi o zavestnem sektaštvu v tistem času še ne mogli govoriti. Osvobodilno gibanje v julijski vstaji na Kamniškem res ni zajelo vseh narodnih plasti in je ugotovitev o premajhni širini OF vsekakor upravičena. Združila je v glavnem le simpatizerje KPS in tiste, ki so pred vojno z njo sodelovali. Omejila se je na delavce, na nekaj obrtnikov in na še manj kmetov. Zunaj nje pa je ostala vrsta ljudi, ki se je bila prav tako pripravljena boriti za svobodo (npr. redki izobraženci, ki so še ostali, dijaki, študentje, nekateri obrtniki itn.). To ozkost gibanja je poskušal, kot smo videli, premagati Tomo Brejc.

Vendar moramo za stvarno oceno položaja v kamniškem okrožju poleti 1941 upoštevati dve stvari: prvič, da so v pripravah za vstajo in tudi do druge polovice septembra v kamniškem okrožju in verjetno tudi drugod po Gorenjskem prevladovala hotenja po čim prejšnjih vojaških akcijah in da

je, kar smo tudi ugotovili, za trdnejšo politično organizacijo primanjkovalo časa. Ne zato, ker bi politični delavci hote zanemarjali politično delo, kot je na to opozarjal B. Kidrič,[34] marveč resnično zato, ker so dogodki prehitevali naloge. Mimo tega pa ni bilo za ustanavljanje organizacij OF niti političnih delavcev niti ni bila ta v tem času zaradi tako zelo potrebne previdnosti, ki je edina lahko omogočala delovanje partizanskih enot in sodelovanje prebivalstva z njimi ter težavnih razmer, v katerih se je zaradi ostrega okupatorjevega terorja odvijalo osvobodilno delovanje. Drugič, političnim delavcem je v pripravah na vstajo in neposredno po njej primanjkovalo predstav in izkušenj o organizaciji in delu odborov OF. Zato bi v takih oblikah kot v Ljubljani lahko delovala šele od srede septembra 1941 naprej, ko je vsaj Brejc že dobil vpogled vanjo in ko so mu postali jasni vsaj načini organizacije in temeljne oblike delovanja odborov OF.

POZNA JESEN 1941 NA KAMNIŠKEM, ZIMA 1942 IN BOJ V DRAŽGOŠAH

Medtem pa je bilo opaziti drugod na Gorenjskem vedno večjo aktivnost Cankarjevega bataljona. Vzrokov za to je bilo več. Vsekakor je bil eden izmed njih ta, da se je tu dejavnost partije in OF močno razmahnila in čedalje bolj krepila.

Najbolj ugodne razmere so bile v zahodnem delu Gorenjske, kjer se je pri Sv. Mohorju zadrževal Cankarjev bataljon in pomagal v okolici ustanavljati in utrjevati odbore OF. Na Gorenjskem je bilo tedaj že 108 terenskih odborov OF in do novembra 1941 ni bilo množičnih vdorov v organizacije.

V septembru in oktobru 1941 se je sicer na Gorenjskem že nekoliko umiril strah pred izseljevanjem, vendar so selitve v obsavskem in obsotelskem pasu krepile v ljudeh prepričanje, da se bo preseljevanje znova začelo tudi na Gorenjskem, in to predvsem v obmejnem pasu ob nemško-italijanski meji. Posebno je ljudi vznemirila izselitev 35 družin iz Dobrave pri Kropi 4. decembra 1941.[35]

Prva večja akcija gorenjskih partizanov so bile usmrtitve osmih izdajalcev za 1. december 1941[36] in pa propagandna akcija na isti dan. Tedaj so privrženci OF raztrosili v več krajih letake politične vsebine, v štirih primerih pa so, kot ugotavljajo Nemci, izobesili tudi zastave.[37]

Predvsem ta kaznovanja izdajalcev so Nemci pojmovali kot znamenje obnove partizanskih akcij. Takoj so začeli z velikimi pripravami, da bi obnovljeno dejavnost že v kali zatrli.

Medtem pa je bilo v Bukovščici blizu Sv. Mohorja 2. decembra 1941 posvetovanje nekaterih predstavnikov gorenjskih območij, ki ga je vodil Stane Žagar. Namen tega posveta je bil, da bi določili načrt množične vstaje na Gorenjskem in datum njenega začetka. Vstajo, ki naj bi ustvarila osvobojeno ozemlje na Gorenjskem in na ozemlju na črti Kamnik–Št. Pavel v Savinjski dolini–Trbovlje, je predvidelo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet na pobudo tovariša Tita. To sta s posveta v Stolicah meseca septembra 1941 v Slovenijo prinesla Franc Leskošek in Miha Marinko. Njen odločni zagovornik pa je bil tudi Edvard Kardelj, ki je menil, da so slovenski partizani do tedaj »težili . . . k zasedbi posameznih vasi in mest . . . nismo (pa) postavili vprašanja postopnega čiščenja ozemlja . . .«.[38]

Na tem posvetovanju so sklenili, naj se vstaja začne sredi decembra 1941 s središčem v Poljanski dolini.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem je torej napore za nadaljnji razvoj boja proti okupatorju osredotočilo na Gorenjsko. Že pred tem pa je CK KPS sprejel sklep, da je treba postaviti pokrajinski komite KPS za Gorenjsko. Ta se je izoblikoval okoli 20. oktobra 1941, ko je prišel z Gorenjskega v Ljubljano Lojze Kebe. Za sekretarja so imenovali Toneta Dolinška, člani pa so postali Lojze Kebe (za povezavo z vojsko), Mira Tomšič-Svetina (SKOJ) in Tomo Brejc. Tudi slednja dva sta bila tedaj v Ljubljani.

Hkrati s pokrajinskim komitejem KPS pa so postavili za Gorenjsko tudi štab partizanskih enot, in to z namenom, da se partizanske enote na tem območju uredijo in utrdijo. Zavezali so ga tudi za organizacijo vstaje. Za poveljnika so imenovali Staneta Žagarja, za političnega komisarja Lojzeta Kebeta, za namestnika poveljnika Jožeta Gregorčiča. Ta je ostal še naprej tudi poveljnik Cankarjevega bataljona, medtem ko je postal politični komisar bataljona Ivan Bertoncelj.

Pokrajinski komite KPS za Gorenjsko se je nato postopoma premaknil na svoje območje. Zadnje dni oktobra je odšla iz Ljubljane Mira Tomšič-Svetina, sredi decembra pa se ji je pridružil Tomo Brejc. PK KPS se je redno sestajal ves november 1941, vendar s kamniškim okrožjem tedaj še ni imel zvez.[39]

V novembru in decembru 1941 je torej, kot smo že ugotovili, na Kamniškem vladalo popolno mrtvilo. Aretacije so imele še to posledico, da so ljudje postali silno nezaupljivi in se niso navduševali za tesnejše medsebojno povezovanje zaradi številnih izdajstev in ostrih kazni okupatorja.

»Ob koncu leta 1941 in v začetku 1942, ko v kamniškem okrožju ni delovala nobena partizanska enota, se je torej težišče boja proti okupatorju preneslo na politično področje.«[40]

Decembrska vstaja na Gorenjskem sicer ni segla na Kamniško, vendar pa so bile v decembru 1941 zaradi aktivnosti Cankarjevega bataljona v zahodnem delu Gorenjske tudi v kamniškem okrožju vse orožniške postaje v pripravnem stanju. Prav tako so večja podjetja morala osnovati obratne straže (verkšuc). Hkrati so Nemci pospešeno delali, da bi organizirali oboroženo formacijo Koroške ljudske zveze – vermanšaft.[41] Za nas je zanimivo v zvezi z gorenjsko vstajo zlasti to, da se je vstaje in bojev v Dražgošah udeležila tudi skupina borcev nekdanjega Kamniškega bataljona pod vodstvom Matije Blejca-Matevža.

Skupina, ki jo je sestavljal del borcev Rašiške in del Mengeško-moravške čete, katerima so se pridružili borci iz kranjskega okrožja ter prostovoljci iz Ljubljane, se je pridružila Cankarjevemu bataljonu 13. decembra 1941 na Polhovcu. Pred odhodom čez nemško-italijansko mejno črto se je udeležila 4. decembra 1941 še napada na preserski most.

Kaj pa se je medtem dogajalo z borci Kamniškega bataljona? V kamniškem okrožju je torej konec septembra 1941 ostala le še Mengeško-moravška četa, ki je potem, ko so iz nje odšli Janez Bizjak st., Slavko Dobovšek, Marjan Zupančič in Vinko Novak[42] ter borke Angela in Marija Bizjak ter Ivanka Čad, štela 16 članov. To so bili sami prekaljeni borci, vendar so se

zaradi nenehnega zasledovanja, slabega vremena in bolezni, ki so se jih začele lotevati, predvsem pa zato, ker jih je bilo za uspešno bojevanje z Nemci, ki so imeli tedaj na Gorenjskem še vedno veliko policije in vojske, premalo, poskušali pridružiti kakšni drugi partizanski enoti. Tako sta odšla tedaj proti Štajerski, da bi dobila zvezo z revirskimi partizani, politični komisar čete Karel Mlakar in borec Dominik Bizjak.[43] Namera pa jima ni uspela. Zato se je štab čete usmeril proti Gorenjski. 10. oktobra 1941 je Tomo Brejc, ki se je tedaj mudil v Kranju, dobil Bizjakovo sporočilo, da je nujno potrebno, da se četa umakne s svojega terena.

Brejc je zadevo uredil tako, da ji je posredoval zvezo z borci Kranjsko-tržiške čete, ki so bili tedaj v Poljanski dolini, in da jim je štab čete poslal vodiča Ludvika Viteza, ki naj bi jih odpeljal v njeno taborišče. Z Mengeško-moravško četo se je Brejc nato sestal še v šenčurskih gmajnah, nato pa so nad Kranjem prešli Savo.[44] Ker so Nemci medtem ujeli Dominika Bizjaka, Staneta Habata pa je štab čete pustil na terenu, se je število borcev zmanjšalo na 14. Ko sta se obe četi združili, sta vodstvo združene čete prevzela Jože Pesjak, poveljnik razbitega Storžiškega bataljona in njegov politični komisar Anton Štefe-Kostja. Pod njunim vodstvom je četa napravila nekaj prehranjevalnih akcij v Poljanski dolini, tik pred prehodom čez mejo (med 17. in 25. oktobrom) pa likvidirala tudi nekega izdajalca.

Ko so borci prišli v Ljubljansko pokrajino, so se utaborili na Babni gori v Belški grapi nad Polhovim Gradcem. Od tod je Pesjak odšel v Ljubljano, vodstvo čete pa je za njim prevzel Janko Bizjak. Z Babne gore se je nekaj borcev odločilo za Ljubljano, iz nje pa se je gorenjskim borcem pridružilo nekaj novincev, tako da jih je bilo skupaj 63. Po smrti Janka Bizjaka, ki je padel 29. oktobra 1941 pri Šujici, je postal novi komandir te čete Matija Blejc-Matevž. V Dolomitih so dobili v začetku novembra 1941 zvezo tudi s preostalimi borci Rašiške čete.[45]

Kako pa je bilo s to četo?

Del Rašiške čete so Nemci zajeli 29. septembra 1941 v vasi Selo pri Vodicah nad Ljubljano, 24 borcev pa se je pred Nemci umaknilo pri Spodnjih Pirničah čez Savo v hrib Smrečje nad Mednim.[46] Kmalu nato so se iz tabora pri Petelincu premaknili na Govejek. Tu so ostali do 5. oktobra 1941, ko so prešli nemško-italijansko mejo. Na Samotorico so prišli 10. oktobra in tu ostali do 28. oktobra 1941. V taborišču jih je obiskal Franc Leskošek, poveljnik glavnega štaba slovenskih partizanskih čet. Na Samotorici se jim je pridružilo tudi nekaj prostovoljcev iz Ljubljane. V noči od 29. na 30. oktober 1941 so prešli nemško-italijansko mejno črto vzhodno od Polhograjske Grmade in se ustavili najprej na neki kmetiji pri Sv. Barbari nad Škofjo Loko. Zvečer so med močnim sneženjem nadaljevali pot po dolini Hrastnice in se ustavili pri kmetu Kopaču v Št. Ožboltu. 31. oktobra so jih Nemci napadli. Tedaj je bil del borcev na skednju z vsem orožjem, nekaj pa neoboroženih v gospodarjevi hiši. Ob napadu so 4 padli (dva borca Rašiške čete, in sicer Slavko Kraljič, Jurij Zajc in Vinko Železnikar ter neki čevljar iz Ljubljane), Mira Knapiča, Martina Juriča in Leona Zajca ter še dva druga borca pa so napadalci ujeli in nato v Begunjah ustrelili.[47]

Preostali so se prebili do cerkve na Selu in se nato vrnili vPolhograjske Dolomite, kjer so dobili zvezo z vaščani Belice, pri Belčanu pa hrano in zavetje ter se kmalu nato pridružili drugim borcem z Gorenjskega. V novembru borci niso delali kakšnih večjih akcij. Pripravljali so se za zimo in na predvideno vrnitev na Gorenjsko.

V noči od 4. na 5. december so vsi gorenjski borci skupaj s tistimi, ki so se odločili, da pod vodstvom Mileta Špacapana (med njimi sta bila tudi dva iz nekdanje Kamniške čete) odidejo kot okrepitev Primorske čete v Slovensko primorje, sodelovali pri napadu na most pri Preserju.[48] 10. decembra 1941 pa so se Primorci ločili od Gorenjcev. Tudi ti so se še isti dan odpravili na pot proti Gorenjski, prešli nemško-italijansko mejo pri Polhograjski Grmadi, in po napornem, čeprav ne dolgem iskanju izvedeli za Cankarjev bataljon. Dan po njegovem uspešnem napadu na nemško patruljo v Rovtu v Selški dolini so se mu 13. decembra, kot že rečeno, pridružili na Polhovcu blizu Poljan. Nato so sodelovali v hudih bojih, ki jih je bataljon imel na Bukovem, Kovskem, Valterskem vrhu in na Pasji ravni.

28. decembra so Nemci v bojih na Pasji ravni od Cankrajevega bataljona odrezali 8 borcev, med njimi 5 iz nekdanje Rašiške čete (Vinka Burnika, Srečka Dermastijo, Milana Juvana, Marjana Rožanca in Tineta Zaletela). Ti so se nato, oboroženi z dvema strojnicama, pri Medvodah prebili čez Savo in se v začetku januarja 1942 pridružili majhni skupini Kokrške čete v Udinem borštu.[49a]

Tako je potem sodelovalo v bojih za Dražgoše le 16 borcev nekdanjega Kamniškega bataljona. V Dražgošah sta padla Stane Škofic in Ivan Zajc, na Mošenjski planini pa Karel Mlakar. Drugi borci so bili: Matija Blejec, Tomaž Knavs, Janez Ogrin in Martin Smerkolj iz nekdanje Mengeško-moravške čete ter Jože Bilban, Drago Jakopič, Mirko Kraljič-Cenko, Miha Ložar, Stane Merhar, Rudi Naglič, Cveto Novak, Franc Pestotnik in Drago Živalič-Davo.[49b] Od teh so se vrnili ob koncu januarja 1942 v kamniško okrožje naslednji borci: Matija Blejec, Janez Ogrin in Martin Smerkolj iz nekdanje Mengeško-moravške čete, Tone Jakopič-Drago, Mirko Kraljič-Cenko, Franc Pestotnik-Aljoša in Drago Živalič-Davo iz Rašiške čete, Vili Lekan-Pavle, Franc Kunstelj-Mitja, Jože Novak-Branko, Miha Vinkšel-Gustelj in Franc Volčanšek-Blaž, ki leta 1941 niso bili v Kamniškem bataljonu. Zadnji trije so bili iz okolice Brežic.[50]

M. Blejec je v bojih sodeloval kot komandir, S. Merhar je bil desetar, J. Ogrin pa je bil mitraljezec v zaščitnem oddelku. Po boju je bil pohvaljen Karel Mlakar.[51]

Po umiku iz Dražgoš se je Cankarjev bataljon ponoči 15. januarja blizu Sv. Mohorja razdelil na več skupin. Skupina, ki jo je vodil Matija Blejec, se je začasno pridružila selški skupini, katere komandir je bil Matija Udvanc-Vajs, nekdanji politični komisar Kamniškega bataljona. S skupino je bil tudi štab bataljona. Borci te skupine so odšli z Mohorja najprej na Malenski vrh, od tod na Blegoško Jelovico nad Žetino in 20. januarja 1942 je kamniška skupina krenila s selško z Martinj vrh na Ojstri vrh. Tu so borce znova napadli Nemci. Zatem so se prebijali s štabom čez Blegoš, da bi tako prišli v Farji potok na koncu Selške doline. Pot je bila dolga in naporna. Ko so se spustili k Farjemu potoku in prišli do prvih hiš, je tu že bila nemška zaseda. Nato so se vrnili na Martinj vrh in odšli naprej čez Rovt in Sv. Lenart. Medtem so vzpostavili zveze tudi z drugimi skupinami. Nazadnje se je štab utaboril v gozdu pod Črnim kalom blizu Martinj vrha in se tu zadrževal v neki

oglarski koči. Konec januarja 1942 se je ta skupina dokončno ločila od bataljona in začela pohod na Kamniško.[53]

Na rob temu pregledu pa dodajmo še kratko oceno Mengeško-moravške čete, o kateri zlasti pa o njenih zadnjih dneh na Kamniškem obstaja nekaj nejasnosti.

Mengeško-moravška četa je bila edina četa Kamniškega bataljona, ki je Nemci niso porazili in razbili, niti pregnali iz kamniškega okrožja. Umaknila se je sama, ker se ni mogla v vojaškem pogledu nasloniti na nobeno večjo partizansko enoto, sama pa se v tedanjih razmerah ni mogla več upirati nemški premoči. Imela je odlične borce, od katerih nobeden za boj sposoben ni odšel iz nje pred prihodom v Ljubljansko pokrajino, čeprav so jih nenehna sovražnikova zasledovanja telesno močno izčrpala in utrudila, tako da so nekateri zboleli in za dolgotrajnejše bojevanje niso bili več sposobni.

Opravila je veliko delo, saj je skoraj mesec dni, osamljena in edina, če izvzamemo Rašiško četo, ki pa je delovala na povsem drugem delu okrožja, ob meji in Savi in pravzaprav že zunaj njega, morala nositi vso težo boja proti okupatorju, in to na ozemlju (Črni graben–Moravška dolina), ki leži v osrčju kamniškega okrožja, toda prav na vzhodnem robu Gorenjske, ki ga po navadi že ne štejemo več k njej, pa vendar še daleč tako od Štajerske in revirjev kot od Dolenjske onstran Save.

Če smo ugotovili, da je po odhodu Mengeško-moravške čete sredi oktobra 1941, oziroma po porazu na Golčaju konec oktobra kamniško okrožje ostalo brez partizanov in da je tu partijska dejavnost povsem usahnila, navadno menimo, da so se vsi borci razen tistih 12, ki so se vrnili z Gorenjskega in Cankarjevega bataljona, in tistih 6, ki so prezimovali v okolici Radomelj, izgubili v NOB. Živimo v nekem napačnem prepričanju, kot da se je bataljon, ki je štel 108 borcev (92 na Rašici, 1 ujet še pred njo, 15 se mu jih je pridružilo kasneje), zaradi premoči in zasledovanja Nemcev povsem razšel in da je tako rekoč izginil. Resnica pa je naslednja: pripadnikov bataljona je padlo 21 (14 na Kamniškem, eden v Dolomitih, trije pri Št. Ožboltu v škofjeloških hribih, 3 v Dražgošah), ujetih je bilo 14 borcev, od tega ustreljenih 12. Izgube borcev in bork so znašale 33. Ostalo naj bi jih torej 75. Od teh jih je ostalo na Gorenjskem 30 (12 se jih je vrnilo z Blejcem, 3 sami, 6 jih je odšlo v Kokrško četo, 9 (ne 6) pa jih je prezimovalo na domačem terenu). Če izvzamemo, da se jih je mogoče porazgubilo okrog 15, potem jih je v druge partizanske enote odšlo okoli 30. Skupno se je torej iz Kamniškega bataljona borilo od začetka 1942 na Slovenskem okrog 60 borcev, kar je več kot polovica bataljona.

Nekateri od njih so se vrnili v kamniško okrožje tudi kasneje (Jakob Molek, Cveto Novak, Mirko Jerman, Albin Vengust, Franc Zupančič itn.).[54]

Skupina, ki je krenila konec januarja 1942 s Črnega kala, je prešla Savo, se zadrževala nekaj časa v okolici Smlednika in se je nato čez Rašico napotila na Dobeno. Tu se je ustavila pri hiši, po domače pri Bramarju (družina Kosec) in ostala tu približno 14 dni. Z Dobena se je 9. februarja odpravila v Mengeš, tu pri Antonu Jančigaju prenočila, nato pa odšla naprej proti Palovičam. Sprva je prezimovala v tem kraju, v prvi polovici marca 1942 pa se je premaknila v Tuhinjsko dolino[55] blizu vasi Kostanj pri Zgornjem Tuhinju. 19. marca so jo zasledili policisti 3. čete 93. rezervnega policijskega bataljona in orožniki iz Šmartnega v Tuhinju ter iz Kamnika. Vendar se je pravočasno umaknila na Kostanjsko planino (Slavec). Tu jih je čez dva dni, 21. marca, skoraj obkolil vod nemške policije, vendar so se borci čez Tuhinjsko dolino prebili na Zlato polje. 24. marca pa jih je obiskal Tomo Brejc in postavil, oziroma izpopolnil četno poveljstvo.

Nemška varnostna policija je imela v začetku marca zelo dober vpogled v organizacijo OF, o čemer priča poročilo poveljnika varnostne policije na Bledu z dne 12. marca 1942. Poročilo pravi, da za zdaj na Gorenjskem opravljajo partizani le več ali manj samo prehranjevalne akcije. O organizaciji OF pa piše, »da je njen osrednji organ, ki je bil ustanovljen na pobudo KPS, v Ljubljani. Glavnemu odboru so podrejeni okrožni odbori OF, ki so v vsakem večjem kraju, tem pa so podrejeni rajonski in terenski odbori. V odborih OF so razen komunistov tudi nacionalisti in krščanski socialisti. Najprej so nastali na Gorenjskem okrožni odbori v Kranju, na Jesenicah, v Tržiču in v Škofji Loki, medtem ko ga v Kamniku za zdaj še ni. Rajonski odbori so v vaseh, v industrijskih krajih pa tudi terenski odbori. Njihova naloga je zaščita in organizacija oboroženega odpora . . .«[56]

Naj k temu dodam samo še odlomek iz knjige »NOB na Slovenskem«, v katerem pisec Zdravko Klanjšček navaja oceno tega obdobja, v kateri je prišel do istih spoznanj, čeprav po drugi poti. V njem jasno in jedrnato izraža dognanja, ki smo jim tu sledili, z naslednjimi besedami:

»Gestapo in drugi okupatorjevi varnostni organi so z nasiljem, zlasti s streljanjem talcev, s požigom Rašice in izgonom prebivalstva (tega) vendarle nekoliko omajali. Pridobili so tudi nakaj zaupnikov in sodelavcev ter zaprli precej aktivistov OF. Ker partija ni mogla pravočasno vzpostaviti dovolj široke organizacije OF in jo utrditi in ker se je v začetku opirala le na razmeroma ozek krog svojih simpatizerjev, je ob množičnem nasilju prišlo do neugodnih posledic. Kasnejši poskusi partije, sredi septembra, da bi organizirala široke odbore OF, v katerih bi sodelovali tudi srednji sloji, so bili že prepozni. Šele vztrajno delo aktivistov OF (pozimi 1941/42) je partizanskim četam ustvarilo čvrsto in široko politično zaledje. Spomladi so se kamniški borci lahko vrnili zopet na svoj teren.«[57]

VRNITEV TOMA BREJCA DECEMBRA 1942 NA KAMNIŠKO IN ZAČETEK VZPONA OF

Gorenjski vstaji so sledile številne aretacije in njihove posledice so se kmalu pokazale. V osvobodilno organizacijo je gestapo najprej vdrl v začetku februarja 1942 v Kranju, nato pa se je vdor razširil tudi na Tržič, Jesenice in Škofjo Loko. V roke gestapa je padlo okoli 250 aktivistov, OF in članov partije. Zaradi slabega zadržanja posameznikov so sovražniki razkrili skoraj vso mrežo odborov OF, organizacije KPS, zveze in javke.

Okupacijska oblast pa se je začela naslanjati tudi na nekatere domače reakcionarne kroge, da bi z njimi pridobila vsaj del prebivalstva. Zato je gestapo pod imenom Domovinske fronte razširjal v januarju in februarju 1942 ciklostirane letake po Gorenjskem (v Kamniku, Domžalah in Mengšu so se pojavili 17. januarja 1942),[58] s katerimi je Slovence prepričeval, da so majhen narod in da morajo biti lojalni do vsake veledržave, ki

jim varuje življenjske pogoje. Ta propaganda se je ujemala s politično usmeritvijo begunske vlade v Londonu, ki je pozivana na čakanje. Računala je na razpoloženje srednjih slojev, ki so bili zaradi gorenjske decembrske vstaje vznemirjeni in so zaradi poslovnih koristi želeli mir in sožitje z okupatorji, do katerega bi po njihovem mnenju prišlo, če ne bi bilo partizanov in želje, da bi s sodelovanjem Nemcev in četnikov lahko uničili partizane in zagotovili vrnitev nekdanje oblasti. To se jim je mudilo zlasti zaradi sovjetske protiofenzive pred Moskvo in zimske ofenzive Rdeče armade, ki je onemogočila bliskovito vojno in napovedovala hiter preobrat in konec vojne.

Na koncu leta 1941 (22. decembra) sta prišla v kamniško okrožje Tomo Brejc in Mira Tomšič-Svetina. 19. januarja 1942 se jima je pridružil še Nace Sterlekar in delo je zdaj veliko lažje steklo. Njihova poglavitna naloga je bila posvečena organiziranju in utrjevanju OF. Vendar so bili pogoji, v katerih so začeli delati, izredno hudi in dejavnost kakšne vojaške enote bi brez dvoma lahko olajšala njihova prizadevanja, da bi čim širši krog ljudi seznanil s programom OF, najbolj prizadevne aktiviste pa že tudi povezali v odbore OF.[59]

Tomo Brejc piše o tem času takole:

»Preživeli smo štiri zime v času NOB. Od vseh je bila zima 1941–42 najbolj mračna in težka. Decembra 1941 na kamniškem področju ni bilo nobene partizanske čete več. Vladalo je popolno zatišje. Danes je že naravnost težko razumeti, kako je bilo s tem stanjem prizadeto tudi vse naše politično delo. Aktivnost partizanskih enot je bila ozko povezana s političnim delom na terenu. Kakor hitro teh enot na nekem področju ni bilo, je bil okupator še bolj ošaben, surov in nasilen. Takoj se je pomnožilo tudi število njegovih sodelavcev in narodnih izdajalcev. In nasprotno, nadutih in ošabnih Fricev sta se polaščala razburjenost in nemir, izdajalci in sodelavci okupatorja so v strahu pred zasluženo kaznijo omejevali svojo zločinsko dejavnost, se skrivali in bežali iz nevarnega področja, kakor hitro se je na njem pojavila bojevita partizanska četa. Skladno z uspehi partizanov se je razumljivo dvigal in padal tudi politični barometer med ljudstvom na terenu.

Po vsem tem je razumljivo, da smo se tudi v kamniškem vojnem okrožju po navodilu partije z največjo odločnostjo bojevali za ponovno vzpostavljanje, okrepitev in razširjanje aktivnosti partizanskih edinic. V Domžalah je bil 26. decembra 1941 (ožji) sestanek (z nekaterimi aktivisti s terena), na katerem smo razpravljali o oblikovanju nove partizanske enote na kamniškem območju . . .«[60]

»Reči moram, da so bili naši ljudje kljub strašnemu terorju okupatorja in izdajam v vrstah naših pristašev tedaj pripravljeni storiti za nas prav vse, vendar s pogojem, da za to nihče ne bi izvedel. O kakšni širši povezavi z drugimi aktivisti pa v tem času največkrat niso hoteli slišati . . . Vendar bi se prve partizanske enote na kamniškem območju 1942 brez množične OF le težko obnovile. V takem položaju nam ni preostajalo drugega, kot da smo zelo previdno pridobivali nove člane OF in jih še previdneje povezovali med seboj . . . Razširjali smo Slovenski poročevalec in literaturo, ki smo jo dobivali iz Kranja v Mengeš k Antonu Jančigaju. Kljub temu nam je polagoma le uspelo ustvariti organizacijo OF . . . , čeprav je bila ta v začetku šibka in je obstajala le v nekakem povezovanju najbolj prizadevnih in zanesljivih članov v skupine OF . . .«[61]

Podobno kot se je po vrnitvi na Kamniško konec avgusta 1941 Tomo Brejc oprl na sodelavce iz priprav za vstajo, ki so ostali na terenu in niso šli v partizane, tako je pri ponovnem prihodu v kamniško okrožje konec decembra 1941 poiskal najprej tiste zaupnike, s katerimi je delal že prej ali jih je pridobil v septembru in oktobru 1941. Z njimi je seznanil tudi oba sodelavca.

Medtem ko konec decembra 1941 in še vso zimo ter pomlad 1942 pogoji v kamniški ravnini za delo niso bili toliko dozoreli, da bi bilo politično delo uspešno, pa je bil položaj v hribovitih in odročnejših krajih, to je na levem bregu Kamniške Bistrice (kraji pod Kamniškimi planinami, Tuhinjska dolina, Črni graben, Moravška dolina in Zasavje), veliko boljši, tako da je uspelo političnim delavcem že od januarja 1942 naprej ustanavljati prave odbore OF.

Delo so si razdelili tako, da sta Tomo Brejc in Mira Tomšič-Svetina delovala v dolini, in sicer v Mengšu, Domžalah in Kamniku, Nace Sterlekar pa v bolj odročnih hribovitih vaseh. Delo so zastavili tako, da so ustanovili najprej sektorske ali rajonske odbore OF, ki naj bi nato naprej organizirali OF po vaseh. Člani teh sektorskih odborov pa so že bili ali pa naj bi postali nato sekretarji vaških odborov OF. Iz zaupniškega delovanja naj bi torej prešli k pravi organizaciji OF. Prvi tak odbor je nastal že konec januarja 1942 v Dolskem. Vodil ga je Ivan Vajevec. Istega meseca je nastal tudi v Tuhinjski dolini pod vodstvom Janeza Berleca-Naceta, v februarju so ustanovili sektorski odbor v Zlatem polju s Tomažem Novakom-Srečom na čelu, v Črnem grabnu pa je prevzel dolžnost sekretarja Tomaž Slapar-Tugo. Na območju Kamniške Bistrice in doline Črne je bil sekretar Franc Podstudenšek-Rok.

Načelno naj bi odbore OF vodili člani partije in SKOJ. Odbori naj bi imeli po tri, največ po devet članov. V zaselkih so ustanavljali samo poverjeništva, ki so bila povezana z najbližjim vaškim doborom OF.

Proti koncu leta 1942 našteva v svojih spominih[62] Nace Sterlekar – »terenski Jože«, poimensko nekaj prvih odborov OF v hribovskih krajih, ki pa so bili ustanovljeni po njegovih besedah »od vsega začetka 1942. leta«:

1. Nevlje, Vrhpolje in Poreber,
2. Paloviče, Velika Lašna in Zapolje,
3. Loke v Tuhinjski dolini, Buč, Srednja vas, Bela peč, Rožično, Markovo in Sovinja peč,
4. Kostanj, Gradišče, Stara Sela in Hruševka,
5. Zlato polje, Brezovica, Obrše in še tri vasi na Zlatem polju (verjetno Preserje, Podgora in Trnovče),[63]
6. Lukovica, Št. Vid, Prevoje.[64]

Ta njegov podatek je nedvomno pravilen, kajti o resničnosti njegovih spominov ne moremo dvomiti, ker je v njih veliko podatkov, ki so preizkušeni in dokazano resnični. Sterlekarjevi izjavi v prid govori tudi še neki dokument Viktorja Stražišarja-Silvestra (ki je po vsej verjetnosti nastal potem, ko je ta postal sekretar OK KPS Kamnik, torej po dešenjski konferenci 18. in 19. februarja 1943). Dokument je napisan z roko. Nekdo mu je dodal približen datum, ko je

verjetno nastal, in sicer marec 1943. Dokument govori o tem, da je kamniško okrožje razdeljeno na 4 rajone in da ima okoli 27 odborov OF.[65]

To bi se ujemalo tudi z izjavo pokojnega Ivana Liparja-Iztoka, ki je vztrajno trdil, da so v Mengšu 6. decembra 1942 osnovali terenski odbor OF Mengeš.[66] Menim, da tudi tu ni nobenih zadržkov, da temu njegovemu pričevanju ne bi verjeli, ker se ujema tako z že omenjenimi Sterlekarjevimi spomini, kjer piše: »V Domžalah in okolici so bili formirani odbori OF šele jeseni 1942, ko so začele izvajati politične, prehranjevalne in vojaške akcije partizanske enote«, kot tudi z že omenjenim poročilom Viktorja Stražišarja-Silvestra.

Odbori OF so v dolini torej nastajali nekoliko počasneje in kasneje kot v hribovitih krajih in območjih kamniškega okrožja.

SKLEP

Če na kratko strnemo naše ugotovitve, kako se je razvijala OF v kamniškem okrožju v letu 1941 ter v prvih mesecih 1942, potem lahko ugotovimo naslednje:

1. Prva oblika osvobodilne organizacije na Kamniškem so bile bojne skupine, ki so nastale v pripravah za vstajo 1941 in ki so po načinu in vsebini dela povsem podobne tedanjim odborom OF v Ljubljani in Ljubljanski pokrajini. Vendar so te skupine povezovale le ozek krog članov KPS in njenih simpatizerjev, pretežno delavce in obrtniške pomočnike. Niso zajemale ne kmetov ne srednjih slojev in tudi ne maloštevilnih izobražencev, ki jih Nemci niso izselili.

2. Že med zadnjimi pripravami za vstajo se je izoblikovala v vodstvu osvobodilnega gibanja na Kamniškem jasna zasnova terenske osvobodilne organizacije, ki bi jo vodil poseben sekretar operativnega komiteja, ki pa žal zaradi različnih ovir za to delo zavezanih političnih delavcev ni zaživela.

3. Zato se je začela ustvarjati organizacija zaledja, za katero so značilni zaupniki, ki se niso povezovali med sabo, pač pa so bili v neposrednih stikih s posameznimi partizani ali partizanskimi enotami in jih oskrbovali z vsem, kar so ti potrebovali (orožje, opremo, prehrano, nastanitve, obveščanje, izvajanje propagande itn.).

4. Po izkušnjah, ki jih je dobil Tomo Brejc v Ljubljani avgusta 1941, si je prizadeval, da bi ustvaril tudi na Kamniškem prave odbore OF. poskušal je razširiti temelj OF s tem, da je pritegnil ugledne in narodno zavedne pripadnike premožnejših slojev. Ker so se dogodki hitro razvijali, zlasti ker je Nemcem v kratkem času uspelo razbiti ali prisiliti k umiku s terena čete Kamniškega bataljona in ker je bila verjetno naloga zanj preobsežna, je ni mogel izpolniti. Uspelo mu je ustanoviti le en odbor OF, in sicer občinski odbor OF za Domžale, ki pa ni zaživel in odigral svoje vloge.

5. Novo obdobje v organizaciji odborov OF je nastalo po vrnitvi Toma Brejca iz Ljubljane in ko sta se mu pridružila še Mira Tomšič-Svetina in Nace Sterlekar. Tedaj je tem trem uspelo, da so lahko začeli organizirati odbore OF najprej v odročnejših in hribovitih krajih (na levem bregu Kamniške Bistrice, pod Kamniškimi planinami, v Tuhinjski dolini, na Zlatem polju, v Črnem grabnu, v Moravški dolini in v Zasavju), in sicer najprej sektorske ali rajonske odbore OF, nato pa tudi vaške odbore in poverjeništva OF. Mreža odborov po dolini, z izjemo v Dolskem, pa se je začela širiti šele pozno poleti in jeseni 1942.

6. Z organizacijo terena v decembru 1941 in v januarju in februarju 1942 je uspelo političnim delavcem ustvariti pogoje, da so se lahko vrnili na Kamniško partizani, kasneje pa, da je ljudstvo čedalje bolj množično začelo sodelovati s partizanskimi enotami in jih podpirati. Tako je nastala trdna osnova za razvoj množične OF in partizanstva, kar je imelo daljnosežne posledice za nadaljnji razvoj narodno-osvobodilnega gibanja na Kamniškem

7. Končno moramo poudariti, da vsi ti uspehi, razumljivo, niso nastali sami od sebe, marveč da so sad naporov in prizadevanj požrtvovalnih in predanih političnih delavcev, ki so za ceno veliko osebnega žrtvovanja in odpovedi ter s predanostjo svojemu prepričanju in partiji vse to znali in zmogli uresničiti.

LITERATURA

Dr. Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, CZ, Ljubljana, 1960, 1. knjiga.

Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana, 1976, Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Dokumetni ljudske revolucije v Sloveniji, Ljubljana, 1962, knjiga 1 (marec 1941 – marec 1942), Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Ljubljana, 1965, VI. del, knjiga 1, II. izdaja. Vojnozgodovinski inštitut in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Kamniški zbornik, Ljubljana, 1961, VII. Mengeški zbornik, Mengeš, 1969, II/1.

OPOMBE

[1] Ivan Križnar: Vstaja in začetki NOB na Gorenjskem, Borec 1971, str. 413.

[2] Prav tam, str. 415.

[3] Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 (Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1976), str. 110 (v nadaljevanju: NOV na Slovenskem).

[4] 26. julija je nastala nad Vetrnim na Križki gori Tržiška četa, 27. julija na Sv. Mohorju 1. kranjska četa, 2. avgusta pri Cegelnici ob Udinem borštu 2. kranjska četa; 28. julija so ustanovili na Obranici na Mežaklji Jeseniško četo ali četo Ivana Cankarja, 29. julija pa pri Vodiški planini Jelovško četo ali četo Ilije Gregoriča. Storžiški ali Kranjski bataljon je nastal 4. avgusta v koči pod Storžičem. Štel je 64 borcev in vodila sta ga Jože Pesjak in Jože Janežič. 5. avgusta pa se je izoblikoval na Pogrošarjevi plani na Vodiški planini Gorenjski partizanski bataljon Ivana Canakarja. Tega je sestavljalo 130 borcev pod vodstvom poveljnika Jožeta Gregorčiča in komisarja Ivana Bertonclja.

[5] Ivan Vidali: Borci Mengeško-moravške, Radomeljske in Kamniške čete, (Mengeš: Krajevna skupnost Mengeš, 1969), 1941, Mengeški zbornik II. del, 1. snopič, str. 182.

[6] Ivan Križnar: navedeno delo, str. 414.

[7] Prim. članek Edvarda Kardelja Iz obrambe v napad. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962), knjiga I, (v nadaljevanju: DLRS I, 1962), dokument 32, str. 101–105.

[8] Franc Vrečar: »BOTIC«, Ljubljana v ilegali, I (del), Ljubljana 1959, stran 192. Navajamo besedilo:
»Marijana Dermastio je poslal CK v Kamnik organizirat komiteje za obrambo, ob kapitulaciji jugoslovanske vojske pa se je vrnil v Ljubljano in je po dogovoru z narodnoobrambnim odborom prevzemal orožje v licejskem poslopju . . . Prvo pošiljko je odpeljal z avtomobilom proti Vrhniki, drugo pa v Radomlje.«

[9] Ivan Križnar: navedeno delo, str. 414. Tu avtor piše, da je bil vojaški komite Kamnik ustanovljen v »potoških gozdovih«, kar pa je verjetno pomota, ker bi se moralo glasiti v »volških« (Volčji potok) ali pa »kolovških« (v bližini nekdanjega gradu Kolovec) gozdovih.

[10] Dr. Mirko Stiplovšek: Pregled razvoja NOB v Mengšu in okolici, Mengeški zbornik II. del, 1. snopič, str. 89, 1969 (v nadaljevanju MZb II/1–1969)

[11] Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (Ljubljana: Vojnozgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1965), VI, del, Knjiga 1 (2. izdaja) (v nadaljevanju: Zbornik dokumentov VI/1), dokument 38, str. 112.

[12] Ivan Vidali: V boj za svobodo, Kamniški zbornik VII, 1 Ljubljana 1961, (v nadaljevanju KZb VII–1961), str. 45–46. (Tomo Brejc: Vrnitev na Gorenjsko).

[13] Prav tam.

[14] Članek Edvarda Kardelja V partizane, DLRS I, 1962, dokument 31, str. 100.

[14] Glej opombo 9a, str. 87.

[15] Glej opombo 14, prav tam.

[16] Zbornik dokumentov VI/1: dokument 144, str. 366.

[17] KZb VII–1961, str. 61 (Tomo Brejc: Politično delo na terenu v zimi 1941/42) in dr. M. Stiplovšek: MZb II/1, str. 89. Brejc najbrž meni aretacije sodelavcev OF po boju na Golčaju, ko so Nemci zaprli okoli 30 ljudi (glej Zbornik dokumentov VI/1). Vendar potrjuje Brejca dr. M. Stiplovšek v MZb II/1–1969, str. 89: »Po tovarnah in vaseh okrog Mengša, Domžal in Kamnika je prišlo v tem času do novih aretacij.«

[18] KZb–1961 VII, str. 39 (Tone Šturm: Politično delo v Kamniškem bataljonu).

[19] Tone Tomšič: Razširimo in učvrstimo partijske organizacije. DLRS I, 1962, str. 79.

[20] Dnevnik političnega komisarja Kamniškega bataljona (Romana Potočnika) od 17. avgusta 1941 do 20. septembra 1941. Zbornik dokumentov VI/1, dokument 32, str. 97.

[21] MZb II/1, 1969, str. 87.

[22] KZb VII–1961, str. 49 (Janez Bizjak, Bitka Mengeško-moravške čete z Nemci na Mohorju pri Moravčah).

[23] KZb VII-1961, str. 46 (Tomo Brejc: Vrnitev na Gorenjsko /1941/).

[24] Tomo Brejc: Borci in aktivisti bivšega kamniškega okrožja ob jubileju. Kamniški zbornik VI, 1959, str. 4–6.

[25] Tomo Brejc: Spomini (rkps. v IZDG v Ljubljani).

[26] Tomo Brejc: Spomini (rkps. prav tam).

[27] Glej opombo 20, prav tam.

[28] Glej opombo 21, prav tam.

[29] Glej opombo 3, str. 135.

[30] Glej opombo 26, prav tam.

[31] Glej opombo 23, prav tam.

[32] Glej opombo 21, str. 90.

[33] Glej opombo 3, prav tam.

[34] Članek Borisa Kidriča: Za pravilno izvajanje linije OF. Zbornik dokumentov VI/1, dokument 34, str. 108.

[35] Dr. Tone Ferenc: Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec 1971, str. 749.

[36] Dr. Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1960, I. knjiga, str. 257.

[37] Zbornik dokumentov VI/1, dokument 130, str. 324.

[38] Glej opombo 35, str. 745.

[39] Mira Svetina v knjigi Ivana Jana: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka, Partizanska knjiga Ljubljana, 1975, str. 38–39.

[40] Glej opombo 21, str. 90.

[41] Prav tam, str. 91.

[42] Borca Mengeško-moravške čete Vinka Novaka so poslali po boju na Sv. Mohorju iz čete na teren po hrano. Videti pa je, da je izgubil zvezo s četo in čeprav si je prizadeval, da bi se vanjo vrnil, stika z njo ni mogel več dobiti. Zato se je pred Nemci skrival po vaseh v Črnem grabnu. Ker pa ni bil dovolj previden, so ga Nemci izsledili in ustrelili (Mirko Podbevšek-Lado, ustni vir).

[43] Silvo Teršak: Bili so klic vesti, TV 15, 24. avgust 1978.

[44] Glej opombo 26, prav tam.

[45] Delno po podatkih iz še neobjavljenega dela Rašiška četa Rezke Traven, IZDG v Ljubljani in Martin Smerkolj, Ribče ter Marijan Vajevec, Ljubljana, ustni vir.

[46] NOV na Slovenskem, str. 134.

[47] Cveto Novak: Rašiška četa, Ljubljana v ilegali, Ljubljana, 1959, knjiga 1 in Rezka Traven (glej opombo 45).

[48] Miroslav Luštek: Napad na preserski most, Ljubljana v ilegali, knjiga 2, Ljubljana, 1961, str. 145–158.

[49a] Glej opombo 47, str. 379 in NOB na Slovenskem, str. 213.

[49b] Podatki Rezke Traven, IZDG Ljubljana.

[50] Podatke je zbral Ivan Martinčič-Vanja, Ljubljana.

[51] Ivan Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka, Ljubljana, 1975, str. 298 in Zbornik dokumentov NOV VI/2, dokument 69.

[52] Dr. Miro Stiplovšek, MZb II/1, Mengeš, 1969, str. 92.

[53] Glej opombo 51.

[54] Imena borcev Kamniškega bataljona, ki so se udeležili dražgoške bitke, predvsem Rašiške čete, mi je posredovala Rezka Traven.

[55] Pavle Kališ in Anton Jančigaj, ustni vir.

[56] Glej opombo 36, str. 379.

[57] Glej opombo 3, str. 136.

[58] M. Stiplovšek – I. Vidali: Pregled važnejših dogodkov v kamniškem partijskem okrožju v letih 1941–1945. Mengeš, 1960, str. 12.

[59] Glej opombo 21, str. 54.

[60] Glej opombo 24, str. 4–6.

[61] Glej opombo 12, str. 62.

[62] Nace Sterlekar: Organiziranost in aktivnost okrožja Kamnik, rokopis. Delo mi je zdaj žal že pokojni avtor ljubeznivo odstopil v uporabo.

[63] Tu moram resnici na ljubo in v opravičilo Nacetu Sterlekarju-Jožetu popraviti tudi neko svoje zmotno mnenje v Kamniškem zborniku (VIII 1961), češ da je bil Viktor Stražišar-Silvester tisti, ki je postavil prve trdne temelje organizacijske mreže OF na kamniškem območju (str. 125). V resnici pa je bila to zasluga Toma Brejca, Mire Tomšič-Svetina in N. Sterlekarja, ki je bil pred njim vse leto 1942 sekretar OK KPS Kamnik, kar v svojem članku o razvoju partije in OF v kamniškem okrožju leta 1943 Franc Zupančič-Marjan tudi priznava: ». . . Zato se začne že v prvih mesecih leta 1943 pojavljati potreba po novih, ustreznejših organizacijskih oblikah, ki naj po eni strani tesneje povežejo med seboj vas, rajon in okrožje, oziroma že obstoječe terenske odbore OF . . . Ta koncept ni bil nekaj novega, ker so si za tako teresko organizacijo OF prizadevali vsi politični delavci od zgodnje jeseni 1941. Če nam je proti koncu leta 1943 ta namen uspel, potem to ni zasluga samo tedanjega okrožnega komiteja (KPS Kamnik), temveč vseh, ki so pred nami postavljali temelje organizaciji OF, tako tovariša Toma Brejca, Jožeta Sterlekarja in Silvestra, ki je padel v aprilu 1943.« (KZb VII–1961, str. 127).

Do pomote je prišlo iz napačnega sklepanja na temelju omenjenega Silvestrovega poročila (iz marca 1943) in pa zato, ker mi je N. Sterlekar 1960. izjavil, da je takoj po boju na Kostanjski planini odšel iz kamniškega okrožja, torej že konec decembra 1942 (Kamniški zbornik VII/1961, str. 103). Menil sem, da je Sterlekar s svojim odhodom s Kamniškega prenehal biti tudi sekretar OK KPS Kamnik, ter da je to delo takoj za njim prevzel Silvester. V resnici pa je Silvester nasledil Sterlekarja šele na konferenci v Dešnju (februarja 1943), ko so ga imenovali za sekretarja novo oblikovanega OK KPS Litija.

[64] Tomaž Slapar-Tugo (ustni vir).

[65] Dokument hrani arhiv IZDG v Ljubljani.

[66] Glej opombo 58, str. 18 in ustna izjava piscu tega prispevka.

ljudska oblast v kamniškem okrožju leta 1944

Tone Ferenc

V tem prispevku sem obravnavo ljudske oblasti omejil na tako imenovano partizansko kamniško okrožje,[1] torej drugače kot pred nekaj leti, ko sem prikazal polom okupatorjevih raznarodovalnih načrtov v okupatorjevem okrožju Kamnik.[2] To sem storil zavestno, ker sem pač upošteval dejstvo, da je treba pojave preučevati v njihovi celovitosti. Sodim namreč, da je umestno, da takrat, ko obravnavamo predvsem okupatorjevo tematiko, upoštevamo njegovo upravno-politično razdelitev, ko pa obravnavamo predvsem partizansko tematiko, upoštevamo partizansko upravnopolitično razdelitev območja. Upoštevam tiste meje partizanskega kamniškega okrožja, ki jih je že navedel dr. Miroslav Stiplovšek v svoji knjižici Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945.[3] Obsegalo je okrog 270 krajev (vasi), 1 mesto in 5 trgov s skupno okrog 18.000 prebivalci. Periodizacija moje teme, tj. razvoja ljudske oblasti, se bo seveda nekoliko razlikovala od Stiplovškove periodizacije vsega narodnoosvobodilnega boja v kamniškem okrožju. Vsak zase sva namreč morala iskati mejnike v svojih temah, jaz torej v razvoju ljudske oblasti. Sodim, da lahko razvoj ljudske oblasti v kamniškem okrožju glede na oblike njenega izražanja in še posebej glede na njeno moč in učinek razdelim v pet večjih obdobij. Prvo obdobje je tisto, v katerem je ljudska oblast utelešena izključno v odborih Osvobodilne fronte in se izraža v svojih najosnovnejših oblikah: pobiranju narodnega davka, zbiranju »posojila svobode«, uničevanju nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja in bojkotiranju okupatorjevih predpisov, in to po odlokih Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO) iz srede septembra 1941. Pri zbiranju davka in posojila namreč ni šlo samo za zbiranje denarja za potrebe narodnoosvobodilnega gibanja, temveč tudi za izraz državljanske discipline in upoštevanje volje ljudske oblasti, ki je to obveznost predpisala. Pri uničevanju nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja po odloku o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev je šlo za izvajanje prvih kazensko-pravnih predpisov narodnoosvobodilnega gibanja. To obdobje je v kamniškem okrožju trajalo od poletja 1941 do jeseni 1943 in lahko iz sicer redkih dokumentov (več jih je le za drugo polovico 1943) narodnoosvobodilnega gibanja ugotovimo, da so poznali vse tri omenjene izraze upoštevanja volje ljudske oblasti. Seveda so bili zneski vplačanega davka in zbranega posojila svobode različni od predela do predela in to ne samo zaradi različne gospodarske zmogljivosti teh predelov, temveč tudi zaradi različne širine in moči Osvobodilne fronte oziroma narodnoosvobodilnega gibanja.

Drugo obdobje razvoja ljudske oblasti v kamniškem okrožju je tisto, ko ob odborih OF kot organih vseljudskega političnega gibanja obstajajo in delujejo tudi posebni organi za reševanje gospodarskih zadev – gospodarske komisije. Osrednjo gospodarsko komisijo in okrožne gospodarske komisije na Dolenjskem so ustanovili že poleti 1943, v drugih slovenskih pokrajinah pa nekoliko pozneje, v kamniškem okrožju jeseni 1943.

Za tretje obdobje razvoja ljudske oblasti v okrožju Kamnik imam čas, ko so v odborih OF ustanovili odseke ali referate za posamezna upravna področja, najprej za negospodarska in končno tudi za gospodarska ter navadno tudi ukinili gospodarske komisije. To obdobje je trajalo od avgusta 1944 dalje.

Četrto obdobje je bilo tisto, ko je ljudstvo na splošnih, neposrednih in tajnih volitvah izvolilo krajevne narodnoosvobodilne odbore kot posebne organe ljudske oblasti. To obdobje je pozna jesen 1944.

Peto in poslednje obdobje pa je od hude nemške ofenzive decembra 1944 do osvoboditve. Takrat je razdejanega marsikaj, kar je narodnoosvobodilno gibanje ustvarilo v prejšnjih obdobjih in se ljudska oblast izraža večinoma le v svojih začetnih oblikah (pobiranju davka, zbiranju posojila itd.).

Ker sem se v tem prispevku omejil na leto 1944, bom obravnaval predvsem drugo, tretje in četrto obdobje razvoja ljudske oblasti v kamniškem okrožju. Poudariti pa moram, da takšen razvoj ni nikakršna posebnost kamniškega okrožja, saj podobne oblike delovanja in izražanja ljudske oblasti najdemo tisti čas tudi v drugih okrožjih na Gorenjskem in tudi drugje.

Kaže, da se je drugo obdobje razvoja ljudske oblasti v kamniškem okrožju začelo takrat, ko se je okrožje novembra 1943 preuredilo in je bilo v njem poleg okrožnih forumov (OKKPS pod vodstvom sekretarja Franca Zupančiča-Marjana, OOOF pod vodstvom sekretarja Jožeta Kavčiča-Jernača itd.) tudi sedem rajonskih ali okrajnih forumov OF. Rajoni ali okraji so bili: I–Zasavje (4 občine, 33 vasi), II–Domžale (5 občin, 1 trg, 41 vasi), III–Lukovica (4 občine, 67 vasi), IV–Tuhinj, V–Kamnik, VI–Komenda, VII–Mengeš (1 trg, 4 občine, 20 vasi) in so obstajali natanko leto dni, do pozne jeseni 1944. Novembra 1943 je v okrožju bilo že skoraj 550 različnih vaških, občinskih in rajonskih odborov OF in množičnih organizacij, 52 vaških celic z 269 člani in kandidati KPS.[4] Razviti sta bili tudi Slovenska narodna pomoč in Varnostnoobveščevalna služba; decembra 1943 je začela tiskati tudi prva partizanska tiskarna itd.

Prva posebnost odborov OF na Gorenjskem in torej tudi v kamniškem okrožju leta 1943 je bila, da so jih imenovali narodnoosvobodilne odbore; kot vemo, so bili na Slovenskem narodnoosvobodilni odbori izvoljeni kot posebni organi ljudske oblasti. Druga posebnost pa je bila sestava narodnoosvobodilnih odborov na Gorenjskem leta 1943, saj so jih sestavljali predstavniki množičnih organizacij narodnoosvobodilnega gibanja: Zveze slovenske mladine, Slovenske protifašistične ženske zveze, Slovenske narodne pomoči in Narodne zaščite. Podobno je bil sestavljen okrožni odbor OF, ki se je konstituiral 15. decembra 1943 in so bili v njem poleg sekretarja in enega člana sami predstavniki organizacij, tj. sekretar gospodarsko-finančne komisije, komandant Narodne zaščite, sekretar Delavske enotnosti, sekretar Slovenske narodne pomoči, sekretar Zveze slovenske mladine in sekretarka Slovenske protifašistične ženske zveze.[5] Jasno je, da se tako sestavljeni okrožni in rajonski odbori, ki pa so jih pozimi 1943–1944 šele vzpostavljali ali obnavljali, niso mogli mnogo ukvarjati z zadevami ljudske oblasti. To je povedal tudi sam OOOF v svojem poročilu 6. maja 1944: »OOOF je po svojem osnovanju pristopil takoj k svojim nalogam. Sicer maloštevilen, štel je 5 članov, vendar za tedanje razmere, ko razvoj še ni dosegel takšne višine, da bi se osnovali vsi potrebni odseki pri OOOF, je to število spričo potrebne konspiracije zadostovalo. Razdelili smo potrebno delo ter prevzeli poedine dolžnosti vseh organizacij. Po izkušnjah organiziranja po drugih sektorjih smo sestavili potrebne načrte za delo. Zapostavljali in zanemarjali pri delu nismo nobene organizacije.«[6] Še največ je zato s področja zadev ljudske oblasti lahko storila okrožna gospodarsko-finančna komisija, seveda le na gospodarskem področju, medtem ko za nekatera negospodarska področja ni bilo preskrbljeno.

Zanesljivo vemo, da je okrožna gospodarska komisija v kamniškem okrožju obstajala že sredi jeseni 1943, po nekem podatku že septembra,[7] dne 14. oktobra pa je njen prvi sekretar Franc Pečnik-Miklavž že izdal okrožnico vsem rajonskim sekretarjem gospodarskih komisij. V njej je opredelil sestavo in naloge rajonskih, občinskih in vaških gospodarskih komisij. Poleg sekretarja naj imajo tričlanski ali štiričlanski odbor iz najuglednejših gospodarstvenikov, kmetov s svojega območja. Med najpomembnejšimi nalogami pa je bil popis vseh odvečnih poljskih pridelkov in živine, ki »se bodo odkupili za izenačenje prehrane civilnega prebivalstva in njegove narodne osvobodilne vojske«. Druga naloga je bilo zbiranje in nakup vsega blaga, ki ga potrebuje narodnoosvobodilna vojska. Za tretjo nalogo je določil uskladiščenje nakupljenih pridelkov in blaga pri zanesljivih kmetovalcih ali v vaških skrivališčih in za četrto prepoved prodaje vseh kmetijskih pridelkov. S poslednjo nalogo je skoraj za gotovo mislil tudi na prepoved obvezne oddaje poljskih pridelkov nemškemu okupatorju.[8]

Iz konca leta 1943 in začetka leta 1944 imamo podatke, da so okrožno gospodarsko komisijo sestavljali sekretar Franc Pečnik-Miklavž in člana Franc Bernot-Filip ter Janko Urbanc-Olga. Ko so decembra 1943 ustanovili okrožni odbor OF, je postal sekretar komisije Bernot in sta bila člana Pečnik in Urbanc; prvi je bil posebej zadolžen za organizacijo in gradnjo bunkerjev, skladišč in delavnic ter za zbiranje in shranjevanje raznega materiala, drugi pa je skrbel zlasti za organizacijo ilegalnih klavnic, predelovalnic in sušilnic mesa ter strojarn usnja. Ko pa je Bernot odšel v pokrajinsko gospodarsko komisijo, je postal načelnik komisije ponovno Pečnik, in to do začetka septembra 1944. Nasledil ga je Metod Žabnikar-Aleš, ki je ostal načelnik do osvoboditve. Poleti in jeseni 1944 so bili člani komisije tudi Janez Praprotnik-Pastirček, Pavle Pelc-Kožuh, Ciril Grad-Ljubo in Rafel Kaščar-Graben.[9]

Centri okrožne gospodarske komisije so bili predvsem na območju Brezovice, Rače, Žej in Zaloga pod Trojico ter na območju Komendske Dobrave in Tunjic. Največ okrožnih skladišč pa je bilo v okolici Zaloga pod Trojico.[10]

Organizacijo gospodarskih komisij so že v letu 1943 razpredli po vsem okrožju. Iz konca februarja 1944 imamo pregled »GFK odborov«, kot so se navadno izražali, že za vse okrožje. Poleg okrožne gospodarske komisije je bilo še 7 rajonskih, 28 občinskih in več kot 53 vaških gospodarsko-finančnih komisij. Od 7 sekretarjev rajonskih gospodarsko-finančnih komisij,[11] ki so se od aprila 1944 dalje imenovali načelniki, so bili celo 4 ilegalci.[12]

Okrožna gospodarska komisija Kamnik je s pomočjo rajonskih, občinskih (te so bile aprila 1944 odpravljene skupaj z drugimi občinskimi organi narodnoosvobodilnega gibanja) in vaških gospodarskih komisij opravila popis presežka poljskih pridelkov in živine, zbirala hrano in opremo za narodnoosvobodilno vojsko, zbirala denar, gradila skrivališča

in skladišča za zbrano hrano in blago, skladišča za orožje (do maja jih je bilo že pet), ustanavljala razne delavnice in predelovalnice itd.

Kaže, da so najprej – pozimi 1943–1944 – ustanovili mesarsko delavnico[13] in po februarju 1944 še šest mesnih predelovalnic (bile so skoraj v vseh okrajih, vsaka s povprečno tremi ljudmi in je zanje skrbel Urbanc) in tri lastne čevljarske, tri krojaške delavnice in usnjarno. Za okrožno komisijo je delalo tudi nekaj legalnih delavnic.[14] Urbanc o ilegalnih obrtnih delavnicah pravi tole: »Od teh so bile najštevilnejše klavnice in mesne predelovalnice, ki jih je neprestano delovalo vsaj pet. Prvo tako delavnico smo organizirali v Rači, ker je bilo v njeni okolici več okrožnih forumov s številnimi ilegalnimi političnimi delavci in kurirji. Drugo delavnico smo iz istih vzrokov postavili v gozdu blizu Komendske Dobrave. Tretja je bila v dolini Kamniške Bistrice v bližini Kamnoloma, četrto smo imeli v mengeškem rajonu (okraju) na Rašici, zatem pa še eno v okolici Lukovice in eno v Tuhinju. Opravljali smo tudi strojenje kož, za kar smo imeli strojarno v Tunjicah. Razen tega smo imeli še posebno čevljarsko delavnico na Brezovici, ki pa je v glavnem le popravljala čevlje, krojaško delavnico v Kokošnjah in na Brezovici, nekaj časa tudi orožarsko popravljalnico, ki je bila hkrati tudi finomehanična delavnica za popravila pisalnih in razmnoževalnih strojev ter radijskih aparatov. Ta se je kasneje preselila v Moravško dolino.«[15]

Po že omenjenih navodilih okrožne gospodarske komisije o popisu in zbiranju poljskih pridelkov so že do konca decembra 1943 uskladiščili več kot 200 ton žita.[16] Pri oddaji živil in drugega blaga se je pozimi 1943–1944 najbolj izkazal rajon Domžale.[17] Ta okraj je bil med bogatejšimi, če ne že kar najbogatejši v okrožju, saj je bilo v njem takrat 11 industrijskih in 18 trgovskih obratov. »Okraj je kot takšen bogat ter se z različnim blagom podpira iz njega pasivne okraje ter vojsko,« je poročala okrožna gospodarska komisija.[18] Tedensko so za oskrbo partizanske vojske in aktivistov OF v okrožju porabili okrog poldrugo tono moke,[19] zaklali povprečno šest glav živine za okrog 1400 kg mesa in ga okrog 400 kg razdelili enotam IV. operativne cone;[20] kamniško okrožje je bilo namreč njihovo operacijsko območje. Okrožna gospodarska komisija Kamnik je pozimi 1943–1944 oskrbovala s hrano in raznim materialom tudi dve partizanski bolnišnici in v ta namen imela posebno sanitetno skladišče; organizirala je tudi potujočo zobno ambulanto (za te zadeve je skrbel Franc Podstudenšek-Rok II).

Stalni viri hrane in materiala za gospodarske komisije so bile razne nabiralne akcije, ki so jih poleg njih izvajale tudi druge organizacije narodnoosvobodilnega gibanja. Bilo je tudi nekaj velikih akcij, ki jih je izpeljala okrožna gospodarska komisija sama ali pa s pomočjo partizanske vojske. Take akcije so bile na papirnico Količevo (okrog 25 voz papirja), v tekstilno tovarno v Viru (sanitetni material in tiskarski stroj), v skladišče Majdičevega mlina na Viru (okrog 8 t soli), ponovna akcija na papirnico Količevo, v tovarno Induplati v Jaršah, akcije za živino v Grobljah, Cerkljah, Brniku in Zalogu pri Komendi itd. Za oskrbo z drobnejšimi predmeti so poskrbeli predvsem trgovci, organizirani v OF. Ti so tudi vnovčevali odrezke živilskih kart, ki jih je okupator vozil v papirnico na Količevo kot surovino. Tudi slovenski uradniki na okrožnem in občinskih prehranjevalnih uradih so skrbeli za dobavo živilskih kart, nakaznic za blago itd. Za predmete, ki jih ni bilo mogoče dobiti na Gorenjskem, so organizirali nabavo iz Avstrije, Nemčije in Češke.[21]

Sodelovanje med komisijo in vojsko je bilo dobro, le včasih so ga motili pripetljaji pri prevzemanju blaga ob večjih rekvizicijah, kot npr. v Bonačevi tovarni in trgovini na Količevem v noči na 12. april 1944.[22] Pri članih OF so material zbirali na prostovoljni osnovi in po določitvi obvezne količine, pri nasprotnikih pa z rekvizicijami v tako imenovanih »preskrbovalnih akcijah«, v katerih so sodelovale navadno tudi partizanske enote. »Vendar se poslužujemo v pretežnem delu le akcij na okupatorjevo imovino, dočim se skuša vse privatnike predvsem pridobiti in tako iste pripraviti do sodelovanje vsaj z dajatvami, v kolikor se ne da doseči, da oni sodelujejo aktivno tudi na organizacijskem polju,« je poročala okrožna gospodarska komisija.[23]

Okrožna gospodarska komisija je skrbela tudi za to, da so bogatejši okraji pošiljali hrano, predvsem žito ali moko, revnejšim. »Ker je v okraju pomanjkanje živil, obleke kot tudi ostalega blaga, je okraj precej navezan na pomoč iz ostalih predelov okrožja. Napravljena je stalna zveza, po kateri se dovaža moka v večjih količinah v okraj za tamkajšnje potrebe, kot tudi za preskrbo vojske s hrano, ker se ta dosti zadržuje na tamkajšnjem terenu,« je o IV. ali tuhinjskem okraju poročala okrožna gospodarska komisija.[24]

Z denarjem so imele gospodarske komisije morda manj opravka kot z blagom, saj drugače ne bi okrožna gospodarska komisija imela julija 1944 samo 5.193 mark dohodkov in 2.683,55 mark izdatkov.[25] To je bilo verjetno zato, ker je za reševanje socialnih zadev v okrožju skrbela Slovenska narodna pomoč, ki je imela svoje odbore tudi v okrajih, občinah in vaseh. Samo v aprilu je razdelila 350 družinam rednih mesečnih podpor 21.468 mark, pošiljala pakete izgnancem v Nemčijo, razdeljevala blago revnim, predvsem pogorelcem itd.[26] Zato lahko tudi njeno dejavnost upoštevamo kot izraz delovanja s področja ljudske oblasti. Junija 1944 so odbore Slovenske narodne pomoči podredili odborom OF.

Nimamo na voljo gradiva vseh sedmih okrajnih gospodarskih komisij kamniškega okrožja, da bi lahko natančneje izmerili njihovo delo. Zato bomo navedli le nekaj podatkov za pravo predstavo. Spomladi 1944 se je dejavnost odvijala predvsem v okviru velikega tekmovanja OF, ki je zajelo skoraj vso Slovenijo. V tem tekmovanju od 27. aprila do 27. junija 1944 je okrajna gospodarska komisija Zasavje zbrala 293 kg moke, 85 kg maščob, 82 kg sladkorja itd., skupno vrednost zbranega in zaplenjenega blaga pa je ocenila na več kot 10 tisoč mark.[27] V naslednjem tekmovanju od 20. avgusta do 20. oktobra 1944 pa je zbrala 620 kg moke, 200 kg žita, 170 kg masti, 14 glav živine itd., nekaj materiala so poslali v sosednjo Dolenjsko.[28] Okrajna gospodarska komisija Domžale pa je v prvem tekmovanju zbrala celo 2096 kg moke, 719 kg fižola, 2740 kg krompirja, 53 glav živine itd., v skupni vrednosti 36.378 mark, poleg tega pa še 9.284 mark denarnih prispevkov.[29] Okrajna gospodarska komisija Lukovica je imela v začetku marca 1944 na zalogi v skladiščih 2305 kg raznih živil, ki jih je postopoma izročala vojski in terenu (bolnišnici, kurirski postaji, udarni skupini VOS).[30] Samo za veliko noč je izročila partizanski vojski več kot 1500 paketov.[31] Do jeseni 1944 je izročila vojski okrog 3 t moke, 3 t krompirja, 45 glav goveje živine itd.

Nabrala je okrog 10.000 mark narodnega posojila. Poskrbela je tudi za obdelavo okrog 20 ha zemlje izgnancev.[32] Okrajna gospodarska komisija Kamnik je že do začetka februarja 1944 zbrala 1485 kg moke, 45 kg maščob, 2811 kg krompirja, 55 kg sladkorja, 264 kg soli itd. ter del tega živeža izročila vojski in drugi del terenu.[33]

Pokrajinsko posvetovanje OF za Gorenjsko od 13. do 15. maja 1944 na Jelovici je med svojimi sklepi naštelo tudi naloge gospodarskih komisij (»prehrana in oskrba vojske, vsa podpora vojaškim edinicam, prehrana civilnega prebivalstva v pasivnih krajih, sodelovanje in medsebojna pomoč okrajev in okrožij, pripravljanje zalog, evidenca gospodarskega stanja«), kritiziralo njihove napake (»vrivanje oportunistov in izmikačev pred mobilizacijo v gospodarske komisije, oportunizem in lokalno nastrojenje, nezdrav odnos do vojske, pomanjkanje samoiniciative in iznajdljivosti ter požrtvovalnosti«) in posebej poudarilo, da so gospodarske komisije le »strokovni tehnični organi in v vsem svojem delu odgovarjajo vzporednim odborom OF kot organom oblasti«.[34] Verjetno so pod tem vtisom na izrednem celičnem sestanku KPS pri okrožnem odboru OF Kamnik 3. junija 1944, ki sta se ga udeležila tudi člana POOF za Gorenjsko (France Perovšek in Angela Mahnič), sklenili tudi tole: »Delovanje okrožne GK kakor tudi okrajne GK se mora odslej popolnoma drugače usmeriti v samem delovanju. Do sedaj se je delovanje G. komisij – in to okrožne ali okrajne – razvijalo samostojno, kar je pomenilo, da je GK prerastla okrožne kakor tudi okrajne odbore OF. Da je prišlo do tega, je glavni vzrok v tem, da je delovanje GK imelo v glavnem strokovno smer, dočim se je politična smer zapostavljala in večkrat celo prezrla. Da ne bo več takega nepravilnega delovanja, je nujno potrebno ojačati partijsko celico in prek nje dokazati, da je GK samo pomožna organizacija OF.« Na tem sestanku so tudi sklenili, da bodo povečali pomoč drugim krajem Slovenije in partizanski vojski. Da bi te naloge laže uresničili, so se dogovorili, da bi naj postal načelnik okrožne gospodarske komisije Janko Urbanc-Olga, ki so ga tudi kooptirali v okrožni odbor OF.[35] Vendar je po tem sestanku še naprej vodil okrožno gospodarsko komisijo Franc Pečnik-Miklavž. Na drugi strani pa je medokrožna gospodarska konferenca za Gorenjsko konec maja 1944 ugotovila, da so enote NOV v kamniškem okrožju redno dobivale hrano in opremo iz skladišč gospodarskih komisij in da so le izjemoma izvajale rekvizicije ter je bila zato okrožna gospodarska komisija Kamnik pohvaljena.[36]

Pozno poleti in jeseni 1944 je delo gospodarskih komisij doseglo novo stopnjo razvoja. Niso se namreč več ukvarjale samo z zbiranjem in razdeljevanjem blaga, temveč so morale svoj pogled upreti tudi v prihodnost. V okviru širše akcije OF so morale skrbeti za obdelavo vse zemlje, posebej še za jesensko in spomladansko setev žitaric, preskrbo krompirja za spomladansko sajenje, za očuvanje plemenske živine pred zakolom itd.[37]

Pozno poleti in jeseni 1944 so se razmere za delo gospodarskih komisij v kamniškem okrožju poslabšale zaradi delovanja gorenjskih domobrancev. Padel je npr. načelnik okrajne gospodarske komisije Domžale Peter Zule-Oton (26.10.) in ujeli so 4 sodelavce te komisije.[38] K domobrancem je pobegnil načelnik okrajne gospodarske komisije Zasavje Ivan Ložar-Štefan in izdal večino gospodarskih postojank in vaških gospodarskih komisij na terenu.[39] V tem okraju so domobranci, med katerimi so bili že tudi bivši načelnik in člani rajonske gospodarske komisije, 4. oktobra na Vinjah ujeli tudi dva okrajna kurirja in drugi dan pri Sv. Križu napadli sedež okrajnega odbora OF in okrajne gospodarske komisije. Takrat so padli Anton Kvas-Damijan iz Prelog, Albin Zabavnik-Belko iz Šmarce, Anton Perne-Bernard iz Mengeške Loke in Franc Dežman-Jože iz Podgorice.[40] Dne 9. oktobra so mengeški orožniki in mengeški ter domžalski domobranci ubili v Trzinu, kjer je bil doma, načelnika okrajne gospodarske komisije Domžale Jožeta Podgorška-Rudija. Takrat sta tam padla tudi člana okrajnega odbora OF Mengeš Janez Burja-Mirko in Miha Vrhovnik-Blaž.[41] Prišlo pa je tudi do domobranskega napada na sedež okrožne gospodarske komisije v Žejah dne 9. novembra, v katerem so padli član Pavle Pelc-Kožuh, administratorka Nada in kurir Vasilij. Laže ranjenega Feliksa Cerarja pa so ujeli, odpeljali s seboj in drugi dan izsledili vsa skladišča okrožne gospodarske komisije.[42] Ta je tako izgubila skoraj vse blago, ki ga je imela zbranega za vojsko in bolnišnice.[43] Dne 29. novembra so domžalski domobranci ubili v vasi Straža Mihaela Pirnata iz Doba – delavca v okrajni čevljarski delavnici in ujeli dva partizana, in to čevljarja Lovrenca Burjo ter neko partizanko, doma iz Gorjuše.[44]

V razmeroma neugodnih razmerah so se po preureditvi okrajev v kamniškem okrožju v drugi polovici novembra in v začetku decembra 1944 združile tudi okrajne gospodarske komisije, in to v dve: za okraj Kamnik in za okraj Domžale. Načelnik nove okrajne gospodarske komisije za okraj Kamnik je postal Leopold Aleš-Gašper,[45] za Domžale pa Ivan Repanšek-Tomi.[46]

Medtem ko so v nekaterih predelih Slovenije po izvolitvi narodnoosvobodilnih odborov ukinili gospodarske komisije in so njihove naloge prevzeli odseki pri teh odborih ali pri odborih OF, se v kamniškem okrožju to ni zgodilo. Vsaj za tisti čas, ko imamo na voljo vire narodnoosvobodilnega gibanja, se vidi, da so okrajne gospodarske komisije še obstajale in delovale.

Povedal sem že, da okrožni odbor OF Kamnik (in tako je bilo tudi marsikje drugje) s takšno zastopniško sestavo, kot jo je imel jeseni 1943 in pozimi 1943–1944, ni mogel voditi zadev ljudske oblasti in da so to opravljale gospodarske komisije, vendar le za gospodarsko področje. Novo obdobje v razvoju ljudske oblasti se zato začne takrat, ko so se okrožni in okrajni odbori OF preuredili tako, da so vodili tudi oblastne in upravne zadeve. To se je zgodilo šele spomladi 1944, ko se je tako preuredil tudi pokrajinski odbor OF za Gorenjsko, in to po prvem posvetovanju političnih delavcev OF na Gorenjskem, ki je bilo od 13. do 15. maja 1944 na Jelovici. To posvetovanje je pred odbore in aktiviste OF postavilo tri poglavitne naloge, in to 1. okrepitev narodnoosvobodilne vojske in predvsem z mobilizacijo in oskrbo ter uničenjem vsega okupatorjevega, 2. utrditev oblasti Osvobodilne fronte bodisi neposredno prek njenih odborov in pomožnih organov bodisi prek izvoljenih narodnoosvobodilnih odborov, 3. usposobitev vsakega posameznika za čim uspešnejše opravljanje velikih nalog. Ko je posvetovanje v svojih ugotovitvah in sklepih natančneje razčlenilo drugo nalogo, je poudarilo tudi tole: »Odbori OF vršijo funkcije organov oblasti tako, da si za strokovno in podrobno delo postavljajo pomožne

organe in tehnične moči, ki delajo pod njihovim vodstvom in kontrolo, sami pa nosijo vso politično odgovornost za to delo. Temu primerno se v samem odboru razdelijo odgovornosti za posamezne sektorje dela: gospodarstvo, finance itd. Pomožni strokovni organi, ki delajo po navodilih in pod kontrolo odborov OF, so gospodarske komisije, referenti za finance, šolstvo in prosveto, zdravstvo itd.«[47] Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko pa si je takoj po posvetovanju ustanovil tele odseke: za informacije in propagando, za šolstvo, za zdravstvo, za skrbstvo, za finance, za gospodarstvo – pokrajinska gospodarska komisija; poleg njih je bil tudi pokrajinski referent za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Pozneje si je POOF za Gorenjsko ustanovil še druge odseke, in to za izgradnjo ljudske oblasti, za prehrano, za industrijo in trgovino, in referente za obnovo, za gozdarstvo in za kadre ter komisijo za upravo narodne imovine na Gorenjskem.[48]

Z vprašanji graditve ljudske oblasti in njenimi nalogami na Gorenjskem se je ukvarjala tudi posebna konferenca pokrajinskega odbora OF za Gorenjsko 6. in 7. avgusta 1944, in to s posebnim poročilom Bogdana Osolnika.[49]

Sklepe pokrajinskega posvetovanja političnih delavcev OF na Gorenjskem o graditvi ljudske oblasti so v kamniškem okrožju začeli uresničevati v začetku junija 1944. Na seji okrožnega odbora OF dne 10. junija so si namreč prvič razdelili delo tudi za upravne in gospodarske zadeve. Ob sekretarju Andreju Stegnarju-Silvu, ki je odgovarjal za splošno politično delovanje odbora, je Jože Kavčič-Jernač prevzel odgovornost za zveze z vojsko, Janko Urbanc-Olga za agitacijo in propagando ter finance, Franc Pečnik-Miklavž za gospodarstvo, Franc Vidmar-Branko za zdravstvo in prosveto ter Ivan Martinčič-Vanja za kadre. Poleg tega sta dva člana (Maks Kosirnik-Ivan in Martinčič) odgovarjala še vedno za Slovensko narodno pomoč in za Delavsko enotnost. (Takrat ni bilo v OOOF niti sekretarke OO SPŽZ Mihaele Cerar-Miške niti sekretarke OO ZSM Save.)[50] Seveda pa člani OOOF, ki so prevzeli odgovornost za posamezna upravna področja, niso bili oproščeni izvajanja drugih, predvsem političnih nalog na terenu. Ker se je sestava okrožnega odbora OF spreminjala in širila, še posebno na seji dne 24. julija (takrat so sprejeli v odbor Leopolda Strgarja-Jurija, Ivana Franka-Vlada, Terezijo Cerar-Zdenko, Mihaelo Cerar-Miško, Mirana Kršmanca-Rada in Cirila Škofica-Sandija, tako da je štel že 11 članov), so se spreminjale tudi zadolžitve za posamezne člane (tričlansko okrožno komisijo za agitacijo in propagando je npr. 24. julija prevzel Ivan Frank), vendar še nekaj časa ni bilo zadolžitev za nekatere panoge, npr. za graditev ljudske oblasti, ugotavljanje zločinov. Neugodno je bilo tudi to, da so nekateri člani okrožnega odbora OF odgovarjali za celo vrsto panog. Ko so 31. avgusta na seji spremenili zadolžitve in je potlej za vojsko in finance odgovarjal Urbanc, za gospodarstvo Metod Žabnikar-Aleš (novi načelnik okrožne gospodarske komisije), za agitacijo in propagando Frank in za kadre Edvard Peternel-Tinko, je moral Franc Vidmar-Branko odgovarjati za več odsekov obenem, in to za ugotavljanje zločinov, šolstvo in prosveto, zdravstvo, higieno in Rdeči križ Slovenije. Te odseke so namreč tisti čas šele začeli ustanavljati, kar izvemo iz zapisnika seje: »Razvoj dogodkov zahteva, da danes pričnemo graditi v okviru nove narodne oblasti posamezne odseke pri OOOF. Pri okrajnih odborih OF teh odsekov ne bo, pač pa bodo člani okrajnih OF odborov prevzeli odgovornost za izvršitev dela, katerega bo predvidel referent posameznega odseka pri OOOF za dotični okraj.

Za referente odsekov pri okrožnem odboru OF so predvideni sledeči tovariši, s katerimi se je pomeniti in jim raztolmačiti njih dolžnosti in naloge na podlagi direktiv POOF in SNOS (prilagojeno našim prilikam):

finance – referent tov. Maksim, komisija za ugotavljanje zločinov – referent tov. Jesen (Aleš Jerše – op. T.F.), šolstvo in prosveta – referent tov. Darko, zdravstvo, higiena in RKS – referent tovariš dr. Nežka.«[51]

Ni še pretekel mesec, ko so ponovno spremenili zadolžitve v okrožnem odboru OF. Ker sta Urbanc in Vidmar odšla v vojsko, so za odnose z vojsko zadolžili Keršmanca, medtem ko so za referenta za obnovo predvideli Borisa, za referentko za zdravstvo so imenovali Slavo Stražar-Jelo. Takrat so tudi ugotovili, da sta referenta za ugotavljanje zločinov in za finance že postavljena. Glede odseka za informacije in propagando, katerega načelnik je bil Frank, so ugotavljali, da so njegovi »člani šele prijeli za delo«.[52] Tudi na novem rednem sestanku okrožnega odbora OF, ki je bil 12. novembra, so precej spremenili zadolžitve posameznih članov. Z Martinčičevim odhodom k OZNA je postal v.d. sekretarja Edvard Peternel-Tinko, Kavčič je prevzel odgovornost za kadre in za izgradnjo oblasti, Kosirnik za zveze z vojsko, Frank za agitacijo in propagando in za gospodarstvo Žabnikar, medtem ko so Strgar, Cerarjeva in Kršmanc odgovarjali za Delavsko enotnost, Slovensko protifašistično žensko zvezo in za Zvezo slovenske mladine. Preuredili so tudi vodstvo odsekov, tako da je odsek za socialno skrbstvo vodila Stražarjeva, za referenta za gozdarstvo so imenovali Vekoslava Benkoviča, za obnovo Ivana Tratnika-Anžeta in za RKS Ivana Vovka-Jako. Drugih odsekov zapisnik niti ne omenja, pač pa pravi, da je za vodstvo odseka za zdravstvo »predviden neki zdravnik«.[53] Tri dni prej je na svoji seji o delu organov ljudske oblasti razpravljal tudi okrožni komite KPS Kamnik, ki je sklenil: »Takoj je treba poiskati referenta za gozdarstvo in referenta za zdravstvo. Na sestanku okrožnega odbora OF naj se predlaga za referenta RKS tov. Jaka. Postaviti je treba v okrožju okrožno načelstvo NZ in okrajna načelstva NZ.«[54] Res so nato na omenjeni seji okrožnega odbora OF predvideli okrožno načelstvo NZ, in to za načelnika Jožeta Mazovca-Žoveta, za njegovega namestnika Franca Vidmarja-Silvestra in šest zaščitnikov za člane.[55] Treba je poudariti, da je bila takrat Narodna zaščita že izvršilni organ ljudske oblasti.

Mnogim spremembam pri zadolžitvi članov okrožnega odbora OF za vodenje upravnih področij je vzrok predvsem v mobilizaciji političnih delavcev OF v narodnoosvobodilno vojsko. Jeseni 1944 je namreč veljalo načelo, da mora vsak zdrav aktivist OF v operativno enoto NOV in POS. Če pa bi natančneje razčlenili razmere v okrajnih odborih OF, bi videli, da poleti in jeseni 1944 ni bilo ravno malo političnega kadra, ki je padel v boju ali ga je sovražnik ujel.

Iz dela odsekov, komisij in referatov pri okrožnem odboru OF Kamnik imamo največ podatkov za referenta za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Najprej je bil začasni referent Franc Vidmar-Branko, dne 1. septembra pa je to nalogo prevzel in zelo vestno opravljal Aleš Jerše-Jesen. Ta je 29. oktobra poročal pokrajinskemu referentu za

ugotavljanje zločinov dr. Francu Pavlinu: »Delo pri OOOF Kamnik sem prevzel 1. septembra 1944 kot referent za ugotavljanje zločinov. Začeti je bilo treba od začetka; kar je bilo storjenega, je bilo narobe. Prvo poročilo in prvi material sem odposlal 8. 10. 1944, po preteku 1 meseca, ko sem delo začel.« Omenjenega dne je Jerše res poslal pokrajinskemu referentu za ugotavljanje zločinov okupatorjev že 152 prijav zločinov in zločincev iz okrajev Lukovica, Domžale in Tuhinj, nekaj fotografij zločincev in žrtev (med njimi tudi 6 domžalskih žrtev, tj. Venclja Perka in drugih, ki jih je dobil od tamkajšnjega referenta), del zaplenjenega nemškega arhiva iz zavzete sovražnikove postojanke Motnik in seznam domžalskih domobrancev. Opisal je tudi izkušnje svojega enomesečnega dela, ki jih navajamo zaradi zanimivosti:

»Kako poteka delo prijavljanja zločinov?

Pravilnik o izgradnji, delu in nalogah komisije pravi, naj narod sam prijavi vse zločine, referenti pa naj delo propagirajo in gledajo, da bo pravilno izvršeno ter zbrani material oddan komisiji.

Pri delu smo pa naleteli na težkoče. Težko najdeš med prebivalci vasi človeka, ki bi prijave v redu napisal. Mnogokrat je največ to, da ti nepopolne podatke nerazločno napiše na majhen listič umazanega papirja. Seveda je potem naloga okrajnih referentov, da te podatke vnesejo na prijave, prijave, pravilno izpolnjene po možnosti tipkane in v približni slovenščini, vrnejo v podpis odborom, nato pa odpošljejo naprej. Tu pa zadenemo na drugo težavo. Okrajni referenti si mislijo, zakaj moramo mi, okrajni referenti, prijave sami pisati in s tem izgubljati dragoceni čas, ko pa imamo še toliko drugih važnejših nalog – organizacijo, sestanke in zopet sestanke. Po svoje imajo prav, ampak okrožni referent pa na ta način ne dobi ničesar v roke. In če bi jaz mislil, da je moja dolžnost samo pošiljati okrožnice na teren za vzpodbude k delu, Tebi pa prijave, potem bi mi kmalu zmanjkalo papirja za okrožnice seveda, ne pa za prijave. Razumljivo je, da na ta način ne poteka delo tako hitro, kot bi moralo. Jaz imam pri takšni izvedbi dela malo časa na razpolago in težje se je meni tujcu hitro spoznati v vsak zločin, kakor pa domačemu legalcu ali ilegalcu.

Nujno je, da upoštevamo še druge ovire. Mnogo ozemlja je pod sovražnikovo kontrolo. V Zasavju skoro vse, v Domžalah mnogo. Mnogo vasi sploh ni dostopnih. Tako nas bo tam delo počakalo do osvobojenja. Pripomnil bi pa, da čeprav se ljudje bojijo, da ne bi prišlo kaj sovražniku v roke, vendar še kaj radi povedo podatke in prijave podpisujejo. Toliko o delu zbiranja materiala.

Kako pa je delo izvedeno in koliko odgovarja predpisom?

Težko je dobiti točne podatke zločincev. Mnogokrat ni znana niti edinica, ki je zločin izvršila. Prav tako tudi ni vedno mogoče dobiti podatke o žrtvah. Ljudje so v zaporih, internacijah itd. Sosed pa prijavi, kar pač ve.

Kako ocenjujemo škodo?

V požganih vaseh, npr. Javoršici, sem zbral vaški odbor, kolikor ga je še bilo (treba je vedeti, da se ljudje iz požganih vasi izselijo in razprše na vse vetrove). Nato smo začeli pretresati posestnika za posestnikom. Če ni bilo lastnika poleg, smo po poročilih sosedov popisali vse po vrsti, kar je kdo posedoval ter mu je pogorelo, in smo mu nato ocenili škodo. Popisali smo, koliko glav živine je imel, koliko kg žita, koliko obleke, to vse se je ocenilo po enotnih cenah, ki so bile v tistem kraju 1941. leta. Če je bilo mogoče, smo ocenili tudi vsako žlico. Ocenitev je potrdil krajevni odbor OF s podpisi dveh članov. Tako smo ugotovili celotno škodo, na prijavo smo pa napisali samo končni znesek skupne škode. (. . .)

Nameravam obiskati kamniški, mengeški in komenški okraj. Gledal bom, da bom stvar izvršil, kar najbolj popolno se da. Želel bi pa večje zanimanje s strani okrajnih referentov in odborov, ki naj bi se zavedali, da ne gre škoda v žep okrožnega referenta, ampak da si s tem delom pridobe samo zaupanje med narodom.«

V dveh mesecih je Jerše obiskal vse okraje kamniškega okrožja, razen mengeškega, in v vsakem je delal okrog teden dni. »Tam sem učil, pripovedoval, delal; žal je bilo kljub temu mnogo došlih prijav nepopolnih in narobe,« je poročal 29. oktobra. Dne 13. novembra je Jerše poslal pokrajinskemu referentu za ugotavljanje zločinov okupatorjev novih 52 prijav zločinov in zločincev, nekaj zapisnikov, seznam gestapovcev iz Kamnika, seznam domobrancev iz postojank v kamniškem okrožju in poročilo o dogodkih v Črni julija 1942. Slednje je cel elaborat o okupatorjevi ustrelitvi 50 talcev; odlikuje se po zavzetosti in natančnosti, čeprav Jerše ni bil pravnik, temveč študent rudarstva.[56]

Pokrajinski referent za ugotavljanje zločinov okupatorjev za Gorenjsko je pohvalil Jeršetovo delo: »Glede prijav moram reči, da so v glavnem jako dobre, edino prijave glede škode so ravno radi nedetajliranosti pomanjkljive.« Jerše v prijavah o škodi iz tehničnih razlogov (delo je opravljal sam brez strojepiske) ni navajal podatkov o škodi vsakega predmeta posebej, temveč le za vse skupaj.[57] Dne 5. decembra je imel Jerše zbranega nekaj novega gradiva, ki ga je tudi poslal pokrajinskemu referentu. Takrat je tudi poročal o referentih v okrajih in o nalogah. »V vseh krajih, kjer so izvoljeni NOO, mora prevzeti en odbornik posle nabiralca prijav. V ta namen sem dal v tehniko razmnožiti navodila, kako naj se prijave napiše. Ta navodila sem sestavil na kratko sam. (Navodila in formular prilagam). Po en izv. navodil in formularja bi moral dobiti vsaj vsak NOO.«[58]

Organizacija zbiranja prijav o zločinih, zločincih in škodi je bila v kamniškem okrožju izpeljana tudi v okrajih in še na terenu.[59] Ohranjeno gradivo kaže, da so bili nekateri okrajni referenti, predvsem velja to za lukovškega, ki je bil legalec (zaposlen celo na okupatorjevem občinskem uradu) in invalid (z osemkrat prestreljenimi nogami), zelo prizadevni. Upoštevati je treba težavnost njihovega dela zlasti v zahodnem delu okrožja in seveda tudi pomanjkljivo strokovno usposobljenost.

Pri področju za agitacijo in propagando je treba upoštevati, da je to bilo že nekaj časa, vsaj od konca leta 1943, delovno področje okrožnega komiteja KPS Kamnik, v katerem je zanj odgovarjal Janez Jerman-Bohinjc. Kaže, da so komisijo za agitacijo in propagando pri OK KPS Kamnik ustanovili v začetku maja 1944 in je bil v njej poleg Bohinjca tudi Stane Brinovec-Rigo. Že maja 1944 so bili referenti za agitacijo in propagando tudi pri vseh okrajnih komitejih KPS.[60] Ko pa je po Bohinjčevem odhodu v vojsko junija 1944 prevzel vodstvo komisije Mirko Podbevšek-Lado, sta bila v njej tudi Brinovec in Andrej Plestenjak-Tilen. Po ponovni preureditvi čez mesec

dni je vodstvo prevzel Ivan Frank-Vlado in sta bila člana Plestenjak in Vera Zupančič-Breda.[61] Pozneje so komisijo še razširili.

Komisijo za agitacijo in propagando pri okrožnem odboru OF pa so ustanovili nekaj tednov pozneje. Delati je začela sredi leta 1944. »Medtem ko je bila do srede leta 1944 propagandna dejavnost sestavni del delovanja vseh naših organizacij, je odtlej skrbela zanjo pri okrožnem odboru OF posebna agitacijsko-propagandna komisija, po okrajih pa so zadolžili za propagando referente, tako imenovane agit-prope. Tako se je začela propagandna dejavnost načrtno usmerjati. Delo agit-propov je imelo zelo lepe uspehe. Večina okrajev je osnovala celo svoje knjižnice,« je po vojni zapisal dr. Primož Vidali-Zbiško.[62] V okrožnem odboru OF je za agitacijo in propagando odgovarjal od 10. junija do 24. julija 1944 Janko Urbanc-Olga. Ta dan so ustanovili tudi pri OOOF tričlansko komisijo, ki jo je vodil Ivan Frank-Vlado. Pod njegovim vodstvom je 8. septembra 1944 nastal šestčlanski odsek za agitacijo in propagando,[63] v katerem so bili poleg Franka tudi
174 France Štiglic-Tugo (odgovoren za informacije in dopisništvo), ki je postal tudi okrožni dopisnik Tanjuga, Andrej Plestenjak-Tilen (bivši okrožni tehnik, odgovoren za radio), Mentor (odgovoren za kolportažo), Vera Zupančič-Breda (odgovorna za fotografije) in Drenko. Ker je pozneje en član padel in drugi odšel iz okrožja, so predlagali za člana odseka Primoža Vidalija-Zbiška in Robija. Kaže, da je bil med njimi strokovno še najbolj usposobljen Štiglic, ki je prišel iz pokrajinskega odbora OF za Gorenjsko. Na prvem sestanku odseka 8. septembra je zelo temeljito opisal namen in oblike propagande ter naloge propagandistov.[64] Konec poletja in zgodaj jeseni 1944 je odsek s pomočjo okrajnih odborov OF vzpostavil tudi mrežo okrajnih komisij za agitacijo in propagando.[65] Referenti so bili tudi v mnogih krajevnih odborih OF, posebno v vzhodnem delu okrožja. »V vseh odborih OF je postavljen član za agitrop, ki je povezan z okrajnim agitropom,« je poročal okrajni odbor OF Lukovica.[66]

Propagando so opravljali predvsem na dva načina, in to na ustni (sestanki, mitingi, predavanja, pogovori itd.) in na pismeni (sestavljanje in razširjanje letakov, razdeljevanje literature, zlasti radijskih poročil, napisne in potrosne akcije itd.), pri čemer so seveda upoštevali krajevne vojaške in politične razmere. Za širjenje letakov in literature je bila verjetno srečna okoliščina tudi ta, da so imeli v okrožju nekaj časa celo tri tiskarne, ki jih je vodila pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko, in okrožno ter nekaj okrajnih ciklostilnih tehnik, ki jih je vodil okrožni komite KPS Kamnik.[67]

Kot za drugo delo so bile tudi za agitacijo in propagando razmere ugodnejše v vzhodnem delu okrožja kot pa v zahodnem. Kako so delali tam, izvemo iz poročila okrajnega odbora OF Komenda: »Kar se tiče dostave literature, je res precej težavno, ker nam ni mogoče dostavljati literature in radio poročil po kurirskih in legalskih vezah, jim pošiljamo po pošti ali v večjem številu gremo v dotični sektor in naredimo trosilno akcijo, v Cerkljah in Lahovčah je nedostopno, jim pošiljamo po pošti.«[68]

Koliko nalog so navadno postavljali pred okrajne komisije za agitacijo in propagando, lepo kaže primer iz okraja Kamnik: »Tov. Dušan mora še nadalje postavljati razglasne deske. Organizirati miting, dobiti zvezo s Kamnikom. Postaviti namestnika za prevzem odgovornosti pri NOO in obenem pa ta prevzame posle nadaljnje organizacije centra. Organizirati 1 šapirograf. Nadalje mora preskrbeti, da dobi poverjenika, kateri naj zastopa njegovo mesto v centru. Propagirati po hišah celega okraja. Skrbeti mora za odgovornega pri kolportaži. Dobiti odgovornega, kateri naj bi urejeval razglasne deske za izmenjavo raznih časopisov.«[69]

O delu, ki so ga opravili odsek in komisije za agitacijo in propagando, smo natančneje poučeni le za tekmovalno obdobje od 20. avgusta do 20. oktobra 1944. Okrožni odsek je sam izdal ali dal izdelati 29.666 izvodov radijskih poročil v slovenščini in 2.432 v nemščini, 13.880 izvodov raznih letakov, 55.000 raznih lističev z gesli, priredil je 5 mitingov, odposlal 51 dopisov, 36 pesmi in 5 skečev. Okraj Kamnik je priredil 71 trosilnih, 12 lepilnih in 14 napisnih akcij, razširil 1200 letakov in 350 radijskih poročil, priredil 2 mitinga in 183 političnih sestankov, opravljal ustno propagando v vaseh in mestu itd.[70] Nato so bile en mesec v središču propagandne dejavnosti volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Za okraj Kamnik so o tej propagandi poročali takole: »Agitacija in propaganda: Agitacija in propaganda se je vršila predvsem v smislu volitev, katere so se vršile sedaj v tem okraju. V tem času se je vršilo 21 političnih sestankov, koder se je ljudem razlagal pomen in potrebe volitev. Na teh sestankih je bilo navzočih 560 ljudi. Ljudem so bila razdeljena radijska poročila ter vsa ostala literatura. Trosilnih akcij je bilo 9. Tudi v mesto samo smo poslali veliko literature..«[71]

O informacijski dejavnosti odseka in komisij za agitacijo in propagando vemo, da so nekako septembra 1944 začeli posebej poročati o dogodkih v okrožju in okrajih. Takšna poročila so bila iz okrajev navadno tridnevna, iz okrožja pa štirinajstdnevna. Pošiljali so jih višjim odborom OF (okraji okrožnemu, ta pa pokrajinskemu).

O delu odseka za obnovo pri OOOF Kamnik vemo le iz njegovih izdelkov, ki jih je v drugi polovici novembra 1944 poslal pokrajinskemu odboru OF. Dne 16. in 17. novembra mu je poslal popis moškega in ženskega osebja za posamezne gradbene stroke, 20. novembra popis gradbenotehničnih uradov v okrožju, 18. in 21. novembra pa še popis gradbene industrije, gradbenih podjetij ter skladišč gradbenega materiala v kamniškem okrožju.

Delo vseh teh odsekov in komisij je prekinila in tudi za čas do konca vojne onemogočila sovražnikova ofenziva, ki se je začela decembra 1944. Zato je ostala samo na papirju na novo ustanovljena »komisija za pomoč naši vojski«, ki so jo sestavljali predsednik Maks Kosirnik-Ivan, tajnica Terezija Cerar-Zdenka in člani Metod Žabnikar-Aleš, Marija Avbelj-Nadja in Vera Zupančič-Breda.[72]

Za natančnejšo podobo organizacije ljudske oblasti na terenu je treba pregledati tudi sestavo okrajnih odborov OF.[72a] Iz pregleda devetčlanskega okrajnega odbora OF Tuhinj je razvidno, da je en član (Dušan Zadravec) odgovarjal za šolstvo, drugi (Ivan Novak) za popis zločinov okupatorjev in tretji (Josip Jeras) za NOO, medtem ko jih je nekaj odgovarjalo za množične organizacije.[73] Iz poročil in zapisnikov okrajnega odbora OF Lukovica iz avgusta in septembra 1944 je razvidno, da so imeli odsek za informacije in propagando, referentko za šolstvo (Katarino Kotnik-Maruško) in referenta za ugotavljanje zločinov okupatorjev (Miha Bevc-Gašper, Josip Mula).[74] V okrajnem odboru OF Domžale se zgodaj jeseni 1944

omenja odsek za informacije in propagando ter predlog za referenta za gospodarstvo.[75] Pri okrajnem odboru OF Kamnik so sredi septembra za referenta za ugotavljanje zločinov okupatorjev določili Jerneja Zajca-Jelka in pozneje Karla Ličena-Jerneja, za šolstvo Elo Pregelj-Ireno, za informacije in propagando najprej Zajca in nato Franca Šifa-Dušana, za finance Jožeta Erjavška-Jereba, za zdravstvo Brka in za gospodarstvo Antona Medveda-Stojana.[77] Kaže, da je bil okrajni odbor OF Kamnik do novembra 1944 še najbolj popoln glede referentov za posamezna uprávna področja.

Na splošno torej lahko ugotovimo, da so se poleti 1944 tudi v okrajih izoblikovali in začeli delati posamezni upravni odseki, komisije in največ referenti za negospodarska področja, medtem ko so za gospodarstvo še naprej skrbele okrajne gospodarske komisije. Najpopolneje sta bili po okrajih izoblikovani dve področji, in to zbiranje prijav o zločinih okupatorjev in za agitacijo in propagando, druga pa le po potrebi. Iz ohranjenega gradiva bi težko izmerili njihovo delo. Le za šolsko področje lahko iz poročila odseka za šolstvo pri POOF za Gorenjsko zvemo, da je bilo v pozni jeseni 1944 od 68 partizanskih osnovnih šol z 2355 učenci in 84 učnimi močmi na Gorenjskem v okrožju Kamnik 17 osnovnih šol s 500 učenci in 17 učnimi močmi. V gradivu okrožnega in okrajnih odborov OF je o tem presenetljivo malo podatkov.[78]

V smislu zmanjševanja števila politično-upravnih enot narodnoosvobodilnega gibanja (združevanja okrožij in okrajev) na Slovenskem so po mobilizaciji za vojsko sposobnih aktivistov OF[79] na Gorenjskem v prvi polovici novembra 1944 zmanjšali število okrajev. Sicer je POOF za Gorenjsko že predvidel tudi združitev kranjskega in kamniškega okrožja in združitev jeseniškega in škofjeloškega okrožja, vendar tega niso niti začeli uresničevati. Na seji POOF za Gorenjsko 24. oktobra so predvideli, da bo okrožje Kamnik imelo tri okraje, in to I-Domžale in Mengeš, II-Kamnik, Komenda in Tuhinj, III-Zasavje, Lukovica in Moravče, ki naj se vključijo iz litijskega v kamniško okrožje. Vendar so nato ustanovili samo dva okraja.[80]

Nalogo, da preuredijo kamniško okrožje in opravijo tudi druge naloge (skrčenje števila ilegalnih političnih delavcev OF, volitve v KNOO itd.), je dobila skupina članov POOF za Gorenjsko, in to dr. Miha Potočnik, Angela Mahnič in Tone Hafner. V kamniškem okrožju so se zadržali ves mesec in bili priče tako nekaterih pomembnih dogodkov (volitve KNOO, zasedanje okrožnega plenuma OF) kot tudi nenehnega slabšanja razmer za narodnoosvobodilno gibanje. Namen preureditve okrožja je bil dobiti ljudi za operativne enote NOV in POS, utrditi organe narodnoosvobodilnega gibanja in upravnopolitično ureditev terena približati predvidenemu stanju po vojni. Na sejah OKKPS in OOOF Kamnik dne 9. in 12. novembra 1944 so 7 dotedanjih okrajev združili v dva večja, in to Kamnik in Domžale; obe ti mesti pa so izvzeli iz okrajev in jih oblikovali v posebni enoti. V okraj Kamnik so združili dotedanje okraje Lukovica, Tuhinj, Kamnik, Komenda in Mengeš, v okraj Domžale pa dotedanja okraja Zasavje in Domžale. V okraj Domžale so vključili tudi del okraja Lukovica, tako da je meja med okrajema tekla po vrhu hriba Rašica, mimo Mengša, Preserij, Volčjega potoka, Suhega dola in Rakitovca.[81]

Čeprav je veljalo načelo, naj bi v novih okrajih polovico članov okrajnih teles narodnoosvobodilnega gibanja sestavljali tako imenovani legalci, tega v neugodnih političnih razmerah niso mogli uresničiti. »Po reorganizaciji je na terenu ostalo okrog 178 aktivistov, raznih pomožnih moči in zaščite okrožnega foruma, od tega okrog 45 žensk, 30 aktivistov in drugih ilegalcev pa je bilo poslanih v vojsko, zaledni komandi in na Koroško (eden tudi OZNI),« je poročala omenjena skupina članov POOF po vrnitvi iz kamniškega okrožja.[82]

Potem ko je OKKPS Kamnik na svoji seji 9. novembra imenoval oba navedena okrajna komiteja KPS (sekretar okrajnega komiteja KPS Kamnik je postal Jože Kovič-Krim, Domžale pa Tone Hauptman-Kranjc),[83], je 12. novembra 1944 tudi OOOF imenoval nova okrajna odbora OF Kamnik in Domžale. Sekretarja obeh okrajnih komitejev KPS sta postala tudi sekretarja novih okrajnih odborov OF.[84] Za sekretarja mestnega odbora OF Kamnik so predvideli Iva Kumra-Dušana, mestnega odbora OF Domžale pa Janeza Lenčka-Pelina. Okrožni odbor OF je obenem imenoval okrajni gospodarski komisiji; načelnik kamniške je postal Leopold Aleš-Gašper,[85] domžalske pa Ivan Repanšek-Tomi.[86] Predvideli so tudi okrajna referenta za ugotavljanje zločinov okupatorjev, in to za Kamnik Karla Ličena-Jerneja in za Domžale Miha Bevca-Gašperja. Sklenili so, da bosta druge referente in odseke izoblikovala okrajna odbora OF sama.[87]

Imenovanju vodstev novih okrajev Kamnik in Domžale je sledilo njihovo izoblikovanje. Za okraj Domžale so ga izvedli na prvi seji novega okrajnega odbora OF 17. novembra. Takrat so tudi oblikovali nove upravne odseke in komisije: za agitacijo in propagando (odgovoren Hribar), za finance (odgovoren Franc Brinovec-Marko), za zdravstvo (odgovorna Olga), za ugotavljanje zločinov (odgovoren Miha Bevc-Gašper, Josip Mula), za obnovo (odgovoren Aleš Jerše-Jesen), za gospodarstvo (odgovoren Kegl), za kadre (odgovoren Klemen), za RKS (odgovorna Dana), za izgradnjo ljudske oblasti (odgovoren Jurjevec), za gospodarstvo (odgovoren Repanšek) in za šolstvo (neimenovan). Imenovali so tudi novo okrajno volilno komisijo. Okrajni aktiv OF je takrat štel 66 članov.[88]

Nekoliko pozneje, dne 4. decembra, so na prvi seji okrajnega odbora OF Kamnik oblikovali tudi njegove odseke in komisije. Predlog za člane, ki so odgovorni zanje, je izoblikoval že okrajni komite KPS Kamnik na seji 2. decembra. Oblikovali so tele odseke in komisije: za izgradnjo ljudske oblasti (odgovoren Valant), za agitacijo in propagando (odgovoren Trampuž), za finance (odgovoren Franc Brinovec-Marko), za šolstvo in prosveto (odgovorna Ela Pregelj-Irena), za ugotavljanje zločinov okupatorja (odgovoren Ličen), za obnovo in promet (odgovoren Juvan), za odnose z vojsko (odgovoren Brenčič) in za gospodarstvo (odgovoren Aleš).[89] To je bila verjetno prva in poslednja seja tega okrajnega odbora OF pred nemško ofenzivo pozimi 1944–1945. Okrajni aktiv OF je takrat štel 60 ljudi.

Preureditev kamniškega okrožja je obravnaval tudi okrožni zbor aktivistov OF v Motniku 26. novembra 1944, ki se ga je udeležilo 178 aktivistov OF, poleg njih tudi že omenjeni trije člani POOF za Gorenjsko. To je bil potemtakem poslednji širši sestanek političnih delavcev OF kamniškega okrožja pred sovražnikovo ofenzivo pozimi 1944–1945 in tudi po njej in ga imamo lahko tudi za mejnik v političnem in vojaškem razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na tem območju. Zasedanje je

obravnavalo vsa pomembnejša vprašanja narodnoosvobodilnega gibanja v okrožju, tudi vprašanje ljudske oblasti (poročilo je podal Jože Kavčič-Jernač) in na predlog OKKPS s seje 25. novembra izvolilo 36 članov okrožnega plenuma OF Kamnik.[90]

Dan po zasedanju, dne 27. novembra, je bila v Motniku že prva seja okrožnega plenuma OF Kamnik. Poleg volitev KNOO, o katerih bomo govorili posebej, so razpravljali tudi o odsekih v okrožnem odboru OF: »Do izvolitve okrožnega plenuma je vodil vse posle okrožni odbor, sestoječ iz 9 članov. Ta odbor se je v zadnjem času precej izpopolnil z vzpostavitvijo odsekov. Vzpostavljen je referent za ugotavljanje zločinov, ki posluje že dalj časa in je zbral že precej materiala. Postavljen je referent za izgradnjo narodne oblasti, ki ima nalogo, da postavi vse odseke. Manjka nam še referent za obnovo, ker nimamo sposobnega strokovno izobraženega kadra. Zato je postavljen samo zbiratelj, ki zbira gradivo za ta odsek. V zadnjem času je postavljen referent za socialno skrbstvo. Postavljen je predsednik pripravljalnega odbora RK, ki mora delati v tesni zvezi z ostalimi odseki. Zdravstveni referent še ni postavljen, ker nam prav tako manjka strokovno izobraženega kadra. Postavljen bo še referent za gozdove, čigar naloga bo skrbeti za smotrno gozdarstvo. Predviden je še referent za ceste in mostove, ki bo skrbel v krajih, ki so manj kontrolirani od okupatorja, za popravilo prometnih zvez. Predviden je referent za vero, ki pa še tudi ni prevzel svojih poslov. Pri postavitvi odsekov nam manjka strokovno sposobnih ljudi, ki jih mora sedaj izvršni odbor o(krožnega) plenuma čimprej postaviti. Vzpostavljena je o(okrožna) Narodna zaščita, ki sestoji iz 7 članov, katere naloga je, da skrbi za red in mir v okrožju.«[91]

Okrožni plenum OF si je na svoji prvi seji demokratično izvolil tudi svoje enajstčlansko tajništvo. Sestavljali so ga predsednik Jože Kavčič-Jernač, tajnik Maks Kosirnik-Ivan, člani Edvard Peternel-Tinko, Miran Kršmanc-Rado, Ivan Frank-Vlado, Terezija Cerar-Zdenka, Metod Žabnikar-Aleš, Stanka Varšek-Lija, Slava Stražar-Jela, Leopold Strgar-Jurij in Marija Avbelj-Nadja, torej večinoma dotedanji člani okrožnega odbora OF Kamnik.[92]

Na prihodnji seji okrožnega komiteja KPS Kamnik dne 28. novembra so razpravljali o neurejenih odnosih v okrožnem odboru OF, ki so povzročili, da je okrožni plenum OF izvolil svoje tajništvo s tajnimi in ne javnimi volitvami in da za predsednika niso izvolili sekretarja OKKPS Edvarda Peternela-Tinka, kot je želel pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Zadevo so rešili tako, kot jo je prejšnji dan okrožni plenum OF. Na seji so tudi sklenili, da bodo predlagali, naj bi v tajništvu okrožnega plenuma OF Frank odgovarjal za agitacijo in propagando, Kršmanc za odnose z vojsko in Stražarjeva za socialno skrbstvo, drugi pa za množične organizacije.[93]

Prva seja okrožnega plenuma OF 27. novembra in izredna seja OKKPS Kamnik 28. novembra sta bila poslednja sestanka teh organov narodnoosvobodilnega gibanja pred hudo sovražnikovo ofenzivo pozimi 1944–1945 in tudi sploh. Kajti v ofenzivi sta poleg mnogih političnih delavcev OF iz kamniškega okrožja (nekateri pišejo celo o sto padlih, ubitih in ujetih)[94] padla tudi sekretar OKKPS Peternel (6. 1. 1945 v Rudniku) in predsednik tajništva okrožnega plenuma OF Kavčič (15. 1. 1945 med Blagovico in Gaberjem). Padla sta tudi oba predsednika okrajnih odborov OF Hauptman (15. 1. 1945 med Blagovico in Gaberjem) in Kovič (ujet 14. 3. 1945 nad Krašnjo in ubit v Kamniku). Ker je bilo kamniško okrožje s sovražnikovo ofenzivo odrezano od vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Gorenjsko, so ga februarja 1945 podredili vodstvu za Štajersko in so šele spomladi 1945 pod vodstvom novega sekretarja OKKPS Kamnik Franca Polha-Izaka začeli obnavljati okrožne vodstvene organe narodnoosvobodilnega gibanja.[95] Seveda v takšnih razmerah odbori Osvobodilne fronte, če so sploh delovali, niso mogli opravljati nalog ljudske oblasti. To se je zgodilo šele po osvoboditvi.

Posebno obdobje v razvoju ljudske oblasti v kamniškem okrožju pomenijo volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov oktobra in novembra 1944. Bile so del prizadevanja narodnoosvobodilnega gibanja, da na večini slovenskega ozemlja na najdemokratičnejši način, tj. s splošnimi, neposrednimi in tajnimi volitvami vzpostavi ljudsko oblast ne samo za vojni, temveč tudi za povojni čas.

Na Gorenjskem so zaradi drugačnih razmer volitve začeli nekoliko pozneje kot v drugih slovenskih pokrajinah, tj. jeseni 1944. Nanje pa so se vendarle začeli pripravljati že zgodaj, v kamniškem okrožju že junija 1944 in bi jih verjetno začeli izvajati že prej, če ne bi bilo nekaterih pomembnih političnih nalog, npr. pojasnjevanja pomena sporazuma med NKOJ in kraljevsko begunsko vlado (sporazum Tito-Šubašić) z Visa iz srede junija 1944. Kajti okrožni odbor OF je že na svoji seji 10. junija sklenil: »Volilna kampanja se mora pričeti v vseh okrajih; kjer se lahko vršijo širši sestanki in mitingi, naj se vrši ta kampanja prek teh, koder pa tega ni mogoče, pa prek organizacij OF. O(krajni) OOF morajo pošiljati poročila o poteku kampanje v okraju, naš odbor pa POOF o poteku kampanje celega okrožja. Snov za kampanjo je dobiti iz literature, pri tem naj se upošteva napake, ki so se v nekaterih primerih pojavile in na katere je opozoril Sl. poročevalec, člani OOOF naj imajo pripravljeno snov za mitinge.«[96] Razmere v okrožju so bile takrat zelo ugodne; lahko rečemo, da je bilo narodnoosvobodilno gibanje v visokem poletu in doseglo takšno stopnjo razvoja kot v redkokaterem okrožju na Slovenskem. V takšnih razmerah bi bile volitve organov ljudske oblasti skoraj v vsem okrožju.

Vendar iz že omenjenega vzroka okrožni odbor OF ni nato štiri mesece o volitvah niti razpravljal, niti zanje nekaj storil. Šele na svoji seji 14. oktobra, ki sta se je udeležila tudi člana POOF za Gorenjsko France Perovšek in Janez Koncilija, je sklenil: »Z volitvami bomo dvignili ljudi iz pasivnosti, jih obenem politično prerešetali in razčistili. V okrožju bodo izvedene volitve v okraju Tuhinj ter v predelih kamniškega, lukovškega in domžalskega okraja. Postavljena je okrožna volilna komisija, v katero pridejo: predsednica tov. Mica (Ivanka Bevk), podpredsednik tov. Kožuh (Pavle Pelc), tajnik tov. Vlado (Ivan Frank), člana tov. Lija (Stana Varšek) in Maksim.

Tov. Aleš (Metod Žabnikar) poskrbi za volilno kampanjo v domžalskem okraju.«[97]

Okrožni odbor OF je torej sredi oktobra menil, da v nekaterih okrajih (Zasavje, Mengeš, Komenda) volitev ne bo. To so bili predvsem ravninski predeli, kjer so že od srede avgusta teren nadzirali gorenjski domobranci in je bilo narodnoosvobodilno gibanje le še v obrambi. Volitve so bile torej v odročnejših

predelih, planinskih, kjer je bilo do decembra 1944 gospodar položaja še vedno narodnoosvobodilno gibanje. Ti predeli so imeli za hrbtom še vedno svobodno Savinjsko dolino in na jugu svobodno Moravško dolino.

Dan po seji okrožnega odbora OF je o volitvah razpravljal tudi okrožni komite KPS, tudi ob navzočnosti Franceta Perovška. Ugotovili so tole: »Doslej se je volilna kampanja izvajala le v majhnem obsegu. Zato moramo pred volitvami izvesti močno volilno kampanjo in istočasno volitve. V našem okrožju pridejo v poštev za izvedbo volitev okraji Tuhinj, delno Lukovica, Kamnik in Domžale.« Omenili so tudi sestavo okrožne volilne komisije ter sklenili: »Postaviti je treba okrajne volilne komisije, kakor tudi krajevne. Za točno izvedbo volitev bo še posebej sestanek, katerega se morajo udeležiti vsi okrožni funkcionarji, kateri bodo pomagali in organizirali pri volitvah.«[98] Dogovorili so se tudi, da bosta člana Peternel in Frank odšla pripravljat volitve v okraja Kamnik in Tuhinj, v.d. sekretarja Martinčič pa z enako nalogo v okraja Lukovica in Domžale.

Volitve so začeli v okraju Lukovica dne 25. oktobra, ko so izvolili tri KNOO: Blagovica, Št. Ožbolt in Javorje.[99] Naslednje dni so volitve nadaljevali v tem in v drugih treh okrajih. Prekinili ali končali so jih 12. novembra 1944, ko so izvolili KNOO Prapreče v tuhinjskem okraju.
V okraju Lukovica so volitve potekale večinoma nemoteno in so večino (14) KNOO izvolili že oktobra in je bila volilna udeležba med 90 in 100 odstotki, le v dveh volilnih enotah je bila med 80 in 90 odstotki. Potem ko so že volili v večini volilnih enot, je sekretar okrajnega odbora OF Jože Kovič-Krim 1. novembra poročal:

»Politična situacija v okraju je nespremenjena. Belogardisti stalno rovarijo po vaseh, kar na ljudi jako vpliva glede morale. Dne 30. X. t.l. je bilo precejšnje število Švabov v našem okraju. (. . .).

Volitve v okraju se nadaljujejo in se vršijo z uspešnimi rezultati. Zadnje dni nas je malo zaustavilo vsled hajk, da nismo mogli izvršiti vse, kar smo imeli predvideno. Poleg volitev vršimo politične sestanke in prikazujemo ljudem vsakodnevne dogodke, ki se razvijajo v svetu in doma. Ljudje prihajajo veselih obrazov na volilna mesta in prisegajo našemu vrhovnemu poveljniku maršalu Titu, da bodo podvojili svoje delo, da uničijo poslednjega izdajalca na jugoslovanskih tleh in da osvobodimo tudi naše brate iz Istre, Primorja in Koroške. Žene in mladina v velikem številu prihajajo, da pokažejo tudi one svojo enakopravnost v dejanjih in z ramo ob rami utrjujejo našo narodno oblast.«[100]

Čez nekaj dni, 5. novembra, je o razmerah in volitvah poročal član okrajnega odbora OF Lukovica Jože Hribar-Čuk:

»Volitve dobro napredujejo v okraju. Vendar nas pri izvajanju zadržujejo stalne hajke in belogardisti, ki se stalno klatijo po okraju. Tako so bile volitve izvedene v zadnjih dneh v Gabrovnici, Pšajnovici in Lesenem s 100 %, tako so bile volitve izvedene tudi v vaseh Palovče in Vranja peč s 100 %. Upamo, da bodo volitve zaključene tekom par dni, ako ne bo kakih posebnih neprilik, katere nam stalno stopajo na pot našega dela.«[101]

Podobno je Hribar poročal 8. novembra, vendar od 5. novembra ni bilo več volitev. Tako je v okraju Lukovica od 25. oktobra do 5. novembra 1866 volilnih upravičencev v 22 volilnih enotah izvolilo 19 KNOO s skupno 128 odborniki in 19 odposlancev za okrajno narodnoosvobodilno skupščino.[102] Niso jih izvolili samo v treh volilnih enotah, ker niso mogli do tja prodreti s propagando in sestanki.[103]

V okraju Kamnik so imeli enajst volilnih enot, vendar so volitve lahko izvedli le v petih,[104] v katerih je 710 volilnih upravičencev (volilna udeležba od 97 % do 100 %) izvolilo 5 KNOO s 27 odborniki in 5 odposlancev v okrajno narodnoosvobodilno skupščino. Volitev niso mogli izvesti v šestih volilnih enotah,[105] ker sta to območje obvladovali domobranska postojanka v Mekinjah in nemška v Kamniku. O volitvah, ki so se začele v začetku novembra, je referent za agitacijo in propagando pri okrajnem odboru OF Kamnik Franc Šif-Dušan 4. novembra poročal:

»Volilna kampanja in volitve potekajo v našem okraju zelo dobro. Vsi naši aktivisti sodelujejo pri tem, da narodu točno in jasno prikažejo pomen in potrebo po demokratski ljudski oblasti. Narodu se prikazuje to, da so ravno naše volitve tiste, katere bodo združile ves narod v bratstvo in skupnost.«[106]

Po volitvah je okrajna volilna komisija Kamnik dne 13. novembra sporočila volilni izid in pripisala tole:

»Na splošno ni bilo opaziti preveč napak. Le volilnih sestankov je bilo premalo. Izvoljenih je bilo tudi premalo žensk. Izvoljen ni bil nobeden belogardist ali vrinjenec, ker so ljudje sami predlagali kandidate. Predlagali pa so take ljudi, ki so vseskozi poštenjaki in so se tudi v današnji borbi izkazali kot zavedni Slovenci. Volitve so se izvedle po vseh petih edinicah tajno, kar je bilo ljudem zelo všeč. Saj so na ta način volili prvič!«[107]

Isti dan je okrajna volilna komisija Kamnik poslala okrožni volilni komisiji tudi tole poročilo:

»Volitve v našem okraju so končane, in sicer v petih volilnih edinicah, kjer je bilo volitve možno izvršiti. V ostalih (v šestih) volilnih ediniah se bodo volitve izvedle takoj, ko bo to mogoče, ker so to sami taki kraji, ki ležijo neposredno ob okupatorjevih postojankah.

Ko smo hodili po volilnih sestankih in ko smo propagirali po hišah za volitve, smo spoznavali ljudsko mišljenje. Povsod imajo ljudje mnogo razumevanja za našo narodno oblast. Zavedajo se, da je to v njihovo korist. Razložili smo jim, da imajo tudi ženske volilno pravico in da so potemtakem tudi lahko izvoljene. Večini se je zdelo to edino prav, seveda starim mamicam se je zdelo malo čudno, a so se počutile kar počaščene, ker so tudi one lahko volile.

Volitve so se izvršile v dveh volilnih edinicah 100 %, v ostalih volilnih edinicah niso volili po dva ali trije, ki so pa bili odsotni. V eni izmed volilnih edinic je krajevna volilna komisija odvzela volilno pravico petim osebam, ki so usmerjene proti našemu osvobodilnemu gibanju in so njih družinski člani dezertirali iz naše NOV. Drugače pa so ljudje volili res zmožne in zavedne ljudi iz svojih vrst. Tako je bil izvoljen npr. za predsednika v nekem kraju delavec, oče dvanajstih otrok. Na volilni listi sta bila še dva kandidata – ugledna in premožna človeka. A ljudje so izvolili delavca: »Dober je, zaveden je, ravno v teh težkih časih se je izkazal, da je pošten član človeške družbe – on naj bo!

Precej so volili tudi ženske, zlasti za odbornice. Vendar sta bili v dveh volilnih edinicah izvoljeni mladinki za tajnici.

Marsikdo med volilci se je pokazal še precej nezgrajenega, marsikdo je še okleval, češ da se ne more odločiti ne za enega ne za drugega. Vendar smo s pravilnim pojasnjevanjem ljudem prikazali pomen volitev.

Najbolj je bilo pa ljudem všeč, ker so se volitve vršile tajno in svobodno. Prvič v zgodovini doživljamo Slovenci to, da volimo na pošten način – da odloča res ljudska volja – da si ljudstvo izbere samo one ljudi, ki jim zaupa in ki so zaupanja vredni.

Zaradi konspiracije nismo na volilnih sestankih nič povedali, kdaj se bodo volitve vršile. Moram reči, da so ljudje malo debelo pogledali, ker so prišle volitve tako hitro. Toda brž so se vživeli in z veseljem volili.

Tako ima zdaj pet krajev svoje NO odbore, ki bodo prevzeli oblast v svojem območju.

Takoj, ko bo možno, bomo izvedli volitve še po ostalih edinicah, kar bo pač kmalu, saj se že bliža NOV in RA!«[108]

Okraj Tuhinj je okrajna volilna komisija razdelila na 23 volilnih enot. Voliti so začeli konec oktobra in je 3. novembra član OOOF Kamnik Frank poročal:

»Nadaljevali smo z volitvami v tuhinjskem okraju, kljub vsem težkočam, ki so se pojavile. Volitve so se izvršile v volilnih edinicah Golice (100 %), Cirkuše (100 %), Nova reber (100 %) in Zg. Tuhinj.

Ljudi je bilo težko spraviti na volitve, zaradi borb, ki so se tukaj vodile. XIV. divizija je napadala Šmartno, a ga ni mogla zdrobiti. Švabi so vdrli v dolino in postojanko ojačali še z 250 policisti ter se silno utrjujejo. Ljudje so bežali v gozdove in so še sedaj vsi preplašeni. Posebno na področju od Šmartna proti Kamniku je težko dobiti ljudi na sestanek. Tudi volitve po prej omenjenih krajih so bile precej vzburkane zaradi dogodkov in ker je bilo precej kandidatov. A skoraj v večini so zmagali naši! Zaradi Švabov, ki so v dolini, bo nekoliko zastalo!«[109]

Dne 6. in 8. novembra je poročal tudi okrajni odbor OF Tuhinj (član Ivan Novak-Marko iz Špitaliča), vendar le o volitvah v Zgornjem Tuhinju in Lazih.[110] Po raznih, vendar ne tako natančnih podatkih, kot jih imamo za okraja Lukovica in Kamnik, so v okraju Tuhinj izvolili 17 KNOO in tudi toliko odposlancev za okrajno narodnoosvobodilno skupščino.[111] Izvolili jih niso v 7 volilnih enotah.[112]

Po naših podatkih so v kamniškem okrožju (okrajih Lukovica, Kamnik in Tuhinj) od 25. oktobra do 12. novembra 1944 izvolili 44 KNOO in toliko odposlancev za okrajne narodnoosvobodilne skupščine. Vendar bomo v virih našli različne podatke, in to od 36 do 42 KNOO.

O volitvah je dne 9. novembra, torej sredi njih, razpravljal okrožni komite KPS Kamnik in v zapisniku seje lahko najdemo ocene, ki jih že poznamo. Pač pa je ugotavljal, »da je okrožni odbor OF prevzel iniciativo popolnoma v svoje roke in je bilo pri tem zanemarjeno delo okrožne volilne komisije« ter naročil, da je to napako treba popraviti. Ko so si na novo razdelili delo, sta člana Kavčič in Frank odšla v novi okraj Domžale, Strgar in Kršmanc pa v novi okraj Kamnik z dodatno nalogo preurediti okrajne komiteje KPS.[113] Čez tri dni pa je o preureditvi okrajev in seveda tudi o volitvah razpravljal okrožni odbor OF. O njih so namreč govorili, ko so poročali o političnih in vojaških razmerah v okrajih, namenili pa so jim tudi četrto točko dnevnega reda. Ta del zapisnika se glasi:

»Volitve: V domžalskem okraju je možno izvesti volitve v 6 edinicah, izvedene so bile v 2.[114] Lukovški okraj je predvideval volitve v 21 volilnih edinicah, izvedel v 18.[115] Tuhinjski okraj ima možnost izvesti volitve v 23 volilnih edinicah, izvedel jih je v 15.[116] Kamniški okraj ima možnost izvesti v 5 volilnih edinicah, izvršil pa je v 3.[117]

Volitve so bile izvedene skupno v 38 volilnih edinicah, preostane jih še 17. Volitve so prebivalstvo razgibale, kar se je pokazalo na volilnih sestankih. Ljudje so čutili, da se postavlja oblast (uprava). Žene so aktivno sodelovale in bile tudi izvoljene. Zmagali so večinoma kandidati, ki jih je postavila OF.

Sklepi:

Z volitvami je treba nadaljevati. Kjer volitev v NOO ni mogoče izvesti, naj se iste izvedejo za vaške odbore OF.

Utrditi novo izvoljene NOO kot narodno oblast, nuditi jim vso pomoč, da se ne bodo izrodili ali pa zaspali. NOO morajo sklicevati vaške sestanke, tj. delati prek vaške skupnosti. Dokler ne bo okrajnih narodnoosvobodilnih skupščin, naj okraji kličejo na sestanke predsednike in tajnike NOO več volilnih edinic.

Vzpostaviti pravilno razmerje med NOO in vaškimi odbori OF in paziti na pravilno razdelitev dela obeh odborov. Ravno tako paziti, da se ne bo v NOO razvilo kritikastrstvo.

Okrožna volilna komisija mora imeti sestanek. Namesto padlega podpredsednika tov. Kožuha (Pavleta Pelca) pride v okrožno volilno komisijo tov. Tugo (Lovro Cerar).«[118]

Čeprav je okrožni odbor OF na tej seji sklenil, da je treba nadaljevati volitve, se to ni zgodilo. Za 12. november imamo namreč podatek o izvolitvi poslednjega KNOO. Morda so bili za to trije razlogi: 1. nenehno slabšanje vojaških in političnih razmer v okrožju, 2. preurejanje okrajev, 3. priprave na zasedanje okrožnega plenuma OF. O volitvah KNOO so nato govorili tudi na zasedanju okrožnega plenuma OF v Motniku 26. novembra in nato tudi drugi dan na prvi seji tega plenuma. Na njej je namreč Frank poročal:

»Volitve, ki so se vršile, so važne radi razbitja reakcije in tudi, da zaaktiviramo množice. To smo v polni meri dosegli, za kar nam je dokaz velika udeležba pri volitvah, ki so bile izvedene vedno 90, 95 do 100 %. Volila je tudi mladina in žene, ki so bile prav tako tudi izvoljene. Po večini so bili izvoljeni pri volitvah v NO odbore ljudje, ki to tudi zaslužijo, ki so s svojim delom izpričali svojo sposobnost, le tu in tam na Tuhinjskem od Šmartnega do Kamnika, kjer so ljudje precej pod vplivom be-ga, so prišli v te NO odbore posamezni vrinjenci, stari reakcionisti. Po socialnem sestavu so zastopani v teh odborih največ kmetje, ker so se vršile volitve v pretežno kmečkih krajih, ki so bili dostopni do izvedbe volitev. Z volitvami smo razgibali najširše množice, kar so nam dokazali tudi volilni sestanki. Volitve so se vršile po skrajšanem postopku.«[119]

Na tej seji so nato, bolj na splošno, govorili o ljudski oblasti tudi Peternel, Kavčič in dr. Miha Potočnik. Slednji je na koncu svoje razprave pudaril tole: »Demokracija mora biti stvarna, neizrojena. Naša naloga je, da utrdimo in politično vzgojimo ljudstvo in s tem oblast ljudstva. Le na tak način bodo dobili novo izvoljeni NO odbori svoj smisel. *Ti odbori morajo vsak mesec sklicevati krajevne sestanke in dajati na njih poročila.*« (Podčrtal T. F.).[120]

O volitvah krajevnih in narodnoosvobodilnih odborov v kamniškem okrožju je 22. decembra 1944 razpravljal tudi pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Na seji so namreč dr. Miha Potočnik, Angela Mahnič in Tone Hafner poročali o razmerah v kamniškem okrožju in tudi o volitvah. Odlomek tega poročila se glasi:

»Volitve. Volitve v NOO so bile doslej izvedene v 42 volilnih edinicah, ki obsegajo 116 naseljenih krajev. Od okroglo 4100 v volilne imenike vpisanih volilnih upravičencev jih je pri teh volitvah glasovalo 4019 in izvolilo 264 odbornikov v NOO in 43 odposlancev v okrajne skupščine, tako da pride na okroglo 16 volivcev 1 odbornik in na 93 volilcev 1 odposlanec v okrajno skupščino. Med volilci so po številu prevladovale žene, od izvoljenih odbornikov so ženske zastopane v pičli polovici, v okrajnih skupščinah pa odločno prevladujejo moški, in sicer ilegalci.«[121]

Poročali so tudi o napakah pri volitvah, ki pa jih ni bilo mnogo in niti niso bile velike. Najhujša je bila verjetno tista, da je neki kandidat za odbornika KNOO »sam črtal in odobraval imena na kandidatni listi«. Poročali so tudi, da so bile volitve povsod po skrajšanem postopku, kar pomeni, da so volilci isti dan predlagali kandidate in jih nato volili, vendar s tajnim glasovanjem. Kot zanimivost so navajali to, da so bile volitve tudi v dveh vaseh, v katerih sta bili sovražnikovi postojanki (verjetno sta to bili Lukovica in Blagovica).

»Novoizvoljeni odbori so pokazali dosti zanimanja za delo, toda bili so deležni premalo pomoči okrajnih odborov. Ker je delo s krajevnimi odbori dokaj obsežno, a okraji veliki (bila sta vendar samo dva. – op. T. F.), smo dali okrožnemu in okrajnim odborom OF direktivo, naj sklicujejo medkrajevne sestanke članov krajevnih odborov. Novoizvoljeni NOO vrše zaenkrat predvsem delo za pomoč vojski. Pomanjkljivost v delu NOO je bila, da ti odbori niso sklicevali sestankov vaških skupnosti, podobno kakor so odbori OF zanemarjali masovne politične sestanke.«[122]

Skupina članov POOF za Gorenjsko je v svojem poročilu omenila tudi to, da je »zaradi obilice drugega dela in zlasti zaradi reorganizacije okrajev« volilno delo v drugi polovici novembra zastalo, vendar se bo spet nadaljevalo. Omenila je tudi, da še niso nikjer izvedli volitev v odbore OF.[123]

K temu poročilu naj pripomnim, da ima najnatančnejše podatke o volitvah, ki se skoraj popolnoma ujemajo z našimi raziskavami. V njem je ponovno izražena zahteva, da bi morali krajevni narodnoosvobodilni odbori sklicevati sestanke vaške skupnosti in na njih poročati o svojem delu. Tam se torej za takšne sestanke še ni uveljavilo ime zbori volilcev, kot se je to zgodilo v nekaterih drugih pokrajinah.

Po štirinajstdnevni prekinitvi volitev, za katero smo vzroke že navedli, je okrožna volilna komisija na svojem sestanku 28. novembra, torej drugi dan po prvi seji okrožnega plenuma OF ob navzočnosti dr. Miha Potočnika sklenila, da zbere natančnejše podatke o volitvah. Brez njih je namreč ugotavljala, da so bile volitve v 36 volilnih enotah, kar je najmanjše število, ki ga navaja neki vir, in da so izvolili tudi 37 odposlancev v okrajne narodnoosvobodilne skupščine. Sklenila je tudi, da ugotovi vse volilne enote, v katerih še ni bilo volitev, »ter volitve izvesti povsod, kjer je le mogoče«. Za ta namen naj bi takoj imenovali novi petčlanski volilni komisiji, ki bi vodili volitve.[124]

Nimamo podatka, da bi nato še kje izvolili KNOO. Pač pa je vsaj okrajna volilna komisija Kamnik že začela delati. O tem priča ohranjen pregled volilnih enot v novem kamniškem okraju s približnim številom volilnih upravičencev v vsaki enoti. Bilo jih je 56, in to 12 iz bivšega okraja Kamnik (volilne enote za mesto Kamnik ni na pregledu), 17 iz bivšega okraja Lukovica (večji del okraja je namreč prišel v novi okraj Domžale), 14 iz bivšega okraja Komenda in 11 iz bivšega okraja Mengeš.[125] Tudi v novem domžalskem okraju so na seji okrajnega odbora OF 17. novembra že izvolili novo volilno komisijo (predsednik Jože Škofic-Jurko, tajnica Ida in člani Mira Jeras, Gašper in Branka Strle-Ljuba). Ugotovili so: »V okraju Domžale je volilo že 31 volilnih edinic.« Kako so prišli do tega podatka, ne vem. Sklenili so, da je treba napraviti »načrt za nadaljnje izvajanje volitev. Možnost volitev je še v 3 volilnih edinicah«.[126]

Čeprav v kamniškem okrožju po 12. novembru 1944 niso izvolili več nobenega krajevnega narodnoosvobodilnega odbora, pa je bilo že število do tedaj izvoljenih KNOO največje v vseh gorenjskih okrožjih. Še več, znašalo je celo 75 odstotkov vseh na Gorenjskem (brez litijskega okrožja) izvoljenih KNOO (56).[127]

O delu izvoljenih krajevnih narodnoosvobodilnih odborov v kamniškem okrožju nimamo skoraj nikakršnih podatkov. Iz zelo redkih podatkov se vidi, da so nekateri začeli takoj delati, in to dobro. Ohranjeni so zapisniki 2. seje KNOO Špitalič 28. novembra, 2. sestanka KNOO »vasi št. 68 in 69« dne 24. decembra in 7. sestanka KNOO »v vasi 25» dne 12. marca 1945.[128] Iz zapisnika seje KNOO Špitalič lahko ugotovimo, da so si odborniki razdelili zadeve tako, da so odgovarjali za gospodarstvo (dva odbornika), promet, šolstvo, gozdarstvo in socialno skrbstvo (dve odbornici). Med najpomembnejšimi nalogami pa sta bili zbiranje blaga za zimsko pomoč partizanom, urejanje gospodarskih zadev (npr. preskrba drv za Motnik, gradnja mostu, preskrba 600–700 kg živeža za vojsko).[129]

Po nekaterih podatkih naj bi v tistih krajih, v katerih so izvolili krajevne narodnoosvobodilne odbore, prenehali delovati krajevni odbori OF.[130] Če je bilo to res tako, potem so z volitvami zadostili le enemu – demokratičnejšemu izboru ljudskih predstavnikov, ne pa tudi drugemu – ločitvi oblastnih in političnih funkcij. Upoštevati je treba namreč tudi to, da so takrat volili tudi krajevne odbore OF, vendar v kamniškem okrožju niso izvolili nobenega. Okrajni odbor OF Domžale je na svoji prvi seji 17. novembra 1944 naročil, naj v krajih, kjer niso mogli izvoliti KNOO, aktivisti izvolijo OF odbor in tudi: »Dosedanji vaški OF odbori naj še vedno delajo, vendar naj zavzamejo politično delo, medtem ko NOO razpravljajo o vseh ljudskih težnjah. Prirejati je treba konference, in sicer se skliče predsednike in tajnike vseh volilnih edinic.«[131]

Popolnoma pa je razumljivo in naravno, da sta okrajna in mestna odbora OF ter okrožni plenum OF s svojim tajništvom opravljali tudi naloge s področja ljudske oblasti. Opravljali so torej tudi naloge, ki bi jih imeli okrajna in mestna narodnoosvobodilna odbora ter okrožni narodnoosvobodilni odbor, če bi jih izvolili.

Vendar v okrajih Kamnik in Domžale niso izvolili niti okrajnih narodnoosvobodilnih odborov. Čeprav je bilo v vsakem okraju (ker so večino okraja Lukovica vključili v novi okraj Domžale, je ta s tem dobil tudi odposlance, izvoljene v bivškem lukovškem okraju) izvoljenih okrog 20 odposlancev za okrajni narodnoosvobodilni skupščini, se ti zaradi hude nemške ofenzive nista mogli zbrati na zasedanje in izvoliti svojih okrajnih narodnoosvobodilnih odborov. V tem okrožju niti niso mogli organizirati nobenega upravnopolitičnega teđaja, na katerem bi se izvoljeni odborniki usposabljali za opravljanje svojih nalog v krajevnih narodnoosvobodilnih odborih.

180 Poslednje obdobje v razvoju ljudske oblasti v kamniškem okrožju se je začelo decembra 1944, potem ko se je začela huda sovražnikova ofenziva »Snežni metež« (Schneegestöber), ki jo je vodil »operativni štab za uničevanje tolp« iz Ljubljane. Zajela je Savinjsko dolino, vzhodni del kamniškega in severni del bivšega litijskega okrožja. Trajala je nekaj tednov in bila je zaradi sovražnikove premoči in nasilja ter neugodnih vremenskih razmer za gotovo najhujša sovražnikova ofenziva v teh predelih v vsem vojnem času. Kar se tiče kamniškega okrožja, ki so ga po novem letu 1945 vključili v območje, ki ga je vodilo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Štajersko, je ta ofenziva povzročila pravo razdejanje. Po približnih ocenah – natančnejše podatke bi bilo treba šele zbrati – je od okrog 130 aktivistov – ilegalcev po ofenzivi nadaljevalo z delom samo še okrog 30, torej manj kot četrtina tistih aktivistov OF, ki so delali še novembra 1944.

Sredi decembra 1944 so bili večinoma vsi organi narodnoosvobodilnega gibanja še neokrnjeni. Okrajni komite KPS Domžale je imel še 13. decembra redno sejo, na kateri je bilo navzočih še šest članov in le eden odsoten. Drugi dan je imel sejo tudi okrajni odbor OF Domžale, na kateri je bilo navzočih 12 članov. Na obeh sejah so poročali tudi o delu krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Tako je npr. poročal Jože Hribar-Čuk iz bivšega lukoviškega okraja: »NOO so samo na papirju, sestanki se še niso vršili. Z vsemi NOO je treba imeti sestanke in jim razložiti naloge.« Zato so sprejeli sklep: »19. Zaktivirati NOO in jih poučiti o pravilnem delovanju in odgovornosti, da ne bodo počivali.«[132] Razpravljali pa so tudi o razmerah na terenu, ki so se še slabšale in omenili sovražnikov napad na sedež okrajnih organov, kjer je našel tudi nekaj gradiva. Razdelili so si naloge na terenu, vendar ni več poročil, iz katerih bi lahko videli, kaj so sploh še lahko opravili. Kot kaže, je okrajni odbor OF Domžale konec leta 1944 še deloval, če ne cel, pa vsaj okrnjen, saj je ohranjenih nekaj njegovih dopisov.[133] Z rednimi sejami je začel šele 7. aprila 1945, ko so na prvi seji po sovražnikovi ofenzivi obnovili okrajni odbor OF. Njegov začasni sekretar je postal Ciril Grad-Ljubo, članov pa je bilo šest. Med njimi je Josip Jeras odgovarjal za finance in socialno skrbstvo, Avgust Jurjevec za agitacijo in propagando, Stane Brinovec za gospodarstvo, Stanislav Korošec vojni referent, medtem ko sta Mira Jeras in Marija Križaj odgovarjali za ZSM oziroma SPŽZ. Še na svoji drugi seji dne 20. aprila je okrajni odbor OF Domžale ugotavljal: »Notranja situacija domžalskega okraja je še vedno pri isti stopnji, povprečno bi se jih delilo na 3 dele (in to) slabe in en del dobrih, političnim delavcem je v dnevu onemogočeno (delo), skuša se delati le ponoči, a v dveh sektorjih je vsako kretanje izključeno, tj. domžalski in zasavski sektor, radi premočne kontrole okupatorja in bege.« Na tej seji so člani okrajnega odbora OF tudi poročali o svojem delu in pripetljajih med sovražnikovo ofenzivo. Vsak se je skozi njo prebijal po svoje, nekateri na terenu in drugi pri vojaških enotah, bili so brez medsebojne zveze.[134]

OPOMBE

[1] Prispevek sem napisal za znanstveno posvetovanje ob 750-letnici Kamnika – Kamnik 1229–1979 dne 25. in 26. oktobra 1979 – in na njem prebral le kratek povzetek. Napisal sem ga predvsem po ohranjenem arhivskem gradivu iz arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in Zgodovinskega arhiva CK ZKS v Ljubljani in literature. Precej težav sem imel pri razreševanju ilegalnih imen aktivistov OF in so mi pri tem pomagali Ivan Vidali iz Mengša, Jože Jeras-Branko iz Kamnika in Boža Habjan iz Domžal. Za ljubeznivo pomoč se jim toplo zahvaljujem. Precej ilegalnih imen je ostalo še nerazrešenih in to ostaja naloga odbora aktivistov OF kamniškega okrožja.

[2] Tone Ferenc: Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik. Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 171–221.

[3] Miroslav Stiplovšek: Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945 (problematika virov in literature, obsega in razdelitve okrožja ter periodizacije). Domžale 1975, str. 25–31 (dalje: Stiplovšek, Kamniško okrožje v NOB).

[4] Stiplovšek: Kamniško okrožje v NOB, str. 49. O bogatem delu okrožnega komiteja KPS Kamnik v letu 1953 glej članek Franca Zupančiča-Marjana v Kamniškem zborniku, VII/1961, str. 127–134 in gradivo OK KPS Kamnik v Zgodovinskem arhivu CK ZKS v Ljubljani. V začetku leta 1944 je imel PK KPS za Gorenjsko kamniški okrožni komite KPS za enega najboljših, če že ne za najboljšega na Gorenjskem.

[5] OK KPS Kamnik je 30. 11. 1943 poročal PK KPS za Gorenjsko, da je bil 26. novembra 1943 »formiran OOOF« in ga je predlagal poverjeništvu IOOF za Gorenjsko v potrditev. To so bili Jože Kavčič-Jernač iz Škofje Loke (sekretar) in člani Franc Vidmar-Branko iz Domžal, Franc Bernot-Filip iz Zagorice pri Kamniku, Stane Podbevšek-Matjaž iz Rodice pri Domžalah, Maks Kosirnik-Ivan iz Trzina, Milan Janežič iz Moravč. Še prej kot je poverjeništvo IOOF za Gorenjsko 19. 12. 1943 potrdilo to sestavo, se je OOOF Kamnik »konstituiral«, in to 15. decembra 1943. Poleg imenovanih sta bila člana tudi Minka Benedik-Sava in Miran Keršmanc-Rado. Predlagali pa so, naj bi postala članica tudi Minka Peternel-Marta, ker je Benedikova odšla na PO SPŽZ za Gorenjsko. (Arhiv IZDG, f. 668/I, poročili OK KPS Kamnik 30. 11. 1943 in 4. 1. 1944, f. 689/I, poročili OOOF Kamnik 18. 12. 1943, zapisnik 1. seje OOOF Kamnik 15. 12. 1943). O njem je PK KPS za Gorenjsko sodil takole: »Okrožni odbor OF je sestavljen iz delavcev, kmetov in enega intelektualca. Ta odbor je izmed vseh ostalih odborov najdelavnejši. Vsi člani tega odbora so partijci. ROOF so formirani po vseh rajonih, ravno tako tudi vaški odbori po rajonih. Malo slabša sta rajona Komenda in Tuhinj. To okrožje je danes najbolj revolucionarno. Kurz med OF in pristaši bele garde je zaostren do skrajnosti.« (Zgod. arh. CK ZKS, poročilo PK KPS za Gorenjsko 27. 1. 1944)

[6] Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje: arhiv IZDG), f. 689/I, splošno politično poročilo OOOF Kamnik 6. 5. 1944.

[7] Iz nekega podatka zvemo, da je bil jeseni 1943 sekretar okrožne gospodarske finančne komisije tudi Slavko Kvartič, ravnatelj v tovarni Medic-Zankl iz Domžal. Kvartič se je izdajal za člana POOF za Gorenjsko. »Ko je videl, da je razkrinkana stvar s PK-jem, obenem pa je organizacija v celem okrožju zajela vse delavske in ostale sloje, je s tem njegov vpliv padal, ni mogel več dajati zavirajoče direktive, zato je stremel, da se vrine vsaj v OOOF in to se mu je tudi posrečilo, kot okrožnemu sekretarju GFK.« (Zapisnik zaslišanj S. Kvartiča, arhiv IZDG, f. 689/II). Tudi poročilo OK KPS Kamnik 6. 11. 1943 navaja, da je »okrožni sekretar GFK tov. Valjhun« in nadaljuje: »Po vseh rajonih so postavljeni raj. sekr. GFK. Vsi ti so dobili direktive, da se povežejo z bataljonskimi intendanti. Tako se naj ne vrši nobena akcija več brez predhodnega dovoljenja odn. sporazuma z rajonskimi intendanti.« (Arhiv IZDG, f. 688/I).

[8] Arhiv IZDG, f. 690/I, okrožnica okrožne gospodarske komisije (dalje: OGK) 14. 10. 1943.

[9] Arhiv IZDG, f. 690/I, zapisnik 3. red, sest. OGFK Kamnik 30. 1. 1944; zapisnik 17. red, sest. OGK Kamnik 16. 10. 1944. Janko Urbanc-Olga: Uspehi okrožne gospodarske komisije. Kamniški zbornik, VII/1961, str. 214–215 (dalje: Urbanc, n.d.).

[10] Urbanc, n.d., str. 215.

[11] Po podatkih, ki jih je mogoče najti v arhivskem gradivu, so okrajne gospodarske komisije v kamniškem okrožju do novembra 1944 vodili tile tovariši: v okraju I-Zasavje Tomaž, Ivan Ložar-Štefan, Leopold Aleš-Gašper, v okraju II-Domžale Peter Zule-Oton, Ivan Repanšek-Tomi, v okraju III-Lukovica Ljubo, Dušan, v okraju IV-Tuhinj Ivan Kodra-Grega, Franc Hribar-Lovro, v okraju V-Kamnik Iztok, Vincenc Zore-Drago, Miha Jerman-Benjamin, Vincenc Zore-Drago, Anton Medved-Stojan, Peter, v okraju VI-Komenda Darja, Nande Vode-Sergej, Ivan Kosirnik-Luka (Kerč), v okraju VII-Mengeš Ivan Koncilja-Jan, Jože Rženičnik-Ivo, Anton Kosec-Tomo, Jože Podgoršek-Rudi, Ivan Repanšek-Tomi, Viktor Kristan-Lenart.

[12] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGFK Kamnik 29. 2. 1944.

[13] »Pri organizaciji GFK v okrožju smo stopili korak naprej ter ustanavljamo mesarski oddelek. Postavljen je že odgovorni za okrožje z nalogo, da vzpostavi center kot glavno izdelovalnico mesnih izdelkov, ki mora v doglednem času postaviti več podružnic po rajonih radi lažjega in hitrejšega poslovanja. Ta odsek se je ustanovil z namenom, da se bo živina, ki je namenjena rekvizicijam, bolj racionalno izrabila ter uskladiščila za slabe čase.« (Arhiv IZDG, f. 689/I, poročilo OOOF Kamnik 28. 12. 1943).

[14] Arhiv IZDG, f. 689/I, poročilo OOOF Kamnik 6. 5. 1944, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik 28. 7. 1944.

[15] Urbanc, n.d., str. 217.

[16] Arhiv IZDG, f. 689/I, poročilo OOOF Kamnik 28. 12. 1943.

[17] »Po zbirkah je rajon na prvem mestu, bodisi v pogledu hrane, opreme ali denarja.« (Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGFK Kamnik 29. 2. 1944)

[18] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik 18. 4. 1944.

[19] Prav tam.

[20] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGFK Kamnik 30. 1. 1944.

[21] Urbanc, n.d., str. 215–217. Glej tudi Stiplovšek: Kamniško okrožje v NOB, str. 57. Isti: Pregled razvoja NOB v Mengšu in okolici. Mengeški zbornik, II. del, I. snopič, str. 114–117.

[22] Arhiv IZDG, f. 690/I, dopis štaba IV. op. cone 15. 4. 1944. Že 28. 3. 1944 je sekretar OGK Kamnik poročal: »Na sestanku pri Štabu zone se mi je poudarjalo, da spada okrožje Kamnik vojaško pod 4. operativno zono, ter da smo oziraje se na to dolžni nabrano blago staviti na razpolago po tej zoni kretajočim se edinicam. Posebno še, ker se ravno tukaj nahaja večje število vojske, ki je vsled neprestanih hudih borb postala neobhodno potrebna oblačil, obutve in druge opreme. Nerazumljivo mi je sedaj, komu naj se zadosti. S strani OOOF imam nalogo, da se čimveč blaga pripravi za odpremo na gorenjsko stran. Prosim za takojšnja tozadevna pojasnila, da ne bo pozneje kakšnega nepotrebnega grajanja.« (Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik 28. 3. 1944).

[23] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik 2. 5. 1944.

[24] Arhiv v IZDG, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik 18. 4. 1944.

[25] Arhiv IZDG, f. 690, pregled finančnega stanja OGK Kamnik za julij 1944. Januarja 1944 je imela OGK npr. 56.789 RM dohodkov in 36.150 RM izdatkov. Od 6. marca do 5. aprila je imela 57.593 RM, izdatkov pa od 8. marca do 28. aprila 51.583 RM. Sredi julija so poslali POOF za Gorenjsko 100.000 RM, do julija se je v okrožni blagajni OGK nabralo 207.000 RM posojila. (Stiplovšek: Pregled razvoja NOB v Mengšu in okolici, str. 115).

[26] Arhiv IZDG, f. 689/I, poročilo OOOF Kamnik 6. 5. 1944; Stiplovšek: Kamniško okrožje v NOB, str. 59. Samo za primer naj navedemo, da je samo okrajni odbor SNP Lukovica zbral v januarju 1944 celo 2220,50 RM in 3.163 RM razdelil 222 družinam, iz občin pa so poslali mnogo paketov, težkih od 10 do 20 kg, v taborišča in izgnancem. Od marca do avgusta 1944 pa je isti odbor SNP zbral celo 29.778,95 RM in jih 42.262 razdelil, izgnancem in taboriščnikom pa je poslal živeža itd. za najmanj 15.610 RM. (Arhiv IZDG, f. 691, poročili okraj. odb. SNP Lukovica 31. 1. in 6. 9. 1944).

[27] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo okraj. gosp. kom. Zasavje 10. 7. 1944.

[28] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo okraj. gosp. kom. Zasavje 24. 10. 1944.

[29] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo okraj. gosp. kom. Domžale 16. 7. 1944.

[30] Arhiv IZDG, f. 691/V, poročilo okraj. gosp. kom. Lukovica 7. 3. 1944.

[31] Arhiv IZDG, f. 691/V, poročilo okraj. gosp. kom. Lukovica 16. 4. 1944.

[32] Arhiv IZDG, f. 691/V, poročilo okraj. gosp. kom. Lukovica 22. 10. 1944.

[33] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo okraj. gosp. kom. Kamnik 7. 2. 1944.

[34] Arhiv IZDG, f. 668/I, poročilo POOF za Gorenjsko 20. 5. 1944.

[35] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik izr. celičnega sestanka KPS pri OOOF Kamnik 3. 6. 1944.

[36] Stiplovšek: Kamniško okrožje v NOB, str. 49.

[37] Arhiv IZDG, f. 690/I, zapisnik 17. red. sest. OGK Kamnik 16. 10. 1944.

[38] Kot razberemo iz raznih skopih virov, naj bi se to zgodilo v Dolu pri Vrhpolju pri kmetu po domače Štavarju, ki je imel partizansko ime Šedrgač. K njemu sta 26. 10. zjutraj prišla dva domobranca (eden v angleški uniformi) in se izdajala za partizana. Govorila sta, da sta prišla z Dolenjskega in da morata obvestiti gospodarsko komisijo, da ji z domobranske strani preti nevarnost. Kmet jima je nasedel in ju odpeljal v bližnji gozd, je pa medtem spoznal prevaro in začel kričati, da bi partizane opozoril na nevarnost. Domobranca sta ga na begu ranila in ujela. Ta čas je skupina domobrancev že obkolila sedež okrajne gospodarske komisije v baraki in šotoru. Najprej je ujela načelnika Zuleta, ki je ravno prišel na stražo, in nato še Tika, šiviljo Viktorijo Košič-Maruško in neko dekle iz Krtine, ki se je skrivala pred sovražniki. Vse štiri so odpeljali v dolino in jih postrelili, razen Tika, ki so ga odpeljali v Domžale. (Arhiv IZDG, f. 688/I, poročilo OKKPS Kamnik 1. 11. 1944, f. 689/III, poročilo ref. za ugot. zloč. pri OOOF Kamnik (nedat.), f. 689/II, poročilo komis. za agit. in prop. pri OOOF Kamnik 4. 11. 1944).

[39] »Od izdajalcev, ki so bili prej člani okr. GK Zasavje I, so bila izdana vsa naša skladišča, zaradi tega so belogardisti s pomočjo okupatorja požgali vasi, v katerih je bila naša GK. Poleg tega so nam aretirali vse vaške načelnike VGO, zaradi tega nam je delo prek VGO zaenkrat popolnoma onemogočeno. (. . .) Iz odbora GK sta pobegnila k belogardistom bivši načelnik Štefan (Ivan Ložar – op. T. F.) in tov. Jošt, bivši član GK (Franc Gregorin – op. T. F.),« je poročala okrajna gospodarska komisija Zasavje 2. 9. 1944 (arhiv IZDG, f. 691/V).

[40] Arhiv IZDG, f. 691/III, poročilo ref. za inf. in prop. okraj. odb. OF Zasavje 7. 10. 1944, poročilo okraj. odb. OF Zasavje 7. 10. 1944.

[41] Ivan Vidali-Minko: Trojni uboj v Trzinu. Kamniški zbornik, VII/1941, str. 234–235. Arhiv IZDG, f. 688/I. OK KPS Kamnik: »V mengeškem okraju smo v preteklem tednu radi izdajstva izgubili okrajnega sekretarja tov. Mirka, člana okr. odb. OF tov. Blaža in nač. okr. GK tov. Rudija. Vse to je delo domačih izdajalcev. Naši aktivisti zapadajo vse preveč v brezskrbnost in ne postavljajo budnosti in čuječnosti na prvo mesto zlasti v trenutku ofenzivnosti, ki jo je pokazal okupator in bela garda.«

[42] O tem napadu je okrajni referent za ugotavljanje zločinov Domžale Martin Klopčič-Drago 12. 11. 1944 poročal tole: »Dne 9. 11. 44 so prišli b.g. v vas Žeje, in to že v jutranjih urah, obkolili vas, kjer se je nahajala OGK. Pri tem so bili ustreljeni 3 naši aktivisti in eden (1) ujet; dobili so tudi bunker od mesarjev, ki so imeli shranjenih 200 kož, ki so jih pa tudi vzeli s seboj. Med b.g. so se tudi nahajali domačini, ki so se prijavili v b.g.« (Arhiv IZDG, f. 691/IV).
Dne 26. 11. 1944 je poročala okrajna gospodarska komisija Mengeš: »Sporočam vam, da je ok. GK Mengeš izgubila vse listine in arhiv, pisalni stroj, dne 14. novembra 1944. V zgodnjih jutranjih urah so nas napadli Švabi in nam pobrali popolnoma vse. Ponoči je padel sneg in je nekaj tov. bilo v dolini. Proti jutru so prišli v logar, nato so jim sledili švabski psi. Potem so tri dni neprestano hajkali, tako da nam ni bilo mogoče poročati in pa tudi so se tov. zabili, da ni bilo nobene zveze in vam šele sedaj lahko poročam našo nesrečo.« (Arhiv IZDG, f. 690/III). V nemški ofenzivi pozimi 1944/45 je izgubila arhiv tudi okrožna gospodarska komisija. Sovražnik ga je odkril in ga pustil maja 1945 v prostorih frančiškanskega samostana v Kamniku, od koder so ga 1953. leta prenesli v arhiv Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani in je sedaj v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

[43] Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik (nov. 1944).

[44] V enem poslednjih poročil okrožne gospodarske komisije Kamnik z dne 15. 11. 1944 beremo: »Da bi našo narodno oblast res uveljavili in jo postavili na trdne noge, bi bilo nujno potrebo, da bi bila v našem okrožju stalno večja edinica NOV, posebno sedaj, ko se be-ga močno razvija posebno po Moravški dolini. (. . .) Tudi delavnice bi lahko bolj nemoteno obratovale, kar do sedaj ni bilo mogoče vsled stalnih vpadov be-ga. V zadnjem času so morale vsled izdajstva čevljarske in krojaške delavnice dvakrat menjati svoje prostore ter je s tem mnogo dela zastalo, ker so bili njih delavci zaposleni z gradnjo novih prostorov. Tudi ilegalna usnjarna v komendskem okraju je bila prestavljena v drug kraj, kjer bo lahko bolj nemoteno obratovala. Pritegnili bomo še eno strokovno moč, katero imamo že predvideno, da bomo čimveč kož sami strojili. Mesne predelovalnice, katerih je še 5 po številu, in sicer v domžalskem, lukovškem, tuhinjskem, kamniškem in komendskem okraju, obratujejo normalno in skoraj nemoteno, ker imajo priliko večkrat menjati svoje prostore. Mesne predelovalnice v zasavskem in mengeškem okraju pa smo ukinili, ker vsled premajhnega števila političnih delavcev niso bile potrebne. Skladišča so zgrajena po vseh okrajih, gradijo se pa še vedno nova, posebno po tistih krajih, kjer be-ga nima dostopa. Okrožna skladišča so bila

ob priliki napada na OGK vsa izdana in izropana. Na novo jih ne bomo več gradili, ker bomo vse blago, dobavljeno potom OGK, prepustili okrajnim GK.« (Arhiv IZDG, f. 690/I).

[45] Člani so bili: Vincenc Zore-Drago, Franc Perne-Peter, Janez Lanišek-Hren in Janez Kemperle-Tine.

[46] Člani so bili: Pavle Kmečev iz Prapreč – Dušan, Jože Škofic-Jurko, Janez Lenček-Janko, Anton Bregar-Aleks, Žan Svetlin-Grega. (Arhiv IZDG, f. 690/I, poročilo OGK Kamnik, nov. 1944).

[47] Arhiv IZDG, f. 668/II, poročilo POOF za Gorenjsko 20. 5. 1944.

[48] Arhiv IZDG, f. 669/I, zapisnik 1. red. seje POOF za Gorenjsko 31. 7. 1944. Glej tudi zapisnike nadaljnjih sej!

[49] Arhiv IZDG, f. 669/I, zapisnik konference POOF za Gorenjsko 6. in 7. 8. 1944.

[50] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik 15. red. sest. OOOF Kamnik 10. 6. 1944.

[51] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik red. sest. OOOF Kamnik 31. 8. 1944. Glej tudi f. 688/I, zapisnik seje OK KPS Kamnik 30. 8. 1944. »Dr. Nežka« je bil verjetno dr. Kremžar iz Domžal, ki pa ni bil nikdar referent za zdravstvo v OOOF Kamnik. Referent za zdravstvo pri POOF za Gorenjsko dr. Stane Škulj-Koko je v svojem poročilu o delu od 22. 9. do 30. 12. 1944 navedel tudi tole: »Do sedaj so na treh okrožjih sanitetni referenti. Na jeseniškem okrožju je san. referent zdravnik, v kranjskem in škofjeloškem okrožju pa sta laika. Do sedaj se ni posrečilo dobiti zdravnika. Za kamniško okrožje pa nimamo podatkov. Pred mesecem so sporočili, da bo prevzel mesto san. referenta dr. Kremžar, toda končnega poročila še ni.« (Arhiv IZDG, f. 670/VIII).

[52] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik red. sest. OOOF Kamnik 28. 9. 1944.

[53] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik red. sest. OOOF Kamnik 12. 11. 1944.

[54] Arhiv IZDG, f. 668/I, zapisnik red. sest. OK KPS Kamnik 9. 11. 1944.

[55] Glej op. 53. Člani so bili: Rudolf Pirc-Dušan, Jakob Zanoškar-Saki, Stane Brinovec-Rigo, Lovro Cerar-Tugo, Ivan Osenar-Borut in Stanislav Korošec-Majski. (Arhiv IZDG, f. 689/II, seznam aktivistov NZ v kamniškem okrožju 10. 12. 1944).

[56] Arhiv IZDG, f. 689/III, in poročili ref. za ugot. zloč. okup. pri OOOF Kamnik 8. in 29. 10. 1944.

[57] Arhiv IZDG, f. 689/IIII, pismo pokr. ref. za ugot. zloč. okup. pri POOF za Gorenjsko 21. 10. 1944.

[58] Arhiv IZDG, f. 689/III, poročilo ref. za ugot. zloč. okup. pri OOOF Kamnik 5. 12. 1944. Izvirnik teh navodil in formularja je ohranjen.

[59] Po ohranjenih podatkih so bili referenti v okrajih: I-Zasavje Kristijan Drašček-Bojan, II-Domžale Martin Klopčič-Drago, III-Lukovica Miha Bevc-Gašper (Josip Mula), IV-Tuhinj Ivan Novak-Marko, V-Kamnik Jernej Zajc-Jelko, Karel Ličen-Jernej, VI-Komenda Ivan Klemen-Igor, Ivan Borc-Borko, VII-Mengeš Ivan Vidali-Minko. Po združitvi okrajev sta bila referenta v novih okrajih Kamnik Ličen in Domžale Miha Bevc-Gašper.

[60] V okraju Zasavje Tone Hauptman-Kranjc, Domžale Mirko Podbevšek-Lado, Lukovica Ivan Hribar-Čuk, Tuhinj Drago, Kamnik Stanko Dolgan-Miloš, Komenda Mitja, Mengeš Ivan Koncilja-Jan. (Arhiv IZDG, f. 688/II, Bohinjčevo sporočilo 24. 5. 1944).

[61] Arhiv IZDG, f. 688/I, zapisnika sest. celice KPS pri OKKPS Kamnik 26. 7. in 9. 9. 1944, zapisnika sej OKKPS Kamnik 30. 8. in 26. 9. 1944; f. 688/II, sporočilo okr. kom. za agit. in prop. Kamnik 1/44 z dne 9. 5. 1944.

[62] Dr. Primož Vidali-Zbiško: Moč propagande. Kamniški zbornik, VII/1941, str. 207–210.

[63] Dne 4. 9. 1944 je odsek za agitacijo in propagando pri OOOF Kamnik poročal pokrajinskemu odboru OF za Gorenjsko, ga je Narodna zaščita v sovražnikovi hajki avgusta skrila arhiv bivše agitprop komisije in navedel: »Šele sedaj bomo izvedli organizacijsko enotnost in postavili odsek za informacije in propagando pri OOOF. Dokončno formiranje vseh potrebnih oddelkov bomo izvršili s pomočjo tov. Franceta Perovška in tov. Tugota.« (Arhiv IZDG, f. 689/I).

[64] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik sest. odseka za agit. in prop. pri OOOF Kamnik 8. 9. 1944.

[65] Po podatkih iz arhivskega gradiva so jih vodili: I-Zasavje Gorenjc, Milčinski, Maks in Izidor, II-Domžale Guza in Dušan, III-Lukovica Ivan Hribar-Čuk, IV-Tuhinj Dušan, V-Kamnik Jernej Zajc-Jelko, Franc Šif-Dušan), VI-Komenda Nande Vode-Sergej, VII-Mengeš Lado Trampuž-Moris.

[66] Arhiv IZDG, f. 691/V, poročilo okraj. odb. OF Lukovica 29. 8. 1944.

[67] O razvoju in delu tiskarn in ciklostilnih tehnik v kamniškem okrožju glej prispevek Emila Cesarja Razvoj in delo ilegalnih in partizanskih tehnik na Kamniškem. Kamniški zbornik, 1962, str. 57–120 ter Jožeta Kralla knjigo Partizanske tiskarne na Slovenskem. III. Gorenjske in štajerske tiskarne. Ljubljana 1976.

[68] Arhiv IZDG, f. 691/VI, poročilo okraj. odb. OF Komenda 22. 10. 1944.

[69] Arhiv IZDG, f. 691/I, zapisnik seje okraj. odb. OF Kamnik št. 18 dne 29. 9. 1944.

[70] Arhiv IZDG, f. 689/I, poročilo kom. za agitprop pri OOOF Kamnik 17. 11. 1944.

[71] Arhiv IZDG, f. 691/I, poročilo okraj. odb. OF Kamnik 18. 11. 1944.

[72] Arhiv IZDG, f. 689/I, obvestilo OOOF Kamnik 22. 11. 1944.

[72a] Po podatkih, ki jih je mogoče najti v arhivskih virih, so v letu 1944 do preureditve okrajev bili sekretarji rajonskih ali okrajnih odborov OF tile: v okraju I-Zasavje Jože Bevc-Metod Leskovar, Žan Svetlin-Grega, v okraju II-Domžale Edvard Peternel-Tinko, Frido Mavko-Rok, Tone Hauptman-Kranjc, v okraju III-Lukovica Ivan Vouk-Jakob, Janez Burja-Mirko, Jože Kovič-Krim, v okraju IV-Tuhinj Rok Korošec-Boris, Josip Jeras, Feliks Dolničar-Albin, v okraju V Kamnik Luka, Ciril Grad-Ljubo, Stanko Dolgan-Miloš, Srečo Cerar-Črt, v okraju VI-Komenda Mavricij Borc-Šimen, Srečo Cerar-Črt, Rudolf Pirc-Dušan, Ivan Klemen-Igor, Srečo Cerar-Črt, Ivan Klemen-Igor, v okraju VII-Mengeš Janko Urbanc-Olga, Frido Mavko-Rok, Miha Vrhovnik-Blaž, Janez Burja-Mirko, Cene Štupar-Matevž.

[73] Arhiv IZDG, f. 691/VI, seznam članov okraj. odb. OF Tuhinj 6. 8. 1944.

[74] Arhiv IZDG, f. 691/VI, poročili okraj. odb. OF Lukovica 10. 8. in 29. 9. 1944.

[75] Arhiv IZDG, f. 691/VI, zapisnik sest. okraj. odb. OF Domžale 26. 9. 1944.

[76] Arhiv IZDG, f. 691/III, zapisnik sest. okraj. odb. OF Zasavje 11. 10. 1944.

[77] Arhiv IZDG, f. 691/I, poročili okraj. odb. OF Kamnik 26. 8. in 16. 9. 1944. Januarja 1944 so rajonski odbor OF Kamnik sestavljali sekretar Luka in člani Iztok (za gosp. kom.), Janko Urbanc-Olga (za SPŽZ) in Pavla Klemenc-Vida (za ZSM). Dne 21. junija so okrajni odbor OF Kamnik sestavljali sekretar Ciril Grad-Ljubo in člani Miha Jerman-Benjamin, Jernej Zajc-Jelko, Anton Gradišek-Gams, Anton Medved-Stojan, Miha Trebevšek-Dren, Franc Hribar-Lovro ter trije »legalci« (Bogo iz Mekinj, Drago iz Stahovice in Tone iz Županjih njiv). Dne 1. septembra pa je bila sestava tale: sekretar Stanko Dolgan-Miloš in člani Cilka Lah, Miha Trebevšek, Jože Erjavšek-Jereb, Jernej Zajc, Anton Medved, Franc Šif-Dušan, Brko, Ela Pregelj-Irena in Ivanka Jeras-Mira. Pozneje sta postala člana še Karel Ličen-Jernej in Pavla Klemenc-Vida.

[78] Arhiv IZDG, f. 668/I, poročilo odseka za šolstvo pri POOF za Gorenjsko 11. 12. 1944. Iz nekega pregleda, ki ga je moral napraviti okrožni prosvetni referent oktobra ali novembra 1944, so bile v okraju Kamnik tri šole (poučevala Irena), v okraju Lukovica pet šol (poučevale Vesna, Danica, Jelena in Zorka), in v okraju Tuhinj devet šol (poučevale Johanca, Polonca, Marjanca, Zofka, Mici, Gal, Ljuba, Cvetka, Zinka, Hriberšek in Irena). Med vsemi, ki so poučevali, je bil samo en (Hriberšek) poklicni učitelj. (Slovenski šolski muzej, f. 170/14).

[79] Na seji OK KPS Kamnik 15. 10. 1944 so poročali: »Prečiščen je bil ves ilegalni kader na terenu ter je bilo odposlanih v vojsko 31 tovarišev.« (Arhiv IZDG, f. 668/I, zapisnik seje OKKPS Kamnik 15. 10. 1944). Tudi iz poznejših dokumentov se da razbrati, da so še naprej pošiljali aktiviste OF v vojsko.

[80] Arhiv IZDG, f. 436/III, zapisnik red. seje POOF za Gorenjsko 24. 10. 1944. Po omenjeni preureditvi okrajev je bilo potlej v omenjenih štirih okrožjih, ki so med vojno doživela najmanj ozemeljskih sprememb, namesto dotedanjih 26 le 10 novih okrajev. (Arhiv IZDG, f. 668/I, poročilo POOF za Gorenjsko 2. 12. 1944).

[81] Stiplovšek: Pregled razvoja NOB v Mengšu in okolici, str. 149.

[82] Arhiv IZDG, f. 669/I, poročilo o situaciji in o delu v kamniškem okrožju kot priloga k zapisniku seje POOF dne 22. 12. 1944.

[83] Arhiv IZDG, f. 668/I, zapisnik red. sest. OKKPS Kamnik 9. 11. 1944.

[84] Okrajni odbor OF Kamnik so sestavljali sekretar Jože Kovič-Krim in člani Srečko Cerar-Črt, Herman Čertanc-Toli, Ladislav Trampuž-Moris, Cene Štupar-Matevž, Jakob Valant-Bor, Ivan Mežnar-Polde, Franc Brenčič-Primož, Cilka Lah, Leopold Aleš-Gašper, Ljuba Sterle »in še dve legalki«. Okrajni odbor OF Domžale so sestavljali sekretar Tone Hauptman-Kranjc in člani Ivan Klemen-Igor, Žan Svetlin-Grega, Avgust Jurjevec-Zore, Josip Jeras, Ivanka Erjavec-Ida, Marija Avbelj-Nadja, Ivan Repanšek-Tomi, Marija Križaj-Marjanca, Jože Hribar-Čuk, Katarina Kotnik-Maruška »in še dve legalki« (to sta bili Štefka in Marica). (Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik red. sest. OOOF Kamnik 12. 11. 1944).

[85] Člani so bili Ivan, Vincenc Zore-Drago, Franc Perne-Peter, Janez Lanišek-Hren in Branko.

[86] Člani so bili: Dušan, Jože Škofic-Jurko, Žan Svetlin-Grega, Tone in Anton Bregar-Aleks.

[87] Glej op. 84.

[88] Arhiv IZDG, f. 691/IV, zapisnik sest. okraj. odb. OF Domžale 17. 11. 1944; fasc. 688/III, zapisnik sest. okraj. kom. KPS Domžale 17. 11. 1944, seznam članov okraj. aktiva OF Domžale. Okrajno načelstvo NZ so takrat sestavljali načelnik Lovro Mežnar-Murko, namestnik Ivan Klemenc-Miha, Jernej Vrenjak-Rab, Anton Jančar-Cigo in Gvido Kenda-Vanc. (Arhiv IZDG, f. 689/II, seznam aktiv. NZ v kamn. okrožju 10. 12. 1944).

[89] Arhiv IZDG, f. 688/III, zapisnik 1. red. sest. okraj. kom. KPS Kamnik 2. 12. 1944, f. 691, zapisnik seje okraj. odb. OF Kamnik 4. 12. 1944; f. 691/IV, seznam okraj. forumov in ileg. kadra v okraju Kamnik. Okrajno načelstvo NZ so takrat sestavljali zastop. načelnika Janez Dimec-Pavle, Miha Trobevšek-Dren in Ivan Vrhovnik. (Arhiv IZDG, f. 689/II, seznam aktiv. NZ v kamn. okrožju 10. 12. 1944).

[90] Mirko Podbevšek-Lado: Zbor aktivistov kamniškega okrožja v Motniku. Kamniški zbornik VII/1961, str. 242–244.

[91] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik o I. seji okrožnega plenuma OF Kamnik dne 27. 11. 1944.

[92] Prav tam. Okrožno načelstvo NZ so takrat sestavljali načelnik Jože Mazovec-Žove, namestnik Franc Vidmar-Silvester, Rudolf Pirc-Dušan, Jakob Zanoškar-Saki, Stane Brinovec-Rigo, Lovro Cerar-Tugo, Ivan Osenar-Borut in Stanislav Korošec-Majski. (Arhiv IZDG, f. 689/II, seznam aktiv. NZ kamn. okrožja 10. 12. 1944).

[93] Arhiv IZDG, f. 668/I, zapisnik izred. sest. OKKPS Kamnik 28. 11. 1944.

[94] »Na zboru v Motniku je bilo okrog 130 delegatov – ilegalnih političnih delavcev z okrožja in okrajev, osvoboditev pa nas je dočakalo le okoli 15.« (Leopold Aleš-Gašper: Skozi zimsko ofenzivo. Kamniški zbornik, VII/1961, str. 252–253) Največ članov okrožnih forumov je padlo 6. 1. 1945 v Rudniku pri Radomljah. (Jože Rženičnik-Ivo, Marija Avbelj-Nadja, Ivka Košič-Marjanca in Helena Kalemiševska-Katja: Izdani bunkerji na Rudniku. Kamniški zbornik, VII/1961, str. 253–258).

[95] Metod Žabnikar-Aleš in Miran Keršmanc-Rado: Ponovno formiranje OKKPS Kamnik. Kamniški zbornik, VII/1961, str. 259–262. Stiplovšek: Kamniško okrožje v NOB, str. 67–71.

[96] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik 15. red. sest. OOOF Kamnik 10. 6. 1944.

[97] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik red. sest. OOOF Kamnik 14. 10. 1944.

[98] Arhiv IZDG, f. 668/I, zapisnik 11. red. sest. OKKPS Kamnik 15. 10. 1944.

[99] Predsednica okrožne volilne komisije Ivanka Bevk-Mica se je po vojni volitev v Blagovici spominjala takole: »Najbolj so mi ostale v spominu ene izmed prvih volitev, ki smo jih 25. oktobra izvedli v Blagovici. začele so se v mraku v neki hiši malo nad glavno cesto v Podmilju. Volišče so uredili domačini, predvsem mladina, in je bilo okrašeno z zelenjem in zastavami. Ljudje so prišli volit v kolonah in so stali v vrsti, da bi lahko čimprej oddali svoj glas. Dve zasedi, s katerima so zavarovali okolico proti Trojanam in pred Blagovico, sta bili docela odveč. V dobrih dveh urah smo končali in ugotovili rezultate. O teh volitvah je ohranjen tudi zapisnik.« (Ivanka Bevc-Mica: Volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore. Kamniški zbornik, VII/1961, str. 242).

[100] Arhiv IZDG, f. 691/V, poročilo okraj. odb. OF Lukovica 1. 11. 1944.

[101] Arhiv IZDG, f. 691/V, poročilo okraj. odb. OF Lukovica 5. 11. 1944.

[102] KNOO so izvolili v tehle volilnih enotah: 1. Rova, Rudnik, 2. Žiče, Zagorica, Dolenje, Pehčanija, 3. Vrba, Imovica, Prevala, 4. Koseze, Videm, Gorenje, 5. Gradišče, Preserje, Praprovče, 6. Lukovica, Kanal, Trnava, 7. Št. Vid, Prevoje, 8. Rafolče, Vrholje, 9. Preserje, Znojile, Čeplje, Straža, Dupeljne, 10. Palovče, Vranja peč, Velika Lašna, 11. Krajno brdo, Vrh, 12. Pšajnovica, Gabernica, Leseno, 13. Češnjice, Lipa, Rakitovec, Polana, Selca, 14. Jelša, Slatenek, Gabrje, 15. Javorje, Log, Gorenje, Suša, Prelesje, 16. Prvine, Št. Ožbolt, Učak, Bršlenovica, 17. Podmilje, Blagovica, Petelinek, Vranke, 18. Vošce, M. Jevnik, V. Jevnik, 19. Zg. Loke, Podsmrečje, Korpe.

[103] Te volilne enote so: 1. Krašnja, Žirovše, Sp. Loke, Kompala, 2. Svinje, Negasttrn, Podoreh, Zabukovje, 3. Radomlje, Hudo, Škrjančevo. (Arhiv IZDG, f. 691/V, pregled izvoljenih KNOO v okraju Lukovica; glej tudi zapisnike o volitvah, f. 466/III.)

[104] To so bile: 3. Županje njive, Bistrica, Stahovica, 4. Bistričica, Zakal, Praprotno, Slevo, Klemenčevo, Kregarjevo, 5. Črna, Praprotno, Sv. Primož, Potok, Podstudenec, Žaga, Krivčevo, Kališe, Smrečje, Podlom, 6. Gozd, 7. Tučna, Briše, Hrib, Poreber.

[105] Te so bile: 1. Kamnik mesto, 2. Stranje, Zagorica, Stolnik, 8. Uševek, Nevlje, Vrhpolje, Soteska, 9. Vodice, Brezje, Kržiše, 10. Godič, 11. Mekinje, Zduša, Jeranovo, Podjelša.

[106] Arhiv IZDG, f. 691/I, poročilo okraj. ref. za agit. in prop. Kamnik 4. 11. 1944. Glej tudi poročilo – reportažo članice okraj. kom. SKOJ Kamnik Vide.

[107] Arhiv IZDG, f. 691/IV, poročilo okraj. vol. kom. Kamnik 13. 11. 1944. Glej tudi zapisnike volitev v f. 446/III.

[108] Arhiv IZDG, f. 689/II, poročilo okraj. vol. kom. Kamnik 13. 11. 1944.

[109] Arhiv IZDG, f. 691/VI, poročilo člana OOOF Kamnik 3. 11. 1944.

[110] Arhiv IZDG, f. 691/VI, poročili okraj. odb. OF Tuhinj 6. in 8. 11. 1944.

[111] Te so bile: 1. Studenci, Markovo, 2. Žobejevo, Vas, Studenec, Trebevno, 3. Meje, Prapreče, Snovik, 4. Poljane, Bela peč, Savinja peč, 5. Okrog, 6. Bela, 7. Srednja vas, 8. Jastroblje, 9. Sela, Rožično, 10. Tuhinj, Sela, 11. Srobotno, Vrh, 12. Mala ravan, Zajasovnik, 13. Špitalič, 14. Cirkuše, Liplje, Črni vrh, 15. Golice, 16. Mali hribi, Veliki hribi, Laze, 17. Nova reber.

[112] Te so bile: 1. Šmartno, 2. Buč, 3. Sidol, 4. Potok, Vaseno, Pirševo, 5. Hrušik, Podbreg, Ravne, 6. Loke, 7. Podhruška, Vir. (Glej 9 zapisnikov volitev v f. 446/III in podatke v omenjenih poročilih.).

[113] Arhiv IZDG, f. 668/I, zapisnik red. sest. OKKPS Kamnik 9. 11. 1944.

[114] Nimamo podatkov, v katerih 2 volilnih enotah so bile volitve.

[115] Podatek ni točen, ker jih ima natančen pregled 19. Glej op. 102.

[116] Po naših podatkih v 17. Glej op. 111.

[117] Do srede novembra so bile volitve v 5 vol. enotah. Glej op. 104.

[118] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik red. sest. OOOF Kamnik 12. 11. 1944.

[119] Arhiv IZDG, f. 689/I, zapisnik o 1. seji okrož. plen. OF Kamnik 27. 11. 1944.

[120] Prav tam.

[121] Arhiv IZDG, f. 669/I, poročilo o situaciji in delu v kamniškem okrožju kot priloga zapisnika seje POOF 22. 12. 1944. V poročilu OKKPS Kamnik z dne 19. 11. 1944 je navedeno, da so bile volitve v okraju Domžale v 5 vol. enotah, Lukovica v 18. vol. enotah, Tuhinj v 14 vol. enotah in Kamnik v 5 vol. enotah, skupno torej v 42 vol. enotah. (Arhiv IZDG, f. 688/I).

[122] Glej op. 121.

[123] Prav tam.

[124] Arhiv IZDG, f. 689/III, zapisnik sest. okrož. vol. kom. Kamnik 28. 11. 1944.

[125] Arhiv IZDG, f. 691/I, seznam vol. edinic kamniškega okraja.

[126] Arhiv IZDG, f. 691/IV, zapisnik sest. okraj. odb. OF Domžale 17. 11. 1944.

[127] Arhiv IZDG, f. 668/I, poročilo POOF za Gorenjsko 2. 12. 1944. Po podatkih iz tega poročila so izvolili v jeseniškem okrožju 9 in v kranjskem okrožju 9 KNOO, v škofjeloškem še nobenega, v kamniškem pa 38 (kot vemo, so jih izvolili 41 ali celo 42), skupno navaja 56 KNOO.

[128] V seznamu vol. enot kamniškega okraja imata številki 68 in 69 kraja Srednja vas in Podhruška, št. 25 pa Zakal. Mogoče gre res za KNOO teh vasi.

[129] Arhiv IZDG, f. 691/IV, zapisnik 2. sest. KNOO Špitalič 28. 11. 1944.

[130] »Hkrati so volili oblastne in politične forume. Oblastne in politične funkcije v kamniškem okrožju, podobno kot tudi drugod na Gorenjskem, se niso razdelile, ker za to ni bilo potrebnih pogojev. Krajevni narodnoosvobodilni odbori, ki so jih izvolili na teh volitvah, so bili torej hkrati tudi odbori OF. Prav tako je imel okrožni odbor hkrati funkcijo okrožnega NOO.« (Kamniški zbornik, VII/1961, str. 241). Če so nekateri odbori OF nato prenehali delovati, je to bilo zaradi neugodnih vojaških in političnih razmer ali morda tudi zaradi pomanjkljivega razumevanja delitve pristojnosti med odbori OF in narodnoosvobodilnimi odbori in ne iz načelnih razlogov.

[131] Ugotovili so tudi, da jim manjkajo zapisniki volitev KNOO iz bivšega domžalskega okraja in za Češnjice, Vrh, Zajasovnik iz bivšega tuhinjskega okraja. Sprejeli so sklep, da mora volilna komisija »imeti sestanke in napraviti točen pregled in statistiko o volitvah in ga poslati na okrožno volilno komisijo«. (Arhiv IZDG, f. 691/IV, zapisnik seje okraj. odb. OF Domžale 17. 11. 1944).

[132] Arhiv IZDG, f. 691/I, zapisnik seje 13. 12. 1944.

[133] Gre za precej dopisov posameznim premožnejšim ljudem z zahtevo po plačilu narodnega davka v zneskih celo do tisoč mark. Podpisala sta jih član okraj. odbora OF Ivan Klemen-Igor in članica OOOF Slava Stražar. (Arhiv IZDG, f. 691/I).

[134] Arhiv IZDG, f. 691/IV, zapisnika sej okraj. odb. OF Domžale 7. in 20. 4. 1945.

občina kamnik: od narodnoosvobodilnih odborov do delegatske skupščine

Franc Svetelj

Zelo razgiban in dinamičen razvoj graditve naše ljudske oblasti in samoupravne socialistične demokracije je v treh desetletjih in pol po osvoboditvi pustil globoke sledove tudi v družbenopolitičnem in samoupravnem življenju občanov kamniške občine.

Zato naj bo ta skromni zapisek ob 750-letnici Kamnika spodbuda za poglobljeno preučevanje porajanja in razvoja pestrih oblik socialistične države in samoupravnega odločanja ljudi na Kamniškem. V prispevku želim opozoriti na nekatera najbolj značilna obdobja v razvoju ljudske oblasti, družbenopolitične in samoupravne organiziranosti na območju sedanje občine Kamnik s poudarkom na mesto Kamnik.

V dosedanjem razvoju našega komunalnega in skupščinskega sistema so značilna zlasti naslednja štiri obdobja:

- narodnoosvobodilni odbori v času narodnoosvobodilnega boja kot temeljni organi nove ljudske oblasti;
- ljudski odbori na podlagi naše prve ustave iz leta 1946;
- razvoj občine kot komune po uvedbi delavskega samoupravljanja (1950) in še posebej po letu 1955, ko je bila opravljena reforma ureditve občin in okrajev;
- uvedba delegatskega sistema in odnosov po sprejetju ustave leta 1974.

Poglejmo, kako se je v teh obdobjih, ki bi jih lahko razdelili še na več vmesnih etap, razvijala ljudska oblast, socialistična državnost in samoupravna organiziranost v Kamniku in na Kamniškem.

KRAJEVNI LJUDSKI ODBORI, MESTNI LJUDSKI ODBOR

Narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji je že prve dni po okupaciji dobilo konkretno in enotno organizacijsko obliko v Osvobodilni fronti. Nosilec množičnega narodnoosvobodilnega gibanja je bil delavski razred s Komunistično partijo na čelu. Moč Osvobodilne fronte je rastla z uspehi oboroženega boja proti okupatorju in domačim izdajalcem. Zaradi tega je kmalu lahko začela prek svojih odborov opravljati funkcijo oblasti.

Odbori OF so oblastne zadeve opravljali ob sodelovanju ljudstva, ki ni priznavalo okupatorjeve oblasti. Tako so krajevni odbori OF v Sloveniji prevzemali vse tiste funkcije uresničevanja oblasti, ki so jih na osvobojenih ozemljih v drugih krajih Jugoslavije opravljali narodnoosvobodilni odbori. V kamniškem okrožju je bilo npr. v začetku jeseni 1943 organiziranih poleg 434 različnih vaških odborov OF, tudi že 90 vaških narodnoosvobodilnih odborov in dva rajonska NOO – zasavski in mengeški. (Poročilo OK KPS za Kamniško okrožje št. 12 z dne 30. 11. 1943).

Pogoji za demokratično izvolitev narodnoosvobodilnih odborov in njihovo ločitev od odborov OF so nastali šele po kapitulaciji Italije.

Jeseni 1943 so bili na področju Tuhinjske doline ustanovljeni vaški odbori OF v vaseh Snovik, Hruševka, Srednja vas, Potok, Sela, Studenca, Sovinja Peč, Ravne, Laze, Tuhinj, Golice, Češnjice, Cirkuše, Črni vrh ter Zgornji in Spodnji Okrog.

Oktobra 1944 so v vseh vaseh tuhinjskega okraja opravili volitve narodnoosvobodilnih odborov. Volitve so bile opravljene tudi v vaseh kamniškega in komendskega okraja, razen v večjih krajih, kot so Kamnik, Komenda, Stranje, Duplica in Moste, kjer so sodelovali le odbori OF.

Kandidate za člane NOO so izbrali na masovnih sestankih. Poprečna udeležba na volitvah je bila 90-odstotna.

Kamnik je na dan osvoboditve 9. maja 1945 pričakal partizane okrašen z zastavami in cvetjem. Med 11. in 15. majem je bil ustanovljen 8-članski mestni odbor OF, ki je prevzel funkcije oblasti in jih opravljal vse do izvolitve prvega mestnega narodnoosvobodilnega odbora Kamnik. Mestni odbor OF so sestavljali: Miran Keršmanc-Rado kot sekretar, France Bremšak-Kajtimir kot namestnik sekretarja, Lea Brandšteter kot tajnik in člani Alojz Bešter, Helena Brvar, Franc Zabrezovnik, Melanija Žargi in Davorin Hočevar.

V okviru MO OF so delovali naslednji odseki: za notranje zadeve, za socialno skrbstvo, za finance in gospodarstvo, za gospodarstvo, za trgovino in preskrbo.

28. avgusta 1945 pa se je prvič sestal 13-članski mestni narodnoosvobodilni odbor, izvoljen na neposrednih tajnih volitvah 19. avgusta 1945 (predsednik Alojz Bešter). V zapisniku prve seje tega odbora, ki se je konec leta 1945 preimenoval v mestni ljudski odbor, med drugim beremo: »NOO je postavljen iz ljudstva, vrši upravo mesta, skrbi za mir in gospodarstvo itd., OF odbor pa prevzame politično funkcijo . . . Odbor kot celota odgovarja ljudstvu, ki ga je izvolilo na zboru volilcev.«

Mestni ljudski odbor Kamnik je imel pet odsekov (gospodarstvo in finance, notranje zadeve, socialno skrbstvo in zdravstvo, šolstvo in fizkulturo in gradbeni odsek). Odseke so sestavljali po 2–3 člani MLO in po en uslužbenec MLO. Vsak odsek je imel svojega poročevalca, ki je na seji MLO poročal o delu odseka. Posebnost stanovanjske komisije je bila, da je bil vsak član MLO po abecednem redu en mesec predsednik komisije. MLO je ustanavljal tudi manjša podjetja (vodoinstalaterska delavnica, mesnica, žaga, kurivopromet, kino itd.), ki so imela skupnega direktorja.

Zanimivo je, da krajevni narodnoosvobodilni odbori iz svoje srede niso volili izvršilnega organa, temveč so kot celota opravljali naredbodajalne in izvršilne funkcije. Bili so torej v položaju izvršilnih organov nasproti vsem prebivalcem svojega območja, saj se je ljudstvo najmanj enkrat na mesec sestalo na zborih volilcev.

Kakšna je bila udeležba na teh zborih volilcev, nam govore npr. podatki iz zapisnika zbora volilcev, ki ga je MLO sklical 21. maja 1946 ob 8. uri v telovadnici v Kamniku (sedanja Osnovna šola Tomo Brejc): »Tovarišica Marica Brejc poroča, da je v dvorani 500 (petsto) volilcev in da jih je veliko še zunaj, ker ne morejo v dvorano. Tovariš predsednik ugotovi, da ni zbrane tri četrtine volilcev in prosi volilce, da se izjavijo, ali je odbor sklepčen, ali ne. Soglasno se odobri sklepčnost zbora volilcev od zbrane množice.«

Kljub velikemu zanimanju prebivalcev zbor formalno ni mogel biti sklepčen, ker ni bilo na voljo dovolj velikega prostora. Zato so kasneje prešli na sklicevanja zborov volilcev po kvartih (okoliših).

Na vseh zborih volilcev sta bili obvezno na dnevnem redu ocena notranje in zunanje politične situacije, ki jo je podal odposlanec okrajne skupščine, in poročilo o delu mestnega ljudskega odbora oziroma krajevnega ljudskega odbora.

Na zborih volilcev so izvolili tudi kandidate za odposlance okrajne skupščine in za predsednika MLO oziroma KLO. Še poprej pa so o kandidatih razpravljali na masovnih sestankih OF po kvartih. Jeseni leta 1946 so v Kamniku obstajali naslednji kvarti (okoliši): Perovo, Šutna, Zaprice, Mesto, Graben, Novi trg, Mekinje, Košiše-Žale in Duplica, ki se je septembra 1946 kot KLO združila z MLO Kamnik.

Decembra 1947 je bil na prvi seji novo izvoljenega mestnega ljudskega odbora Kamnik prvič izvoljen tudi izvršilni odbor s predsednikom Antonom Fleretom, podpredsednikom in tajnikom ter 12 poverjeniki za posamezne dejavnosti. Tu velja posebej omeniti komisijo za odkup kmetijskih pridelkov in načrtno komisijo. Mestni ljudski odbor se je sestajal enkrat do dvakrat mesečno, seje so bile tudi v poletnih mesecih, julija in avgusta.

Razmere, kakršne so vladale pri nas v prvih povojnih letih, ko je bilo treba obnoviti porušeno domovino in jo hkrati braniti pred napadi domače in tuje kontrarevolucije, so zahtevale veliko koncentracijo vseh materialnih in človeških sil, podržavljenje proizvajalnih sredstev in centralistično državno upravljanje z njimi. Zato je prišlo tudi do precejšnje koncentracije oblasti v rokah izvršilnih odborov ljudskih odborov. Proti takim težnjam je bil usmerjen splošni zakon o ljudskih odborih leta 1949.

OKRAJNI LJUDSKI ODBOR KAMNIK

Za lažje razumevanje nastanka sedanje občine Kamnik je treba nekoliko poseči tudi v organiziranost in razvoj oblik ljudske oblasti na višji ravni, kamor so se združevali mestni in krajevni ljudski odbori, to je v organiziranost okraja.

Okraj Kamnik je neposredno po osvoboditvi združeval 52 krajevnih ljudskih odborov, ki so delovali na območju sedanje kamniške in domžalske občine, delno pa tudi na območju sedanje občine Ljubljana-Šiška. V maju 1946 pa so se nekateri manjši KLO združili v večje krajevne ljudske odbore. Tako so junija 1948 na območju okraja Kamnik delovali naslednji krajevni ljudski odbori, 39 po številu: Črna, Godič, Kamnik, Kamniška Bistrica, Komenda, Moste, Motnik, Nevlje, Palovče, Podgorje, Srednja vas, Šmarca, Šmartno, Špitalič, Tuhinj, Tunjice (z območja sedanje občine Kamnik); Blagovica, Češnjice, Dob, Domžale, Homec, Ihan, Jarše, Krašce, Krašnja, Krtina, Lukovica, Mengeš, Moravče, Peče, Prevoje, Radomlje, Št. Ožbolt, Trzin, Vir, Vrhpolje (z območja sedanje občine Domžale); Bukovica, Vodice (z območja sedanje občine Ljubljana Šiška) in Zalog (z območja sedanje občine Kranj).

Na 1. zasedanju okrajne skupščine Kamnik 31. 8. 1945 so odposlanci izvolili 10-članski izvršni narodnoosvobodilni odbor (kasneje izvršni odbor), ki ga je vodil Ivan Repinc-Triglavski, od 3. zasedanja dalje (maja 1946) pa Alojz Bešter.

Naloga odposlancev okrajne skupščine je bila tudi aktivirati poročevalce v KLO, s katerimi so imeli redne sestanke.

Marca 1947 so bile druge volitve odbornikov okrajnega ljudskega odbora Kamnik; izvoljenih je bilo 67 odbornikov, na tretjih volitvah 1950 pa so izvolili 86 odbornikov.

Okrajni ljudski odbor je imel v svoji pristojnosti pomembnejše gospodarske in družbene dejavnosti. Ustanavljal je lokalna gospodarska podjetja, tako imenovana okrajna podjetja, ker so bila lokalna podjetja takrat pretežno še v zasebni lasti. Leta 1947 so bila ustanovljena okrajna podjetja: Opekarna Mengeš, Kamnolom Kamniška Bistrica, Okrajna hranilnica, mlinsko podjetje Domžale, okrajna gostilna v Kamniku in še nekatera.

Leta 1948 pa okrajno podjetje Meso, okrajno pekarno, podjetje Kmetijski pridelki itd.

Z zakonom o razdelitvi LRS na mesta, okraje in občine (Uradni list SRS, št. 11 od 19. 4. 1952) je bil v letu 1952 kamniški okraj ukinjen, večji del območja dotedanjega okraja pa je bil vključen v okraj Ljubljana okolica, del pa v okraj Kranj.

LJUDSKI ODBOR MESTNE OBČINE KAMNIK

Z uvedbo delavskega samoupravljanja v gospodarska podjetja leta 1950, z zakonom o razdelitvi LRS na mesta, okraje in občine ter z zakonom o občinskih ljudskih odborih v juniju 1952 so bili ustvarjeni ugodnejši pogoji za razvijanje lokalne samouprave, za demokratizacijo odločanja ter krepitev položaja ljudskih odborov nasproti organom državne uprave. Delavski sveti so začeli prevzemati gospodarjenje podjetij v svoje roke. Prvi delavski svet je bil izvoljen v Tovarni usnja leta 1950, kmalu zatem pa tudi v vseh drugih podjetjih.

Na območju dotedanjega kamniškega okraja je bilo leta 1952 ustanovljenih 12 občin, krajevni ljudski odbori pa so bili ukinjeni. Na kamniškem delu okraja so bile naslednje občine: Kamnik (mestna občina s posebnimi pravicami), Kamniška Bistrica, Komedna, Motnik, Tuhinj, Tuhinjska Srednja vas; na domžalskem območju pa občine: Domžale (mestna občina), Blagovica, Mengeš, Moravče, Radomlje ter na področju sedanje občine Ljubljana Šiška: občina Vodice.

V sestav posamezne občine so bile vključene naslednje katastrske občine s pripadajočimi naselji:

Mestna občina Kamnik:* – Kamnik, Košiše, Mekinje, Nevlje, Palovče, Podgorje, Tučna, Tunjice;

Občina Kamniška Bistrica: – Bistričica, Črna, Godič, Gozd, Stranje, Županje njive;

Občina Komenda: – Kaplja vas, Klanec, Križ, Mlaka, Moste Nasovče, Suhadole;

Občina Motnik: Motnik, Špitalič (del), Zgornji Motnik;

Občina Tuhinj: Češnjice, Hribi, Hruševka, Pšajnovica, Šmartno v Tuhinju, Špitalič (del), Zgornji Tuhinj;

Občina Tuhinjska Srednja vas: Loke, Podhruška, Znojile.

* Z zakonom o razdelitvi LR Slovenije na mesta, okraje in občine (Uradni list LRS, 11/52) je bilo v sestavi okrajev 371 občin, od teh je zakon 44 občin razglasil za mestne občine, med katerimi je 13 občin imelo pravni položaj mestne občine s posebnimi pravicami.

Po zakonu o občinskih ljudskih odborih je bil »občinski ljudski odbor kot lokalni predstavniški organ državne oblasti in organ ljudske samouprave v občini.«

Občinski ljudski odbori so šteli od 11–35 odbornikov, ki so bili izvoljeni za 3 leta.

Spremenjeni družbenoekonomski odnosi so terjali drugačno organizacijo družbene nadstavbe.

Izvršilni odbori so bili ukinjeni, namesto njih pa so bili ustanovljeni sveti ljudskih odborov za posamezne skupine sorodnih zadev (za gospodarstvo, finance, komunalne zadeve, prosveto, kulturo, socialno politiko in ljudsko zdravje). Sveti so bili kolegijska telesa in so bili njihovi člani voljeni za eno leto izmed odbornikov in drugih občanov. Obravnavali so načelna vprašanja s svojega področja, pripravljali predloge predpisov in izdajali odločbe o upravnem postopku.

Po vaseh pa so bili ustanovljeni vaški odbori za to, kot pravi zakon o občinskih ljudskih odborih, »da se uspešno opravljajo posamezne zadeve, za katere je pristojen občinski ljudski odbor, in za to, da se opravijo take zadeve, ki imajo pomen samo za prebivalce vasi, pa o njih ne odloča zbor volilcev.«

Vaški odbor so sestavljali odbornik, izvoljen na tistem območju, in drugi občani, ki so jih izvolili na zboru volilcev.

Zbori volilcev so se morali sestajati najmanj vsake tri mesece enkrat. Zbor volilcev sicer ni imel pravice odločanja, vendar pa je ljudski odbor moral obravnavati vse njegove sklepe in če je menil, da so nezakoniti ali nepravilni, jih je moral poslati višjemu ljudskemu odboru v odločitev.

Ljudski odbor mestne občine Kamnik se je prvič sestal 12. decembra 1952. Sestavljalo ga je 31 odbornikov z območij bivših MLO Kamnik (vključno Duplica), KLO Podgorje, Tunjice, Palovče in Nevlje.

Ljudski odbor je sprejel za leto 1953 tudi družbeni plan in proračun. Proračun je obsegal 4,250.000 din dohodkov in izdatkov. Celotni družbeni proizvod v mestni občini Kamnik pa naj bi to leto znašal 858 milijonov dinarjev.

Izvršni svet LS LRS je ljudskemu odboru odobril 20 delovnih mest brez tehničnega osebja.

V spomin na začetek oborožene vstaje proti okupatorju na Kamniškem je LO MO Kamnik 5. junija 1953 sprejel odlok o razglasitvi 27. julija za občinski praznik mestne občine Kamnik.

Ljudski odbor mestne občine Kamnik je imel od ustanovitve do avgusta 1955. leta 32 sej.

Ob občinskem prazniku 27. julija 1953 so odborniki LO MO Kamnik podelili Josipu Brozu-Titu, predsedniku FLRJ, častno meščanstvo mestne občine Kamnik. (Slika 47)

OBČINSKI LJUDSKI ODBOR KAMNIK

Leto 1955 imamo za prelomnico in prvi večji korak pri uveljavitvi komunalnega sistema. Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev iz leta 1955 je opredelil občino kot družbenoekonomsko celico in temeljno teritorialno politično skupnost, s čimer se težišče oblastnega odločanja in lokalne

samouprave prenese z okraja na občino. Območja dotedanjih občin pa so bila premajhna, da bi se v njih lahko uresničevala taka zamisel komune. Zato je bilo treba občine združiti v večje gospodarsko in politično teritorialno zaokrožene celote. Okraj pa postane skupnost občin oziroma komun.

30. junija 1955 se je šest dotedanjih občin (mestna občina Kamnik in občina Kamniška Bistrica, Komenda, Motnik, Tuhinj in Tuhinjska Srednja vas) po triletnem delovanju združilo v novo občino Kamnik. Zato imamo lahko ta dan za rojstni dan sedanje občine Kamnik.*

V nov začasni občinski ljudski odbor so izvolile mestna občina Kamnik 18 odbornikov, Komenda 6, Tuhinj 4, Tuhinjska Srednja vas 3, Motnik 2, Kamniška Bistrica 6 in Radomlje 2. Skupno je občinski ljudski odbor štel 41 odbornikov.

Občinski ljudski odbor je prvič v desetih letih delovanja ljudske oblasti 18. maja 1956 sprejel statut občine Kamnik, ki je opredelil organizacijo družbenega upravljanja v občini z ljudskim odborom na čelu.

Z njim je bila opredeljena sestava in delovno področje ljudskega odbora. Statut je določal, da ima občinski ljudski odbor sedem svetov, ki štejejo od 4 do 10 članov, med njimi sta najmanj dva odbornika. Ostali člani pa so iz vrst občanov, ki lahko s svojimi izkušnjami pripomorejo k uspešnemu delu sveta.

S statutom občine je bilo tudi določeno, da se na območju občine ustanovi 17 krajevnih odborov, in sicer: Črna, Godič, Kamniška Bistrica, Komenda, Moste, Motnik, Nevlje, Palovče, Podgorje, Sela, Srednja vas, Šmarca, Šmartno, Špitalič, Tunjice, Tuhinj in Volčji potok.

Za področje Kamnika in Duplice krajevni odbori niso bili predvideni in je njihovo funkcijo neposredno opravljal občinski ljudski odbor oziroma delno že ustanovljena stanovanjska skupnost.

Krajevni odbori so obravnavali zadeve, ki so imele neposreden pomen za kraj in za občino ter dajali občinskemu ljudskemu odboru predloge in mnenja za rešitev takih vprašanj. Samostojno pa so skrbeli za graditev in vzdrževanje komunalnih objektov v kraju (krajevnih cest, vodovodov, javne razsvetljave itd.), sodelovali pa so tudi pri opravljanju zadev iz pristojnosti občinskega ljudskega odbora na svojem območju. Lahko pa so sklicevali tudi zbore volilcev. Občinski ljudski odbor je moral najmanj enkrat letno, krajevni odbor pa dvakrat letno poročati svojim volilcem.

Občinska uprava je imela osem oddelkov (sem je spadal tudi sodnik za prekrške), v katerih je bilo 43 delovnih mest, pomožnih delavcev je bilo 8, v petih krajevnih uradih pa je bilo zaposlenih 14 uslužbencev (Komenda, Kregarjevo, Motnik, Laze, Tuhinjska Srednja vas).

Občinski ljudski odbor je novembra 1955 sprejel odlok, po katerem se v bodoče 27. julij, dotlej praznik mestne občine Kamnik, praznuje kot praznik občine Kamnik. Dotedanji občinski prazniki: 9. junij v Kamniški Bistrici, 8. julij v Tuhinju in 19. avgust v Motniku pa naj se praznujejo kot krajevni prazniki.

* Po stanju 30. 6. 1964 je občina Kamnik obsegala 1 mesto, 34 katastrskih občin, 115 naselij, 289 km² površine, 19.897 prebivalcev in je bila po površini na 31. mestu, po prebivalcih pa na 32 mestu v SR Sloveniji.

UVEDBA ZBORA PROIZVAJALCEV V OBČINI

Dopolnjeni zakon o ureditvi občin in okrajev (Uradni list FLRJ, št. 28/57) je določil, da se tudi v občinskih ljudskih odborih vpeljejo zbori proizvajalcev. Odbornike tega zbora so izvolili delavci v delovnih kolektivih.

Nov občinski ljudski odbor z 29 odborniki občinskega zbora in 22 odborniki zbora proizvajalcev se je sestal na prvi seji 5. novembra 1957.

Odborniki ObLO so sprejeli tudi spremembe in dopolnitve občinskega statuta v obliki prečiščenega besedila statuta.

Po tem statutu naj bi zbora praviloma zasedala na ločenih sejah, ker bi le tako prišla do izraza vloga novega zbora proizvajalcev. Vendar so bile ločene seje zborov le izjemoma, pač pa sta zbora pretežno skupaj zasedala; tudi glasovali so večinoma skupaj, ne po zborih – z izjemo družbenega plana in proračuna.

Od 5. novembra 1957 do 15. decembra 1958 sta imela zbora 11 skupnih sej.

Zbora nista imela stalnih predsednikov, marveč so odborniki izvolili izmed sebe odbornika, ki je vodil sejo ali več sej, vendar največ za dobo enega leta.

Pregled kaže, da so bili občinski odborniki pretežno zavzeti s sprejemanjem odlokov, manj pa s spremljanjem uresničevanja sprejete politike razvoja. Veliko so se odborniki ukvarjali tudi z reševanjem konkretnih problemov, zlasti težav v gospodarskih podjetjih (npr. v letu 1958 Tovarna kovanega orodja. Mizarstvo, Graditelj). Do ustanovitve komunalne banke je občinski ljudski odbor odobraval tudi kredite iz družbenega občinskega investicijskega sklada.

OBČINSKA SKUPŠČINA

Z ustavo SFRJ iz leta 1963 se pomembno spremeni skupščinski sistem v občini. Prvič dobijo tudi predstavniška telesa v občini naziv skupščine. Pa ne gre samo za naziv, ampak tudi za pomembne vsebinske spremembe. Namesto zbora proizvajalcev je vpeljan zbor delovnih skupnosti kot pomembna okrepitev položaja občinske skupščine in za to, da se v njenem okviru čimbolj neposredno izražajo potrebe in interesi delovnih ljudi – samoupravljalcev. Po ustavi je bila občinska skupščina opredeljena kot »najvišji organ oblasti in organ družbenega samoupravljanja v občini.«

Na volitvah 24. in 26. maja 1963 je bilo izvoljenih 28 odbornikov občinskega zbora in 28 odbornikov zbora delovnih skupnosti občinske skupščine Kamnik. Prvič je bilo vpeljano tudi različno trajanje mandata odbornikov. Polovica odbornikov (v občinskem zboru v enotah z liho številko volilne enote, v zboru delovnih skupnosti pa v volilnih enotah s sodo zaporedno številko) je bila izvoljena samo za dve leti, druga polovica pa za štiri leta. S tem naj bi bila zagotovljena kontinuiteta v zasedbi in delovanju nove občinske skupščine. Vsaki dve leti je bila izvoljena polovica novih odbornikov.

Občinska skupščina se je na prvi seji sestala 3. junija 1963 in sklenila dopolniti občinski statut. Ustanovila je 8 svetov in več komisij. Poleg dveh odbornikov so vsak svet sestavljali še

člani, ki so jih delegirale razne strokovne institucije, društva in družbenopolitične organizacije.

Občinska skupščina je vse večjo skrb posvečala razvoju gospodarstva, zato so bila na dnevnem redu večkrat letna poročila o izpolnitvi družbenega plana in občinskega proračuna.

V obdobju od 1963 do 1974 ni bilo večjih sprememb v organiziranosti občinskih skupščin. V tem času pa se bistveno povečata število in aktivnost njihovih delovnih teles. V praksi se kažejo težnje po zlivanju obeh zborov občinske skupščine v en zbor. Občinske skupščine so še vedno izrazito obremenjene z izvršilnimi zadevami, z veliko operativnimi nalogami, ki bi jih lahko opravljali sveti občinske skupščine ali celo občinski upravni organi.

V obdobju po letu 1969, ko je občinska konferenca SZDL Kamnik sprejela programska izhodišča ob skupščinskih volitvah, so se v krajevnih skupnostih in v občinski skupščini začele porajati nove pobude in oblike samoupravnega sodelovanja občanov pri urejanju skupnih zadev. Tu velja zlasti omeniti posvetovanja delegatov krajevnih skupnosti pred pomembnejšimi sejami občinske skupščine; svojo aktivnost je razvil klub odbornikov občinske skupščine, v okviru SZDL pa so bile organizirane številne javne tribune itd.

Leta 1971 je občinska skupščina tudi prvič sprejela srednjeročni družbeni plan za obdobje petih let (1971–1975). Dotlej je namreč sprejemala samo letne družbene plane.

Občinska skupščina je leta 1969 uvedla častna priznanja občine Kamnik; zlato, srebrno in bronasto plaketo in javno priznanje občine Kamnik, ki jih vsako leto ob občinskem prazniku podelijo najbolj zaslužnim občanom in organizacijam za uspešno delo na vseh področjih družbenopolitičnega gospodarskega, kulturnega in drugega javnega delovanja.

Prvo zlato plaketo kot posamezniku je občinska skupščina podelila leta 1977 svojemu častnemu občanu predsedniku republike Josipu Brozu Titu ob njegovi 85-letnici.

KRAJEVNE SKUPNOSTI

Krajevne skupnosti so nastale neposredno iz krajevnih odborov in iz stanovanjskih skupnosti, ki smo jih imeli pred letom 1963.

Od osvoboditve dalje se je prek oblikovanja krajevnih odborov in stanovanjskih skupnosti razvijala cela vrsta (krajevni sveti, vaški odbori, krajevni uradi, stanovanjske skupnosti) oblik širšega vključevanja delovnih ljudi v samoupravljanje v kraju bivanja, ki so postopoma preraščale v takšno funkcijo, kakršno so krajevne skupnosti dobile po ustavi iz leta 1963.

V kamniški občini je bilo decembra 1964 ustanovljenih 20 krajevnih skupnosti: Kamnik, Duplica, Črna, Godič, Kamniška Bistrica, Komenda, Tuhinj, Moste, Motnik, Nevlje, Pšajnovica, Sela, Šmarca, Šmartno v Tuhinju, Špitalič, Tunjice, Vranja peč, Srednja vas, Podgorje, Volčji potok. Krajevna skupnost Križ je bila prej v okviru KS Komenda in je bila ustanovljena leta 1975.

Do leta 1965 so krajevne skupnosti razpolagale le s sredstvi, ki jih je v te namene zagotavljal občinski proračun, in namenskimi prispevki občanov. Leta 1965 pa so vse krajevne skupnosti v občini prvič vpeljale krajevni samoprispevek, ki je znatno okrepil materialno podlago krajevnih skupnosti.

Krajevni samoprispevki so bili izglasovani ponovno v letih 1968 (za financiranje programov KS in za izgradnjo tuhinjske ceste), leta 1971 (financiranje programov KS) in leta 1976 (za gradnjo šol in programe krajevnih skupnosti) z veljavnostjo do leta 1981. Od leta 1976 dalje prispevajo k financiranju programov krajevnih skupnosti iz svojega dohodka tudi temeljne organizacije združenega dela v posameznih letih od 300 do 500 din na zaposlenega.

Ta sredstva so občani oplodili še z dodatnimi prispevki v delu, materialu in denarju. Na tak način so krajevne skupnosti v zadnjih desetih letih naredile velike korake pri urejanju svojih krajev.

V obdobju od 1971 do 1975 so krajevne skupnosti razpolagale s 27,566.204 din sredstev. Od tega so zbrali občani s samoprispevkom 16,560.821 din, iz občinskega proračuna so KS dobile 6,462.375 din, organizacije združenega dela in občani so dodatno združili 2,190.996 din, razliko pa predstavljajo prenesena sredstva iz prejšnjega obdobja.

V času od začetka leta 1976 do srede leta 1978, torej v prvi polovici sedanjega srednjeročnega obdobja, so imele krajevne skupnosti na voljo 37,592.000 din. Največji delež pri tem je spet imel krajevni samoprispevek (19,824.500), glede na podpis samoupravnega sporazuma o združevanju sredstev iz dohodka OZD se je povečal tudi delež le-teh (6,390.000 din), iz občinskega proračuna se je financiralo predvsem vzdrževanje cest in mestnih ulic, občani so v posameznih akcijah za urejanje komunalnih naprav prispevali še 2,039.000 din, iz ostalih virov, kot je namenski prispevek OZD za zbiralnice mleka in podobno pa so krajevne skupnosti dobile 2,187.000 din.

Mnoge KS so v tem obdobju že uresničile več kot polovico nalog, načrtovanih v srednjeročnem planu 1976–1980.

V letu 1979 dosedanja samoupravna organiziranost krajevnih skupnosti, v kateri so imeli marsikje prevladujočo vlogo sveti krajevnih skupnosti, zlasti spričo okrnjenega vpliva zbora občanov prerašča v nove oblike – delegatsko sestavljene skupščine krajevnih skupnosti. V njih bodo sodelovali delegati iz združenega dela, delegati organizacij in društev ter delegati iz naselij in vasi.

V teku pa je tudi preobrazba največje krajevne skupnosti v občini krajevne skupnosti Kamnik, ki šteje prek 8000 prebivalcev v več manjših krajevnih skupnostih.

DELEGATSKA SKUPŠČINA

Z ustavo iz leta 1974 je bil uveden delegatski sistem, ki je prinesel v naš skupščinski sistem, še posebej pa v skupščinski sistem v občini, bistvene nove značilnosti. Namesto sistema odbornikov, v katerem so bili člani občinskih skupščin praviloma dokaj osamosvojeni nasproti svojim volilcem, so bile vpeljane delegacije in delegati, ki naj sodelujejo v stalni delovni povezanosti z delovnimi ljudmi in občani v temeljnih

samoupravnih skupnostih, z njihovimi samoupravnimi organi in družbenopolitičnimi organizacijami.

Skupščinski sistem v občini po uvedbi delegatskega sistema ne sestavlja več samo občinska skupščina, temveč tudi celotna delegatska osnova od delovnih ljudi v TOZD, delovnih, krajevnih, samoupravnih interesnih skupnosti in družbenopolitičnih organizacijah do njihovih delegacij, samoupravnih organov, konferenc delegacij in delegatov v zborih in delovnih telesih občinske skupščine.

Poleg zbora združenega dela kot zbora delegatov delavcev v TOZD, zbora krajevnih skupnosti kot zbora delovnih ljudi v krajevnih skupnostih je v skupščinskem sistemu zaživel nov zbor – družbenopolitični zbor kot zbor delegatov družbenopolitičnih organizacij.

Posebnost novega sistema je tudi, da skupščine samoupravnih interesnih skupnosti s področja vzgoje in izobraževanja, zdravstva, kulture, raziskovalne dejavnosti in socialnega varstva pri obravnavanju in odločanju o najpomembnejših vprašnjih s svojega področja predstavljajo enakopraven zbor občinske skupščine.

Upoštevajoč pomembne razloge – nekatere med njimi smo navedli v prejšnjem delu sestavka – je bil z ustavo vpeljan enoten kolegijski izvršilni organ občinske skupščine – izvršni svet. Ta naj bi predvsem omogočil učinkovito uresničevanje politike zakonov in aktov občinske skupščine ter preprečil koncentracijo oblasti v rokah posameznih funkcionarjev občinske skupščine in upravnih organov.

Na podlagi nove ustave je občinska skupščina prejšnjega sklica na svoji 51. seji 5. marca 1974 sprejela nov statut občine Kamnik. S tem statutom je bila opredeljena tudi sestava občinske skupščine.

Zbor združenega dela sestavlja najmanj 60 delegatov iz temeljnih organizacij združenega dela in drugih samoupravnih organizacij in skupnosti.

Zbor krajevnih skupnosti je po tem statutu sestavljalo 36 delegatov, z dopolnitvijo statuta iz leta 1978 pa je zaradi nove krajevne skupnosti Križ bilo treba povečati število delegatskih mestih na 37.

Družbenopolitični zbor sestavlja 25 stalnih delegatov družbenopolitičnih organizacij, njihovo delegacijo pa predstavljajo izločena telesa vseh družbenopolitičnih organizacij, frontno povezanih v SZDL.

Izvršni svet naj bi po statutu bil omejen na 11 članov, s statutom leta 1978 pa število članov IS ni številčno opredeljeno. Ob izvolitvi članov izvršnega sveta občinske skupščine imenuje nekatere člane IS za predstojnike občinskih upravnih organov.

Prve delegacije za občinsko skupščino so bile izvoljene 28. in 31. marca 1974, delegacije za skupščine samoupravnih interesnih skupnosti pa 5. decembra 1974.

V 102 delegacijah za zbor združenega dela je bilo vključenih 762 delegatov. Ena tretjina delegacij glede na število zaposlenih samostojno določa po enega ali več delegatov za zbor združenega dela, ostale delegacije pa se združujejo v konference delegacij in pošiljajo na sejo zbora skupne delegate.

V 21 delegacijah krajevnih skupnosti je delovalo 184 delegatov, vsaka delegacija pa pošilja v zbor KS najmanj enega delegata.

V delegacije za skupščine samoupravnih interesnih skupnosti je bilo izvoljenih 495 delegatov.

V delovnih skupnostih z manj kot 30 zaposlenimi delegacij niso volili, ker po zakonu vsi zaposleni sestavljajo delegacijo. Takih delegatov je bilo 427.

V delegacijah za občinsko skupščino in skupščine SIS v mandatnem obdobju 1974–1978 je sodelovalo 1893, torej blizu 2000 delegatov v primerjavi s 56 odborniki prejšnje skupščine.

Skupščine samoupravnih interesnih skupnosti so sestavljene na delegatski osnovi in so večinoma dvodomne (zbori uporabnikov so v obdobju od 1974–1978 število po 29 delegatskih mest, zbori izvajalcev pa od 7 do 17 delegatskih mest). Krajevne skupnosti so v zbor uporabnikov pošiljale 10 delegatov, TOZD 17 delegatov, po enega delegata pa delegaciji kmetov in obrtnikov.

Skupščine SIS so sodelovale kot enakopraven zbor občinske skupščine predvsem pri sprejemanju srednjeročnega plana in letnih resolucij, letnih programov financiranja skupne porabe itd. pa tudi pri sprejemanju nekaterih odlokov.

Medtem ko so v začetku mandatnega obdobja prevladovale skupne seje vseh treh zborov, pa so se v drugi polovici obdobja zbori začeli več samostojno sestajati, kar je prispevalo h krepitvi samostojne vloge posameznih zborov. V času od aprila 1974 do januarja 1978 je npr. zbor združenega dela imel 35 sej, od tega se je sam sestal 12-krat, štirikrat z zborom krajevnih skupnosti, skupnih sej vseh treh zborov pa je bilo 19. Zbor krajevnih skupnosti je sam zasedal 13-krat, družbenopolitični zbor pa 14-krat.

Uvedba delegatskega sistema in odnosov je terjala tudi korenite spremembe v načinu in oblikah obveščanja občanov in delegatov. Tej zahtevi samo gradivo, ki so ga dobivale delegacije za seje, ni bilo več kos. Zato so bila uvedena posebna obvestila za delegacije v ciklostirani obliki, ki jih je sprejemal sleherni delegat. Kasneje so se ta obvestila preoblikovala v prilogo Kamniškega občana mesečno (s 1. januarjem 1979 je postal štirinajstdnevnik, prejema ga vsako gospodinjstvo). Tako so z najpomembnejšimi vprašanji, o katerih bo tekla beseda v delegatski skupščini, obveščeni vsi občani.

Velika prednost delegatskega sistema se je pokazala tudi v večji udeležbi na sejih zborov kot v prejšnjem odborniškem sistemu. Delegacija izmed svojih 5 do 15 članov lahko na vsako sejo pošlje drugega delegata. Tako se je sej zbora združenega dela že v omenjenem obdobju (1974–1978) udeležilo 82,5 % delegiranih delegatov, sej zborov krajevnih skupnosti pa 79,5 % delegatov.

Nekoliko slabša udeležba (68 %) pa je bila na sejah družbenopolitičnega zbora, kar je posledica tudi dejstva, da ima ta zbor stalne (nezamenljive) delegate.

Delegatski odnosi so prispevali tudi k večji aktivnosti delegatov na sejah zborov. Medtem ko je na skupnih sejah, kjer se je zbralo prek sto delegatov, poprečno razpravljal vsak deseti delegat, je na samostajnih sejah zbora krajevnih

skupnosti aktivno sodeloval vsak tretji delegat, v zborih združenega dela pa vsak peti delegat.

Posebno aktivni so bili delegati pri postavljanju delegatskih vprašanj.

Že v prvem mandatnem obdobju se je pokazala upravičenost uvedbe politično izvršilnega telesa – izvršnega sveta v skupščinski sistem. Občinska skupščina je izvršnemu svetu prepustila precej zadev, ki so prej obremenjevale dnevne rede sej zborov, pa v bistvu pomenijo izvajanje sprejete politike.

Razumljivo je, da se je delegatski skupščinski sistem na svojih prvih korakih srečeval in se še srečuje z marsikatero težavo glede organiziranosti in učinkovitosti. Delegacije še niso povsod postale sestavni del celotnega samoupravnega življenja v krajevni skupnosti in delovni organizaciji. Doseči to povezanost in vraščenost delegacij ter s tem zagotoviti, da bodo delegati v skupščini res izražali stvarne interese delovnih ljudi in občanov, to pa je ena najpomembnejših nalog družbenopolitičnih organizacij, zlasti SZDL in sindikatov.

V Kamniku, 25. oktobra 1979

VIRI

1. Zapisniki sej Mestnega ljudskega odbora Kamnik (od 28. 8. 1945 do 2. 9. 1947) – arhiv Skupščine občine Kamnik
2. Zapisniki sej Ljudskega odbora mestne občine Kamnik (od 12. decembra 1952).
3. Zapisniki sej občinskega ljudskega odbora Kamnik (12. 8. 1955 do 15. 12. 1958).
4. Zapisniki sej Okrajnega ljudskega odbora Kamnik 1945–1952 (Mestni arhiv Ljubljane).
5. Zapisniki sej občinske skupščine Kamnik 3. 6. 1963 do 10. 7. 1963.
6. Zapisnik 1. seje 5. 5. 1967 – Skupščina občine Kamnik.
7. Zapisnik 1. seje 23. 4. 1969 – Skupščina občine Kamnik.
8. Statut občine Kamnik – ObLO Kamnik, 1956.
9. Statut občine Kamnik – SO Kamnik, marec 1975.
10. Statut občine Kamnik – SO Kamnik, marec 1978.
11. Zapisniki sej Skupščine občine Kamnik 1974–1979.
12. Ciril Ribičič: Skupščinski sistem v občini in delovanje izvršilne skupščine v njem (Ljubljana, avgust 1978).
13. Stane Vlaj-dr. Albin Igličar: Samoupravljanje v krajevnih skupnosti, RK SZDL, Ljubljana, 1979.
14. Delo občinske skupščine v prvem obdobju delegatskega in skupščinskega sistema (Kamniški občan št. 1, januar 1978).
15. Poročilo o delu Skupščine občine Kamnik 1978–1979.

razvoj občine kamnik v sedemdesetih letih

Franc Svetelj

V preteklih desetih letih smo bili priča nadaljnjemu uveljavljanju samoupravljanja in neposredne demokracije na podlagi usmeritev, začrtanih na IX. in X. kongresu ZKJ, zvezne in republiške ustave ter zakona o združenem delu. Na področju gospodarstva in družbenih dejavnosti so bili v tem času sprejeti srednjeročni družbeni plani za obdobje 1971–1975 in za obdobje 1976–1980.

Namen tega sestavka je opozoriti na nekatere značilnosti razvoja kamniške občine v letih 1969–1979.

PREBIVALSTVO

Površina sedanje kamniške občine meri 289,27 km² in je po velikosti občin v SR Sloveniji na 31. mestu. Občina Kamnik meji na občine Kranj, Ljubljana-Šiška, Domžale, Zagorje, Žalec in Mozirje.

V občini je 115 naselij, ki so vključena v 21 krajevnih skupnosti. Število prebivalcev se je od leta 1938 podvojilo, konec tega leta je imela kamniška občina 25.067 prebivalcev. V mestnih naseljih živi ena tretjina prebivalcev.

Število gospodinjstev se je od leta 1971, ko je znašalo 6383, do leta 1978 povečalo na 7150.

Značilno za gibanje prebivalstva v zadnjih letih je, da se močno povečuje število prebivalcev v mestni in primestnih krajevnih skupnostih (Kamnik, Duplica, Šmarca, Komenda, Moste, Nevlje itd.), da se delno zmanjšuje število prebivalcev v krajevni skupnosti Črna in Kamniška Bistrica ter na Vranji peči, da pa ostaja na isti ravni oziroma se celo ponovno povečuje število prebivalstva v posameznih krajevnih skupnostih v Tuhinjski dolini (npr. Špitalič, Sela, Srednja vas). Svoj delež pri tem ima prav gotovo urejena asfaltirana cesta, ki je oddaljene zaselke v Tuhinjski dolini približala Kamniku in s tem delovnim mestom.*

Krajevna skupnost	1971	Prebivalcev avg. 1978
Kamnik	7907	8519
Duplica	1264	2631
Godič	602	581
Črna	842	787
Kamniška Bistrica	1684	1679
Komenda	1580	1730
Križ	382**	388
Tuhinj	894	877
Moste	1070	1168
Motnik	449	375
Nevlje	1068	1218
Podgorje	611	689
Pšajnovica	167	170
Sela	430	442
Srednja vas	510	526
Šmarca	858	1054

* Ostali podatki o razvoju krajevnih skupnosti so v sestavku F. S.: Občina Kamniki: od narodnoosvobodilnih odborov do delegatske skupščine.

** KS Križ je bila leta 1971 vključena v KS Komendo. Zaradi primerjave je območje sedanje KS Križ prikazano ločeno.

Krajevna skupnost	1971	Prebivalcev avg. 1978
Šmartno v Tuhinju	655	656
Špitalič	245	304
Tunjice	638	633
Volčji potok	330	303
Vranja peč	288	261
Skupaj:	22.474	24.996

Tabela št. 1: Število prebivalcev po krajevnih skupnostih leta 1971 in avgusta 1978

GOSPODARSTVO

Na gospodarskem področju je v začetku sedemdesetih let v Sloveniji opazen neenakomeren razvoj industrije in
192 kmetijstva. Zlasti zanemarjanje energetike, prometa, kemične, elektrotehnične pa tudi druge industrije je porajalo velika strukturna neskladja in neurejene dohodkovne odnose. Poseben problem je predstavljalo tudi neravnovesje med uvozom in izvozom, visoka stopnja inflacije, zlasti v letu 1973, manjšanje akumulativne sposobnosti gospodarstva itd.

Ti problemi so se bolj ali manj kazali tudi v gospodarskem razvoju kamniške občine.

Položaj kamniškega gospodarstva in njegove razvojne možnosti je na začetku tega obdobja julija 1970 ocenila občinska konferenca ZKS. Ugotovljena je bila stagnacija fizične proizvodnje, slaba opremljenost in iztrošenost strojnega parka, padanje ekonomičnosti poslovanja, med pozitivnimi ugotovitvami pa zlasti porast izvoza in porast produktivnosti. Med usmeritvami, ki so bile sprejete za srednjeročno obdobje do leta 1975, velja omenite usmeritev na hitrejšo modernizacijo industrije z upoštevanjem pri zaposlovanju delavcev, predvsem naraven prirastek prebivalcev in delno zmanjšanje števila kmečkega prebivalstva, ne pa gradnja novih kapacitet na račun »uvoza« delavcev.

Upoštevati je treba celovito gospodarsko rast vseh območij občine s posebnim poudarkom na hitrejšem razvoju Tuhinjske doline.

V gospodarstvu kamniške občine prevladuje industrija, ki ima dolgoletno tradicijo. Nekatere delovne organizacije imajo v okviru svojih panog vodilno pozicijo tako v Sloveniji kot v Jugoslaviji.

GOSPODARSKE OZD S SEDEŽEM V OBČINI KAMNIK V LETU 1975

	Število delavcev	Celotni dohodek din
1. Stol	1599	397.000.000
2. Titan	909	230.457.000
3. Tovarna usnja	990	245.946.000
4. Svilanit	757	194.979.000
5. Svit	565	118.519.000
6. Rudnik kaolina Črna	255	38.074.000
7. Eta	287	99.857.000
8. Graditelj	361	95.641.000
9. Alprem	240	82.443.000
10. Zarja	138	40.117.000
11. Menina	180	61.202.000
12. Kočna, trg. podjetje	200	193.383.000
13. Podjetje Meso	77	55.598.000
14. Komunalno podjetje	58	22.978.000
15. Usluga	31	3.895.900
16. Kozorog	31	3.995.000
17. Lončarsko podjetje Komenda	24	2.656.000
18. Planinka, gostinsko podjetje	29	6.725.000
19. Kemijska industrija Kamnik	(ni podatkov)	

V prvih letih (od 1969 do vključno 1973) je družbeni proizvod v občini naraščal po poprečni stopnji 24 %, narodni dohodek na prebivalca je naraščal 21 % letno, izvoz pa 20 % letno, poprečni mesečni osebni dohodki na zaposlenega so rasli 17 % letno. Porast števila zaposlenih je bil v teh letih precej nad naravnim prirastkom prebivalstva, znašal je okrog 4 % letno. V letu 1976 in 1977 v glavnem ni bilo novega zaposlovanja, v letu 1978 pa je spet poraslo za 2,6 %. To leto je bilo skupaj v občini zaposlenih 10.156 delavcev, od tega v gospodarstvu 8923, izven gospodarstva 903 delavci, v zasebnem sektorju obrti pa 330 delavcev.

Če gledamo na razvoj kamniškega gospodarstva z vidika doseženega narodnega dohodka na prebivalca v odnosu do drugih slovenskih občin, potem je slika razvoja naslednja:

Do leta 1969 je bila občina Kamnik v narodnem dohodku na prebivalca nad poprečjem v Sloveniji (Kamnik 11.065 din na prebivalca, SR Slovenija 10.736 din). Med 60 slovenskimi občinami je bila občina Kamnik leta 1965 v ND na prebivalca na 17. mestu, leta 1970, ko je bil republiški rezultat že višji od kamniškega, pa je zdrsnila na 22. mesto.

Tudi v naslednjih letih, vse do leta 1974, ko je pristala na 27. mestu, se je vse bolj oddaljevala od republiškega poprečja. Od leta 1975 dalje pa je narodni dohodek na prebivalca spet hitreje naraščal kot v republiki (24. mesto), leta 1976 je bil dosežen približno enak rezultat (25. mesto), v letu 1977 pa se je Kamnik spet uvrstil na 22. mesto, podobno kot leta 1970.

Leta 1978 je narodni dohodek na prebivalca v občini Kamnik znašal 72.571 din, v republiki pa 70.197 din na prebivalca.

Leto	Narodni dohodek na prebivalca	Narodni dohodek na prebivalca v SRS	Mesto občine Kamnik v primerjavi z 59 občinami v SRS
1969	11.065	10.736	21
1970	13.061	13.306	22
1971	16.837	16.852	23
1972	20.328	20.349	26
1973	23.945	24.690	25
1974	30.290	32.022	27
1975	39.532	41.435	24
1976	44.301	47.046	25

Leto	Narodni dohodek na prebivalca	Narodni dohodek na prebivalca v SRS	Mesto občine Kamnik v primerjavi z 59 občinami v SRS
1977	55.828	57.024	22
1978	72.571	70.197	17

Tabela št. 2: Narodni dohodek na prebivalca v občini Kamnik v letih 1969–1978

Vir: Statistični podatki po občinah SR Slovenije (Zavod SRS za statistiko).

Med vzroki za tako dinamiko v gibanju narodnega dohodka, ki je lahko le eden od kazalcev gospodarskega razvoja, navaja ocena osnovnih značilnosti tega razvoja v obdobju 1971–1975 visoko stopnjo rasti zaposlenosti, ki ni imela ustreznega vpliva na rast narodnega dohodka, zastarelost tehnologije in nizko produktivnost kot posledico nezadostnih vlaganj v modernizacijo proizvodnje.

Od 25.000 prebivalcev kamniške občine je bilo leta 1979 v občini zaposlenih skupno okrog 10.200 delavcev, od tega 47 % žensk. Osebni dohodki zaposlenih so se vsa zadnja leta gibali nekoliko pod poprečnimi osebnimi dohodki v republiki.

	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Skupaj zaposleni	9.176	9.438	9.756	9.690	9.987	9.943
Gospodarstvo	8.287	8.503	8.775	8.609	8.841	8.717
Družb. dejavnosti	693	735	753	836	871	920
Samostojno osebno delo	196	200	218	245	275	306

Tabela št. 3: Zaposleni – stanje 30. september v občini Kamnik

	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Skupaj	2.099	2.695	3.550	3.775	4.653	5.270
Gospodarstvo	2.053	2.637	3.478	3.714	4.539	5.171
Družbene dejavnosti	2.629	3.331	4.370	4.370	5.761	6.254
SR Slovenija		2.855	3.599	4.120	4.957	5.968

Tabela št. 4: Poprečni čisti osebni dohodek zaposlenih v združenem delu občine Kamnik za september (v din).

Investicijska vlaganja so sicer enakomerno naraščala glede na rast letne akumulacijske moči, vendar je bila njihova dinamika vse od leta 1964 do 1972 v primerjavi s SR Slovenijo nižja, kar pomeni manjši porast vlaganj v primerjavi z drugimi občinami.

Dokaj zgovoren je podatek, da je bilo v 10 letih (1964–1973) v kamniški občini 67,62 dinarja ustvarjenih investicij na zaposlenega, v Sloveniji pa 97,75 dinarja! Tudi to kaže na ekstenzivno gospodarsko rast in na tendence, da bi držali korak z drugimi občinami pri rasti družbenega proizvoda, predvsem na račun višje stopnje zaposlovanja.

Nasprotno pa se struktura družbenega proizvoda po dejavnostih od leta 1969 do 1974 ni bistveno menjala z izjemo porasta deleža gradbeništva v letu 1973 od 10,8 na 14,4 % in upada deleža kmetijstva od 6,2 % na 4 %. Delež industrije se je v teh šestih letih gibal okrog 66,5 %, kolikor je znašal leta 1969 oziroma 1974.

Precej drugačno sliko pa dobimo tri leta pozneje, to je leta 1977. Delež industrije v skupnem družbenem proizvodu občine je padel od 66,5 % v letu 1974 na 59,8 % v letu 1977, ponovno je narastel delež kmetijstva, in sicer od 4 na 5 %. Trgovina se je v strukturi družbenega proizvoda močno premaknila, in sicer iz 10,1 % deleža v letu 1974 na 13,8 % v letu 1977, podobno tudi obrt in komunalna dejavnost, katere udeležba je narastla od 3,5 % na 6,28 %.

		Strukturni delež v %
Skupaj	1,506.086	100
Industrija	899.513	59,7
Kmetijstvo	75.597	5,0
Gozdarstvo	17.342	1,2
Gradbeništvo	151.237	10,0
Promet in zveze	29.639	2,0
Trgovina	207.665	13,8
Gostinstvo in turizem	26.467	1,8
Obrt	79.785	5,3
Stanovanjska in komunalna dejavnost	14.908	1,0
Finančno tehnične in posl. storitve	287	–
Izobraževalno-založniška dejavnost	269	–
Lekarne	3.377	0,2
Družbeni proizvod na prebivalca	61.831	
Narodni dohodek na prebivalca	55.828	
Delež občine Kamnik v DP SRS	1,3 %	

Vir: Statistični podatki po občinah SRS – zv. 5 1979.

Tabela št. 5: Družbeni proizvod občine Kamnik po dejavnostih v letu 1977 (v 000 din).

Povečan delež družbenega proizvoda v trgovini je rezultat tudi povečanih vlaganj v izgradnjo novih skladiščnih in prodajnih zmogljivosti. Poleg izgradnje skladišča s hladilnicami v Kamniku je trgovsko podjetje Kočna v sestavi SOZD ABC–Pomurka zgradilo nove samopostrežne trgovine v Zapricah, na Bakovniku in v Komendi. Pred tem pa so bili zgrajeni novi trgovski prostori v Šmarci, Mostah in na Lazah.

Na področju gostinstva je bil zgrajen hotel Malograjski dvor v Kamniku in odprti nekateri zasebni gostinski lokali. Kljub temu pa gostinska ponudba v Kamniku še vedno ni zadovoljiva. Zato je v načrtu razširitev restavracije Planinka, ki naj bi omogočila ustrezno družbeno prehrano delavcem zlasti v manjših kamniških delovnih organizacijah.

Ustanovitev občinskega združenja obrtnikov, ustreznejša davčna politika in boljši pogoji za pridobitev posojila so vplivali tudi na hitrejši razvoj samostojne obrtne dejavnosti v zadnjih letih.

Število obrtnikov, ki opravljajo redno obrtno dejavnost, se je od leta 1974, ko je bilo 196 obrtnikov, povečalo v letu 1979 na 270 obrtnikov. Prav tako se je povečalo število gostinskih obratov od 49 na 57. V istem obdobju pa se je najbolj povečalo število avtoprevoznikov, od 45 v letu 1974 na 90 v letu 1979. V občini je leta 1979 opravljalo popoldansko obrt poleg redne zaposlitve 154 občanov, leta 1974 pa 149.

Razmahnila se je predvsem proizvodna obrt, ki dopolnjuje industrijsko proizvodnjo z drobnimi plastičnimi in kovinskimi izdelki, medtem ko storitvena obrt močno zaostaja za potrebami občanov. Poleg »klasičnih« storitvenih dejavnosti, kot so krojači, čevljarji, kovači, kleparji itd., primanjkuje tudi obrtnikov za popravila električnih gospodinjskih strojev in naprav, za popravila vodovodnih napeljav in podobnih.

Po teh podatkih zaznamujemo v letih 1975–1977 močan porast deleža terciarnega sektorja v družbenem proizvodu. Ta delež je narastel od 14,7 % v letu 1969, prek 17,5 % v letu 1974, na 24,1 % v letu 1977. Izjema v tej dejavnosti je gostinstvo in turizem, ki je z 1,8 % ostalo na ravni leta 1969.

	Skupaj površina ha	Družbeni sektor	Zasebni sektor
njive, vrtovi	2.622	362	2.260
sadovnjaki, vinogradi	267	22	245
travniki	3.600	819	2.781
obdel. površina	6.489	1.203	5.286
kmetijske površine	10.264	2.745	7.519
gozdna površina	15.838	4.950	10.888

Tabela št. 6: Kmetijske površine v letu 1977.

Porast deleža kmetijstva je prav gotovo rezultat že v začetku 70 let sprejete politike pospeševanja in usmerjanja razvoja kmetijstva. Z družbeno pomočjo v obliki posojil in regresov je do leta 1979 180 kmetij preusmerjenih v tržno proizvodnjo na področju živinoreje, perutninarstva in pridelovanja krompirja. Okrog 350 kmetij pa v svoji proizvodnji sodeluje s kmetijsko delovno organizacijo Emona.

Z uvajanjem intenzivne kmetijske proizvodnje in proizvodno usmerjenih kmetij so se tržni viški mleka in mesa v zadnjih letih povečali. Medtem ko je bilo leta 1974 v občini odkupljenih 1,418.000 litrov mleka, je v letu 1978 ta količina narasla na 2.036.000 l.

V zadnjih letih so bila za razvoj kmetijske dejavnosti odobrena naslednja posojila:

leta 1976	2,630.000 din
leta 1977	4,086.500 din
leta 1978	1,214.400 din
leta 1979	3,331.000 din

Torej se v tem obdobju na eni strani srečujemo z delno stagnacijo osnovnega nosilca gospodarskega razvoja občine – industrije, na drugi strani pa s precej enostranskim (necelovitim) razvojem terciarne dejavnosti. V pogledu razvoja terciarnih dejavnosti se tako delno uresničujejo usmeritve družbenega plana 1971–1975, čeprav z nekajletno zamudo.

Seveda pa bi bilo napak, če bi iz teh podatkov sklepali, da v kamniški občini v tem desetletju ni bilo prizadevanj in tudi uspehov na področju gospodarskega razvoja. Ti podatki so imeli namen prikazati, da nismo vedno dovolj izkoristili vseh komparativnih prednosti, ki jih Kamnik ima v odnosu na druge občine (industrijska tradicija, naravni pogoji za razvoj turizma, bližina Ljubljane kot republiškega središča, znanja lastnih kadrov itd.).

Pomembna so prizadevanja kamniškega gospodarstva na področju zunanjetrgovinske menjave. Kamniško gospodarstvo ima vsa leta visoko pozitivno zunanjetrgovinsko bilanco. Leta 1976 je znašal delež uvoza 50 %, leta 1977 pa 63 % od vrednosti izvoza.

Vrednost izvoza izdelkov kamniških delovnih organizacij se je od leta 1968, ko je znašala 8,8 milijona dolarjev, v letu 1978 povečala na 15,2 milijona dolarjev. Pretežni del izvoza je usmerjen na konvertibilna področja, v zadnjem času pa tudi v neuvrščene dežele.

NALOŽBE

Naložbe v gospodarstvu so leta 1969 znašale okrog 40 milijonov din, v naslednjih dveh letih so bile za okrog 10 % višje, leta 1972 je bilo investiranih 83 milijonov din, največji skok pa je bil v prvih petih letih narejen leta 1973, ko je vrednost gospodarskih naložb znašala 155 milijonov din.

V obdobju od 1969 do 1973 je kamniško gospodarstvo vložilo v izgradnjo novih proizvodnih obratov in v modernizacijo proizvodnje 350 milijonov din, od tega industrija 288 milijonov din. (slika 49)

Največje investicije v tem obdobju so imeli v Stolu (izgradnja nove tovarne pisarniškega pohištva, 1971), v Titanu (prekritje proizvodnih prostorov in izgradnja skladišč) v Svilanitu, kjer so leta 1970 dokončali I. fazo rekonstrukcije z izgradnjo obrata za pripravljalnice pletiva in v Tovarni usnja (izgradnja obrata konfekcije in obrata za plastično obutev na Bakovniku 1974).

V prvih treh letih sedanjega srednjeročnega obdobja (1976–1978) so gospodarske naložbe v občini znašale 600 milijonov din, od tega v industriji 467 milijonov. Največji delež ima Titan (134 milijona) z izgradnjo linije za proizvodnjo cilindričnih ključavnic in modernizacijo livarne, sledi mu Stol s 96 milijoni din z modernizacijo obrata sedežnega pohištva in izgradnjo poslovnih prostorov za skupne službe, Kmetijska industrija Kamnik s 86 milijoni din (izgradnja obrata namenske proizvodnje itd.). Med večjimi investitorji v tem obdobju je treba omeniti še Alprem (odkup proizvodnega obrata tovarne usnja na Bakovniku, kjer je bila leta 1977 zaradi nerentabilnosti ustavljena proizvodnja plastične obutve) in Svilanit z izgradnjo novega proizvodnega obrata TOZD Svila.

Leto	Ustvarjene investicije v 000 din	Investicije na zaposlenega v občini v din	Delež investicij v DP v %	Investicije na prebivalca v občini v dinarjih	Delež občine Kamnik v investicijah v SRS v %
1969	41.921	5.359	17,46	1.913	0,96
1970	63.748	7.802	21,93	2.887	1,08
1971	59.188	7.047	15,19	2.665	0,74
1972	83.349	9.509	17,17	3.713	1,134
1973	154.845	17.243	27,56	6.794	0,85
1974	133.622	14.464	18,41	5.824	0,58
1975	160.346	16.811	15,17	6.823	0,40
1976	124.498	13.211	11,79	5.195	0,66
1977	235.844	24.284	17,35	9.682	0,66
1978	314.078	32.590	15,90	12.529	

STANOVANJSKA IN KOMUNALNA DEJAVNOST

Pomembni uspehi so bili doseženi tudi na področju gradnje stanovanj. Od leta 1971 do 1977 je bilo v občini zgrajenih 1061 stanovanj s površino 90.000 m², kar je glede na podatek, da je bilo do leta 1970 v 25 letih od osvoboditve zgrajenih 3150 stanovanj, vsekakor velik napredek. Tak razmah stanovanjske gradnje je bil omogočen na eni strani s sprejemom urbanističnega načrta občine v letu 1970, ustreznih zazidalnih načrtov, na drugi pa s povečanim združevanjem sredstev iz dohodka organizacij združenega dela in z vse večjo osebno udeležbo sredstev pričakovalcev stanovanj, kot tudi z organizirano individualno gradnjo prek stanovanjskih zadrug.

Velik napredek je bil v tem desetletju napravljen na področju komunalnega urejanja, modernizacije cest in varstva okolja z gradnjo čistilne naprave za občine Kamnik in Domžale.

Poleg številnih vodovodov v podeželskih krajih, ki so bili zgrajeni v tem času, je nadvse pomembna pridobitev vodovodnega zajetja na Iverju v dolini Kamniške Bistrice za preskrbo Kamnika in okolice z zdravo pitno vodo. Iz tega največjega vodovoda, ki je bil zgrajen leta 1976 in je bilo vanj vloženih 20 milijonov dinarjev, danes pije vodo več kot polovica prebivalcev kamniške občine, poleg Kamnika še prebivalci Duplice, Šmarce, Volčjega potoka, Podgorja in Nevelj. Že leta 1969 je bil zgrajen akumulacijski rezervoar za 1 milijon litrov vode, ki je omogočal, da so stanovalci višjih nadstropij prišli do vode.

Pomembno je tudi to, da sedaj preskrba Kamnika z vodo ni več odvisna od električnega toka, ker je zaradi višine zajetja pritisk dovolj visok.

Druga pomembna naložba je na področju varstva okolja. To je gradnja kanalskega zbiralnika za odplake in centralne čistilne naprave za občini Kamnik in Domžale v skupni vrednosti 109 milijonov dinarjev. Pri financiranju gradnje zbiralnika je bila občina Kamnik udeležena z 20 %, pri čistilni napravi pa 40 %. Ta pridobitev v letu 1978 skupaj z urejanjem čistilnih naprav v industriji pomeni, da bo reka Kamniška Bistrica kmalu spet vredna svojega imena. (slika 50)

K hitrejšemu napredku posameznih krajev v občini v tem desetletju je veliko prispevala modernizacija oziroma asfaltiranje cest. Najpomembnejša je prav gotovo modernizacija regionalne ceste skozi Tuhinjsko dolino od Kamnika do Motnika v dolžini 24 km, ki je bila začeta leta 1968 in dokončana leta 1978. Leta 1979 pa je bil dokončno urejen tudi del ceste na območju žalske občine, do Ločice. Pri tem je pomembno poudariti, da so k tej naložbi velik del prispevali občani vseh krajevnih skupnosti s svojim samoprispevkom (od leta 1968 do 1971 so zbrali 2,621.000 dinarjev). To je pomenilo več kot eno tretjino do konca leta 1972 porabljenih sredstev za modernizacijo 14 km ceste. Od leta 1973 dalje je bilo investitorstvo od občine Kamnik preneseno na republiško skupnost za ceste.

V tem času se je nadaljevalo asfaltiranje ceste v dolini Črne proti Črnivcu. Modernizirane pa so bile cestne povezave s kranjsko občino, od Komende proti Zalogu, in občino Ljubljana Šiška od Most proti Vodicam.

DRUŽBENE DEJAVNOSTI

Na področju **vzgoje in izobraževanja** je bila aktivnost v preteklem obdobju usmerjena na izboljšanje materialne podlage in na podružbljanje tega področja.

K temu je pripomogla tudi zavzetost delovnih ljudi in občanov, da s svojo udeležbo v obliki prispevka iz dohodka in s krajevnim samoprispevkom pomagajo graditi nove šolske prostore. K večjemu premiku v podružbljanju vzgoje in izobraževanja pa je zlasti prispeval zakon o združenem delu, aktivnost ob sprejemanju novih zakonov s tega področja in dejavnost samoupravnih interesnih skupnosti.

Zanimiv je podatek, da se je že v letih 1965–70 število učencev osnovnih šol v občini gibalo okrog 3000, da pa se je spreminjala njihova prostorska porazdelitev glede na vse večje naseljevanje okrog Kamnika in Duplice. Podobna gibanja so se nadaljevala tudi v naslednjih letih (glej tabelo št. 8).

ŠOLA	1975/76	1976/77	1977/78	1978/79
Fran Albreht	829	841	834	820
Duplica	239	237	217	235
Mekinje	100	91	85	77
Nevlje	74	76	78	81
Tunjice	34	35	38	33
Vranja peč	17	13	16	12
Tomo Brejc	707	746	770	749
Sela	24	16	11	9
Loke	36	36	33	31
Šmartno	48	47	42	43
Zg. Tuhinj	64	56	56	49
Motnik	35	30	25	19
Komenda-Moste	482	491	485	508
Stranje	375	364	363	365
Gozd	41	44	37	34
Skupno	3105	3123	3090	3065

Tabela št. 8: Število učencev v kamniških osnovnih šolah od 1975–1979.

V šolskem letu 1969/70 je osnovno šolo obiskovalo 2951 učencev, v letu 1975/76 3105 učencev, v letu 1978/79 pa 3065 učencev.

Z organiziranimi akcijami delovnih ljudi in občanov se je v obeh petletnih srednjeročnih obdobjih znatno povečal šolski prostor v naši občini. Podatki kažejo, da so osnovne šole leta 1969 razpolagale s 65 učilnicami s skupno površino 4180 m², konec leta 1979 pa so učenci osnovnih šol imeli pouk že v 97 učilnicah s površino 6263 m². To pomeni, da se je v zadnjih desetih letih površina osnovnošolskih učilnic povečala za polovico.

Tudi pokrit telovadni prostor se je v tem obdobju znatno povečal. Štirim telovadnicam v občini s površino 1165 m² (pri čemer niso šteti zasilni oziroma neustrezni telovadni prostori v Nevljah in v Komendi) sta se leta 1979 pridružili še dve telovadnici (pri osnovni šoli Frana Albrehta in pri podružnični šoli iste osnovne šole na Duplici), prva s površino 2240 m², ki

bo služila tudi za večje športne in druge prireditve, druga pa s površino 937 m². Torej se je telovadni prostor samo v letu 1979 povečal za 3177 m² ali za skoraj trikrat.

Gradnja šol je potekala po programih, ki so bili sprejeti v združenem delu oziroma podprti z izglasovanim krajevnim samoprispevkom v krajevnih skupnostih.

V letih 1969–1973 so bile zgrajene štiri učilnice osnovne šole na Duplici (1969), štiri učilnice s telovadnim prostorom v Komendi (1970), 2 učilnici osnovne šole v Šmartnem, osnovna šola v Stranjah – 9 učilnic z 1 telovadnico (1971), prenovljeni sta bili zgradbi osnovnih šol v Tuhinju in na Vranji peči.

Sredstva za te naložbe so prispevale delovne organizacije prek sklada za razvoj družbenih služb, občinski proračun in občani s krajevnim samoprispevkom.

V letu 1979 pa je bilo zgrajenih dodatnih 8 učilnic za nižjo stopnjo s telovadnico pri osnovni šoli na Duplici, osnovna šola Frana Albrehta v Kamniku pa je s preselitvijo gimnazije v
196 nove prostore pridobila 7 dodatnih učilnic. S tem sta obe šoli zagotovili pogoje za prehod na enoizmenski pouk v nižji stopnji (prvi štirje razredi).

Sredstva za te naložbe so zagotovili delovni ljudje v združenem delu v okviru programov občinske izobraževalne skupnosti in občinske telesnokulturne skupnosti za obdobje 1976–1980 (tabela št. 9).

v 000 din

	1976	1977	1978	Plan 1979	Plan 1980	Skupaj
OŠ Duplica telovadnica			12.337	6.400	9.000	27.737
Fran Albreht				11.581	3.000	14.581
Center za usm. izobražev.	5.302	12.699	7.522	9.302	8.380	43.235
Skupaj	5.302	12.699	19.889	27.283	20.380	85.533

Tabela št. 9: Naložbe v šolske prostore.

Srednje in poklicno šolstvo je bilo do konca petdesetih let v Kamniku dokaj razvito. Poleg gimnazije sta delovali v Kamniku še poklicna kovinarska šola pri Titanu in poklicna šola raznih strok.
Ko sta bila v Ljubljani in Domžalah ustanovljena centra poklicnih šol, je najprej prenehala poklicna kovinarska šola pri Titanu, leta 1964 pa tudi poklicna šola raznih strok.

Kamniška gimnazija je bila ustanovljena leta 1945 in je imela svoje prostore najprej v osnovni šoli Toma Brejca, leta 1963 pa se je preselila v poslopje osnovne šole Frana Albrehta.

Število učencev gimnazije, ki je od leta 1970 poimenovana po generalu, pesniku in borcu za našo severno mejo Rudolfu Maistru, se je v zadnjih desetih letih več kot podvojilo. V šolskem letu 1969/70 je bilo na gimnaziji 223 učencev, v šolskem letu 1978/79 pa že 465 učencev.

V šolskem letu 1975/76 je gimnazija dobila tudi pedagoško smer in ima od tedaj vsako leto najmanj dva oddelka te smeri s poprečno 80 učenci.

Od 1970. leta dalje se je v prve razrede gimnazije vpisala letno približno ena tretjina učencev iz občine Domžale, nekaj pa tudi iz drugih občin.

Leto 1979 pomeni ponovno prelomnico v razvoju kamniškega poklicnega izobraževanja. Novembra 1979 se je namreč izobraževalni center Rudolfa Maistra, kamor se je vključila tudi Delavska univerza, preselil v novo poslopje. Novi izobraževalni center obsega 28 učilnic s skupno površino 2700 m². Prva faza gradnje, ki je še brez telovadnice, je stala 7 milijard starih dinarjev.

Zbrali so jih delovni ljudje in občani, ki že od leta 1974 dalje prispevajo 0,8 % od svojih bruto osebnih dohodkov, od aprila 1976 dalje pa polovico 2 % krajevnega samoprispevka za financiranje programa za gradnjo šol v občini, v okviru katerega so prednostno mesto določili centru usmerjenega izobraževanja.

Dosedanjim usmeritvam na izobraževalnem centru sta se v šolskem letu 1979/80 pridružila še oddelka poklicne in srednje administrativne šole kot dislocirana oddelka ustrezne šole v Ljubljani. Tako se to šolsko leto na izobraževalnem centru izobražuje skupaj 556 učencev, od tega 194 iz občine Domžale in 45 učencev iz ljubljanskih občin.

V okviru Delavske univerze pa se v letošnji izobraževalni sezoni izobražuje ob delu 323 občanov.

Tudi štipendiranju učencev in študentov je bilo v preteklem obdobju posvečeno veliko pozornosti.

Medtem ko je bilo v šolskem letu 1969/70 podeljenih v kamniški občini 133 štipendij, je to število leta 1974/75 naraslo že na 313. V šolskem letu 1978/79 pa je prejemalo štipendije 395 učencev in študentov, od tega iz združenih sredstev v občini 240, neposredno v organizacijah združenega dela pa 155 štipendistov.

Največ štipendij so to leto dobili učenci srednjih šol – 246, študentje višjih in visokih šol 107, učenci poklicnih šol pa le 42, kar pomeni nekaj čez 10 % vseh štipendij.

V šolskem letu 1970/71 je bilo od skupnega števila 219 štipendij podeljenih učencem poklicnih šol 74 štipendij, kar je več kot ena tretjina.

Kvalitetnejši premik v štipendiranju je bil napravljen v letu 1974, ko je bil podpisan družbeni dogovor o štipendiranju.

Od vseh družbenih dejavnosti v občini je glede na stanje v drugih slovenskih občinah največji zaostanek na področju **otroškega varstva.**

V letu 1970 je bilo v kamniški občini 45 % žensk od vseh zaposlenih, kar je za 11 % več kot v celotni republiki. To leto pa je imel Kamnik manj otrok v otroškem varstvu, kot je znašalo republiško povprečje (Kamnik 6,8 %, SR Slovenija 10,3 %).

Z odprtjem novega otroškega vrtca na Bakovniku za 160 otrok leta 1975 se je stanje precej izboljšalo. Leta 1979 je bil zgrajen otroški vrtec v Komendi za 100 otrok, tako da je zmogljivost vseh otroškovarstvenih ustanov v občini, ki jih združuje otroški vrtec A. Medveda, narasla na 600 mest. Glede na 2734 predšolskih otrok pomenijo te zmogljivosti okrog 22 % vseh otrok, v SR Sloveniji pa je bilo leta 1978 zajetih v

organiziranem otroškem varstvu okrog 34 % vseh predšolskih otrok. Torej kljub vsem prizadevanjem na tem področju še nismo uspeli ujeti koraka z drugimi občinami.

Na **kulturnem področju** zaznamujemo z ustanovitvijo kulturne skupnosti v letu 1971 bogatejši kulturni utrip po vsej občini. Dvodomna skupščina kulturne skupnosti je mesto dogovarjanj, soočenja predlogov, pobud, je javna tribuna, kjer delegati neposredno odločajo o programski politiki in usmeritvi kulture v Kamniku pa tudi v širšem republiškem okviru.

V letih 1971 do 1978 je bilo v občini povprečno sedem razstav na leto (ca. 900 obiskovalcev na razstavo), po deset nastopov vsakega društva poleg udeležbe na proslavah pomembnih kulturnih, občinskih in državnih praznikov. Vsako leto gostujejo v Kamniku slovenska gledališča s poprečno devetimi različnimi deli in trinajstimi predstavami (gledališki abonma za mladino in delovne kolektive).

Zavod za spomeniško varstvo je vsako leto opravil eno večjo akcijo na enem kulturnem spomeniku, ki jih imamo v občini registriranih 483. Ljudska knjižnica Kamnik hrani 37.000 izvodov knjig, po katerih občani iz leta v leto bolj segajo. Medtem ko je bilo leta 1972 v knjižnici 10.800 obiskovalcev, se je njihovo število leta 1979 povečalo na 25.000.

Leta 1978 sta se združila Kamniški muzej in Ljudska knjižnica v enovito delovno organizacijo – Kulturni center Kamnik. V letu 1976 je bilo urejeno likovno razstavišče Veronika, v katerem se vrste likovne razstave domačih in gostujočih likovnikov. V mekinjskem samostanu pa sta dobila svoje prostore Narodna in univerzitetna knjižnica iz Ljubljane in Mednarodni center za sodobno glasbo.

Kamnik je v tem desetletju postal bogatejši za več pomembnih spomenikov: spomenik Talcem, spomenik generalu Rudolfu Maistru in spomenik pesniku Antonu Medvedu.

Kulturna skupnost in kulturna društva so namenila precejšnjo pozornost tudi obnavljanju kulturnih domov in dvoran. Tako so bile v zadnjih letih obnovljene dvorane z odri v Kamniku, Komendi in na Duplici. V njih se je razmahnilo delovanje kulturnih društev, med katerimi so nekatera, zlasti s pevskimi zbori posegla v vrh slovenskega zborovskega petja in poneslà slovensko pesem tudi prek meja naše domovine. Tako je pevski zbor Prvega slovenskega pevskega društva LIRA poleg številnih domačih priznanj dobil mnogo priznanj tudi ob gostovanjih na Nizozemskem, v Nemčiji, Italiji, Švici in na Koroškem. Prav tako sta moški in ženski pevski zbor Solidarnosti (ustanovljen leta 1975) večkrat gostovala med koroškimi Slovenci in navezala tesne stike s tamkajšnjimi pevci, v pobrateni Slavonski Požegi in drugod. Pevke Solidarnosti pa so se visoko uvrstile tudi na republiških tekmovanjih.

Dejavnost desetih kulturnih društev v občini je bila še posebej razgibana ob proslavah 750-letnice Kamnika v letu 1979. V tem letu je praznovalo svojo 60-letnico Delavsko kulturno društvo Solidarnost.

V jubilejnem letu Kamnika je bilo prek sto različnih družbenopolitičnih, kulturnih in športnih prireditev. Zvrstile so se likovne razstave vseh domačih likovnikov, revija vseh pevskih zborov v občini, revije dramskih skupin in revija pihalnih godb kamniške in domžalske občine. S samostojnimi koncerti so nastopili številni kamniški in drugi umetniki (trio Lorenz, Hubert Bergant, Monika Skalar, Samo Vremšak in drugi).

Prireditve ob 750-letnici so izredno razgibale kamniško kulturno življenje. V tem času je bilo veliko storjenega tudi za obnovo hiš v starem mestnem jedru.

Telesna kulturna dejavnost v občini je še posebej zaživela z ustanovitvijo samoupravne interesne telesnokulturne skupnosti.

Dejavnost športnih klubov se je okrepila z novimi člani, posebno so se razvila šolska športna društva, kar zagotavlja še večjo množičnost udejstvovanja v telesni kulturi.

Delegati v okviru telesnokulturne skupnosti so se dogovorili, da bodo kot prednostni panogi pospeševali zlasti košarko in smučanje.

V preteklem obdobju so kamniški športniki, med njimi zlasti alpinisti, smučarji, tekači in strelci, dosegli uspehe, ki imajo pomen v svetovnem, državnem in slovenskem merilu. Izreden dosežek je bilo sodelovanje štirih kamniških alpinistov v 7. jugoslovanski alpinistični odpravi, ki je v letu 1979 osvojila najvišjo goro sveta – Mount Everest. To so bili člani kamniškega planinskega društva Tone Škarja, ki je vodil odpravo, Bojan Pollak, Srečo Podbevšek in Stane Belak.

V tem desetletju je bilo zgrajenih tudi več telesnokulturnih objektov. Dokončan je bil športni stadion v Mekinjah, zgrajena smučarska vlečnica na Mili vrh, preurejen je bil Dom Partizana v Mekinjah, zgrajena trim steza na Zapricah, v letu 1978 pa je bil zgrajen športni park na Duplici s sodelovanjem krajevnih skupnosti Duplica, Šmarca in Volčji potok.

V tem času se je zlasti okrepila telesnokulturna in športna dejavnost v Komendi, kjer so v bivšem kmetijsko-gospodarskem poslopju uredili športne garderobe in hleve za potrebe zelo delavnega Konjeniškega kluba Komenda. Sredi preurejenega hipodroma so zgradili tudi športna igrišča za košarko, odbojko itd.

Ena največjih pridobitev kamniške telesne kulture je izgradnja športne dvorane v Kamniku v letu 1979.

V zadnjih letih se je osnovna **zdravstvena dejavnost** močno izpopolnila in poživila, vendar še ne pokriva vseh potreb občanov.

Leta 1969 je v kamniški občini deloval en zdravnik na 2868 prebivalcev, starih nad 15 let, leta 1979 pa en zdravnik na 1600 prebivalcev.

Leta 1970 so v kamniškem zdravstvenem domu delali štirje zobni terapevti, v letu 1979 pa se je to število povzpelo na sedem zobnih terapevtov za odrasle in pet za predšolske in šolske otroke.

To pomeni, da pride pri odraslih en terapevt na 2346 prebivalcev, pri predšolski in šolski mladini do 18. leta pa na 2810 otrok.

Leta 1969 je bilo v občini 16,8 % kmečkega prebivalstva, pri pregledih v splošnih ambulantah pa je bilo udeleženo le s 3,4 %. Potrebe po zdravstvenih storitvah so se bistveno

povečale po letu 1972, ko so bile z referendumom izenačene pravice do zdravstvenega varstva med delavci in kmeti.

Leta 1968 je na osnovi zakona o zdravstvenem varstvu prišlo do združitve zdravstvenih domov Kamnika, Domžal in Litije v Zdravstveni dom Domžale.

V Kamniku danes deluje temeljna organizacija združenega dela Zdravstveno varstvo Kamnik.

Služba splošnega zdravstvenega varstva v Zdravstvenem domu Kamnik je leta 1979 razpolagala z naslednjimi ordinacijskimi oziroma delovnimi prostori: ambulanta za predšolske otroke, ambulanta za šolarje in mladino, ambulanta za splošno medicino, ambulanta za splošno medicino borcev NOV in starostnikov, obratna ambulanta, dve ambulanti za medicino dela, šest zobozdravstvenih ambulant, ambulanta za pnevmoftiziologijo, ginekološka ambulanta, rentgen za zobozdravstvo, fiziološki laboratorij, patronažna služba, industrijski psiholog.

 V prostorih delovnih organizacij pa so locirane tri obratne ambulante: Stol, Titan in Kemijska industrija Kamnik.

V letu 1979 je začel delovati dispanzer za borce NOV in ambulanta za starostnike, odprta je bila zobna ambulanta v Titanu, v letu 1980 pa je predvideno odprtje zobne ambulante v Komendi.

Glede na naraščanje števila prebivalstva in zlasti na porast števila starejših občanov sedanji prostori v zgradbi zdravstvenega doma, kamor se je zdravstvena služba preselila leta 1976 (dozidava prizidka v letu 1966), kljub precejšnjemu napredku v zadnjih letih že postajajo ovira za hitrejši razvoj osnovnega zdravstvenega varstva v občini.

Socialno skrbstvo v občini zagotavlja iz leta v leto več sredstev za pomoč socialno šibkejšim in ostarelim občanom, ki so potrebni socialne pomoči. Velik napredek na tem področju je bila izgradnja Doma upokojencev v letu 1975 s kapaciteto 150 postelj. v njem so našli mesto za življenjski počitek poleg kamniških občanov tudi ostareli občani iz ljubljanskih in drugih občin. Zgrajen je bil s sredstvi občine Kamnik, republiške skupnosti pokojninsko-invalidskega zavarovanja Slovenije in mesta Ljubljane.

Na področju podružbljanja **splošne ljudske obrambe** in **družbene samozaščite** je bil v preteklem desetletju napravljen zelo velik korak naprej. V vseh temeljnih organizacijah združenega dela in krajevnih skupnostih so bili ustanovljeni odbori za ljudsko obrambo in družbeno samozaščito, ki so usklajevali in usmerjali obrambne priprave v temeljnih celicah življenja in dela občanov.

Močno se je okrepila opremljenost in usposobljenost enot teritorialne obrambe v občini. Izraz povečane samozaščitne aktivnosti je tudi v krajevnih skupnostih in organizacijah združenega dela organizirana narodna zaščita, v kateri sodelujejo vsi občani.

V štabih in enotah civilne zaščite je vključenih že prek 10 odstotkov občanov, ki se prek tečajev in številnih vaj usposabljajo za delovanje v enotah prve pomoči, v enotah za reševanje iz ruševin, v enotah za radiobiološko in kemijsko zaščito, v gasilskih enotah itd.

Občinska skupščina je večkrat obravnavala stanje obrambnih priprav v občini in sprejela tudi zelo določne sklepe in stališča za hitrejši razvoj na tem področju.

Na področju požarnega varstva v občini je bila leta 1976 ustanovljena požarna skupnost, prek katere gasilska društva, občinska gasilska zveza, krajevne skupnosti in združeno delo na podlagi sprejetih programov zagotavljajo učinkovito požarno varstvo in njegovo materialno podlago.

V gasilskih društvih deluje 880 aktivnih članov, poleg teh pa se vse bolj povečuje tudi število pionirjev gasilcev.

V zadnjih desetih letih so gasilci obnovili kar 12 gasilskih domov, od teh nekatere povečali (Duplica, Tunjice, Stranje). Nabavili so 16 gasilskih avtomobilov in 20 motornih brizgalk, k temu velja dodati še okrog 12.000 m gumiranih cevi, ki jih prejšnje desetletje še niso poznali. Gasilci so poleg okrepitve svoje opremljenosti v tem obdobju sodelovali v številnih akcijah na področju obrambe in zaščite ter dali velik prispevek k razgibanemu družbenemu življenju v krajevnih skupnostih in v celotni občini.

V teku so priprave za gradnjo gasilskega doma v Kamniku, ki bo v sklopu skupnega objekta, v katerem bodo imeli svoje prostore vsi obrambni in samozaščitni dejavniki v občini (postaja milice, teritorialna obramba, civilna zaščita itd.).

MEDOBČINSKO SODELOVANJE

Občina Kamnik je bila na področju medobčinskega sodelovanja v preteklem obdobju zelo aktivna. Prek svojih delegatov je sodelovala v vseh oblikah usklajevanja in povezovanja z 12 občinami ljubljanske regije ter s sosednjimi občinami Domžale, Kranj, Mozirje in Žalec. Skupno so bila obravnavana in rešena zlasti vprašanja urejanja prostora, gradnje cest, čistilne naprave, šolstva, kmetijstva, sodelovanja na področju kulture itd.

Občina je sodelovala tudi v Stalni konferenci mest Jugoslavije ter v Skupnosti slovenskih občin in v njenih sekcijah. Leta 1974 je občinska skupščina sprejela sklep o pobratenju z naslednjimi občinami v Jugoslaviji: Slavonska Požega, Travnik, Gornji Milanovac, Zrenjanin, Peč, Kotor in Strumica. Listino o medsebojnem pobratenu teh občin so podpisali predsedniki občinskih skupščin 7. septembra 1974 v Travniku (BiH). Pobratenje teh občin je bilo znak sodelovanja sindikalnih delavcev, ki se je začelo leta 1969. Občina Kamnik je leta 1972 podpisala tudi listino o prijateljstvu z občino Gendringen v Nizozemski in Kerns v Švici.

Z vsemi pobratenimi občinami so se v tem obdobju razvile številne oblike sodelovanja na družbenopolitičnem, gospodarskem, kulturnem in športnem področju (izmenjava gostovanj pevcev, likovnih razstav mladine, počitniških letovanj mladih, sodelovanja na folklornih prireditvah, sodelovanja gospodarskih OZD itd.).

Bratska solidarnost in povezanost pa je še posebno prišla do izraza pri zbiranju pomoči za prizadete občane Kotora, ki ga je leta 1979 porušil potres. Vse pobratene občine so se tudi odločile v Kotoru zgraditi novo osnovno šolo.

* * *

V tem sestavku ni bilo mogoče podrobneje obravnavati vseh področij bogatega in razgibanega gospodarskega in družbenega življenja v kamniški občini v zadnjem desetletju. Kljub temu pa iz navedenih podatkov in dejstev s področja gospodarstva in družbenih dejavnosti lahko razberemo, da pomenijo sedemdeseta leta kljub občasnim težavam krepak in odločen korak naprej v gospodarskem in družbenem razvoju kamniške občine. Ta razvoj je bil odsev vse večjega in vse bolj neposrednega vpliva delovnih ljudi in občanov na gospodarjenje z rezultati svojega dela na vseh ravneh, od temeljne organizacije združenega dela, krajevne skupnosti, interesnih skupnosti do občine. To je odsev tudi naglo se razvijajočih socialističnih samoupravnih odnosov.

VIRI

1. Srednjeročni plan razvoj občine Kamnik 1971–1975 (So Kamnik, 1972).
2. Družbeni plan razvoja občine Kamnik 1976–1980.
3. Letni plani, resolucije o uresničevanju srednjeročnega plana 1976–1980.
4. Poročilo o delu skupščine občine Kamnik 1969–1973.
5. Analiza izvajanja družbenega plana razvoja občine Kamnik za obdobje 1976–1980 v letih 1976, 1977 in 1978 (priloga Kamniškega občana, november 1978).
6. Statistični podatki po občinah SR Slovenije, VII. zvezek 1978, VII. in IX. zvezek 1979 (Zavod za statistiko SR Slovenije).
7. Analiza stanja osnovnega šolstva v občini Kamnik (Občinska izobraževalna skupnost Kamnik – julij 1979).
8. Program usmerjenega izobraževanja izobraževalnega centra Rudolfa Maistra v Kamniku.
9. Okvirni program zdravstvenega varstva v občini Kamnik s poudarkom na kadrovskih in prostorskih potrebah do leta 2000 (Zdravstveni dom Domžale – TOZD ZD Kamnik, december 1978).
10. Pobratene občine, zbornik 1977; izdal redakcijski odbor.

MATIČNA KNJIŽNICA
KAMNIK

razmerje vaščanov kostanja do dela in poklica

Marija Makarovič

Z raziskovanjem,[1] ki je potekalo v mesecu juliju in septembru 1979 v vasi Kostanj v Tuhinjski dolini, smo na podlagi ankete,[2] intervjujev in deloma neposrednega opazovanja ugotavljali razmerje vaščanov do dela in poklica.[3] Sodelovalo je 20 vaščanov,[4] tj. 17 odraslih vaščanov (rojenih med 1909 in 1961) in troje otrok – šolarjev (rojenih med 1964–1966), med njimi 11 moških in 9 žensk: štirje kmetje in prav toliko kmetic, šest kmetov-delavcev in tri kmetice – delavke.[5]

Vas Kostanj, ki šteje 35 prebivalcev, je pretežno strnjeno hribovsko naselje na zložnem pobočju pod Menino. Odlikuje jo lepa sončna lega pod Kostavsko planino.[6] Naselje šteje osem hiš, vendar je ena nenaseljena. Dve hiši, »Mlinarjeva in na Štorovem«, ležita nekaj proč od strnjenega zaselka.

Njive so deloma zložne in povečini rodovitne, enako tudi travniki. Poleg poljedelstva, katerega glavni pridelek je pšenica, koruza in krompir, se ukvarjajo tudi z živinorejo in s svinjerejo. Živino gonijo poleti na Kostavsko planino samo še pri Pavlinovih.

V Kostanju je danes sedem kmetij, ki imajo od 2 do 8 ha obdelovalne zemlje. Po velikosti zemljišča naštejemo tri srednje in tudi zaščitene kmetije in štiri majhne. Z vsake kmetije je zaposlen po eden ali dva člana družine, bodisi oba zakonca (pri treh kmetijah) ali pa odrasli otroci.
Domovi so z današnjega povprečja zadostno opremljeni s kmetijskimi in gospodinjskimi stroji. V vasi naštejemo štiri traktorje (prvega so kupili 1967. leta) in sedem kosilnic (prvo kosilnico so kupili 1961. leta). Zaradi strmejših terenov deloma še kosijo s koso in še večinoma orjejo s konji ali z voli.

VSEBINSKA ZASNOVA RAZISKAVE

1. splošni podatki
2. vrednotenje dela
3. nagibi za delo
4. vrednotenje poklica
5. povzetek in sklep

SPLOŠNI PODATKI

Delovni čas

Na podlagi odgovorov na vprašanje: »Kdaj delate?« ugotavljamo, da delajo moški in ženske, tako kmetje kot kmetje-delavci, odrasli in otroci, po svojem mnenju ves dan. Tako pričenjajo odrasli poleti z delom med 4. in 6. uro, otroci okoli 7. ure, in prenehajo med 19.30 in 23. uro, otroci kakšno uro poprej. V zimskem času začnejo delati med 5.30 in 6. uro, starejši in otroci pa okoli 8. ure in prenehajo med 17. in 20. uro oziroma ob 22. uri (kmetje-delavci).

Med najzgodnejšimi Kostavljani sta dva kmeta, ki pričneta z delom že ob 4. uri, do šestih pa se jima pridružijo še drugi vaščani. Najkasneje prenehajo z delom vsi tisti kmetje-delavci, ki delajo izmenično in tedaj vsak drugi teden delajo do 22. ure.

V primerjavi s kmeti pričenjajo z delom kmetje-delavci približno istočasno, tj. ob šesti uri, tako v zimskem kot v

poletnem času. Vendar so precejšnje razlike v jutranjem vstajanju med kmeti in zaposlenimi kmetovalci, saj morajo zaposleni vstajati pozimi in poleti vsak dan (razen tistih, ki delajo izmenično) že okrog pol pete ure, da pridejo pravočasno na avtobus in potem na delo. In prav tako pozno ležejo k počitku, šele ob 23.30, če prenahajo z delom ob 22. uri. Šolarji se na splošno pridružujejo odraslim, saj morajo tako v času šolanja kot v času počitnic poprijeti za razna dela in zato vstajajo le nekaj kasneje in hodijo spat le uro poprej kot odrasli.

V primerjavi s preteklostjo se je tudi v Kostanju trajanje delovnega časa, predvsem poletnega, pri kmetovalcih na splošno skrajšalo za približno dve uri. Saj so poleti, zlasti ob košnji, s katero so začeli junija in jo končali sredi julija, vstajali že ob prvem svitu vsi vaščani, tj. med tretjo in četrto uro. Z oranjem in vlačanjem po zorani in posejani njivi so prenehali tudi ob 23. uri, posebej tedaj, ko so bile mesečne noči.

Zlasti gospodinje pa tudi starejša dekleta, ki so v zimskem času predle in štrikale, so prenehale z delom in legle k počitku velikokrat okoli polnoči.

Vrste dela in delitev dela

Z vprašanjem: »Kaj delate?« smo na podlagi odgovorov vaščanov ugotovili, kaj Kostavljani in Kostavljanke delajo v navedenem delovnem času. Vprašali smo le po poglavitnih delovnih zadolžitvah in tako istočasno dobili tudi podobo o delitvi dela med moškimi in ženskami. Poglavitno moško delo je vsakodnevno opravljanje živine, tj. krmljenje, napajanje, kidanje in odvažanje gnoja, delo na polju (predvsem oranje, vlačenje in setev), delo v gozdu in različni občasni prevozi pridelkov in lesa. Izjema je le sedemdesetletni gospodar, ki je moral zaradi slabega zdravja prepustiti navedeno delo sinu in zato opravlja le lažja dela (ličkanje koruze, luščenje fižola ipd.). Kmetje-delavci usklajajo delo v službi in delo na kmetiji tako, da kmetujejo potem, ko pridejo iz službe domov, predvsem ob sobotah in v času dopusta, ko postorijo dolgotrajnejša dela (npr. oranje, spravljanje pridelkov in lesa in predvsem košnjo). Dva zaposlena kmeta, ki gospodarita sama na kmetiji in nimata nikogar, ki bi jima opravljal živino, sta istočasno z zaposlitvijo tudi zmanjšala število živine, ki jo oskrbujeta izmenično. Na manjši kmetiji, kjer sta mlada dva zaposlena, pa oskrbuje živino starejši in bolehnejši oče, ki se po svojih močeh loteva tudi drugih lažjih poljski del.

Poglavitno delo gospodinj kmetic in tistih, ki so istočasno tudi zaposlene, je vodenje gospodinjstva, ravnanje svinj in molža. Tako kot moški pa so od pomladi do konca jeseni zaposlene z raznimi deli na polju, v vrtu in prav tako v gozdu. Če je potrebno, Kostovljanke poprimejo tudi za izrazitejša moška dela, saj vse ženske spretno kosijo s koso, prav tako pa moški pomagajo okopavati in pleti. Eni kot drugi pa tako šele v zadnjih letih, ko je tudi v Kostanju zavladalo pomankanje delovne sile. Del s stroji, tako košnje s kosilnico in prevozov s traktorjem pa se za zdaj Kostavljanke še ne lotevajo.

Kmetice-gospodinje še bolj pa tiste, ki so istočasno tudi zaposlene, so, kot smo lahko opazili, resnično obremenjene z delom. Ene kot druge bolj ali manj pri treh gospodinjstvih razbremenjujejo hčere in starejše tete, tako pri gospodinjskih kot poljedelskih delih.

Dnevnik (17-dnevnega) dela družine s srednje kmetije,

kjer sta zaposlena snaha (Fani) in sin (Ciril), gospodar (Jernej Razpotnik, pisec dnevnika) in gospodinja (mama) pa samo kmetujeta, najstvarneje prikaže celodnevno delo in razporeditev dela v prvi polovici avgusta 1979 med posamezne člane družine:[7]

»Opisal sem le glavno delo na posestvu, kar se je delalo dnevno, niso pa vpisane malenkosti, ki jih moraš narediti tako rekoč mimogrede. Seveda moral bi imeti vedno pri roki svinčnik in papir, da bi vsako delo sproti zapisal, če pa pišeš pozneje ali celo drugi dan, že resno študiraš, kaj si delal ves dan, če vstaneš zjutraj ob petih in delaš do trde teme, zvečer si pa že tako utrujen, da komaj čakaš, da se vležeš k počitku . . .«

1. Sreda. Vstal sem ob petih in šel v štalo. Dal sem živini jest, nato pa sem čistil kanal ob poti na njivo, ker ob velikem dežju teče voda po poti in razkopava in dela škodo na poti. Čistil sem do osmih, nato pa sem šel jest in potem začel popravljati kosilnico do opoldneva. Po malici sem šel obračat deteljo do pol dveh, ko sem šel južnat, nato sem šel v štalo spustit teleta, nakrmit in napojit konja. Ob treh sem šel nakladat deteljo, dvakrat sem jo pripeljal v kozolec, enkrat pa domov za frišno krmo. Tako vse do osme ure. Nato sem vzel kosilnico, da bi šel kosit, pa ni hotela vžgati. Potem sem opravil v štali, povečerjal, pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob pol petih, zakurila, pogrela mleko za otroke in jim dala jesti, nato je šla v štalo molzt krave in jih zagnala potem na pašo. Ob osmih je šla domov krmit prašiče. Ko so se zbudili otroci, jih je nahranila in napravila, nato pa je zamesila kruh in nekaj časa pazila na otroke. Potem je šla po krave na pašo, jih privezala in šla kuhat južino. Vmes je pekla kruh. Ob dveh je dala otroke spat, potem je šla nakladat deteljo in je spet zagnala krave na pašo. Po malici je nanosila krmo za prašiče, zvečer zakurila in šla po krave na pašo, potem je zalila rože in dala prašičem jest. Ko je pomolzla, je skuhala večerjo, pospravila in šla spat ob desetih.

Fani je vstala ob pol petih in šla na šiht. Domov je prišla ob treh; po kosilu je šla pomagat grabit deteljo, nato je nakosila mrvo za živino in šla ob šestih domov, ko je peljala otroke k mami. Nato se je vrnila na travnik, kjer je grabila do osmih, ko je šla ponovno domov, da je nahranila in opravila otroke, povečerjala in šla spat ob devetih.

Ciril je vstal ob pol petih, ko je šel v planino po drva. Nato je šel vozit in je prišel domov ob enajstih.

2. Četrtek. Vstal sem ob petih in sem šel v štalo spustit teleta. Živini sem dal jest in pripravil voz, da smo nanj naložili teleta, ker smo gnali v planino. Teleta smo peljali, krave in konji so šli sami. Ob pol devetih sem se vrnil s planine, nato sem pomalcal in šel kosit. Ker sem bil žejen, sem prišel domov pit, nato pa sem šel nazaj obračat mrvo do enih, ko sem šel domov na kosilo in spet nazaj na travnik. Obračal sem do štirih, ob pol petih pa sem začel mrvo devat v kupe. Ob šestih sem šel malcat, nato pa kosit mrvo. Ob osmih sem opravil živino, pazil potem na otroke, ob pol devetih sem povečerjal, pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob pol petih, zakurila in nahranila otroke, pomolzla in nakrmila prašiče. Nato je šla na njivo okopavat peso. Ko je nakopala še nekaj krompirja, je šla domov. Uredila je otroka, ki sta se zbudila, in šla obračat mrvo do enajste ure, ko je šla domov po otroke in spet prišla obračat mrvo do pol enih, ko je šla kuhat južino. Po kosilu je pomila posodo, dala otroke spat in ob dveh spet prišla obračat mrvo, ob pol petih jo je začela devat v kupe, ob šestih pa je šla po krmo za prašiče. Do noči jo je nanosila domov, skuhala za prašiče in pripravila večerjo, pomolzla, nakrmila prašiče in po večerji pomila posodo in šla spat ob desetih.

Fani je vstala ob pol petih in šla na šiht. Domov je prišla ob treh. Po kosilu je šla mrvo devat v kupe do šestih. Potem je šla domov k

otrokom in se spet vrnila na njivo po krmo za prašiče. Ob sedmih je šla grabit mrvo za živino, ob osmih je prišla domov. Nato je zalila rože, prala za otroke, večerjala in uredila otroke, jih dala spat in šla tudi sama spat, potem ko je še malo pospravila ob desetih.

Ciril je vstal ob šestih, peljal teleta s traktorjem v planino. Domov je prišel ob pol devetih in šel po malici kosit s kosilnico do enajstih, nato je šel vozit s tovornjakom. Domov je prišel ob devetih, se umil in povečerjal. Spat je šel ob desetih.

3. Petek. Vstal sem ob petih. Ko sem opravil v štali, sem šel nakladat deteljo iz kozolca in jo zmetaval na štalo do devetih. Potem sem šel stresat mrvo, nato pa pogledat k živini v planino. Nazaj sem prišel opoldne, do južine sem pazil na otroke, po južini pa šel nakladat mrvo in vozit v kozolec. Ob šestih sem šel nakosit mrvo za živino. Potem sem nakrmil živino, nato pa do devetih zmetaval deteljo. Ko sem se umil, sem šel večerjat, pisat dnevnik in spat ob desetih.

Mama je, potem ko je uredila v hlevu in doma, šla nakladat deteljo iz kozolca in jo zmetavat na štalo. Ob pol devetih je pripravila fruštek. Nato je uredila otroke in šla z menoj stresat mrvo do desetih. Potem je bila do enajste ure z otroki, nato je šla mrvo obračat do opoldne, ko je šla kuhat kosilo. Ob enih je južinala, uredila otroke in jih dala spat, nato je prišla pomagat nakladat mrvo in podajat v kozolec do šestih, ko je šla kopat krompir in potem domov. Doma je pazila na otroke, kuhala večerjo, nakrmila prašiče, pomolzla, povečerjala z nami, pomila posodo in šla spat ob desetih.

Ko se je Fani vrnila iz službe, je šla grabit mrvo do petih. Potem je šla domov napravit otroke. Ob pol sedmih je šla pomagat kosit in potem trgat krmo za prašiče. Ob osmih je šla domov. Zalila je rože, zmetavala deteljo, uredila otroke in jih dala spat. Po večerji se je umila in šla spat ob pol desetih.

Ciril je vstal ob pol petih in šel vozit. Domov se je vrnil ob šestih popoldne. Nato je kosil mrvo s kosilnico do osme ure, potem je zmetaval deteljo do devetih, po večerji je šel spat ob pol desetih.

4. Sobota. Ko sem opravil v hlevu, sem sekal žamanje, po zajtrku sem zlagal deske. Ob devetih sem šel cepit drva. Po kosilu sem šel v planino k živini. Nameraval sem voziti drva, ker pa je začelo deževati, sem bil pod streho do šestih, ko je ponehal dež. Potem sem šel domov in med potjo trebil kanale ob cesti, da ne razdira voda poti. Ob osmih sem prišel domov; ko sem opravil v hlevu, sem šel k večerji. Potem sem šel pisat dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala kot vedno. Ko je pomolzla in nakrmila prašiče, je šla z avtobusom v Podgorje k stricu, ki je prišel iz Amerike. Vrnila se je opoldne, skuhala južino, pomila posodo in šla okopavat repo. Ker je bil dež, se je vrnila domov in je potem popoldne šivala, zvečer je šla na njivo po krompir. Nato je zakurila, skuhala večerjo, pomolzla, nakrmila prašiče, pomila posodo, pospravila po kuhinji, se skopala in šla spat ob desetih.

Fani je vstala ob šestih, nato je prala za otroke, pospravljala in pazila na otroke. Medtem je delala nudelne. Po kosilu je dala otroke spat in šla na njivo okopavat repo. Ker je bil dež, se je vrnila domov. Doma je poribala in pomila posodo, potem pa je pazila na otroke, ko so vstali in pospravljala po dvorišču. Zvečer je še zalila rože, nato je skopala otroke, povečerjala in jih dala spat. Ko se je skopala, je odšla spat ob desetih.

Ciril je vstal ob šestih in se odpeljal v Kamnik popravljat gumidefekt. Vrnil se je ob štirih, potem je popravljal streho, ker jo je razbila toča, zvečer pa je opravil v štali. Ko je povečerjal, se je skopal in šel spat ob pol desetih.

5. Nedelja. Vstal sem ob osmih, pozajtrkoval in šel opravit živino. Ob devetih sem šel obračat mrvo, ob dveh sem prišel domov južinat. Do petih sem počival, nato sem šel mrvo devat v kupe do sedmih, potem sem doma opravil živino, gledal televizijo, večerjal in šel spat ob pol desetih.

Mama je vstala ob petih in šla k maši. Domov je prišla ob pol osmih. Potem je zakurila, pomolzla, nakrmila prašiče in skuhala zajtrk, pospravljala in pripravljala južino. Po kosilu je šla k teti v Palovče. Nazaj je prišla ob osmih zvečer, pomolzla in dala prašičem jest, skuhala je večerjo, spat je šla ob pol desetih.

Fani je vstala ob petih. Šla je k maši, domov je prišla ob pol osmih. Potem je prala za otroke, likala in pazila na otroke. Opoldne je šla z njimi v Palovče. Domov je prišla ob osmih, uredila otroke in jih dala spat. Potem je spet prala za otroke, povečerjala in šla spat ob devetih.

Ciril je vstal ob osmih, popravljal avto do kosila. Po južini je šel s Fani in otrokoma v Palovče. Nazaj sta prišla ob osmih. Po večerji je šel spat ob devetih.

6. Ponedeljek. Ko sem uredil v hlevu, sem šel nakosit mrvo za živino. Ob sedmih je prišel zidar oblagat dimnik za centralno kurjavo, jaz pa sem delal malto in nosil opeko. Ob dveh sem šel obrnit mrvo, nato sem pojužinal in peljal zidarja domov. Ko sem se vrnil, sem šel nakladat mrvo in devat v kupe in kosil s koso do noči, potem pa sem še zmetaval mrvo, opravil v hlevu, se umil, povečerjal, pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob štirih in šla okopavat repo. Ob sedmih je prišla domov in je zakurila, pomolzla, dala prašičem jest, skuhala je zajtrk, pomagala zidarju in šla potem obračat mrvo do opoldne. Potem je skuhala kosilo in šla spet obračat mrvo in grabit. Ob šestih je šla domov, ko so vstali otroci. Ko jih je uredila, je šla okopavat repo do noči, zvečer je zakurila, pomolzla in nakrmila prašiče. Potem je skuhala večerjo, pomila posodo in šla spat ob pol desetih.

Ko se je Fani vrnila iz službe, je vse popoldne grabila in pomagala kosit Cirilu do noči. Nato je zmetavala mrvo in pazila na otroke. Zvečer je zalila rože in prala za otroke. Ko je vse uredila, je šla spat ob desetih.

Ciril je šel ob petih po zidarja v Stranje, da je prišel oblagat dimnik. Ob osmih je šel vozit, vrnil se je ob treh. Po kosilu je šel mrvo devat v kupe in kosit in nato še zmetavat. Spat je šel ob pol desetih.

7. Torek. Vstal sem ob štirih in šel s traktorjem v planino pogledat k živini in vlačit drva. Domov sem prišel ob devetih. Po zajtrku sem šel obračat mrvo, nato sem prišel domov in pazil na otroke. Ob pol dveh sem južinal in šel spet obračat mrvo, nato smo jo skupaj nakladali do šestih. Po malici sem sklepal koso in šel kosit deteljo za živino. Ko sem se vrnil domov, sem zmetal še voz suhe detelje, se umil, povečerjal, pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob štirih in šla okopavat repo. Ob sedmih je šla domov: zakurila je, pomolzla, nakrmila prašiče, skuhala zajtrk in uredila otroke. Potem je šla mrvo obračat in vmes pogledat na otroke domov in spet obračat mrvo. Opoldne je skuhala kosilo, uredila otroke in jih dala spat. Po kosilu je spet prišla obračat mrvo, nakar smo jo prav tako skupaj pograbili in naložili na voz. Potem je šla domov k otrokom. Pripravila je večerjo, nakrmila prašiče in pomila posodo. Spat je šla ob desetih.

Fani je potem, ko se je vrnila iz službe, prav tako pomagala grabit in devat v kupe. Ob šestih je uredila otroke in potem prišla podajat mrvo v kozolec do noči. Potem je še prala za otroke, jih nahranila in dala spat. Sama je šla spat ob desetih.

Ciril se je vrnil iz Kamnika ob štirih. Nato je do šestih nakladal mrvo in jo potem, ko je pomalcal, vozil v kozolec. Ko je opravil v hlevu, je povečerjal in šel spat ob desetih.

8. Sreda. Vstal sem ob pol petih in nakrmil živino. Nanosil sem opeko in vse pripravil za zidarja. Nato sem šel po deteljo, potem pa pomagal od sedme dalje zidarju: delal sem malto in stregel zidarjem. Nato sem šel obračat mrvo in jo nakladat do štirih, ker je začelo deževati. Do šestih sem bil pri zidarjih, nato sem nakladal deteljo, s kozolca zmetaval mrvo in potem štemal zid. Ko sem uredil v štali, sem se umil, povečerjal, pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob pol petih. Ko je pomolzla in nakrmila prašiče, je skuhala zajtrk in šla obračat mrvo. Ko se je vrnila domov, so vstali otroci. Uredila jih je, nato pa dala zidarjem malico in spet šla obračat mrvo. Potem se je vrnila domov, skuhala je južino in pazila na otroke. Potem je dala južino zidarjem, opravila otroke in jih dala spat. Sama je jedla ob pol dveh in šla mrvo skupaj grabit in nakladat. Ker je začelo deževati, je šla domov, dala je zidarjem malico. Ostala je doma, ker so prišli na obisk iz Francije. Potem je iz kozolca nakladala mrvo in pazila na otroke. Skuhala je večerjo, pomolzla, nakrmila prašiče, uredila otroke in jih dala spat. Mama je šla spat ob desetih.

Fani je vstala ob pol petih in tako kot vsak dan odšla na šiht. Ob treh se je vrnila domov, po kosilu je prala in likala za otroke. Ob šestih je šla v Kamnik, domov je prišla tako kot Ciril ob pol desetih.

Ciril je vstal ob pol petih in šel z avtom po zidarje v Stranje. Vrnil se je ob sedmih, nato je stregel zidarjem do dveh, potem je šel mrvo nakladat do četrte ure, ko je začelo deževati. Potem je spet pomagal zidarjem in jih ob šestih peljal domov. Z njim je šla tudi Fani, vrnila sta se ob pol desetih.

9. Četrtek. Vstal sem ob petih. Ko sem opravil v hlevu, sem »zapucal« zid pri dimniku, vzidal vratca pri dimniku in zbetoniral tla. Po zajtrku sem zakrival streho okoli dimnika. Po kosilu sem šel po mrvo in jo zvozil v kozolec. Potem sem do petih okopaval repo, nato sem šel z otrokoma domov in spet nekaj »zapucal« pri vratcih, potem sem popravil grablje in opravil v hlevu. Ko sem se umil, sem povečerjal in gledal televizijo, nato sem pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob petih, ko je vse uredila doma, je šla okopavat repo. Ob osmih je prišla domov in skuhala zajtrk, uredila otroke in jih pazila. Vmes je skuhala kosilo in dala otroke spat, potem pa je šla nakladat mrvo in podajat v kozolec. Potem je spet okopavala repo do sedmih, ko je šla po krmo za prašiče. Ko je vse opravila v hlevu in pri svinjah, je pripravila večerjo. Po večerji je pospravila in šla spat ob desetih.

Fani je vstala ob pol petih. Iz službe se je vrnila ob treh. Najprej je prala za otroke, potem je šla okopavat repo. Ob šestih, ko so vstali otroci, se je vrnila domov. Potem jih je pazila, vmes je zalila rože in uredila otroke, povečerjala in šla spat ob desetih.

Ciril je vstal ob pol petih. Nato je šel vozit, vrnil se je zvečer ob devetih. Po večerji se je umil kot vedno in šel spat ob desetih.

10. Petek. Vstal sem ob petih. Ko sem opravil pri živini, sem delal »šolingo« in podstavek za dimnik. Popoldne pa sem, ker je bil dež, popravljal voz. Ko sem uredil v hlevu, sem povečerjal, pisal in šel spat ob pol desetih.

Mama je vstala ob petih. Ko je vse uredila v hlevu in pri svinjah, je ostala doma, ker je bil dež. Pospravljala je in kuhala, pomivala in pazila na otroke. Po večerji je šla spat ob pol desetih.

11. Sobota. Fani je vstala ob šestih. Najprej je prala za otroke, potem je šla v trgovino in pripravljala za izlet na Triglav.

Ciril je vstal ob šestih, do opoldneva je vozil z avtom. Potem sta šla skupaj s Fani ob enih na avtobus, ker sta šla na izlet na Triglav.

11. Sobota. Vstal sem ob petih. Ko sem opravil v hlevu, sem betoniral pri dimniku do pol devetih. Po zajtrku sem šel pogledat k živini v planino; tam sem cepil potem drva in prišel domov ob pol devetih. Po večerji sem pisal in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob petih. Ko je pomolzla in nakrmila prašiče, je mešala beton do devetih, ko so vstali otroci. Nato jih je uredila in šla na njivo po fižol in krompir. Potem je pazila na otroke in kuhala južino. Po južini je dala otroke spat in šla na njivo okopavat repo. Nato je še nakosila mrvo za živino. Ko so otroci vstali, jih je uredila, potem je pazf712. Nedelja. Vstal sem ob osmih. Po zajtrku sem do ene ure popravljal zavore pri vozu. Po kosilu sem ob drugi uri šel v Špitalič na otvoritev gasilskega stolpa in ceste. Domov sem prišel ob petih in šel do rezervoarja pogledat in potem se posvetovat s sosedom, kako bi namestil ključavnico na rezervoar, da bi se zaklenil. Potem ko sem opravil v hlevu, sem večerjal in pisal dnevnik, nato pa še gledal televizijo. Spat sem šel ob desetih.

Mama je vstala ob petih in šla k maši. Ko je prišla ob pol osmih domov, je zakurila, pomolzla in nakrmila prašiče, skuhala zajtrk in uredila otroke, prala in pripravljala za kosilo. Po kosilu je otroke dala spat in šla z menoj ob dveh v Špitalič. Domov sva prišla ob petih. Potem je pazila na otroke in se z njimi igrala. Zvečer je zakurila, pomolzla, nakrmila svinje, pripravila večerjo in uredila otroke ter jih dala spat. Sama je šla spat ob desetih.

Fani in Ciril sta prišla domov ob pol osmih zvečer. Spat sta šla ob devetih, potem ko smo se pogovorili, kako je bilo na Triglavu.

13. Ponedeljek. Vstal sem ob petih, nakrmil živino in potem šel s traktorjem po kamenje. Domov sem prišel ob sedmih. Po zajtrku, ko sem še dokrmil živino, sem šel na cesto k buldožerju, ki je čistil cesto za planino. Ob šestih zvečer sem šel nakladat in vozit oves v kozolec in potem še deteljo do devetih. Ko sem se umil, sem povečerjal in šel kropit v Palovče, ker se je ponesrečil sorodnik. Z menoj je šla tudi mama, vrnila sva se ob enih ponoči.

Mama je vstala ob petih in šla nakladat kamenje. Ob sedmih je šla domov zakurit, molzt in krmit svinje. Medtem je tudi skuhala zajtrk. Po zajtrku je šla nakladat deteljo iz kozolca in obračat mrvo. Skuhala je tudi južino in uredila otroke. Po kosilu je prišla pomagat žet oves do sedmih, nato pa je nanosila krmo za prašiče in skuhala večerjo. Vmes je pomolzla, dala prašičem jest.

Fani je vstala ob pol petih. S šihta se je vrnila ob treh. Ko je pojedla, je šla žet oves, nakladat ga je pomagala do šestih. Potem je uredila otroke, prala in likala in varovala otroke. Zvečer jih je dala spat in šla z nami kropit v Palovče. Tudi ona se je vrnila ob enih.

Ciril je vstal ob petih in šel po kamenje. Vrnil se je ob sedmih. Zajtrkoval je, nato je šel kosit in nakladat mrvo, pomagal je žet oves ter ga vozil v kozolec ves dan. Po večerji je šel z nami kropit v Palovče in se vrnil ob enih.

14. Torek. Ko sem opravil živino, sem šel nakosit za živino. Po zajtrku sem šel delat na cesto k buldožerju. Po kosilu sem šel ob dveh nakladat in vozit mrvo v kozolec, suho pa domov. Nakosil sem še za živino, opravil v hlevu, se umil in po večerji pisal dnevnik. Spat sem šel ob desetih.

Ko je mama vse uredila, je šla obračat mrvo. Obračala jo je dopoldne in tudi popoldne po kosilu, ko smo jo skupaj nakladali in devali v kupe. Potem je še nabrala krmo za prašiče, jo nanosila domov in opravila vse v hiši in pri živalih. Po večerji je pomila posodo, se umila in šla spat ob desetih.

Fani je vstala ob šestih, ker je vzela dopust. Nato je zmetavala deteljo in potem uredila otroke in pazila nanje. Potem je šla obračat mrvo do kosila. Po kosilu je dala otroke spat in šla spet obračat in grabit mrvo. Ko so otroci vstali, jih je spet uredila, nato pa je šla podajat mrvo v kozolec do noči. Zvečer je prala in likala, uredila otroke, povečerjala, se umila in šla spat ob desetih.

Ciril je vstal ob šestih. Zmetaval je deteljo in jo vozil domov. Po kosilu je »premontiral« iz kosilnice žetveno napravo in jo pripravil za košnjo mrve. Kosil je do večera, opravil v hlevu in šel po večerji spat ob desetih.

15. Sreda. Vstal sem ob petih in šel k maši. Domov sem prišel ob pol osmih, se preoblekel in šel v hlev opravljat živino. Po zajtrku sem šel h kovaču in v trgovino. Potem sem opral avto. Po kosilu sem šel v planino k živini. Pospravil sem okoli bajte, domov sem prišel ob šestih. Dal sem živini jest in pit, nato sem še popravljal kosilnico in pomagal Cirilu pri premontiranju žetvene naprave. Ko sem še do

konca opravil v hlevu, sem povečerjal, pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je vstala ob petih in šla k maši. Ko se je vrnila domov, je vse uredila kot vedno, nato je kuhala kosilo in vmes pospravljala. Ob enih je šla v Palovče k pogrebu. Domov je prišla ob devetih zvečer.

Fani je imela dopust. Vstala je ob petih in šla k maši. Ko je prišla domov ob pol osmih, je delala nudelne, uredila otroke, prala in pospravljala ter zalila rože in varovala otroke. Po kosilu je dala otroke spat, pomila posodo in šla z menoj in Cirilom v planino.

16. Četrtek. Vstal sem ob petih, enako tudi mama in Fani. Ko smo vse uredili v hlevu in v hiši, smo šli zmetavat deteljo in vozit mrvo iz kozolca. Drugo mrvo sva obrnila z mamo, Fani pa je šla k otrokom. Nato sva z mamo vozila oves in ga skladala v kozolec. Po južini smo spet vsi skupaj obračali in grabili mrvo. Fani je medtem uredila otroke in prala.

Ko sem vse uredil v hlevu in ko smo povečerjali, sem pisal dnevnik. Fani pa je zvečer prala, likala, pomolzla, delala piškote in pomila posodo. Spat smo šli vsi trije ob enajstih.

Ko se je Cril vrnil z vožnje domov, nam je pomagal spravljat in vozit mrvo, potem je še kosil s kosilnico do noči. Spat je šel po večerji ob desetih.

17. Petek. Ko sem opravil pri živini, sem šel kosit. Po zajtrku pa sem od sedme ure naprej, ko je prišel zidar postavljat peč za centralno kurjavo, delal malto, nosil opeko in šel izstivat mrvo. Po kosilu sva šla z mamo obračat in nakladat mrvo. Nato sem pospravljal za zidarjem in šel na travnik po žabčenk, ki smo ga izbrali z mrve in ga požgal. Potem sem podiral grušt od dimnika, ki so ga rabili zidarji. Ko sem opravil v hlevu in povečerjal, sem pisal dnevnik in šel spat ob desetih.

Mama je poleg navedenega še okopavala repo, nabrala krmo za prašiče in jo nanosila domov. Po večerji je še delala potico za žegnanje, ki bo v nedeljo in šla spat ob enajstih.

17. avgusta je imela dopust Fani. Vstala je ob petih, prala, pomivala, uredila otroke in šla v trgovino. Potem je bila pri otrocih, kopala za garažo in šla z nami obračat mrvo. Po kosilu je nekaj časa pomagala obračat mrvo, medtem je še dala otroke spat; ko sta vstala, se je vrnila s travnika in je bila pri njih. Medtem je pomila, prala in ribala. Ko je zvečer po večerji vse uredila, je šla spat ob enajstih.

Ciril je vstal ob pol treh in šel vozit. Domov je prišel ob štirih. Po kosilu je kopal za garažo, potem je šel na travnik pospravljat z nami žabčenk. Nato sva skupaj podirala grušt pri dimniku. Ko je potem še zmetaval mrvo, je povečerjal in šel spat ob desetih.

In tako teče pri nas delo iz dneva v dan, od jutra do večera. Vmes opravimo, kot sem že omenil, še veliko drobnih stvari mimogrede, ki jih nisem opisal . . .«

Razporejanje dela

TABELA 1

	Število gospodinjstev	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Skupaj (žena in mož)	1	1	1	
Gospodar (tj. mož in oče)	1	2	2	
Gospodar (brat)	1	1		
Skupaj (z bratom)		1		
Skupaj (žena in mož)	1	1		1
Gospodar (tj. mož in oče)			1	
Skupaj (mož, žena, sin)	1	3	3	
Mama in brat				1
Mama				1

Na podlagi odgovorov, ki smo jih razporedili po posameznih gospodinjstvih, ugotavljamo, da le pri eni družini, kjer sta mlada dva zaposlena, po mnenju domačih razporeja delo gospodar, pri drugih pa ga razporejajo bodisi skupaj odrasli člani družine ali pa posamezni člani družine. Mnenja odraslih in prav tako tudi otrok glede razporejanja dela po posameznih družinah se deloma razlikujejo. Na podlagi usmerjenih razgovorov pa smo ugotovili, da so predvsem otroci in deloma tudi odrasli istovetili zastavljeno vprašanje: »*Kdo razporeja delo v družini?*« z (nezastavljenim) vprašanjem: »Kdo ima glavno komando glede tega, kaj se bo delalo v družini?«

V primerjavi s preteklostjo so tudi v Kostanju razen pri enem gospodinjstvu nastopile bistvene spremembe v razporejanju dela. Saj so še leta po drugi svetovni vojni povsod odrejali delo gospodarji sami, razen gospodinjskih poslov, ki so bili tudi tedaj prepuščeni gospodinjam. V letih po drugi svetovni vojni, zlasti pa v zadnjih letih razporejajo zakonci delo večinoma skupaj, predvsem pa povsod tam, kjer sta oba zakonca zaposlena.

Navedeno spremenjeno stanje je slikovito opisal starejši kmet: »Oče je imel za 50 % več komande pri hiši, kot jo imam jaz. Kar je rekel, smo morali narediti. Bili smo odvisni od doma, nisi vedel kam iti, da bi kaj zaslužil. Danes ima vsak možnost zaposlitve. Jaz pa, če sem še tako pridno hodil sekat in kosit, sem si prislužil za kako obleko in za eno kolo, kar je tedaj pomenilo zelo veliko, menda največ. Danes imajo tudi ženske večjo veljavo kot včasih, tako pri možu kot v družini.«

Viri znanja o kmetovanju

TABELA 2

Znanje o kmetovanju so vaščanom posredovali	Število odgovorov moški	ženske	otroci
Starši	3	6	1
Oče	7		2
Mama		1	
Delodajalci	1		
Sosedje	1		
Lastne izkušnje	5	1	
Kmetijski nasveti po radiu in TV	4	2	
Časopisi (predvsem Kmečki glas)	2		
Kmetijski tečaji	2		

Na vprašanje: »*Kako ste si pridobili znanje o kmetovanju?*« so vaščani deloma navajali istočasno po več, v tabeli 2 navedenih virov kmetijskega znanja. Očitno je, da so svoje znanje o kmetovanju večinoma pridobili doma, pri enem ali največkrat pri obeh starših, tako moški pri očetu, ženske pa pri materi. Eden izmed zaposlenih kmetov je svoje kmetijsko znanje dopolnjeval pri delodajalcu, srednjem kmetu, kamor je hodil kot fant delat v poletnih mesecih. Moški so znanje, ki so ga jim posredovali starši, obogatili še z lastnimi izkušnjami. Pomen kmetijskih nasvetov po radiu in televiziji in svetovanja po časopisih pa je razmeroma majhen. Tako smo tudi v Kostanju z dodatnimi vprašanji ugotovili, da vaščani s pridržkom sprejemajo kmetijske nasvete, češ: svetujejo le na splošno, pri nas pa vladajo, ker smo v hribih, druge razmere in tudi nimata dva kmeta enako kvaliteto zemlje.

Moški kot ženske so v prostih pogovorih o pridobivanju svojega znanja poudarjali še naslednje: tako kot naši otroci, smo se tudi mi začeli privajati delu že pred šolo. Naše učenje ob delu se je začelo že s štirimi, petimi leti.

Zato je tudi razumljivo, da so vaščani na dodatno vprašanje: »Kdaj ste začeli delati?« odgovorili: »Že pred šolo.« Večina moških in žensk je za svoje prvo in poglavitnejše delo omenila pašo živine pri šestih letih. Običajno otroško delo v predšolskem obdobju pa je bilo prinašanje drv in varovanje sorojencev, ko so odhajali starši na polje ali v gozd, če ni bilo pri hiši starih staršev ali tet. Deklice so tudi že pomagale plet in okopavat. Z desetimi leti so deklice že žele, fantiči pa vodili živino pri oranju. Z 12, 13 leti so fantje že kosili in pri 16, 17 letih orali, posebej tam, kjer je bil oče bolehnejši ali pa da je umrl. Glede otroškega dela nadalje zatrjujejo starši tudi za današnji čas: »Vsak sam zraven dela tišči. Tudi k težjim delom, ker je na primer bolj imenitno, če je pri drevesu, če orje, kot pa da vodi živino. Tisti, ki je pri drevesu, je že 'za taboljga', misli, da je bolj odrasel in močan pa gospodarski in sploh imeniten. Tudi vaščani se potem zgovarjajo med seboj: 'Ta je bil že pri drevesu.' Prav tako imenitno se držijo danes tisti otroci, ki vozijo traktor, čeprav je nevarno.«

Ker smo v usmerjenih pogovorih neodločeno ugotavljali, da je zanimanje vaščanov za strokovno izobraževanje razmeroma majhno, zato smo zastavili še naslednje vprašanje: *»Ali mislite, da bi se morali kmetje tudi strokovno šolati?«* Tedaj pokažejo stvarnejši podatki pri moških večje število pritrdilnih odgovorov kot pri ženskah.

TABELA 3

Mnenja vaščanov o strokovnem šolanju kmetov	Število vprašanih		
	moški	ženske	otroci
Da	8	3	2
Ne	1	4	1
Da in ne	1		

Kostavljani in med njimi tudi dva šolarja so svoje pritrdilne odgovore še podkrepili z besedami:
– da bi bolje, gospodarneje in napredneje kmetoval,
– ker mora kmet obvladati več poklicev, npr. poklic mehanika, veterinarja in agronoma.

Eden izmed zaposlenih kmetov pa je še slikoviteje povedal: »Včasih so rekli, da je za kmeta vsak trombelj dober, zdaj je drugače, mora tudi kmet veliko znati, če hoče dobro gospodariti.«

Starejši kmetovalec, ki je bil mnenja, da kmetom strokovno izobraževanje ni potrebno, je odgovor utemeljil takole: »Čim pride kmet v šole, se ne zanima več za delo na kmetiji in še nekaj, dva gospodarja ne moreta rihtat enako, zato se ne da naučiti za delo ene kmetije, ne rata na vsaki zemlji enako.«

Kostavljan, ki je odgovoril neodločeno z »da in ne«, pa je dodal še naslednje pojasnilo: »Po eni strani bi bilo dobro, ker bi se nekaj več naučil, po drugi ne, saj da največ praksa na lastni zemlji, ki jo z leti spoznaš in veš, kaj ji paše, v kmetijskih šolah pa usmerjajo preveč enostransko, samo za po ravnini.«

Ena izmed Kostavljank je svoje negativno stališče do kmečkega šolanja utemeljila na podlagi lastne izkušnje: »Poznamo takšne, ki so hodili v kmetijske šole, pa se niso izkazali potem na svoji kmetiji, delali so, kot so jih učili v šoli, pa se ni obneslo, ker so pri nas posebne razmere, v šoli pa so govorili drugače.«

Navedena mnenja o strokovnem šolanju kmetov pa nas ne smejo zavesti, da vaščani tudi sicer odklanjajo šolanje kmetov. Saj se kasneje, pri vrednotenju poklica in pri poklicnem usmerjanju otrok poučimo, da si večina vaščanov želi, da bi se eden izmed otrok šolal, tj. izučil.

Prosti čas

V odgovorih na vprašanje: *»Kdaj ne delate?«* so vaščani povedali kdaj in koliko prostega časa si sploh privoščijo.

Vsi odrasli moški in ženske so najprej ohlapneje odgovorili, da ne delajo ob nedeljah, kmetje tudi ob cerkvenih praznikih. Na dodatno vprašanje pa so točneje povedali, da so prosti le po nekaj ur ob nedeljah popoldne. Otroci so navedli kot prost dan celo nedeljo in v času, ko nimajo šolskega pouka, tudi cerkvene praznike. Vsekakor pa so tudi v Kostanju kmetje in zaposleni kmetje pristavili, da morajo tudi ob nedeljah nakrmiti živino, kar pomeni pri 7 glavah živine po dobro uro dela zjutraj in zvečer.

Enako kot moški morajo tudi ženske ob nedeljah opraviti svoje gospodinjske posle, saj so ob nedeljah bolj kot ob delavnikih zaposlene s skrbnejšim pripravljanjem kosila, pospravljanjem po hiši in temeljitejšo osebno nego.

Po dve do triurnem popoldanskem počitku ali kako drugače porabljenem prostem času pa sledi pri moških večerno krmljenje in opravljanje živine, pri ženskah pa kuhanje večerje in krmljenje svinj.

V primerjavi s preteklostjo imajo vaščani na splošno manj prostega časa, saj so bile še leta po drugi svetovni vojni številnejše družine, in zato delo enakomerneje porazdeljeno med člane družine. Nekaj prostega časa, vendar večinoma na račun spanja, si vzamejo nekateri vaščani zvečer, predvsem pozimi, ko gledajo televizijo.

Ob nenehni vpreženosti v vsakdanje delo doma ali še v službi pa je želja vseh vaščanov, da bi imeli (vsaj včasih) le malo več prostega časa, razumljiva in skoraj splošna.

TABELA 4

Ali si želite, da bi imeli več prostega časa?	Število vprašanih		
	moški	ženske	otroci
Da	4	3	1
Ne	3	3	1
Včasih	3	2	

Pritrdilne odgovore so vaščani utemeljevali podobno:

– Da bi človek živel tako, kot je treba živeti, ne pa da si kar naprej vprežen v delo. Vidiš druge, kako gredo na morje, na dopust . . .

– Da bi se malo sprostila od večnega dela, da vsaj veš, da živiš.

Med vaščani, ki si niso zaželeli več prostega časa, prevladujejo bolehnejši in osameli (samski). Nikalni odgovor je tudi v tem primeru samo eden izmed kazalcev osebnega nezadovoljstva,

ki ga prinaša eno ali drugo stanje in z njim povezano osebno počutje.

Na dodatno vprašanje kmetovalcem, ki so si zaželeli nekaj več prostega časa: »Koliko dopusta bi si tedaj želeli?« pa smo dobili presenetljivo skromne odgovore. Večinoma so izrazili željo le po nekajdnevnem in največ enotedenskem dopustu v prepričanju, da si ga več kot toliko sploh ne bi mogli privoščiti glede na način kmetove zaposlitve.

Izraba prostega časa

Odgovori na vprašanje: »*Kaj počnete v prostem času?*« povedo, kako Kostavljani izrabijo res pičlo odmerjeni prosti čas.

TABELA 5

Aktivnosti vaščanov v prostem času	Število odgovorov moški	ženske	otroci
Počivanje in spanje	5	2	
Obiskovanje sorodnikov	3	3	
Pogovarjanje z domačimi	2	2	
Ukvarjanje z otroki		2	
Branje	4	4	
Gledanje televizije	5	2	3
Obisk soseda	1		
Opazovanje rasti na polju (poleti)	2		
Žoganje (metanje in brcanje)	2		3
Udejstvovanje pri KUD Šmartno	2		
Prevažanje s kolesom			3
Smučanje			2
Družabno življenje (veselice, igre)	3	2	
Obisk cerkve (jutranja maša)	19		
Poslušanje plošč			2
Izleti	1	1	
Paša (jeseni)	1	1	
Vzdrževanje avtomobila	2		
Razni opravki zunaj vasi	4		
Likanje		4	
Šivanje		3	
Pospravljanje		4	

Kot je razvidno iz tabele 5, gre večina vaščanov ob nedeljah dopoldne k jutranji maši, popoldanski prosti čas pa vsaj deloma porabijo za počitek in spanje. Televizijo gledajo moški nekaj več kot ženske. Iz usmerjenih pogovorov pa povzemamo, da zlasti v zimskih večerih eni in drugi gledajo predvsem celovečerne filme tako ob nedeljah kot tudi ob delavnikih. Enako kot v obdobju med obema vojnama tudi zdaj vaščani zelo malo prostega časa namenijo družabnemu življenju. Starejši in mlajši so zatrjevali, da v domači okolici nimajo priložnosti za zabavo, saj so veselice in igre kaj maloštevilne.

Veliko bolj kot v preteklosti pa zlasti v poletnem času porabijo moški tudi svoj prosti čas za razna dela, kot so npr. popravljanje voz, strojev in avtomobilov (primerjaj tudi »Dnevnik« na str. 202), ženske pa se predvsem v zimskem času lotevajo šivanja, pletenja in čez celo leto pospravljanja in likanja.

Na dodatno vprašanje: »*Kako bi sploh želeli izrabiti svoj prosti čas (dopust)?*« pa so odgovorili:

TABELA 6

Mnenja vaščanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Doma	2	2	
Potovanje po svetu	1		
Planinarjenje	5	1	2
Na morje	2	3	
Na Bled	1		
Na počitnice k sestri			1

Za domače počitnice so se odločili le starejši kmetje. Pri odgovorih, da bi želeli svoj dopust preživeti »v planinah ali ob morju«, pa se nismo mogli znebiti vtisa, da tudi Kostavljani podlegajo današnjim splošnim modelom dopustovanja delavcev.

Želje pa bodo zaradi takšnih ali drugačnih razlogov še nadalje ostajale neizpolnjene, saj smo lahko ugotovili, da tudi vsi zaposleni kmetje izrabijo pripadajoči letni dopust doma, predvsem poleti za košnjo in pospravljanje krme.

VREDNOTENJE DELA

Odgovore na vprašanje: »*Katero delo radi delate?*« prikazuje

TABELA 7

Kostavljani radi delajo naslednja dela	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Vsa dela	2	4	
Kosijo s koso	2		
Kosijo s kosilnico	2		
Spravljajo krmo	1	2	1
Vsa dela v gozdu	1		
Obirajo sadje	1		
Prevažanje bremen s traktorjem	1	1	
Prevažajo kosilnico na travnik			1
Plevejo			
Molzejo			1

Tabela 7 pokaže, da je razmeroma malo vaščanov in to manj moških kot žensk, ki radi delajo vsa dela. Saj so vsi drugi navedli vsaj po eno delo, ki ga raje delajo kot druga dela. Vendar so v usmerjenih pogovorih na splošno pudarjali, da je treba opraviti vsako delo, če ga rad ali nerad delaš in to dobro, da bo tudi uspešno.

TABELA 8

Kostavljani neradi delajo naslednja dela	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Ga ni dela	2	3	
Mlatev	1		
Ruvanje strnišča	2		
Pletev	1	1	1
Trebljenje grmovja	1		
Grabljenje listja	1	1	
Molža	1		

Kostavljani neradi delajo naslednja dela	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Pobiranje sadja			1
Kidanje gnoja		1	
Tresenje gnoja		1	
Nošenje krme s košem za živino			1
Kuhanje	1		

Z vprašanjem: »*Katera dela neradi delate?*« smo na eni strani preverili odgovore tistih, ki so odgovorili, da »radi delajo vsa dela«. Razen Kostavljanke, ki je odgovorila, da »nerada trosi gnoj, ker jo bolijo roke«, so vsi drugi odgovorili, da ni dela, ki bi ga neradi delali. Drugi vaščani, moški in ženske, pa so navedli po eno delo, ki ga neradi delajo in tudi pojasnili zakaj, npr. ker se kadi (ob mlatvi), ker je delo težaško (kidanje gnoja) ali dolgotrajno in dolgočasno (pletev).

Mehanizacija kmetijstva in sodobnejši načini kmetovanja so v zadnjem desetletju tudi Kostavljanom olajšali kmetovanje. Čeprav še zdaleč ne tako kot ravninskim kmetom, saj orjejo še večinoma z živino in kosijo strmejše travnike ali dele travnikov s koso.

Kljub temu pa so starejši vaščani, ki se še spominjajo utrujajoče in večtedenske košnje s koso, ročne mlatve žita s cepci ali pa težavnega poganjanja ročne mlatilnice, odgovorili, da v primerjavi s preteklostjo ni več težkega dela na kmetih. V odgovoru na vprašanje: »*Katero svoje delo smatrate za najtežje?*« so navedli naslednja dela:

Mnenja Kostavljanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Nobeno	3	2	2
Delo v gozdu	2		
Nakladanje lesa	1		
Delanje klafter	1		
Kidanje in nakladanje gnoja	1	3	
Košnja s kosilnico	1		
Okopavanje	1		
Mlatev		1	1
Oranje		1	

Vaščani so med deli, ki so v resnici težka, npr. nakladanje lesa, kidanje gnoja itn, navedli tudi že več lažjih del, ki so jih v dodatnih vprašanjih označili za »dolgočasna, ker ne prideš nikamor naprej« (okopavanje in pletev) ali pa umazana in prašna dela (npr. mlatev).

Odgovori na vprašanje: »*Katero svoje delo smatrate za najlažje?*« pa primerjalno pokažejo (glej tabelo 7), da moški kot ženske med lažjimi deli niso navajali opravil, ki jih istočasno tudi radi delajo.

TABELA 10

Mnenja Kostavljanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Grabljenje sena	3	2	1
Pobiranje sadja	2	1	
Okopavanje	1	2	
Košnja s kosilnico			1
Prevažanje bremen s konji			1
Ličkanje koruze	1		
Prevažanje bremen s tovornjakom	1		
Napravljanje drv	1		
Pletev		1	
Delo v službi		1	

Odgovori na vprašanje: »*Katero delo imate za lažje od vašega?*« so navedeni v naslednji tabeli:

TABELA 11

Mnenja Kostavljanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Pisarniško	5	3	1
Položaje brez odgovornosti	2		1
Delo župnika	1		
Delo učiteljic		1	
Delo šivilje		1	
Nobeno	1	1	
Ne vem	2	2	1

Enako, kot smo ugotovili že v drugi vasi, tudi prebivalci Kostanja najštevilneje menijo, da je delo tistih, ki delajo v pisarnah, na splošno lažje od kmečkega dela. Kot pojasnilo, zakaj se jim zdijo navedena dela lažja od njihovega, so najpogosteje pojasnjevali: »Zato, ker samo sedijo, ker niso nikomur odgovorni« ipd.

V odgovorih na vprašanje: »*Katero delo smatrate za težje od vašega?*« je šest moških in troje žensk navedlo, da delo rudarjev, ker je njihovo delo nevarno in težaško, saj delajo v neugodnih pogojih pod zemljo in v večni nevarnosti, da se bo kaj zrušilo. Med težjimi deli so moški navedli še delo v smodnišnici (dva), delo vodilnih uslužbencev (dva) in delo gozdnih delavcev (eden). Ženske pa delo v smodnišnici (ena), delo zdravnika (1) in tistih, ki morajo misliti pri svojem delu (1). Ena izmed deklic pa je odgovorila, da še ne ve, katero delo je težje od kmečkega dela.

Vrednotenju kmečkega dela in drugih poklicev je bilo namenjeno tudi naslednje vprašanje:

TABELA 12

Ali ste mnenja, da imajo delavci lažje delo od kmetov in zakaj?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da, delajo samo osem ur in dobivajo plačo	6	3	
Nekateri	2	3	2
Ne, ker delajo v slabem zraku	1	1	
Ne, ker morajo delati zdržema			1

Tabela 12 pokaže, da je nekaj več kot polovica Kostavljanov mnenja, da imajo delavci lažje delo od kmetov, prav tako mislijo tudi tri Kostavljanke. Svoje mnenje so še podrobneje utemeljili z besedami:

– Po službi delavci lahko počivajo, kmetje delajo do trde noči in so brez dopusta.

– Delo in uspeh delavcev nista vezana na letne čase in vremenske razmere.
– Delavci delajo vedno eno in isto delo, ki jim ga določijo drugi. Kmet dela vedno druga in druga dela in mora vse sam voditi.
– Delavcem nikdar nič ne propade tako kot kmetom, ki npr. celo leto redijo prašiča, potem jim pa krepne.
– Doma kar naprej delaš in nimaš nič od tega.

Tisti vaščani, ki so bili mnenja, da delavci nimajo lažjega dela od kmetov, pa so svojo trditev utemeljili še takole:

– Delavci delajo v hrupu in slabem zraku in brez počitka.
– Tudi kmetje ne delamo ves dan in vsak dan enako dolgo, je včasih med enim in drugim delom tudi malo duška.

Razmerje do dela smo ugotavljali še z dvema, med seboj povezanima vprašanjema:

TABELA 13

Ali so tudi ljudje, ki nič ne delajo, pa vseeno dobro živijo?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da	9	3	2
Nekateri	1	3	1
Ne vem		1	
Ne	–	–	–

TABELA 14

Ali bi vi želeli biti takšni?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da	–	–	–
Ne	10	7	3
Ne vem		1	

Tabeli 13 in 14 očitno pokažeta: Večina vaščanov, vsi odrasli moški in otroci ter polovica ženska, so mnenja, da so ali da so vsaj nekateri ljudje, ki nič ne delajo, pa vseeno dobro živijo. V usmerjenih pogovorih smo ugotovili, da mislijo predvsem na tiste državljane, ki nočejo sprejeti ponujene zaposlitve in potem kot brezposelni sprejemajo mesečno podporo. Zanje je med Kostavljani udomačeno označevanje: »To so tisti, ki so pri ta sončni, pri ta sončni upravi.« Nekateri so svoj gnev nad takšnim podpiranjem »tistih, ki nočejo delati«, izrazili z besedami: »Naši otroci se jezijo, zakaj moramo lenuhe podpirati, čeprav ne delajo, dobijo podporo, to so barabe, ki največkrat pijejo in zapijejo ves denar.« In še drugače: »Takšne bi morala družba prijeti.« Precej ostre besede, iz katerih pa lahko povzamemo, da je za vaščane vsakdo, ki bi lahko delal, pa noče delati, obsojanja vreden član naše družbe.

Tudi energične odgovore, da »ne bi želeli biti takšni«, so vaščani, razen ene ženske, ki se ni mogla opredeliti, utemeljevali na razne načine (odgovore podajamo strnjene v naslednje skupine):

– ker bi bilo dolgčas brez dela,
– ker ne bi želel živeti na račun drugih,
– ker sem navajen delati,
– ker bi me bilo sram brez dela,
– ker je dobro delati, si bolj zdrav in gibčen,
– ker sem brez dela sitna in bolna.

Dovolj slikovite utemeljitve, na podlagi katerih zaključujemo, da vaščani kljub spoznanju, da so ljudje, ki dobro živijo, čeprav nič (ali le malo) ne delajo, ne bi želeli živeti brez dela.

Razmišljanje, ali morda takšna resnična ali pogojna pripadnost delu vsaj včasih rojeva tudi drugačno vrednotenje dela, je izoblikovalo naslednje vprašanje:

TABELA 15

Ali pomislite, da nimate nič od življenja, samo delo, delo in delo?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Velikokrat	1	2	
Včasih	3	3	
Nikoli	6	2	3

Odgovori na tabeli 15 in vsebina usmerjenih pogovorov so nas prepričali, da približno pri polovici vaščanov rojeva neprestano delo in nenehna delovna obremenjenost tudi drugačno vrednotenje dela, vrednotenje, ki ga najslikoviteje prikažemo z besedami vaščanov:

– Nimam nič od življenja, kot samo delo; če razgrnem svoje življenje, sem od šole naprej pasel in potem delal, med vojsko v nemškem ujetništvu in po vojski pri obnavljanju požgane domačije . . .
– Se počutim včasih kot v arestu, veliko dela in nič prostosti.
– Ne veš sploh, zakaj in za koga kar naprej delaš.

Nenehna časovna stiska preganja kmete, še bolj pa kmete delavce, to smo lahko ugotovili na podlagi odgovorov in opazovanja. Zategadelj nas odgovori na vprašanje: »*Kaj mislite, ali je bolje delati ali počivati ali oboje?*« presenečajo, saj bi pričakovali, da se bodo vsaj tisti vaščani, ki so tudi zaposleni, odločili za počitek, odločili pa so se večinoma:

TABELA 16

Mnenja vaščanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Za delo	5	2	2
Za oboje	4	5	
Za počitek	1		1

Svojo pripadnost delu so še podrobno utemeljevali:

– Raje delam zdrav zastonj, kot bolan za denar.
– Raje delam, kot da bi počival, saj se naveličaš počivati.

NAGIBI ZA DELO

TABELA 17

Kostavljane vodijo naslednji nagibi za delo	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da se preživijo	6	5	3
Da preživljajo sebe in družbo	1	1	
Da si izboljšujejo življenjsko raven	1	1	
Da »preganjajo dolgčas«	2		

Odgovori na vprašanje: »*Zakaj sploh delate?*« kažejo tedaj pri večini Kostavljanov, da občutijo delo kot materialno prisilo, saj so podčrtali večinoma gospodarske nagibe za delo.

Pomen gospodarskega nagiba za delo podčrtujejo vsaj do neke mere tudi naslednji odgovori:

TABELA 18

Ali delate tudi, če se slabo počutite in zakaj?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da, ker moram	6	3	2
Da, ker se pozna pri plači		1	
Da, ker nimam bolniške	1		
Da, je prej narejeno, če pomagam drugim			1
Da, ker me je sram vzeti bolniško za vsako figo	1		
Da, ker je bolje, da se ne vležeš	3	2	

Ob materialnih nagibih so tudi Kostavljani, kot smo podobno ugotovili že v drugem agrarnem naselju,[10] izpostavili še zdravstveni nagib za delo, ker so vsaj nekateri mnenja, da »še bolj zboliš, če se vležeš, z delom pa se razgiblješ in preženeš bolezen«, in moralne nagibe, kjer vodi enega izmed otrok želja, da pomaga drugim, kmeta – delavca pa občutek sramu, če bi za vsako malenkost jemal bolniški stalež.

Odgovori na vprašanje: »Zakaj sploh delate?« in: »Ali delate tudi, če se slabo počutite in zakaj?« tedaj porajajo trditev, da vodi vaščane kot poglavitni nagib za delo predvsem gospodarska prisila in da najdejo v svojem delu le malo ustvarjalnega zadovoljstva. In nadalje tudi predpostavljanje, da bi v primeru ugodnejših materialnih pogojev verjetno počeli kaj drugega, kot pa samo delali. V želji, da bi ugotovili vsaj njihovo pogojno razmerje do dela v ugodnejših materialnih pogojih, smo zastavljali vaščanom naslednje vprašanje: *Če bi imeli zagotovljeno ustrezno dosmrtno rento, kaj bi tedaj počeli? Delali kot vedno, zmerneje, ali sploh ne bi delali?*

TABELA 19

Kostavljani bi v ugodnih gmotnih pogojih	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Delali kot vedno	1	2	1
Delali zmerneje	8	6	2
Ne bi delali	–	–	–

Gornje odgovore, s katerimi so Kostavljani ponovno potrdili, da radi delajo, so utemeljevali še s pojasnili, zakaj bi vseeno delali ali vsaj zmerneje delali, čeprav bi imeli zagotovljene ustrezne materialne pogoje »za življenje brez dela«: ker je zdravo delati (5), ker je dolgčas brez dela (pet), ker so navajeni delati (6), delali bi še naprej za otroke (dva), ker prideš edino tako, če delaš, med ljudi (eden), ker bi še nadalje pomagal staršem (otrok).

Delo, pa naj se ga Kostavljani lotevajo iz gospodarskih ali drugih nagibov, prinaša vaščanom določeno stopnjo zadovoljstva, ki smo jo skušali ugotoviti na podlagi vprašanja: *»Ali vam prinaša delo tudi zadovoljstvo in kdaj?«*

TABELA 20

Mnenja Kostavljanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da, kadar je delo opravljeno	4	3	2
Da, kadar je dobra letina	3	1	
Da, kadar je sreča pri živini	1		
Da, kadar je lepo vreme		1	
Da, kadar je nekaj več plače ob normi	2		
Da, ker ob delu dan hitro mine		1	1
Da, ker lahko sploh delam		1	

Odgovori, ki sicer na splošno kažejo zadovoljstvo vaščanov po končanem delu, ob materialnih uspehih dela, pa vsaj do neke mere izpričujejo tudi zadovoljstvo, ki ga porajajo nematerialni vidiki. Ene in druge odgovore so vaščani nazorno pojasnili:

- Kmet vedno nekaj pričakuje, da bo nekaj zraslo, od maja do novembra na polju, ob koncu pa je nagrada za pridelek, ki ga ob dobri letini z veseljem pospravljaš.
- Ko greš na polje in vidiš, kako raste, občutiš zadovoljstvo.
- Če je primerna delovna norma, sem zadovoljen tudi v fabriki, tako kot doma, če mi uspe kako delo.
- Sem vesela, da sploh lahko delam; koliko je takšnih, ki ne morejo delati.

Popolnejšo podobo nagibov za delo in predvsem vzroke, zakaj imajo glede na delo ene letne čase raje kot druge, smo ugotavljali z dvema med seboj povezanima vprašanjema:

TABELA 21

Kateri letni čas glede na delo imate radi?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Pomlad	4	1	1
Poletje	5	1	2
Jesen		3	
Zima	1	2	

Na dodatno vprašanje, zakaj imajo radi navedeni letni čas, so Kostavljani odgovarjali, da imajo najraje:

- pomlad, ker vse cvete, ker je vse zeleno, ker se začne živina pasti,
- poletje, ker lahko delaš zunaj, ker je suho in toplo, ker je kar naprej tekoče delo,
- jesen, ker pospravljaš pridelke,
- zimo, ker je manj dela in več počitka.

Ob tem pa vsaj pri moških preseneča, da se večinoma veselijo pomladi in poletja, saj je tedaj veliko težaškega in predvsem moškega dela, tj. oranje, košnja itn.

TABELA 21

Katerega letnega časa glede na delo nimate radi?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Pomlad	1		
Poletje		2	1
Jesen	3	1	2
Zima	6	4	

Vaščani so na vprašanje: *»Zakaj ne marajo navedenega letnega časa?«* odgovarjali:

- spomladi je največ dela,
- poleti je največ dela, zunaj in znotraj in vročina, da težko delaš,
- jeseni je največ dela, ker so kratki dnevi in je treba pospraviti večino pridelkov,
- pozimi je mraz in povsod mokro, zato težko delaš.

Tabela 21 pove, da moški in ženske večinoma težko prenašajo zimo, čeprav so tedaj »kmečke počitnice«, ko je v primerjavi z drugimi letnimi časi v resnici manj dela. Podatek, ki tudi na ta način pokaže, da vaščani raje delajo kot počivajo.

Na podlagi usmerjenih pogovorov in vprašanja: *»Kaj vam pomeni delo, kadar ste v duševnih stiskah?«* smo skušali ugotoviti, če ima sploh kakšen pomen delo za zdrave ljudi, če se znajdejo v stiski.

TABELA 22

Mnenja vaščanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Z delom se zmotiš in razbremeniš	9	6	2
(V stiski ne delam, ker grem v gostilno in za šank,	1		
Se skrijem in jokam			1
Ne morem delati)		1	

Podobno, kot smo ugotovili v drugem kmečkem naselju,[11] tudi vaščanom Kostanja po večini prinaša delo razbremenitev, kadar so v duševnih težavah, čeprav smo v nadaljnjih pogovorih lahko ugotovili, da so moški »duševne stiske« večinoma istovetili s slabim, jeznim počutjem, npr.:

- Delaš vseeno, z nejevoljo, včasih je dobro, včasih kaj skaziš, ko delaš, pa pozabiš na težave, v tisto delo padeš z vso mislijo, »uno« pa ostane zadaj.
- Primeš za delo, delaš bolj z ihto, pa mine in pozabiš.
- Vse skupaj pustiš, se malo zmadonaš, pa greš kaj drugega delat in pozabiš.

V dodatnih in usmerjenih pogovorih pa so Kostavljanke veliko bolj kot Kostavljani poleg dela poudarjale še druge načine razbremenitve, tj. z jokom in s pogovorom:

- Delam, da se živci pomirijo, vendar včasih je dobro jokati.
- Malo se razvekaš in komu kaj potožiš, pa ti odleže.
- Z možem se pogovorim, okrog pa ne čvekam, in mi odleže.
- Potožim mami ali prijateljici in se bolje počutim.

VREDNOTENJE POKLICA

Z odgovori na vprašanje: *»Kakšen poklic bi raje imeli?«* smo želeli tudi v Kostanju ugotoviti, kako vaščani vrednotijo svoj poklic, če so tedaj z njim zadovoljni in ali bi si, če bi imeli možnost, izbrali drug poklic. Tako kot poprej smo vpraševali 11 moških, tj. štiri kmete, šest kmetov–delavcev in enega šolarja ter devet žensk, tj. štiri kmetice, tri kmetice–delavke in dve šolarki.

Trije kmetje so se še vedno izrekli za kmečki poklic, eden pa bi bil raje ključavničar. Vsaj tako si je želel v mladosti, pa ni bilo možnosti. Drugih šest Kostavljanov, tj. kmetje in zaposleni pa se je izreklo takole: trije bi ostali še vedno kmetje–delavci, eden pa bi bil raje samo kmet, dva kmeta–delavca pa bi želela spremeniti dosedanji poklic, in sicer bi eden bil raje orodjar, ker bi imel večje gmotne in družbene ugodnosti, drugi bi bil pa raje gozdni delavec, ker bi živel v miru in na zraku. Trinajstletni šolar pa se še ni mogel odločiti, kaj bi rad postal.

Med štirimi kmeticami so se tri izrekle za isti poklic, ena izmed njih pa bi bila raje šivilja kot kmetica. Dve zaposleni kmetici bi raje samo kmetovali, ena pa bi si želela spremeniti poklic. Deklici pa sta se odločili takole: ena bi se rada izučila, druga pa zaposlila.

Navedeni odgovori pričajo, da je približno polovica vaščanov (od 10 moških šest, od sedmih žensk pa tri) zadovoljnih z dosedanjim poklicem. Drugi pa bi želeli spremeniti svoj poklic.

Na dodatno vprašanje, zakaj bi želeli spremeniti svoj poklic, so na splošno odgovarjali, da zato, ker bi imeli s tem poklicem večje veselje.

Tudi odgovori na vprašanje: *»Kakšen poklic bi si želeli za vašega otroka?«* nadalje pokažejo, kako vrednotijo vaščani kmečki in druge poklice. Tako so vsi Kostavljani namenili (če že imajo ali pa če bi imeli npr. po dva otroka) enega otroka za kmeta, drugega pa da bi se izučil. Zanimivo je, da so prav vsi, namesto, »da bi se izšolal« poudarjali »da bi se izučil«. V vasi, kjer so vsi zaposleni vaščani, razen enega, nekvalificirani in priučeni delavci, je takšno vrednotenje poklicnega šolanja pred srednje in visokošolskim šolanjem celo razumljivo. Posebej še, ker je tudi v Kostanju, tako kot smo ugotovili tudi v nekaterih drugih vaseh, še vedno ali pa vedno bolj prisotno mnenje: »Če bodo vsi izšolani, kdo bo pa potem sploh delal!«

Tudi z odgovori na naslednje vprašanje: *»Če bi imeli veliko in mehanizirano kmetijo, ali bi ostali (postali) kmet, ali bi se tudi zaposlili?«* so vaščani vsaj pogojno izpričali visoko vrednotenje kmečkega poklica, seveda v ugodnih pogojih:

TABELA 24

Mnenja vaščanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Ostal bi kmet(ica)	9	5	2
Bi bil kmet(ica) in zaposlen(a)	1		
Bil bi samo zaposlen(a)		2	1

Tudi naslednje kontrolno vprašanje razkriva enako vrednotenje kmečkega poklica, saj so Kostavljani večinoma pritrdilno odgovorili na vprašanje:

TABELA 25

Ali bi se poročili na kmetijo?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da	10	5	3
Ne		2	

Predvidevanje, da je tudi v Kostanju po mnenju vaščanov kmečki poklic in s tem tudi delo kmetov manj cenjeno od poklica in dela delavcev, so potrdili odgovori na naslednje vprašanje:

TABELA 26

Ali mislite, da je poklic in delo kmetov bolj cenjeno od poklica in dela delavcev?	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Da	–	–	–
Ne	10	7	3

Svoj »ne« so vprašani še podkrepili s podobnimi stališči, kot smo jih navedli že v tabeli 12.

Na vprašanje, kako bi navedeno vrednotenje in z njim povezan položaj kmetov izboljšali, so Kostavljani povedali različna mnenja, ki smo jih strnili v naslednje skupine:

TABELA 27

Mnenja vaščanov	Število vprašanih moški	ženske	otroci
Podražitev kmetijskih pridelkov	4	5	
Večji poudarek na kmetijstvu kot doslej	3		
Oprostitev carine pri uvozu kmetijskih strojev	2		
Neobdavčenje kmetijskih strojev	2		
Zmanjšanje davkov	2		
Vzpodbujanje kmečke mladine, da bi imela veselje do kmetovanja	2		
Zmanjšati dotok mladine v šole	1		
Povečati hektarski donos	2		
Povečati kmečke pokojnine	5		
Zmanjšati omalovaževanje kmetov	1		

Navedena mnenja naj ilustriramo še s preprostim, vendar prizadeto napisanim odlomkom iz dnevnika kmetovalca Jerneja Razpotnika: »Kmet je odvisen od vremena kot nobena druga panoga ni. Če ti vzame neurje pridelek, ti zato ne bo nobeden nič dal. Položnice pa zato vseeno pridejo in moraš jih plačati. Oblast pa v premajhni meri gleda na kmete, čeprav se ve, če kmet propade, bo država tudi. Posebej v času splošnega odpora je bil in bo kmet (da saj ne bi bilo nikoli več vojne!) prehranjevalec partizanske vojske, ki se je preživljala pri kmetih in tudi skrivala, kadar je bilo treba.

Ne glede na to, kar ima kmet za prodajo, da bi bila res cena taka, da bi odgovarjala. Pa tudi ni nobene brige, da bi se odkupilo, če imaš za prodati, kar imaš pa za kupiti, so pa vse cene diktirane. V kapitalističnih državah, če kupiš stroj, si zato leto ali dve prost davka, pri nas moraš plačati davek ali carino, če stroj uvoziš. In kmečke pokojnine, na začetku so bile sramotno nizke pa tudi zdaj niso največje (8.000!). Pri nas nas bo kmetijstvo še toliko časa teplo, dokler ne bomo spremenili kmetijske politike.«

POVZETEK IN SKLEP

Razmerje vaščanov Kostanja do dela in poklica smo ugotavljali predvsem z anketo, usmerjenimi pogovori in neposrednim opazovanjem. Na podlagi številnih podatkov smo skušali ugotoviti stvarno podobo o razmerju Kostavljanov do dela in poklica. Kolikor smo uspeli zbrati starejše podatke za obdobje med obema vojnama, smo jih primerjali s podatki za leto 1979.

Razmerje Kostavljanov do dela in poklica smo tedaj prikazali na podlagi številnih podatkov in predvsem mnenj odraslih vaščanov in doraščajočih otrok o delu in poklicu, iz katerih je razvidno:

1. Vaščani Kostanja (tj. kmetje, kmetje delavci in med njimi doraščajoči otroci) delajo ves dan. Pri vseh delih po svojih močeh sodelujejo otroci, razen kadar so v šoli ali se učijo doma. Odrasli kot otroci so prosti ob nedeljah, kmetje tudi ob cerkvenih praznikih.

Čeprav so stroji, predvsem kosilnice in traktorji, tudi v Kostanju vsaj do neke mere olajšali kmečko delo, nadomestili večje število delovne sile in skrajšali trajanje posameznih del, občutijo vaščani, posebej tisti, ki so tudi zaposleni, nenehno delovno obremenjenost in z njo povezano pomanjkanje prostega časa. Resnično pomanjkanje časa vzbuja zlasti pri kmeticah–delavkah in istočasno materah majhnih otrok, občutek neprestane notranje napetosti. Trditev, da je takšna dvojna zaposlitev, tj. na kmetiji in v službi, za moške in predvsem za ženske – matere huda obremenitev, ki nujno vodi v prezgodnjo fizično in psihično izčrpanost, čeprav sloni trenutno večinoma le na predvidevanju, najbrže ni preuranjena.

Prav tako ugotavljamo, da vzbuja tolikšna delovna obremenjenost vsaj občasno pri vaščanih občutek prikrajšanosti, ki ga na splošno tudi po drugih vaseh med kmeti in med kmeti–delavci rojeva in povečuje mnenje, da »imajo delavci in vsi tisti, ki nimajo kmetije, veliko več prostega časa in da lahko hodijo na vikende in predvsem na dopust«.

2. Prost čas je Kostavljanom in med drugim tudi doraščajočim otrokom v resnici pičlo odmerjen. Nekajurni prost čas ob nedeljah in praznikih večino preživijo doma in še takrat odrasli velikokrat – delajo.

Želje kmetov, da bi tudi oni tako kot drugi delavci imeli svoj letni dopust in želje kmetov – delavcev, da bi izrabili pripadajoči letni dopust, povečuje predvsem poleti vsesplošna dopustniška mrzlica, katere pritisk se razširja tudi na Kostavljane preko javnih občil in ljudi, ki odhajajo na dopust. In tako, kot si Kostavljani predstavljajo, da vsi »nekmetje preživijo dopust na morju ali v planinah«, po takšnem modnem vzorcu si želijo preživeti dopust tudi oni. Saj si večina Kostavljanov želi, da bi nekaj, vendar največ sedem dni, preživeli na morju ali v planinah. Takšne ali drugačne želje glede izrabe dopusta pa je po zatrjevanju vaščanov zaradi specifičnega značaja kmetovanja (krave morajo biti vsak dan opravljene, tekoča poljedelska dela ob času storjena) nemogoče izpolniti.

Zgledi z nekaterih drugih, npr. vzhodnoslovenskih agrarnih območij pa pričajo tudi že o nasprotnem. Saj si v nekaterih vaseh[12] največkrat sosednja gospodinjstva drugo drugemu zagotovijo popolno oskrbovanje živine in drugih domačih živali ter opravljanje nujnih kmečkih del, kadar odidejo člani ene družine na nekajdnevni dopust.

3. Današnja delitev dela med moškimi in ženskami je v Kostanju še pretežno tradicionalna, kjer ženske delajo »ženska«, moški pa »moška« dela po normah izpred druge svetovne vojne. Povsod tam, kjer vlada pomanjkanje delovne sile, pa se ženske lotevajo tudi najtežjih moških del in obratno,

ko moški okopavajo in plevejo. Opravljanje raznih gospodinjskih poslov (razen pri tistih samskih Kostavljanih, ki živijo sami na kmetiji) ali vsaj pomoč pri gospodinjstvu pa za zdaj še ni v navadi.

4. Glede razporejanja dela so nastopile v Kostanju nekatere bistvene spremembe v primerjavi z obdobjem pred drugo svetovno vojno in tudi še prva leta po njej.

O bodočem delu se večinoma povsod dogovarjajo skupaj, največkrat zakonca med seboj pa tudi odrasli otroci, ki delajo na kmetiji. Ugotavljamo, da tedaj tisti, ki več delajo na kmetiji, s tem tudi pridobijo večjo pravico do odločanja o delu. (Zaposlenim članom družine, ki se vključujejo v kmečko delo le po nekaj ur dnevno, odrejajo delo tisti, ki samo kmetujejo.) Še leta po drugi svetovni vojni pa so po tradicionalnih normah odrasli sinovi in hčere, pa čeprav so enakovredno staršem delali na kmetiji, morali tudi glede dela povsem »ubogati gospodarja«, tj. očeta.

5. Znanje o kmetovanju so Kostavljanom večinoma posredovali starši. Prav tako privajajo tudi današnji starši otroke k delu že od mladih nog. Vključevanje otrok v vsakdanje delo poteka tudi v Kostanju po sistemu »učenja ob delu«. Otroci se raznim delom počasi in predvsem igraje privajajo in tako tudi izučijo. Zato takšen način privajanja k delu in učenja ne vzbuja odpora otrok do dela. Nasprotno, kot lahko ugotavljamo na podlagi mnenj doraščajočih otrok o delu, oblikuje pozitivno razmerje do dela že v najzgodnejši dobi. V primerjavi z mlajšimi vrstniki, ki takšnih ali drugačnih del še ne znajo (ne zmorejo) opravljati, se prav na podlagi dela otroci tudi v Kostanju vključujejo v svet odraslih. Po njihovih predstavah se torej z delom povzpnejo za stopnjo više na socialni lestvici. Na osnovi takšnega spoznanja raste otrokova samozavest in pozitiven odnos do dela. S prizadevno opravljenim delom skušajo dokazati, da so vredni zaupanja starejših. Vzgoja otrok ob delu in neprestana delovna zaposlitev otrok pa kaže v Kostanju še druge pozitivne posledice, ki se razodevajo v urejenih, prilagojenih otrocih, skratka v otrocih, ki se brez odpora vključujejo v delo in v družbo.

6. Čeprav se tudi vaščani Kostanja zavedajo, da je njihovo delo v primerjavi z delom drugih delavcev manj ovrednoteno in da se vsaj na nekaterih področjih ne čutijo enakovredne člane naše družbe (celodnevni delavnik, majhne pokojnine itn.), vseeno radi delajo. Zavedajo se, da je njihovo delo težko, vendar najdejo v celotnem delu tudi zadovoljstvo. Delo, ki jih istočasno preobremenjuje, pa jim v obdobju duševnih težav pomeni tudi največkrat edini način ali vsaj poglavitni način razbremenitve.

7. Nagibi vaščanov Kostanja za delo sestavljajo dialektično celoto, so raznolični in večkrat medsebojno nasprotujoči in zato razumljivi v celotnem življenju, tj. v družbenem in kulturnem okolju.

Čeprav so Kostavljani večinoma podčrtali gospodarske nagibe za delo bodisi na kmetiji ali pa v službi, na drugi strani ugotavljamo, da je gospodarski nagib prevladujoč, ni pa edini. Pridružujejo se mu nematerialni nagibi za delo in prav tako tudi zadovoljstvo ob uspehih dela. Na razne načine ga občutijo vsi Kostavljani in Kostavljanke, s tem pa tudi posredno izpovedujejo, da se počutijo ustvarjalne pri svoje delu.

8. Mnenje skoraj večine Kostavljanov, da bi si še enkrat izbrali poklic kmeta ali v ugodnih pogojih celo samo poklic kmeta tudi tisti, ki so zdaj zaposleni, kaže (vsaj pogojno) visoko vrednotenje kmečkega poklica in s tem tudi dela. Vrednotenje, ki ga povečujejo tudi med kostavljanskimi kmeti in do neke mere tudi med kmeti–delavci predstave o nekaterih poklicih,[13] ki »samo sedijo po pisarnah in ne prinašajo družbi nobenih materialnih koristi, ker živijo na račun kmetov in delavcev in zato nekdo mora zanje delati«. In prav tako tudi mnenje, ki je vedno bolj razširjeno med kmečkimi ljudmi, saj njegove posledice, ko odhajajo izšolani otroci od doma, tudi najbolj občutijo: »Če se bodo vsi šolali, kdo bo pa potem delal.« Dovolj jasno vprašanje, v katerem je istočasno tudi odgovor, da se kmetje in kmetje–delavci Kostanja visoko zavedajo svojega delovnega prispevka sebi in družbi.

OPOMBE

[1] Raziskovanje je financirala Kulturna skupnost Kamnik.

[2] Anketa je bila sestavljena za raziskovanje razmerja do dela in poklica v vasi Zakl pri Gomilskem: Marija Makarovič, Razmerje vaščanov Zakla do dela in poklica, Gomilsko, junij 1979, str. 166.

[3] Ugotovitve v članku o razmerju Kostavljanov do dela deloma primerjam z ugotovitvami o razmerju do dela in poklica v vasi Zakl.

[4] Navedenim vaščanom, ki so z razumevanjem sodelovali pri anketiranju in usmerjenih pogovorih, se tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem: Janez Pančur, 1909; Jernej Razpotnik, 1919; Janez Klemen, 1929; Jože Pestotnik, 1932; Avgust Klemen, 1936; Anton Drolc, 1947; Ciril Razpotnik, 1949; Franc Pančur, 1954; Janez Pančur, 1956; Miha Pestotnik, 1961; Lado Pestotnik, 1966; Cecilija Pančur, 1923; Angela Pančur, 1926; Marija Razpotnik, 1928; Rozalija Pestotnik, 1931; Marija Drolc, 1952, Fani Razpotnik, 1953; Angela Pančur, 1961, Olga Pestotnik, 1964; Tončka Pančur, 1966.

[5] Na podlagi stanja, ki smo ga ugotovili dne 13. 10. 1979.

[6] Primerjaj tudi Krajevni leksikon Slovenije, II. Ljubljana, 1971, str. 186.

[7] Kmetovalcu Jerneju Razpotniku, ki je »sredi najhujšega dela« na mojo prošnjo pisal dnevnik kmečkega dela, se tudi na tem mestu kar najiskreneje zahvaljujem za njegov trud in razumevanje.

[8] Primerjaj podobne ugotovitve v članku: Marija Makarovič, Razmerje vaščanov Zakla do dela in poklica, Gomilsko, junij 1979, str. 174.

[9] Marija Makarovič, n.d. str. 180.

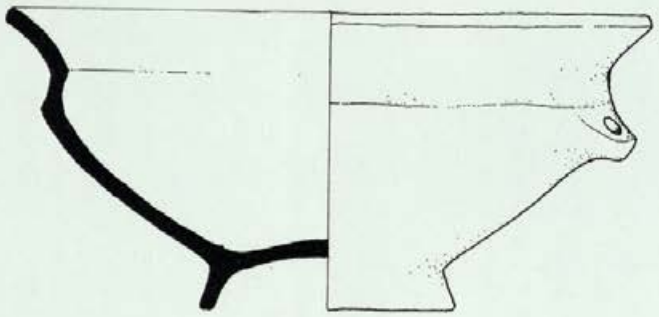
[10] Ista, str. 183.

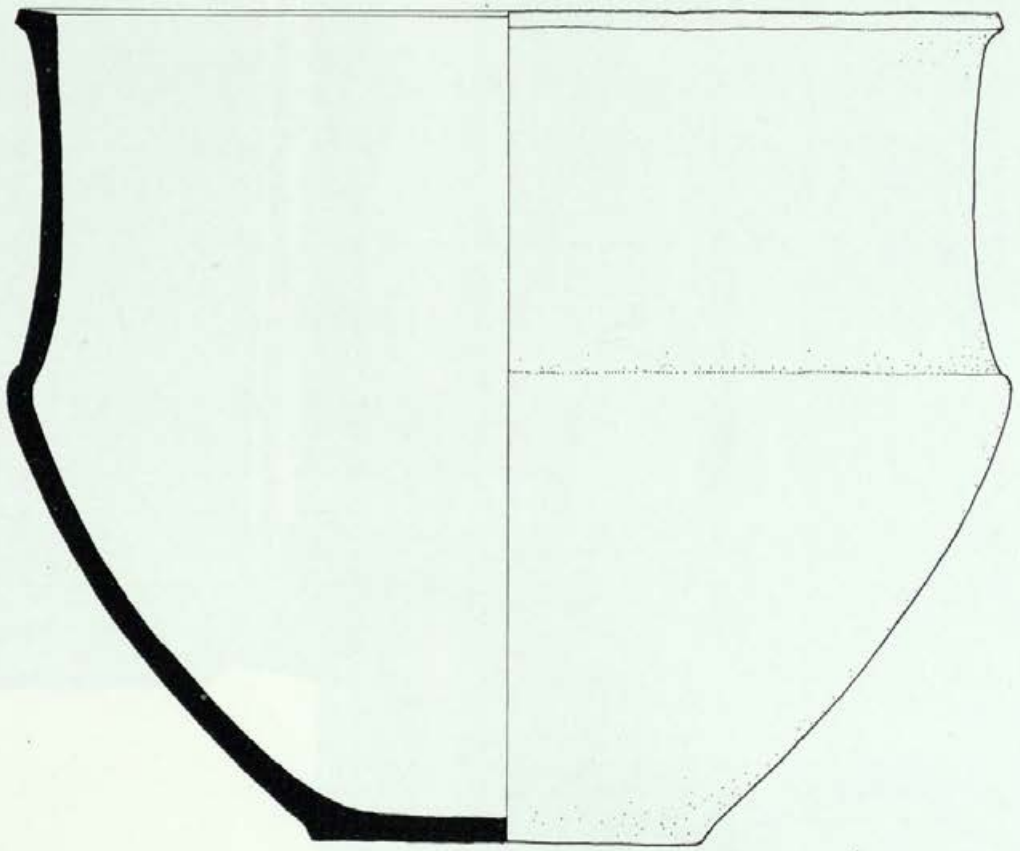
[11] Ista, str. 185.

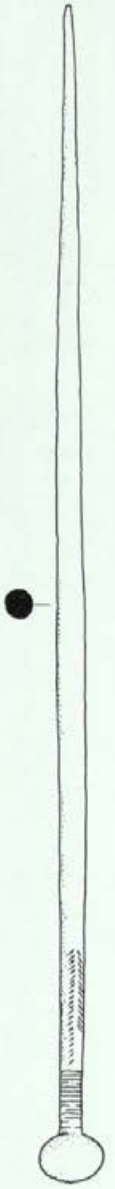
[12] Določneje mislimo na vas Banovce pri Ljutomeru.

[13] »Predstave o poklicih, značilnosti poklicev in stereotipi vplivajo v številnih smereh,« kar lahko neprestano ugotavljamo pri raziskovanju načina življenja kmetov in kmetov–delavcev. Primerjaj tudi ugotovitve v delu: Adam Sarapata, Osnove sociologije dela, Ljubljana 1968, str. 41.

slikovne priloge

1. Žgan grob
Podgorje pri Kamniku
13. st. pred n. š.

ŠAŠEL

2. Nagrobnik za sina družine domorodcev morda z ižanskega prostora. Iz 2. stoletja

3. Nagrobnik za družino Dindijev, obrtnikov-metalurgov, ki po prednikih izvirajo iz Prenest (danes Palestrina). Iz 1. stoletja

4. Nagrobnik za ženo računovodje, sužnja v državni mitnini. Iz 2. stoletja

ŠAŠEL

Henrik IV.

1

2

Friderik II.

3

4

Friderik II.

5

Agneza

6

7

5. Odslikane novce hrani Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani.

6. Novci, ki jih danes pripisujemo kamniški kovnici

Bertold IV.

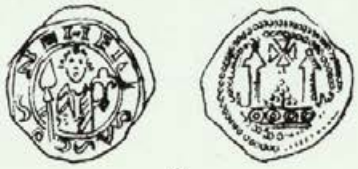

1

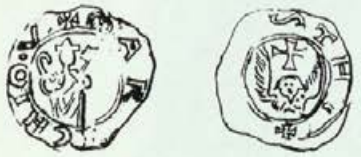

2

Henrik IV.

3

4

5

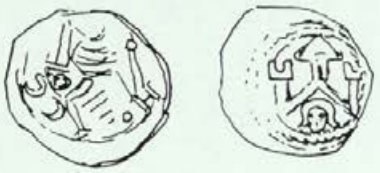
Friderik II.

6

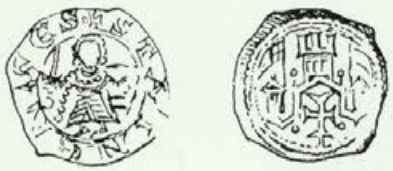

7

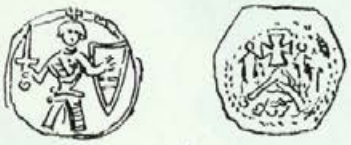

8

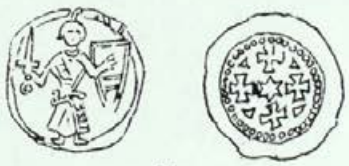
Friderik II

9

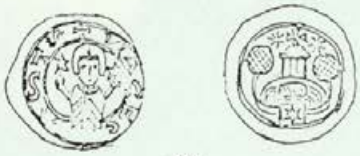

10

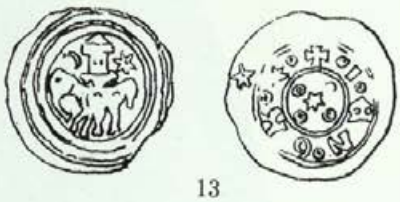

11

Agneza

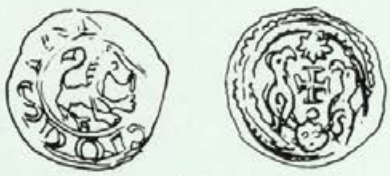

12

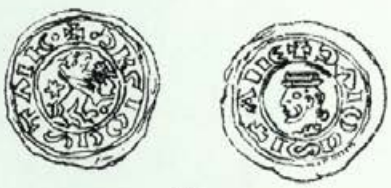

13

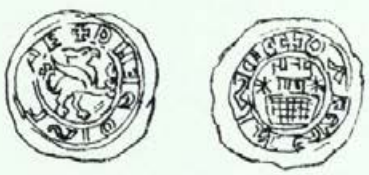
Ulrik III.

14

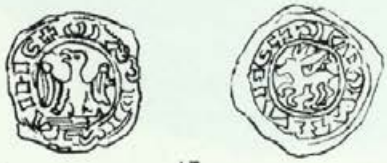

15

16

Ulrik III.

17

7

8

7. Pečat mesta Kamnika iz konca 13. stol.
Napis: + S. CIVITATIS DE STAINE
(Na listini 1318. februar 17 v Nadškof. arhivu v Ljubljani – listine Gornji grad)

8. Veliki pečat mesta Kamnika iz sredine 15. stol.
(Na listini 1499, maj 11. v Arhivu SR Slovenije – listine Mekinje)

9. Mali mestni pečat mesta Kamnika iz sredine 15. stol. (brez napisa)
(Odtis med 2. svetovno vojno izgubljenega pečatnika v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani)

10. Veliki pečat mesta Kamnika iz sredine 15. stol.
Napis: SIGILLVM CIVITATIS DE STAIN
(Odtis med 2. svetovno vojno izgubljenega pečatnika v Arhivu SR Slovenije v Ljubljana)

11. Suhi žig mestne občine Kamnik iz ok. 1882

10

9

11

„Iz truja venec nosil si mučenec,
dokler Te ni ogrnil grobni molk.
Zdaj lovorjev pokladamo ti venec,
bodi k hvaležnosti nas slavska Vila . . ."

ANTON MEDVED.

VSPORED:

1. Emil Adamič: ŽALOBNA KORAČNICA. Čveteroročno na klavirju izvajata gospa Štefanija Sadnikarjeva in gdč. Milka Novak.
2. O PESNIKU ANTONU MEDVEDU govori gospod Fr. S. Finžgar.
3. Vilko Novak: GORSKI KRAJ. Moški zbor s tenor-samospevom g. Mil. Ostojiča. Poje I. slov. pevsko društvo „Lira".
4. Anton Medved: TIHA ŽELJA. Deklamuje Márica Sicherl.
   NA TVOJEM GROBU. Deklamuje Vérica Kraut.
5. Ign. Hladnik: VEČERNI ZVON. Besede A. Medveda. Moški zbor, poje I. slov. pevsko društvo „Lira".
6. Anton Medved: NA MATERINEM GROBU. Deklamuje gdč. Pepica Tominec.
7. * * * ROMANCA. Glasbena točka za klavir in gosli. Izvajata gdč. Milka Novak in gosp. Fran Kratner.

CESAR FRIDERIK III. NA MALEM GRADU.

Romantična igra v enem dejanju. Spisal Anton Medved

OSEBE:

Cesar Friderik III.
Enej Silvij Piccolomini } njegova svétnika
Gašpar Šlik }
Juri Hertenfels, grajščak na Volčjem brodu in Preločju
Ana, njegova hči
Jošt Lamberg, grajščak na Zapricah in Malem gradu
Žiga Lamberg, njegov sin
Bajevec, brodnik
Hlapec Hertenfelsov
Spremstvo.

Pomladi l. 1444 na Malem gradu, nizkem griču sredi mesta Kamnika.
Dejanje se vrši pod milim nebom.

9. SLAVA PESNIKU! Živa slika. — Pred živo sliko igra na harmonij.

Začetek točno ob 7. uri zvečer.

Vstopnina: Sedeži prvih treh vrst po 1 K, drugih treh vrst po 80 vin., ostali sedeži po 60 vin., stojišča po 40 vin.

Predprodaja vstopnic za sedeže prvih šest vrst v trgovini g. A. Slatnarja.

Ker je čisti dobiček prireditve namenjen pesnikovemu spomeniku, se preplačila hvaležno sprejemajo.

V SPOMIN PESNIKA-ROJAKA

ANTONA MEDVEDA

PRIREDI

NARODNA ČITALNICA V KAMNIKU

V NEDELJO 17. MAL. TRAVNA 1910

V DVORANI DRUŠTVENEGA DOMA

SLAVNOSTEN VEČER

»O, ve pomladi ure večno-zlate,
sijajte mi, sijajte v srčni hram,
da lahek dušek pesmice krilate
dadé spominom mojim in željam!«

ANTON MEDVED

12. 13. Vabilo in spored za slavnostni večer, ki ga je priredila narodna čitalnica 17. 4. 1910 v spomin na pesnika Antona Medveda

M. ŽONTAR

14. Kamniški salonski orkester pred prvo svetovno vojno

M. ŽONTAR

15. Pevci Lire leta 1885

16. Vabilo k proslavi ob 25. obletnici Lire 15. in 16. avgusta 1908

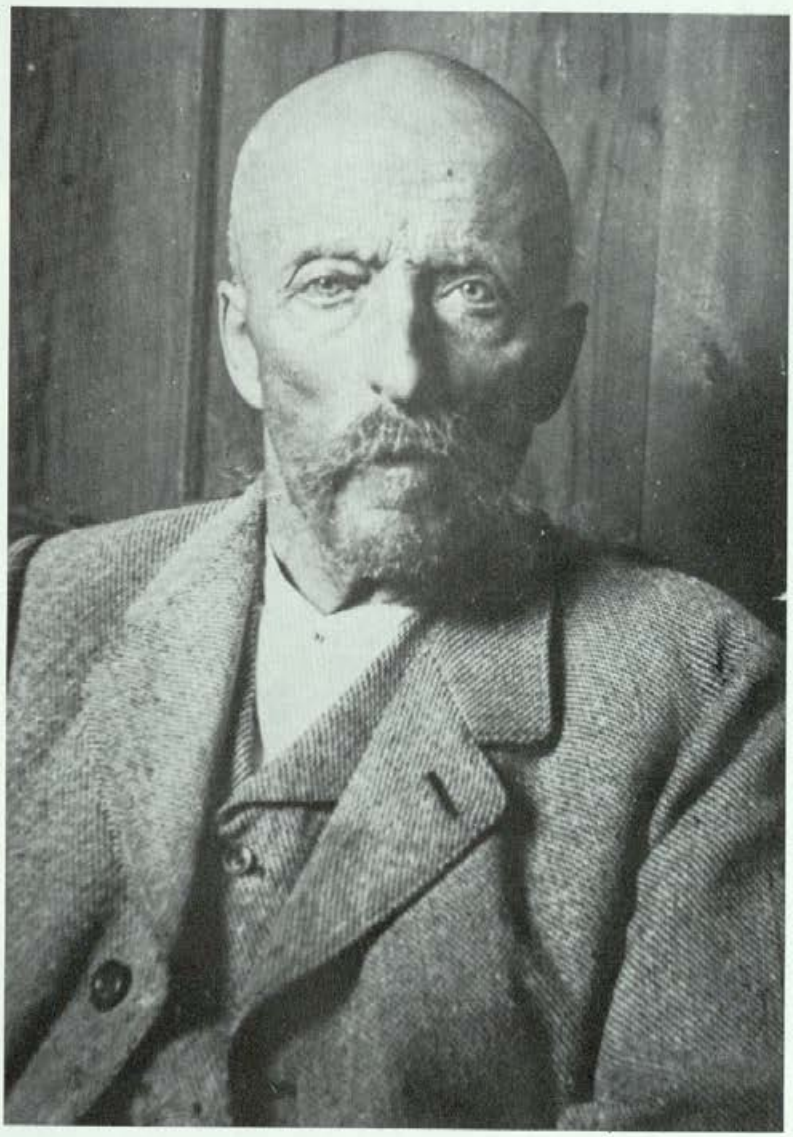
17. Alojz Vremšak, eden od ustanoviteljev in prvi predsednik Lire

18. France Stele, prvi in dolgoletni zborovodja Lire

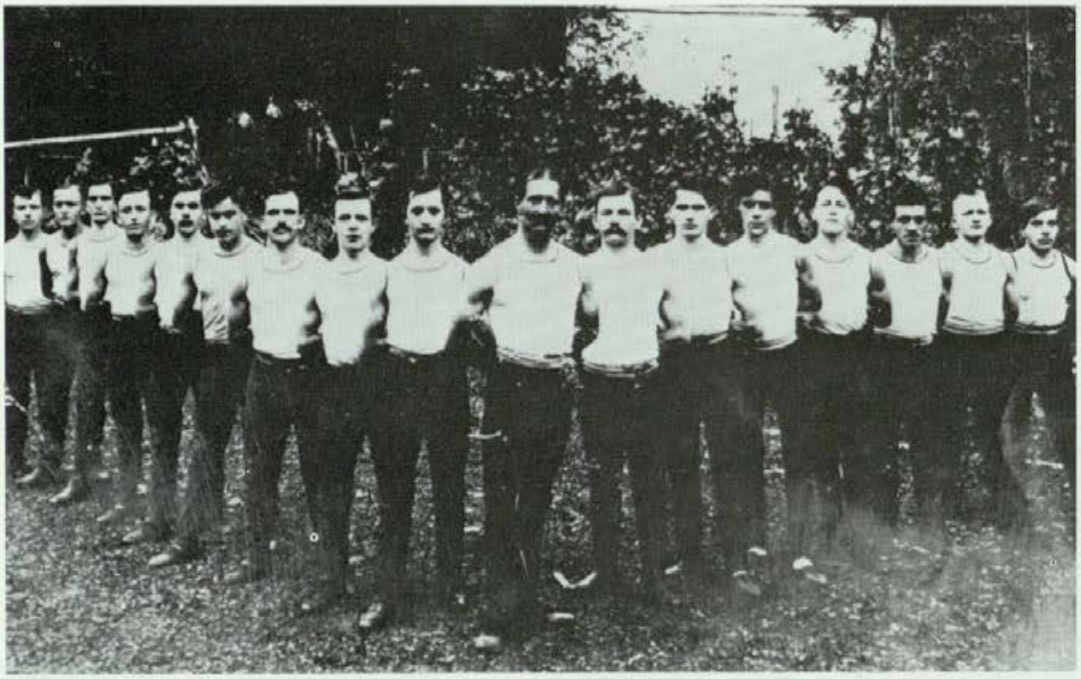
M. ŽONTAR

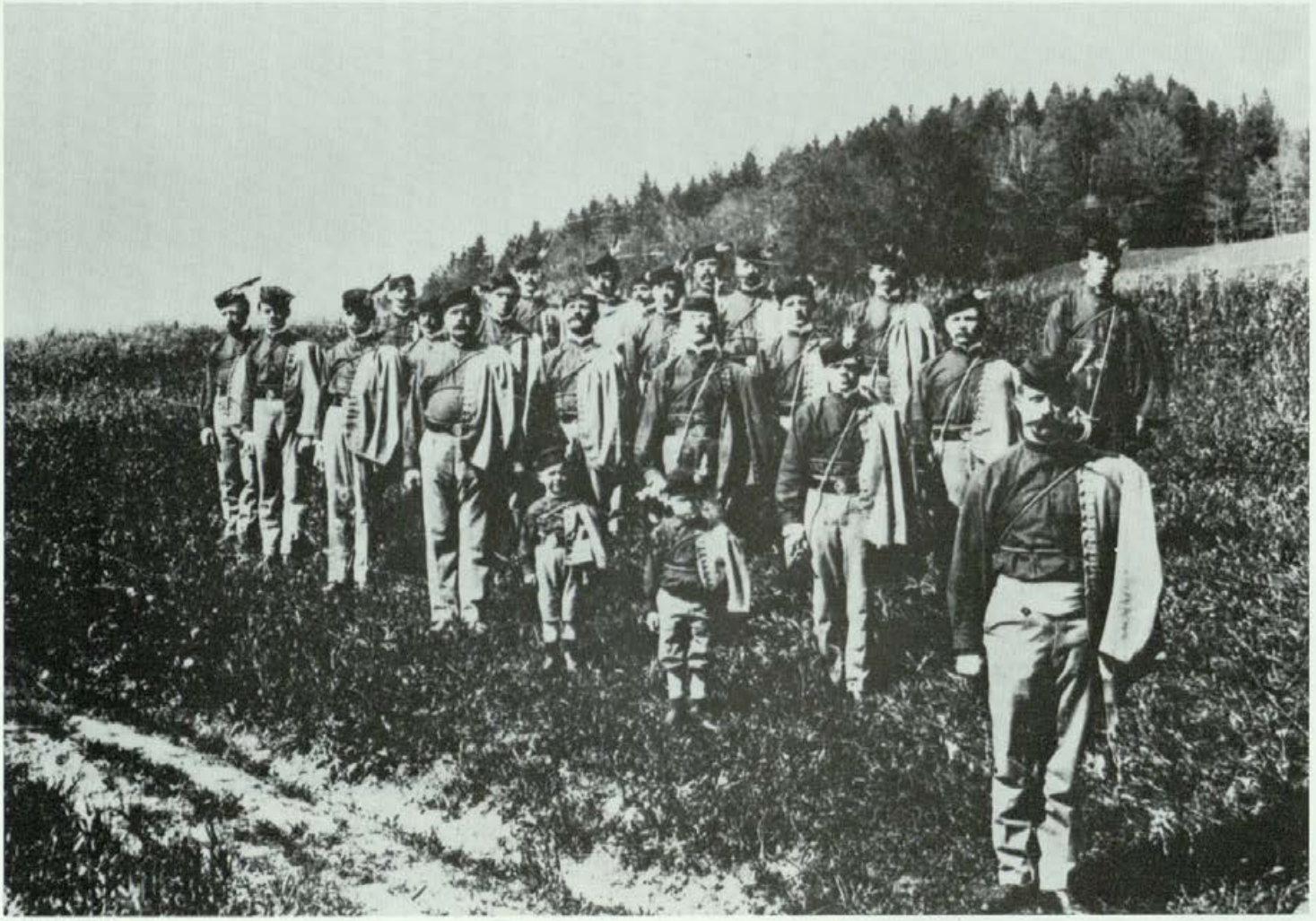

VABILO
K
VELIKI NARODNI
SLAVNOSTI
KATERO PRIREDI
PRVO SLOVENSKO PEVSKO
DRUŠTVO „LIRA“ V KAMNIKU
V PROSLAVO
PETINDVAJSETLETNICE
SVOJEGA OBSTANKA IN
PETINDVAJSETLETNICE
RAZVITJA DRUŠTVENE ZASTAVE
DNE 15. IN 16. AVGUSTA 1908.

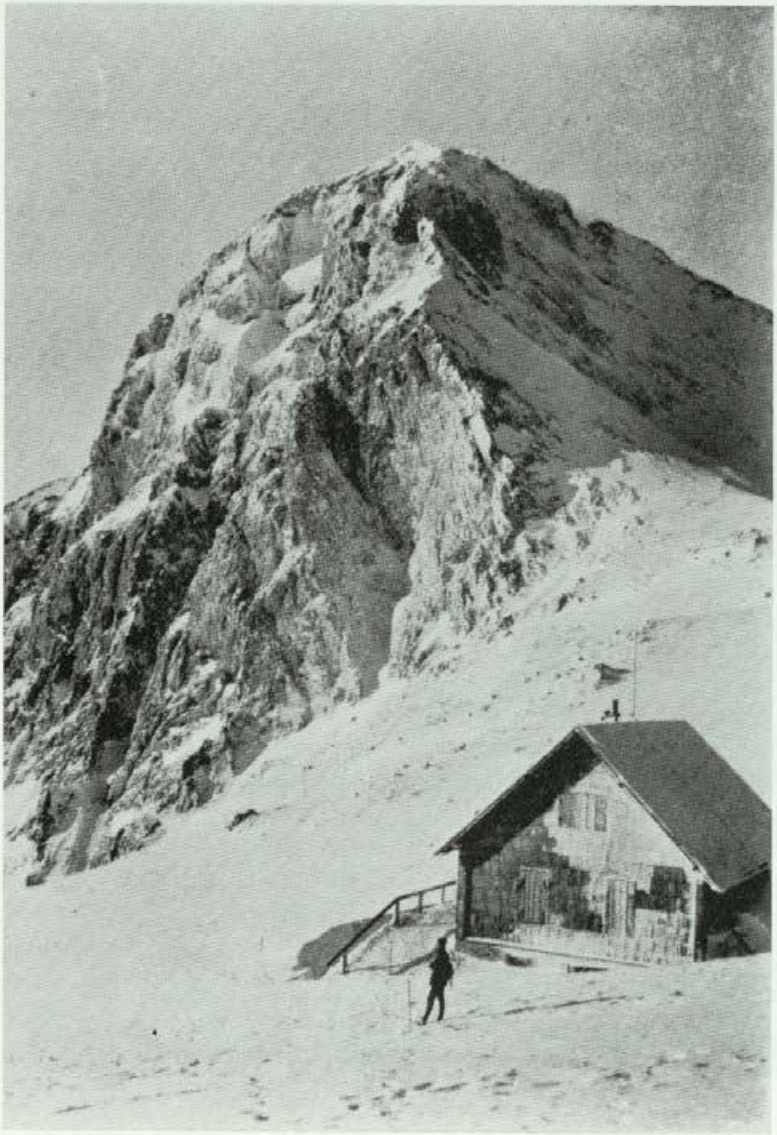

M. ŽONTAR

M. ŽONTAR

19. Telovadci Sokola leta 1912 z načelnikom Jankom Pollakom. Drugi levo od načelnika je Josip Broz

20. Sokoli na izletu, spredaj načelnik Janko Pollak, fotografija je iz časa pred prvo svetovno vojno

21. Kamniška koča na Kamniškem sedlu (1884 m). Zgradila jo je leta 1906 Kamniška podružnica Slovenskega planinskega društva

22. Prosvetni dom, ki so ga postavila kamniška narodna društva leta 1908

23. Josip Močnik, kamniški župan in lekarnar, je bil prvi predsednik Kamniške podružnice Slovenskega planinskega društva

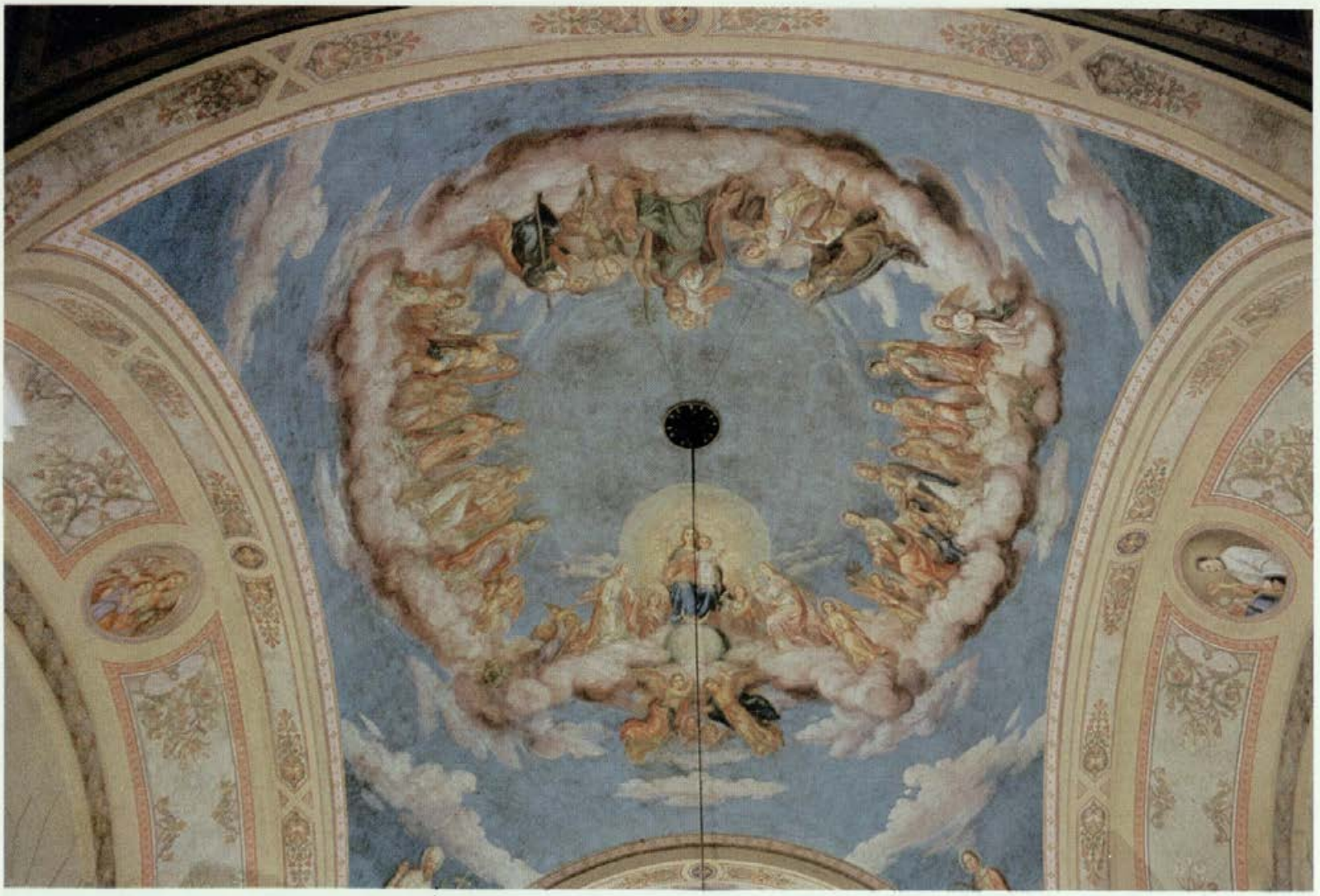

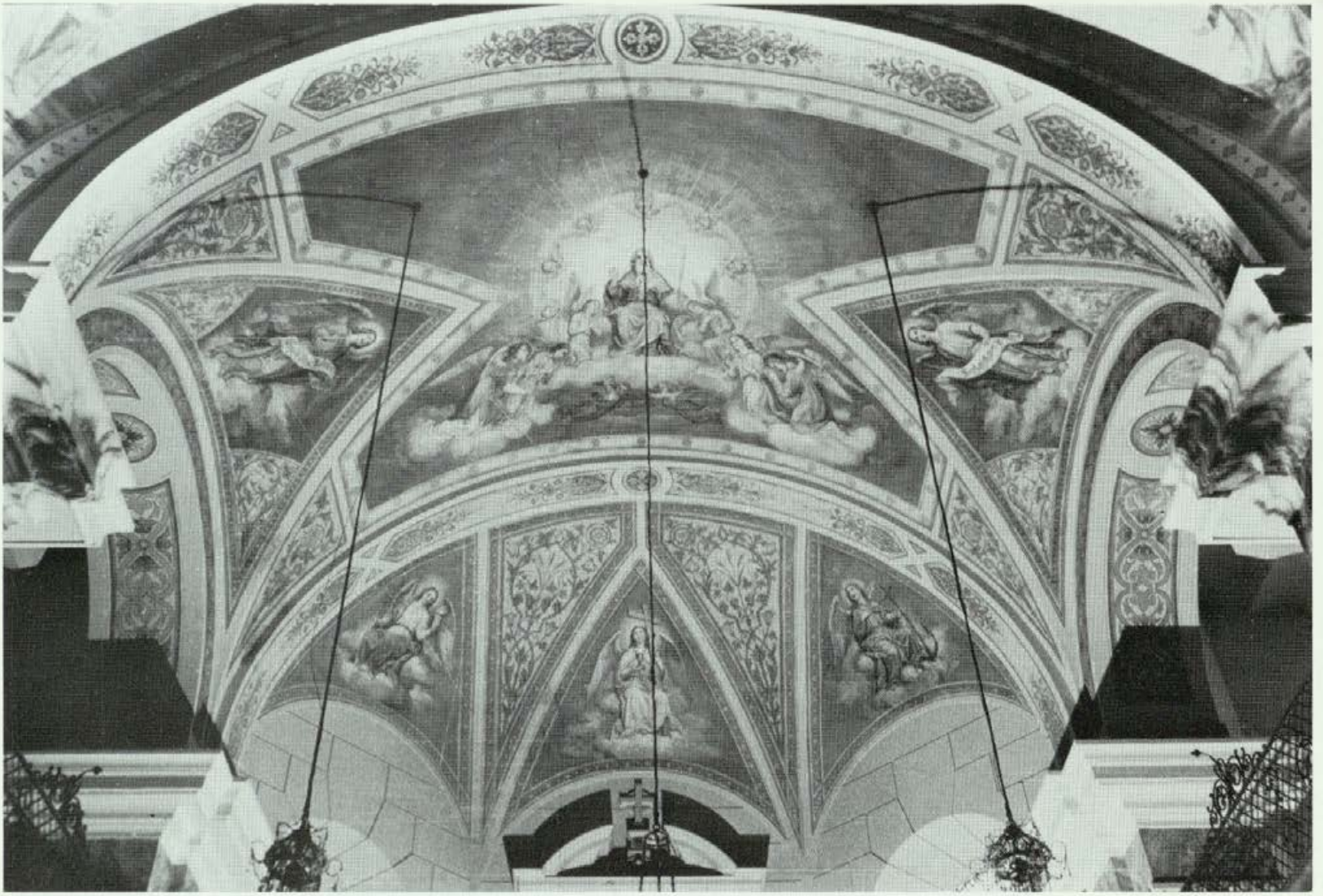
M. ŽONTAR

24. Matija Koželj: Prizori iz Marijinega življenja, 1889, Cerklje na Gorenjskem, župnijska cerkev, kupola prezbiterija

25. Matija Koželj: Štirinajst priprošnjikov v sili, 1909,
Vodice, župnijska cerkev, kupola ladje

26. Matija Koželj: Marijino kronanje, 1889, Cerklje na Gorenjskem, župnijska cerkev, obok ladje

27. Matija Koželj: Prizori z Marijo, 1912–1914, Homec pri Kamniku, župnijska cerkev, kupola ladje

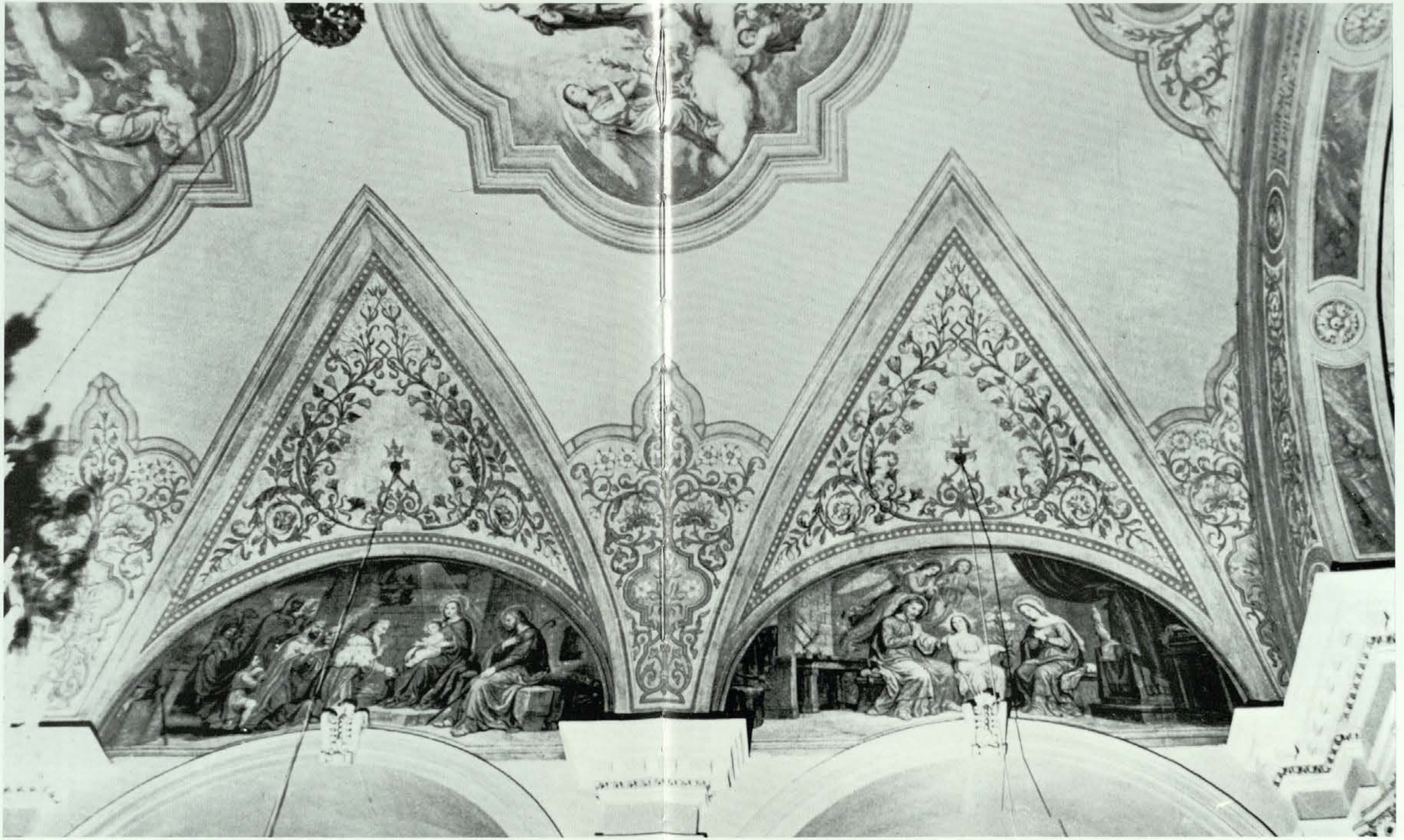
28. Matija Koželj: Rojstvo, 1881–1882, Kamnik, župnijska cerkev, prezbiterij

29. Matija Koželj: Poklon kraljev in Sv. Družina, 1908–1909, Kamnik, župnijska cerkev, obok ladje →

ŽIGON

30. Tiskarna A. Slatnarja v stavbi Kamniškega doma na nekdanjem Glavnem trgu, do 1910

ROVŠNIK

31. Tiskarska delavnica v novih prostorih v Frančiščanski ulici (levo v ozadju Slatnar, skrajno desno Grčar)

ROVŠNIK

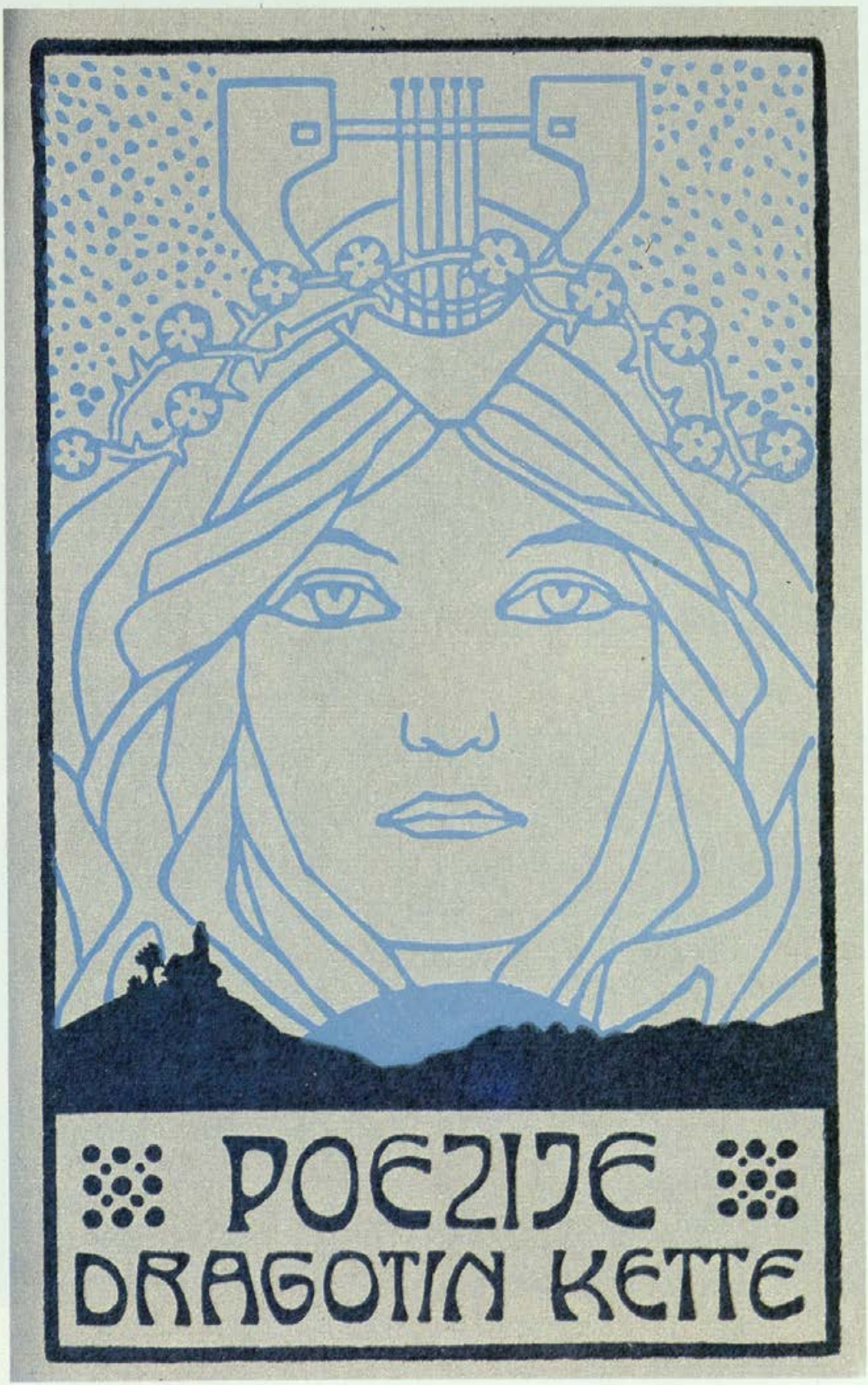
Oj ljubica iz prejšnjih dni,
iz polpozabljenih jasnih dni,
takó krasnà, takó sladkà
nocoj je mimo okna šlà.

In moje oko kot prejšnje dní
zamišljeno za njó strmí, —
kako bi objel jo pretesnó,
kako bi poljubil jo pregorkó.

Za njó strmi oko solznó,
pri srcu je meni tako težkó, —
pozábila name je bógvekdaj,
a jaz je ne morem vekomaj.

32. Z vinjeto opremljena stran iz Cankarjeve Erotike, druga izdaja, 1902

ROVŠNIK

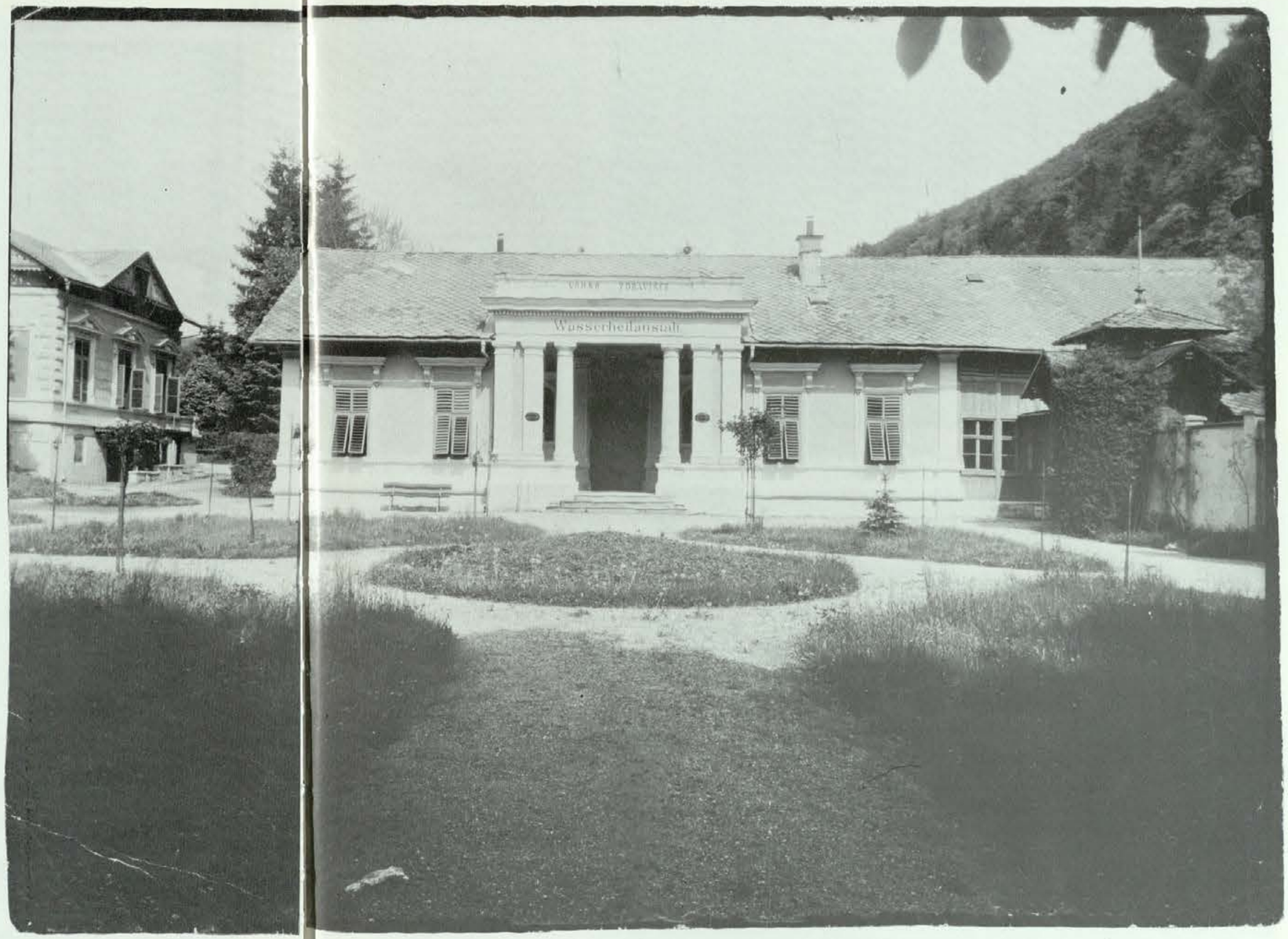
33. M. Gaspari: Naslovnica Kettejeve druge ilustrirane izdaje Poezij, 1907

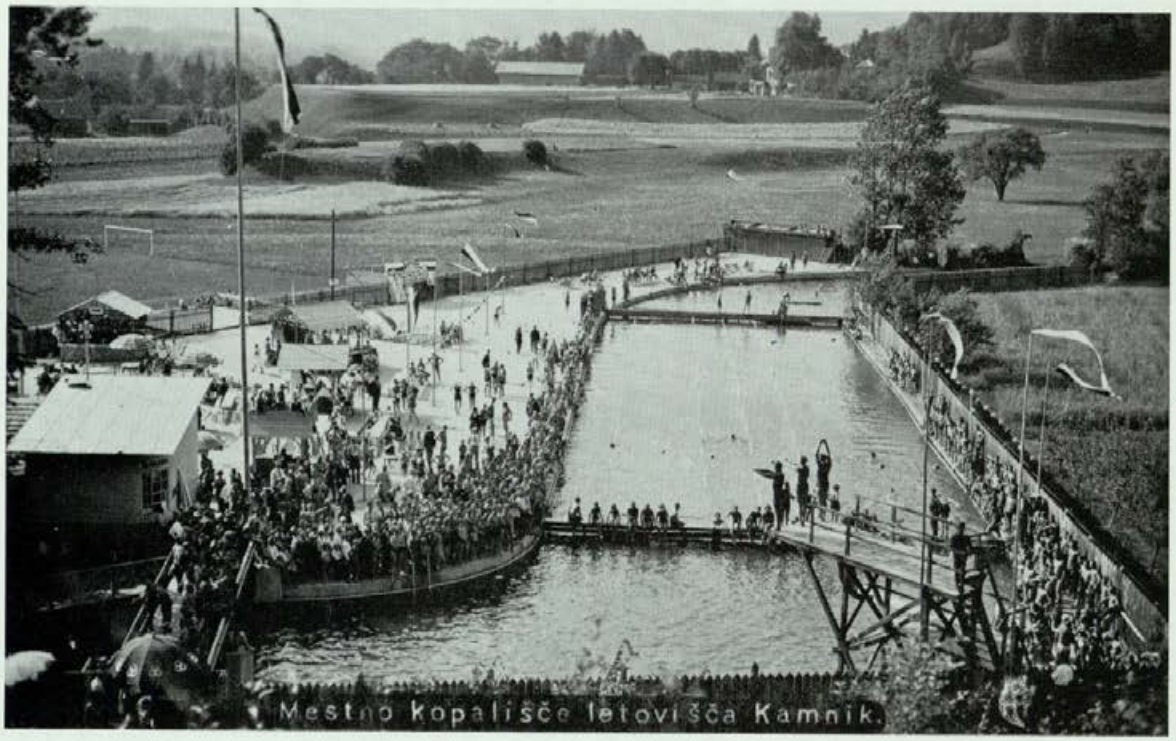

34. Vila Neptun v avstrijski dobi. (Foto Drago Holynski)

35. Travnik za bosonoge ob Kneippovem zdravilišču v Kamniku leta 1897

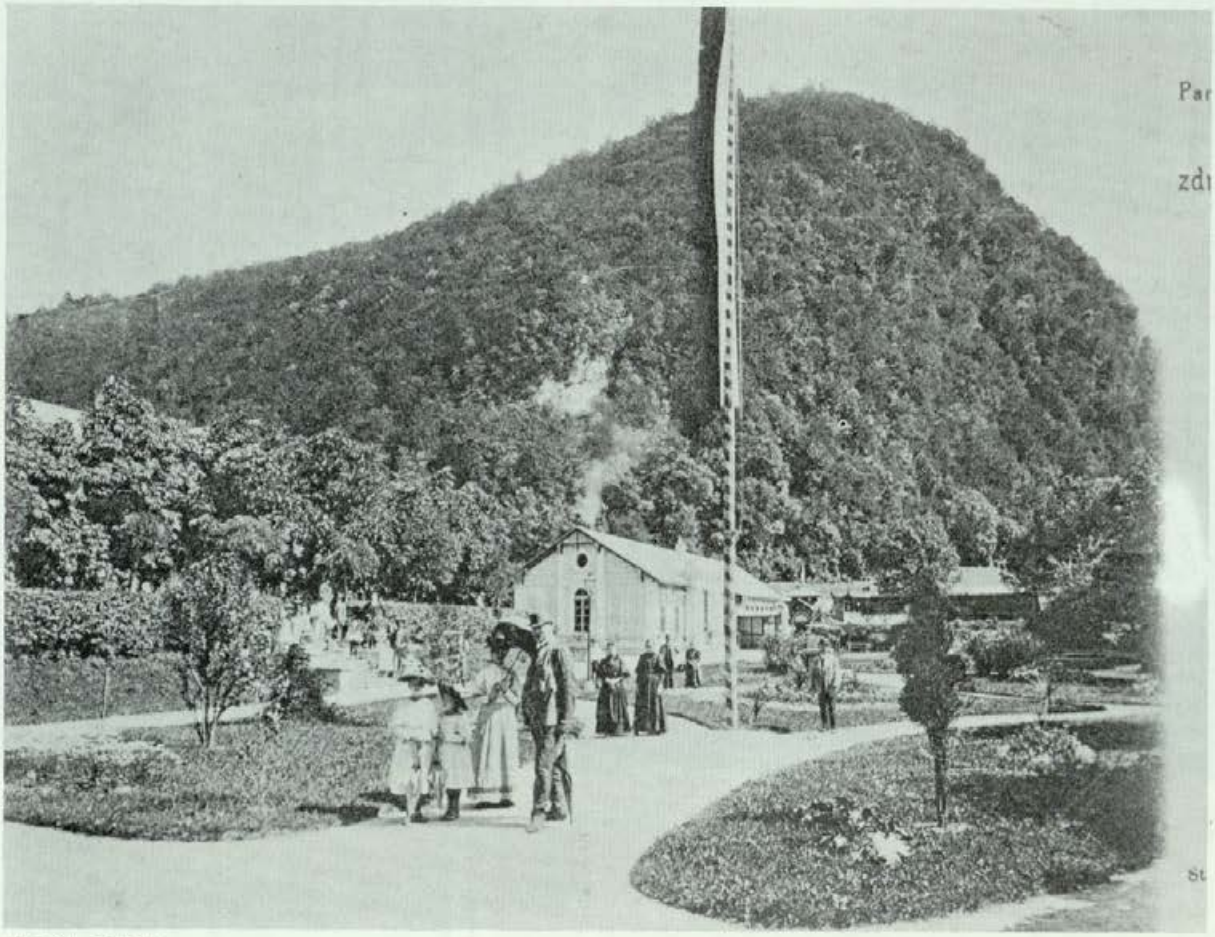
36. Park in »vodno zdravilišče« v Kamniku leta 1897.

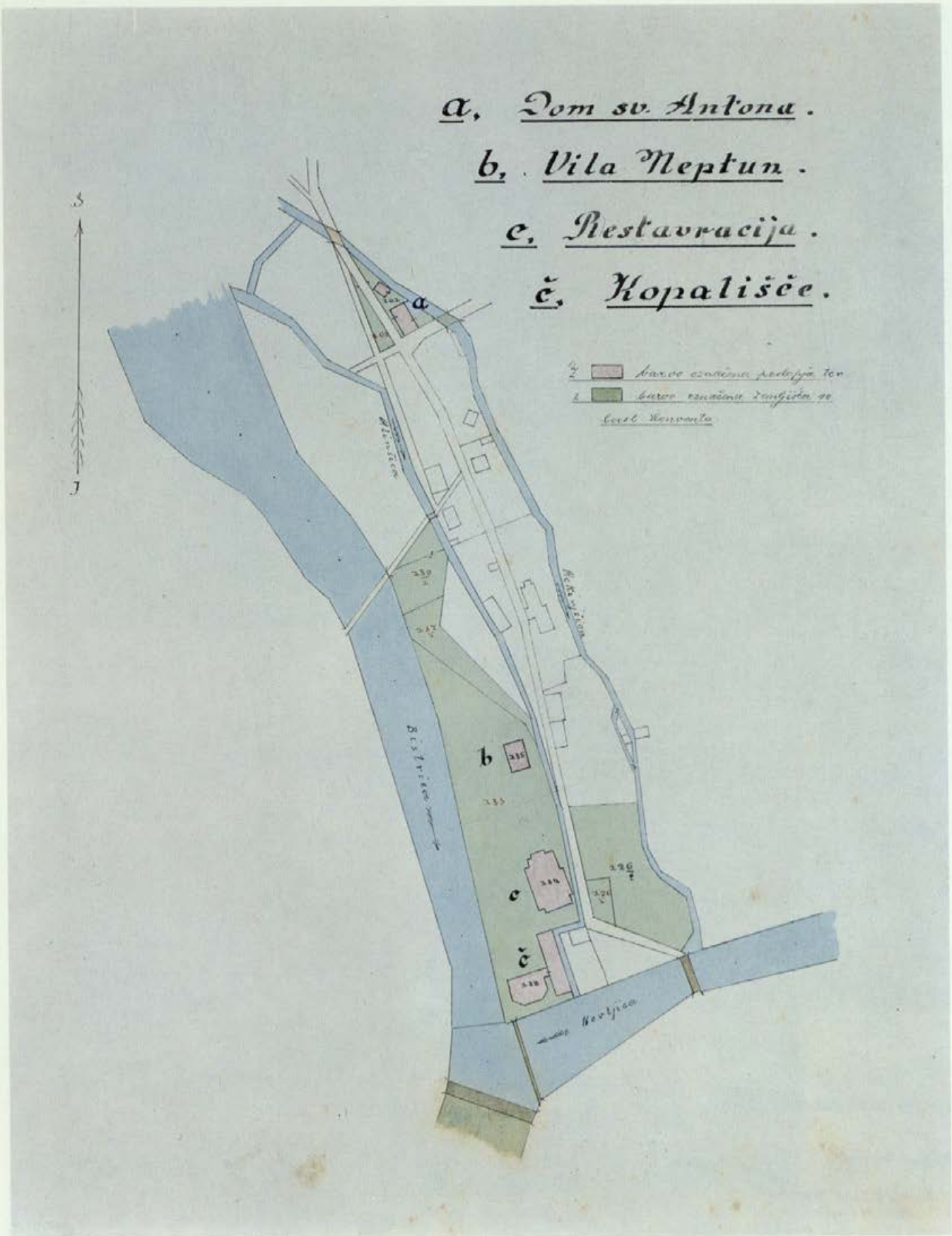

37. Mestno kopališče v Kamniku na Nevljici.

38. Slika na prospektu Die Kur- und Wasserheilanstalt »Bad Stein« in Krain iz začetka 20. stoletja. Lepo so vidne stavbe: vila Neptun, zdraviliško poslopje in kopališče.

39. Načrt kopališkega kompleksa iz leta 1924 (ZALj, občina Kamnik, fasc. 206); nekdanja vila Luiza, b) vila Neptun, zraven je bil nekoč lep ribnik, c) nekdanji zdraviliški dom, č) kopališko poslopje

a, Dom sv. Antona.
b, Vila Neptun.
c, Restavracija.
č, Kopališče.
S
J
a
b
c
č
Bistrica
Reška vpadnica
Reška vpadnica
Reška vpadn

40. Smučarska skakalnica (30 m) na Zamazici, 6. 1. 1932

41. Trening za prvo hokejsko tekmo 7. 2. 1932

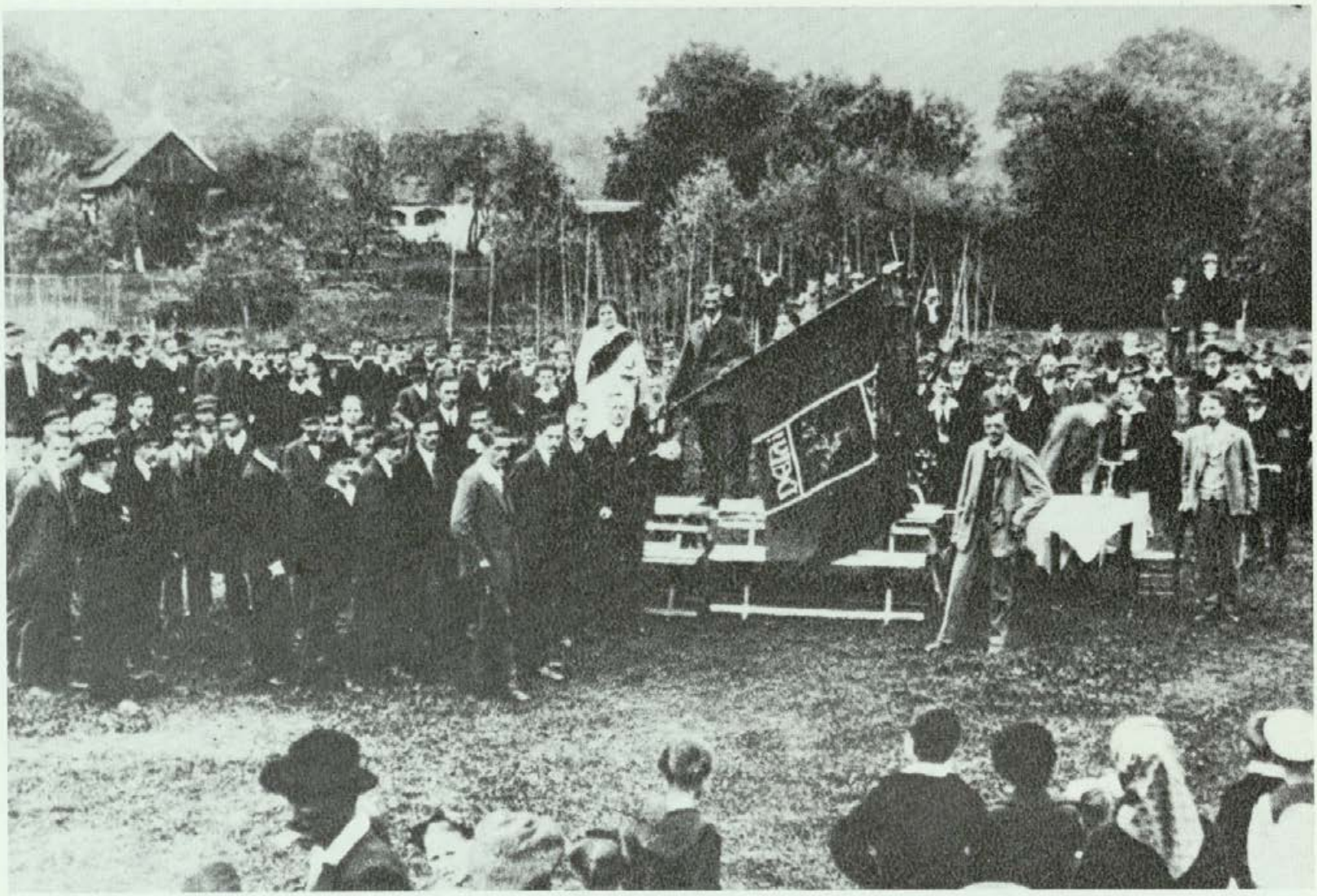
42. Udeleženke prve damske tekme v Kamniku 13. 3. 1932. Od leve: Štefka Homar (1. mesto), Nada Debevc (2. mesto) in Manica Stergar (3. mesto)

GUČEK

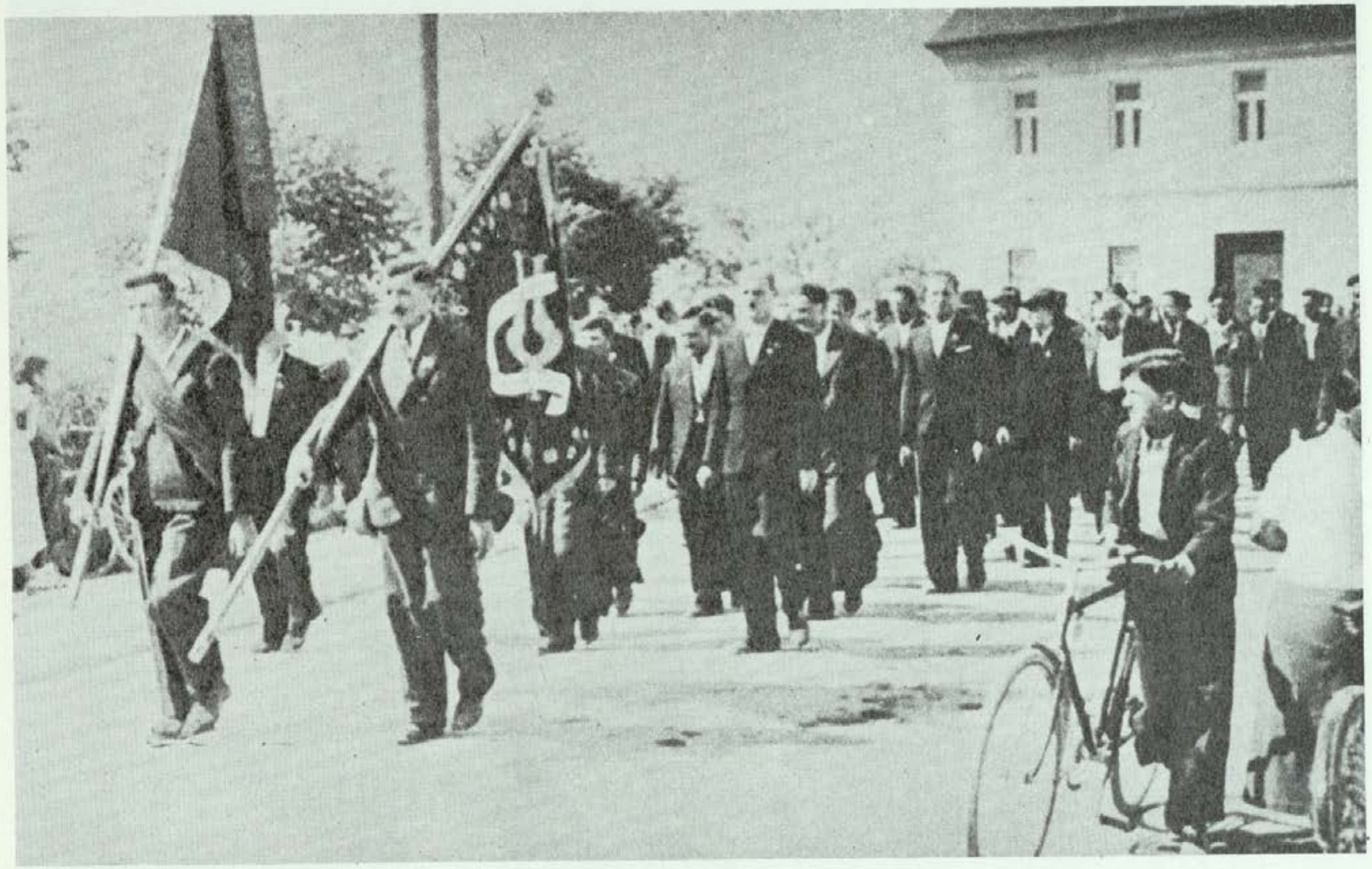

GUČEK

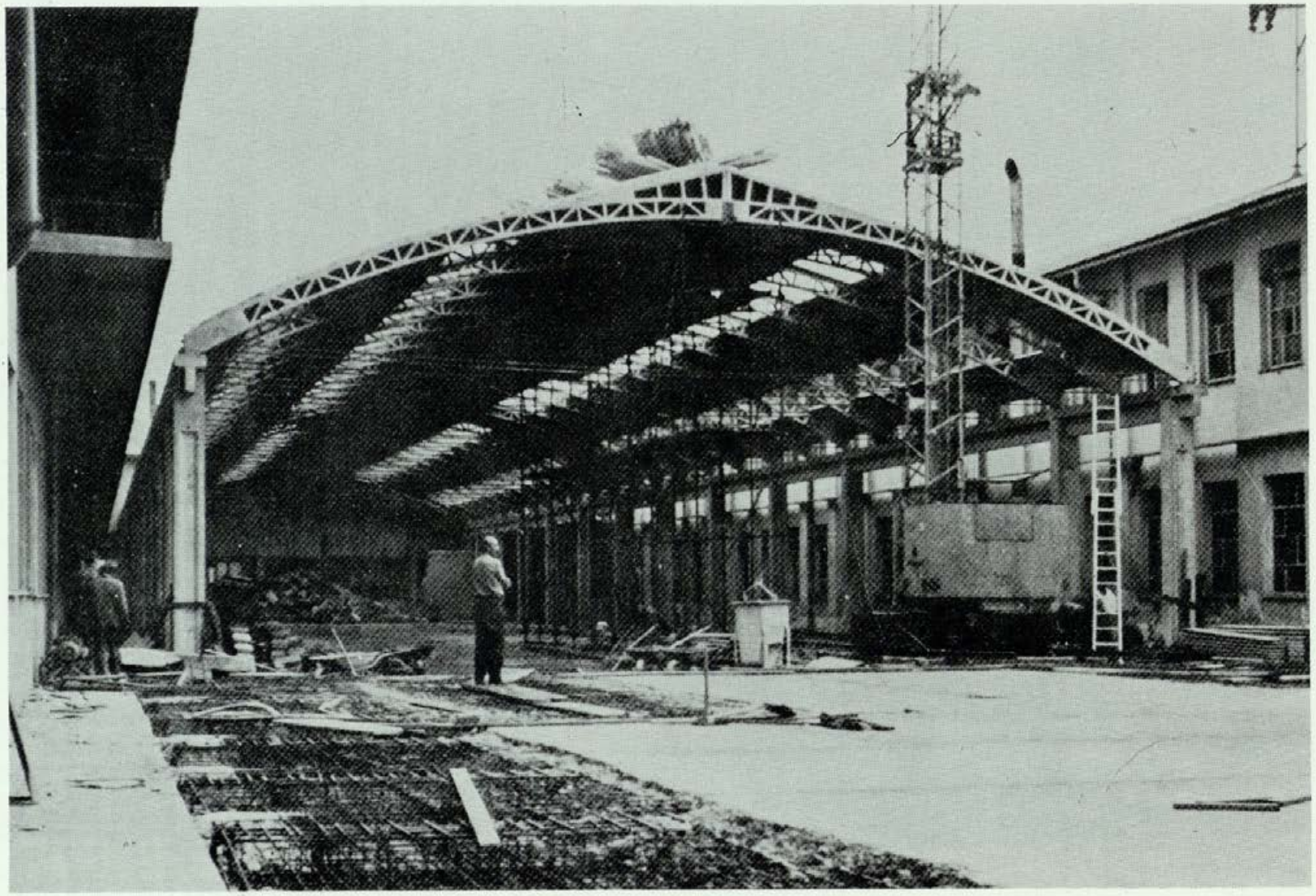

43. Razvitje prapora okrožne komunistične organizacije Kamnik 13. junija 1920
STIPLOVŠEK

44. Proslava 20-letnice kamniške Solidarnosti julija 1939

STIPLOVŠEK

45. Titan – gradnja obrata za izdelavo ključavnic

SVETELJ

46. Svilanit – konfekcija frotirja

47. Listino o proglasitvi Josipa Broza-Tita za častnega meščana mestne občine Kamnik so predsedniku FLRJ v Beogradu izročili predstavniki občine Janko Alfred, Danilo Cerkvenik in Franc Zore.
Listina je delo ak. slikarja Maksa Koželja, okvir pa delo rezbarja Maksa Berganta iz Kamnika

SVETELJ

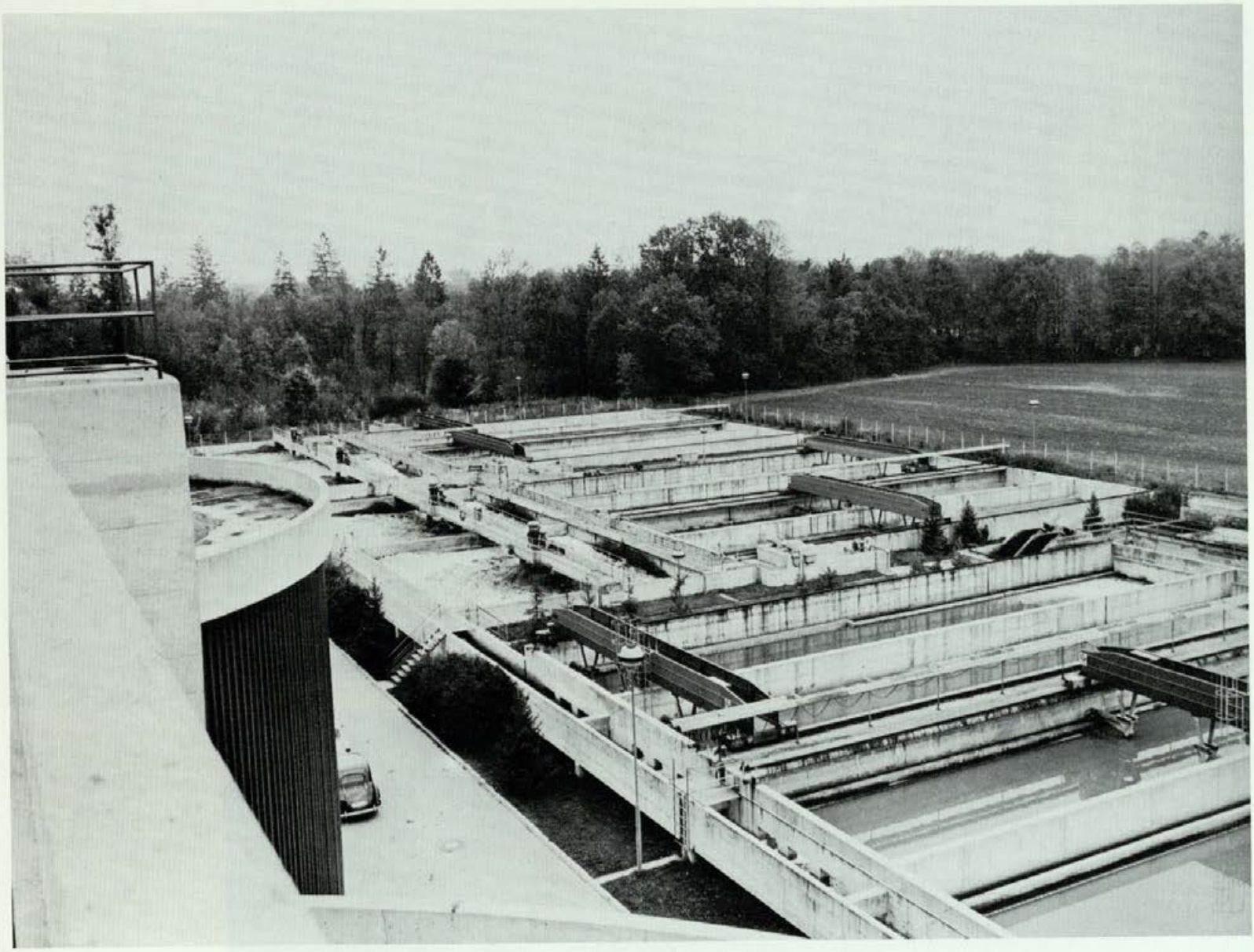
48. Leta 1977 je obč. skupščina sklenila, da se ena izmed novih ladij Splošne plovbe Piran poimenuje po Kamniku. Kamničani na obisku na »svoji« ladji septembra 1977 v Piranu

SVETELJ

49. Stol – nov obrat za izdelavo pisarniškega pohištva in prodajni salon Interier

SVETELJ

50. Centralna čistilna naprava za občini Kamnik in Domžale v Domžalah, zgrajena leta 1978

MAKAROVIČ

51. Pančurjeva nakladata hlode, Kostanj 1979
52. Pavlinova prevrača gnoj s hleva, Kostanj 1979
53. Pestotnikovi na poti v gozd, Kostanj 1979

KNJIŽNI

Kamnik 1229–1979
zbornik razprav
s simpozija ob
750-letnici mesta

Izdajatelj: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo

Uredniški odbor: Jože Žontar, Vasilij Melik, Ferdo Gestrin, Mirina Zupančič, Miroslav Stiplovšek in Franc Svetelj

Za vsebino člankov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredniškega odbora in navedbo vira.

Tehnični urednik: Borut Rovšnik
Lektor: France Dobrovoljc
Oblikovanje: Borko Tepina
Fotografije: Franc Aparnik (30, 36), Stane Aparnik (37), Ivo Dostal (24, 25), Edo Gregorič (39, 52, 53), Srečo Habič (5, 32, 33), Vlado Kotlušek (24, 25, 26, 27, 28, 29), Carmen Narobe (2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11), Marija Makarovič (43, 44, 45), ostalo neznani fotografi

Tisk: Tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani
Naklada: 3000 izvodov

Maj 1985

MATIČNA KNJIŽNICA
KAMNIK